MINITIN ANA KATENIUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

23RD NOVEMBER – 27TH NOVEMBER 2020

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KATENIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport & Tourism Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment
Hon. Booti Nauan	Minister of Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Tekeeua Tarati	-	Tamana
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Ti a Tataro, N aran Te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemanira nako ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukin ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu, ti kaniko aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro te Uea.

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoira tai kairira nakon te karirriaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Kiraaka: Katanoata tabeua mai iroun *Honorable Speaker*

Katanoata mai iroun Te Tibiika

Tibiika: Tao imwain ae I kanakoi bwa au katanoata tabeua nakoimi Taan Tei n te ingabong aei, te Tautaeka n te ingabong aei ao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane e bon moa mai iroun te Beretitenti, te kauoman ma kain am *Cabinet* , Taan Tei ni kabane, te *leader* n te kaitara ao ai Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri,(mauri)

Ti uoua au katanoata ae I tangira ni kaongoi ngkami n te bong aei, ao te moan bon kaineti ma kanga aron tabeka n taai aika nako ni kaineti ma *party* aika inanon ara Auti n Tei, I kukurei ngkanne ni kaongoi ngkami bwa te *party* ngkoa are kanga are angkoa are te kauoua ni kaitara e a tia n roko ngkane kamatoan arana irou, inanon baiu, ao ara ngkanne bon "*Kiribati Moa Party"* ma kaina aika waniman Taan Tei.

Te kauoua ngkanne, ibukin te *party* are e kaira te Kaitara n te tai aei are ruaman kaina ao iai ngkane arana ae boou bwa ai tiaki arana ngkoa are ti kina iai are *"Boutokan Kiribati Moa Party"* bwa ai *"Kamanoan Kiribati Party"* n te tai aei, ane ngkai arana ae boou ae tia kina iai n te tai aei, ngaia are aikai ngkane au katanoata are I tangiri n na taekin nakoimi ao ai au katekeraoi nakoimi ni kabane inanon waakin ara bowi are tia moanna man te bong aei ni karokoa

tokina are te kabanea ni wiiki, uoua te wiiki, kam rabwa ao ti ngaia ane ngkane man ami taibora.

Kiraaka: Ana kaongora Te Beretitenti iaon ana kanoa te Tautaeka

Ana Kaongora Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, I a moana ke imwain kanakoan ana kanoa te Tautaeka ibukin babairean ara bowi n te uoua ni wiiki ao I a monna ma te bwana ni kamauri, man ana itera ami Tautaeka nakoim te Tibiika, te Kiraaka ao kain am aobiti ni kabane n reitaki ma te *leader* n te Kaitara ao ai bon kain te Kaitara n reitaki naba ma te *leader* n te kaitara are Kiribati moa Party ao kaina ni kabane n reitaki ma te *party* are "*Boutokan Te koaua,"* ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei n reitaki ma kain Kiribati ni kabane, n aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri,

Aio ngkanne babairean ana kanoa te Tautaeka ibuki waakinan ana kabomwi te Auti ni Maungatabu inanon te uoua ni wiiki ae moa man te bong aei, n aron kanoana aikai,

Te Moanibong ae te bong aei 23 n Novembwa, ana maroro Te Beretitenti iaon ana kanoa te Tautaeka, Te kauobong 24 n Novvembwa iai teniua te Biira, akana a tei bwa kanoana, te moan te *Leadership Code of Conduct Bill* te ririki 2020 ibukin moan warekana, te Biira n onono ibukin te Tua ni kaetieti nakoia taan kairiri warekana te moan tai,

Te kauoa ni Biira, te Biira ibukin araia Bitineti 2020, warekana te moantai ke te *Business Names Bill 2020,*

Te kateniua ni Biira, te Biira ibukia kambwana ake a ruuti, warekana te moan tai ke te *Companies Insolvency Bill First Reading*

Te katenibong 25 n Novembwa n te wiiki aei aia bong Taan Tei,

Te kaabong iai teniua kanoana ae teuana, ana maroro te kauoman ni Beretitenti are te Minita naba ibukin Te botaki ni mwane iaon te kataumwane ke te *Budget Speech* , ao iai uoua raona tanan Biira, teuana te *Companies Bill* ke te Biira ibukia kambwana 2020 warekana te moan tai, ao te kauoa ni Biira te Minita ni kara *Bill* warekana naba te moan tai,

Te kanimabong 27 n Novembwa, ane aia bong Taan Tei,

Te kauoua ni wiiki ngkane ni moa man te moanibong ae imwaira 30 n Novembwa, iai Te Kaoti ao uoua te Biira, Te Kaoti ibukin kariaiakan te kataumwane ibukin karikirake 2021, ke te *Motion to approve 2021*

Development Budget, Te moan Biira n te bong ane, Te *Metrology Bill 2020* ke te Biira ibukin Te Aro ni bwaa ke ni katine 2020 warekana te moan tai, te kauoua ni Biira te Biira n onono 2020 ibukin Booia ma aia *allowance* Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao ana Tarabunare, ane moan warekana ke te *Salaries and Allowances of Members of The Maneaba ni Maungatabu and Salaries Tribunal 2020.*

Te Kauabong te wiiki ae na roko 1 n Ritembwa, uoua te Biira ake a tei bwa kanoana te moan Biira, Te Biira ni kataumwane warekana te moan tai ke te *Appropriation Bill 2020* te *First Reading,* Te kauoua ni Biira te mwane ni kara Bill 2020 kometenakina ao kauouan warekana.

Te katenibong te wiiki ae na roko 2 n Ritembwa aia bong Taan Tei,

Te kaabong 3 n Ritembwa te wiiki ae na roko iai Biira uoua akana a tei bwa kanoana, te moan Biira, te Biira n onono 2020 ibukin booia ma aia *Allowance* Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao ana Tarabunare warekana te kauoua n tai ao kometenakina, te kauoua ni Biira, te Biira ibukin te kataumwane 2020 warekana te kauoua n tai ao kometenakina,

Te kanimabong 4 n Ritembwa aia bong Taan Tei, ao ai te kaoti ibukin te bwara naba. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia uotiko te *leader* tera te *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I kanakoa ara *point of order* tao bon te bwana moa ni kamauri, reitan te bwana ni kamauri nakoira ni kabane iroun te Beretitenti te kauoman Beretitenti, Minita, raora n Tia Tei ao bon ngkoe te Tibiika ma kain am aobiti, bwa ti kan *point of order* teutana iaon ana kanoa te Tautaeka are e a tia ni kawenea imatara te Beretitenti ao ti nang kakaitau iai bwa tao ti ibukin kanoan moa te bong aei te Tia Babaire, bwa ti noria ae akea raoi kanoan te bong aei bwa ai ti ana kaongora te Beretitenti ao ti kan bubuti bwa moan te kakawaki ara tai are ti uoua te wiiki, e nang kakawaki ae na bane ni kakanoa ao ti na bubutia te Tautaeka bwa e na kabaititia riki ni Karin kanoan ana bong bwa e aoria n ae na akea kanoana ao ti a kan bubuti ngkane bwa ngkana arona bwa e na kukurei te Tautaeka bwa are e a rawata tanan riboti are ana riboti te *PAC* bwa tao ngkana arona bwa e kona ni kanoa te bong, toa n te bwakantaai bwa e aoria n are

ngkai ti ataia bwa a ibetaotao tanan riboti aikai, ao aikai e rangi ni kakawaki ibukira bwa ti na riai n rinanoi bwa e aoria n are e a wakinaki kanoana ma ti ane ibukin kanoan tao ana bong te Tautaeka n te bong aei ngkana e kukurei te Tautaeka bwa e na kona ni kanoai n ana riboti te *PAC* ao ti nang kakaitau, bwa e aoria n ae manena kanoan tanan bong aikai ao tao bon ti teuana naba tao ae ti ataia tanan Biira ae uoua aika tia ngkai n rin ana *certificate* Te Beretitenti bwa a rang ni kawaekoa, tao ane tia bon maroroakinna n tain maroroakina tanan Biira aikai ma tao tia moantai n titiraki ibukin are tera raoi aika rangi ni katawe iai ae ngkana tao e aki kabwataki ngkai ao e na korakora te kabuanibwa nakon Kiribati tao ane ara titiraki teuana.

Tao ai bon nakon ngkane am aobiti te Tibiika bwa iai ara kaoti teuana ae tuai ni karinaki n te *notice* ma ti kan titiraki bwa bukin tera ngkai e tuai man karinaki n te *notice* ngkana e kona naba n reke te ibuobuoki n te kabwarabwara man am aobiti te Tibiika, tao ti ngaia ane kam rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa te *point of order* mai iroun te *leader* n te Kaitara ni kaineti ma kanoan te bong aei are bon titiraki ana kaongora te Beretitenti n reitaki ma titiraki ake a ngkoa ai kanoan te bong aei, angkoa ai ane ae noraki riaina ibukin kanga bon te Auti n Tei aei are ana kataumwane e kakawaki bwa ane a na kataumwane Kiribati e kakawaki ae n reitaki ma Biira akana tabeua e kakawaki ae a bon reke naba te tai n katauraoi raoi imwain te bong ane, ma are e aoria bwa tia taratarai kanoan bong ngkana bon iai te *space* ao are bon iai ara katamaroa n taian te *workshop* are te kantaninga a nang bon bane n reke tain tanan riboti ngkana e mane n anti ni bwati manga rinanoan ara Tua ke ara Tua ae boou ni kairan ara bowi, ma e rabwa aron ana ibuobuoki te *leader* n te Kaitara ao ibukin ngkane ake Biira ake tao a ienikuriaki n aron are wene kanga baia ao ane naba ae noria te Tautaeka bwa e bon riai e riai ibukin ienikuriana ni kanakoaki bwa are n aekan tao boia Taan Tei ma aia *allowance* ane e a bon maan ai 6 ke 7 ririkina ngkai, 6 tabun ao e kakawaki naba ae nang waekoa n nako ane.

Te kauoua ibukin ane aia mwane kaara are e rekereke naba ma aron katamaroa ibukin kanakoan aia mwane kaara bwa e aonga n ae e angaraoi naba ma te Tua, tao akana tabeua kabwarabwara e aonga n ae maetata naba iai te botannaomata ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kabwarabwara ao I taku bwa e

mataata aron ana kamataata iaon kanoan te bong aei te Tautaeka n aron ae kabwarabwara te Beretitenti, e aoria bwa e a bon tiku bwa are e a tia n taekinna bwa e a nori kanoan bong aika imwaira aika kanoan ara wiiki aei ao te wiiki are imwina, ibukin ngkane ami *motion* kain te Kaitara i bon karautaeka n raon te bwai ae riki e riai ni kamantia n *notice* ma tao bon te kairua irouia kain au aobiti, I a tia n rinanona n te ingabong aei I a tia ni maroro ma ngaia ao e riai n toka, e a riai ngkai n *notice* n te bong aei, ao e riai n aki tauaki n te tai ae tia nako, ti kairua ao ti kabwara bure n ane ngkane, ane ngkanne kairuan te aobiti, ao tao tia nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa mai iroun te Tia Babaire n te *Public Account Committee* ke te Tia Babaire ibukin tararuan ana mwane te botannaomata, ana riboti te komete iaon ana *Account Kiribati Housing Cooperation* ibukin ae toki 31 n Ritembwa, ibukin ririki aika toki 31 2010 nakon 2018,

Bebwa *No# 45/20*

Mai iroun te *Honorable Speaker* Te Riboti ana riboti te Oteta Tienera iaon ana *Account* Maiana *Island council* ibukin te ririki ae na toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 46/20*

Te riiboti mai iroun te Oteta Tienera iaon ana *Account* Beru *Island council* ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 47/20*

Ana riboti te Oteta Tienera iaon ana *Account* Tabiteuea *South Island Council* ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 48/20*

Ana riboti te Oteta Tienera iaon ana *Account* Betio *Town Council* ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 49/20*

Ana riboti te Oteta Tienara iaon ana *Account* Eutan Tarawa *Island Council* ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 50/20*

Ana riboti te Oteta Tienera iaon Ana *Account* Aranuka *Island Council* ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018

Bebwa *No# 51/20*

Titiraki ma kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki iaon ara ota bebwa n te ingabong aei e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun Te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei

BUBUTI BONOAN TE MARAE NI WANIKIBA ARE I TUARABU NGKAI E A KORAKORA TE KANAKINAKOAKI IAI

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* tao imwain ae n na waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim *Madam Speaker ,* Te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai bon Taan Tei ni kabane, bwanan Abaiang ni kamauri nakoim ao nakoira ni kabane ao ai moararariki ara *Mayor* ae boou kam na bane ni mauri(mauri), Tibiika I kukurei n tabeka taekan au titiraki ane iaon te ota bebwa ane nambwa 1 *" E kona te Tautaeka ni bonoa tabon te marae ni wanikiba are i Tuarabu ngkai e korakora te kanaki nako iai ao ngkai e a manga karikaki tabon te marae ane ni wanikiba bwa ai te kawai ngkai e a kanakinakoaki te kawai ni kawai,"* E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Abaiang n ana titiraki ao aio ngkane kaekana, *" I kukurei ni kaongoko te Tia Tei bwa e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te itera aei imwin noran mwin taian kukune man te kamatebwai are e na karaoaki moa nakon tabon te marae ane"* ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moan tai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* e rabwa ana kaeka te Beretitenti ao e koaua ngkana arona bwa tao kam bon tia n roroko i Abaiang ao n nora te marae are i tabona nako Meang ao e a bon nang ni bubura te kanaki nako ane, te kanaki nako ane tao ti kona n taekinna bwa tao ai 6 te ririki n nako ao e a tabe ni kana nakona te marae ni wanikiba, are nanona bwa n te tai aio ao e a kabonganaki mwakoron te marae ni wanikiba bwa ai te kawai, ngaia are e kona te Beretitenti ni ibuobuoki ni kakaea te anga are e na waekoa ni karaoaki aio bwa ai bon te kangaanga ae rotia Abaiang n te tai aei. ko rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua I karabwa buokan te titiraki ao n aron are au kaeka mai imwaina are uoua tabo aika rekereke iai bon teniua bwa are ana Aobiti Te Beretitenti, Te *Fisheries* ibukin te *mineral division* ao ai te *MISE* ngaia are au kantaninga akea te kangaanga ngkai e noraki riaina, ao are kai bon ana bwai te botannaomata riki te kibakiba te marae ni wanikiba e riai ke kanga bon iai te kainibaire iaon aekan ana bwai te botannaomata ngkana a rotaki n te kangaanga ao ana kibara ngaia are e a tiku ane bwa ai taben te Tautaeka ao I taku bwa tao a tia ngkai n rinanoia taabo ni mwakuri aikai ao ane I taku bwa e a tia aia babaire bwa ningai ma e tuai

n reke irou ngkane tamneina bwa ningai ane ana kawara Abaiang, are e bon kaan naba Abaiang ma I taku bwa e na akea te kangaanga, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Te Beretitenti n aron te tabeaianga are e nora kakawakin te titiraki ibukin au abamwakoro ae Abaiang ao e koaua tao bon moan te ririki aio Tibiika, ao iai te tanga ae a bwaka n te kabwao ane, bwa inanon aia tai ni buti ao a bwaka naba ngke manga ti karina n umunako tanona, ngaia are e kona riki ibuobuoki nakon te Beretitenti n au titiraki, ningai bwa e aonga n ae ataia kain Abaiang ningai te tai are a nang roko ni mwakuria te itera ane, bwa e aonga ae e rau nanoia, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao are bon kanga te moan waaki kanga norakin moa te tabo ane, tao e a bon tia ke tao iai riboti aika a tia n aron ae ai bon 6 te ririki tabun e bae ni iai riboti ma are e kakawaki ae a na manga bon kabouaki aron bwa are e a maan te tai ao e kona ni iai te bitaki aika a tia n riki, ma au kantaninga imwain tokin te ririki aei ao e na nako te tiim nako Abaiang ao tao mwakuriana e a taninga ngkane tao ai mwin tian ana kukune te tiim, ao e rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Beretitenti n ana kaeka n nako aio ao koaua toa bon imwain tokin te ririki aio nanona tao au kantaninga tao n te wiiki ae boou ke bon te namwakaina ae boou ao ai tera ngke arona bwa a kona nora ane kain Abaiang bwa are ti kakoaua ao e nang roko wikin te Kiritimati ao te Kiritimati i Abaiang e nangi ni kabonganaki te kawai ane ao te kangaanga ngkane ae nang rotia, te bwai ae kakamaku bwa are ea kuaki nanon te marae ao bon te kantaninga bwa e nang uruaki te marae ao e na kona riki n *create* tanan *risk* aika bubura ake aki kantaningaki ngaia are e rarabwa te Beretitenti n ana kaeka ngkana ngaia bwa e taraki ni wikirake aikai au kantaninga a kona n nora ane kain au abamwakoro, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, kai akea kaekan ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki, ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim te Tia Tei.

TERA ANA IBUOBUOKI TE TAUTAKEA IBUKIN TE BWAKAMWANE NAKOIA KAARA AO AKE AKI MWAKURI KAI E A BON RANGI NI KANGANGA ARON KAKAEAN ABAOKORO.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao imwain ae I tabeka naba tao te kauoua n titiraki ao ana moan titiraki Tarawaieta ni bowin te Auti ao I a kan raonai ma kain au abamwakoro ni kabane n anga naba te taeka ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoua Beretitenti, Minita ao ai bon Taan Tei, kam na bane ni mauri n te iangabong aio, aio ngkane te titiraki. *"Ngkai e a korakora mwaitia kaara ao bon korakora mwaitia kaara ao bon koraki ake a rereke irouia te mwane n aki mwakuri mani kaawa aika mai Kainaba nako Buota ke atimwakoro ake bon rangi n tionako ao n raroanako ma aobitin te kauntira i Abaokoro, ao tera ana ibuobuoki te Tautaeka ibukin buokan kakabwakan aia mwane riki kai tao e a bon kanganga aron kakaean Abaokoro irouia."* E rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta n ana titiraki ao tao imwain kaekana ao tia bon tabeka moa te bwana ni kamauri nakoimi ni kabane ao n reitaki ma taan ongora riki ni irekereke ma naake ana bwakamwane te aba nakoia n te tai aio ao ai bon kain au abamwakoro ae Aranuka, ao e kangai ngkane ana kaeka te Tautaeka, *"E tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te tabeka aio ma n aron teina ae ngkai ao e bon mena ngkai aron te kabwakamwane inanon bain te kauntira ao I kaongoaki bwa ngkana e waaki te kabwakamwane ao e bon moanaki moa man te kauntira ao nikiran boong ngkane e a kona ni butinako nakon kaawa n reitaki ma atimwakoro."* Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ana kaeka te Tautaeka are e a tia n anga te Minita, I karabwa te kaeka are e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki ma toa I kan reita ngkane te titiraki iaon iterana are e kakaraoaki ngkai ao eti are te bwakamwane kanga a kantaningaki te koraki bwa ana bane nako moa n te kauntira i Abaokoro n anai aia mwane ao ngkane ai bon te kangaanga irouia kain Atimwakoro riki ae kain Buota ao tao bon kain Nabeina tao e a kan riki ae a nakomai n anaia tao n aobitin tao te MWYSA ma tao ane I kan reita iai au titiraki bwa ngkai kauntira ae a tatabenna kain kanga ngkoa aia mwakuri n tobwaia naba aia botannaomata are a nanako n te kauntira n anaa aia mwane kaara are e a koro mwaitin

ngkai te aomata a riai n anai aia mwane kaara ao riki nake a boou ake kanga te mwane n aki mwakuri, ma I karekerekea ma aio ngkana e na riai iroun te Minita ao ngkana iai angana ni katamaroaki ngkana tao e a tangira kakorakorakin riki ana kona te kauntira n karaoa aio, ngkana arona bwa I aki ataia ae na kaineti nakon te MIA ma ngkana e aki tauraoi ni kaeka iai noran karakan riki mwaitia taan mwakuri kanga n tobwa ngkai te kangaanga ibukin te bwakamwane bwa bon te *issue* ngkai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, e koaua tao ni bon etin ke tao otara ae ngkai I taku bwa tao kain kawa nako ake a tionako tao man te kauntira riki tao ti bon kona ni kantaningaia bwa a kona n tataninga bwa are a na bon kona n tataninga te aobiti tao te kauntira n roko ibukin te kabwakamwane ma ngkana tao iai kainanoaia ngkane tao karakan taan mwakuri tao tia nora ane, tao ti kainanoa ae tao ana roko rongorongo akane n ara aobiti bwa tia kona tao ni boraraoi ma te MIA are kai ngaia naba are ana aomata ake ana mwakuri n te kauntira. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita are nanona ti kamatoa ngkai bwa aki kantaningaki nanona bon iai te ibuobuoki ae na kona n aki nako Abaokoro bwa ngaia iai buokaia bwa ana bon kona nikiraki n aia kawa riki tao kain atimwakoro akana a nang raroanako ma Abaokoro, e kona ni kamatoa ngkane ane te Minita.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire eang tao ni kamataatakina I taku bwa kaongoakiu bwa bon iai tanan buoka kanga e rinnako n ana *support grant* te kauntira ibukin tao tanan *transport* ibukia riki taan kabwakamwane, n aron kaongoakiu ao e rabwa naba bwa e bon tia naba n reke au tai ni maroro ma te Kiraaka ao kanga e aki naba rangi n tabeka te kangaanga ane ma e rabwa te Tia Tei ngkai e katerea ngkai tia kona ni iraorao ma ngaia riki ni irekereke ma taian kauntira tao te Minita n te MIA ngkana iai *issues* akane tia kona n tobwai n te tai ae waekoa, e rabwa.

Tibiika; Tia Tei kabanean am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ao e koaua e rabwa kai kanga e na kibaraki aio ma e koaua ngkana tao e aki tabekia te Kiraaka, a tabekia ara botannaomata ao bon iai te kangaanga, iai kaara tabeman ake a keiaki n nako n anaa aia mwane, a uota te bwatika teuana

ao are a bon kara, ngke a oki a katuka te bwatika teuana ao a manga bwatika n te bwatika teuana bwa tao a mwaninga te bwatika are a tangoia, ma I taku bwa kanga bon te kangaanga irouia kaara ngaia are I a bon bubuti ngkana tao e aki noria te kauntira ma are ti maroro ma ara botannaomata ao a bon tangira ke kanga te *issues* e nang aki iremwe ao are a bon aki kona n tataninga ngkai te koraki ngkana e a bon bwaka te mwane ao a bon tangira naba bwa e nang reke irouia ma e rarabwa te Minita n te ibuobuoki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa, e rabwa te Tia Tei ae karineaki I taku bwa e teretere riki are kantaningaia ma tao e raoiroi naba ma ngaia I kangai e raoiroi bwa aonga naba ngkane tao riki kaara tia bubutia bwa are ara kauntira riki ake naake a tabeakina te kabwakamwane tia bubutia bwa ana riai, e tia teuana te boki iaon te kauntira ao a riai ni kawari kaawa ao atimwakoro ao ane a kabaeaki iai bwa ara kantaninga bwa ana riai ni karaoa te ibuobuoki nakon aio, ao tiaki kantaningaia kaara bwa ana bwatika nako ke tao ana rianna nako te kauntira, ara kantaninga bwa bon iai ara taan mwakuri are a na karokoi aia mwane iaan aia auti, kanga bon ane te kantaninga ma ngkana bon iai tanan *issues* aika tao a mwemwere man te kauntira tia reitaki ma te kauntira bwa e riai ni ibuobuoki ni katamaroa aio, ao ko rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei.

TERA BUKINA NGKAI TI $100 AIA MWANE KAARA MAN TIANUARE NAKON AOKATI AO $200 E BWAKA IBUKIN NAMWAKAINA AKE IMWINA.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao I a tabeka naba n reita te kamauri mai irouia riki Unimwane are aia titiraki are I tabekia n te tai aio ao nakoimi Te Beretitenti ma kain am tiim ni kabane ao kain te Tautaeka, nake ti bane n roko n te tai aio ao riki nakoim te Tibiika, kam na bane ni mauri(mauri), aio ngkane te titiraki.

“ Ko taekinna te Beretitenti n am Campaign bwa ngkana ko reke nakon te nakoa ni Beretitenti ao kona karikirakea aia mwane kaara nakon $100 ni katoa uoua te wiiki e moa man Tianuare te ririki aio 2020. Tera bukina ngkai ti $100 e kabwakaki man Tianuare nakon Aokati ao $200 e a bwaka ibukin namwakaina ake imwina?

Ao e bati n rabwa

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Abaiang ae karineaki n ana titiraki ao aei kaekana, *" E teretere n ana motinnano te Tautaeka bwa aia mwane kaara man te ririki 60 ni waerake n te mwaiti ae $100 n uoua te wiiki e na oki rikaki te bwakamwane ke te back pay kanoan te kataumwane are $100 n te namwakaina man 1 n Tianuare 2020."* Ao e rarabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Beretitenti ma tao kanga ti mangaongao teutana bwa are ae taekinna te Beretitenti kanoan te motinnano ao te kauoua te kataumwane, ao ko taekinna ikai bwa e kaokoro te kataumwane are ko taekinna n am motinano ma are I taekinna te Beretitenti ae ko karineaki, I aki taekinna kanoan te motinnano ma I taekinna te baere e tataetaekinaki tiaki ti iroum ma irouia naba am koraki ake a karaoa te *campaign* iaon Abaiang, ngaia are bon te bubuti bwa ngkana e koaua ae $100 n uoua te wiiki e na okirikaki man Tianuare n te ririki aio ao ngkane tao e a bure are e a reke irouia ara koraki bwa are e reke nakoia 70 te ririki ibukina ngke e tia ni bwaka 60 n Tianuare a ti anganaki 40 kanoan Tianuare ni karokoa Aokati, are te 65 nakon te 69 are a tia n anaana te $50 man Tianuare nakon Aokati e ti bwaka nakoia $50 are nanona ae ko kakoaua ngkane bwa am kakorokoro ko teimatoa n taua are ti $100 n te namwakaina ao te bubuti ngkanne, aio te bubuti ni kaoriorio mai irouia unimwanen Abaiang e kona ni kaokaki are ko taekinna are $100 ni katoa uoua te wiiki ni kakoroaki nanona man Tianuare ni karokoa Aokati, Ko bati n rabwa

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau; E koaua e rabwa buokan te titiraki ao kaekana ngkane, eti tao e tarataraia te Minita tao kain Abaiang n te itera ane are kanga e na bon kabwakaki n te mwaiti ma are e teretere bwa kanoana te motinnano $100 n te uoua ni wiiki ao nanona ngkanne $200 n te namwakaina, ma are ti taekinna e na kaokaki kanoan ara motinnano are kanoan te kataumwane n 2020 are ane ngkane are ti taekinna are e na raka nakon, are e totokoaki ngkoa te kataumwane ao ti kaokia ngkane e na raka $100 n te namwakaina ao ane ngkane are ti *back pay* ao ngkana e na raka iaon $100 nanona ngkane e a raka aia mwane kaara, bwa are iai mai imwaina are aia mwane kaara e a bon kaman waaki, iai mai imwaira are te 65 te ririki nakon te 69 $50 n te namwakaina ao te 65 ni waerake $60 ngaia are te kantaninga ngkane ngke $100 ao tia kakorokoro ngkane nakon are bwa are bon anne kanoan te motinnano n

2020 te kataumwane $100 bwa ane ara kanoa ngke ti uotarake ara kataumwane are totokoaki ao ngke ti taekinna nakon te botannaomata ti na kaoka are ara kataumwane are totokoaki ao e na *back pay* nakon 1 n Tianuare ae ngaia ti a karaoia ao tia kakorokoro ngkane nakon mwaiti ake a tia ni bwaka, bwa are bon ara mwaiti $100 n te namwakaina, ane kanoan ara *budget speech* te Minita n te tai arei 2020, ngke e uotarake ana kataumwane, ao ane ae bon teretere nakoia ara botannaomata, ti na kaoka te kataumwane ao e na *back pay* bwa are e totokoaki ngkoa te tai arei ao ngke e mena e a kaman raka ami kataumwane ke ea kaman raka ami mwane ni kaara, ma are anne raoi ngkane ngkana tao iai te aki rangi n ota irouia tao unimwanen Abaiang e aoria bwa are ngkana e tabekaki te bubuti bwa aei moa kanoan te motinnano ae karaoaki ngkai ae e a iraki nanona ngkanne, te motinnano ae boou ngkanne n aron ae teretere ai $100 n uoua te wiiki ae e a bwaka ngkane e a tia ni bwaka are te *back pay* ma are tia kanakoa n are ai $200 n te namwakaina, ao e rabwa au kantaninga e a mataata nakon te Tia Tei ao riki tao kain Abaiang are aia titiraki te titiraki, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Beretitenti n ana kaekaeka ma are te bwai ae moan te kakawaki Tia Babaire ti na aki kamangaongaoa te kataumwane ma te bare e taekinna bwa are a bon rangi n ota kain Abaiang unimwane ao e teretere mai irouia naba nake a tekateka irarikim te Beretitenti n am itera ane are a roko ni kabwarabwara i Abaiang e na bwaka man Tianuare n te ririki aei $200 ni katoa namwakaina, ngaia are, ao ko boutoka ane te Beretitenti ngke ko anga am taekinna ni Bau n te Auti aei ao bon taekinna naba ae man te 60 ni waerake ae $100 ni uoua te wiiki ao e na kaokaki rikaki ae ko taekinna ao e oki rikaki te bwakamwane man 1 n Tianuare te ririki aio, ngaia are I a manga tabekia riki aia bubuti ara unimwane ma ara unaine iaon Abaiang ko kona ni kakoroa nanon are ko atia n taekinna ao a taekinna naba am koraki ake a bon taekinna iaon Abaiang bwa $200 n te namwakaina man Tianuare te ririki aio ao ni karokoa tao tokin te aonnaba, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E koaua tao ane te kangaanga ngkana tao ko mena itinanikun te mronron are bon ana kainibaire ke ana motinnano te motinnano, ao e koaua otara irouia Taan Tei mai Abaiang akea aia taeka ane, ma ti iai te mioko tao te maroro ae anganaki bwa tao bon am maroro naba te Tia Tei ae ko karineaki nakoia kain am kaawa i Ribono ae e

na bon aki kona ni bwaka te mwane ni kaara ao ngkana e bwaka ao kona *resign* bwa a manga titiraki ngkai, ngkai e a bwaka te mwane e aoria bwa ti kataia ni kabaranta aron te rongorongo ma te kaekaeka e kairua ane akea aia taeka raora n Taan Tei ae a tuangia kain Abaiang bwa e na oki rikaki are te mwaiti are $100 ke are e na bwaka ni katoa uoua te wiiki ngkai nakon Tianuare man te ririki aei, ngai are ane kaekan am titiraki ma e aoria bwa e kakawaki te bubuti n aron are I kaeka tao e a tiku bwa tao ai manga te kanoan ngkane manga kanoan te motinnano ae boou ke tao ngkana e reke manga rinanoana inanon te 4 ririki aei te bae e kakawaki ti na ti kanakoi moa ake ti atia n taekinna bwa konan te 4 n ririki aei n ara motinnano, ao e rarabwa au kantaninga e a ota riki te Tia Tei

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Beretitenti, kanga I bon nanokawaki bwa e a manga kakaraki e a manga kakaraki ni karaki aika moan te kamimi, e raoiraoi bwa are te Beretitenti ngkana kona taekina am karaki inanon te Auti aei ao ko tauraoi n tei n te bowi bwa are kanga ae ko taekinna bwa are ko taetae bwa te Beretitenti ngkoe ao ko a taekinna taeka aika ko aki mena iai rabwatam ikekei ao ko aki ota n te maroro ma ngkana ko kan ota I a manga nakoati ni kabwarabwara nakoim tera ae I nanonna n te taeka are ko tomaianako ibukin ae nna kerikaki man te Auti aei, n na kaokia riki te Beretitenti au titiraki e boboto iaon te taetae ni kawai ao ana kakoaua te koraki ake a mena iaon Abaiang ao a kakoaua naba ane a ongora n te rerio, ko taekinna bwa $200 n te namwakaina, man Tianuare ni karokoa ngkam, ma e riki n reke aio te Beretitenti bwa are ngke ti mena i Abaiang ao ti taekinna bwa e roko ana mwane te kaara $150 n te namwakaiana ao I a tareboniaki naba, " Kautu e tara n ae ti na aki boutokaiko bwa e a taekinna ngkai $200 n te namwakaina, ao tera au taeka ao ae a ongora kain Abaiang ake a tarebon, ao e kakawaki ane, bwa ngkana e kona te Tautaeka aei ni karekea te mwane ane n akea te kabuanibwai ae na riki ao ngaia e a boutokaki ane $200 n te namwakaina, ma ngaira n te tai aio ao ae ongora kain Abaiang, tiaki kona ni karokoa moa n $200 bwa iai te mwakuri ae ti na karaoia ae kakawaki ae na aki kabuanibwai iai Kiribati, ao ane ae a ongora naba kain Abaiang, ngaia are e aoria bwa are a ongora ara unimwane ao unimwane ane kam bon ongo ae a kaekaeka iai te Beretitenti, I aki kan kanoai ngkami nakon te rongorongo riki teuana bwa are e taekinna te Beretitenti awane ngkane kaekan ami titiraki ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, e nakon ngkane te Minita are bon tabena, te Minita Hon. Martin Moreti

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei temanna ae moan te karineaki mai Abaiang ao e koaua bon ti buobuokan te kaeka te Tia Babaire I taku bwa e nanonna ngkai te Tia Tei are angkoa te *back pay* $200 ao ti kabwara bure bwa tao ngaira naba n otara angkoa tao ti $100 man Tianuare nakon Aokati ao e a tibwa *start* ngkane te $200 n Tebetembwa ao ibukin te kataumwane naba ae *mention* ae ngai ngke I karaoa te *budget* ibukia kaara n te ririki aio ao I bon karaoia naba n aekakina anne are $100 man Tianuare ni karokoa Aokati ao tibwa Tebetembwa ngkane e a *start* ngkane are $200, ngaia are tao ane otau n te motinnnano ma ngkana tao e koaua iai tao te ongo buaka n te motinnano bwa tao e koaokoro te kabwarabwara tia karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa kanga ane raoi matatana n te tai aio, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te Minita ao kai e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei te Minita ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita Ibukin Botaki ni Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora, e nakoim Tia Tei

TAREN KANOAN TANGKE N RAN IAON TARAWATEINAIETA NI MWAKORONA ARE BUOTA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio au kauoua n titiraki, *"Taian tangke ni mooi ke kanoan te karikirake are buokakin karekekan te ran ni mooi are n te kaawa ae Buota iaon Tarawa Ieta e a bon kaman tare ao n aki tau kanoaia imwin aki bwabwakan te karau inanon namwakaina aika nako, aio e rangi n rota aron maeuia koraki ake a maeka i tabon Buota. Tera ana anga te Tautaeka aei n tobwa te kangaanga aei n te tai ae waekoa."* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta ae karineaki, *" Tibiika e tauraoi au botaki ni mwakuri inanon PUB ni kamatebwaia moa angaa ibukin tobwan kangaanga aio"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E nakoim Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ana kaeka te Tautaeka iroun te Minita, tarana irou kanga e aki karau nano, ngkana ti taetae iaon te

ran, aio te maeu ae ti taetae iai ao kainanon te aomata ni kabane, ti mena inanon te auti ae mwaitorotoro aio ao ti bon mooi ran tao ti na mooi ran ni katoa iraua te aoa bwa are e kainanoia te rabwata, te kangaanga aei e a kaman riki bwa are a bon korakora te mwau takataka kai e a tuai man bwakabwa te karau, e taekinaki naba ngkane ana riboti te *MET* bwa e na teimatoa n aki bwaka te karau tao nakon Tianuare ke Beberuare n te ririki ae na roko, te kangaanga naba aio e a tia n ribotina nakon te PUB ao e kangai ana kaeka, e a bon bane kanoan te tangke ma tia katuka teutana bwa kanoan te tangke, ma I kangai bwa e aera bwa e na tiku kanoan te tangke e na mooi te tangke ke ana mooi aomata, a tia n nako n noria, a tia ni kamatebwai ao a taku aia kaeka, mwaitina arei ngkana ti anga teuana te aoa tiin te ran ao 84 ngkoa te tai ni momoi ni katoa bong, 84 te bong inanon ti teuana te aoa, I kan titiraki ngkane bwa are kai ti taetae ngkai ao are a bon kainanoa naba te ran te koraki ake a bon rotaki ngkai, ao I a manga tara ngkane te kamatebwai ao e na manra, e na buoka te kangaanga ni waekoa ke I aki ataia, ane ngkane buokan au titiraki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I a tia ni kaeka te Tia Tei ae karineaki are ti na ,e na kakaeaki angan kamatebwaian te kangaanga aio, iai aia kamatebwai ara koraki akana a tabe ni karaoia ngkai, iai aia angaa aikana a tia ni kakaea ao ngkana arona bwa e otianako raoi mwin aia kamatebwai bwa tera te kabanea n tamaroa ibuakon aia angaa ngkai aika a tabe ni kakaea angan buokan te kangaanga aio ao ane ngkane ane e na kibaraki te tai are e tia raoi iai, ma iaon kawaina te kangaanga ni kataki n totokoaki n te tai ae riai, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa riki ana kaeka te Minita, ao e aoria na teimatoa ni bubuti ibukia te koraki ake a kainanoa te ran, bwa are te karikirake arei ngke e kateaki ikekei, e a kaman ataki te tabo arei ae bon karako te ran iai ao e tarika, ao ane bukina ngke e karaoaki te karikirake, n te tai aio tia kunea bwa te karikirake arei e ti tataninga bwakan te karau mai karawa ao e a reke naba te mooi, ti ataia bwa e aki bwabwaka te karau, e reke riki iaa ngkane te ran, kanga e kananokawaki naba are bon te kawa ae Buota e tibwatibwa te ran nakoia kain Tarawa ao kain Betio ao ngaia bon iai aika a bon maeka irarikin te ran ae tibwatibwa ae akea nimaia, ngaia are n na butia te Minita, tia butimwaea are te kamatebwai ma ti na bubuti ma te nanorinano bwa e nang kabaitiaki bwa are tia taetae iaon te ran ae kakawaki, I a tia n roko

ikekei, I a tia naba ni mooi n te kainga aikana a bon ongora ao e bon I nanokawaki n te mooi bwa are ananaia ngkai n te aenikaa nakon te mwaniba are e kaan are angkoa e mam, ngaia are tia butia te Tautaeka bwa aio te kainano te ran, bwa tiaki te kainano ae ai tibwa ngkai, ao ane a bon kaman noraki te karikirake ao ae kateaki ikekei taekan te ran, e aki bwaka te karau, nna butia te Minita, kamatebwaia ao kam a karaoia naba bwa are aoria n ae a mooi kain Buota, aia koraki ae rotaki n te ran ae bon riai ni mooi iai bwa e raoiroi ibukin te maiu. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki, eang I taku bwa ae n aron are I taekinna ane a biriakinna ara koraki I taku bwa tiaki te bae aki tabeakinna te kangaanga aio, are a bon tabeakinna ara koraki ao bon iai angana akana ana kataia ni katoka te kangaanga aio ma bon te kangaanga ma are tao bon iai, e kona ni iai katokan te kangaanga n te tai ae kimototo ao iai katokan te kangaanga n te tai ae abwabwaki, ngaia are a kataia moa ni kakaea angan ae n te tai ae kimototo imwain are e a taraki ngkane are ai bon tarakina raoi are bubura, tao e nang kateaki riki te *Desalination plan* teuana i Buota n te aro are kanga e na kona ni buoka te kangaanga aio ma akane aika a tabeakinna ngkai ara tia rabakau ni kakaea angan katokan te kangaanga aio, ao ti nora te kangaanga ae tabekia te Tia Tei ae rine. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei kabaneana

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ai bon kabaneana ao e koaua tia kaitau bwa ngaia iai ane e na ienikuriaki ao e koaua ti rangi n ota n are iai ane kanga te *long term* bwa are bon te kangaanga te ran, ao ti ataia bwa e a bon akin aba tau mwaitin te ran ngkai ae tibwatibwa iaon Tarawa ao Betio, e a mwaiti te aomata ane e a kaman taekinaki n tanan riboti, ma tia bon kabaebaea bain te Minita ma ana taan mwakuri bwa a ienikuria, aoria bwa are bon te ibuobuoki kanga ai tarakina irou ngkana tao imwain te kamatebwai, a kakaea angana moa n tibwatibwa te ran tao n te *truck* bwa e a bon kainano ara koraki ni kokoki n te aenikaa, I bon raraoma naba bwa e na kanga n tibwatibwaki ngkana e aki kona n toka naba n tekaa n ran n te buriti arei bwa e tuai man tia, ngaia are tia karabwa te Minita ao tia bon kabaei baina bwa e a ienikuria are kanga te *immediate action* ao ti ota n are te *long term,* ma e bon ienikuria ane ni karaoia tao n te wiiki ae na roko bwa e aoria naba n ae ti tekateka ngaira Taan Tei ti momoi n te ran ae raoiroi ao a mooi naba kain Buota n te ran ae tikiraoi, e rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita

Hon. Willie Tokataake: Kai tao kaekaekana te Tibiika are I a bon tia ni kaeka iai are ti biriakinna ao ara kantaninga ana rau nanoia te botannaomata man te mwakuri ae karaoaki ngkai ngkana e tia raoi bukin te kamatebwai ane a karaoia. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki, e nakoim te Tia Tei

TERA BUKINA E IREMWE ONEAN MWIIN AIA REBWEREBWE NEETI IAON ABAIANG.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio ngkane te titiraki,
"I kan titirakinaki te Minita are tabena bwa tera bukina e iremwe onean mwiIn aia rebwerebwe neeti iaon Abaiang." Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika tao imwain ae I waaki te Tibiika ao e kakawaki bwa N na karokoa moa aia kamauri kain au abamwakoro ae Betio, aia kamauri nakoim te Tibiika, nakoim ara Beretitenti, te kauoman, ngaira Taan Tei ni kabane, te bwana ni kamauri n te moaningabong aio. kam na bane ni mauri. Aio ngkane te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine temanna mai Abaiang.

" E rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki ao te kabwara bure n te iremwe n rokon onean mwiin aia rebwerebwe Neeti iaon aonnaba, ma I kukurei n taekinna bwa iai uoua rebwerebwe aika boou aika tia ni kanakoaki ngkai nako Abaiang ibukia ake a rangi ni kainanoia moa." E rabwa

Tibiika: Tia Tei boutokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita ae rine ao ko bon ataia ao ko bon maan bon te tia mwakuri ngke n te Kuakua ko ata aron te kainano riki n te *Public Health* are totokoan te aoraki ao butin te aoraki iaon te aba n te tai teuana ma teuana, ko ataia ae te neeti ma te MA are 24 te aoa kainanoakia ae na kona n tangira iai mwaingingia man aia auti nakon te tabo are iai te aoraki iai, ao iai naba katabeakia ibukin kawaran aia koraki n te kawa teuana ma teuana are a karaoa iai aia reirei ibukin kamarurungia aia ataei ao marurungia naba te koraki n te kawa, ao aio e tangira te bao, are ibukin are ko a bon tibwa roko naba ikai ma I kan ti kaongoko ae te kabuanibwai ae riki n te tango rebwerebwe, bwa are am *Ministry* ae

ko mena ngkai inanona e babaire bwa e kangai ngkana e tangoaki te rebwerebwe ibukin ana mwakuri te Neeti bwa e a uruaki ana rebwerebwe ao te *hire rate* ae a kabwaka e naki roko n $20, ane ana babaire am *Ministry* ao te kabuanibwai bwa akea te rebwerebwe iaon Abaiang ae tangoaki ian $20, te kabuanibwai ngkana ae manga riki ao tao e ongora te *Director of Nurse* bwa e a katuaeaki te *Nurse* ke te *MA* bwa ibukina bwa e tangoa te rebwerebwe ao e tangoia n te $20 ngke eaki kona te *Ministry of Health* ni kabwaka $20, ngai are I a bubuti ngkana e koaua ane ao e a bon kananokawaki aron te waaki ngkane n tararua ibukin te Kuakua ibukin ti te bao, ngaia are tia manga bubuti riki te Minita ae ko rine ngkana e kona n oneaki ni kabane rebwerebwe akekei n rekereke naba ma ake iai i atimwakoro ake kaka tewana, e tuai man reke ni karokoa ngkai toa e a kan bwi te ririki, ngaia are ane aoria bwa I a katikua inano baim ao e bati n rabwa aron am kaekaeka tao ti kabwara bure ngkana I karakin aikai ma I taku bwa a kakawaki kai tao ko bon aki naba tuai n bati n ata naba are e a tia n riki mai imwaim riki, ngaia are I aki bukiniko bwa tiaki ngkoe ae ko kariki aikai ma baikai aika riki, ngaia are kabwara buren ngkana arona bwa tao I aki bukiniko n aron baika riki n te tai aio, Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa riki boutokan ana titiraki te Tia Tei mai Abaiang ao e koaua, I kakoaua ana kangaanga te Tia Tei aio bwa n rokon naba au tiim i Abaiang ao arona naba i Tarawa Ieta ao ti kakoaua ae teuana mai buakon aia kangaanga ara Neeti iaon abamwakoro bon akean te bao n rebwerebwe ao ti kakoaua aio bon teuana tebwai ae kakawaki ibukin boutokan aia mwakuri ao kakororaoan tabeia ibukin te botannaomata ao ti kakoaua ti kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa iai irarikin rebwerebwe uowa ake boou ake I a tia ni mwaneweia n te moantai bon aia riki nakon 70 tabun tanan rebwerebwe aika iaon kawaia ngkai n otanaki ibukin boutokan ao kakoroan bukin aia mwakuri Neeti iaon aonnaba, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rangi ni bati n rabwa te Minita ao e bati naba n rabwa am koraki akana mwakuri korakora ibukin aio, ao tao ai bon ti te bae uarereke ngkana arona bwa e a reke akane e kona naba ni karekeaki tanan bwaai akeke ana totokoa te ikoaki nakon te Neeti riki tao te bwara n te aro bwa ana mano naba bwa e bon rawata naba te ikoaki ao tao ko bon ataia, iai temanna te Neeti iaon Abaiang are e a tia ni kabuanibwai maeuna ti

ibukina bwa akea te bwai ae totokoa aron te kabuanibwai nakoina n te tai arei, ae bon riai ni bwaina ngkana e buti n te bwai ae butimwaka n aron te bwai ae rebwerebwe, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa riki boutokan te titiraki ao I kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei ae rine mai Abaiang bwa rebwerebwe ake a otanaki ake 70 mwaitia aikai a irianaki naba ma bwaai n tararua n aron are a tia ni mwaneweaki, tanan *Helmet* tanan bwai ni karau ao nen tanan bwain aoraki ake ana uouotaki iaon tanan rebwerebwe baika aranakina bwa tanan *carry boxes* , e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e nang bati n rabwa te Minita ao I a reita naba te kabwarabwara nakoia am tia mwakuri ibukin ami kekeiaki ni kakoroa nanon are e bon riai ibukia Taan Mwakuri iaonaba, bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa te titiraki ao e rabwa naba boutokan te titiraki, e rabwa te Tibiika

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita Ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba, e nakoim te Tia Tei

TERA ANA BABAIRE AIR KIRIBATI IBUKIN MWAITIA ANA BWATINTIA MA KAAKO N TE KIBA ARE KATOA WIIKI MAI TARAWA NAKO AONNABA N REITAKI MA ARORAE.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I bon riai naba n tabeka moa te bwana ni Kamauri, aia kamauri kain abau ae Arorae ao riki au Unimwane aika bowi n te ingabong aio, nakon te Beretitenti ao Minita, Taan Tei, te Tibiika ma kain am Aobiti ao ai bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri, au titiraki e kangai taekana Tia Babaire. *"N na butia te Minita are tabena bwa e kona ni kamataata bwa tera te babaire ae waakinaki ngkai iroun Air Kiribati ibukin babairean mwaitia ana bwatintia ma ana kaako n te kiba are katoa wiiki mai Tarawa nako Aonnaba n reitaki ma au abamwakoro ae Arorae"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I kanakoa au

titiraki ke kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, ao I a monna ma te taeka ni kamauri, nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao raora n Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati ake a ongora ao I a raonai ma kain au tabo ni mwakuri are I tei mai iai te Botaki ni mwakuri ibukin Mwamwananga, Rongorongo mwamwananga ao kaneweaba, ni ikotaki ma kain au abamwakoro ae Tamana, tia kamaurira n te ingabong ae tamaroa aei, kam na bane ni mauri, aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, *" N te tai moa aio ao e tia ni karaoa te bitaki Air Kiribati n ana kainibaire ibukin aki taun ana wanikiba ao ni kaineti ma te kainibaire ae boou ao ai bon ti teuana moa ngkai kiban abamwakoro ni kabane ao e moanibwainaki moa, ao e na moanibwaiaki moa tokan te bwatintia nakon te kaako, bairean mwaitin te bwatintia ma te kaako e kaineti nakon ana rawawata te wanikiba are e kariaiakaki bwa e na kona ni uotia."* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka ae rangi ni mataata raoi, te babaire ae boou bwa iai kiban abamwakoro ni kabane ae kaka teuana te tai n te wiiki, ngaira kain Arorae kibara te kaabong koraki, tao e koaua tao kain Tamana te katenibong, kain riki iara, a bon tannako ma aia bong, I kan butia te Minita bwa e koaua ae tao iai te babaire aio ti te taina n te wiiki kiban te abamwakoro teuana ma teuana bwa ana moanibwai tokan te bwatintia nakon te kaako, I kan butia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa bukin tera bwa e a tia i nanon namwakaina aika Tebetembwa ao Okitobwa ni karibwaki kibaia kain Arorae irouia bwatintia nako Tamana, e kona ni kabwarabwara te Minita bwa ibukin tera bwa ngaira naba ti kainanoa te okira abara ae Arorae ao a tiku ara bwatintia aika mwaiti n reitaki ma te aoraki n reitaki ma ngai, Tia Babaire, ma iaa te aekaki ni babaire ane Tia Babaire ae ana manga karinaki te abamwakoro riki teuana irarikin are bon ara abamwakoro are kibana te kaabong Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao e kiba aio e koaua e riki aio n 15 n Okitobwa te kaaabong te tai ane, ao tao rimwi e koaua te ongora tao e na rangi ni kotokoto nakoiu bwa are ngai te Minita n te mwamwananga ao e kaineti ma te kiba aio nakon kiban abau ae Tamana are tao e taekinaki inanon te maroro, I mena i Tamana n te tai ane, bwa are ti kaea ana botaki Tamana ae kakannato ae te ka-150 ibukin moan rokon te Aro iaon

Tamana ao ngke I a oki rikaki ao I a kaongoaki bwa aikai baika riki ikai, ao I a kakaea rongorongona ao aio ngkane rongorongona are n na manga kaotia nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, e riki ni kabonganaki kiban Arorae n te bong ane bwa kiban Tamana n te bong are mai imwaina ae te katenibong 14 ao a koro ara rawawata te wanikiba irouia ana bwatintia are kiban Tamana ao iai ana aomata Tamana ana aomata te KPC are e na nako n ira ana bong Tamana naba n te wiiki ane, a karautaeka nakoina bwa e aki reke kibana nako Tamana ao a mwiokoia kain te Air Kiribati bwa e na oki bwa e na nora kiban Arorae, ngaia are ngke e a roko te kaabong ao e a roko ngkane bon ti te tangana, te tanga aei, kanga temanna ana aobitia naba te KPC are e bon riai naba n roko n te tai arei, ngaia are tao a noria kain te Air Kiribati bwa e na karibwabwa irarikia kain Arorae ao ngke e a toka irarikia kain Arorae, kaongoakira man te Air Kiribati ao ana nora naba kanga kakawaki ana bong te abamwakoro bwa are tiaki boong aika okioki ao tikai boong aika a ririki n taainako bwa teuana inano tao irabubua ke irabwi te ririki, n aron are ti taekinna ana 150 n ririki te KPC, akea bwanau ae I anga te Tia Babaire tao rimwi e na mabubu te ongora ao tao a rawa n taku bwa tao I anga au kaetieti bwa e na katokaaki, ane akea bwanau iai ma bon ana babaire te Air Kiribati n nora naba tao karinean ana botaki te aba teuana ma te aba teuana, ao n aron kaongoakiu ao aio e riki naba n ana kiba ngkoa te Air Kiribati n ana tai ngkoa n ana Maungatabu naba te KUC ke te KPC n rimoa are e boo i Arorae, are iai kiban naba Tamana are a karuoaki bwa ana moanibwai moa ni manga anaaki ni katokaki kiban Arorae, ngaia are I karautaeka n te bae riki aio te Tia Babaire bwa are tao bon babaire aika a kamanenai tao n tabetai kanga a tara aron kakannaton te botaki teuana ma teuana ma e ngae n anne tiaki kaminibaea naba Arorae ma n aron kaongoakira ao e toka, a toka kain Arorae, bwatintiana n raonaki ma te taanga teuana are kain Tamana are kain te KPC are e na toka n te tai arei ma aikoa toka ana rawawata Arorae, iaan are angkoa te kantaninga bwa e moanibwai moa te aomata nakon te kaako, ngai are ti bon iria ma te karautaeka nakoia kain Arorae n te baere e a tia n riki arei ma n aron kaongoakira ao tao kaako ake tao aki reke tokaia n te tai ane a toka n te wiiki are imwina ibukin Arorae. Ko rabwa Tia Babaire ngkana e reke kaekan ana titiraki.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa ana kabwarabwara te Minita ae rangi ni wiraoi e karaunano nakoia kain Tamana ao te KPC ma e aki karau nano nakoira kain Arorae are bon

kibara te bong ane Tia Babaire, bwa mai iaa te babaire eaki kaeka ao tao e kaeka ni kangai, akea rabwatau i Tarawa, e bon ataia, antai ae karaoa te babaire Tia Babaire, ma ti tanginako kain Arorae bwa tiaki ti Tamana ni iai ana botaki ae kakawaki, ngkami te tabati, ngaira te kaonobong, ti kainanoa naba ara iruwa bwa e na roko ao ti kakaea naba angana, ma e bon katanginano te Tia Babaire te waaki ae ko roko n *check in* n te Air Kiribati ao a katinekai moa kain Tamana, bwa mai iaa, eaera ngke I taku bwa ngkana kiban Arorae, kabaneia moa bwatintian Arorae, ngai I kaninganinga naba n te tai arei, ao uoman aoraki ao tinako n tuatua, ti bubuti ngkana iai te mwawa, I karautaeka bwa e a kebo n te kaako, ngai e rau nanou bwa I taku bwa aia kaako kain Arorae ma ngaia tiaki, e onrake angina aia kaako kain Tamana, ti kakoaua Tia Babaire iai botaki aika kakawaki ma taraira naba ngaira, iai naba ara botaki ae kakawaki n te kaonobong , ao ngkami are bon iai ami *charter* te kaibuke ao kibami n te katenibong, ti na aki kauntaeka aio Tia Babaire ma te bwai ae kakawaki Tia Babaire, tera ngke kam bon angan te aba ana tai, ngaira tia bubutia temanna te bwatintia, euara bwa koaki nako bwa e a toka te iruwa ae rine n onea mwim, ane te *sacrifice* ae ti karaoia ao I karaoia naba ngai, ma e bon katanginano Tia Babaire, bwa mai iaa te babaire ao e taekinna te Minita bwa e raroa , ao ko bon kakoaua te Minita ae ko bon taekinna, ko rabwa bwa ko taekinna bwa kaakon Tamana ae a kakeboa te wanikiba, ti tabeman ara bwatintia bwa ti waniman ke ruaman, ara kaako ti tabeua, a tang nanora bwa ti kaka tauraoi naba, e aki toka ara meeri e aki toka iraua te wiiki, tera etin ao riain aio Tia Babaire, e a kanga birin ara Tautaeka aio, ao e biri rimoa te Minita ni kangai, tiaki n ae nna bukinaki bwa ibukina bwa I Minita ikai, ma bon tera etin te rongorongo Tia Babaire, na bubuti nakon te Tautaeka aio bwa kam na nanoanga naba abara ae Arorae, bon anganira mwaitin ara kaintekateka ao te *space* n te kaako ae ti bon riai n anganaki, ao kam taekinna e kakawaki riki te bwatintia, ngaia kam a kaonna n ami kaako nako Tamana?, ao ngaira ara kaako are ti kainanoia ibukin ara ka-150 n ririki, Tia Babaire tia bubuti nakon te Tautaeka aio e na kaetieta aia waaki e aki eti ae karaoaki ao e bon ata etina te Minita, e tia n aki eti ae karaoaki nakon abau ae Arorae, kam na riai riki ni karaoa ae raoiroi, titebo te aomata iaon Kiribati, titebo Tamana, titebo Arorae ao ti na aki uneaki ibukin te Aro, titebo kakannaton te waaki are karaoaki, e kona ni kamataata te Minita bwa ibukin tera ngke e boo te katine, e katanoataki iroun Air Kiribati, ngaia bwatinita nako Arorae e a tauraoi kibami e a tauraoi te katine ibukin ami katine, e aera ngke e karaba bwa ngaia te kiba naba e na roko i

Tamana, aki roko n te kakaotia, bukin tera ngkai e karabaki?
Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao kanga I aki ataia bwa tera n nang kaeka aia bwa are I a tia ni kanakoa au kaeka ao e koaua I a kairia ma te kabwara bure riki ao ibukin te tanginiwenei are e a tia n riki ao I nang karautaeka, akea kanga te kanaokoro, n aron are I taekinna, kain te Air Kiribati I taku bwa a karaoa aia kabanea n tamaroa, Tao e koaua I karautaeka bwa I aki ata naba ana botaki Arorae are te ka-150 bwa tao iai kaokorona ma are i Tamana, bwa are i Tamana tiaki ti te ka-150 bwa ana maungatabu naba te KPC ae a mwananga kain Kiribati ni kabane ni ikotaki ma te aono n Raina ma te Aono ni Mainiku, ma tao ane naba te *understanding* are e reke irouia kain te Air Kiribati, a nora kanga aron kakawakin te botaki are ana botaki Kiribati, tiaki ana botaki Tamana bwa ana botaki Kiribati ao akea mwanewen au taekinna ni kangai I kanakoroa te Aro teuana ao teuana, I karinei Aro ni kabane, ao e koaua n aron are I taekinna ao ngke e moan kaoti te uneaki aei ao I mena naba i Tamana bwa are e kaoti n ana Maneaba Tamana, ana Maneaba iaon te *Facebook* ao e bunra nanona, kabwara au bure kai n na taekinna aei, e buran nanona au *agent* n te Air Kiribati, ao e taku, " Ai kawara ngaira irouia tarira ma mwanera n Tia Tei mai Arorae, ngkana arona bwa e nang karaoa aei bwa na tanginiwenei" kain Tamana ngke e boo ana Maungatabu te KUC ngkoa rimoa ngke e bo i Arorae, ao e rawata kiban Tamana bwa e taonaki bwa e anganaki Arorae, kain Tamana aki bwa are kanga te waaki n reitaki, n aron are I taekinna e ti reke te taina inanon irabui ke irabubua te ririki, ma n aron are I taekinna te ka-150 n ririki, ngaia are aio tao a karaoia kain te Air Kiribati, teuaio te bwatintia n te katenibong e a bon ribwa kiban Tamana ao e anga nanona teuaei bwa e aki ira te Maungatabu, teuaei temanna ana aobitia te KPC, a manga tuangnga kain te Air Kiribati, ko a oki ningabong bwa tia kakaea tokam irarikia kain Arorae bwa are kawaina nako aiaki ma e a katukaki naba i Arorae, ngaia tao are a bane bwatintia e koaua tao a manga katokaki kaako, I aki atai taekan kaako bwa akea n au katauraoi ngkai, tao e koaua tao akane tao aia nonori kain te Air Kiribati ao ti karautaeka I aki koaua kain te Air Kiribati naba aki karaoia ian te kantaninga are tao aia Minita te Tia Tei mai Tamana ma tao a karaoia ian naba kanga katabeaia ibukin te botannaomata are a noria bwa te botaki arei ana botaki Kiribati ae bwanin, ti na aki taraia bwa te Aro raa ao te Aro raa, ma ti na taraia bwa ana botaki Kiribati ae bwanin bwa a bane n roko kain mai Makin ni karokoa kain te itera Maiaki ni ikotaki ma kain te aono n Raina ake

kaina naba, ngaia are tao a nora aron aei, ao I karautaeka bwa I aki kaminibaea ana botaki Arorae, I aki ataia I a tibwa ongo ngkai ae ngaia iai naba ana botaki, akea naba ibuakon au katauraoi bwa are I aki ata te botaki ane, ma ngke tao arona bwa eang ao e koau eti ae ti taku ti mena i Tamana n te tai ane akea kanga au *indonation* bon akea naba teuana te kibu n taeka ae I kangai nakoia kain te Air Kiribati, " moanibwaia Tamana ao katuka au bubuti ni kangai, ngkana iai te *possibility* ao ururingia kain ara Maungatabu bwa a kawa bwa are e bon rangi ni kangaanga karaoan te Maungatabu n te tabo ae tionako ma Tarawa, e ngae ngke akea te kaibuke ae ti *charter* kaetan te rongorongo akea te kaibuke ae ti *charter* bwa kaibuke ni kabane tia kaman karaoi naba ara bubuti ni moan te ririki aio ibukin naba kangaraoan aia *schedule* nakon aba, riki tanan *private boat* kaibuke ma I a uotia riki bwa te raraoma ao te kabwara bure nakoia kain Arorae, ara kantaninga e na aki manga riki, ao tao bon iai au titiraki akana imwina ibukin kabwarabwaran te kibakiba ma e aki rangi ni kaineti n aio ma I a karaua ni kabwarabwara n are imwina, ma e rabwa kain Arorae tao I karautaeka ni baike a tia n riki nakoia ao ti karautaeka ao I a bukintaeka ibukia kain au botaki ni mwakuri ae te Air Kiribati au kantaninga e naki manga riki aio nakon taai aika na roko, ao ti na nora naba aron mimitongin ma botaki aba nako n te aba teuana ma teuana ake a kona n riki bwa ana botaki Kiribati, ma I taku bwa ikane are angaki te *priority* ma ngkana tao e bure aei ao ti na manga *review* riki aia mwakuri ara taan mwakuri, ko rabwa te Tia Babaire,

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaekaeka ao riki ngkai e a tia ni kabwara ana bure ibukin te bwai are riki, kam bon riai ni kabwara bure ao ti nang butimwaea te kabwara bure ao ara kantaninga bwa e na aki manga oki n riki, I a kaitaua naba am *traffic Manager* are e a tia ni karokoa ana kabwara bure n te 16 n Okitobwa nako Arorae, bwa ti bon ngure ti rangi n nano buaka n te bwai ae riki, ao I kaitaua ana kabwarabwara ae anga ae ngaia ae ko a tia n anga te Minita, bwa e reitaki te *Traffic Manager* e kabwara bure n te bwai ae riki ao e kaotia bwa ibukin moa ana botaki Tamana ae e aki okioki ao a buokia naba iai ma e taku bwa e naki manga riki aei, ma aio moa te kangaanga ngkai bon ti tewana moa te wanikiba ngaia e a buokia moa ana irua Tamana ni kibana, ti rangi n ota n ane Tia Babaire ao tiaki uneakina rokoia ana aomata te KPC i Tamana, ti uneakina kibara bwa e aera ngke bon kibara te Kaabong ao ngaia a bon kaman tuangaki nake iruwa ake uoman

akekei, roko ningabong bwa kam na toka, ma e aera ngke karabaki ao e kaotaki bwa ti kiban Arorae, e aki toka naba n *Facebook* ae na roko i Tamana, n am *website* Air Kiribati, e karabaki Tia Babaire ao ane te bwai ae ti uneakinna ao e a katine te aba a manga moanibwai ni katine, eaera kam aki kabaneia moa kain ara abamwakoro ao ngaira ake bon kain te abamwakoro ti kan ira naba ara ka-150 n ririki bwa e aki okioki, titebo raoi ma Tia Babaire N na ti bubutia te Minita are karineaki bwa I ataia bwa iai ami raka ni kiba naba n te kaonobong ao I nanokawaki ngkai ko kabotaua ma taai aika nako ni boon te KUC Maungatabu i Arorae, otau bwa iai te *charter* mai iroun te Tautaeka bwa are e kaoaki n aron naba Tamana ae kaoa, te KPC e kaoa te Tautaeka, tera buren ane kai I aki nora buren ane, ao iai naba mwamwanangan kaibuke, titebo raoi ae karaoaki ao kanga akea ae I ataia ae ti aonikaia Tamana ae a tataona kiban Tamana, ngai ngke I ataia n te tai ane ao na riai n rangi n un, ma akea ae I ataia Tia Babaire, akea buren ae karaoaki n te tai ae nako ae I ataia, ao tia rangi ni kamimi kai a tabekaki n te tai aio iroun te Minita ae te Tia Tei mai Tamana, N na karautaeka nakoim n ane I nang kantaninga bwa kona ti maroro ni karaua nanon tei Arorae n te tai aio ma konaki kaokia rikaki bwa ngkami n ami tai, kai akea atakin ae kairua ae karaoaki n ae nako, N na karautaeka nakon ane Tia Babaire ma I kan titirakina te Minita bwa iai ami raka ni kiba, tera arana iroumi te *Recovery Flight* , tera te *Recovery Flight* are e karaoaki nako Tamana Tia Babaire n te kaonobong ane, iai kibami n te katenibong, kam karinia ami bwatintia uoman irarikira n te kaabong ao manga iai ami *Recovery Flight* , antai ami bwatintia n te tai ane tao te Beretitenti ao antai, akea buren ane, ma eaera kam aki karinia ami aomata, e kakaraoaki ane n taai aika nako, are e na tei man te KPC e na ria ni katokaki bwa ana iruwa te abamwakoro, tera buren ane eara eaki tiku n taninga te kiba ane bwa ana toka iai, bwa tao kam katikuia ami *Staff* tabeman ake a iri ni kamaroro nakoia Minita, bwa e kakawaki riki ami iruwa man te KPC ao ti nora riain ane Tia Babaire, tiaki uneakinia e aera ngke kam aki katokaia n te *Recovery Flight* ngkana ngaia Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire e rabwa te Tia Tei mai Arorae e koaua a kan bane au taetae ni Kiribati ibukin te bwai ae te kabwara bure, ma e koaua are n aron are I taekinna ti tan rikaki nakon taai aika nako bwa I aki warena ana *charter* te Beretitenti, iai ana *charter* te Beretitenti nako Tamana iai ana *charter* nako Arorae, iai ana *charter* nako Maiana iaa riki ane e bon kakaraoia te Tautaeka ma n aron are ti taekinna n au kataunari, botakin

Arorae n taai aika nako iai naba ana kaintekateka Tamana ae anaki n taai akekei, ma e aki rebwetau tao iroun au Tia Tei are mai imwaina bwa te *issues* ae rangi n bubura, I taku bwa te *issues* ae rangi n uarereke te Tia Babaire ma tia rangi ni kabubura ni bwai ikai, ane e a tia n nako, ti a tia ni kabwara bure ao n aron are I taku ane aia nonori kain te Air Kiribati n nora n aron are I taekinna e kaokoro ana botaki Tamana, Arorae, e aki kakanntao are Tamana ao e aki kakannato are iaa, titabo bwa a kai n *celebrate* tao aia ka-150 ma kaokorona ngkane bwa are i Tamana, te Maungatabu ana Maungatabu te KPC are i Tamana ke tao ana Maungatabu naba te KUC are i Arorae a kakai ni boo ma n aia nonori kain te Air Kiribati arei kanga e a *National* arei bwa are ana botaki te abamwakoro ae mwakoro ae bwanin te Kiribati ae bwanin, ngaia ae tia nang karautaeka ti a ngae ni kanakoi ara karautaeka ma tao ai tera ae ti nang taekinna nakon te Tia Tei, I taku bwa kain Arorae ake a ongo bwanau a *understand* ao ata te bwai ae riki, bon ti uoua ana kain tekateka are e anaki ibukia ana aobitia te KPC ake ti taku bwa a kakannato ao teuaei e bon taekinna ngkana e reke tokau ke e aki, ngaia are e *step down* man te katenibong bwa e a tauraoi n aki ira arei bwa are e a kebo te wanikiba ma e a anganaki te *assurance* irouia kain te Air Kiribati ko a roko ningabong bwa tia kakaea angan tokam, tao ian naba kinaki tibwangan teuaei ae kakawaki n ana *Headquarter* te KPC, ao kai rabwara kain te Air Kiribati, tao ngke arona bwa kain Tamana ke ngke arona bwa e boo i Arorae ao kain Tamana anga aia kain tekateka, kain Tamana a tauraoi n anga, anaia ni kabane kain Arorae bwa are ami botaki moa e nang kakawaki ibukin Kiribati ae bwanin ma e koaua kanga ai te tanginiwenei ae e a kaokiokaki ma e a kaokiokaki tia rangi ni karautaeka ao I rangi ni karautaeka nakon Mwaneu mai Arorae are bon raora bwa a bon tena butora bon ngaira kain te itera Maiaki tabotabo mai Maiaki, ma I taku bwa ti na *share* ara kangaanga n te tai teuana are iai ara kangaanga ao tau taiaoka n anganira moa kibam teuana bwa tia kamanena, ngaia e aki bwa e a karaoaki bwa ai te *issues* ae ea rangi ni bubura kaei, ao are I taekinna e aki manga riki bon ti arei inanon 150 te ririki ana Maungatabu te KPC e aki manga boo i Tamana ni karokoa tao 10 ke 20 te ririki ma ngkai, ngai are I taku bwa tera ngke e kona naba, ti kona naba ke kanga aikai kanga ai bon kanoan ara *common sense* ao ai bon kanoan ara katei ni Kiribati aron ara ibuobuoki i bon inanoa, ao riki kai bon ngaira taari ao mwane n abara ake a tionako, I taku bwa e kakawaki te kai ni buoka, ti na aki katea te o imarenara bwa tao ibukin tera ma tera, ti na ibuobuoki iai kainanom, taiaoka tao bwa tia tangoa moa am kain tekateka bwa e a bon rangi ni kangaanga reken te

kibakiba nakomai bwa are ti bon ataia bwa ti teuana kibara n te wiiki, ti rangi ni kaokoro ma aba aika kan bwa ti bon rangi ni kakiro nako ma ti nang ni kakaitau bwa e a tia nanon aei, ao baike a tia n riki n aron are ti taekinna ao ane a tia n roko ana kabwara bure te Air Kiribati ao I a manga kauataoa riki n titambwanna ana kabwara bure te Air Kiribati are I rabwatanaki bwa ana Minita n te tai aei ao I a bubuti bwa e naki manga riki aei, ti na keiaki ni karaoi tibwangara bwa a naki tabeitera nakon te Aba teuana ma teuana, ti na aki kamangora te aba teuana ao ti na aki kamoanibwaia teuana, ti na aki kaminibaea te Aro teuana, a na bane n titabo arora ni kabane n tobwa ma aio tao bon ana babaire te Air Kiribati n te tai arei tao e nora riaina, ao I karabwaia n tao n aio akea bwanau, N na taekinna riki e naki nanonaki bwa angkoa ngkai te Minita are te Tia Tei mai Tamana I a karina bwanau bwa e nang kanakoaki, tiaki ane, akea rabwatau bwa i mena i Tamana n te tai ane, I aki mamatu ibukin naba kanakoraoan ara botaki are e na roko Kiribati ae bwanin ni kaea ana Maungatabu te KPC ao ana kauringa ka-150, Ko rabwa riki te Tibiika ao I a manga kawenea riki bwa te kabwara bure e na aki manga riki ane nakoia kain Arorae, ko rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaeka iroun te Minita man Te Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake tia nakon te Tia Tei

BWAKA IA ANA BUBUTI TE KAUNTIRA N ABAIANG IBUKIN KAREKEAN TE INVERTER ARE BWAIN TE AUTI NI KAMWAITORO NGKOA ARE I TABONTEBIKE

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* tao I a kukurei n tabeka au kauoua n titiraki iaon taekana n te ota bebwa nambwa 11, *" N na titiraki te Minita n te MISE bwa e a bwaka iaa ana bubuti te kauntira n Abaiang ibukin karekean te Inverter are bwain te Auti ni kamwaitoro ngkoa are i Tabontebike"* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka, " *Ana Inverter te kauntira n Abaiang e a tia ni kaboaki ao e kantaningaki rokona i Tarawa ni banen te namwakaina ae November ke ni moan te namwakaina ae na roko Ritembwa n te ririki aio"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ai kamaura kibaran aio iroun te MISE bwa e a roko bwa ai bon *next week* kanga taran ae akea te kangaanga bwa ngaia ai te wiiki ae na roko bwa are e a bon bane bongin te namwakaina n November ao n te wiiki ae na roko ao ti butimwaea naba moan te namwakaina e boou te wiiki ae na roko, I taku bwa e a kukurei ngkane kain te kauntira i Abaiang bwa bon teuana ngkai te kangaanga are e a boo ma ngaia ibukin aia bwai ni mwakuri are aia bwai ni mwakuri a kabongana ngkane te *Inverter* ane are e a kona naba ni bane ni maeu bwai ni kabane ngaia are e kona riki ni kamataata te Minita bwa te kaira bong te wiiki ae na roko. Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki, eang kanga e na bon kangaanga teutana ae na kona ni karebenakoa te bong bwa rimwi e akin aba teke nanon te bong arei ao tia reke riki n te kangaanga iai iroun te Tia Tei, ao ngke arona bwa tao ti kona raoi ni kona ni karebenako te bong ao te aoa ao te miniti ao tao te tekan, ma e na karaua nanona te Tia Tei ae karineaki ao a na karaua nanoia kain Abaiang bwa ae e a bon tabeakinaki ane ao ara kantaninga ti na bon kabanea n aron ae I taekinna ti na kabane ni kabirimwakakira ni iangoa te tai are e roko naba i Tarawa iai ao e a kakaea naba angana ni karokoaki i Abaiang ni kanimwaki n te tai are e rangi ni waekoa, au kantaninga e a rau nanon te Tia Tei ae karineaki, ti nora nanon te Tia Tei ae karineaki ni kan kabirimwaka bwain ana abamwakoro ma tia bubutia bwa ae iaon kawaina na aron are ti taekinna are e na roko n te tai ae ti kantaningaia iai ao n te tai are e na roko iai e a roko naba i Abaiang, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Tibiika tao n na kabwara bure kai I a bon atongnga naba bwa te kairabong ibukina bwa are e bon boboto naba buokan au titiraki n ana moan kaeka bwa are e bon taekinna n toki te namwakaina aei ke moan te namwakaina ae na roko ao ane a bane ni *met* bwai akane nakon te wiiki ae na roko ngai are I kan ongora raoi bwa te kairabong bwa aio ai bon te kangaanga, ai bon te kangaanga ae a bon tabekia, kain te kauntira nanona ngkana e tabekia te kauntira ai bon rabwatan Abaiang ao a tuangai a taku " Tia Tei kona tabekia bwa are kanga ko ti n rabwata riki bwa are ko ataei nakoia raom n Tia Tei akekei bwa are temanna e bongana iroun te Tautaeka ao temanna are e na tabe ni boboi aromi man te itera are teuana ma ara kantaninga bwa are e na tobwaki

bwanam bwa kanga ko wiraoi" ngaia are I a bubutia naba te Minita ae wikateke aei bwa ai tera ngke e kona ni bon bakatekea kanoan te bong ae tao te kaabong ae na roko, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e a bon aki naba tauraoi irou bwa tao te bong raa ke tao tera, ma ti kanga te katautau are ni banen te namwakaina aio ngkana iai wanikibae ae na roko ni banen te namwakaina aio ao te kantaninga bwa e na kona n toka iai, ma ngkana arona bwa tao e kai toka iai bwa e tibanako tao ni moan te namwakaina ae na roko, ma kanga te kantaninga bwa ae iaon kawaina n roko, ao ai bon ane ngkane kanga aron kaekan te Tia Tei ae karineaki N na kabwara au bure nakon te Tia Tei ae karineaki e bon rangi tao n tangira te bong ma kanga I a bon karautaeka moa nakoina bwa I a bon aki kona moa n atonga te bong n te tai aio bwa rimwi a bure ara bong ao tia maraia riki iai, ngaia are ti a ti taekinna ae banen te namwakaina aio ke moan te namwakaina ae na roko au kantaninga e na kukurei nanon te Tia Tei ae karineaki ao ana rau naba nanoia ana botannaomata, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita ao e koaua kanga e moanna n teretere bwa are ngaia tao e na toka n te wanikiba ao ai tera ngkana arona bwa tia bubutia bwa e naki tibanako e na bon riai n toka bwa are e na bon marannako n aron are kanga aia tataneiai n aia mamaroro, ma ti rangi ni kukurei riki ngkana arona bwa e bon toka ao e aonga n ae a bon kukurei nanoia kain Abaiang bwa aio ngkane bon te kangaanga are I taku bwa e a tobwai naba itera ake a kaitibo iai ngkai kain Abaiang n aron I kona n taekinna ikai kangaanga, tabeua aikoa reke tao araia te koraki bwa e aki maeiu kaombiuta ke tera, ti man kainanoan te *inverter* ngaia are ngkana arona bwa e roko te *inverter* ane ao bon ara karabwarabwa nakon te MISE ao ara karabwarabwa nakon te Minita kai e rangi ni matairiki ao e rangi ni kukurei n tobwa te kangaanga aio, tao I a kauataoa te karabwarabwa nako te Minita bwa kanga tia roko naba n are kaekan ara titiraki are mai imwaina bwa e a tia arona ao ngkai a rangi ni karabwarabwa kain Tebunginako nakoina ngaia are I taku bwa ko nang ni mwatai te Minita n te MISE ao au kantaninga ko nang kukurei ni kan tobwa ae te kauoua n titiraki aio naba ibukin Abaiang, are ieta ngkoe ao are e a bon bane buokan te titiraki aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are I taku bwa I a bon tia ni kaeka te Tia Tei ae karineaki ao tao I taku bwa bon titebo nanora ni kabane ao tia kataia ni kataia ni ibuobuoki ni kataia ni kabebetei kangaanga aikana a riki n te tai teuana ma te tai teuana, ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei

KATAMAROA RAWA N RORORAKE IROUIA BOOTI N AKAWA ARE KARAOAKI NGKOA I TANRAKEN TEBWANGETUA I MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: *Madam Speaker* e rabwa kai ko angai te tai aei ai bon au moantai n taetae bon reitakin naba taekinna ni kamauri ao I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Maiana n tabeki tanan bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker* , te Beretitenti te kauoman, Minita ao te Rita n te Kaitara ao ngaira ni kabane kain ara Maneaba ae Maungatabu aei, kam na bane moa ni mauri n te moaningabong aei, *Madam Speaker* I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana iaon te Ota bebwa ae nambwana 32, *"I kona ni buita te Minita are tabena noran riain manga mwakurian te rawa n rororake irouia booti n akawa are e karaoaki ngkoa i tanraken Tebwangetua i Maiana"* E rarabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E nakoim te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana, *" E na karinaki ibuakon te list ibukin katamaroan nakon rawa te rawa aei ibukin manga mwakurian te rawa n rororake irouia booti n akawa are e karaoaki ngkoa i tanraken Tebwangetua i Maiana"* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa te Minita are tabena aei ao I kakoaua bwa bon te kangaanga aei ngaira ai moarara n ara abamwakoro ae Maiana bon te rawa ae e aki kona n toki te kangaanga iai, ti noria naba ngkebong ao I taku bwa a kakoaua naba raora Taan Tei tabeman ake ti kaai n oki ma ngaia ao I kakoua bwa teuana maeiua kain abamwakoro ae Maiana bon te akawa ao I taku bwa angina a nanako naba n akakawa i tanraken Maiana, teuana te kangaanga bwa are a manga bon katabwanin ngkana ana kangai n aron ae kam bon ataia , ngkana ana

manga oki ana bon bae naba ni manga katabwanin ao tiaki naba ti ngaia ane te Tia Babaire ao e bon irekereke naba ma kanga bon mauira ara botannaomata ngkana arona bwa iai te kangaanga n aron ae ti ataia ao bon iai naba kain Tarawa ae a nanako n akawa ikekei, ngkana tao a tanoaki n te kangaanga i tanraken Maiana a kona n aerake bwa are tao e irekereke ma te bwaa e na riai ni iai te rawa kanga teuana i tanraken Maiana ae na angaraoi ibukin rinnakoia ibukin katanaia n te kangaanga, iai naba kangaanga aika riki n taai aika nako ni irekereke ma barakin booti a kataia n otinako bwa are bon akea te rawa kanga n rororake i tanraken Maiana, ngaia are ti kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka ao te Minita are tabena ngkana e kona n noria inano ao e rabwa bwa e a tia ni mwaneweia are e a rin inanon ana karikirake nakon taai aika na roko, ao buokan te titiraki te Tia Babaire ngkana arona bwa tao e reke taina bwa e aoria n ae moantai reke taina are ana kona n ataia bwa tao ningai ae na waaki iai *Madam Speaker* ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Tia Babaire ko rabwa e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ao e koaua ti nora ana kangaanga Maiana, ngai temanna kain ana tiim te Tautaeka are ti ira, I taku bwa bon raora naba ngkoe te Tibiika n nora aron Maiana ao n nora naba aron kangaanga riki inanon te nama ao e nang korakora tanan kiri atibu ao e bon nang kangaanga aron te rororake riki ni kaibuke tao ni irekereke ma karoroan kaako, ma I taku bwa aio naba are e kaoti n te Auti ae nako ibukin naba ana titiraki te Tia Tei , ma e koaua I kukurei n taekinna bwa ara botaki ni mwakuri a tia ni karoko i Maiana ao a nora naba teuana te rawa aio are nanonaki ao a noria bwa te rawa aio e rangi ni irariki ao mataniwina ni kauoua ni kauaitera bon te bwaa ae matoatoa nanona e na bon tangiri bwai ni mwakuri, n aron ae kam ataia ao te karebwe bwaura ngkai kanga eaki kaungaki ni irekereke ma ana urubwai te *Environment* ngaia are iai kanga ana katamaroa te *Marine Guard* n aei ao e noria bwa te mwakuri ae riai ni karaoaki e na riai ni karinaki n te riti ibukin tanan *priority* ibukin te aba teuana ma teuana, ngaia are I a butia te Tia Tei ae karineaki bwa are bon kawaina ngkane rinanon ana kauntira bwa e na karinna bwa kanoan ana *priority project* ao mai ikane e a kona ni karaoaki ngkane te EIA ao e aonga naba n reitinako nakon are kawaina are imwina ngaia are I a butia te Tia Tei ae karineaki bwa e a reitaki ma ana kauntira a nora kakawaki aia karikirake aei ao a kona ni karinna bwa aia *prioprity* bwa e aonga ni mwakuriaki ngkane are imwina, ao imwain ane te Tibiika ao I anga naba bwanau e reke au tai n teirake I anga

naba bwanau nakon te Tia Tei ma kain Maiana ni kabane inanon tikura teuana tebong n nako iaon Maiana n ira ana katabu ae kakawaki nakon temanna te Tama are kain Maiana e nakoraoi ana bong Maiana e boo atina ao kam rangi n rarabwa n ami kakairua are ieta te Tia Tei.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Madam Speaker* ana kaeka te Minita ae karineaki man te *Communication* ao e rarabwa bwa e reke te kantaninga irouia kain Maiana are iai tanan mwakuri are e na manga karaoaki ao aei are tia bon katikua inanon bain te Minita, te kantaninga bwa tao e naki maan ma e koaua are e na manga okiraki te kauntira, ti a manga bon reitaki ma aei iaon te kauntira e aoria n ae tao e moantai riki ni waaki, ma tao I a reitia naba *Madam Speaker* ngkai e a bon bane buokan te titiraki I a reitai naba n tabeka bwanaia au Tama ao kain te baereti i Maiana ni butimwaean tanan kakao are kam a tia n roko ngkoe iai *Madam Speaker,* ana tiim te Tautaeka ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane, ti karabwai nanomi bwa e reke ami tai n roko ni kakoaua ana katabu ara Tama ae nang kakawaki iroura ngaira kain Maiana, te Tama Tokariti Buretaua are e a taua nakoana ae boou ibukin bwa buokan taeka aika raoiroi nakoia te botannaomata are ti bon bane n ataia, e rarabwa riki *Madam Speaker* ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minita kaekana

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tibiika ao tao tia bon kaai ni waaki ni iraorao ma te Tia Tei ibukin are ngkana e tia te *process* are rinanon ana kauntira ao tia manga reita are imwina. Ko rabwa

Tibiika: Tao bon akea buokan te titiraki ane, iai buokan am titiraki Tia Tei ke e a bon bane?. Ao tia nakon ara titiraki are imwina ngkane e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Tua Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim Tia Tei

KARAKAAN MWAITIA KAUNTIRA N WARD N ANA KAUNTIRA TE KAAWA AE BUOTA IAON TARAWAIETA BWA E BON TAU KE E NANG RIAI N RAKA.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Tibiika, aio te titiraki *" I kan butia te Minita are tabena taran mwaitia kauntira n ward bwa e na nora mwaitin ana kauntira te kaawa ae Buota iaon Tarawaieta ae bon tau ae uoman ke tao e nang riai n raka"* e rabwa.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta ao I a bon kan tabeka te bwanan ni kamauri nakoim am *officials* , nakon ara Beretitenti te kauoman raou ni Minita ao ara Taan Tei ao te kamauri naba ae raka nakoia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang n reitaki ma aia *Mayor* are e boou are e a bon tibwa rineaki naba ao ana kauntira ao ai bon kain Tabiteuea Meang ni kabane I a reiti ngkami ni kabane n te bwana ni kamauri, kam na bane ni mauri, e koaua kaekan te titiraki ao te Tibiika, " *I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanon te bubuti aio"* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te moan tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao I a karabwa riki te Minita are tabena n ana kaeka ae karau nano ao e koaua ngke a bon roko naba koraki ake kanga a mwiokoai bwa N na tabeka aio ao I bon kangai tao n tabetai e kona n tangira tao te wareaomata bwa mwaitira raoi kain te kawa ae Buota ao ti ataia ae bon waaki te wareaomata ao tao e tuai n otinako ma e rabwa ngkana e kona n raa arei ke tao ngaiai bon iai riki angana ae e a noraki naba, I a karabwa te Minita ao I a katekeraoa karaoan aio irouna, ao e rabwa ao e a bane au titiraki.

Tibiika: Kaekana te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ao I a ti kanakoa teutana tao te kaeka te kamataata iaon aio ao e rabwa e rabwa n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki ao e koaua e na rekereke ma te ware, te ware teutana manga rinanoan ana kauntira ara kawa ae Buota ao n aron are e mwaneweia naba te Tia Tei ae karineaki ao e koaua iai te wareaomata are e waaki ao bon iai naba ware ngkai ane e a tauraoi man miin te rinerine ae nako, e rabwa naba te titiraki aio bwa aio ngkane manga tibwa rokon te bubuti aio iroun ara aobiti ao aio are e na taraki n aron te kaeka, ao n aron are bon kawaina e na bon riai n rinanon te kauntira ao e na nakon ara aobiti ma e rabwa te tabeka aio iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta bwa e a roko ngkane inanon baia, ao e koaua n tai naba aika nako ao iai te rongorongo te bubuti naba n aekakin aio ibukin te kawa ae Tabiteuea i Tarawa Teinaieta ao aio are e a tia naba n rinanoaki ao ngkai e a raka mwaitin aia kauntira, ti na tara aio man ara tabo ni mwakuri ao ti na mwakuria i taku bwa ai kaekan naba te bubuti aio ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei tao ai bon akea buokan te titiraki ane ao e rabwa te kaekaeka ao te titiraki, tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki

iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minita ae karinekai man te botaki ni mwakuri ibukin karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake Tia Tei am titiraki

BUBUTI IBUKIN KATAMAROAN AO KARABABAN TE RAWA NI BOOTI/RAWA N TE KAAWA AE TANIMAINIKU I BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e kangai au titiraki n te ingabong aio, " *Iai te bubuti ibukin katamaroan ao karababan te rawa ni boti ao ni waa n te kawa ae Tanimainiku ma e tiku n tataninga rokon bwaai ni mwakuri kai a mena bwaai ni mwakuri i Butaritari n tataninga wakinan karaoan te kawai. E kona te Minita ae karineaki n nora angaraoina moa n te tai aio ni karaoan te rawa ni booti aio imwain are e a waaki te mwakuri iaon te kawai?"* E rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, *" Tibiika e na rinanon moa te bubuti aio au botaki ni mwakuri ni kaineti ma ana babaire te mwakuri ibukin babairean te mwakuri ibukin te karao kawai i Butaritari"* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei temoan tai

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika n te kaeka ae nang tamaroa ao eang e rangi n rarabwa te Minita I taku bwa eang tao e a mena ngkai inanon bain ngkai ana botaki ni mwakuri ni kataia n noria bwa ngkana e angaraoi, aio kanga bon te tabeka eang e a bon bongata te Tibiika bwa kanoan taai aika nako ao tao e bon koaua are e rangi ni tinetine ibukina bwa bon akea tanan bwai ni mwakuri aika tao a mena iaon ara abamwakoro ma aio I riki naba n tabekia n te tai aio ibukina bwa kanga te kaeka nakon karaoan te kawai inanon au titiraki n te Auti ni Maungatabu ae nako ao e na iremwe teutana ibukina bwa ibukin te kangaanga ae rekereke ma te *Covid19* ma are ngkai a mena tanan bwai ni mwakuri ikekei ma Nna kataia ni bon bubutia te Minita bwa ngkana tao arona bwa e na bon tinetine riki karaoan te kawai tera ngke arona bwa a kabonganaki moa ni karaoi mwakuri aikeke a bon tia naba n tabekaki nakon te Tautaeka ao e a tia naba ni kariaia te Tautaeka n aron ae I tabekia n te tai aio N na kataia ni bubutia riki te Minita tao ningai raoi ane e na waaki te karaoa kawai ao ngkana tao e na bon kiriaria ao I a butia ngkane te Minita bwa tera ngke arona bwa a kona ni kabonganaki moa bwa are ngkana a bon manga tiku bwaai ni mwakuri n

aki kammwakuraki ao tao a na bon manga reke bwa taian kangaanga Tia Babaire, N na bubutia te Minita te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n buokan ana titiraki ao n aron are I taekinna eang are e a bon tia n roko te bubuti ane irouia ara koraki kain ara tabo ni mwakuri ao ane a kataia ngkane ni kakaea angan ke angaraoi te mwakuri are tabekaki n te titiraki ma angaraoi aron butin aia mwakuri ikekei, ana taraia naba ma aia mitin akana ikekei bwa a tau mitin akana a mena ngkai i Butaritari ibukin karaoakin te mwakuri ane e kainanoaki te mwakuri ke aki, kanga ane te bwai ane a na karaua n taraia ara koraki ao au kantaninga ane a bon noraki inano tain ke wakirake aikai ane bwa are e a tia n roko te bubuti ao ngkane iai manga aron tao te angabuaka ke tera ane e na manga bon kaokaki ma ngkana akea te angabuaka ao e na bon wakinaki n aron te bubuti naba ae roroko naba iroun ara botaki ni mwakuri man aba naba ake a mena iai bwai ni mwakuri n ara tabo ni mwakuri, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika e na uarereke bwa eang kanga I taku bwa ae tao e a bon mena inanon bain te Minita ma ana botaki ni mwakuri ao tia bon katikua bwa te bubuti ma tao N na ti kabaebae bain te Minita bwa are ngkana tao arona bwa e a bon aki kona ni waaki bwa tao iai te kangaanga are e noria ana botaki ni mwakuri, au kantaninga bwa e na akea te kangaanga, kanga bon titabo au tabeka aio ma ana tabeka te Tia Tei ae karineaki mai Maiana, ngkana tao arona bwa e a bon kabuanibwai bwa e a bon aki kona n reke angana bwa tao e a waekoa naba n waaki te karao kawai ke ngkana a noria bwa e aki tamaroa aia bwai ni mwakuri akekei e a bwatina naba ara bubuti aio nakon te Minita n te Itoman bwa are kanga iai ana riti ane e katauraoia ibukin mang karaoakin tanan rawa ma e aonga n ae tao e a katabetabea naba ngkane te Minita n te itoman ngkane bwa ngkana arona bwa e aki kona ni waaki, kanga bon ti te bubuti nakon te Minita ae karinekai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao n aron ae I taekinna ane e a tiku inanon baira bwa are ti na tara ke e na taraki angaraoina ma aron te *program* ibukin te mwakuri tera angaraoina, ngkana tao arona bwa e naki reke ni moantai bwa tao e a tabe bwaai ni mwakuri e na manga taraki inanon te tai are e a waaki te mwakuri iai bwa tao ngkana tao iai

anaakin tanan tano ke tao tanan raa are kanga e na angaraoi ma te tabo are kanga e kainanoaki arei e a kona naba ni kabonganaki bwaai ni mwakuri ibukin manga katikan teutana te tano n anaki bwa e na bon bae ni kainanoaki te tano ngkana e a karaoaki te kawai, ngaia are tao eang e a bon noraki inanon taina te Tibiika ma I taku bwa e na rau nanon te Tia Tei ao e na rau nanoia kain Butaritari bwa ae bon tabe ni karabinoaki iangoana inanon ara botaki ni mwakuri, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei ngkana iai, e rabwa ane, ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Ibukin Botaki ni Mwakuri karikirake ao kateimatoan Korakora Hon. Willie Tokataake, e nakoim te Tia Tei am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tia Babaire, ko rabwa te Tibiika ao e koaua kai au moan tai n taetae naba n te ingabong aio ao kanga bon reitan naba te bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker* ma kain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki ma te kauoman n Beretitenti, Minita ni kabane ao ngaira Taan Tei ni ikotaki ma kain abau ae Tarawa Teinainano moa mai irouia aika uarereke nakoia ake a kara te Tibiika ao e koaua naba e kakawaki ae e a reke ara tai ni katekeraoia naba ara kauntira aika boou ni bwanara n te ingabong aio te Tia Babaire ni moa mai iroun ara *Mayor* ae karineaki man te TUC ma kauntira aika boou ao bon kauntira naba ni kawai aika a manga okira aia kaintekateka, bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane n te ingabong aio, kam na bane moa ni mauri, *Madam Speaker* aio ngkane au titiraki are e toka n ota bebwa n te ingabong aio are nambwana 36 ae kangai taekana ngkane, *" E kona te Tautaeka ni karaoi kawain Temwaiku are a rinnako mai Korokota ni karokoa te clinic nakon te reirei ae te Sunrise primary school ni ikotaki ma kawain Tamoa ao Bakarurunnao"* Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao imwain ae I kanakoa nakoim te Minita ao I kabwara bure nakon te Tia Tei mai Abaiang ae ko karineaki bwa tao I aki *skip* am titiraki ma I a kaokia nakoim n are imwina ngkana ko kukurei ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki ma kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, " *Te Tibiika tabo ake e mwanewei ke ake a mwaneweaki n te titiraki aio ana bon bane ni karaoaki kawaia iaan te karikirake are karaoan nikiran kawai ake aki karaoaki n te moan karao kawai, te timanti ae na kabonganaki*

ibukin te karaoa kawai aio ke te Geo Cell" Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Taoaba Kaiea: Tibiika e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao ko rabwa naba ngkai ko uringa e koaua bwa kanoan te ota bebwa ma ko rabwa bwa are tia irira naba am babaire nakon are ko mena iai, e ngae n anne ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua ae kanga e mwanewea ae kanga karaoan kawai aikai Tia Babaire ana manga bane ni karaoaki bwa angkoa e koaua tao nikiran kawai ake aki karaoaki imwaina Tia Babaire, ma e koaua ae kanga tao e a maan teutana tataekinai aio te Neie te Tibiika ibukin kanga kamwengaraoaia ara botannaomata ao kanga e a okioki aio ao bon te kauntira ngkane n te kaawa aio teuae Tabetekia e a manga uotarake naba kanga bwanana ni bubuti nakoiu bwa e aonga n ae I kona ni karokoa n te Tautaeka ni manga rinanoan riki te bubuti aio, bwa bukina bwa iai kangaanga ngkai aika riki te Tia Babaire n te tabo aio nakoia te koraki akana a maeka ikai, bwa teuana bon te bubu Tia Babaire ao te kauoua kanga bon tao te kabubuti naba inanon tabo akane bwa are ngkana a kabubuti aomata ao e korakora te bubu ao kanga a mwengabuaka naba te koraki iai, ngaia are e rabwa bwa e mwanewea te Minita bwa ana karaoaki kawai aikai ma tera ngkana arona bwa ana karaoaki kawai aikai te Tibiika I kan butia te Minita e kona ni iai ana katamaroa ke tao ni kabirimwaka karaoan aio imwain tao te tai ane e na roko ane, ni ikotaki naba ma te Tibiika ma karaoan tanan tibitibum, n taabo akane bwa aonga n ae kanga tao e uarereke te kabubuti iai ibukia te koraki akana a maeka ikane bwa e aonga ae tao e kauarereke tebubu ke tao te kabuanibwai, ao tao e koaua ngkana e roko te kawai ae tamaroa te Tibiika ao tao e na bae ni katoka te bubu, ma I kan butia te Minita ana kona ni ibuobuoki naba nakon aikai ni karekerekea ma kabirimwakan karaoan kawain Temwaiku aikai ni kabane, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki buokan ana titiraki ao eang n aron are I taekinna iai te karikirake kai ane ngkai ae e katarataraki, I taku ngkai bwa ara koraki akana a mena i Buota n aron otau ngkana a tia mai Buota ao ana manga oki rikaki nakon te kawai ae boou ao taabo akana e a mwanewei te Tia Tei ae karineaki akane taabo ngkana ane e na manga *survey* naki, ngkai e a karaoaki te *survey* ngkai ibukin te karao kawai are I taekinna mai imwain arei ao ana bon karaoaki naba tanan kawai ane e mwanewei te Tia Tei ae karineaki ngaia are e aoria ngkana bon iai riki tao anga tabeua

ane e kainanoaki n taabo aikane ao ti rangi n tauraoi n tainako ibuobuoki ma Tia Tei ae karineaki, a uki n taai nako ara mataroa nakon Tia Tei ae karineaki tao ngkana iai ana iango e kona n roko ke tao e kona n tarebon tia maroro ma ngaia ni kakaea angan buokan riki ane kanga kabebetean tao kabebetean riki kangaanga akana a noraki n taabo akana e taekin akane ma e tauraoi te Tautaeka n taai nako ni ibuobuoki ngkana e kona te Tibiika, Ko rabwa

Tibiika: Buokan ma titiraki Tia Tei te kauoua n tai

Hon. Taoaba Kaiea: Tibiika e rabwa te Minita ae karineaki I taku bwa ane a bon ongo kain Temwaiku ma aia kauntira ane a na tabeka aio, e koaua te kaitau tia kaitaua te Tautaeka te Tia Babaire ao tia kaitaua naba te Minita ae tabena aio ngkai e kona kanga n anga te bwana ni iraorao are a bon ongo ara botannaomata ake a kan buokaki man aikai te Tia Babaire, ao tia kaitaua naba ibukin kanga rorokon tanan bwai ni mwakuri tao n te tabo ke te aono aio te Tia Babaire bwa ti ataia ae iai ana mwamwannano te Tautaeka nakon taabo aikai kanga ni kekeiaki ni kakatamaroa te kawai aio, are ti taku bwa aio bon ana waaki te Tautaeka ae e aki toki ni kakaraoai tao ni katoa tai nakon te tabo teuana ma teuana iaon Tarawa Teinainano, ngaia are bon te bwana ni kaitau nakon ane, ma I kan butia te Minita bwa tao e koaua iai taabo tabeua ngkai aiaka tao eang n aron ae tao e boou ke kanga e tibwa karinaki naba bwa kanga te tabo aei ngkana e kona naba n noraki riaina ane Bakarururnnao, are koau taabo kanga a kainanoa naba kawaia ibukin tao te Amburanti ma I taku bwa ngkana N na butia te Minita ae karineaki ke tao e kona n nora naba riain ae kanga tao ngkana e kona naba n roko tanan ke tao te karao kawai ae uarereke moa imwain naba tao te karaoa kawai are bubura ane kanga ni bonobonota moa kanga aron katamaroan kawain te tabo ae Bakarurunnao aio bwa are n tabetai ngkana e a roko te Amburanti iai ao tao e aki rangi n roko raoi n rinnako te kaa n aoraki n te tabo ane, ngaia N na butia te Minita e kona ni karekerekea naba ane moa bwa kanga n reitaki ma taabo ake e a tia kanga ni kakaboraoaki n taai aika nako n aron kawai aikana i Korokota ma akana Tamoa n taabo akane, e kona n reita aio naba te Tia Babaire bwa te tabo teuana ae kanga e na taraia bwa e na kaboraoia naba ibukin te Amburanti te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki au kantaninga bwa ae a bon kakauongo nake tabeia aio man ara botaki ni mwakuri ao I taku bwa

ana kataia ni kibaria n angaraoina ngkana arona bwa iai angaraoina ane e na kona n angaraoi iai, n tauraoin aia bwai ni mwakuri ke tao tera, au kantaninga bwa a ongora ngkai ma e aoria bwa tia manga reitaki ma te Tia Tei ao I a reitaki ma ara koraki ake tabeia aio N na kataia ni ibuobuoki ngkana iai angan buokaia n te tai ae waekoa ngkai ao e na kona ni ibuobuoki riki ngkana arona bwa akea bwa tao tera ao e a manga bon taraki nakon tairake aikai, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki ngkana iai

Hon. Taoaba Kaiea: Ngaia akea te Tia Babaire ma ai bon bwanau riki ni kaitau nakon te Minita ao te Tautaeka, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina ngkana iai kaboan ane te Minita ane iroum?,
Tia nakon ara titiraki are imwina are kanga I aki kanakoa ae na riai ni kanakoa n ae nako, e nakon te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati Minita ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim te Tia Tei am titiraki.

BUBUTI IBUKIN NORAN RIAIN TE ANTENA IBUKIN TE TAREBON IBUKIA KAAWA AIKA TANIMAIAKI, TANIAU AO TABONTEBIKE AO N REITAKI MA ATIMWAKORO AIKA NUOTAEA AO RIBONO.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabaw Tibiika I a taku bwa ko mwaninga taekau ao nna moanna ni boboti au bwai ma I a manga bon uringa nanou ae ko rangi n tatangirai ko rabwa. I kukurei n tabeka taekan au titiraki iaon te ota bebwa ae nambwa 2 , *“ N na bubutia te Minita n te Communication ibukin noran riain karekean te aentena ibukin te tarebon ibukia kawa aika mamaiaki n aron Tanimaiaki, Taniau ao Tabontebike ni ikotaki ma atimwakoro n aron Nuotaea ao Ribono ngkai e rangi ni buakaka te tarebon man taabo akane”* E rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna. *“ E tauraoi au tabo ni mwakuri n reitaki ma te operator ae te Vodafone ni kakaea te kabanea n angaraoi ni ibuobuoki nakon te kangaanga ae tabekia te Tia Tei ae rine n te tai”* Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te moantai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita ae rine n ana kaeka ao kanga tao e anganira naba te kantaninga ae na iai tamaroan te bwai n reitaki n taabo akana tia ni mwanewei n au titiraki nakon te Minita ae rine bwa n te wiiki ae nako ke tao 2 te wiiki n nako ao e roko ana meri ana tia koroboki ke ana kauoman n tiakoroboki nakoiu ni kaotia are e iai te mwakuri are e a karaoaki teutana bwa e a manga nako ni kaokaki nakon are te 2G ma e kan ongora irou bwa euara mwin tabo akane, ao I a manga tuoi taabo akane n tareboni ao a bon teimatoa naba n aki raoiroi ngaia are I kan buoka au titiraki nakon te Minita, e kona ni kakaea riki te anga are e a na bon waekoa n reke buokaia kain te itera aio bwa ngkai teuana te kangaanga ae tia noria kain Tabontebike ana bae nako n reitaki ma aia koraki i Tuarabu, ngkana akea boon am bwaa koaki kona n tarebon ngkane ti ngkana ko a nang kan reitaki n tangira te reitaki ao na manga nako n rianna ni kaitara ana Antena Buariki i tanrake, ngaia are e kona ni buokira n te itera ane te Minita ae rine, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ao tao e kakawaki bwa ti na kabwarabwara aron ana waaki te *Vodafone* ke tanan *coverage* n taabo aikai, iaon Abaiang ao e koaua ni mwanangin kawana are te abamwakoro are n te itera Maiaki ao e aki rangi n reke te 3G ma are te 3G kanga te aekan *connection* are kanga e a bwainaki n taai aikai are kanga iai te *Data* ao te tarebon iai, man Abaiang ao ni mwakorona are mai Maiaki ao e a kaman roko ngkoa te 2G are kanga te 2G e ti mwakoro iaon te tarebon ni kawai ae akea iai te *data* koaki kona n *internet* iai ma ko ti tarebon, ma e kakoauaki bwa inanon te kakaei n taai aika nako ao e nang *strong* te 2G man taabo akana mwakorona mai Maiaki n aron kawa are a mwaneweaki, ao e noraki naba bwa te 2G e kuri ni kangaanga rekena n tarebon aika boou e bon ti tangiri tarebon ni kawai kanga mai mwaina riki, ao man tarebon akane e nang *strong* iai te 2G, are kanga tarebon ake aki *internet* ngaia tao e kakawaki bwa ana ongo moa kain Abaiang aio bwa kaokoron te tarebon are mai imwaina ao ae ngkai, te tarebon are mai imwaina e nangi ni iraorao ma te 2G kanga akea te *data* iai koaki kona n *internet* iai bwa bon ti te tarebon, ao e koaua inanon taai aika nako inano Aokati te ririki aio ao a kataia ngkane n *upgrade* aia *system* kain te *Vodafone* ni kataia ni karokoa te *coverage* ni kataia n *upgrade* taabo akana mai Maiaki akane bwa e nang 3G ma te kabuanibwai bwa ngaia e bon aki kona n roko te 3G ian tao tein ana Antena n te tai aei, ngaia are kanga buokan moa aia kainano kain kawa akane imwain are e na kona n roko te 3G ni *cover* , aio kanga bon te

kangaanga ae tabangaki iaon Kiribati kanga ai te *coverage issues* ngkai e a roko te 3G n aba nako ma ai te *issues* ngkane te *coverage* are ti tuai kona n roko iai, ane kanoan ara *project* ake imwina riki ma kanga ibukin moa te *Short term Solution* nakon aia kangaanga kain Abaiang kanga bwaiaorakiana, a manga kataia ngkai ni manga kaoka te 2G are mai imwaina are tao a tia n *experience* kain Abaiang bwa e a *poor connection* ke e a buakaka te *connection* man tabo ake te abamwakoro mai Maiaki ibukina bwa e a tia n nako te 2G mai iai, ngkai a manga tia ni karaoia ngkai ao au kantaninga bwa tao e na iai te bitaki ngkai n taai aikai tao e koaua iai ana tia mwakuri te Tautaeka te *Vodafone* ake a manga nako Abaiang riki nakon ni kataia nikoa aio, ao e koaua kanga aio kanga mwakoron ana titiraki, uoua mwakoron ana titiraki te Tia Tei bwa ibukin kawa aika teniua mai Maiaki ao ibukin naba ana atimwakoro aika Nuotaea ao Ribono ao I kukurei n taekinna bwa Nuotaea e koaua iai ana *Wifi network* Nuotaea n ti ngaia ma tao e koaua e aki naba rangi n tamaroa aron te *coverage* naba iaon Nuotaea ao ane a na mwakuria, aio ngkane ana mwakuria ara koraki man te CCK, kanga ana kataia ni karokoa te *project* are aekan are e na karaoaki i Banaba ao are i Kuria moa are e karaoaki naba ngkai iai imwain are rokon are te *rollout* are imwina, ma ngkane angkoa Nuotaea iai ana *Wifi* tao karokoan te *Coverage* n taabo nako e aki nangi n roko naba ao ti kaongoaki naba bwa te 2G e reke mai Nuotaea ma kona nako nako aon tebike ao koa tibwa kona n reke iroum te 2G n aekan naba tarebon ake I taekinna mai imwaina, ibukin ngkane te atimwakoro ae Ribono ao iai ngkane ana kantaninga I kukurei n taekinna bwa iai ana iango te CCK ni manga karokoa naba te *Wifi* iaon ikekei e na bon *serve* te atimwakoro ane, aio kanga ara *Short term Solution* imwain are e na kona ni *cover up* te abamwakoro ae bwanin n are te 90% *coverage* iaon aba nako, aio are kanga ara *phase* are te *long term project* are imwina riki, ngkana tao e na ibuobuoki kaekakin aio nakon te Tia Tei ae karineaki ma ae ti bon rereitaki ngkai ma te *Vodafone* ao te CCK ibukin karaoan tibwangaia aikai, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa kaekan buokan au titiraki te moantai iroun te Minita ae karineaki ao e koaua Tibiika bwa are ngke e moan tia te Antena are i Tebunginako ao tera ae riki nakon te itera Maiaki, a bane naba n *down* aia tarebon ma imwain tian moa te Antena are n te itera Meang e a bon kaman *experience* ane Abaiang *even* ke a toka iaon te 3G ao e bon reke naba angan ae a kona ni kabongana te *internet* teutana, ma imwin te

angibuaka kanga ni moan te ririki ae nako ao e a reke te kangaanga ane nakon ara aono ane bwa e aki ngkoa tao e a kan mino aia Antena arei ke tao e a ti kaitara naba te itera Meang ni kabane ma aio ai bon te kainano irouia kain te itera Maiaki kai e bon noraki angin tangiran te kan reitaki nako Tarawa ibukin kangaanga aika a karina n reitaki ma aia utu itinanikun abaia, ngaia are N na karabwa te Minita ngkana arona bwa e na kona n nora riain te bubuti ao te kainano aio ibukina bwa aio ngkai ai bon aia kainano kaawa akana teniua moa akane, akana i *mention* n te aono ni Maiaki, ao bon akane naba kanoan aia rongorongo are a butiai bwa N na uotirakea n te tai aio, ao e koaua I ongora iroun, e reke naba ngai au tai teutana ni maroro ma temanna ana tia mwakuri ao I titiraki bwa I ti kaongoa are kanga e aki rangi n raoiroi are imwin are e tuangai are e nako ni karaoaki, ngkane e kaongoai bwa angkoa e taku bwa te bong aio ae a nang manga mwananga naba iai kain te *Vodafone* , e rabwa ngkana te bong aio bwa are kanga bon akea raoi tanan *speed boat* aika a mwamwananga n te bong aio, ma ngkana ngaia bwa tao a bon mwananga n te bong aio tao e mena tao a *charter* bwa are e kakawaki ae e N na manga kamaua au tarebon n ti tarebonia kain te tabo arei bwa ana ataia ae iai aika na roko ni mwakuria ae a na mwananga n te bong aio kain ana tiim te *Vodafone* bwa a bon rangi ni kainano iai kain te aono ni Maiaki ngaia are e bia nora riain aio te Minita ae rine kai I kakoaua bwa e rangi n totobwai kangaanga aika moan te bati, ao I karabwarabwa.

Te kauoua I kan reita naba te kangaanga iaon atimwakoro ake uoua, riki iaon Nuotaea ao e koaua e a bon tia n roko te *Wifi* i Nuotaea n ana *Wifi* Taotin, ao ane ae a kakabongana moa n te tai aio kain Abaiang n aia reitaki rinanon te *Internet* ma te tarebon e a bon kangaanga te reitaki ma ngaiia *Madam Speaker* ao a mwaiti bwaai ake ko nang tangira ni kan katawea am mwakuri ma ngaiia ao e a kangaanga rekena ao n tabetai are bon aron te atimwakoro , e a manga aki reke aia mwane a manga kangaanga boon te *Wifi* ngaia are e kona n nora riai naba te Minita ni karekea naba te anga ae bon e *free* naba n aekakin te *Vodafone* ni ikotaki ma ara atimwakoro are teuana ara kawa are Ribono, kai kangaanga ae moan te bati ae ti noria n taai aika nako, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki boutokan te titiraki ao e koaua aki mwananga n te bong aio kain te *Vodafone* bwa a mwananga n te wiiki ae nako n te kaabong, au kantaninga e a reitaki te Tia Tei ae karineaki ma ana koraki i Abaiang ao n noria bwa tera ngkane

aron aia waaki kain te *Vodafone* i Abaiang, ara kantaninga bwa n okia ao ti na kona naba ni karekea te riboti mai irouia ao tao man aia ribooti naba are a mwakuria ao na kona ngkane n tuangira bwa tera are imwina ngkane ibukin karaoan aikai, ao e koaua n aron are I taekinna ao kanga N na katuruturua riki bwa ane ana karekea te Tautaeka are karokoan te *Internet* iaonaba, kanga te moanbwai moa ae ana waaki te Tautaeka *phase 1* are e a tia ni waaki are kanga karokoan aba ake n te itera Maiaki are e mwanenna te ADB ma te *World Bank* e a tia ane, *phase 2* are angkoa are e bon mwanenna te Tautaeka ane a tia ngkane Beru ao iara riki, ngkane manga iai naba ngkane are imwina are karokoan ngkai ai bon ti 4 n aba ngkai nikiran aban Kiribati aika tuai roko, Tabuaeran ao Teraina, Kuria, Aranuka ao te kanimaua Banaba ane a karaoaki ngkai ane e nako ni karaoaki naba te *Wifi.*

E koaua karaoan ngkane te *upgrade* nakon te *coverage* iaonnaba n aron are e taekinna aio bon te *issues* ngkai ae tiaki ti Abaiang bwa e taotira aban Kiribati are ana kantaninga te Tautaeka bwa e na uarokoa 90% te *Coverage* iaon aban Kiribati ni kabane, te tarebon ao te *data,* te *3G* , ma aio ngkane are kanoan ana *phases* te Tautaeka are e na bwenabwenaia inanon te ririki teuana ma teuana, ngaia are aio kanga n te tai moa aio n aron are I taekinna tao te *Wifi* bon te anga moa ke te *solution* moa ibukin te reitaki ao ara kantaninga bwa n aron atimwakoro aika mwaneweaki ao tao e koaua tao e na tuai n roko te tarebon irouia ma ana kona moa n reitaki iaon te bwai ae te *Wifi* ni karokoa te tai are e na manga roko iai te *phase* are imwina are ti nang katamaroai ngkane aron aia *coverage* ke aron rokon te *signal* n aba nako iaon aban nako Kiribati, au kantaninga e mataata ao e koaua tao tia manga bon reitaki ma te Tia Tei n rokoia n okia kain ana tiim te *Vodafone* bwa tera ngkane are a tia n noria ao tera aia katamaroa nakon bongirake aika imwaira aikai, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* te kaeka mairoun te Minita ae karineaki n te *Communication* ao e koaua tao ai bon kabanean buokan au titiraki nakon te Minita ae rine n aron are tao e taekinna bwa ngaia tao e a kan bure au rongorongo are I karekea ma ngaia a bon tia n nako bwa a nako n te kaabong ae nako, tao e mena tao aia kateniua n nako ae nanonaki n are tao e a kan bure au reitaki ma temanna aia tia mwakuri tao ai te kateniua ae nanonaki ae anaaki nakoraoi arei ma e nang kamimi bwa te kangaanga ae riki aio ae a kaan ngkai raoi 2 te ririki, bwa e reke man

te tai are imwain are N na kaoti nakon riki kawa akana teniua akane, ngaia are ti na bubuti bwa ngke arona bwa ai tera ngke e kona n reke buokan te itera aio ngkai a rangi ni bati naba kain te aono akane ae teuana aia kangaanga ai te nako Taburao n reitaki ao e ti kona n reke aia reitaki, n tabetai e reke aia reitaki i Tuarabu bwa are Tuarabu e raoiroi te *signal* ma ibukin tarebo ti karabwarabwa moa teutana Tia Babaire bwa tao e koaua e a moanna n raoiroi taabo tabeua n te tarebon ma manga iai ngkane aoa n tarebon ae ko nang kona raoi n tarebon iai, ko ti kona raoi n taetae raoi ma kain kaawa akane kanga mwin 9 rikaki n te tairiki , tao iai kerikakin teutana te ang ke tera, ma inanon te ngaina a bon akea, ngaia are kanga angina riki te reitaki ae ti nang tangiria bon ti te ngaina, bwa are bwaai ae kona biriakin inano tain te mwakuri ma kainano akana a tangiraki, ao tia kubanako n te bong ao e a tata naba tangin ara tarebon, kanga ai ara tai ngkane n reitaki ma kain abara ae Abaiang n te aono ni Maiaki, I a monna n *schedule* au tai n reitaki, kain te itera Meang n te ngaina ao te itera Maiaki n te bong, ngaia are ngkana e kona n nora riaina te Minita bwa e a buokai bwa e a buokai n te itera are nang bon reitaki ma au koraki n te ngaina bwa e raoiroi riki n te ngaina bwa are ko bon biriakina aroia ni mwakuria aia kainano ma baikara, ma tao tiaki ti nakoiu ma ni bon mwakuri akana a kantaningai, ngaia are tao e kona naba ni karinna naba n ana riboti nakoia naka nako n tuoa bwa eaera ngkai e raoiroi taai akane ao e buakaka n taai akane, bwa e aonga ae buoka naba aron aia kamatebwai ke tao aia mwakuri ara taan mwakuri, ma I bon anga bwanau ni karabwarabwara bwa n airon ae I a tibwa karina au titiraki ao I a kubanako ngke a roko naba te *text* nakoiu ae e a kibaraki, ngaia are I rangi n noria titabo ma e kaotia ae e rangi ni mwamwakuri te Minita ma ana taan mwakuri, ngaia are I rangi i karabwarabwa ao I kakaitau bwa I a bon aki nonora te aekaki n titiraki ae I a bon tibwa karinna e a bon tibwa toka n te ota bebwa ao tao uabong imwina I a tareboniaki naba ae e a kibaraki, ngaia I a bon aki nonora aio, bon te kamimi ma e koaua bwa titabo ma e a bon raka timwatin te Minita aei, E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron are ti taekinna ti na bon teimatoa ni bubuti ao ni kaumaka te kambwana ae te *Vodafone* bwa e na kona ni kibara te kangaanga are riki aba aika angkoa ti kaongoaki bwa e *wireable* aia karikirake iai, n aron aba aia Abaiang, Tarawaieta, ao Maiana, are angkoa aba aikai kanga bon aba akea aia ruuti iai bwa are kanga bon aekan Tarawa are e bubura te mwakete, ngaia ae ti na kaumaka te

kambwana aei bwa e na waekoa ni kibara kangaanga aikai, ao e koaua n aron are e taekinna te Tia Tei tao iai teutana te kerake n tamaroa ma are bon ke are bon akea tokin te tamaroa neie *Madam Speaker* ti na kabanea naba ara kona ni kona ni buokia, ao I a kaewenakoia naba Taan Tei ni kabane, tai tataninga te Auti n Tei ao uotarake am titiraki, e uki ara mataroa ni buokia n te tai teuana, *email* nakoira ke tarebon nakoira ke bon kawarira n ara aobiti, bwa ti kona naba ni ibuobuoki n te tai ae kam kainanoia iai ngkana ti kona inanon korakorara ma angaraoina n te tai teuana ma te tai teuana, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minita temanna ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati Minita ibukin Itoman Mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

BUKIN TERA NGKAI E A RIKIRAKE RIKI NI BUAKAKA TE WAAKI NI KIBAKIBA INANOAA AO NINGAI AE E NANG TAMAROA IAI.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I a kauataoi moa bwana ni kamauri ni winia kain abau Abemama nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, kain te Tautaeka ngaira Taan Tei ao ai kain Kiribati ni kabane, tia bane riki ni mauri, Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 45 n te ota bebwa ae kangai taeka, "*E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa bwa bukin tera ngkai e a rikirake riki ni buakaka te waaki ni kibakiba inanoaa ao ningai ae nang tamaroa iai"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire imwain ae I kaeka te titiraki ao N na bubuti bwa N na ti kaeta teutana au kaeka are te kabanea n *sentence* n te *paragraph* ane e kangai, " *ni kibakiba ni moa ma te namwakaina ae November,"* N na karina te taeka ae kangai *" ni moa man rabanen te namwakaina ae November"* ao n taetae ni imatangina ngkane, "*Improve with effect toward the end of this month"* ngkana akea iai ana kangaanga iai te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika: E nakoraoi kanakoa am kaeka te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama, *" I moanna ma te bwana ni karautaeka ae abwabwaki ibukin te mwarara n te kibakiba inanoaa, n te tai moa aio ao bon ti tewana ana wanikiba Air Kiribati ae kibakiba ma e teimatoa ni kabanea ana kona te Tautaeka inanon au botaki ni mwakuri ni*

kakaea taobaran te kangaanga ibukin te kibakiba inanoaa ma I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e na rikirake tamaroan te kibakiba inanoaa ni moa man rabanen te namwakaina ae November" Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita N na kaeka ae rangi n teretere ao e koaua I a tia ni katauraoi buokan au titiraki ni kaineti ma are e a tia ni mwakoro n te ota bebwa, bwa are angkoa are angkoa are n November ma ngkai e a kan bane November ao taran ae bon tuai naba tamaroa te kibakiba, ma e rabwa bwa ngaia e a teretere ao E koaua te Tia Babaire a bon nanokawaki kain au abamwakoro ae Abemama bwa teuana te abamwakoro ae moan te tiraua te kibakiba iai nako iai n taai aika nako bwa teniua te tai n te wiiki, te katenibong, kanimabong, ao te taabati, ao n tabetai ao manga uoua te kiba inanon bong aikai, e nang korakora te kainanoan te kibakiba irouia kain ara abamwakoro ae Abemama, ngaia a rangi n nanokawaki ngkai a kantaningaia bwa e nang tamaroa te kibakiba imwin ana taeka ngkoa te Minita n te kaoti are e nako ae nang tamaroa bwa are ngkana e bwati te kataumwane ao e a tamaroa naba, ao ngkai titabo ma tia moanna ni kekerikaki bwa ai teuana n te wiiki ao ane ngkane ae ngaia bon bubutiai bwa N na tabeka aia titiraki aei, ao ti karabwa te Minita bwa I a bon tia naba ni iraorao naba ma ngaia ma a bon tangira bwa N na bon tabekia ibukin ae bon te kangaanga ae a rotaki iai, ngkai ngkana kona kabaea aram nako Abemama ao a bane ni kebo ni karokoa Tianuare ke tao ai Maati ngkai, e a rokoroko n te ririki ae na roko, ao ane ngkane te kangaanga, ao e koaua bwa e a tia n toka ana tein kibakiban te Air Kiribati n raa tokin te namwakaina, n te wiiki aei ao ti noria bwa tanan kiba nako Abemama te onomwi, tanan onomwi ni kiba, nanona e bon tiku naba n ti teuana te tai n te wiiki kiban Abemama ma tera ana anga ngkai te Air Kiribati tao rinanon te Tautaeka ngkana I kona ni bubutia te Minita, tera ngkai ana anga ni kanakoraoia nakon rabanen te namwakaina aei n aron ae taekinna te Minita, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abemama, e koaua tia bon maroroakina aio teutana inanon tanan *workshop* aika nako ni kaota naba baika riki, ao e koaua n aron ae I taekinna bon te karautaeka bwa are bon ti tewana ara wanikiba ao n aron are I bita au kaeka, I bita au kaeka bwa e irekereke ma rokon ara wanikiba are te kauowa, ibukin

ongorami Taan Tei ao tao kain Kiribati ae bwanin, ti kukurei n taekinna bwa e a tia n roko ara wanikiba are ti tangoia moa mai Toromon, kanga aio ara *temporary solution* ke te *short term solution* nakon te kibakiba inanoaa kanga bwaiaorakian te kangaanga n te tai ae uarereke, are ti kukurei n taekinna bwa e roko n te moanibong ae nako te *Twin Otter* ara kauowa, ao ngke e a roko ao e a manga tiku tabeua te bong ni *quarantine* ian naba aron tobwakin te aoraki ae te *Covid19* ngaia are e rokanaki moa te wanikiba aio n aki kamwakuraki tabeua te bong ao ti nangi n nanokawaki bwa e koaua e bon rotaki te kibakiba n te wiiken ae nakon tao bon bane te wiiken ae nako aei, bwa ara wanikiba ae bon ti tewana e a manga roko naba are e a na *service* iai ibukin onikan ana *propeller* ma ti nang kukurei naba n taekinna bwa e roko naba n te kaabong ae nako aio karoan te *propeller* ao e karaoaki, ara wanikiba are mai Toromon e moana kibana ngkoananoa, ti rangi ni kukurei n taekinna bwa e moana kibana ma ngkoananoa, are kibana are e nako Maiana, ao ngaia ngkai ae ea karaoa te kiba man te bong aei, ara wanikiba ngkane are te moan wanikiba are bon ara wanikiba are te *Twin Otter* are e karaoaki e kanimwaki ana *propeller,* kabanean bongina ngkai ni karaoaki, angkoa kaongoakiu ma irouia ara aobitia e na okira te kibakiba nakon te ingabon, are nanona bwa man ningabong ao ai uowa ngkane te wanikiba ae nang *serve na* ngkai Kiribati, te aono moa ni Kiribati, ao aio are kantaningaki bwa te wanikiba are teuana e na karaoi kiba are e a bon *schedule* inanon te bong ane, ao te kauowa ni wanikiba e nang karaoi ngkane e nang *catch up* ma tanan *flight* ake a bane ni *cancel* ao ake a bane n *delay* inanon te wiiki aika nako, ao ni ikotaki ibukia bwatintia ao kaako ake tao tanan *backlog* a bane n aki *accumulate* inanon taai aika nako ngaia are ti karautaeka ao ti kakaitau ngkami kain Kiribati ibukin te tataonakin nano riki ara Taan Tei aika kam karineaki, ibukin ana kangaanga moa Air Kiribati are e taonaki n ti tewana ana wanikiba, aio kanga bon ti ara *temporary* kanga te tai ae uarereke te *short term* ke te tai ae uarereke ni bwainaorakia te kangaanga aei, iai naba ara *solution* ke ara kainibaire ibukin ae bubura riki, are ane tao tia manga kanakoa riki imwina ngkoa ti kantaningaia bwa e na riki nakon te ririki ae boou moan te ririki ae boou, ma aio moa te kantaninga ao e koaua ti karautaeka Abemama, Marakei ao iaa riki, aba aika nang mwaiti kibaia n aron are e taekinna, e kona ae 3 ke 3 te tai n te wiiki ao e kona n te bongina uoua ke tao e kona ni manga teniua naba ngkana e nang mwaiti kaina, ara kantaninga bwa ara kataratara n taai aika na roko ao bon aba aikai a bon teimatoa ni katokaki nanoia, ara mii ae ti na miiakina ma ngkami bwa

ngkana ko kan kiba ningabong koa kiba naba, ko a manga oki ni bwakantaai, koaki naba ningabong te bwakantaai, aio tia taotaonakin nano riki nikarokoa tataninga ara *solution* are imwina are angkoa e na bwai aio nakon te ririki ae boou ngkana ti anganaki te maiu ao korakora mai iroun Te Uea, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia Babaire ao I nang kaitaua te Minita n aron kabwarabwara ana waaki ngkai ae karaoia ngkai ibukin moa tobwan moa te kangaanga n te tai ae waekoa, ao e koaua bwa tao bon te titiraki naba teuana bwa ngkai tera ae e aki nang oti N na kaeka te Minita bwa tera ngkai ana iango ibukin ana wanikiba are te *Dash 8* , bwa arei teuana te wanikiba e a tia n rawata te kabanemwane ibukin katauraoan tanan marae ni wanikiba bwa e aoria n ae kona n tobwa kangaanga ibukin te kibakiba, ao teuana mai buakon te abamwakoro ae kona ni kiba nako iai bon abau ae Abemama, ngaia ae I ti kan titiraki bwa e aki nang oti n aron ana waaki ngkai ni kanakoraoa te kibakiba bwa tera ngkai rongorongo te *Dash 8* bwa tao ane riki ae ngaira tao ngaira kain aba ake a kona n roko iai *Dash 8* e kona ni ibuobuoki riki iai, ao ti kakaitau ibukin tobwan moa kibaran ane tangoan ana wanikiba Toromon, ao e koaua tao bon teuana naba teuana te bwai ae te tangin nano, bon te tangi nano naba irouia ara botannaomata bwa inanon te tai are ai ti tewana iai ke tao ai ti teuana te tai ni kibakiba ao e bon nang kamimi bwa e nang tata naba rokon ana tiim te Tautaeka iaon abamwakoro ao bon tana raka ni wanikiba, ao a bon kangai naba ara botannaomata, bwa ngaia e bon bebete karekean te raka ni wanikiba ao e aera te *Air* Kiribati ke e a bon aki naba karaka kibara ao a bon ngae n noria ae ai uangaun tabun te kaninganinga mai Tarawa, ai uangaun tabun mai Abemama ao eaera ke a bon aki naba kibara ane ni karekea ara raka ni kiba ao ngaia e bon nang aki kangaanga bwa e a rangi n tiraua rorokoia ana Minita te Tautaeka ma aia tiim i abara ae a roko n te raka ni kiba, ao ane naba teuana tao e na riai n tataraia naba te Tautaeka bwa are a taratara te botannaomata, ngkana te bwai ae a kainano iai bwa a tangitangi iai ao ngkana akea angan te kibakiba iroun te Tautaeka ao ane te bwai naba ae tao e a taraki bwa e a monnaki n aki taraia moa ana botannaomata ma tao kan ti te titiraki bwa tao ane ngkai tao ningai bwa nanona ngkai e bon tuai naba n nakoraoi te kiba bwa e bon tiku tao nakon te tokin te namwakaina aei e bon tiku naba n teuana te tai n te wiiki bwa are ana bae moa ni karaoaki bonomwi ibukin kiba ake a kamaunaki, ma ningai raoi te tai ae tao ngai ibukin au abamwakoro ae Abemama, N nang

kona ni kiba n aron ae taku te Minita, I roko ngkai i Tarawa n te moaningabong ao I oki n te bwakantaai, kanga ningai ke ana takete te Minita ma ana kambwana te Tautaeka ae te Air Kiribati, ningai ane ao ai tera aron ana babaire ibukin te *Dash 8,* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire kanga I kataia n rawerawei ana taeka, boutokana bwa kanga e rawata inanona ngaia I kataia ni *pick up* bwa tera kanoan ara mena, ao e koaua te moan, iaon te *Dash 8* e koaaua ibukin ongorami ao te *Dash 8* e irekereke naba ma te *Covid19* , auu?? Ara Bwairati ake taani Bwairati n te *Dash 8* e a tia n rian aki kibaia inanon te maan ae 6 namwakaina, ao iaan tuan te kibakiba te *AOC* ao a kantaningaki nakai bwa a na manga karaoa aia *refresher course* , ao nakai ngkana ana karaoa aia *refresher course* aki kona ni karaoia iaon Tarawa, ana nako *Brisbane* ke ana nako *Melbourne* ni karaoa aio, ao n aron ae ti ataia bon te kangaanga te *board closer* ke inin abara ma te aoraki naba are ti aki kan kanakoia naba ara aomata bwa ana nako n *expose* nakon aoraki are kam ataia bwa Aotiteria ane e bon *spread* naba ke e bon butinako naba te aoraki ae te *Covid19* n taabo aikai, ngaia are kanga aio ti taku bwa e moanibwai naba nanoia ara botannaomata, ti kataia moa n taua aio ao irarikina, iai ara *long term* n aron are I taekinna iai ara *long term solution* ae ti mwakuria, ao kaekan are kanga are te kanoa ni mii are ti na kanga ni kabatia te kibakibara nakon aba, bwa are aio kanga e irekereke naba ara kainibaire n aron are kam tataekinna te Air Kiribati, iai ara kanoan mii ngkai te bwa te Air e nang bon kona n tei iaon waena, ao aio are ti kantaningaia nakon te ririki ae boou ao 2022 ao te Air Kiribati a moan ririki are angkoa are e nang aki tangira iai te CSO, e nang bon buti bwa kanga te bitineti, are e nang bon waaki ibukin ana karekemwane ao n ana kabanemwane, ao aio kanoan miira nakon te ririki ae na roko are e na bwai aio man Beberuare te ririki ae boou are angkoa ngkane ti na kona ngkane ni waaki, iai ara wanikiba akana ti kantaninga n ara *plan* ae ngkai, iai ara wanikiba aika ana moan roko inanon Beberuare ao mina manga te *second quarter* ane e na roko riki tao inanon Eberi are kakoroan ara *fleet* ke mwaitin ara wanikiba are e nang *serve* ara nanoaa, iaon abara inanoaa, I kan reitia naba n taekinna bwa te aono n Raina mwina tao tia nang mwaninga taekinna te Aono n Raina n au kabwarabwara, ara wanikiba ngkai are e roko ngkai are mai Toromon e na kabanea moa ngkai te *backlog* n tanan kibakiba, e na bane moa ni kaitiaki mwin te bwai aei, mwin kiba ake aki *emulated* ake a *fail* ke tao a

cancel , e nang bane moa ni katiai aikai ao ngkana e tia ao ti na kanakoa ara *Twin Otter* nako Kiritimati bwa e na nako *serve* nia kain te aono ni Mainiku ao te wanikiba ngkane are tiku i Kiritimati are e *down* ngkai are te *White Off* e na oki ngkane mai Mainiku ao e na uotaki nakomai bwa e rawata ana *spare part* te *White twelve* are na kona ngkane ni manga karaiaki nakon arei, e na buoka moa te kibakiba aio n aro are I taekinna kanga ara kainibaire ae uarereke moa ni karokoa Beberuare, ao ngkana ti roko inanon Beberuare ao ana kona ngkane n roko ara wanikiba aika ti kantaningai aika nang buoka aron te kibakiba iaon te aono ni Kiribati ao te aono ni Mainiku, tao e koaua tia manga tara ana kateniua naba n *point* te Tia Tei ae karineaki mai Abemama mataniwin te Kaitara, bwa e koaua e aera kai e bon rereke ana *charter* te Tautaeka e moanibwai ao ngaira kiba ake aki *emulate* kibakibara, tao ti bon tara naba iteran te rongorongo aei , bwa are ni iterana are teuana bwanan te botannaomata mai iaonaba ni bubuti nakon ami Tautaeka bwa e na ira aia botaki ni bukamaru, ma are ngkana arona bwa e aki roko ao ana bon nanokawaki naba kain te aba teuana are a kakao bwa aki aki roko, ngaia are ti kataia naba ni kakaea angana bwa e na aki rangi n korakora te *interruption* n te kibakiba, ao kanga kaongoara n te Air Kiribati ao kanga angin te tai ae kanga ti te bong teuana ae kanga e mwawa ae a kataia n *reserve* ibukin tanan *charter* ma tanan *maintenance* kanga te kaonobong imwin tawanou rikaki, are ti karaoia, n tabetai tao e aki teke nanona bwa e a kona naba ae e a *service* naba te wanikiba inukan te wiiki, bwa are e nang kakawaki bwa ti na ongora naba Kiribati bwa ngkana ea *due* ana *service* te wanikiba, e a bon riai naba ni karaoaki, kanga tiaki kantaningaia are e na kiba te wanikiba ao e a tia n *due* ana tai ni karaoaki, bwa e moanibwai iroura bon ana *safety* te aomata, bwa are tiaki te bwai ae kibakiba bwa te aomata, ngaia are e nangi ni moanibwai, ngkana e *due* ana *service* tao te katenibong, karaoia n te katenibong, tai manga katikua ni kamanna bwa I taku bwa e na moanibwai riki mauria ara botannaomata nakon tangiroara ibukin te kibakiba, ma ngkai teuana moa ara kibakiba ao ane te bwai ae riki, ti kataia n *accommodate* ke ti kataia ni butimwai rongorongo mai iroun ara botannaomata are a tangiria, " Taiaoka Te Beretitenti ti kainanoiko bwa kona roko bwa kona ira, ngkoe ara irua ae ko rine bwa kona kauka ara botaki arei" e a manga roko te bubuti man te aba teuana, kanga ane ti aki tangiria naba bwa ti na *ignore* ke ti na kakeai tanan ke ti na kain taningara nakon bubuti akane bwa I taku bwa e moanibwai naba aei, bwa are tao bon ngkami naba Taan Tei, kam bon tei

naba irarikia ami botannaomata are aia botaki are moaniban te kakawaki, ngaia are ane kanga teuana ae ti karinna naba ibuakon ara waaki , engae ngke bon ti bon toabuaka, ti kataia naba ni karina buakon ane, ara kantaninga n aron are I taekinna, man ningabong ao e nang waaki te kibakiba, ma ngkai tewana ane kibakiba ngkai are bon mai Toromon are ara wanikiba are e roko mai Toromon, nakon teingabong ao ti kaongoaki bwa n te bong aei, e a tia ngkai ane a nim ana *propeller* ao ningabong a nang kaai ni kiba, ana kataia moa ni *catch up* ngkai ni kabanei kiba ake kanga a *cancle* ao ngkana e a *normal* tao bon inanon te wiiki aei ao tao te wiiki ae na roko e a okira ngkane te kibakiba nakon ara kabanea ni kona n tein ara wanikiba ae ngkai ao kain te itera Mainiku kam a taiaoka riki anganira tao teuana riki te wiiki ke uoua ao e na manga okira aromi ni kiba, ane moa kanga au kaeka n te tai aei ao ko bati n rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Buoka am titiraki te kabanea n tai,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Minita n ana kabwarabwara riki ake a kaineti ma kanoan buokan au titiraki ao tao te moanibwai moa ibukin te *Dash 8,* ae te *Covid19* e koaua bwa bon te aoraki ae e a bon rota te aonnaba ae bwanin ao ngaira naba i Kiribati ikai, ma ngkana arona bwa N na kaeka te Minita ao ara bwairati a kainanoa are a nang manga kaboua riki kanga aia bebwa n te kataneiai n aron tuan te kibakiba ao te kangaanga bwa are ana riai ni karaoai i Aotiteria, Ngai I taku ngai bwa tiaki te kangaanga bwa kai ti a tia ni kamwanangaia ara koraki are tanan kaimoa ibukin kaean aia mwakuri, nanona ti bon kona ni kamwanangaia ara botannaomata, ao aei bukin te kangaanga ae bon rota Kiribati ae bwanin ngai irou ti na kona naba ni karaoa aei, kai ti kona naba ni karinia ae tiaki kain Kiribati nakon Kiribati ibukin tao tanan raa ae noraki bwa tao e nang kakawaki ibukin ngkai Kiribati, ao aei naba ae nang kakawaki ibukin Kiribati, e aera tinaki naba kona n tara naba te itera ane, kanga bon ti te iango ibukin te kaeka aei bwa are tia bon tia ni kamwanangaia ara aomata, tia bon tia ni kamwanangaia ao ti ataia e nang korakora te aoraki, aei ibukin tobwan te kainano, kainanon tei Kiribati, ao ngkane tao ti aki ngaira uneakina, ngai I aki uneakini mwanangan Te Beretitenti ae nang kakawaki bwa are ngaia kautun abara, kautun ara Tautaeka, mwanangana nako ni kaei botaki, ma I taku bwa e bon ataia naba te Minita bwa iai naba bon mwananga ni kaongora ae I taku bwa bon kona n tataninga nakoraoin te kibakiba, ao ane ae ngaia ae a tarataraia naba ara botannaomata, ao mwanangan te Beretitenti tiaki kona n uneakina

ane, ane tiaki te *point* ke tao te uneaki ae I taekinna, ao tao ana ke nanona ngkai titabo ma ana kaeka te Minita bwa kanga I aki raoi n rangi n ota bwa e manga taekinna bwa ngkana e bane tanan kiba ake a tataonaki mai imwaina ni buokaki n te wanikiba are e na nako Kiritimati ao e a *normal* naba te kiba are imwina, I aki ota bwa ngai n au kakaungo ao kanga titabo ma e na *normal* man Beberuare n te ririki ae na roko, ma titabo ma e a manga taekinna e na *normal* imwin are a bane tanan *backlog,* tanan kiba ake a tataonaki tao man Tebetembwa ke man Aokati, ngkana a bane ao ngkane ea *normal* naba are imwina bwa e aoria n ae ota raoi naba, ke a ota raoi naba kain au abamwakoro bwa e na *normal* tao imwain te Kiritimati imwain bwa e aoria n are a kona n okirikaki ao ni botaki ma aia utu n te Kiritimati ke e na *normal* man Beberuare are ngkana a bane n roko ana wanikiba ao tao ana waaki are iangoia, Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitaua riki te Minita.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa I mwaneweia ma tao e aki nang ongo te Tia Tei, I taekinna are tao n te wiiki aio e na karaoa moa ke ana kabanei moa tanan *backlog flight* ao tanan raa riki ake kanga a bae inanon te wiiki aei ao n te wiiki ae na roko ngkane tao e nang bae n okira arona, ma I aki moa nang ni berita n aio ma kanga teina ngkana ai uowa ara wanikiba ao ti ataia ngkane bwa kanga iai riki korakorara ae tau ibukin karaoan Kiribati ae bwanin, ao e koaua tao n aron kiba are mwaneweaki ao I kangoaki man au tabo ni mwakuri bwa tao tanan *charter flight* ake a nako n aba tabeua akane a riki imwain ae e nang *impose* ngkai te Air Kiribati are *one a week flight* ngaia are e riki tanan *flight* akane mai imwaina riki, ao e koaua ibukin te *Dash 8* n aron ae taekinna, e koaua tao ane ana nonori te Tia Tei ae karineaki ma n ara itera ao I taku bwa bon te *bottom line* ae ti na ataia ae ti boraoi ni iango ma nakai, karekean riki te kiba nakon abamwakoro, ngaia ae teuana mai buakona ae ngaia ae a roko ngkai ara wanikiba teuana, ibukin te *Dash 8* bon te rongorongo ae abwabwaki ao I aki tangiria bwa e tuai tia ara kamatebwai iaona I aki tangiria n rangi ni katangaina ngkai bwa tao ai manga uotara n are imwina ma ti noria bwa ngkai bon te *bottom line* ni karekean riki *serve* nakin ara botannaomata iaonaba ngaia are I taku bwa karokoan te wanikiba ae teuana ngaia moa te *solve* ara kangaanga n aron are I taekinna, tiaki te *long term solution* ti aki bwa angkoa aio ngkai ai tokina ni karokoa tokin aonnaba, iai ngkane ai are angkoa ni Beberuare ao n aron are I taekinna Beberuare ngkane tao mwin Beberuare ke Maati, banen Beberuare teutana ao kanga e nang

kona ngkane n *relax* te kibakiba, are bon oin naba ara kataninga e na *push* naba te *Tourism* bon inanonaa, ko na kona n nako tao n te moanibong, kanga n ara kataratara tao e a kakawaki bwa I a tuanga naba te Tia Tei mai Abemama, ara kataratara ti kantaningaia ngkana ti roko n ara *strength* ane ao uabwi tabun Abemama n te wiiki, ao ti na kantaninga naba are kanga ke ti nang karaoia bwa kanga e te *Air Taxi* , are ko kan mwananga n te ingabong, ke ko kabaea aram bwa kona nako ni bwakantaai ko a toka nako naba, ma N ara kantaninga n ara kataratara ara kamatebwai ae kanga ti a tia ni karaoia ao kanga e nang ni biri ni butineti te Air Kiribati are ara kantaninga bwa e nang toki te tangiroa ngkana arona bwa a koro nanon ara kibakiba aikai, ngai are tao tia bubuti te tataonakin nano riki, tia taninga are tao ni moan te ririki ae boou, ao tia kona ngkane n manga roko n are imwina, ma n te tai aio ao N na angani ngkami te *assurance* bwa ngkai uowa ara wanikiba ao tia kona moa n *address* te kangaanga are ti bane ni kaitibo ma ngaia inano te tai aei, ao Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minita man te botaki ni mwakuri karikirake, kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

KAREKAN TE SPEED HUMPS NI KAWAIN TE KAAWA AE BIKENIBEU MAINIKU MAEOA AE TE FEEDER ROAD ARE E OTINAKO MAI IAN TE IONATIA N OTINAKO N TE MACKENZIE

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao aio au kauoua n titiraki are e toka iaon te ota bebwa, e kangai taeka. " *E kona te Tautaeka ni karekei Speed humps ni kawain te kaawa ae Bikenibeu Mainiku Maeao ae te feeder road are e moa mai iaan te Ionatia n otinako n te Mackenzie point bwa e na kauarerekea te kabuanibwai."* Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, *" E tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio rinanon te botaki ni mwakuri ibukin aba inanoaa ke te MIA are tabena moa butimwaean ao rinanoan bubuti mai irouia kauntira."* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao tao e koaua bon te moaningabong aio ao I nako n *bilateral* teuana ma te Minita, e

koaua bwa tao kaekan au titiraki aio kanga ti kakai raoi otara iai bwa tera raoi otara bwa are otara ke tao otaia Kauntira ngkai, tao te *main road* ma te *feeder road* e tiku bwa taben te Tautaeka ao e koaua n ana kaeka te Minita ao e taninga moa te *resolution* man te kauntira bwa N na uotia mai nako ikai ma tao aio Tia Babaire I bon kakatanoata nakoia au kauntira bwa tera are buokaia a tangira ao e bon raoiroi moa ae a na baireia n te kauntira ao ngaira ngkane ke ngai ngkane ma tao raou n Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao te Minita ti kona ngkane ni ibuobuoki ngkai n te Auti n Tei, ma e koaua kanga ti ibukin kaotakira riki te Tia Babaire bwa e koaua ngkai e mena taekan tao te *maintenance* ma te katamaroa ibukin tanan *feeder road* iroun te Tautaeka, ane e na bon kainanoa naba ana *resolution* te kauntira ke e a bon kona naba ni kibaria te Tia Tei, kabwara au bure te Minita ae karineaki ma ana *ministry* ibukin ti karaoan tanan *speed humps* aikai te Tia Babaire, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ni buokan ana titiraki ao e koaua e a rinanoaki ane, e a rinnanoa ane ara koraki ni kakaea angan angaraoi ane kanga e nanonna te Tia Tei ae karineaki, tera angana, kanga aio aron norana n te tai aio, ma ngkana bon iai riki angaa, n aron ae ti bon tataekinna ngakana bon iai anga ae kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka iai n te tai teuana ma te tai teuana ao e na bon kibara ane te Tautaeka, ngaia are e ngae ngke ke tao aio arona ma e bon tauraoi te Tautaeka n taainako ni ibuobuoki ngkana iai ana kona te Tautaeka ni ibuobuoki, ao e tauraoi ara botaki ni mwakuri n rinanon riki ke rinanon aio naba te Tibiika, Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: Ai rabwara ana kaeka te Minita ae karineaki te Tibiika ao I taku bwa e rabwa ane ao ae a ongo kain te kaawa aio, ao e koaua e kakawaki ae tao bon bukin tabekan aio te Tia Babaire bwa e koaua tao ni bon taai aikai tao n tanan *feeder road* riki ake a karaoaki n taai aika nako te Tia Babaire ao e koaua ae iai kangaanga tabeua aika tia n riki, tao riki tao bon te aono ae I mwaneweia aio te Tia Babaire bwa are e a rawata tanan kabwao iai, iai akana tia n untaba n taabo akane ao iai naba akana maeka ni uakaan ma te kawai, ngaia ae tao aikai n taai tabetai te Tia Babaire e bon kona ni bon karika te mwengabuaka nakoia aomata akana a maeka irarikin te kawai ao ni bon ikotaki naba ma ngaira are ti kakabonganai tanan bao ni mwamwananga ibukin tararuan naba raoi ke kauarerekean te kabuanibwai, ma e koaua e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki bwa

I taku bwa e teretere bwa e na kakaea ana kabanea n tamaroa ao ana ibuobuoki nakoia kain te kawa aei, tao e koaua tao bon te bae e uarereke are bon manga bon te timanti ae manga rabuna aona iai, ao tao e koaua tao tiaki ti te *feeder road* ane n te kawa ae I mwaneweia aio te Tia Babaire ma tao iai naba n taabo tabeua, ao ai tera angana ae kona naba n noraki riaina, kai tao e koaua iai naba ara botannaomata aika a kotokotoia naba ake kanga a mwaneweia naba ke kanga tanan kabubuti irarikia n aron aikai, ma e kakawaki ae kanga ae bon tobwaki naba nanoia ma kainanoia aomata ngkana arona bwa iai bwaai aika tia n riki te Tia Babaire, ma e rabwa te Tia Babaire, ao e koaua akane taeka ni kaitau, tao e a teretere ane ma tao e koaua ngkana e a kukurei te Minita ao tao I a Karinraea naba teutana irarikina, ae kanga bon rekereken naba te kawai ane, ao tao bon aio naba kanoan naba are bon irekereken naba aio ma tanan *feeder road* ao bon te kaabong ae nako ao I nako ni ira aia bowi ni kauntira, ao au kauntira bon raou naba te Minita ae karineaki ao ai bon raou n Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao te kauntira naba man te kaawa ane e a bubuti naba bwa ngkana iai ana ibuobuoki naba te Tautaeka bwa ti bon kotekoteaki n te bwai aei ngke ti mena ikekei irouia ara kauntira ao e kakawaki ngkai I a tabekia ikai bwa I a karinna naba bwa are kanga tia mwiokoaki irouia kauntira, ma raou n Tia Tei ae te Minita ao koaua ngkana tao e raoiroi iroun te Minita ngkana e kona ni kaeka ngkai ke tao tera, bon ti te bwai ae uarereke bwa kanga bon ti tangiran naba te *street light* are a bon irekereke bwaai aikai, te *speed humps* ma te *street light* , bwa are e koaua n taabo akane n taabo tabeua ao kanga bon iai naba tanan rotongtong, ao kanga n ongorara n aia mena kauntira ake a tabekia n te tai ke tao te kauntira ae a na kaawa aio, e koaua n tabetai tao te rotongtong ibukin te nakonako n te tairiki, ma tera ngkana tao e kona n reke kanga taura tabeua akana a kona ni kaotai kawain tabo akana a bon roko n te tabo aio, ma N na butia te Minita ae karineaki, e kona ni ibuobuoki naba ni karekei tanan *street light* inano te kawa ane Bikenibeu Mainiku Maeao, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are I taekinna ae tao e na manga kakaeaki angan buokan ane, n aron ae I taku ane a bon kakauongo ara koraki ake tabeia aio, au kantaninga bwa a tau miin ni kabane baika a tabekaki n te Auti aio ao teuana mai buakona ana tabeka te Tia Tei ae karineaki, ao e rabwa tia manga bon reitaki ma te Tia Tei n aron are e bon ataia te Tia Tei e tauraoi ara ibuobuoki n taainako

ngkana e roko tanan rongorongo mai irouia Taan Tei, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai Tia Tei.

Hon. Taoaba Kaiea: Tibiika ko rabwa ngkai kai akea te bae N na taekinna, bwa e a bon rangi n teretere bwaai ni kabane ao bon bwanau ni kaitaua te Minita ae karineaki ibukin te kaekaeka ae kanga e rangi ni itiaki ao e rangi n tamaroa, te kantaninga ngkai bwa te koraki ake kanga iai rekerekeia ma te bubuti aio te Tia Babaire, ke tao bon kain te kaawa ane ni ikotaki ma aia kauntira ae a tia ngkai n ongora imwin ana kaeka te Tautaeka ao ngkane I taku bwa a rau nanoia iai, ngaia are I a reita te bwana ni kaitau nakon te Minita ae karineaki ma te Tautaeka ibukin ana ibuobuoki, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei, iai kaekana mai iroum te Minita, ao e a bon bane buokan ara titiraki ane ao I ataia bwa e a bon boo naba ara tai ibukin ara katawanou ao I aki tangiria bwa N na taui ngkami, I tabeaianga bwa iai nikiran ara titiraki akana imwina, 6 mwaitina ma ngkana tera ami iango iai ngkana kam tangiria bwa ti na kabanea ke kam tangiria bwa ti na manga oki imwin tawanou, are bon ana bong te Tautaeka I ataia bwa akea kanoan are te bwakantaai.
E nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tia kabanei ao ngkana akea ngkoa te kangaanga ngkana a kabaneaki bwa e kakawaki, ma e a bon nakoim, ma n ana itera te Tautaeka akea te kangaanga ngkana tia bon reitinako ma are e a nakoim ngkane, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti I nang tangira bwa e aoria n ae tia tabemi n te bong aei kai bon kanoan te bwakantaai angkoa kai ko butimwaia te Beretitenti, e butimwaia te Tautaeka bwa ti kona n reitianako ni kabanea ao tia *break* bwara imwina ngkane ao e nang rabwa. Ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KAREKEAIA SPECIAL CONSTABLES MAN KAAWA AIKA UBWANTEMAN, BOROTIAM, TEBERO, EVENA AO TUARABU.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua kanga ti a monna n okioki ma tao aio bon kanoan ana babaire moa te taibora ai tera ngkana tao taai aika na roko a kona ni kamaranga tein au titiraki bwa titabo ti te moanibong tarakiu ao I aki manga taraki naba ni boong akana imwina, e kangai taekan au titiraki, *" E kona te Minita are tabena n nora riain karekeaia special constable man kaawa aika*

Ubwanteman, Borotia, Tebero, Evena ao Tuarabu bwa akea aia special moa n te tai ae ngkai" Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aei ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Abaiang ae karineaki, "*Te Tia Babaire ae ko rine e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti ni kaineti ma te kainibaire ibukin kateirakeaia tanan special constables"* ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te moan tai

Hon.Betero Atanibora: E rabwa ao e koaua Tia Babaire ao I riki n tabeka te titiraki aio ngkai Abaiang te aba teuana ae ea rikirake ana botannaomata ao e rikirake naba te kangaanga ae riki iai, ngkana ti na warewareki kangaanga aika tia n riki iaon Abaiang ao tao kam na kakoaua, iai tiritiri aika tia ni karaoaki i Abaiang, iai norakin aki taun mwaitia bureitiman ni katokan kangaanga akana e a riki akane, ngaia are ni marorou naba ma te Koboro i Abaiang ao I taku bwa aio raoi teuana bon aia kainano ao ara kantaninga bwa e a tia naba ni karokoa aia reta n te botaki n tabo ni bureitiman riki ni kaawa akana I a tia ni mwanewei araia akane, bwa are e kaawa akane kanga a bon rikirake aia botannaomata ao e rangi ni korakora aia botannaomata ao e a bon maen n akea aia *special,* ngaia are buokan te titiraki ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki te Beretitenti ae rine ni kaumaka ana tabo ni mwakuri are tabena aio n nora kanga riain karekeaia *special* n taabo akane. Ko rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao n aron ae tao e bon ataki are e mena iaan au tabo ni mwakuri are te tabo ke te aobiti ni bureitiman, ao bon iai kainibaire ao e bon eti teuana mai buakona ke uoua aika bon ataaki mwaitin te botannaomata, ao te kauoua bon mwaiti tao te kabuanibwai ke te kangaanga ae ke te kakeru ae kona n riki n te tai teuana ma te tai teuana, ma are aikai a bane ni bobotaki ao n tauaki mwiia, ma tao e a bon maan naba te tai are e noraki rakan te botannaomata ke te mwaiti n aomata iaon te aba ae Abaiang n aron are rekoti ae ngkai ao akea te kangaanga n aron tarakin kaawa aikai, iai kaawan Kiribati naba ae ti temanna aia *special* ao iaon aban Kiribati iai kaawa aika tao uoua ke teniua ao a buobuoka ngkane temanna aia *special* bwa are n aron are I taku e bon nakon te mwaiti n aomata kateirakean te *special constable* e nakon te mwaiti n aomata ao taran naba te *crime rate* mwaitin te kakeru ke te kabuanibwai ae riki n te kaawa ane, ma are e aoria

bwa are a manga tabekia Abaiang e a bon tia n roko ana bubuti Abaiang e a tia n rinanoaki ao kanga e aki bwaka iaan te itera aei Minita aron naba aia bubuti abamwakoro ake a tia n roko n te aobiti ni bureitiman, n aron are I taku are e kona ni maan miin te kabanea ni wareaomata,e kona ni manga taraki ni kaineti ma te bubuti ngkai, ngkai iai rikiraken mwaitin te botannaomata ni kaawa akana e tabeki te Tia Tei ae karineak, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki et kauoua n tai,

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Beretitenti ae rine ao kanga I ti kan kamatatai riki bwa kanga I aki rangi n ongo raoi kaekan au titiraki arei iroun te Beretitenti bwa n otau ao titabo ma kanga tarana e kuri n aki *pass* rinanoan te bubuti are karekeakin tanan *special* n taabo akane, Tibiika n tabo akane raoi ai bon boton te kangaanga n taabo akana a riki akane, ngkana ti kaoka te ururing tao ai tibwa uoua te wiiki n nako ao e mate teteei ae 11 ana ririki ni kabonganakin te *Butane Gas* ao I karabwa abau ae Abaiang bwa ngaia ae moan karekea te katanoata ane iroun te MOE ke te *Education* e a tibwa kauringaki te botannaomata ao tiaki te kangaanga a e rangi ni kananokawaki te itera aio ao Abaiang e a rangi ni bubura ana botannaomata ao te kangaanga ea rangi ni korakora bwa are ngkana ti tara te reirei, angina ana reirei Abaiang JSS a bane e mena n te itera Meang, ao e a moa naba te kangaanga mai ikane irouia ataein te reirei bwa are a mooi manging, e koaua aia au kaoti ane iaon kawaina naba n nako, ao te kangaanga are e a riki ikane, bureitiman aikaekae ma tanan ataei ao aikoa tau ngaia are a bon nora riain ae nang reke tobwakin itera akane, aikoa rau te koraki bwa are a ribaki ni mooi manging bwa are ko katuaeakaki n te kaawa ngkana ko mooi manging kona manga karekea tao te mwaiti ni mwane ae $50 , ngaia are ni kaawa ake a na katuaeakaki ane, a nako n te kaawa are teuana a manga *create* naba te kangaanga bwa are kona aki okira am kaawa, ngaia are ti rangi ni bubuti bwa ai tera ngke arona bwa iai n nora riain tao te botaki ni bureitiman n nora riain te bubuti aio bwa aio tia bon noria n te tai aio, tao N na tabeka moa bwanau moa ni karabwarabwa nakoia bureitiman akana i Abaiang akana a mwakuri bwa ti Abaiang ngkai ibuakon aban Kiribati ae e a kabongana te *helmet* , ao e a nang kataburoro ao a tutuo 24 teaoa, ko buti ma te nukanibong ko kateaki, ko reke ma ngaia I nang kaungaa naba te botaki ni bureitiman bwa e na tara naba abau ae Abaiang bwa ai bon te aba ae ea bon nang tauraoi e a ewenako iaan Tarawa, ao ai bon teutana ao e a bon riki bwa raon Tarawa, ngaia are N na butia te Beretitenti ae rine e kona riki n nora riain te bubuti aio bwa aio ti

bon kainanoia *special* raoi ni kaawa akane, Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, tao are I taku arei e kona ni bon tannako te ririki teuana ma te ririki teuana ao tao ngkana tao a kona ni manga taraki itera n aron are e a manga kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki, tao aba ake a mwaiti riki ataei ake a bon tiaki naba kain Abaiang bwa are a tei reirei n te abamwakoro ane, ae tiaki reirei naba aika ataei aika a karako mwaitia bwa a rangi ni mwaiti, ngaia are tao aikai itera aikai, N na uota rikaki are a bon ongo bureitiman, N na manga uotia rikaki nakoia bureitiman tera ngkana a kona naba n tarai itera irarikin ake a bon tia n taneiai ma ngaia are mwaitin te botannaomata ao mwaitin te kabuanibwai ke te kakeru ae kona n reke bwa n aia rekoti bureitiman n aron aia *note* riki tabeua ke aia maroro irarikin aia kaeka a kaotia bwa kanga e rangi n raoiroi mwaitin te kakeru iaon kawa aikai kanga e aki rangi ni mwaiti n te aro are a na rangi ni kainanoa rakan riki te *special* ma e koaua iai riki baika a kona n taraki ma tao aki rangi n nori bureitiman ma e rabwa te bubuti are e a roko te bubuti tia uotia rikaki nakon au tabo ni mwakuri are te botaki ni bureitiman ao tia manga maroroakinna ma ngaia ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea te Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Beretitenti ae rine n noran kaekan au titiraki ae kanga e a moanna n rangi n raoiraoi ao kanga titabo ma a kukurei ngkane kain Abaiang, au kantaninga bwa a kukurei bwa tiaki raoi te kantaninga bwa ti na karekea riki te mwakuri irouia riki tabeman kain Abaiang bwa e nang reke ngkane bwa e nang riki bwa te *special* ma oin raoi te kangaanga are iai ngkoa te kangaanga are e a tia n riki naba i Evena are bon teuana mai buakona naba bon Evena are tataki te aine, ao tera e riki iroun te bureitiman are e biri bwa e nang nako ni katoka te kangaanga arei e a tong naba, e aki kona moan te rara are e tinako n aki ana tai, ao ane ai tera te botaki ni bureitiman bwa e kona n noria bwa bon te kangaanga ae e a noria ae e a mena Abaiang inanona, E kouben Tarawa e kouben naba Abaiang, e *Butane Gas* Tarawa, Abaiang naba, bwa are a bon rangi ni kaan e a kuri ni kaan riki nakon Tarawaieta, ngaia are tia bubuti nakon te Beretitenti ao e koaua e rangi ni rabwa ngkana e a rangi n nora rian ane ae ngaia tao e nang karinaki teutana kanga n te kainibaire ae kangai, e a rawata reirei ikekei bwa iai Tabwiroa iai Morikao, iai te JSS ao a rawata atein Kiribati akana a bane ni mena ikane ao tokina tao natia ianena, ae

ngkana bon tiaki natia kain abamwakoro ao tao a nang kabuanibwai e nang rikirake kangaanga akana nang bati bwa tao te bae te manging aio, ngaia are tia bubuti nakon te Beretitenti ae rine, bwa ngaia ane bukin teuana ae I nang tatangira te Beretitenti aio bwa e nang rabakau ni kaeka te titiraki, ao e rabakau n nora rian ao norakin kabirimwakan kangaanga, au kantaninga bwa koa manga nako naba n ririki ae imwaira aei, ai bon akea buotokan au titiraki ma I rangi ni kamoamoa irouna, Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa bwanaia kain Abaiang ao n aron are I taku are e bon tannako te tai ma kanoana ao e koaua a riai naba n taraki itera tabeua irarikin mwaitin te botannaomata ao bon mwaitin te kakeru bwa e koaua, e kakawaki ae kona n riki bwa ana kangaanga te abamwakoro riki ibukin tobwakia naba te nati ni Kiribati ake a reirei n te abamwakoro ane, ma are tiaki ti Abaiang, bon iai abamwakoro naba aekakin aikai ane a bon tiku naba n tataninga aia bubuti ma e aoria bwa are e a roko Abaiang tia moanibwaia Abaiang n aron ana bubuti te Tia Tei ao I a reitaki ma au tabo ni mwakuri ibukin rinanon te bubuti aei, ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki ane ao kai ai bon akea buokana tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Onotoa Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin botaki ni mwakuri, karikirake ao kateimatoan korakora, Hon. Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei

KAOKAN TABEN TE KOIL IAON ONOTOA N NIKIRI AIA OTA BITINETI N ARON ARE A BON TATANEIAI N ANA TIEWETI TE KOIL IAON ONOTOA MAI IMWAINA.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I tabeka au titiraki iaon te ota bebwa n te bong aei ao I reitaki riki te bwana ni kakamauri man au abamwakoro, e moa mai iroun te teei nakon te kara, nakoim *Madam Speaker* ma am taan mwakuri ao ara Beretitenti e karineaki ma ana kauoman Beretitenti ao Minita ao raora n ara bwatei ae Tobwan Kiribati *Party* n reitaki naba ma te Kaitara *leader* ma ana *party* ao aio bon ngaira Taan Tei ao taan ongora iaon abamwakoron Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri, au titiraki ngkane are a toka iaon te ota bebwa nambwana 29 e kangai taekana *" Ana babaire ana Head quarter te Koil iaon Betio ibukin katokan nikikiran aia turam ni bwaa ma karatin bitineti iaon Onotoa e karika ngkai aia kangaanga ibukin karaian aia ota mani mwangan te Koil iaon Buraitan nakon aia kaawa. E kona te Minita ni kaoka taben te Koil iaon Onotoa nikiri aia ota bitineti*

n aron are a bon tataneiai n ana service te Koil iaon Onotoa mai iimwain," Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka, *"I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa akea ana babaire Koil ibukin katokan nikiran turam ni bwaa nakoia bitineti iaon Onotoa, Oin te kangaanga bon aki tauraoin bao ni mwamwananga ake a na tangoaki iroun te Koil ibukin nikiran turam ni bwaa"* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei

Hon. Taiaki Irata: E rabwa te Minita n ana kaeka ao tarana kanga ai moan au titiraki ao kanga e a bure naba au kauti ke ma e aoria, inanon te wiiki are e nako ao e roko aia tarebon taani karikirake iaon Tabuarorae, I ataia bwa Tabuarorae teuana te kaawa ae te kabane n mai tabon Onotoa mai Maiaki ao n aron are a tuangai bwa a nako ni kaboa aia turam ni karatin, bentin, ao n aron are a kaongoaki iroun te *agent* n te *Koil* ao e taekinna nakoia bwa ai bon tabeia nikiran ara ota nakon aia kaawa, ngaia are I riki n tabeka te titiraki aio bwa I ataia bwa te kangaanga ngkai iaon Onotoa bon te kawai naba are tao te bao n aron are kanga a rotaki naba iai taani karikirake, ao ngkai e a manga riki naba te kangaanga aio bwa a nang manga bon tabena karokoan aia ota nakon aia kaawa ngaia I a riki n tabekia ikai bwa tera ngke arona bwa e bon oki ana *service* te *Koil* iaon Onotoa, bwa e na bon tabeakina karokoan aia ota bitineti, e aoria bwa are kanga tarana te kangaanga ae taekinna te Minita bwa ngaia e bon aki katoka ana *service* are nikirakin aia ota bitineti ma te kangaanga tao te bao ni mwamwananga are mwaneweaki iroun te Minita ae karineaki ao I taku bwa aio ngkane are tao e nang manga bon reitaki ma ana taan mwakuri, ngkana arona bwa bon te koaua aio, bwa are ane kanga aia kaeka ke ana kaeka te *Koil agent* nakon taani karikirake ake a mena iaon Tabuarorae, E rabwa tao ane moa buokan au titiraki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e koaua are e taekinna te Tia Tei ae karineaki kanga bon akea te babaire ae e ataki ke ea katokaki nikirakin tanan bwaa inanon kaawa, e na bon wakinako ane, ma kanga angkoa kanga te rongorongo ae I kaongoaki mairouia naake tabeia, A taku bwa n te tai are tao e nang nikiraki te bwaa iai arei ao akea moa te kaa ae tauraoi n te tai arei ma tiaki nanona bwa e katokaki nikirakin te bwaa ao n aron te babaire e bon tiku

n aekakina are ana bon nikiraki bwaa inano kaawa n te *Koil* , bon iai ana tai tanan *Koil* nikiri ana bwaa inanon kaawa n aron are tao a bon baireia, ma N na karautaeka nakon te Tia Tei ao e na karaua naba nanona bwa akea ana babaire te *Koil* ane, ao ngkana arona bwa e na teimatoa te *agent* ane tao i Onotoa n ane, I taku bwa ane a bon ongora naba kain *Koil* ngkai ane a bon nako naba ni manga moantaai n reitaki ma aia aomata ni kaeta te rongorongo nakoina bwa e aonga n are e na matata bwa e bon tiku n arona te babaire, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Taiaki Irata: E rabwa I a bon anga te taeka ni kabwarabwara nakon te Minita ae karineaki iaan are e a bon tia ni katerea bwa ngaia e na bon waaki ana *service* te *Koil* iaon Onotoa ao are a bon ongo naba kain abau are Onotoa riki taani karikirake, ao bon naake kanga katitamwati ake kanga a rotaki iai ibukin are tao manin ke karokoan turami ni karatin ao ni bentin, tao ti ngaia ane ao I karabwa riki te Minita, e rabwa.

Tibiika: Iai am kaeka te Minita nakon ane, tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaeka iroun te Minita ibukin itoman mwamwananga ao kaneweaba, Hon. Tekeeua Tarati, e nakoim te Tia Tei

TE KANGAANGA NGKAI IAON BERU BWA A RAWA KAIBUKE N ANAI TAKATAKA MAN TE RAWA N RORO ARE I TABOIAKI.

Hon.England Iuta: Ko rabwa Tibiika ao n reitaki naba ma raou n Tia Tei aike a tia n teirake inano te ngaina aio, manga reitan te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti, te kauoman, Minita Tia Babaire n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni kabane, kam na mauri n te tawanou aio, e koaua I a bubuti tabekakin au titiraki are nambwana 15 ae kangai taekana, *" Te kangaanga ngkai iaon Beru bwa a rawa kaibuke n anai takataka man te rawa n roro are i Taboiaki. E kona te Tautaeka ni kakaea buokan te kangaanga aei,"*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna ibukin ana titiraki ao aio ngkane kaekana, *" E tauraoi te Tautaeka ni kakaea buokan te kangaanga ae tabekia te Tia Tei ae rine"* Ko rabwa Tia Babaire .

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai

Hon.England Iuta: Ko rabwa Tibiika, oin te kangaanga ngkai ae a rotaki

kain kaawa ake mai Maiaki are a on aia auti n takataka bwa are kaibuke ngkai a ti rororake naba n te rawa are mai Meang mai Tebikeriki, ao anaai naba ngkane takataka mani kaawa ake a kaan, ao e aki roroko i Maiaki, ngaia are te kangaanga ngkai e nang manga raai te katine mai tabona mai Maiaki, a nang manga bane nako ni katine ni kaawa ake mai Meang, e aki mataata naba irouia bwa e kanga aron uotakin te takataka, urakinan te takataka mai Taboiaki ni kaawa ake mai Maikai nako Meang, ane oin aia kangaanga ngkai kaawa ake mai Maiaki, ngaia are tera ngkana e nora riain aio te Tautaeka n te tai ae waekoa bwa I taku bwa e bon manga teretere aio bon tabe bong n nako bwa I bon reitaki iai ma te Minita, taran ae a bon rawa kaibuke nako n te rawa are i Taboiaki, aki ti rawa n anai takataka a bon rawa n nakon te rawa are i Taboiaki, kanga ane raoi ngkai etin te rongorongo, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa Tia Babaire ao e koaua I karabwa te Tia Tei ae karineaki bwa ti bon maroroakina naba aio inanon te wiiki ae nako n taint e *workshop* ao I karabwarabwa ibukin ana reitaki ae tamaroa ibukin aio, e koaua I kataia ni kakaea rongorongon aio, I kataia ni kibara te kangaanga aei ma tao ti kaongoaki man ara itera are te *marine* ao ngaia ni bon te tai aei ao bon ti teuana tanan rawa ake a tia ni kabwataki iroun te *marine* bwa ngaia bon tanan *Primary passage* ke tanan rawa aika kinaki ibukin abamwakoro, ao e koaua ti nora te kangaanga ibukin raroan aba tao tiaki ti Beru, bwa ngkana ti tarai naba aba ake i atimwakoro kanga bon angina te *port* n tanan kaibuke, a bon ti nako ni kawari ake tanan *primary passage* ke tanan rawa ake a bon katauaki, ao iaan bukina are angkoa aio are n aron are I taekinna aikai a bon kairoroaki kaibuke bwa nakon rawa akane, kaawa ake nikiran ngkane ake kanga a kona ni manga reke te *possibility* bwa a kona ni waerake iai, ao ngkane aio ngkane e bon katauaki nakon te kaibuke n teina ae ngkai , e katauaki nakon te kaibuke bwa e bon nakon te Kaben, ngkana e taraia bwa tao e mano, a mano ana kaimoa n rinnako n te rawa ane ao kanga a taraki ngkane bon mauria kaibuke ma aia booti n rororake, ao n aron kaongoakira ao ngaia tao te rawa are i Taboiaki tao te irariki ngkana tao e buaka ao e na kona n roti ngkane aron tanan booti ma aron aia waaki ma e koaua n rekereke ma te takataka ao I taku bwa nikoan ma e koaua n aron ae I taekinna ane, anne bon te babaire mangkoa, ao I taku bwa tiaki tokina ane, bwa are bon baika a kona ni manga rinanoaki, ao n aron au kaeka ti na kakaeka rinanoan ane, ma I kukurei n taekinna bwa te takataka tao ni kaineti ma te takataka ngaia ane nanona karaian te takataka man te kaawa teuana nakon teuana bon

taben ane te KCDL teuaei irarikiu ae te *Commerce* ngaia ane nanona ngkane e bon kona ni buoka aron karaian te kabanemwane ke tanan kabanemwane ake a na irekereke ma urakinan kaako, ane ai bon taben nanona tao e na kona ni manga reke naba te mwane nakoia ake a karaiia ma tao man Taboiaki nikarokoa Tebikeriki, ao tao e kakawaki bwa I a karakina naba kanga ara *way forward* te Tia Babaire n aron are I taekinna, ti aki aio tokina bwa ti na karaoi ngkane, ngkai iai ara *Consultation* ae ti karaoia ngkai ma taani kaibuke bwa are e kakawaki naba bwa ti na anaai naba bwa kanga te bwai aio bon te *Win Win Situation* , kanga tiaki nanona bwa tia bon karokoira naba n aron ae teina ae ngkai bon ti teuana moa te rawa, ao ngkane kanga tiaki riai bwa ti nang bon kairoroa naba te kaibuke bwa e na karaoa, "nako waerake n arei, bwa ko bon riai ni karaoia" n te tai aio bon akea naba te *regulation* ae e *specify* bwa ana riai ni karaoi ke tera raoi aia *legal application* tanan kaibuke ibukin aikai, ngaia are kanga ti noria ngkane bwa iai ngkane kanga ara moan maroro ae ti karaoia ma kaibuke n te wiiki ae nako, ao ti tangira bwa e na reitinako aio bwa kanga ti nang kakaraoia bwa kanga tiaki ti teuana te kangaanga ane bwa tia bane naba ni karekerekei kangaanga ake a irekereke ma kaibuke, n aron are I taekinna, kabwara au bure ngkana I a reitanako aio ma e kakawaki bwa tia bane naba n *address* kangaanga n teuana te tai, teuana te atibu tia karei naba maan aika mwaiti n aron taeka, ngaia are ti a kataia naba n rinanon te *handling* bwa are ti noria, ngaia aio aia kangaanga kain aonnaba, a manga taekinna kain te kaibuke a taku, " ngkana tia manga nako n te *port* teuana ara kangaanga ngkana ti roroko ni kaibuke, ti kaingaingaki, ti kona n roko n te ingabong ao kaini buki a tibwa roko tao te aoa 10 bwa a tauraoi ni karaai te takataka, e a manga boo te tai are e boo 4 ngaia iai naba boon 4 irouia taan mwakuri i buki, ngaia are aio e rota naba aia *operation* kaibuke bwa are n aron ae kam ataia ao Kaibuke bon tanan raal ao a biri ni bitineti n aron ae kam ataia, ngaia are a nang tira kangaanga ngaia are ti kataia ngkane ni karini kangaanga aikai bwa ti na bane *address* n teuana te tai, n rekereke naba tao aron karekean te *freight refund* aron te *rate* ae bwainaki ngkai n *handling* are anganaki kain buki $10 n te *cubic meter* , iai ara kantaninga bwa ti na *review* ao ngkana arona bwa ti bane n nanoraoi kain tanan *operators* ma kain te *Commerce* naba kain te komete ane, kain te MIA ibukin te kauntira, kain te *Finance* ibukin tera, ao ti na bane ngkane ni boti ara iango aikai ma *whatever* are ti *come up* ma ngaia bwa te kabanea n tamaroa angkoa ti nang *put* bwa ai te *regulation* teuana are ara kantaninga teuana mai buakona naba kanoan naba are e taekinna te Tia Tei tao

ngkana arona bwa a bon kakoauaki bwa akea te kangaanga, ao kam riai ni bon waerake n arei, ana riai n rororake n arei, aio kanga ara *way forward Madam Speaker* au kantaninga bwa tiaki tokina, ti na wakirake, ao ara kataninga bwa tao manga kanoan te *update* taai aika na roko, bwa tia toki iaa inanon ara waaki aika ti kabaeaki n te tai aei, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buoka am titiraki Tia Tei te kauoua n tai

Hon.England Iuta: Ao e rangi rabwa ana kaeka te Minita ae kateretere n te ngaina aio, tao bon ti te minotaki irouia kain ara abamwakoro are tao koaua kangaanga akana tabeua a bon ririki, ma te rawa n roro aio e mena i nuukan te kaawa, ngkana a kaerakeaki bwaai ao bon akea te kangaanga bwa are bon auti ni maeka akana irarikina, bon ti te bae a minotaki iai bwa e nang tibwa bon riki te kangaanga aio ngkai, bon man ningaira te taneiai, anaakin te ben akea te kangaanga, bon tibwa bon mwiin te auti ae nako ao e roko te tarebon, kanga a moanna n namakinna bwa e nang moanna n okioki te kangaanga aio, ao e a rotaki ngkane te katine bwa are a on aia takataka a nang bane n nako ngkane ni bonako, a nang bonako iaang ngkane, ngaia ae a tabekia iai, tera buokana ngkana n aron te itera ane bwa are e bon mino moa aia kantaninga kain ara abamwakoro n arona aio, ae e a karaoaki te babaire aekakina aio ao n aron ae tia kunea, tao ngaia tao te mamaroro ikai ao e a kauka aia iango kaibuke bwa a nang bon aki roko ikekei ao te kangaanga bwa are teuana naba te bwaraki ane ikane ane e bon wene n te tabo ane, te matabaiawa ane, a rawa naba ni kawaerakei kaakon te bwaraki arei, a tangiria bwa e na uraki te tia bwaibwai, e nang uraki mai Meang nako Maikai, ngaia ane ae bon te kamimi ae ti bon kainanoa buokara bwa are e bon mena i nukan te kaawa, tera ngkana e bon kona n reke buokaia bwa are iaon Beru are bon kain Meang kanga a tatangiria bwa ana bobwai n aia itera Meang ao kain Maiaki are e angaraoi naba n tein aia rawa ae ti aki te rawa ae boou ma ngkoa ngkoa naba, kanga a mweraoi n aron te bwenaua aekakina arei bwa e butiraoi iai aron tibwatibwakin kabutan te kaako ao aron naba karaiian te takataka nakoia kain abamwakoro, ma tia bon tikua bwa tera ae rinanon ane iroun te Tautaeka ngkana e na mataata aron ae ti kataia ni kabwarabwara riki ae tabeua aio, Taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Tia Babaire tao I kabwara bure tiaki nanona bwa ara bowi are ti karaoia arei, ti karaoia imwin au reitaki ma te Tia Tei, e naki taekinaki bwa ngkoa ara bowi arei e a manga minoti nanoia tanan *ship operators* ke taan

bwaibwai n te kaibuke, ma I mwaninga tao *I miss out* man au kabwarabwara ae nako bwa I taku bwa ara botaki ni kaibuke ae te *shipping* e bon teimatoa ni karaoi akane, ao tanan kambwana ake I taekinna tanan *Business* tao ngaia ane kanga aitara ma ngaia te Tia Tei mai Beru ma kain Beru, ao n aron are I taekinna kanga n te tai aei kanga bon akea moa wira n tena nakon aei, ngaia te bae ti karaoia ti kataia nikina kanga te *Public Private Partnership* bwa are kanga bon akea mwakara bwa ti na kangai nakon te Kaibuke n rinnako n arei, ko riai ni karaoa ane, kanga akea ane, iaan kabaeaia naba n aia *license* akea naba aei, ti kataia ni kakai Tua aika ti taku bwa e na bubura bwanara iai, ngaia te bae ti karaoia, ti a karaoa ngkai kanga te reitaki ae tamaroa te *PPP* ti kataia ni karaoa te reitaki bwa are n aron are I taekinna, iai tabeia nakai ae kakawaki, iai taben te Tautaeka ae kakawaki ao iai naba taben ara botannaomata, ngaia are ti moan tewea ara bowi ma ngaia ao ngaia a *come up* aia kangaanga, n aron are I taekinna, ngkana ti roko ikanne, *The more the port* are ti nako iai, mwaitin riki te *port* are ti nako iai, bon mwaitin riki banen ara tai, bwa are angin ara tai ti roko n te moaningabong, aio kanga kangaanga are a reke, ngaia are ngai I tangiria bwa ti nang bane ni *compile* kanga tanan *issues* aika mwaiti ao ara kantaninga bwa e na reke are irouia are a kantaningaia, antai ae na atai ngkana a kukurei kaibuke bwa e a *address* naba aia kangaanga n aron are ti kakaongoaki irouia, ao tao an tai ae na ataia ana bane n *willing* nakon karaoi tibwangaia aika ti taku bwa ana *more comparative* nakon are taekinna ikai, ngaia are e koaua aikai te bae ti karaoia ara *consultation* aio ibukin kabirimwakan te waaki, ao n aron are I taekinna man aio ao ti na kona n *achieve* ke ti na kona n *come up* nakon te *solution* ae ti taku bwa e tamaroa nakoia kain Kiribati, ti aki ara kantaninga bwa ti na kaungaia nakai bwa ti na angania riki te kantaninga bwa a nang kaberetokoi riki, ti aki ao a rangi ni kukurei ngke ti tewea ara bowi aei, ao ara kantaninga aio te moan ao taai aika na roko ma n aron are I taekinna mai imwaina kanga bon akea ara angaa, bwa ti kataia ni kakaea te *regulation* , ti kakaea aia *condition* aia *license* bwa tera aia *license* ngaia bon akea ae mwakoro ae kangai, " A kabaeaki bwa ana roko" ma ti rangi ni kukurei n taekinna bwa ara botaki ni mwakuri ke ara kaibuke ae te *Shipping line* e tauraoi ngkai n *address* tanan kangaanga aki moa ni karaoi n te tai aei tanan bitineti, au kantaninga e mataata ane ao Ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ae rabwa are e kamaata te

Minita tao e koaua tao I bon mwaninga naba ni karakinna, are ngke e moan roko te kangaanga ao I bon nako n te *KCDL* ao a bon taetae ma *inspectors* aia *Copra Inspectors* ake a toka ni kaibuke ake tao irawa ake a nako n te itera Maiaki n te tai arei, teuana naba mai buakona bon Aratobwa, a minotaki kain te abamwakoro bwa are arei te kaeka are I kanakoa nakoia are ana bae n roko kaibuke ikane, ao riki bon kaibuken ana kambwana te Tautaeka, airaua ngkane okiokin Aratobwa ni kangai ae te mwananga nako Tamana ao e a manga oki, kanga tain te Tienture are e taekinna arei, akea te kakamwakuri ae noraki, kanga bon akea tabeaiangan Aratobwa bwa e na uraki ben ni mwanangana aio, e na anaai ben n te tai aio, kanga I kaongoaki ngkai bwa angkoa mwanangan Nakoraoi aio ao e nang nako ngkane, ao Aratobwa I ongo bwa are bon are ikekei tao e a tia n nako ngkane ao akea naba te ben ae e anaia, ngaia aika kanga te kamimi bwa tera raoi babaire ngkai aika reke ngaia ti bon ti bubuti bwa te kangaanga i Taboiaki ai tibwa ngkai, ao te uraki iai mangkekei ma ngkoakoa, ngaia are tera angan kabebetean ane bwa are bon ti te ibuobuoki ae kainanoaki ao e rabwa ane.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Tia Babaire I a tia ni kabwarabwara n aron are I taekinna e koaua tao e naki *happen overnight* e naki e nang riki naba ningabong, ma n aron are I taekinna aio kanoan ara *way forward* ngkai ni waaki ma rabwata ake a irekereke nakon aei, ao n aron naba ae e ataaki ao tao I kan kaongoa naba te Tia Tei bwa are iai ana karikirake, te karikirake ae karaoaki ngkai i aonnaba are mai buakon aba ae aban Kiribati are e mwanenaki mairoun ADB Abaiang, Nonouti, Tab-south ao Beru, aio are bon katamaroan naba teuana mai buakona tanan rawa, ao I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa teuana mai buakona te karikirake aei e na karaoaki karababan teutana te rawa ao e na iai te *seawall* ae na kateaki e na iai te RAM are e na kona naba ni karaoaki ao e na iai naba te auti ni katantan, boon te karikirake aei e bon bubura ao antai ae na ataia bwa ngkana a roko bwai ni mwakuri ikai ao tao ti kona ni manga kataratara Taboiaki n noria ngkana iai te *possibility* bwa e na kona ni karaoa naba aekakin are tao e nanonaki n te titiraki aei, ma e koaua tao n te tai moa aio tia keiaki moa n aron are I taekinna te *cost* kanga akea te kangaanga n te *cost* nanona ngkai kanga ti te *timing* ngkai ae tao ti nang *concern* iai ke ti nang mena iai bwa n aron are boon mwakurian te kaako e bon tiku moa iroun te takataka te KCDL ao e mwaitia ana mwane ni mwakuria ane ao au kantaninga bwa mwaitin te mwakuri i buki bon

mwaitin naba te mwane are e na *generate* ana *economy* te abamwakoro teuana ma teuana ngaia are iai naba teuana are kanga akea tao e aki mwaneweia naba, tao ibukin naba ongorami kanoan naba ara *Consultation* aei te *Freight subsidy* man aba akana are akea ngkoa, ngkana e roko te kaako tao riki n aba ake atimwakoro ao tao e na noraki naba aaba ake a bwabwaki, ngkana tao e roko tao iaa, i Abemama e waerake n te uabu are iaa, ao kaakon ngkane Abatiku a manga bon ngiraia kambwana ni kaibuke ni manga bon *hire* aia booti nako Abatiku, ao tao ai aron naba atimwakoro Kiribati, akea ngkoa aio n te *Freight Levy* ngaia aio naba kanoan ara *review* e nang manga oki naba ke ti na kakaea angana ti na mwakuria ma rabwata aika rekereke ao iaan te kantaninga, te *bottom line* ke tokin te kantaninga bwa ana bane naba n aki rotaki atimwakoro ke kaawa ake a nang tionako ma rabwatan te uabu, aio ngkane kanoan naba ara *review* , ara kantaninga bwa e na tia aio ao ti na bane n *document* bwa *regulation* are a nang bane n *specify* ke ana bane ni kaotaki iai tanan baikai are ara kantaninga n aron are I taekinna mai imwaina, *it a win win situation,* bwa ngkana *satisfy* kain buki tanan *Ship operators* ana *satisfy* ao tanan *Consumers* naba *at the end of the day,* ngaia are I taku bwa aikai kanoan ara *way forward* ao tao I a bubuti riki ami tataonakin nano bwa ae tia katoka ngkai iaon ara taibora bwa ai kanoan wara, ao ara kantaninga ni bongirake aika imwaira ao ana kona ni wene bwa ao akea ngkane aia anga ngkane tanan kaibuke, ngkana a wene bwa tera ao a riai ni karaoa nanona, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane ara buokan ara titiraki ane, ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin botaki ni mwakuri ibukin Tua Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim te Tia Tei

NORAN RIAI KARAKAAN MWAITIA KAUNTIRA MAN TE KAAWA AIKA NUOTAEA, TEBUNGINAKO, KOINAWA, TABURAO AO TANIAU IBUKIN KERAKEN MWAITIN TE BOTANAOMATA.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* ao e bon koaua ae I a bon nang okioki ma keiaki teutana bwa I ataia ae tao a bon nang tatangirai kain te Auti n Tei a kamena nimaua au titiraki n te bong aio, ao I aki manga noraki naba man te kauabong ni karokoa tao te wiiki are imwina, Tibiika e kangai taekan au titiraki,. *"I kan bubutia te Minita are tabena nora riain karakaan mwaitia kauntira man kaawa aika Nuotaea, Tebunginako, Koinawa, Taburao ao Taniau ngkai a kakoaua bwa iai kerakean ana botannaomata*

n aki taun temanna te kauntira ao iai noran riain karakaana nakon uoman." Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te titiraki are e a mwemwe mairoun temanna ana Tia Tei ae karineaki Abaiang ao aio kaekaana, *" Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei ni kaineti ma te kainibaire ibukia mwaitia kauntira"* E rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki man te MOJ ao ara kantaninga bwa te kaeka aio I taku bwa Abaiang e a bon roko ngkane inanona, e a roko inanona n te tai aio bwa tia bon kainanoia kauntira man taabo akane ngkai ti kakoaua bwa e a rangi ni mwaiti, ni kaawa riki akana I tia ni mwanewei, ao I taku bwa ngkana I riki n tabeka te titiraki ibukina bwa are I a bon butiaki irouia kain abamwakoro bwa tera angana, e a bon tia n roroko aia tabeka nakon tao te MIA n taai aika nako ma tao akekea raoi te kaeka nakoia, ngaia are a uotia nakoiu n te tai aio bwa N na tabekia n te Auti n Tei ao e bon riki naba tabekan aia titiraki bwa I bon tuangia I kangai, N na tabeka ami titiraki bwa e raka naba ana kauntira temanna Tarawaieta n te tai ae nako, kanga n otau e a bon baiti naba rakana bwa tao angaraoina e bon baiti ngkana e bon uotia te Tia Tei ke tao te Minita, ngaia are I a riki n tabeka te titiraki ane au kantaninga bwa e na kona n nora riaina naba te Minita ngkai I tabekia n te Auti n Tei bwa bon te kangaanga, E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao n aron are I mwaneweia n au moan kaeka ao iai kainibaire ke tao tanan *criteria* ibukin karakakin mwaitia kauntira, tanan kaawa ke tanan *ward* ae bwainaki ngkai n aron are tarakin mwaitin ana botannaomata bwa e na roko n te mwaiti ae kantaninga n aron ae bwainaki ngkai ibukia kaawa ke mwakoro akana iaonnaba ao 300 mwaitia te botannaomata ao temanna ana kauntira, e na kona naba n taraki raroan te tabo ni karebaoki, raroan taabo ake e na karaoaki iai te karebaoki man te tabo are a maeka aia aomata, a bon korakoran te kauntira ni kaitara manga booia ana kauntira aika ana manga karekeaki aikai ao ngkana e a tia ni bwati te bubuti aio ngkana e bon taraki riaina bwa tao ana botaki ke te botaki ni unimwane, aio are e kaineti riki ma karekeakia kauntira ni kaawa aika boou, e koaua n aron are e taekinna ao iai, a tia n roko inanon baira, iai bubuti ae a tia n roko inanon baira ibukin te kaawa ae Tebunginako, Nuotaea ao Koinawa,

ao aio are e mwakuriaki ao aio are e na taraki naba ma tanan kainibaire n aron are e taekinna mai imwaina, ao are n aron are I taekinna ni kaekan naba te titiraki teuana are irekereke aio ma ana itera Tarawa Teinaeita ao tao e na kona ni ibuobuoki ngkane mwin te wareaomata ae waaki ngkai, ao tao itera riki tabeua akana ana taraki ibukin aio, tanan bubuti ngkane ibukin kaawa akana mwina aikai ana taraki a kona ni manga taraki ngkai a tuai n roko iroura, te kantaninga bwa man te titiraki aio ti kona ni iraorao ma te kauntira ngkana arona bwa bon iai ae e a tia ni karokoi n te MIA tia manga bon rimwi ibukin rinanoakia, ngkana e kaeka ane *Madam.*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita bwa e a moanna ni mataaata kainibaire ae ibukin karakaan mwaitia kauntira ao I taku bwa ngkana e nora kaawa ake I tia ni mwanewei ao tao bon kaawa naba akana tia n taekin ae ngaia tao a bon tia n roko aia reta, a tia n roko ni ware akane, I taku bwa a tia roko ware akane riki kaawa ake kanga e bon mwanewei n ana maroro, tao e koaua iai kaawa akana tao I mwaneweia n au mena ma tao I ti kan taekinna riki te kaawa are Taburao, bwa are Taburao te kaawa n Tua ma akekea Taburao n aran kaawan Abaiang bwa e mena iaan Evena n taainako, ma ngkana tia taraia ngkai ao e a bon riai ni kaorokoaki Taburao ibukina bwa ai bon tani mwakuri e a tira, e tiraua taan mwakuri akana i Taburao ni ikotaki ma te aro, te aro naba e a bon tei naba ana rabwata ae bubura kaei ngaia are ngkane ai bon te kangaanga teuana irouia bwa a manga bon mwemwemwe n rianna man te rianna ae e a nang abwabwaki nakon te kaawa bwa a bane ni mena taekaia iaan ti teuana taekaia bwa tima a Tautaekanaki iroun Evena ngaia are ane bukina I bubuti ana kauntira bwa ngkana e reke ana kauntira ao ngkane titabo ma e a teretere bwa ai bon te kaawa ngkane teuana Taburao, ngaia are ane ngkane kanga ane teuana te bubuti, ao ko rarabwa te Minita kai ko taekinna bwa ngaia tao a tuai n roko aia reta ia mwakuri ni kaumaki ma au kauntira bwa a kataia ni kabaitia bwa bon aio naba te bae ti noria n te tai aio bwa Taburao e a bon riai n riki teuana bwa bon kaawan Abaiang e a riai n aki taraki bwa kanga rabwatan Evena e a riai n taraki ni kaokoroaki ma Evena ni karikaki temanna ana kauntira, ao e nang rarabwa te kauoman bwa kanga bon ara iango aio ae ngaia ti tangira ao ai tera ngke e buokai tariu aio n nora riain aio bwa aio e nang kakawaki, ao I karabwa riki te Minita aio bwa e kataia n anganai tanan anga aika tao N na nang kabirimwaka aron mwakurian

karokoaia ara kauntira ao I taku bwa kaawa akana teniua akana a tia n roko aia reta akane, I a boutoka akane bwa a tia n roko n te ware ane a tia n roko te ware akane ao I taku bwa I a bubuti nakon te Minita ngkana e kona n nora riana bwa tao antai ae na ataia ao a kukurei ngkane kain Abaiang bwa tao te tai ae na roko ke tao ningai are e na kona ni karakaki aia mena, ngaia are kanga ai akea riki buokan au titiraki nakon te Minita ae rine bwa e a bon rau naba nanou n ana kaeka te kantaninga are titabo ma I a kona ngkane ni mwakuria I aki bae ni karebwerebwe ana mataroa ma I roko ao I a tuangaki aikai am kauntira, a tauraoi am kauntira, ko a kona ni karaoa te karebwaoki, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ao e koaua n aron are e mwaneweia ao tao eti iai akana tia n roko iroura akane ti na mwakuri tanan kainibaire, ao n aron are e tataekina riki ana mwakoro ae Taburao ao I taku bwa ane te bwai ae kakawaki biriakinana man te kauntira ao te botaki ni unimwane iaan ana kariaia bwa e nang kinaki bwa teuana te mwakoro, ke mwakoron ke teuana *ward* ibukin Abaiang are e na kona ni karekeaki naba ana kauntira n aron are tanan kainibaire akane, ao ake nikirana ti rangi n tauraoi, ti rangi n tauraoi ao ti butimwaea ana ibuobuoki te Tia Tei ae karineaki ibukin biriakinakin ana kauntira aikai, n aron ane kainibaire akana a tia ni mwaneweaki ni maroro mai imwaina, ao e rabwa riki te Tibiika .

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te kabane n tai.

Hon.Betero Atanibora: Ao are I taku arei Tibiika ai bon au karabwarabwa riki nakoim n am taibora ao nakon te Minita ma I a karabwarabwa ai nimaua au titiraki nanona tao ningabong tao I aki roko ke kanga, I a ongongora Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao tao tia taui akana uoua nakon te kabanea ni bong n te wiiki ae na roko, ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekia te Tia Tei ae temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki man te botaki ni mwakuri ibukin karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

KAINANOAN KATIAN KARIKIRAKE IAON KIRIWATSAN 2 NI IKOTAKI MA KATEAN KAIN NAKO TAARI KAMKAMKA AIKA A TUAI MAN TIA IAON BERU.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au

kauoua n titiraki n te bong aio ane iaon te ota bebwa, e kangai taekana. *“ E rawata karikirake iaon te ran ni Kiriwatsan 2 ni ikotaki ma katean kai nako tari kamkamka aika tuai man tia iaon Beru, aikai ake e bon anga naba ana taeka iai te Tautaeka ae nako bwa ana katiaki. Tera ngkai kabanea ni babaire ibukin katian karikirake aio.”*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka. *“Te katautau bwa te bobwai e na waaki inanon te namwakaina aio imwin rokon te mwane n au aobiti ibukin moa ti bwain te ran”* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te moan tai.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika I bon riki n tabeki au titiraki aikai bwa e bon rimwiaki teuana, tabeua bwaai kabwara au bure, tao te *pump* teuana bwamin te kaawa n Tua i Beru a kakai mwia kain te kauntira bwa angaa bwaia, bwa a bon tia naba n roko n ana aobiti te Minita n taai aika nako ao te kaeka bwa ae nang karekeaki, iaon kawaina imwain nakomi nako Beru ao e a karekeaki, aio kanga inanon te Auti ae nako, akea te bwai ae tia n reke ni uaa ngkai, I a manga bon rimwin aikai, bon *email* nakon ana aobiti te Minita nakon Tia koroboki n 24 n Tebetembwa ni ikotaki ma bwaika ti a tia ni mwemwe n te Auti n taai aika nako, akea ae kaekai e aki roko n te roko kaekakiu mairoun Tia koroboki n te MISE, ngaia are I a manga bon tarebon ao I tuangaki bwa ngaia ae kanakoi kaeka nakoia ake tabeia bwa ana kaekaekai, bon akea naba kaekakiu ni uaa ngkai, ngaia kanga e taku te Minita ngkai bwa e a tauraoi te mwane, bon ti te kan koaua raoi e tauraoi te mwane ibukin Beru ao tao iraua ao tao ningai ae na waaki iai, bon ti te kan kateretere taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ngkana e aki kakaekaki ana *mail* ao N na kaunga naba te Tia Tei ae karineaki bwa e na kona n reitaki naba ma ngai bwa are e na rangi kona naba ke iai naba au anga naba ni kona ni ibuobuoki naba nakon te Tia Tei ngkana arona bwa e aki kakaekaekaki ana *mail* ke tao ana rongorongo mai irouia ake tabeia, I kona naba ngai ni ibuobuoki nakon te Tia Tei ae karineaki ngaia are N na butia bwa ngkana arona bwa arona bwa e aki kakaekaekaki tera ngke e reitaki naba ma ngai bwa I aki ata ane e reitaki te Tia Tei ae karineaki, ma e aoria bwa are bon ane tao ana mena te Tia Tei ae karineaki ma eang n aron atakin te karikirake aio n aron kaongoakiu

naba ma irouia naake tabeia ao ae e a waaki ngkai, n aron te namwakaina n aron te namwakaina angkoa te namwakaina aio ane a waaki ni kataki, *procure* ke a *procure* tanan bwai ake a kainanoaki ao te katautau bwa tao ni moan te ririki ae na roko ao angkoa a nang kona n rimwiaki ni kabane bwaai aikane ao a nang kona ni katamaroaki ke tao ni katiaki, ngaia are e koaua tao n aron are e ataki bon te *project* ae *Kiriwatsan* bon te *project* teuana ae e a bon rangi ni maan tao bon iai aki rangi n roko raoi ma eaoria bwa are e na kakaeaki angan kanakoraoana, ngaia are N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ti na kataia ni kabirimwakaira nakon are e taekinna tao te moan kuata n te ririki ae na roko ao ara kantaninga bwa e na kona n rau nanoia kain Beru ke bwa aio moa ti te ran, ti na ti taetae iaon te ran bwa tanan kainako taari ake tanan kamkamka akekei kanga titabo ma tiaki rangi ni boraoi ma te iango ane, ngaia tao e nang manga kakaeaki riki angan ae na manga katamaroaki riki aron te itera ane, ti nang aki okira are mai imwaina bwa ti nang kakaea riki angan katikiraoana ae nang tamaroa riki nakon are te kamkamka ni kawai kanga titabo ma kanga tarana e bon aki rangi n tamaroa are te kamkamka arei, ngaia are eang ane moa iaon te ran ti na kabirimwaka n aron are I taekinna nakon te moan kuata n te ririki ae na roko. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.England Iuta: E koaua e rabwa ae taekinna te Minita, ke karaua nanona are ai irimwiana aio ma I bon ti mimi bwa are e bon riai n tabetai te kaekaeka ae raoiroi ma irouia taan mwakuri ao n tabetai kanga ti bon manga nano kokoraki bwa e aera kai a rawa ni kaekaira Taan Mwakuri, bon tiaki te moan tabeka arei bwa e a bon tia ni mwemwekaki nakon te MIA a manga okiria nakoiu ngaia are I a manga kaua nakon te MISE ao I kauaa naba nakon te Tia koroboki n te kaebineti bwa I bon bane ni karinia inanon te *communication* arei n ti kataia ni kauringia bwa tiaki baika a boou rongorongon kangaanga akekei, ti a tia ni mwemweki n te Auti n taai aika nako ngaia are I kauringia n te tai arei, kanga ai akea nanona ae na manga okira te Minita bwa bon te bae ataia ma are e rabwa bwa are a roko kaekakina ao ti na karautaeka bwa taai n tabetai tao e bon korakora tabeia Taan Mwakuri, aikai baika ana riki, tia kaitaua te Tautaeka ma are ti taua ana taeka te Minita bwa moan te ririki ae na roko ni ikotaki ma bwain te kamkamka, aikai baika kona n riki ae tiaki tangiri ae ti na kaokioki n tataekini nakon te Auti bwa e bon kabanea naba te tai ma are e rabwa bwa are ea roko kaekakina, tia noria nakon Tianuare n te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ao e koaua n aron are I taekinna, te ran moa are ti na kataia moa ni kabirimwaka are n te itera are te iterana ti na taua moa n aron are I taekinna e na tauaki mao ni karokoa e reke raoi bwa tera te aekaki ae ti na onea mwin iai are kanga te kamkamka ane, tera te anga are ti na kona n onea mwin iai te kamkamka arei, bwa kanga titabo ma e tara n ae e aki tamaroa are te kamkamka, e nang kakaeaki riki are kanga tao bon kabonganaki te ran, n aron ae kanga bon taneiai te aba ni kakaraoaki n taai akekei, ke tao ni kabonganaki n taai akekei, ngaia are eang ara bon ara kantaninga ti na kataia ni kabirimwaka nakon are e taekinna, ti na kataia ni kabirimwaka ao N na kaunga naba te Tia Tei ae karineaki bwa tera ngke e bon kona naba n uringai ngkana tao iai ana kangaanga n aekakin akanne, e na bon kona naba n uringai bwa I kona naba ni ibuokia naba tiaki na are tao e nang taku bwa I aki kona ni buokia, I kona naba ni buokia ngkana iai naba kainanona ae kainanoia n aekakin arei ao e aki kaekaekaki ana titiraki ke ana *mail* ke tao tera, e a ti tabeka naba ana tarebon ni kakaeai ni kangai, noo I butia kain am tabo ane ma e aera kai aikoa kaekaeka au *mail* , I kona naba ni buokia, ngaia are N na kaunga te Tia Tei ae karineaki e na aki rawa ni kan reitaki ma ngai bwa I tauraoi naba ni kona ni ibuobuoki ngkana aia te bwai ae I kona ni ibuobuoki iai, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai,

Hon.England Iuta: Tia kaitaua te Minita n nanona ao n aron ana kauring tia katikui bwaai n aroia bwa are e a tia n roko ana kaeka te Tautaeka, e raoiroi bwa are a mwemwe ao e a ongo aron kainanoan bwaai man ara abamwakoro tera ngkana e moanibwaia ara abamwakoro mai buakona kangaanga ni kabane n abamwakoro akana tabeua, are e kakawaki tabekakina ikai, ara kantaninga bwa kabanean tabekakina aio ao e naki manga riki aio, bon te bubuti naba tera ngke a mwamwannanoira ni kakaekaekaira Taan Mwakuri nakon ae ti na nang uouotia mai naba n taainako n taainako e a bon aki koaua ane, ke tao ti nang okira te Minita, tao bon te kabwara bure ngkana iai angabuakan aio ma aikai ti ara taeka n reitaki ni iraorao, ao e rabwa te Minita bwa e mataata ana kaeka. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ngaia tao bon kabanean buokam am titiraki arei Tia Tei ao iai kaekana te Minita? E nakoim, tao e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon ara kabanea n titiraki ngkane ane iaon ara ota

bebwa, e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin itoman mwamwananga ao kaneweaba, Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

KAKAEAN ANGAN TOBWAKIN TE KANGANGA NGKAI E REREKE NAKOIA TAAN KAKABONGANA TE OCEANLINK I BUTARITARI BWA A KABOA AIA DATA PLAN AO E A URUAKI NABA TE INTERNET.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e kangai taekan au titiraki, *" E kona te Minita ae karineaki ni kakaea angan tobwakin te kangaanga ngkai ae rereke nakoia taani kabongana te Oceanlink i Butaritari are a kaboa aia Data plan ao e aki mamena raoi bwa e a uruaki naba te internet?"* E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire ko rabwa ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki temanna mai Butaritari ibukin ana titiraki ae moan te tamaroa aei, ao e koaua te Tia Babaire n aron are e ataki ao bon ti Makin ao Butaritari ae a kamanena ngkai ana *service* te *Oceanlink* irarikin Kiritimati ao Tarawa, ao e koaua tao bon te kangaanga moa tao N na kataia ni bonaua au kaeka nakon uoua bwa tao teuana te kangaanga ibukin mamatematen te *Oceanlink* iaon Butaritari are ngaia are e a karekea are aikoa bongana aia *credit* kain te abamwakoro bwa bukina baw e aki maiu ana *service* ane, E riki ane man ana kangaanga te kangaanga man ana *power* Butaritari bwa are bon aba ae Butaritari bon te aba e kanga e rakai baena i aban Kiribati ni kabane bwa e bon rangi ni mwaiti te karau iai, ao kabwara au bure I a kanakoa au *supplementary*

Tibiika: Te Minita tao ko wareka moa am kaeka ane iaon te ota bebwa ao imwina ane.

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure te Tia Babaire, tao ibukina ae tao ai bon te kabanea n titiraki ao tao ibukin ae e a bon nang tiraua au titiraki n te bong aei,

Tibiika: Ngaia ane eti ane, ao an kanakoa

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure, eang aio I a kanakoa naba au *supplementary* kabwara au bure. *" E tauraoi au botaki ni mwakuri n reitaki ma te kambwana ae Oceanlink n tobwa te kangaanga n tobwa te kangaanga are e tabekaki iroun te Tia Tei ae moan te karineaki"* Ko rabwa te Tia Babaire ao I kabwara riki au bure.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e koaua I ataia ae e a bon roko

naba te kakai naba iroun te Minita bwa are e a rangi n rarawata ana kaekaeka naba n te ingabong aio, ao a manga rangi n abwabwaki ara tai n te tai aio bwa ai miin 1, e na uarereke au *supplementary* bwa I taku bwa kanga e moanna naba ni kakioa nanon au *supplementary* te Minita ao N na ti bubuti bwa tera raoi te anga ngkane ae kona ni katamaroa aio bwa are tao tiaki kona n oki rikaki nakon aikeke a bua, ma tao teuana menan aio tao e kona n ae iai ana *system* te *Oceanlink* are ngkana te tai are e mate iai ao e aki naba manga tiatini tanan *Data* aikekei a mena inanon ara tarebon ni karokoa are manga maiu ana *system* arei ao e a tibwa manga waaki ngkane te mena, kanga tao ane ae kona ni mena iai ao I a bubutia te Minita ngkana e kona riki ni kamataata iaona, kanga angaa ake kona ni ibuobuoki iai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e koaua n aron kaongoakiu mai irouia au Taan Mwakuri ao n reitaki ma te *Oceanlink* ao I kaongoaki bwa a bon kona ni karaoa te ibuobuoki nakoia ana *customers* tao tiaki ti iaon Butaritari bwa iaon Tarawa ao n taabo ake e mena iai, ngkana arona bwa iai te aki buokaki n aron aio are tao e aki bongana aia *credit* bwa bukina arei ao a kona ngkane kanga ti na butia kain Butaritari bwa ana taua te tai are e bon mate iai ana *service* tao e mate n te bong aei, tao te aoa iraua ao e a manga maiu ningai, ngkana e riaon 24 te aoa matena ao ngkane kanga e *luckily* sngkane bwa ana kona n *compensated* aia *credit* are e bua inanon te bong are e riki ane, ma e koaua n aron are I taekinna mai imwaina n au moan mena are I kanakoa naba bwa au *supplement* ao te kangaanga ibukin Butaritari n aron are I taekinna te karau, kanga e aki rangi n nakoraoi ai te babane naba kanoan aia batere bwa are e karako korakoran taai i Butaritari, ma I kaongoaki bwa e a ti n roko ngkai a nang karaoa ngkane kanga e a karekeaki te *power cabinet* are tao a e mwaiti riki te batere inanon aia *Cabinet* ane ao ngkane ae angkoa ngkane e nang katokaki n te moan kaibuke e a tauraoi inanon te wiiki bwa e a tauraoi ngkai te *Cabinet* ane ma bwaina nako are e nang oki ngkane nakon Butaritaria ao ara kantaninga bwa rokon ane ao e na buoka ngkane te kangaanga are mamate ana *service* te *Oceanlink* iaon Butaritari, ma e ngae n ane are bon baika ririki, tiaki kona n ataia bwa manga baikara baika ana riki n taai aika na roko ma ane ngkane kawaina e kona n reitaki are bon iai kawain te *customer service complaint* iroun are te *regulator* are te CCK e kona ni karokoa ngkana arona bwa e aki reke buokaia iroun te *Oceanlink* , a kona ngkane ni karokoa aia reitaki ane nakon tao aia Tia Tei ao e ibuobuoki ngkane nakon te CCK n

ribotina tao te bwai are e aki reke are a kantaningaki te *Oceanlink* bwa e na karaoia ian ana *license* are e katabeaki iai, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki ao e koaua ti rangi ni kukurei n ongora kanga iai taian batere akana iaon kawaia ni manga nako Butaritari, ti kakoaua te kangaanga are ibukin te karau, I taku bwa bon tiaki kona ni kakewea ane ao tiaki kona naba ni nangi ni bukina te *Oceanlink* bwa ibukina bwa tao ibukin te uruaki ma ngkana e bon reke man te karau, ma e aoria bwa are tiaki kan oki rikaki nakon akeke ti uneakini bwa are ti ataia ae te *service* e bon tuai naba n rangi n roko n tamaroana ti a bon katuka ane nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ngkana a kona n nangi n tarataraia, ao e aoria te mena bwa are tia ongora ngkane aron katamaroa n aekakin ae e a tia n taekinna te Minita tao e a bon nakoaia ara koraki ngkane are a kabongana te tarebon ma te *internet* bwa a taua te tai are uruaki iai te *internet* ao ngkane a kona ngkane n reitaki ma tao te tia mwakuri ikekei ke tao bon rabwatan te *Oceanlink* ngkane ni *claim* ngkane tao tanan tai aikeke a kona ni bua man uruakin te *system* , e aoria bwa tia reitaki ni ibuobuoki ma ara botannaomata ni itera akane, I kan bubutia te Minita are karineaki bwa are e kakawaki bwa are ara kangaanga naba ngaira ngkai iaon Butaritari te bae te *ATM* aio , ti tuai man ATM, ti atia n ATM ngkoa ian ATHKL ngkoa ngke tera aran are mai imwaina, ao ngke a nako ATH ao ti tuai man ATM ni karokoa te bong aio, a taku bwa iai te kangaanga ni karinakina ma ana *system* te *Oceanlink* ma N na bubutia te Minita ae karineaki ngkana kona n ae nora naba te itera aio ao e a nora naba are kanga tera aran te bwai are te kanakomwane are n te *post office* arei bwa are ngaira naba ngkai e kangaanga iroura bwa ti kabwaka ara kanakomwane n te *post office* ao tia manga nako ni kawara te *Vodafone* bwa are e tuai naba n tamaroa are te reitaki are teuana ane, ngaia are I a katuka bwa kanga tabetabem ngaia tao I a karinraa naba nakon te Minita ae karineaki bwa e kakawaki bwa are aikai ara kangaanga bwa are iaon Butaritari ko bon aki kona ni buta am mwane, ngkai ai tabera teuana ngkane ae tia kakaraoia nakoia ara botannaomata tao n reitaki ma au Minita ae karineaki, a kakanakoimaia aia ATM ao ti buta ai mwane mai ikai ao ti teremoia ni kanakoa ke tao tia manga nako n te marae ni wanikiba ni kanakoa aia mwane, ngaia are ti na bubutia te Minita ae karineaki ngkana e kona nora te itera aio ni katamaroa ma *Oceanlink* te Tia Babaire, ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua iai ara waaki ngkai iaon ane ao e koaua n aron are taekinna are ibukin te *post office* ane are kanga ana *system* te kanakomwane ae boou, ae te *post office* ae aranaki bwa te *post mall* are kanga ai aekan te *western union* are ko kanakoa ngkai ao e reke naba iroun are kaitarako, ao I rangi n nanokawaki bwa ngaia I a tibwa ongo iroun te Tia Tei ae karineaki kanga n te *workshop* naba ae nako bwa ngaia Butaritari e tuai naba reke irouna ane, ma e koaua ae ti mwakuria ngkai ma ara koraki bwa moantai bwa kanga ti kaongoaki bwa e bane aia bwa are kanga te *machine* ae ana uoti nako buki ma ti na kataia n nora aio ngkana e na kona ni moantaai imwain banen te ririki bwa aio te *post office* are e bon mena iroura, akea ara kangaanga n ane, te *post mall* ma ngkane ibukin ngkane te ATM ao te mitin are ko kona ni bumwane iai iaonnaba, ane ngkane are kanoan ngkane ara waaki ma te *Oceanlink* ti na reitaki bwa are iai ngkana kanga aia *link* ae na kona ni kamaua te *system* ane iai, ao tia karaoa ane ao tia noria naba ni mwakuria, tia manga bon reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ngkana arona bwa tao tera te kangaanga ae manga bae iai ke tera te *update* imwina ngkana arona bwa e a waaki, ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kabanea.

Hon. Tinian Reiher: Tibiika akea riki I a bon ti tabeka riki te bwana ni kakaitau nakon te Minita ao e aoria bwa tia katikua inanon baina ma ana Taan Mwakuri ao e rabwa.

Tibiika; E rabwa Tia Tei iai kaekan arei te Minita,

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ao ti a bane n tekeraoi kai e roko moa n tokina kanoan ara Auti n te tai aei, Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki ane ao ngkai e a bon uotira nakon tokin ara Auti kabanean ara titiraki iaon ara ota bebwa n te bong aei, ao tia nakon ara bwai are imwina,

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao kai e a tia ni kaekaki ana titiraki raou n Tia Tei mai Butaritari ao e a bon bane kanoan te ota bebwa ao ni kaineti ma *rule 18(1)* I a bubuti bwa te Auti aei e nang motirawa moa ngkai, Ko rabwa.

Tibiika: Kai e a bon tia ni mwemwe te titiraki ibukin te bwara ao I ti kan kauring Taan Tei nakoimi e ngae ngke tao e bon bane ara Auti ao bon iai naba ami *tea* ae e *provided* ibukin te *afternoon tea,* ao tao e na roko ikai tao te aoa 3 ngkana kam bon karaoi ami mwakuri ao kam kona ni manga

roko ni katoki takami ao n anai ami kabuki, kam rabwa ao tia manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 e a motirawa moa te Auti.

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Ti a tataro. Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano bwa kainnanoan ana kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako, bwa tina kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kaain Kiribati. Ti butiiko bwa kona raoniira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukiia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu. Ti a kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea, ao tia booti bwanara ni kabane n atonga ana tataro te Uea.

Tamara ae I karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana I Karawa, anganiira n te bong aei karara ae ti a tau iai n te bong aei, ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiira nakon te kariiriaki ma kamaiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka: Katanoata mai iroun Tibiika.

Katanoata mai iroun Tibiika

Tibiika: Ti uoua au katanoata ae I tangiria bwa n na kanakoa n te tai aei. Imwain anne I kan kanakoa moa bwanau ni kamauri nakoimi inanon tamaroan te bong aei, e bon moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti kaain am kabineti, te Leader n te Kaitara ai bon Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri n tamaroan te ingabong aei. I ti kan kauringa ngkanne teuana ngkanne te katanoata ibukia ara SOEs ake a tuai man karokoi aia *account* n aron aikai, Captain Cook Hotel ibukin te ririki 2018 ao 2019. Central Pacific Producers Limited ibukin 2019, ao te Kiribati Solar Energy Company Limited ibukin 2018 ao 2019. Te bubuti te kauringa nakoia SOEs bwa a riai ni karokoi aia *financial statement* bwa e aoria n ae waaki tuoan aia *account.*

Te kauoua ngkanne bon ti au bubuti ni kauring nakoimi Taan Tei tera ngke ti kona ni kakimototoi riki ara *supplementary* bwa ibukina bwa I tabeaianga ngkoananoa ngke 6 nikiran te titiraki ngkoananoa imwain are e a bon boo te tai. Ti anne kanga au bubuti man te taibora ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Tairabonakin te beba mai iroun te Minita n te Tua.

Ana ribooti te Electoral Commission imwin rinean te Beretitenti

Beba No.52/20

Te ribooti anne ngaia ae iaon te taibora ngkai titiraki ao kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Te Beretitenti tera am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua n reitaki ma are bon am katanoata are tao te kauoua riki, ao ara bubuti mai ikai man ana itera te Tautaeka bwa n tabetai ko tara naba te *supplementary* ma I kan *draw* am *attention* naba nakon are bon *rule 32(1) B C* tao bon taraan naba n tabetai bon kanoan te *supplementary* ma e kakawaki n tabetai e a manga *contain* te *argument* ke te *expression of an opinion* kanga tera ngke e bon ti kaineti nakon te titiraki bwa e aonga n ae eti am mena are a nang reanau n tabetai bwa are a bon manga rin aika ana riai n aki ao ritinanikun ngkanne 32(1) B, C. Ma tia bubutiko riki n anne ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kauring ao I taku bwa I bon *concern* n anne ngaia I kataia ni kanakoa au katanoata n te ingabong aei ni iraorao ma ngkami Taan Tei aika kam karineaki bwa tera ngke tia tatara riki ara *rules* n te aro bwa e na kona ni bane kanoan ara bong aei ngke ami titiraki inanon taina are e a tia ni katauaki ian ara *rules.* Ao ara moan titiraki iaon ara Ota Beba n te ingabong aei e na bon tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN BOOIA TAAN MWAKURI N ANA TABO NI MWKAURI AO KAMBWANA N TAUTAEKA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua imwain ae I tabeka au titiraki ao I teimatoa n raonai ma kaain abau ae Tarawateinaieta n anga te kamauri nakoim te Tibiika te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kaain te kabineti ao ai ngaira Taan Tei kam na bane ni Mauri n tamaroan te moaningabong aio. Ao te titiraki ngkanne e kangai:-

Iai iangoan manga noran riain karakaan booia Taan Mwakuri n ana tabo ni mwakuri ao kambwana n Tautaeka?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa naba te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta n ana titiraki ao aei ngkanne kaekana:-

Te Tibiika I karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio kaekana. Bon iai ana kantaninga te Tautaeka iaon manga karakaan booia Taan Mwakuri imwin are e karaoaki te raka ni boo n te ririki 2018, mwakurian aio ao e a tia ni waaki te mwakuri are e rinanoan raoi aron te mwakuri teuana ma teuana. Ao tein kanuanga aika a riai n reke ke n arana ni imatang ae te job evaluation. Aei are e kantaninga mwiina te Tautaeka ibukin karaoan nanona. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei boutokaan am titiraki te moan.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao I a rangi ni kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae rangi ni matata nakon kaekan te titiraki. Ao I karabwarabwa bwa ngaia bon iai noran riain manga rinanoan kanuangaia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao te kambwana. Ao e koaua I taku bwa e kakawaki ae kanga ti na aki mwamwaninga taekaia Taan Mwakuri, bwa are tao bon ngaia aika a rangi ni bekutata ao ni kakaraoi tibwangaia ibukin ana waaki ao kakoroan nanon te waaki n taai nako i abara ae Kiribati. Ao I karabwarabwa riki n are e taekinna te Beretitenti are ngaia bon iai te *exercise* are e karaoaki are te *job evaluation,* bwa are anne ana anganiia raoi karauan nanoia Taan Mwakuri. Ao tao iai ngkai Taan Mwakuri tao aki tangira te raka ni boo ma tao bon iai are e bon kangai, ngaira ara mwakuri e rawawata riki ao e aera ngkai nakai a kaboaki riki nakai n aika a bubura ao ngaira tia kauarerekeaki boora. Ngaia are I taku bwa aio raoi ae bon riai ni karaoaki te *job evaluation* ibukin rinanoan aio bwa e na anganiira raoi naba ara *motto* raoi bwa ti na kanga n anga booia Taan Mwakuri are e bon eti ni kaineti ma aron rawawatan aia mwakuri.

Ao te titiraki are imwina ao tao e na maan raa riki te *job evaluation* anne ao tao e na tia ni ngai bwa ti aonga n noora kanoana. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa e a tia te ribooti I taku bwa e a bon tia n rinanoaki n te ririki ae nako ma ai mwakuriana ngkanne bwa are e kakawaki naba ngkanne ae e na bon iai te *consultation* ma Taan Mwakuri. Ma are e uaitera iterana bwa are e kona n taraaki ae e na katamaroaki kanuangaia tao te raka ni boo are bon te raka ni boo ke e na manga katamaroaki aron tein te boo. Ma tao riki tao te *restricting* te *salary grading* ao antai ae e na ataia ao te kukune ae kimototo ae kanga n te wareware n te ribooti iai tabeua te naan kanga te bwai are e aranaki bwa te naan *discrepancy's* n taraan te mwakuri ma aron kanuangana tao ti aki n aron mwakuri ni kabane ma tao bon iai itera tabeua ae e a riai ni

katamaroaki. Ma are anne ngkanne e a tia te ribooti ai mwakurian ngkanne kanoana ae tiku inanon baia Taan Mwakuri ma te Tautaeka. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ngaia I taku bwa e a nang kaeka raoi au titiraki tao e koaua tao ti kakoaua ara *Public Service* ngke tao e moan *start* te kainaomata ni karokoa ngkai ao tao ai tibwa iraua te *job evaluation* ae e a tia ni karaoaki, ae bon te *comprehensive job evaluation* are e bon aoria raoi ni kakea kanga te aki rau n nano are e taku te Beretitenti kanga te *discrepancy's* n aron mwaitin te boo ao te tikeera.

Ngaia are tia bubuti bwa are e a bon ti karabwa bwa ngaia are tao a karaoa te *consultation* tia bon bubuti bwa e na moantaai ni karaoaki nanona bwa aoria naba n rau nanoia Taan Mwakuri ao tao ni kona ni bon karaoi naba tibwangaia ae kakawaki. Ti bon raraoma naba bwa are ti tabe ni iangoa te rikirake n abara ae Kiribati ao te kananokawaki ngkana ti na teimatoa n rangi n tiku ibuki n aron mwaitin boora ni kaineti ma aron booia aba akana irarikira are e na kona ni manga karika te birinako irouia naba ara taan rabakau aika ti tangiria bwa ana buoka abara. Ngaia tao bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa e na kabitia aio bwa e aoria n noraki kanoana ao irarikin anne tao iroura ngaira kaain Tarawateinaieta ao tao Abaiang are ti kaan. Bwa ngkana arona bwa e raka te boo irouia Taan Mwakuri e bon raka naba aron maeuraoira bwa are e rangi ni korakora iroura te nanakomai ni kakabooi ara ni Kiribati ikai ngaia tao anne naba bukin buokakin katian aio. Bwa moantaain n tiana ao ai bon moantaain naba reken kabwaiaia Taan Mwakuri ao reken kabwaia kaain ara abamwakoro ae Tarawateinaieta.

Te Tia Babaire tao ai ti anne ao tao ai akea naba reitan riki au titiraki ao e rabwa te Beretitenti ao ana kaeka.

Tibiika; Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua bwa are e bon maan naba ni mwakuri mai mwaina ao I taku bwa bon anne naba ae reke n ana tai. Kanga karaoan te *job evaluation* ngaia I taku bwa e bebete naba aron buokan ana titiraki bwa are e bon ataa aron kakawakin te bwai ae karaoaki. Ma tao I bon ti kan reitia teutana are e bon aki ienikuriaki naba bwa are manga iai ana waaki te Tautaeka ngkai ae e a tia ni karaoia n aron katamaroakin riki te bwai are e aranaki bwa karakaan riki te tamaroa n te *delivery* n te *service.* Are otara a

kaman waaki iai ngkoa taan moan Koroboki iaon te bwai ae aranaki bwa te *contract* kanga e a rinnako ngkai te Tautaeka iaon te *performance Management system,* ke karakan riki te mwakuri rinanon am konabwai ngkoe te Tia mwakuri are kona anga ibukin te botanaomata are kona *deliver.*

Ngaia are anne naba ae taraia te Tautaeka bwa e nang *roll out* bwa ai ti aki taan koroboki e nang kamwainga rikaaki ni karokoa are na bon roko irouia ake mai inano. Ngaia anne naba ae e na kantaningaaki naba bwa e na noraki naba te 4 n ririki aei bwa e na kataaki naba ni karaoaki te tamaroa nakon te *Public Service* bwa e aonga n raka naba aron kanga te *output* ke rakan tamaroan te beku, bwa are ti te bwa ae kakawaki ngkai karakaan tamaroan te *service* ibukia ara botanaomata. Ma e rabwa bwa ai kanoan ngkanne te 4 n ririki aei bwa e na bon iai te raka ni boo inanon te 4 n ririki aei. Ma are tao ai barongakin riki raoi kanoan te mwakuri ao ane ana bon namakinna Taan Mwakuri ao ana ataia bwa e na bon nako n te tai are tao e a tia ni barongaaki iai. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ngkai bon akea buokan te titiraki anne ao tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Beru te Tia Tei ae karineaki Hon.England Iuta e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki n Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN UMWANREIREIN JSS IAON BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan bwanaa ni kamauri n te ingabong aio te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngkami te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ni ikotaki ma ngkoe te Tibiika ao taan ongora. Kam na bane ni Mauri.

All: Mauri

E koaua I a bubuti tabekakin au titiraki ane nambwana 18 iaon te Ota Beba ane e kangai:-

E kona te Minita are tabena ni kamatata bwa iai kantaninga ibukin katamaroan umwa n reirei n te moan rinan ao JSS iaon Beru?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Te Tibiika I kukurei n taekinna nakon te Maneaba aio bwa iai ana mwakuri te Botaki n Reirei n onobwai nakon auti n reirei n taian moan rinan ao JSS ni moa man te ririki ae na roko 2021. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ao kai e rangi n rabwa ana kaeka te Minita te Tibiika ao tao bon ti buokan te titiraki ni kan matata. E na kanga aron karaoana antai aika ana karaoia ao tao e na maanra taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao kaain au Botaki ni Mwakuri n te tai aei a tia ni karaoa aia *program* iaon te waaki n onobwai nakon reirei iaon abamwakoro te Tia Babaire. Ao e koaua a tia ni karaoi maroro ma rabwata ake ana anga te ibuobuoki ao ti kaitau bwa iai mwaane ake a tia n reke te naan ibuobuoki man aba ake a tia n anga nano nako iai n teuana bon mai New Zealand ti ataia bwa iai naba ana *program* Australia are iaon kawaina are ngaia kanoan naba te kakamwakuri aei, ao e na aki raraoma te Tia Tei bwa ane e waakinaki n te *program* bon kabanea ti na bane n roko n abamwakoro ti na kataia ni katiai onobwai. Bwa e bon koaua bwa e bon rangi ni kainnanoaki te naan onobwai nakon taian umwanreirei riki te naan JSS ao iaon aban Kiribati ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ao tao ti na raona bwanaan te Minita ni kaitau nakon te Tautaeka n Australia ma New Zealand n aron anne ngkana ngaia. Tao e koaua e aki rangi ni kamatata raoi te Minita. E raoiroi bwa are e a waaki bon ti te kan ongora e na reke aia mwakuri kaain te abamwakoro irouia naake ana roko ni kaira te mwakuri ke a bon roko taan karaoa te mwakuri ma aia tia mwakuri bon ti anne te kan matata kanga kabanean naba buokan kaekan te titiraki taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire e kakawaki bwa are ti a ongo aio ao e koaua au kantaninga bwa ni barongaan aio ma kaain au Botaki ni Mwakuri ao tia kataia ni kaninganinga te aekaki ni kantaninga anne ao e raoiroi bwa e a tia ni mwemwe ko rabwa.

Tibiika: Ngkai bon akea buokan te titiraki anne ao tia nakon are imwina te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoimte Tia Tei.

KABWARABWARAN BUKIN AKI REKEN TE MWANE N AKI MWAKURI NAKOIA ATAEIN TE REIREI AKE A TIA NI KORO AIA RIRIKI 18

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

E butiaki te Tautaeka bwa e na kabwarabwara nakon te maneaba aei bukin aki reken te mwane n aki mwakuri irouia ataein te reirei ake a tia ni koro aia ririki ae 18 ma a buokaki reireia iroun te Tautaeka? E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta n ana titiraki ao aio kaekana:-

Aki reken te mwane n aki mwakuri irouia ataein te reirei ake a koro aia ririki 18 ibukina bwa iai noran bebeten kainnanoia ngkai kai iai te buoka nakoia ae rereke mai iroun te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kaeka. Ma tao bon oin tabekakin te titiraki aio bwa tao bon iai teutana kanga taning nanoia naba te koraki ake kanga a reke ian naba te titiraki aio ke tao e kaokoro naba otaia are anganaki inanon tain te kaembein ao kakoroan nanon te motinnano n te tai aio. Bwa tao te ota irouia naaka a roko ni butira bwa ti na tabeka aio kanga a taku bwa e riai n reke irouia. Ma e rabwa ana kaeka te Tautaeka bwa e a kamatoa ikai bwa e aki riai n reke irouia bwa ngaia tao iai te bebeteu moa irouia n aron te waaki bwa iai te bwai ae a karekea ni mwanen te reirei. Ao anne ngkanne ae kanga e uotai nakon au kauoua n titiraki ae kangai, tera raoi oin bukin kabwakan te mwane ae aia mwane taan aki mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ni bon ana motinnano te Tautaeka n te tai aio ao e bon kaineti te buoka aio bon ti ibukia ake aki mwakuri kanga ti anne raoi oin raoi bukin te bwaka mwane aio n aron kamatatakina n tein te Motinnano n te tai aio ake aki mwakuri e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana kamatata te Minita ao I taku bwa ana kamatata te Minita aio aio are e bon karika boton te titiraki irouia ataei ake a reirei. Ao a tobwaaki naba ao e aera ngkanne ngke e na aki reke irouia bwa ti ibukina bwa ngaia e reke irouia ronakia are e bon reke n aia kekeiaki n te reirei.

Ngaia I taku bwa kanga anne te tangi n nano ma I aki ataia ngkana tao anne bukina ma I kan titirakina te

Minita kam taraia bwa e a taboro reken tao te kabwaia are irouia iroun te Tautaeka ngkana a manga anganaki aio ke tera raoi nanona.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ma I taku bwa e bon riai n teretere n ana motinnano te Tautaeka bwa bon ataein te reirei are a bon aranaki bwa a bon reirei, nanona a bon tuai n roko ngkanne n te kantaninga ke te motinnano moa aio are a tuai ni mwakuri. Nanona bon te reirei ke bon ataein te reirei a bon *allowed* bwa ana reirei ao naake ngkanne are e a bon toki bukin aia reirei bwa aikoa mwakuri ao akanne ngkanne te kantaninga are e na ibuobuoki aongkoa te motinnano aio ni buoka aron aki mwakuria bwa tao e na kona ni buoka aron tao aia karikirake ke tao bon aron aia kanganga bwa a bon ataia raoi bwa aikoa mwakuri ao akea iangoan te reirei irouia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kabanea n tai.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki; Ngaia e rabwa te Tibiika e rabwa bwa e a kamatataki raoi ma are e teimatoa te koaua irouia te koraki aikai are e kangai tao e ngae ngke a reirei e aki reke irouia te mwane. Ma are e bon ti kabwakaaki rooia ao ngkana ti taraa naba aron te *subsidy* nakon te reirei e koaua iai akana a mena n te *boarding school* a bon amwarake iai aia auti bon akea aia kabanemwane, ma iai naba ataei ake a *subsidies* rooi a bon kabwakai kantokaia ngkana aki ooa te bus n tabetai are tao e *free,* a bon kaboaki naba kanaia.

Ngaia are ti taku bwa ti taratara are te kataratara are te KV 20 are te *human capital* ao e koaua te *human resource* e na ti reke bwa te *capital* ngkana iai ana *value* nakon te aba. Ngaia are ti taku bwa tao aikai ara botanaomata are tao a rangi ni kekeiaki n reirei ngaia are e reke te *subsidy* ao tao aroia naba ni mwengaia bon iai naba te kainnano naba are a tangira aio bwa tao boutokaan riki aia reirei. Ngaia e rabwa bwa are tao ai kanoan ami motinnano ma are n aron ae kam taetaekinna naba te motinnano ti aki te bwai ae e aki kona ni bitaki bwa e kona n noraki n te tai teuana ma teuana tao tia bon kawenea bwa te bubuti bwanaia ataei ake a rangi ni kainnanoa naba te buoka aio, ngkana e a manga noraki te motinnano aio bwa e na manga iai noran riaina bwa ana manga karinaki nakai koraki ake aki reke irouia n te tai aio. E rabwa ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa riki kanga kamatatan ao kanga e tabekia

bwa te bubuti buokan te titiraki ao I taku bwa bon akea te kanganga n aron ae teina ngkai kai ti kakoaua bwa bon te bwai ae boooureirei nakoia ake aki mwakuri ao ake a reirei I taku bwa ai bon manga te itera teuana ae I taku bwa bon iai ara kainibaire naba n ara motinnano are ngkana tia manga bon buokia naba ataein te reirei n te tai ae waekoa. Ngaia are akea ara nano uoua n te tai aio I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki are e tabekia te Tia Tei ao te Tautaeka e bon bane ni *consider* ni kabane ana kanganga temanna ma temanna e moarara riki ara botanaomata n te tai aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki n Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

TANGIN NANOIA KARO NI KAOTINAKOAN AIA ATAEI IBUKIN AKEA BEBAN KAMWAINGANA MAN ANA REIREI

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki iaon te Ota Beba ae nambwana 30 e kangai taekana:-

Iai tangin nanoia karo n ana babaire JSS ibukin kaotinakoan aia ataei ibukina bwa akea ana beba n reirei n ana tabo n reirei mai mwaina. Te titiraki nakon te Minita bwa tera raoi ana kainibaire ana Botaki ni Mwakuri nakoia ataei aika a raai man te reirei teuana nakon te reirei teuana? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa:-

Te kainibaire ibukin te kariaia ibukia ataei bwa ana rin n te reirei are ana mwaing nako iai bon te bong ni bung, beban reireina, te school report, ke te reta of reference man te reirei are e mwaing mai iai. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ao I karabwa te Minita n aron ana kaeka ibukin au titiraki aio e koaua ae iai te tangin nano irouia karo tabeman are kataia n reitaki ma ngai bwa n na bon uotia nakon te Maneaba ni Maungatabu ian bukina ae kanga e butimwaeaki te teei ma kanga e *conditional* butimwaeana. Bwa ngkana iai ana bure teutana ao e aki naba kareireiakaki, ngaia anne kanga e kananokawaki. Bwa e aera ngke iai ana bure tao tera ana bure tao e rimwi nakon te reirei ke tao e kuneaki naba te kouben ni buuana ao e a ti kamotirawaki naba man te reirei.

Ngaia are ibukina teuana are kanga I taekinna are kanga iai te babaire iaona are kanga akea ana beba n reirei are kanga kamwaingakina man ana tabo mai mwaina nakon te JSS iaon Onotoa. Ngaia are ngkana iai ana bure teutana ao e a kaotinakoaki naba ian are bon akea ana beba n raa are kanga ana beba n reirei mai mwaina. Ngaia ti bubutia te Minita ae karineaki bwa tera ngke e noora moa riaina ngkana arona bwa e aki koaua ae iai ana bure te teei ao e a taraaki bwa akea ana beba mai mwaaina ibukin ana *transfer* mwaingina man ana reirei mai mwaina ao e a riki ngkai bwa ana kanganga e kaotinakoaki. Manga iai ana bure mai mwaina ana bure n tain te reirei e a manga kaotinakoaki naba man te reirei. Anne kanga e a taraaki bwa kanga e aki nang tabwanin raoi ana reirei te teei anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao ti kabwara bure ngkana iai te babaire n aron akanne ma ti tauraoi n rinanoia ma ara koraki te Tia Babaire bwa e koaua n aron ae kanga titebo ma n aron otau ngkai I a tia ni kawenea kaekan te titiraki aei ao e titebo ma buokan te titiraki e katerea bwa e a bon tia n *admitted* te teei aei ma tao iai te aekaki ni *conditions* akana e anganaki. Ma tao tia rinanon aei te Tia Babaire ma tao e koaua bwa n na bon kaunga te Tia Tei bwa e koaua e kona n roko irou n aekakin aikai are bon ngai ma tao au Taan Mwakuri e aki naba reke aia tai ni kaongoai te itera aio ma e koaua ti tauraoi n rinanoa aio te Tia Babaire. E rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata : Ko rabwa Madam Speaker eng kanga kabanean boutokaan au titiraki e koaua kanga e nang maan kanga ana kainibaire te reirei are kanga e kainnanoaki tao ana beba n reirei mai mwaina n ana tabo n reirei. Ma ao bon tabeia karo bwa ana biriakina aio ma tia bubutia te Botaki n Reirei bwa tera ngke e bon karaoa ngkana iai tao ataein te reirei are e nang mwaing man ana reirei mai mwaina nakon ana reirei ae boou bwa e a bon karaoia man te reirei. Kanga te reirei are e mena mai iai nakon te reirei are e na nako iai. Bwa are kanga e a nang maan aio are kanga a manga reke aia kanganga karo bwa manga biriakinan tao aia *birth certificate* aia ataei. Ngaia tera ngke e a manga noora aio te Botaki n Reirei bwa e na katamaroa riki aron mwaingia ataei man te reirei teuana nakon te reirei teuana. Are kanga a nang bon tabenna are ngkana iai te teei are e nang mwaing man te reirei are teuana nakon are teuana ao a kanakoa naba tao te kariaia ibukin te teei anne bwa are e na mwaing man ana reirei nakon are e boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao ti na kaunga ara botanaomata bwa te reirei bon tabera ni kabane tao ti aki n are e na ti atonga bwa taben te reirei ti ngaia. N aekakia kaaro aikai a na riai n ataia naba bwa bon tabeia naba ngkana aia ataei, bon tabeia naba reireia natia aikai te Tia Babaire. Ti na tabe n taraa te reirei bwa tabera ni kabane ao ti na ibuobuoki iaona te Tia Babaire ao ngaia are e kona n are ti katikua inanon bain te Botaki n Reirei n aki karaoia ao e kona n ae tibanako aron reireia ataei aikai ke tao iai itera ake tao ti mwaninga.

Ma n na bubuti bwa n aron ae tao I kawenea ikai e a tia ni wene kanona te tua e bon rangi n teretere bwa ibukina ae bon nang *compulsory* te reirei n te Primary ao te JSS n te ririki ae 6 nakon te ririki ae 14 a kantaningaaki bwa ana bane n reirei ataei akanne. Ngaia are e bon rangi ni kantangaaki bwa e na riai ni iai te *birth certificate* ao ngkana te karaai n aron ae e a tia n tei n te *condition* te kamwainga n aekakin aikai ti na bane ni kakamwakuri ti na bane ni ibuoka ni bwai n aron aei. Ngkana ngai n na kamwainga au ataei n aron ae taekinna au Botaki n Reirei e na ti karekeaki te beba man te reirei are e mena iai am ataei ao ko ti uotianako nakon te reirei are e na mwainga nako iai ao e rangi ni bebete anne.

Ngaia are e koaua tao ti na karaua n rinanon aei ma n na bon bubutia ara botanaomata bwa te reirei bon tabera ni kabane ao e koaua ae nang kakawaki reireia ara ataei ao I nang karautaeka nakoia karo are natia aio, e koaua tao aio I ataia bwa tao te teei aei bon akea ana beba ma te nanoanga are anganaki are ti a tia ni karina te teei aei n te reirei, ti riai ni manga rinanon aei bwa are e koaua ti a tia ni karinna n te reirei n aron te babaire are I anganaki n rinna n te tai ae nako aei ao e tibanako n te *conditions* akana a mena ma tia karaua n rinanon aei te Tia Babaire ao ara kantaninga bwa ana rau nanoia karo ake aia ataei aei ao te Tia Tei ae karineaki. Ma tia bubuti riki bwa tia bane n taraia bwa bon tabera ni kabane te reirei ibukia ara ataei ko bati n rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri, karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

KAROKOAN TE RAN N TE KAAWA AE TEWINTAAKE, BANRAEABA MAINIKU

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki Madam

Speaker ao e koaua kai au moantai n taetae n te moaningabong aio ao I a kan reita te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao nakoia ara botanaomata ni moa mai iroum te Tibiika ae ko karineaki ma kaain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman, Minita ni kabane, Taan Tei ngaira ni kabane ao taan ongora ao kaain Kiribati ni kabane bon bwanaia kaain Tarawateinainano ni kamauri ngkami kam na bane moa ni Mauri.

Ao aio ngkanne au titiraki ngkanne te Tibiika ae ko karineaki ae toka n te Ota Beba ae nambwana 33 ae kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ni karokoa te ran man te PUB n te aono ae te Wintaake n te kaawa ae Banraeaba Mainiku? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri rinanon te PUB ni ibuobuoki ni karaoa ana kamatebwai ni kakaean anga, ao angan karokoan te ran n te aono ane e mwaneweaki n te titiraki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao I taku bwa eng iai ana iango te Tautaeka ni kamatebwaia aio. Ma e koaua e rabwa bwa n na bon bubutia te Minita ae karineaki bwa are tao e koaua tao te kamatebwai ae e anaa te tai teutana. Ma are e korakora kainnanoana n te tai teuana ma teuana irouia ara botanaomata. E koaua kanga te aono aio e bon kaan te *overhead tank* are e mena i Ambo are ti taetae iaon te Wiintaake e bon e koaua bwa are e mena iai n te kaawa ae Banraeaba Mainiku ae bon kaain Ambo te koraki akana a mena i Tanrake, ao e koaua bwa are nakai a kaan ma te ran anne. Ma e koaua ae tao a raroanako teutana bwa are a mena i tanrake ao iai aia kanganga te koraki aikai bwa are e bon tanrika te aono are i tanrake anne te Tia Babaire.

Ma n na bubutia te Minita ae karineaki bwa tao bon imwain te kamatebwai tao n na butia ngkana e kona riki ni kaumaka aio tao tera ana anga, bwa are e bon koaua bwa are tao bon bwaibu akana a wene ikanne ai tera ngkana e kona ni moantaai ni butia ana Taan Mwakuri te Minita ae karineaki bwa ana waekoa ni katiia ke tao ni karokoi aia ran te koraki akana n te aono are n te Wiintaake anne te Tia Babaire ao ngkana tao arona bwa tao iai te kanganga ibukin te kamatebwai ae na karaoaki te Tia Babaire ao tao n

na butia bwa are tao ngkana iai te naan tangke n ran n *standby* irarikia ara botanaomata bwa ana kona ni mooi iai. E na kona ni ibuobuoki iai te Tia Babaire n na butia te Minita are e kona ni ibuobuoki n aio. E rabwa

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan te titiraki ao e koaua eng iai inanona te kamatebwai bwa ana kakaea moa ngkai kanga ma are te kanganga bwa are akea te bwaibu are kanga e bon kantaningaaki bwa e na tamaroa ibukin katikan te ran akea moa ngkai inanon bain te PUB. Ma iai te bwaibu are mai iana riki are kanga ae irariki riki teutana nakon are kanga a kantaningaia ma ngaira are n na kamatebwai teutana bwa e na kona ni materaoi katikana ke e na aki. Ma ti anne, tera arei anne kanga te bwai ae e na kamatebwaiaki ma e nang tauraoi te PUB ni biriakina aio n te tai ae waekoa ngkana e tia raoi aio bwa ngkana e kona ao e a waakinaki naba ni kaweneaki te bwaibu are e kantaningaaki are e uarereke riki nakon are bon bwaibuna are a bon tangiria. Ao anne ae kamatebwaiaki ngkai n tairiki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao e rabwa anne te Tibiika ao I karabwa riki te Minita ae karineaki ao e koaua tao e bon teretere anne ao a ongora ara botanaomata ngkana a kainnanoi buokaia. Tao ni iterana ngkanne are teuana tao e na waaki ti na butimwaea aio te Tia Babaire bwa are e koaua are bon kanoan te waaki ni mwakuri te kamatebwai ao baikara mwakuri akana a karaoaki ibukin te katamaroa ibukia ara botanaomata ma kanga iai kanga au bubuti kanga ibukia naba kaain te tabo aio bwa tera ngkana tao e kona tao iai ana ibuobuoki te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri. Kanga ibukin karokoan nimaia kaain te tabo ae te Wintaake i Banraeaba ikai, ngkana tao iai ana tangke ae kona ni katukaki bwa ana kona ni momooi iai tabeua te tai tao imwain tian te kamatebwai ni ikotaki ma te mwakuri are e na karaoaki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ao ae a bon ongora ara koraki ae tabeia aio tia butia bwa a taraa ana tabeka te Tia Tei ae karineaki ma te bubuti ibukin te naan ran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa riki te Minita ao tao ana ibuobuoki naba te Tautaeka nakoia ara botanaomata ao e koaua are a bon ongora ara botanaomata ma bon te kantaninga ngkana a ongora ara koraki te Minita ae karineaki ao tao te kantaninga bwa ana bae n reke ngkanne buokaia ara botanaomata tao inanon bong rake aikai ibukin kainnanoia ae nimaia ae te ran. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao ngaia n arona are I taku tia kataia ni ibuobuoki nakon te kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki n Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KARINAN ABAIANG IBUKIN ONOBWAI NAKON BWAI NI IMATANG

Hon.Betero Atanibora: Ao ko rabwa te Tibiika ao tao imwain ae n na kanakoa au titiraki n te ingabong aei ao bon bwanaan riki Abaiang ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti te Minita ao Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. E kangai taekan au titiraki iaon nambwana n te Ota Beba 34:-

E kona te Minita n te Education ni karaoi kateitei aika a boou bwaai ni imatang nako aon aba ao ngkana e kona I kan bubuti e kona ni karina au abamwakoro ae Abaiang ikai?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang:-

Te Tia Babaire iai noran aio iroun te Botaki n Reirei n reitaki ma ana karikirake te Tautaeka n Australia iaon te KEIP are e a tibwa bobonga iaon Tarawateinainano ibukia moan rinan n reirei n te ririki ao n tauraoi n noori moan rinan iaon aba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: Ao e rabwa kaekan te titiraki iroun te Minita ae karineaki ao tao ti kauataoa riki te karabwarabwa nakon Australia n ana karikirake are e a manga kukurei ni karababa riki baina nako aon aba. Tao e koaua bwa are kai bon te moan aba ngai ni bubuti n te aekaki ni karikirake anne. E rarabwa are e tabekia te Minita e kona n ae e a bon karaoaki moa mai Abaiang kanga te banna ni katoto nakon aba nako. E nakoim.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I taku bwa I a tia ni katereterea are iai te *program* are e waaki inanona au Botaki ni Mwakuri e karaoia te Tia Babaire. Ao e koaua n aron are a karaoia kaain au Botaki ni Mwakuri ao te reirei bon te botaki ae kanga e aranaki bwa e nang korakora aron kainnanoan bwaai aika ana karaoaki inanona te Tia Babaire ibukin kanakoaraoan reireia ara ataei te *resource* ma *facilities* te Tia Babaire. Ao I kukurei n taekinna bwa ti kukurei iroun te Tautaeka n Australia te Tautaeka n New Zealand ti ataia bwa Tiaina naba e a tia naba n roko n aekakin aikanne n ana rongorongo n aron anne.

Ngaia are ana aki raraoma kaain Kiribati te Tautaeka bon iai naba ana *budget* ao bon iai naba aron ana kariaia iaon aei. Ao au Botaki ni Mwakuri te Tia Babaire ae tia tabe ni iangoia bwa ti nang kataia n *upgrade* te naan reirei n kabane iaon Kiribati ni kabne. Ngaia are ti kataia ni mwakuri ma ara *donor partners* ao bon ngaira ao ae kaain au tabo ni mwakuri ae a karaoi te naan *project document* ngkai tao iraua aia bwai ae a tia ngkai ni kabane, ma reirei n aro ma reirei ni kabane kanga tia tabe ni iangoia bwa ti nang kataia ni iangoia bwa ngkai bon te *investment* te reirei e na riai ni *full blast* are te kakamwakuri n te reirei te Tia Babaire ma e na tai raraoma te Tia Tei ao e na tai raraoma kaain Kiribati bwa kaain te Botaki n Reirei ae ana keiakina aio. Bon kanoan te motinnano bwa e bon riai n tia raoi aikai ni kabane. Iai te 15 te motinnano inanon bain te Tautaeka a bane n tia ni katauraoaki inanon au Botaki n Reirei ti na karaua ni nnaia nako bwa e na nako ni kabane. Ao teuana mai ibuakona bon karikirakean te reirei bwa ana taubobonga ni kabane ara Botaki n Reirei ni kabane iaon Kiribati ae nang koro tirana te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita ao e koaua kai I aki raraoma bwa I nang onimakina te Minita ma I kakoaua bwa are e bon nakonako iaon ana motinnano ao I ataia bwa ae ti kataia ni kariniira inanon kawaina ae nakonako inanona. Ngaia are I kataia n karina te kantaninga are i Abaiang moan te kara ni kau ataei. Ngkana arona bwa e bon tei te aekaki n reirei anne i Abaiang, ao e kona ni boota teniua te kaawa inanon teuana te aekaki ni classroom ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki.

Ngaia are ngkana ti aua ana kateitei iaon abara ae Abaiang ao a bane naba ataein Abaiang. Ngkana ti noora buburan taian kateitei aikai a rangi n tikiraoi. Ngaia anne kanga anne raoi bukin te karikirake anne ti

aki mataiakina te kateitei ma ti kataia ni kauarerekea riki aron mwaingingia ataei ao tao aroia naba taan reirei e bebete naba angana. Ao tera ngke kanga e noora riain aio te Minita ao e moanibwaia Abaiang inanon te karikirake aio ngkana e a waakinna bwa ni ngai te tai are e na waaki iai.

I kan titirakina ngkanne te Minita bwa e na waaki raoi ngkanne ni ngai te karikirake aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire n aron are I taekinna e a tia ni waaki kanga ana kakamwakuri te Botaki n Reirei ma te boraki are mai Australia te Tia Babaire ao e koaua ti a tia naba ni waaki ma New Zealand iaon ana ibuobuoki. Ma iai naba ara waaki ma Tiaina ae ti na waakinna ao bon ana waaki te Tautaeka te Tia Babaire.

Ao I kukurei n taekinna bwa iai are tao kam bon kakoaua iai te *program* ae te KEIP te Tia Babaire are ngaia are ti waaki inanona iai ara aomata are kanga bon te *local person* are ngaia kanga e na buritiniira ma te rabwata are ngaia e na *implement* te *KEIP* te Tia Babaire. Ao ti kukurei n taekinna bwa ngkai ngkai iai te *transition* ae ti karaoia nakon te *phase 4* are tao e na waaki ni *phase 4* tao imwin ara *transition* aei ae kanga te aekaki ae kaan 18 namwakaina ao inanon te 18 te namwakaina aio bwa tao 20 te namwakaina ao ana riai ni katiaaki teniua te naan reirei akana ti taku bwa a kaan ma Tarawa, anne kanoan te *transition* ao imwin tian aikai ao e a *roll out* naba te *program* iaon aba ni kabane. Ao ti aki n aron are I taekinna te KEIP ao iai akana tabeua riki are ti na kataia ni iangoia bwa e na rangi n rawata te kakamwakuri inanon te 4 n ririki aio te Tia Babaire ibukin ara reirei ni moan rinan ao JSS te Tia Babaire iaon abara ae Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Te karabwarabwa nakon te Minita bwa e a matata riki ae ngaia a nang manga taraaki raoi ngkanne aba akana a uakaan raoi ma Tarawa. Kai are bon teuana mai ibuakon te aba ae kaan ma Tarawa bon Abaiang e kaan riki nakon Tarawateinaieta. Ai tera ngke e kona n noora aio raoiroina ao tikiraoina te Minita ae rine ibukina bwa te karikirake aio e bon rangi ni buoka riki te kanganga ao e kauarerekei aia kanganga ni kabane ti aki ti ataein te reirei ma taan reirei naba ao karo. Ao tao e na buoki naba nikiran motinnano akana imwina ao I nang karabwako riki te Minita ibukin tobwaan naba au titiraki akana mai mwaina I ataia ae iaon kawaina ngkai ni mwakuriaki ao are ieta ngkoe I ataia ae ko tauraoi n tobwai aia kanganga Taan Tei ni

kabane. Ao ara kantaninga bwa ana rau naba nanoia te botanaomata bwa ti nakonako n te tai teuana ma teuana ni karaoa nanon am motinnano.

I uringa te Minita bwa kam nako ni karaoa ami rereua ami *retreat* i Abaiang, ngaia are a tuangai naba kaain abau ae Abaiang bwa are ibukina ae kam bon moan kakina i Abaiang a kakinaaki naba ikekei karikiriki aika a boou mai iroun te Education ngaia anne raoi bukina ae I tabeka ana bubuti Abaiang bwa are kam bon kua Abaiang bwa are ibukina bon nnen Naibunaki, ngaia I tabeka naba ana bubuti ara unimwane arei ngkana e kona ni kariaiakaki iroumi bwa kam a bon tekeraoi naba ao man marannako n aba nako.

Ngaia are ai bon anne te kabanea ni bubuti akea buokan te titiraki ma ai bon te karabwarabwa nakon te Minita are ieta ao ko aitau.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa bwanaan Abaiang ao a rarabwa naba n aron butimwaeakin ara bwa are ti nako ni karaoa ara motinnano te Tia Babaire ma ara *strategy plan* are ti *finalise* iai n aron ana kanoa te Botaki n Reirei ao a rabwa kaain Abaiang. Ao tai raraoma kaain Kiribati ana aki raraoma bwa te *program* ae karaoia ao ngkanne n aron ae I kangai te *transition* ae karaoaki ae ngkai n aron *next year* ao e nang waaki katean umwanreirei man aba aika a kaan teuana mai Abaiang Tarawateinaieta ao Maiana. Tokina a taku kaain Maiana ma eng bwa anne ae e a tia ni baireaki ngkai ao I karabwa te Tautaeka ngkai e a tia ni butimwaea te aekaki n tamnei anne ao ngkanne n aron are I taekinna I a *roll out* naba ni kabane akana imwin are te *transition* aei ao e a roko *phase 4* n te KEIP ma ara kammwakuri ma ara *donor partners* ma aron are iroun te Tautaeka ae na bon waaki bwa ti ataia bwa e nang kainnanoaki aio iroumi kaain Kiribati ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina.

Hon.Harry Tekaiti: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Nang butia te Tia Tei mai Abaiang bwa e nang aki taekina Tarawateinaieta bwa e kaan riki nakon Abaiang ai uoua antai ae *mention* aei I a butiko.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinaieta are tao e a bon ongo ngkanne te Tia Tei mai Abaiang ae karineaki. Ao ti a

nakon ara titiraki are imwina ngaia te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Betero Atanibora: I ti kabwara bure ma kanga I aki ataia bwa tera te *harm* n anne kanga e akea te tua ae uruakia ao e aki *harm* nakon Tarawateinaieta ao I aki ataia ae te kairua I a kabwara bure iai.

Tibiika: E rabwa kam a bon kaetia itinaniku ao kam a iobai itinaniku bwa kam a kaeta aron ami maroro. Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

KATEAN KIRINIKI NI KAAWA AIKA BIKENIBEU MAINIKU AO BONRIKI MAINIKU

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Minita ae karineaki ao e koaua bon te bubuti nakoia tarira aikai bwa a iobai itinaniku ngkana a otinako. Te Tia Babaire e rabwa tao imwain ae n na kanakoa au titiraki aio ao n na butia te Minita ae karineaki bwa kanga iai te onono ae I kan karaoia nakon tein au titiraki ae ngkai ma n na butia te Minita ngkana e butimwaea moa aio te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Ao kanakoa moa am onono te Tia Tei bwa e na ongora te Minita.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao ngaia e rabwa te Tibiika ao e koaua are n tein au titiraki ae ngkai aio ao n aron ane e butiaki te Tautaeka bwa e kona ni e na ti kamaunaaki te taeka are 'katea' n oneaki mwiina ni 'katei' ao e na manga kamaunaaki 'ana' nakon 'aia' kiriniki ao e na manga kamaunaaki 'te' nakon 'kaawa' ao ane 'ae' nakon 'aika' Bikenibeu Mainiku, maeao ao e na manga karinaki ngkanne te taeka ' ao Bonriki Mainiku'. Ngkana e butimwaea moa anne te Minita ma n te taetae ngkanne ni imatang. E na manga bitaki n aron are inano are *Could this Government assist Bikenibeu east ward* e na manga karinaki ngkanne te taeka ane *is ward in providing their clinics* I a butia te Minita ngkana e butimwaea anne.

Tibiika: Te Minita kanga e bita nanon te titiraki?

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika akea au kanganga e rabwa.

Tibiika: Ao tabeka am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao e rabwa te Minita ae karineaki te Tibiika ao aio ngkanne tein kanga te titiraki ae boou n aron ane ti a tia ni karaoa te onono aio e kangai ngkanne :-

E butiaki te Tautaeka bwa e kona ni ibuobuoki ni katei kiriniki ni kaawa aikai Bikenibeu Mainiku ao Bonriki Mainiku? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ao bon te bwana moa ni kamauri te Tibiika ni kamauri nakoim, nakon ara Beretitenti, te kauoman, Minita, Taan Tei ao ai te nati ni Kiribati are a ongora n te moaningabong aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei:-

I kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa ana bubuti aio.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua tao n na bon butia te Minita tao rinanoana kanga te bwai ae e na manga taiboranaki ao ni manga tekatekanaki. Ao e koaua e rabwa bwa e a bon anganiira naba te *assurance* bwa e na ibuobuoki te Tia Babaire. Ao e koaua ngkana ti taetae moa iaon te kaawa ae Bikenibeu mainiku te Tia Babaire e koaua tao aio e a bon manrea naba kan buokaia kaain te tabo aio bwa are nakai e moa te kaawa ae Mainiku man tabon te Mormon are te Mackenzie tao n toki n te ananau *causeway.* Kanga ngkanne bwa kaain te kaawa anne a nanako ni *clinic* i Temaiku ao a bon kaawa te koraki aikai. N aron are I tabetabekia naba n te Auti n Tei n te tai ae nako tao e bon ataia naba te Minita n te Onaoraki n te tai ae nako. Bwa e koaua are ti tarai kananoangaia ara botanaomata ngkana a ririanna man taabo aikai ni ikotaki naba ma kaain Temaiku Maeao n nako ni kiriniki n te tabo arei. E ngae ngke e a bon rangi ni kaan te Onaoraki nako rarikia ao karekean aia beba man te kiriniki ana nako moa n ririanna Temaiku are bon kabin Temaiku.

Ngaia are aikai kanga itera tabeua te Tia Babaire are kanga I kan butia te Minita bwa tera ngkana e kona ni kawaekoa te kiriniki aio nakoia kaain te kaawa are Bikenibeu Mainiku. Ni itera ngkanne are teuana are Bonriki Mainiku are nakai e koaua bon akea aia kiriniki ngkai nakai kanga kaain te Kaawa are Bikenibeu Mainiku. Ao te bwai ae riki bwa n taai aika nako ngkoa n ana babaire ngkoa tao te Tautaeka ngkoa mai mwaain are e na *split* te *ward* ane i Bonriki nakon ngkai 2 te mwakoro ae Bonriki Mainiku ao Bonriki Maeao, ao kiriniki akana uoua a bane ni mena n ana itera ara kaawa are i Bonriki

Maeao. A tiku ngkanne kain ara kaawa are te itera are teuana are Bonriki Mainiku n akea ara kiriniki. Ngaia are tao tera ngkana e kona ni butia te Minita ae karineaki bwa e kona n noora te naan kanganga aikai ibukia ara botanaomata bwa ana kauarerekeaki kawaia riki inanon te aoraki. Ao n na butia te Minita e kona n ae tao ni ngai ke tao tera aron kawaekoan aio man ana itera te Botaki ni Kuakua ke te Botaki ibukin Tararuan te Mauri ma Katoki Aoraki, tia butia te Minita ae karineaki e kona ni kabitia aio nakoia ara botanaomata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua te Tibiika. E koaua e a tia ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri te Tibiika ibukin teniua te ririki aika imwaira ao aio are ibukin onobwaian te naan kiriniki man te bwai ni Kiribati nakon te bwai ni imatang ni ikotaki ma katean kiriniki aika a boou. Ao aikai te mwaiti ae nakon 30 botan te naan kiriniki aikanne. Ma I karautaeka n te tai aio te Tibiika bwa e koaua akea te naan *clinics* aika ana menaaki iaon Bikenibeu ao i Bonriki ma e raoiroi bwa tia kibaria ma au Taan Mwakuri ngkai e a mwemwe raraoman te Tia Tei aio ibukin ana botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taoaba Kaiea: Tao e rabwa te Minita ae karineaki te Tibiika ao e koaua ai tera ngkana e noora riaina aio te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri man te Onaoraki bwa e koaua tera kanga n otara ngkai n ana kabwarabwara te Minita ae karineaki ao tao e koaua akea inanon aia kainibaire ibuakon te naan 30 ni kiriniki aika a mwaiti akanne. Ao e koaua te Tia Babaire e mwaiti ae 30 ma tera ngkana e angan naba Tarawateinainano tao uoua mai iai ke tao teniua. Ae na kona ni ibuobuoki bwa are tao e koaua ngaira kaain Tarawateinainano ao tao bon ngaira moa bon taan karika te aoraki n taai nako bwa ti ibetutu. Ao e koaua ae kakawaki are n aron are e bon taetaekinna te Onaoraki are e kakawaki totokoana nakon katokana. Ngaira tao e koaua ti na kanga n totokoa aio te Tia Babaire tao e koaua man bwaai n aoraki katoamauan te Kiriniki ke tao baikara riki te Tia Babaire bwa e aonga n ae e aki waekoa ni butinako te aoraki bwa ngaira ake ti mena iaon Tarawateinainano ao tao bon ngaira bon taan moantaai ni butimwaai aoraki.

Ma e ngae n anne te Tia Babaire tera ngkana kanga n na bon bubutia te Minita ae karineaki ma te Tautaeka ao tera ngkana e kona ni bon noora riain aio bwa e na karinna e nang

karinna inanon ana kainibaire akana 30 akanne bwa e koaua kanga I bon tiku naba ma te raraoma bwa e aki anganai naba raoi ae kanga e nang rin ke ti nang karaoia n aron are I a tia ni kabwarabwara are bon kainnanoia te botanaomata.

Ma n na butia te Minita ae karineaki ngkana e kona ni bon karina aio inanon aia kainibaire ae 30 te kiriniki aio taiaoka te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rangi n rarabwa te Tibiika buokan riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I kukurei ni kaotia nakon ana botanaomata te Tia Tei ae karineaki bwa teuana mai ibuakon te naan *clinics* ake te 30 ake ana onobwaiaki bon ana *clinic* ane i Bairiki, ao I kukurei naba n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki aio bwa a mwakuria au koraki iangoan katean ana kiriniki i Bikenibeu ao i Bonriki n aron are e a tia ni mwaneweia inanon te aua n ririki aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao e koaua e rabwa te Tibiika ao kai e rangi n rau nanou iroun te Minita ae karineaki n ana kaeka. I taku bwa e a bon anganai ngkai bwa e nang karinna, ngkekei ngkoa ma ai rabwara ana kaeka te Minita ae karineaki ao te Tautaeka ibukin kanga te ibuobuoki aio nakoia ana botanaomata are ngkai are a bon ongora au botanaomata akana i Bikenibeu Mainiku, ma ana tauraoi ni mwanenaki aia kiriniki ni ikotaki ma ana botanaomata akana ke au botanaomata akana a mena i Bonriki Mainiku bwa ana tauraoi naba ni mwanenaki aia kiriniki.

Ao ti kaitaua naba te Minita ma te Tautaeka ibukin naba kanga te katamaroa are e karaoaki nakon te kiriniki are i Bairiki, ma I taku bwa akanne bon bwaai aika ana riai naba n taraaki bwa are koaua ngkana te kiriniki ae e aki raoi rangi n nakoraoi ma e rabwa te Minita bwa e matairiki ma ana Taan Mwakuri man te Onaoraki bon bwanaia kaain Tarawateinainano ao riki kaain kawa aikai I mwanewei n au maroro aio te Tia Babaire ni kaitaua te Minita ae ae karineaki ao te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Kai bon akea buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina te titiraki ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Itoman, mwamwananga ao kaneweaba Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

AIA KANGANGA KAAIN NIKUNAU IBUKIN TE KIBAKIBA

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao kai ai bon tibwa au moantai naba n taetae inanon te Auti n te wiiki ao I kan reiti naba bwana ni kamauri, ake a tia n tabekaki e bon moa mai iroum te Tibiika te Beretitenti, Minita, ao ai bon ngaira Taan Tei te Leader n te Kaitara ao reitan naba te kamauri eng tao bon nakoia kaain ara abamwakoro ae Nikunau, ni ikotaki ma tao bon aia iruwa ngkai are a kabutaki ngkai n ara abamwakoro ae Nikunau, unimwane ao unaine kaain te kaawa te Motu bon te bwana naba ni kamauri nakoia. Ao ai bon ngaira ni kabane ake tia ongora n te tai aio. Kam na bane ni Mauri, ao eng e kangai au titiraki:-

Te wanikiba ae te Dash 8 e bon rangi n toki iai kainnanoia kaain ara abamwakoro ae Nikunau. Ao I kan bubutia te Minita are tabena bwa e na kabwarabwara tera ngkai ae riki nakon te Dash 8 ao tera ana anga ae e na waekoa n toki aia kanganga iai kaain Nikunau iaon te kibakiba? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I waaki naba bwa are te bong ae boou I a kamaurira ni kabane n raoiroin te ingabong ae moan te tamaroa aio. Kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae temanna ae karineaki mai Nikunau:-

N te tai aio ao bon iai riki onobwai aika ana karaoaki nakon te Dash 8 ao e kainnanoaki ian te tua bwa ana manga karaoa te kataneiai ke te training Bwairati ao ana certificate naba te Air Kiribati ae te Part 121 certificate n ana AOC e a toki naba korakorana n te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Ao ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka I taku bwa e rangi ni matata raoi kanga bukin te bwai ae riki nakon te wanikiba ae te Dash 8. Ao n na ti bubutia te Minita ngkana e ti kona ni kabwarabwara teutana are iteran au titiraki ane tera ana anga ae e na waekoa n toki aia kanganga iai kaain Nikunau iaon te kibakiba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao n aron naba au kaekaeka are ngkoananoa ao e kakawaki bwa n na kaokia riki n te tai aei ni kaeka naba iteran ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau. Ao e koaua e na taraaki bwa tera aron katokan te kanganga

aio ngkai e aki kibakiba te Dash 8, ao n aron are I taekinna ao iai ngkai ana wanikiba te Air Kiribati are e a tibwa manga roko ana kauowaa te Twin Otter are e roko n te Moanibong n te wiiki ae nako. Ma e a tia ni karaoa kibana ngkoanana e moana kibana man te tabati ma ana wanikiba te Air Kiribati ao e moana raoi kibana man ana *schedule* are abamwakoro ni kabane are te bong ae ngkoananoa te Moanibong. Ao n te bong aio ana wanikiba te Air Kiribati are ana moan wanikiba are ana Twin Otter e a okira naba arona n te bong aio. Ma are ara kantaninga bwa teuana mai ibuakona e na karaoa te *schedule* are e bon katoa bong are bon kiban abamwakoro are a bon teimatoa ni katoa bong ao bon te kauoua ngkanne ni wanikiba are e nang karaoi ngkanne te naan *recovery flight* ke kiba ake a tataonaki ke tao are aki reke angaia n taai aika nako e nang kataia ngkanne ni *catch up* ao ara kantaninga bwa n te wiiki aei ao ana bane moa te naan *recovery flight* imwain are tao e na okira moa kibana are e bon tao iraua kiban te abamwakoro teuana anne ae e na kona ni karaoia tao n te wiiki ae boou ke are imwina riki. ana kataia moa ni *catch up back lock* ke te naan kiba are aki taotaonaki n taai aika nako.

Ao ara kantaninga bwa man aio ao tao ana kona riki ni kauarerekea te kanganga n te kibakiba ao e na toki naba kainnanon te botanaomata. Ko rabwa te Tia Babaire ngkana e kaekaaki aei.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire riki ao eng I a nang kaitaua te Minita n ana kabwarabwara ibukin aron tao buokan te kanganga ibukia kaain Nikunau ibukin te kibakiba. E a rangi ni matata raoi ngkanne anne ao eng tao I bon tabeka aio e koaua tao e a bon tia ni kabwarabwara naba te Minita ngkoananoa n taian kaekaeka taian titiraki ma are e koaua aio are a bon kukurei iai kaain ara abamwakoro bwa a ongora raoi ngkanne ibukin aia kaeka aia titiraki ao I taku bwa ai akea ngkanne buokan te titiraki ao tia kantaninga ngkanne are e wakinna ngkai te Minita ma te Air Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a reita te kakaitau anne naba nakoia kaain ara kambwana ae te Air Kiribati ibukin tibwangaia ma aia kekeiaki are a tia ni kataia ni keiaki inanon te tai ae uarereke iai korakorana ni karokoa e a manga roko ara wanikiba are te kauoua. N aron are I taekinna ngkoananoa aio kanga ara *short term solution* kanga ara bwai n aoraki ibukin ti te tai ae uarereke. Iai ngkanne ara katamaroa are ti kantaninga are e na tamaroa riki nakon moan te ririki ae boou. Ko rabwa ao ti karabwa te Tia Tei mai Nikunau ao ana

botanaomata ibukin te taotaonakin nano n taai aika nako.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki n Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KATEIMATOAN KATEITEI MA UMWANREIREI IAON TE KAUARINAN N REIREI AE RONGONROGO, I BERU

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika I a bubuti manga tabekan au titiraki are te kauoua ane e kangai:-

E kona ni karekea ana ibuobuoki te Tautaeka ni buoka kateimatoan umwanreirei ma kateitei iaon te kauarinan n reirei are i Rongorongo i Beru?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

I kukurei ni kaongoa te Maneaba aei ao te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa e tauraoi te Botaki n Reirei rinanoa te bubuti aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ao ti kaitaua te Tautaeka n ana kaeka e koaua kanga bon ti aki reirein te Tautaeka ti kaitauia ngkai a kona n noora marenan te reirei aio ibukin buokan aron rikiraken te abamwakoro. Ao bon ngaia naba maeuia n aekakin aia mwakuri ao irarikina bon te reirei ma a tangira buokana n te tai ae waekoa kanga tera raoi ana buoka te Tautaeka ae na kona n tauraoi ae ti na kona ni ibuobuoki iai ma kaain te reirei, ni buokia aron kabirimwakan te buoka ane e na kona n reke taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron ae kakoauaki irouia kaain te Maneaba ni Maungatabu aei ao e bon teimatoa te Tautaeka ni kaitau nakoia reirei n aro ni kabane te Tia Babaire aika moan te mwaiti aika ti kakoaua bwa a mwaiti ara ataei aika a reirei iai ao e koaua bwa n aron te kaeka e boboto iaon te kantaninga anne bwa ti kakoaua bwa ngkai a rangi ni mwaiti aia buoka riki nakoia ataei aika a reirei ao te Tautaeka aio te waaki are ti kataia ni kaunga te Tia Babaire.

I a tia ni maroro ma kaain te **sea tax** te Tia Babaire te rabwa are ngaia rabwataia are kanga rabwataia reirei n aro ni kabane are kanga te naan Triple S ao I a tia ni maroro ma ngaia I a tia n kawenea aron ana kakaitau te Tautaeka nakoia ao ni karekea te

reitaki ae ti na taku bwa ti na kona ni uaia n taraa te naan kainnano n te aro bwa e na kona ni buokaki aron karikirakean reirei te Tia Babaire riki n aron ae tabetabekaki n te tai aei. A rawata ibuobuoki aika a kona ni kaweneaki te Tia Babaire ti kona ni kangai bwa te Botaki n aro te reirei tao e na bon bae ni iai te *project* te aobiti ke ni katei ana rabwata aika ana kona ni karioi ke taian raa te Tia Babaire. Ngaira man te Botaki n Reirei ti na kataia ni *coordinate* aekaki ni itera aikai te Tia Babaire, bwa botaki aikai. Anne kanga tamnei ae ti na katei te Tia Babaire ao e koaua iai ngkai ae ti na karaoia n aron ae kataan boutokakin reirei akana man te itera Mainiku, reirei n aro akana man te itera mainiku teuana are Itoin Mainiku teuana *Saint Francis* are e buokaki ngkai n te tai aei ae ti tabe ni kawenei aekaki ni kantaninga aikai te Tia Babaire.

Ngaia are ara kantaninga bwa are reirein aro ti na mwakuri raoi ma ngkami. Kamarurungi ngkami ao ti na uaia ni kamarurungira ao ti na uaia ni botaki ni kantaninga bwa ti na tabe ni kanakoraoa tobwakia ataei akana a reirei n reirein aro ao bon bwa ana roko n aekakin akana bon reirein te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.England Iuta; E rabwa te Minita e rangi n rabwa n kaeka ao ana kamatata ae e a tia ni manga kabwarabwarai, nanona tao ni ngai raoi ane a nang waaki iai ni maroro irarikin are a tia ni karaoia nakon reirei ake i Mainiku tao ni ngai ngkanne are tao ana manga tauraoi n reitaki ma reirein aro iaon ara aono aio tao tia moa mai Beru, bwa are ngaia mai Maiaki. Ti a booia nako Iang naba ngkana ngaia anne te kantaninga tera ana ibuobuoki te Tautaeka ae e na kona ni buokira iai n te itera aio ngkana e kona ni kamatata riki te Minita e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire I taku bwa te bwai ae e na ota bwa iai n te kantaninga ngkai n au Botaki n Reirei bwa iai mwakuri ae ti riai n ninianako bwa e na kona n *upgraded* te naan reirei n aro ngkai ti kakoaua bwa a teimatoa ni buoka te Tautaeka n aron itera aika ti taku bwa e riki te reirei ibukia ataei. Ngaia are au kantaninga e teretere ikanne inanora bwa ti nang moanna ni ikarekebai ma te Botaki n aro bwa are reirein aro ao ti ikarekebai n ara Komete n aron are I taekinna. Iai te Komete are ngaia e kainaki irouia Taan Tei man aro aikai akana tabeia te reirei, ao a mwakuri ma au botaki ao man te mronron anne ao a uaia ni iango inanon te mronron anne ao ti nako ni katebenakoa. Ngaia kanga te *program* ae ti na kawenei ke te

naan raa ni kabane ao e koaua e rabwa rongorongo ngkai e taekinaki. Ti kakoaua bwa rongorongon teuana te reirei ae e a kaman tei ao e bon koaua tao e rangi ni mwaiti ataei ni wantongaaki n te reirei ae Beru. E rabwa anne ao I taku bwa aikanne ae ana bon bane ni mena inanona ni kabane ma ana bon bane ni kona ni karaoaki.

Ara kantaninga bwa ngkana a tia ara *program* e tia aron te kantaninga iaon aikai ma ngaira ma te botaki are ti mwakuri ma ngaia inanon te aro ao ara kantaninga bwa ti na kona ni kawenea tao nakon te Tia Tei ke tao nakon reirei akana ti taku bwa ana *covered* ara *program* aio. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei ao ngkai ai bon akea buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KATEAN TE KIRINIKI NI KAAWA AIKA ONOMARU AO TABONUEA I BUTARITARI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki:-

Ni Meei 2019 ao e kariaiakaki kateakin uoua taian kiriniki ibukin kaawa aika Onomaru ao Taboniuea. A tia kaawa aikai ni babairea nnen aia kiriniki ma e tuai ni waakinaki te mwakuri. Bwa iai ana babaire te Tautaeka ae boou bwa nang waakina katean taian kiriniki aika a boou n te bwai ni imatang e kona te Minita ae karineaki ni karini naba kaawa aikai Onomaru ma Taboniuea ian ana karikirake aio? E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao aio kaekan te titiraki:-

I kukurei ni kaongoa temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ao te Auti n Tei aio bwa kiriniki aika i Onomaru ao Tabonuea bon ngaia te naan moan kiriniki ake a tia ni waaki barongakin kateaia ni moa man banen te ririki aio ao n reitinako nakon te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire ai bon akea buokana kanga I taku bwa tia bon taua naba ana taeka te Minita te Minita ao tia bon karabwa te Minita ma te Tautaeka ngkai ngaia a bon rin taian kiriniki aikai ao ngaia tao bon iaon kawaina ngkanne ni waakinaki nakon banen te ririki aio ao tao moan te ririki ae na roko. A bon ongora kaain kaawa aikai ao I a bon tabeka bwanaia ni kakaitau

nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri ao te Tautaeka ao riki te Tautaeka ibukin norakin te kainnano aio te Tia Babaire. Ao akea riki ai bon ti te taeka ni kakaitau te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang; E rabwa riki te Tia Tei mai Butaritari ao e rabwa tabekan raraomaia kaain ana abamwakoro ao e koaua aio are e a bon tia ni kaman waakinaki inanon ana kainibaire te kabineti ao ni bon uataboaki naba bon mai iroun raona n Tia Tei mai Butaritari e rabwa.

Tibiika; E rabwa te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Tauanei Marea te Tia Tei mai Nikunau ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KABWAROAN TAIAN TAKATAKA N TAIAN BOBOOTI NGKANA AKEA TE BAEKI N TAKATAKA

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao au kauoua n titiraki anne e kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena ana ibuobuoki ngkana e kona ni kariaiakaki te kabwaro takataka n taian bobooti ngkana akea te baeki n takataka ngkai ti aki aia kanganga taan oroben ma bon te kanganga man te kambwana n takataka ae e a manga kabaea aron aia karekemwane kaain ara abamwakoro ae Nikunau? Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: Ngaia te Tia Babaire ao tao ngkai bon au moantai ni maroro n te Auti I a bon anga moa au kamauri nakoim te Tibiika ara Beretitenti ao Minita ao Taan Tei ni kabane ao te Leader n te Kaitara ao kaain te Kaitara ni kabane am Kauntira ao am Kiraaka kam na bane moa ni Mauri. I a reita naba te kamauri n aki mwaninga kaain abau ae Tabiteuea Maiaki, unimwanen te Ueanikai, Unainen te Ueen te Ueanikai, boton te ueenikai kam na Mauri naba kaain Tabiteuea Maiaki. Ao aio ngkanne kaekan te titiraki te Tibiika:-

I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau temanna n ana titiraki ao ni kaekana eng e kona ni kariaiakaki te kabwaro takataka n taian bobooti ngkana akea te baeki n takataka ao ngkana bon ti aki aia kanganga taan oroben, bwa bon te kanganga man te kambwana n takataka ibukin iremwen karokoan baeki n takataka nako aon aba.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao eng I rangi ni kaitaua te Minita n ana kaeka ae rangi n teretere ao e bon rangi ni matata raoi bwa ngaia e bon kona. Ao bon ti te bubuti ae uarereke I a butia te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa tao a bon reitaki ma aia Taan Mwakuria te takataka i Nikunau bwa a reitaki nakoia ara botanaomata i Nikunau a buokia ni iteran kainnanoia iaon te baeki. Bwa ngkai te bwai ae riki are a bon katine aomata ma aia baeki are kanga tao te baeki n raiti te baeki n tioka a manga bon taui ngkanne kaain te boboti n takataka akea aia baeki, e a kan bane ngkai tao e a bon bane te baeki ngkai akea aia baeki ni katine ngkanne taan oroben. Ma tia bubuti bwa tera ngke e kabwaroaki taian baeki bwa e aonga n are a bon katine taan oroben n aia baeki. Ko rabwa te Tia Babaire ao tao bon te bubuti ae mangori e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa te kamatata ao e koaua ti kabwara bure ngkana iai kanganga aika a riki n aron aikai ma kanga bon te akea te kanganga ae e na kantaningaaki n ai aron aio ma e koaua ngkana tao bon iai te bae ibukin te ota, ma ngkai kanga te botaki ni KCDL ke te kambwana n takataka are i Betio e a tia ngkai ni karaoa ana ota. Ao tao n na bubuti naba mai ikai nakoia bobooti rabwata ake a katine takataka iaon aba. Ngkana arona bwa a waekoa n tare aia baeki ao ana waekoa n reitaki n te aro bwa ti na totokoa te kanganga aio bwa kanga ti bon aki kaunga te kabwaro takataka. Ma ngkana tao ai bon ana kairua te KCDL ti kona ngkanne ni butimwaea aio, ma e koaua tia reitaki ma ara *copra coordinators* iaon aba rinanon ara rabwata ae te KCDL bwa e na aki manga oki n riki aio ao e na waekoa n tobwaaki aio. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rangi n rabwa te titiraki arei ao kai bon akea buokana ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

KAROKOAN AIA RAN KAAIN TEBWANGA I EITA MAEAO

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au titiraki ane e toka iaon te Ota Beba are nambwana 46 ane e kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena bwa e kona riki ni kabaitia karokoan aia ran kaain te Bwanga i Eita Maeao te Tia Babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

E a waaki ngkai barongaan te mwakuri are imwina man tian ana kamatebwai te PUB iaon angan katokan te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao e e rabwa te Minita ae karineaki ao kai tao e koaua e a tia te kamatebwai ao bon te kantaninga bwa e nang roko aia ran kaain te Bwanga n te kaawa ae Eita. Ao e koaua te Tia Babaire aio ae I bon tabekia naba n te Auti ae nako are te kanganga naba n te aono aio te Tia Babaire e bon tarika. Ao bon akea naba ana ran te PUB ae e a tia n roko irouia. Kanga bon iai naba au bubuti nakon te Minita ae karineaki n te tai ae nako tera ngke imwain ke tao inanon tain te kamatebwai te Tia Babaire ao tera ngke e kona naba n nanoangai kaain te tabo aio are Tebwanga Eita Maeao kanga ni karekea naba nimaia moa are e bon tau imwain tian ana kamatebwai aio.

N na butia te Minita ae karineaki bwa e koaua bwa tao ngkai e a tia te kamatebwai iaon tao karokoan te ran nanona kanga te kantaninga ngkai bwa e nang riai n roko aia ran kaain tao mwakoron Eita ane e uarereke anne te Tia Babaire. Ao n na butia ngkoa bwa iai ngkoa are I bon bubutia bwa e kona ni karokoa nimaia ane kanga tao aia tangke tao teuana tao te tangke n ran are ana kona moa ni mooi iai bwa are a bon teimatoa naba au botanaomata man te itera aio ni bubuti naba aron buokaia iaon te ran. N na butia te Minita ae karineaki e kona ni katauraoa aio ken i karekea aio nakoia kaain te kaawa aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua e a taraaki anne a taraia ara koraki are tabeia aio are e na iai te anga ane n aron are e iangoia te Tia Tei aio. Ti a kataia ni kakaea angan buokana e ang ma are bon iai are kanga te waaki are kanga iangoaki ngkai are e nang karekeaki iai te mitin ni karao ran ane e na kakaeaki angan karokoana n te tabo aio ni karaoaki ngkanne bwa e aonga n are e na kona ngkanne ni buoka aia kanganga te tabo are e nanonna te Tia Tei ae karineaki. Ma e aoria tia noora are ana mena te Tia Tei ae karineaki ma e bon waaki te waaki ibukin karokoan teuana. Iai te mitin teuana are e tauraoi ngkai ane e na kona n roko n te tabo aio n te tai ae waekoa ngkana e tia arona ao e a nako naba.

Bon ti anne arona akea riki te anga bwa ngkana e na katikaki te bwaibu e na rangi ni kanganga ma tao teuana te taeka ngaia are nang kakaeaki angan kanimwan te mitin ni karao ran n te tabo anne bwa e aonga n are reke buokaia kaain te tabo anne ane a kainnanoa anne. Ma tia noora are teuana are kanga te tangke ke tera, ma are a bon ongora ngkai ara koraki tia ongora irouia bwa iai te anga ni kona ni ibuobuoki nakon aio n te tai moa ae kanga e nang kimototo ngkai bwa e aonga n ae kona n reke buokaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minita ae karineaki ao ai rabwara anne are a bon ongongora ngkai kaain Tebwanga ngkai I taku bwa i Eita Maeao. I taku bwa karekean te mitin anne kanga bon teuana te kakabwaia nakoia bwa are e koaua tao aio mwiin ana kamatebwai ana Taan Mwakuri te Minita ae karineaki ao tia bon anga te bwana ni kakaitau iai bwa I taku bwa te kantaninga bwa a nang reke buokaia ao e rabwa anne bwa nanona e a tauraoi n aron are e a tia n taekinna te Minita, ao eng iterana are teuana are tao e na taraia naba te Minita ao e koaua n na bon butia te Minita ae karineaki tao iai aia tai ma tao are a iangoia bwa are a nang roko ni *install* tao te *desalination plant* anne nakoia kaain te tabo aio. Bwa e aonga n ae moantaai n reke nimaia te ran te Minita, irarikin naba te tangke are I bon bubuti iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are I taekinna eng, ane a tabe ngkai ni kakaea angan karokoan te bwai ni karao ran arei n te tabo anne. Ane a tabe ngkai ni mwakuria karaian te mitin bwa aio n aron ae ataia te Tia Tei bwa aio kanga ana bwai ngkoa Dai Nippon are ngke e nako Dai Nippon ao e katuka te mitin aio iroun te Ministry ao ngaia te Ministry ngkanne e a tauraoi n angan te PUB bwa e na kanimma n te tabo are e kainnanoaki anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Te Tibiika ai akea buokan au titiraki bwa e rangi n rabwa ae taekinna te Minita ae karineaki bwa e a rangi n teretere ma I taku bwa I a uota naba bwanaia kaain Tebwanga n te kaawa ae Eita Maeao ni karabwa te Minita ae karineaki ma te Tautaeka. Ao tao bon ikotaki naba ma kaain Tarawateinainano ibukin aia ibuobuoki ibukin kainnanoia nimaia te ran are ti taku bwa e rangi n

teretere ngkai aron kabwarabwarana iroun te Minita ao e a waakinaki karaoana ngkai. Ao ko rabwa te Tia Babaire ao e rarabwa riki te Minita ae karineaki.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine te Roronrikirake, takakaro ao kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei.

MWAITIRA BOOMA ARE A TIA NI KAROKOAKI INANON BAIN TE AOBITI ARE TABENA KABWAKAN TE MWANE N AKI MWAKURI

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao aio ngkanne taekan te titiraki:-

E kona te Tautaeka ni kaongoa te maneaba aei bwa ai mwaitira ngkai taian booma are a tia ni karokoaki inanon bain te aobiti are tabena kabwakan te mwane n aki mwakuri ao ai mwaitira ngkai mwaitia aomata ake a tia n reke aia mwane? E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta ao aio ngkanne te kaeka:-

I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa ai 38,828 ngkai booma aika a tia ni wene ke n reke inanon bain ara Botaki ni Mwakuri ao man te mwaiti anne ao 25,886 ae e a tia n reke aia mwane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei e nakoim buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ni kaekan te titiraki aio ao e rabwa riki ngkai a tauraoi ware imatara ni irekereke ma aron kakoroan nanon teuana mai ibuakon ana motinnano te Tautaeka. Ao e koaua tao te kantaninga n tabekan te titiraki aio bwa bon kataan noran tao ana kona te Tautaeka ni biriakina aron tao te naan *form* akana a roko inanon baina, tao te *process* ibukin kabwatakia maan raa, ao baitira ao tao te kauoua are bon iterana are te kabwaka mwane. Ao I aki ataia n abamwakoro akana tabeua ma i Tarawateinaieta e rangi ni korakora te tangitang ao te aki rau n nano, e bon ngae ngke tao iai akana a tia n reke aia mwane. Bwa a taku bwa a rangi ni kukua n ririanna riki kaain atimwakoro ao ngkana a rangi n raroa aia kaawa ma abaokoro a roko ao a kaongoaki bwa a tuai ni bane n raa arei aki rin araia n te *list* a manga oki.

Ngaia tao bon anne te titiraki bwa are ngkai anganiira ngkai te ware bwa ti bon kangai *no ai ti 12 riki tabun te ngaa te naan booma ake a tuai n roko inanon bain* ao a tuai n tia aroia. Ao aikanne ngkai ae a bon bane n tataninga ao a bon rawata naba ngkai ae rangi ni kantaningaia bwa e na bwaka ni ngai. Te titiraki ngkanne ae te nikira ni mwaiti ae 12 tabun te ngaa, tera ana kona ni bane ni bwaka ngkai imwain tokin te ririki ke tao e kanga arona.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki, eng anne ngkai ae e a tia ni barongaaki ao a rin n te *system* ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae moan te karineaki ao te *data* ngkai ae a tia n rin ikotana ngkai ngkanne man te mwaiti are aongkoa 25 te ngaa tabun e a tia ngkai ni manga rin n te *data* ae 31,523 ae iai akana a *bending* ae e a tia naba n rin n te *data* ae 1,168 ao ibukin Tarawateinaieta te Tia Babaire tao e aonga n ae teretere naba iroun te Tia Tei bwa ai ti 294 ae tuai n reke ana mwane mai Tarawateinaieta ao a bane n tia n reke angina ae 1,238. Te kantaninga ngkanne ae ibukin te kabanea n *lot* kanga ti kantaninga bwa e na bon riai ni waakinaki e aki aua tao n te wiiki ae na roko ke imwin te Auti aio ao tia manga katanoata n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki:E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa riki ngkai e a manga anganai te ware ae tao te kabanea tao te *latest* iaon au abamwakoro ae Tarawateinaieta ao I karekea n te wiki ae nako aongkoa 2 tabun te ngaa te *application* ke *form* ake a tia n roko ao ai tibwa 1 tabun te ngaa ae e a tia ni bwaka bwa 200 mai mwaaina ao manga 1,040 te kauoua n *list* are a manga bwaka iai. Ngaia are e bon teimatoa te tangitang ni karokoa ngkai n te bong naba aio.

Ma e aoria bwa e aki roko te tangitan ae te ngaa tabun ae tareboniai ma I ataia ae bon rawata ae a bon titiraki bwa e uara are e bon katangi nano are e a bwaka aia mwane tabeman ao tabeman a tuai ao e bon rawata naba mai ibuakona ae a kaman karina aia booma ao a tuai man bwaka aia mwane. Ngaia e rabwa ma bon te titiraki are tao ti kan kaeka riki bwa are anganiira ana ware ae 12 te ngaa ana bon bane ni bwaka n tokin te ririki ke tao bon iai aika ana tiku bwa ana taninga te ririki ae boou. Bwa ti aoria n ataia. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire aoe rabwa riki buokan te titiraki bwa I taku bwa te bwai ae kakawaki ti na karau nanoia ara botanaomata ma I taku bwa akea

temanna ae e na aki bwaka ana mwane. Ao e riai n teretere iroun tao te Tia Tei riki ae tabeka te titiraki aio bwa are e bon ataa aron *load* n aron te bwai ae riki ngkai ana aobiti bwa are e a bon tia naba ni mwakuri n te MWYSA e a taku te *load* ae karinan te mwaiti ni ware ae nakon 30 tabun te ngaa ni karokoa 40 ao e riai ni uringa bwa teniua te kabwaka mwane n ara Ministry n te tai aio bwa te Disability, te Eldery fund are kanga kaara ao aio. Ngaia are kanga bon iai teutana te *load* teutana irouia ara *staff* ma a riai ni karabwarabwa ao ni kakaitau n aron teimatoan te waaki ao te kabwaka ae bon teimatoa ni waaki. Bon akea ara raraoma bwa ara kantaninga bwa e na *pay out* imwain te ririki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa buokan te kaeka ao e koaua ti karabwa ao ti aki mwaninga ae ana bon riai ni karabwaaki Taan Mwakuri. Ma te bwai ae kakawaki are e bon ti kakawaki are iai nikiran te aki rau n nano bwa ti bon riai n tabekia. Bwa are e kakawaki iroun te MWYSA bwa ti rangi n ota are e matoatoa aron kabwakana. Ma e kakawaki ae nang anganaki te botanaomata kanga te babaire raoi. Bwa are e a bon kakua te okioki ao tao anne ae I taku bwa e aki karaoaki ngkai ae tao ngkami, kam a bon aki kona n reke ami mwane n tokin te ririki aio, bwa are e titebo ma e nang mena bwa are ngkana e tibwa roko te *list* ao a bane ni bane n roko te koraki. Ngaia are tao aron riki kaongoakia bwa are e kakua te okioki nakon abaokoro, ngaia are tao anne riki. Ngaia are I teimatoa n raa arei ao I rangi n ota n are e matoatoa ma are tao anne e na riai ni katereaki bwa aoria n ataia ao tao ngkami e na bon aki reke ami mwane ni karokoa e bane te ririki aio, bwa are e bon matoatoa bwa ti aki ti kaain Tarawateinaieta bwa are tia kaai ni kabwaka aia mwane kaain abamwakoro akana tabeua.

Ngaia kabanean ngkanne te titiraki, e aera ngkanne ngkai e a manga bon aki kabwaninaki ni kabwakaaki ke e a manga bwa n aron kaongoakiu ti $200 ae reke naake kaain te moan *lot* ao te kauoua. Ao are a kaman kataninga te koraki bwa are e bon bebete naba te numera irouia are ataia ngkoa kanga e na reke irouia ke Okitobwa a kamwaitia naba ma $50 n te namwakaina ao a kaman tao n rawata aia kakumekume e rangi n rawata ngkai botakin te naan kaawa are a botaki n te maneaba, ao kanga aongkoa ai kawara te aba e aki koro ara biri ti nang onimakina tera arei are aongkoa e na bwaka iroura tao $350 ke $400 ngaia e ti bwaka $200. Bon te titiraki ngkanne e aera ngke e a manga korokoreaki ao are e a tia arona ani bon kabwaka naba e bane. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa ti kaeka moa iteran ana titiraki are tao e taku bwa e matoatoa aron karaoan te mena ao e bon eti e bon riai ara botanaomata n ataia n rau nanoia ao ti kakoaua ae barongaaki ao ti aki te kantaninga ana tauaki bwa bon aio a riai n aki ngureakinna bwa ti aki te mwane ae kanga tao aia aoataim ke tao aia ke aia *salary* are ti taua ma I taku bwa te mwane ni buoka ae kanga e nang raka arona nakoia ara botanaomata ao I taku bwa ana riai n *appreciate* bwa ae ti waakina n te tai teuana ma teuana aki mamatu ara *staff* ibukin karaoan aio. Ao ara kantaninga bwa a na bon bane n reke te *payment* n te tai ae waekoa.

Ibukin iterana are e aera bwa bwa ti aki kabwaka ni kabane n teuana te tai ngkana e *imagine* te Tia Tei ae karineaki ao ngkai ai 38 tabun te ngaa te aomata ao ngkana tia *times* naba ma tao $50 te taara iaon temanna ao tao n te namwakaina ae tao ni kabanea tao iraua te namwakaina e a bon anganiira naba irabwi te mirion. Are nanona bwa e bon aki kona n *happen* ae ti nang kabwaka man Tianuare ke tao ni karokoa tao Aokati ke Tebetembwa are a tangiria bwa irabwi te mirion are e na riai ni bwaka anne katereteereana bwa e aonga ni matata. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao iai ara titiraki ane nambwana 48 ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ma iai ana karautaeka nakoiu ae roko ibukin tao katabeana ibukia kaain ana abamwakoro ae rangi ni karina ngaia are tia nakon ara titiraki ngkanne are imwina bwa a I a manga kakaea angana ni katoka.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Betio Hon.Ioteba Redfern e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN RIKI TEWAANA TE AMBULANCE N ANA ONAORAKI BETIO

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai au moantai n te tai aei te Tibiika ae I a moanna ma te kamauri nakon te Beretitenti, bon nakoim te Tibiika, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane, kaain te Kaitara ai bon ngaira ni kabane inanon te ingabong ae tamaroa aei. Kam na bane ni Mauri. Ao e koaua titiraki ane e oti anne te Tia Babaire:-

Te bubuti ngkana e kona n reke riki tewaana te ambulance ibukin Betio bwa e na buoka anakiia aoraki mai ian ana Auti ao ni karokoia n te

Onaoraki i Betio ke Nawerewere? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa ana titiraki raou n Tia Tei mai Betio ao aei kaekan ana titiraki:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te tabeka aio. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ioteba Redfern: E rabwa te Tibiika ao I karabwa raou n Tia Tei mai Betio are te Minita n aron kaekan te titiraki anne ao e koaua aei bon teuana ana kainnano Betio te Tibiika n aron ae ti bane n ataia bwa are te ambulance bon te bwai ae nang kainnanoaki naba ibukin kamwaingakia aoraki man aia tabo nakon te Onaoraki i Betio ke i Nawarewere. Ngaia I bon kan kauataoa riki te bubuti, e rabwa ana kaeka te Minita are e a tia ni kanakoa n te tai aei are kanga ti bon kan taorimwina ao ni kauataoa riki te bubuti te Tibiika nakon te Minita are tabena are e a bon tia naba n anga ana kariaia ao ana boutoka te titiraki aei. Ao bon reitan riki te bubuti ni kaoriori nakon te Minita are tabena te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio. Ao I bon ti kan reitaki ni iraorao ma te Tia Tei aio ao ni kaotia ae iai ngkai ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri ni iangoa manga karekean uoua riki te ambulance n te ririki aio ao manga uoua riki ibukin te ririki ae na roko ao ara katautau bwa tao teuana mai ibuakoia ae kona ni buoka ni kaitara aia kanganga kaain Betio are e mwaneweaki n te tai aio. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ioteba Redfern: E rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki raou n Tia Tei n aron manga butimwaean te bubuti are a tia tabekia n te tai aei ao e koaua n aron ae manga reitia ngaia iai ana babaire ana Botaki ni Mwakuri iaon karekean riki ao tobwaan te kainnano are tia uotiarake n te tai aei are manga karekean riki ao raonakin ana kainnano Betio ibukin ana ambulance riki tewaana te Tia Babaire. Ngaia are ai bon te karabwarabwa te Tia Babaire nakon te Minita n aron ana taeka are e a tia n anga nakon te titiraki ae tia tabekia n te tai aei. E rarabwa ao ngaia e a bane naba mai ikai.

Tibiika: Ao ngkai bon akea kaekana iroun te Minita ao tao ai bon kabanean naba buokan ana titiraki te Tia Tei mai Betio ao e rabwa anne ao tia nakon ara titiraki ngkanne are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae

karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN BWAAI NI KAMAEU IBUKIN ANA BOOTI TE TAUTAEKA ARE BWAIN TANGIRA IAI TE KAUNTIRA N ABEMAMA

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao I a rimoa n anga bwanaia kaain abara ae Abemama ni kamauri ngkami kaain te Maneaba ni Maungatabu ni kabane te Tibiika ma am koraki ni kabane ao ai kaain Kiribati. Ti na bane moa ni Mauri. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ane nambwa 47 n te Ota Beba ae kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ni ibuobuoki ni karekei bwaai aika a kainnanoaki n aron bwaai ni kamaeu ibukin ana booti are e bwabwaka tabona te landing craft are e angan te Kauntira n Abemama bwa e aoria ni kona ni buti? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua te Tibiika ai bon au moantai naba ao e kakawaki bwa n na anga au kamauri te kamauri naba nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ngkoe te Tibiika ma am koraki ao ai bon ngaira ni kabane taan ongora inanon te ingabong aei kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae rine mai Abemama bwa e kona ni ibuobuoki au tabo ni mwakuri iaon aio. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I nang kaitaua te Minita n ana kaeka ae moan te kamaeu nano ao I taku bwa nang kakaitau kaain ara Kauntira ao riki kaain Abemama are ana kainnanoa butin te booti aei. Ao e koaua bwa itiua ngkai tao ai 7 tabun te namwakaina imwin anganakin te Kauntira mai iroun te Tautaeka ana booti ae bwabwaka tabona aei, ao te kanganga bwa are e a bon aki ira nanon te tua ibukin te mwamwananga i taari ngaia e tuai man reke ana kariaia bwa e na kona ni buti. Ao e rabwa ngaia e bon kona ni ibuobuoki te Tautaeka ngke arona bwa e a bon karokoa naba ma bwaina ni kabane ao a tia ni kaman buti. Ao n na bubutia te Minita bwa tao ni ngai ae e na kona n reke iai buokaia ara Kauntira.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua buokan te titiraki

bon te kanganga teuana te Tia Babaire bon man te aoraki ae te Covid-19 ngaia are a bane ni iremwe bwaai aikai ke aron kaoakin bwaai aikai te Tibiika. Ngaia are e koaua bon iai te iremwe teutana ao tao e koaua bwa tao bon te *supplier* naba tao ngaia naba te kanganga naba n te tai aei. Bwa are bon ngaia ae kamemerea naba aron karokoan bwaai iaon Tarawa ian norakin kanga te kanganga ma te naan *factory* ke taabo ake a karaoa te *life jacket* ke tao te naan *parachute* ma tera arei bon bwain nako te naan bwai ni kamaeu inanon te booti ae te *landing craft* ngaia ane e bon reke iremwena iai teutana te Tia Babaire.

Ma te kantaninga bwa ti na aera iai bwaai tabeua ae tia kataia ni mwakuri ngkai iaona bwa aongkoa ti nang kataia tao ni karekei mai ikai bwaai tabeua are e nang kona ni buti iai kaibuke aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita ni kabwarabwaran te kanganga ngkai ae ngaia a tuai ni kona ni buti te naan *landing craft* aikai ao au kantaninga bwa a bane n tuai ni buti ngkai iaon abamwakoro kanga anne te kanganga ae tabangaki. Ma I taku bwa ti ataia ae iai ni katoa namwakaina ae taetaekinna te Tautaeka n taai nako ae iai ni katoa namwakaina te wanikiba are te *charter* ibukin karokoan bwaai ao tao bon te naan kaako ae a bon teimatoa naba n roko iaon Kiribati kanga te maan ae i 7 te namwakaina I taku bwa e na bon riai ni kaman reke ara tai ni kaaoi bwaai aikai bwa ae bon teimatoa n roko te amwarake ma te naan kaako. Ma tao ti na bubuti riki ngkana arona bwa ni ngai ae e na kona n roko iai bwa a tataninga ngkai riki kaain ara atimwakoro are bon ngaia raoi bukin karekean ana ibuobuoki te Tautaeka aei iaon ara atimwakoro ara kaawa ae abatiku. Bwa e bon teimatoa ni korakora te kainnano ibukin te mwamwananga nakon rabwatan te aba ae bwanin.

Ngaia ti na bubuti bwa ni ngai raoi ae tao e na kona n roko iai ao tao n anganaki ana kariaia te booti aei bwa e na kona ni waaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua bwain te *landing craft* aikai ake te naan *safety equipment* a bane n tia n roko iroun te *supplier* ma are a bane n aki *meet* e aki *comply* ma ana mena te *Marine,* ngaia are anne raoi ngkai te kanganga ae a bane n aki bwaati ana bwai te *supplier* are e karokoi. Ao anne ngkanne ae ngaia ae karekea te memere n aron butin te naan kaibuke aikai bwa are aki kona ni buti ni karokoa are ti *comply* ma ana

mena te *Marine* ian te tua n te mwamwananga i taari. Ngaia are anne raoi teuana mai ibuakona ae te naan *life jacket* aki bwaati te naan raa bwaai ni kabane, a kaman tia n roko iroun te Tautaeka bwaai aikai ma te kanganga bon mai iroun te *supplier* are ngaia e a bane n taui ao ni kamemerei aron butin te naan kaibuke aikai nanona ti aki ana kanganga te Tautaeka ma aio bon mai iroun te tia bitineti are ngaia ae kaaoi bwaai aikai. Ao ara kantaninga bwa ti na kataia ni manga kakaea ara anga ae ti na kataia ni manga reitaki ma te *supplier* ao tao bon bukin tao ara kabobwai bwa are bon iai naba te kambwana ikai ma e bon bobuaka te kambwana are ikai. Ma ti na kataia n noria bwa ngaia I a bon tia ni maroro ma ara koraki bwa ti nang karekei bwaai are ikai iroun tera aran te kambwana arei are te kaibuke kanga e tabe te naan *safety equipment* ane i Bairiki, ao anne are ti nang kataia ni kabooi bwaai iai ao tao ti nang *negotiate* ngkanne ma te *supplier* bwa tao iai bwaai are ana tauaki mai irouna kanga n aron anne. Bwa are bon bwaai aika a kanakoaki n te tenta ti aki naba te bwai ae nang bebete arona bwa are e a tia n nako n te tenta ao aikai are a riki naba imwain karaoakin te naan bobwai. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua riki te Minita n aron te kabwarabwara riki ibukin te kanganga tao aei e na bon tiku iroun te Minita bwa are bon iai kawai n aron are e tera are e na riai ni karaoia te Tautaeka ibukin kanganga aikai ma tao I bon ti kauataoan riki aia bubuti kaain ara abamwakoro ae Abemama bwa tao ai bon ni kabane are a tataninga ngkai ni iangoa butin aia booti are e bwabwaka tabona aei. Ao I kaitaua te Minita ao e aoria bwa tia uaia ni iraorao bwa ni ngai a e na kona te tai are e nang waekoa iai. E rabwa ao ti kaitaua riki te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua ti na kataia ni mwakuri ma au koraki ngkai bwa au koraki are a mwakuri iaona ao te kantaninga bwa ana bane n tobwaaki n aron aikai n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai, e na kaekaaki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

ANA TAEKA N ANAI NANO TE BERETITENTI NGKE E TAEKIN ANA MOTINNANO NAKOIA KAAIN KIRIBATI

Hon.Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

N ana taeka n anai nano te Beretitenti ngke e taekin ana motinnano nakoia kaain Kiribati imwain te rinerine ao e taekin naba ana anga ni karekemwane aika a mwaiti ibukin mwanenakin ana motinnano. I kan titiraki bwa e aki nano uoua bwa ana akea ana kanganga ni karekei ana mwane ibukin ana motinnano ao bwa ana akea te waeremwe ibukin wakinaia?

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Nonouti ao aei ngkanne kaekan ana titiraki:-

I kaitaua te Tia Tei temanna mai Nonouti n ana titiraki ae tamaroa aio. Te motinnano n aron are e mwaneweia te Tia Tei bon ana motinnano Tobwaan Kiribati Party nakoia kaain Kiribati ibukin kamaeuraoia te nati ni Kiribati ni kabane. I kukurei n taekinna bwa e a kaman tia ni waakina kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka man mwanenakin tabeua moa ngkai are a na rangi ni ibuobuoki ibukin kamaeuraoaia kaain Kiribati n aron aia mwane mwauku, kaara, ataei ao ake akea aia mwakuri. Irarikin anne ao ae bon teimatoa naba te Tautaeka ni mwakuria are imwina ibukin kakoroan nanoia. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa te kaeka ao aio au bubuti riki buokan au titiraki ao ti ataia te Tia Babaire bwa ti buti ngkai man te naan nikira ni mwane n ririki aika nako. Ngaia are e bon kakawaki bwa ana reke mwaane aika a boou ao n ana taeka te Beretitenti e waa anga aika a boou ae taekin bwa e na buoka mwanenakin ana mena. I kan titirakinna bwa mai ibuakon ana anga ni karekemwane ake a boou a ngaa ae a kan reke ke tao iaon kawaina n reke.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E raoiroi I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti, iai ngkai ae e a mwakuriaki are tao aki ataa ana waaki te Tautaeka iai *task force* ae e a tia ni kateaki ibukin kibarikin karekemwane ake ti a tia n tuangia ara botanaomata bwa ana reke. Ngaia tao te kantaninga bwa ni moan te ririki ae na roko ke tao e bon boo inukana ao e nang manga toki te karekemwane aika a boou aika tao a tuai ngkai n ataia ma are e a tia ni waaki te maroro iaona, n aron are I

taku iai *task force* ae e a tia ni kateaki. Tao e na ibuobuoki ni kaota ngkanne te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire akea teuana ae taekinna bwa e ngaa ae iaon kawaina n reke. E ti taekinna bwa iai aika a mwakuriaki ao te ririki ae na roko. Bwa e taekina e na karaka te *fishing license* e na karaka te mwane n te *Bungaree* te *tourism,* te *flight service region* te *air space.* Mai ibuakon akanne ao e ngaa ana mwane ae e kantaningaia ni waekoa bwa e na reke.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua kanoan te mwakuri ae kibaraki ma e bon ataia te Tia Tei ao e ataia Kiribati ao tao e ataia te aonnaba bwa are boni ai te aoraki ngkai ae taona aban Kiribati, ae tia moanna ngkai kaoia naba ngkai ara TA, n aron ae tao e bon ataaki a tia n roko taan ibuobuoki tabeman ma ae bon waaki naba te maroro. Ti aki rangi ni kan kaoti nakon te Tia Tei bwa are bon aikai ara boraraoi ma ara botanaomata bwa ti na kakoroi nanoia ao anne ae ti aki birinako man anne.

Ngaia ae I kangai tataninga te Tia Tei bwa tao te ririki ae boou ao e na manga roko rongorongo aika a boou i taningam ao kona kangai, ngaia I a bon raraoma naba tera ae n na raraoma iai ao ngaia e bon mwakuria te Tautaeka aei ni kataia ni kakoroi ana motinnano ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e teimatoa n rawa te Beretitenti n taekinna bwa tera ana mwane ae kantaningaia ni waekoa n reke bwa e aonga ni kona ni *fund* ana *promises.* N aron ae I taekinna ti maeu ngkai te Tia Babaire man nikira mwaane man te ririki aika nako, ao e na karaoa riki ae na kabonganaaki te *budget* ae imwaira e ngae ngkana ti tuai n taekinna. Ae tuai n taekinaki.

Te Tia Babaire e bon koaua bwa e na iai ana karekemwane te Tautaeka aika a boou ae e na buoka mwanenakin ana motinnano aika a mwaiti aikai.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Kai e rabwa e aki boou aei nakon taningan te i Kiribati bwa bon te bwana naba aei are e raraoma. Are e kangai, e na bon bwaka ana $2 te i Kiribati bwa e ruuti, bwa te karikirake ae ruuti. Ao ti kataia ni kangai karaua nanom bwa aei te karikirake ae maeu, e aki ruuti. Ao tera ngkai? Ti aki kona ni mwanena te $2 n taara n aron are e tuangia te botanaomata ti na aki

buuta te mwane n Tania bwa ti na bon keiaki. Ti keiaki n te aua n ririki ae nako a koro nanona ao tao bon anne ae teimatoa aia onimakin te botanaomata iroura. Ao n te aua n ririki aei tia kaman kawenei naba ara kainibaire ibukin ara karekemwane ao ibukin naba ara mwane n Tania. E aki boou anne nakon taningaia te botanaomata ao iai aika a boou tataninga bwa ni moan te ririki ao ae e a kan otinako te babaire bwa are e a tia ni waaki te *task force* ao e a tia te maroro, ao e a kan otinako te babaire ae tao ana irabubua te mirion ke tao e bon kan birion riki te karekemwane.

Ao tataninga te Tia Tei bwa ae iaon kawaina ao e rabwa.

Tibiika: E bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga, ao Kaneweaba Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN AMWARAKE NAKOIA TAAN MWAKURI KAAKO AO TAKATAKA I NIKUNAU NGKANA A KAUIA BWAKAN TE BWAUNA

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio taekan au titiraki:-

Te bubuti nakon te Minita are tabena e kona ana kaibuke te Tautaeka ni karekea te amwarake nakoia ana taan mwakuria te kaako ma te takataka au abamwakoro ae Nikunau ake iaon te kaibuke ngkana arona bwa a kauia tain te kabwaka bwauna? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma ara kambwana ae te KNSL n rinanoa te bubuti aio nakon anganraoina. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n aron tauraoi ana Botaki ni Mwakuri ni butimwaea aron te bubuti ao riki tao bon nakon ana kambwana ae te KNSL. Ao eng tao bon oin tabekan te bubuti te Tia Babaire eng tao bon ibukin are aio e karaoaki ke tao e riki aio n taian *private shipping lines* iai te amwarake ae karaoaki nakoia, tao ngaia anne tao bon ti te tangin nano n are e aki koaua are bon aia kaibuke bwa kaibuken tao ana kambwana te

Tautaeka ma te botanaomata ao e aki karaoa te amwarake nakoia naake a buobuoka mwakurian te kaako iaon te kaibuke. Ao tao a e a bwaka te bwauna ao a bon karauia n amwarake ao a mata n taratara Taan Mwakuri. Kanga bon ti te bubuti ma I kaitaua te Minita bwa ngaia e tauraoi ana Botaki ni Mwakuri ni butimwaea te bubuti aio ao eng ai bon te kaitau nakoia bwa are tia bon ongongora ngkanne ao a bon ongongora naba kaain ara abamwakoro naake a bubuoka naba karuoan taian kaako ao tao ai bon akea naba ai bon kabanean naba ao akea naba buokan riki au titiraki ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua kanga e kaokoro te kaeka are I anganaki ma aron ana kabwarabwara te Tia Tei buokan ana titiraki. Bwa tao e koaua ni kaongoakiu ao tao aki kakaraoia kaibuke n te naan *private* ma I nang kakaitau nakoia ara Priave Operators n te kaibuke bwa ngaia a kakaraoa anne. Ma ai rabwara anne ao e koaua ngkana e nang aki karaoia ara kambwana ni kaibuke kanga e aki riai anne. Ma e raoiroi te Tia Tei ae ko karineaki n na reitaki ma au Botaki ni Mwakuri aio man ara botaki ni kaibuke ao ana karaoia bwa kanga bwa e koaua bwa ti aki te bwai ae nang bubura karaoana bwa are ngkana tao e aki bane teaina te baeki n raiti ao tao e aki bane iraua te tiin n taman, e koaua tia karaua n rinanoa aio ma ara kambwana ae te KNSL ao tia noora arona ngkanne nakon te tai ae imwaira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Bon akea buokan te titiraki anne e rangi n rabwa ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki anne mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Ioteba Redfern ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KATOAKIN TAIAN CLINICS IAON BETIO MA BAOIA TE REBWEREBWE IBUKIN AIA OUTREACH PROGRAM

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao aei au titiraki ane ko a tia ni mwaneweia te Tibiika:-

Te bubuti ngkana a kona ni katoaki taian clinics iaon Betio ma baoia te rebwerebwe ibukin aia outreach program? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki raou n Tia Tei mai Betio ao aio kaboana te Tibiika:-

I kukurei n taekinna bwa iai naba ibuakon te ota ibukin rebwerebwe

ana kiriniki i Betio are e a tia ni waakinaki kaboaia n te namwakaina aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ioteba Redfern: E rabwa te Tibiika ana kaeka te Minita ao e koaua ane ngaia iaon kawaina iai ibuakon naba te ota ke te naan rebwerebwe ae ngaia ane e a tia naba aika a tauraoi Betio te Tia Babaire. Ngaia ai bon te karabwarabwa ae abwabwaki nakon te Minita n aron te kaeka ae e anga n te tai aei ao ara kantaninga bwa a bon ongora naba ara Neeti akana iaon Betio ao akana kainnanoa naba baoia te rebwerebwe ao ai bon te kaitau riki nakon te Minita n aron ana kaeka ae e a kanakoa n te tai aei. Ko rabwa. E a bane mai ikai te Tia Babaire.

Tibiika: Ngkai e a bon rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki mai iroun te Minita man te Onaoraki ao tia nakon ara titiraki ngkanne are imwina. Te titiraki ae ai bon ara kabanea naba n titiraki ibukin te ingabong aei. E na tabekaki mai i roun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher, ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Bobooti Hon.Booti Nauan. E nakoim te Tia Tei.

TERA TE REKENIKAI NAKOIA KAMBWANA AKE A TIA NI KABOAKI BWAAI MAI IROUIA AO A TUAI MAN KANAKOI NAKOIA TAAN KABOBWAI IAON ABMWAKORO

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki:-

Te titiraki nakon te Minita ae karineaki bwa tera te rekenikai ae kona ni karaoaki nakoia kambwana ake a tia ni kaboaki bwaai mai irouia ao a tuai man kanakoia nakoia taan kabobwai iaon abamwakoro n te tai ae rangi ni maan?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari:-

Bon iai te rekenikai nakoia kambwana ni bitineti ian te tua ae kamanoaki taan bobwai 2021 ngkana arona bwa iai ae e a tia ni kuneaki ao e aki ira nanon te tua anne.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : E rabwa te Tibiika ao e rangi te Minita bwa ngaia bon iai ian te tua ibukin te bobwai are a kona ni katueakaki iai taia bitineti akeke tao a manga bon taua

aroia n aki kakanakoa aia bwai taan bobwai te Tia Babaire. E koaua te Tibiika ti buokan te titiraki nakon te Minita eng, n aron ae ataaki n aekaki bwaai ake a kaboaki ian te *small grant* ao iai aika a rangi ni bongata ngkai ae tuai naba n reke irouia ara koraki. Iai naba akana a kaboaki ao a roko ti tabeua ao a tuangaki taan kabobwai bwa a bane moa ao ma ana manga tataningaaki rokoia ao a tuai man roko naba ni karokoa ngkai te Tibiika.

Ngaia I kan bubutia te Minita ae karineaki tera raoi kawaina ae e na kona ni karaoaki tao ana kona ni karaoia iai naake aia bwai ake a tia ni kaboaki a tuai man roko te kawai are tao ana n noraki iai aia tangitang ke kanga iai kawaina ae e na bon bwa riki iaon abamwakoro te Tia Babaire bwa are tao e bebete riki iaon Tarawa bwa are koa kangai naba ni kawara ana Ministry te Minita ae karineaki. Ma iaon abamwakoro tera raoi kawaina ae ana kona ni buokaki iai ara botanaomata te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rarabwa te Tibiika aron maroroakinan te kanganga aio. Ao e bon rotaki nanon au Botaki ni Mwakuri n te rawawata ae bati, ngkai e ongo te kanganga ae aron aio. Ao e koaua ngkana arona bwa ko kaboa am bwai mai iroun te aomata ao e aki kakanakoa bon te bure naba mai karawa te Tia Babaire. Ao e kina au tabo ni mwakuri ao ngaia ae karekea te tua ae rawawata tuan te tia mwakuri iai ma ti nang nanokawaki ae riki aio ao kanga ti kakoaua bwa kanga bon iai teutana kanga uarereken te atai bwai irouia aomata riki iaon aba.

Ngaia ngkai ti na karaoa ara *program* tao a bon ongora ngkai au Botaki ni Mwakuri ti na karaoa ara *program* ae na kabwarabwarai riki itera ae tabekia te Tia Tei aio. Ao ibukin aon aba ao a kona n reitaki ma tao aia Tia Tei aia Kiraaka ao aia Kiraaka ngkanne e kona n reitaki ngkanne ma au Botaki ni Mwakuri ao au Botaki ni Mwakuri a bon mwananga naba nakon te bitineti anne. A kona moa ni iraorao ma ngaia a kakaea bwa tera bukina ngkai e a bon rangi n tei maan taian ota n aki kakanakoa ao ngkana arona bwa e reke raoi bukina a kona ni iraorao. Ma ngkana e teimatoa ni karaoa aio terana arei te kambwana ke te bitineti teutana ao e tauraoi ngkanne ni katuaeakaki man au Botaki ni Mwakuri.

I taku bwa te bwai naba ae nang kakawaki te Tia Babaire ngkai ti maroro iaon aio ao ngkai e tabekiarake te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa bon te kanganga ae rangi ni korakora. Ao kanga ngaira man ara tabo ni mwakuri ti aki bati n atataia ngaia ti na bon iraorao naba bwa I taku bwa waekoana n roko n ara Botaki ni

Mwakuri bon waekoana naba ni karaoaki aron te kanganga aio. Ma ti kakoaua bwa bon iai btineti aika a bon karaoi itera aikai ae kanga iai nako teutana kanga ti aki taribin te aonikai te Tia Babaire, ma bon mareburebun te aonikai. Ao ti nang kanga ni kamatoa te tua ni karekea kain te tia kambwana ngkana arona bwa ti aki ataia. Ngaia are ngkana arona bwa a waekoa ni kaongoira ao ti nang tauraoi ni butimwaea ae taekinna te Tia Tei mai Butaritari ao ti nang nanokawaki n ongo aio.

Ao ngkai tao I bon taetae ngkai ao ana riai n ongo ara kambwana nako bwa au Botaki ni Mwakuri ti nang boutokaia ara kambwana rinanon te rabwata ae te KCCI ibukin nako kainnanoia nako ma tao tera ma aron rekerekeia ma ti nang kanga ni boutokaia te Tia Babaire ara kambwana aikai ngkana ngaia bon taan aonikai naba tabeman. Ngaia are a bon ongora naba ngkai au kambwana ao ngkana iai aika a karaoa aio a nang moantaai ni kaurei mataia bwa ti nang butimwaea te ara are e roko ao I a bon kanakoia naba au Taan Mwakuri bwa ana nako ni maroro ma kambwana ake a tia ni karaoa aekakin aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire e uarereke buokana bwa e koaua ae tao bon iai ana waaki te Minita are tao e na manga karaoia ngkanne tao ni karaua riki ni kamatata nakoia ara botanaomata kanga kawai ake a nang kakawaki ngkana arona bwa a reke n te kanganga n aron manin aia bwai are a kabooi ao a tuai man roko irouia te naan bitineti. E raoiroi bwa tia tataninga anne mai iroun te Minita bwa tera are e na karaoia tao ngkana e na kanakoi taian rongorongo iaon te rerio ke tao rinanon Kauntira. Kanga ti teuana te mena ae I kan titirakina raoi te Minita bwa bon iai raoi te reitaki ae a tia ni karaoia kaain ana tabo ni mwakuri ma te naan Kauntira n te aro ae ataa naba te naan Kauntira tabeia ni kona ni buokia ara botanaomata ke a bon tiku naba n aroia n te kantaninga bwa aongkoa ana kona ni ibuobuoki Kauntira ti te bubuti nakon te Minita ngkana e kona n ti kabwarabwara teutana aei.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire eng kanga bon iai ara reitaki ma Kauntira rinanon ara rabwata are a nanako abamwakoro ao ngkanne kanga a reitaki kanga ti bon reirei iaon itera tabeua, ma I taku bwa n tabetai kanga ti bon kantaningaia bwa ana manga reitaki ma ngaira Kauntira kanga anne naba te tai n reitaki are e kona te Kauntira ni kangai ara kanganga naba ngaira teuana bwa bitineti a kabirirakea boon aia kaako, ao teuana naba ngkai ara kanganga

bwa ara bwai are ti otanna mai irouia bitineti i Tarawa are anne ngkanne te kawai ae kona ni kabonganaaki. Ma iai ara rabwata ae nanako aonaba ngkai ni katoatai, ma ngkai e a tabekaki aio n te Auti n Tei te Tia Babaire ao kanga ti aki te kanganga ae uarereke bwa n aron kanga ongorau ngkai ao I maroro naba ma Taan Tei tabeman, ao kanga ai te kanganga ae e a moanna n taraa n tieuataake ao a rootaki Taan Tei aika a mwaiti ma abamwakoro ao aomata n aron aia mwakuri n tabetai bitineti ae a karaoia aekakin aio.

Ngaia are ti karabwa te Tia Tei n ana tabeka ao e koaua ti na nang tauraoi ni butimwaai taian kanganga n aron aikai au Botaki ni Mwakuri. Ao ngkana arona bwa iai ae e a tia n rootaki n te anga teuana ma teuana n aron aia waaki bitineti ao a kona ngkanne n reitaki ma au Botaki ni Mwakuri bwa ti nang karaoia n te tai aei waekoa. Kanga ibukin kaeka te Tia Tei are e taekinna ibukin te mena ae bon iai ara kawai ae ti kakawaria nakoia Kauntira, are n tabetai kanga e aki tau ara kataumwane bwa ti kataumwanea te aba teuana ao teuana aki kona ni bane. Ao ngkai tia noria bwa kanga te kanganga ao kanga I tarataraia ma au Botaki ni Mwakuri ngke ingabong ao ti nang karaoa bon te kaembein iaona ae bubura ae te nimaua akea (5.0) n te aro bwa e na kona n tieuataake riki kabwarabwaraan tobwaan te kanganga aio ao tao itera riki tabeua akana ti kona ni karaoi ma te Kauntira. E rarabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita ao ai bon akea riki buokana kanga I rangi ni kakaitau nakoina bwa eng tao e a reke te matata riki ngkai irouia ara botanaomata akeke a tia n ringaki n te kanganga are aki rorokon aia bwai ao ti kakoaua are bon iai naba ngkai tabeman aika kanga a tiku n tataninga aia bwai ae a nang bongata taia. E aoria bwa are tao a bon ongora ao a bon kona ngkanne ni uoti aia tabeka tao ngkana ti aki nakoira, tao nakon te Kauntira moa ao a kona ngkanne te Kauntira ni waekoa ni karokoi nakon ana tabo ni mwakuri te Minita ae karineaki akea riki ao I a bon kakaitau nakon te Minita n aron butimwaean te tabeka aio te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Kai are tao ai akea naba te Tia Babaire tao ai bon ara kabwara bure naba ngaira man ara Botaki ni Mwakuri ngkai kanga titebo ma e mamara ara itera iaon te itera aio ma ai bon ara karabwarabwa riki nakon te Tia Tei ae karineaki n te itera aio ai bon ara

karabwarabwa riki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari, ara karabwarabwa naba nakoia kaain abana ae Butaritari aika a nang raraoi aika a nang akoi, ao ara katekeraoi nakoina ao e aoria tia noora te kanganga aio ao akea te kanganga bwa ti na waekoa n tobwaia ao tao ai bon kauring naba nakoia tariu ma mwaneu aika inanon te Auti n Tei aio bwa ngkana iai kanganga n aron aikai ao ana waekoa n tuangira bwa e aonga n ae bwa antai ae e na ataia ao ngaia kanga bitineti are kanga ti nang angania kanuangaia n te *business award* boongi rake aikai ao ngaia tao bon ngaai naba tabeua ae kam tangtang irouia. Ma ngke arona bwa kam moantaai n tuangira ao ti na kona n taraia itera aikai. E rarabwa riki te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei mai Butaritari.

Tibiika: E rangi n rabwa ara titiraki anne ao ai bon te kabanea naba n titiraki ibukin kanoan te bong aei a nang nakoraoi ami titiraki ma ami kaekaeka e kakamaeu taninga aron taekaia ma aron kaekeakakia. Ao ngkanne iai ara bwai are imwina iaon ara Ota Beba, ma n na bon ti ongora iroun te Beretitenti ae karineaki ngkana e taku bwa e mwengaraoi n ana tai bwa ngkai ai ti 5 te miniti ao e boo te 12. Ao ngkai e tauraoi ni waaki nakon ara bwai are imwina tia nakon kanoan ara Ota Beba.

Kiraaka: Moan Warekan te Biira ae te *Leaders Code of Conduct Amendment Bill 2020.*

Taian Biira

Tibiika: Ti a nakon moan warekan ara Biira n aron are e taekinaki te Leaders Code of Conduct amendment Bill 2020 ao e na tabekaki ke e na uotaki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

LEADERS CODE OF CONDUCT (AMENDMENT) BILL 2020 (1ST READING)

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabekarake te onono nakon te Biira ibukin te kairiri 2020 ke te Leaders code of conduct amendment Bill 2020, ma taekana ae kangai:-
Bwa te Biira ibukin Onean Tua ibukia Taan Kairiri 2020 e na warekaki te moantai.

Ao e koaua aio te onono iaon te Biira are e aki boou bwa e uotaki naba inanon te Auti n Tei inanon te ririki ae nako are e bon totokoaki e aki te roko naba n te kabwataki n te tai aei tia manga uotiarake, ao ti kaitau bwa e reke naba manga te tai ni maroro n tain te *workshop* irouia Taan Tei are e reke rokoia n te tai arei ao e rabwa a tia naba n anga aia ibuobuoki nakoia.

Ma e ngae n anne ao tao bon te tai riki aei are ana kakabanei aia iango Taan Tei ao ni kaoti naba nanoia ni boutoka nakon te Biira ngkai aei ti bon taku bwa e bon kakawaki naba ibukin tobwaakia riki taian kanganga riki karababaan uarereke te onono, karababaan riki te ririki. Bwa e ti taraaki are 50 te ririki ni waerake n te Biira ae ngkai ke ian te tua n aron ae koreaki n te kibu 13 ke te mwakoro 4(a) are e kaineti ma mwaitin te ririki ni maeu are e bwainaki ibukin rineaia Kamitina nakon te rabwata are e kateaki ibukin tararuan te itera aio ke te *Leadership Commission*. Ao tao e na kimototo te maroro iaona bwa are ti te bubuti ngkana e kona ni manga uotaki rikaaki te ririki are e tianaki mai inano are 50 te ririki ngkana e kona ni uotaki rikaaki n taraaki naba ara botanaomata ake irarikin aia konabwai ao aia ririki e a tia ni koro 45 te ririki.

E oioi ann te bitaki aei iaon tao teniua iterana aika ae kakawaki bwa n na manga kamamatai. Ao teuana e kakoauaki bwa te ririki 50 n aron ae mena ngkai n te tua aongkoa e a bwakara te roro are koa *mature* koa mwaane ian te nakoa ao koa tau kanga ni karaoa te babaire ibukia taan kairiri, bwa are aei are te tua ibukia taan kairiri. Ngaia are aomata ake ana tekateka bwa kaain te Commission ana riai naba ni bon taraaki bwa aomata a mwaiti kanaia te ben. Ngaia are ngkoa n te tai arei e a taraaki e a karaoaki te tua aongkoa e taraaki 2016 ao e taraaki te ririki ae 50 bwa aongkoa are kanga koa *retire* koa roko n te ririki ae kanga koa matoa n te iango.

N te tai aei tia taraa aron te kanganga naba ni kakaeaia te koraki aika ni 50 ni waerake te ririki ao riki kanga ni bon taraan ara ririki ngaira i Kiribati ara ririki ni maeu ae kanga are te nuka ni ware ibukin ana ririki ni maeu Kiribati, e biribiri iaon te 50 tabun te ririki irouia mwaane ao aine tao e raoiroi riki aine bwa kanga te 55 ni 57,58 kanga anne te ririki ae e taraaki bwa nukan abwakakin maeun te Kiribati.

Ngaia are tao bon iai naba bukina ngkai e aera ngkai e nang uarereke aron taraan abwakin te maeu n aron kanga bwain uakora are a kakabonganaaki ngkai.

Ngaia are kanga e nang uarereke te ririki ngaia are tao iroura tia manga taraia ngkai ni 50 te ririki I kona naba kanga n taraaki ae iai tabeman a 50 n ririki ao a rangi ni moantaai naba n roko kanga te iango ni kara are a kona naba n reke irouia kanga te mwamwaninga ma tera.

Ngaia are bon anne kangangan ni manga karekean naba te ririki aei aomatan te ririki aei bwa are irarikin ane bon ti te ririki ao kanga bon iai naba kanga *criteria* ke bwaai ni uakora ake a taraaki naba ikai.

Teuana naba te bwai ae bon kakawaki bon taraakia naba ake ana kaaina bwa ana akea rekerekeia ma bwaai aika a kona n aranaki bwa a tia n aki raoiroi n anuaia taan kairiri. Ngaia are bon anne naba kanga teuana kangangan rekeia naba te koraki ae aekakin akanne riki n te karinan n ririki ae 50 te ririki ni waerake. Ao e aoria te kauoua ngkanne ngkana ti uotiarikaaki nakon 45 te ririki e a roko naba ngkai te i Kiribati n 45 te ririki ao kanga e a moanna naba kanga e waetatata te kara irouia kaain Kiribati ao tao bon anne naba te nuka ni maeu e rangi ni uarereke bwa te 50 tabun bwa kanga te nuuka ni maeu ke abwakin te maeu.

Ngaia are 45 te ririki ti a taraia bwa e kona n reke aia tai te koraki ake a konabwai kanga ni iteran kainibaire tabeua ake a tia n taraaki kaain te *commission* n arona ane e bon katereak ian te tua ti aki ti irakin te ririki ma e kakawaki naba aia atatai aia beba n reirei, ao bon aron tarakia ao mania n te mwakuri ao aron reitakia naba ke tarakia iroun te botanaomata.

Ngaia are 45 te ririki ti taku bwa e na reke te tai n anga naba kanga te kataneiai nakoia te roro are ian te 50 are 45 te ririki ni waerake tao e a rababa riki ngkanne aron te taratara ni ukeria aekakin aomata ake tai taku bwa e kakawaki bwa ana kona n reitanako te aeka ni konabwai anne ao ibukia tao tararuakia riki ke tobwakia riki taan kairiri.

Te kateniua ngkanne te koraki ake a koro 45 te ririki e kuri n rangi ni mwaiti ngkai naba e kuri an akea te kanganga n tarakin te rinerine bwa e a mwaiti riki ngkanne mwaitia te koraki n aomata ti aki irouia mwaane mai irouia naba aine. E a rangi ni mwaiti naba ae e a bwaka naba ian te karinan anne ao tao e a rababa riki te taratara ao e a mwaiti naba te koraki ake tao a kona naba n taraaki bwa aia *sense of integrity* ke riki ngkana te koraki aika a bwakara te 45 te ririki ni waerake ngkana e rangi ni mwaiti ao e mwaiti naba te koraki aika iai aekan te konabwai anne irouia kanga te tararaoi n aron mwiin te mwakuri ao aron taraan te onimakinaki iroun te botanaomata ao tao e a bebete riki ngkanne aron kakaeaia taan raa kaain te Commission are e riki naba teuana te kanganga ngkai kanga aron bon karekeaia kaaina aika ana kona raoi ni bon kaitara ma te naan taratara ao kantaninga ake aki are a bon ti koreaki ian te tua ibukin rineaia kaain te Commission ma e bon kakawaki naba aron ana taratara ao ana namakin te botanaomata ao tao man taekana aika a kimototo akanne I kaitauia Taan Tei bwa a tia naba ni bon anga aia iango ni ibuobuoki ao akanne ake ti a bon tia n rawei inanon tain te maroro, a taratara naba ke a karababaki aron te *qualification* irarikin ti te ririki ma a

taraaki naba te naan *qualification* ao akanne ae ti a bon tia ni bane n taratarai. Ma n te tai aei kanga te *qualification* ao itera tabeua ake a bon katereaki ian te tua ae ngkai itinanikun te ririki I taku bwa e bon mwengaraoi iai aron te rinerine. Ma ti tarakia riki ngkanne kaain te ririki are 50 ni waerake e kuri ni iai te kanganga n aron rineaia, ngkana e na aitara raoi ma aron tabeia ian tao riki *qualifications* ake tabeua itinanikun te ririki. Ao man taeka tabeua akanne te Tia Babaire ao n reitaki ma Taan Tei aika a karineaki ao I a bubuti tabekan te onono nakon matan te Auti n aron taekana ae kangai, bwa te Biira aei te Biira ibukin oenan te tua ibukia taan kairiri 2020 e na warekaki te moantai ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabeka ana onono ke ana Biira te Beretitenti ao imwain ae I kanakoa te maroro nakoimi Taan Tei ao tia kanakoa moa nakon te Leader n te Kaitara bwa ti a ongora ana maroro.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua tabekan te Biira iroun te Beretitenti ibukin onean te Biira ni kaineti ma taan kairiri. E rabwa te kabwarabwara are e a tia n anganiira te Beretitenti ibukin bitakin te ririki are ibukia naake ana kaaina ana rabwata te rabwata are e kateaki ian te tua ake ngaia ana tararuaia taan kairiri. Ake ana anganaki ke ana karokoaki irouia te naan tangitang ibukia taan kairiri ake a tia ni urua te tua are e a tia ni wene n 2016. Tabeia bwa ana rinanon te tangitang aikai ao ni karaoa aia kakae n taabo ake ao nakoia aomata ake a irekereke ma kanoan te tangitang. I taku bwa e nang kakawaki tibwangan te rabwata aei ao ara kantaninga bwa n te tai are e kateaki iai te tua aei ai bon tibwa aua ana ririki tao bon ai tibwa ngkai te ririki ibukin kanga kabonganakina.

Bwa ngaira ara koaua bwa ngke e karinaki iai te ririki ae 50 ao n aron ae bon taekinna te Beretitenti aei te ririki ae kakoauaki bwa tao e a bon mwaane ao aine te aomata are e a roko n te ririki aei e a *mature.* Anne teuana bukin ana kabwarabwara te Beretitenti ibukin te onono aei ti nang kaokoro ni iango ma ae taekinna te Beretitenti ao tia moantaai ni karautaeka bwa ti aki butimwaea ana Biira n onono te Tautaeka ibukin te tua ibukia taan kairiri ao aei bukina bwa teuana n aron ae a bon taekinna te Beretitenti kakawaki te aomata are e na takataka are e na tararuaia taan kairiri e na riai ni mwaane ke n aine e na riai ni *mature* ao te ririki ae 50 kanga e bon kakoauaki bwa te roro ae e a roko n te mwaneka anne. Ao ngkana arona bwa e nang manga kauarerekeaki ao e titebo ma tia birinako man te kantaninga are ana riai kanga ni mwaiti tao kanaia te ben naake ana tekateka n te rabwata

ae moan te kakawaki aei. 45 n ara koaua e a rangi ni uarereke ao ngkai ian tao ara kantaninga riki te bitaki e na karaoaki riki ni kabuburaki riki te ririki bwa are aikai ae ti bon ataia te ririki ae 60 kanga n aron ngkai manga karinaia n ana kainibaire te Tautaeka tao kinakia bwa ara ikawai ti kakoaua bwa aikai aomata aika a mwaiti kanaia te ben ao ana riai ni kinaki aia konabwai n te itera anne.

Ao aei ngaira iroura te bwai ae moan te kakawaki bwa te aomata are e na tararuaira ngaira taan kairiri ke taan kairiri iaon abara aei e na riai tao n aki nang bati kabuebuen raraana ke e na rangi n tiraua kanana te ben.

Ngaia ti karautaeka bwa te bitaki ae nakon te ririki ae 45 ngaira n ara koaua e aki ira nanon te tua are kainakin te rabwata aei bwa ana riai ni mwaiti kanaia te ben. Ngaira ti kantaningaia riki bwa tao te bitaki ae na ira naba nanon tao bukin te bitaki aei ae e na riai ni *mature* kaain te rabwata aei ao ngaira iroura 45 e tuai iai riki roro ake kanga iaona ae ana kona ni karaoa naba te babaire ae tao e na kona naba ni buburakaei ana kataratara te kamitina are ngaia ae e na karaoa te tibwanga anne.

Te kauoua, n aron ae tao bukin ane e kabwarabwara te Beretitenti a uarereke tao e aki nang korakora ke tao ni mwaiti ara koraki aika a mena n te ririki ae 50 ae tao a kona reke ian te karinan are e kainnanoakin ian te tua aei are mwakorona ane ngaia ane e na oneaki are 13 bwa mwakorona ae 13 e oti iai bwa antai aika ana kona ni kaaina, te rabwata ae te *Leadership Commission.* Ao teuana mai ibuakona te ririki, ao ti nanokawaki n ongo n te kabwarabwara ae akea ke e a karako kaain Kiribati ae e a mena ngkai n te ririki ae te 50 n te ririki, ae a bane n reke irouia te naan anua aika a kakaeaki. Ti ataia ae a rangi n rawata kaain Kiribati ngkai ae tao a tia tao ni kitana tao te roro n te mwakuri n te Tautaeka tao ane a mwakuri n te naan bitineti ke tao n te naan Ekaretia ke tao taabo riki tabeua aika a bwaka ian te karinan ae kainnanoaki ibukin kainakin te rabwata aei. Te ririki teuana ane 50 kanga te ririki ae ngaira iroura te ririki ae kanga ti aki te bwai ae na rangi ni kainnanoa bitakina n te tai ae nang waekoa bwa ti aki ataia bwa tao e aki kabwarabwara te Beretitenti tao ibukia moa ngkai kaain ana aomata, ae a tekateka bwa are nakai a ira kanoan te tua are e kainnanoaki 50 te ririki.

Ngkana tao a tia n noria bwa iai kabwakana bwa tao a kunea bwa nakai tao a aikoa ke tao a mwamwaninga bwa are tao anne teuana bukin te bitaki aei bwa a moanna ni mwamwaninga ae koa roko n te 50 n ririki ao ko nang moanna ni mwamwaninga. Ngaia are ngkana ko a kaaina te rabwata

aei ao e aki tangiraki te aomata ae e na mwamwaninga.

Ao ngkai moa kaain moa te rabwata aikai ai te 50 n ririki rake, ti aki ataia bwa ngkana bwa tao iai kanona ana waaki ke tao kaain te rabwata aei ao tao e a tia ni kunea te Beretitenti ke te Tautaeka bwa a mwamwaninga ngaia are tao iai nakobuakan aia waaki ngkai ae ngaia bukin ae nang kauarerekeaki riki te ririki bwa e nang kakaeaki riki aika a aki mwamwaninga. Anne ti nanokawaki n ae ngkana anne bukin teuana te bitaki aei bwa ngkai kaain Kiribati a roko n te 50 ao a bane ni mwamwaninga. I taku bwa moan te tiraua kaain Kiribati aika a konabwai ae te 50 n ririki ao are iaona riki te 60 ngaira tao ti kantaningaia bwa kaain te 60 e rangi n tiraua ara koraki ara botanaomata aika a wanawana, tao a nang kinaki aron aia kairiri ke tao n taabo ni mwakuri ke tao te naan rabwata aika a kakawaki i Kiribati te naan Ekaretia ma te naan abamwakoro ao iai tao a tia n reirei naba ke tao akea tao a tuai urua te tua are a tia n reke n te bure ian te tua, a nang tiraua ara koraki tao n te taetae ni imatang *they have integrity* e rangi n tiraua ara aomata ae a kona ni karaoa te tibwanga aei a kona n rineaki. Ao ngkai tao ibukin te onono aei e a kaineti ma are n aron ana kabwarabwara te Beretitenti bwa are e a karako mwaitia ara aomata a mwamwaninga ao e a karako are tao e na rekereke tao ian tao kabwarabwaran kainnanoan te aomata are e na riki bwa kaain te rabwata aei bwa tera aron ana reirei tera aron taraana iroun te botanaomata, tao ian te tua ao te naan raa riki. Tera tibwangana ae e a tia ni waaki tao inanon maeuna tao n te waaki ni kairiri ke tao te Tautaeka kambwana ao rabwata riki tabeua ao e tuai man urua te tua ke tao e tuai man kabureaki ke tao e reke n te kanganga.

Aei bukin totokoan te kaoti aei bwa kanga akea noran riain ae e na bitaki te ririki ao ngkana iai te bitaki ao e na bitaki nakon ae ikawai nakon 50 te ririki. Ma kaain Kiribati te roro ae 50 ao 60 aikai ara Tia Babaire n ara botaki ni unimwane iaon ara abamwakoro aikai ara tia kairiri ao ngkana arona bwa ti nang moantaai ken i kauarerekea te ririki ibukin ara rabwata ian ara tua nakon ae uarereke tera ngkanne ae tia tuangia kaain Kiribati, tera ae tia tuangia ara unimwane ake taan babaire iaon ara abamwakoro, bwa ngaia iai ibuakoia ae tao e bon kona n reke n taraaki bwa kaain te rabwata aei. Tao ngkana ara taratara tia ti tara aon Tarawa ke tao I taku ngai bwa e nang rababa ao e nang mwaiti am botanaomata te Tautaeka ae ko kona n rineia bwa kaain am rabwata aei ae ngkai ae e a bon bwaka ian te ririki ae 50.

Ngaia anne ti nanokawaki ngkana aei bukin ae e na bita te tua aei te

Tautaeka bwa ibukin ae a moanna ni mwamwaninga ngkana ko roko n te ririki ae 50 ao aikai ara tia kairiri ae ti nang karineia ao ti nang karina aia babaire iaon ara abamwakoro bwa unimwane ngkana anga aia babaire ao ikai ti noora aron tamaroan aia babaire bwa are e rangi n rawata kanaia te ben ana rababa riki aia kantaninga ao aia taratara ao ana kona riki ni karaoi tao kanoan tibwangaia ma te aekaki ni kantaninga anne.

Ngaia anne teuana naba bukin ae ti totokoa te onono mai iroun te Tautaeka aei bwa tao e koaua bwa e mwaneweaki naba bwa maeura ngaira ngkai kaain Kiribati tao ananaun maeura e a moanna ni uauarereke. Ao I taku bwa aei bon aron te maeu aei ti aki kona n ataia bwa ni ngai ara tai ae ti na weteaki iai, ma I taku bwa e nang kanganga are ti a bon bane naba ngaira ni weteaki ae ngaira ae kaain te 50 ririki rake. Bwa e na bon bae ni iai n taai nako ae kaain Kiribati ae n te roro anne. Ao tao e koaua tao aei teuana te kanganga ti na noria ma I taku bwa n te tai aei kanga e aki riai bwa aei ae na kabonganaaki bwa bukin ngkai te bitaki aei. Bwa are ti ngkana ai bon akea kaain te roro aei bwa a bane tao ni kabuanibwai ke tao ni moantaai ni weteaki ao tao anne ngkanne e a noraki riaina ae tao ai akea te roro are ikawai ma ti nang nakoia riki ake a uarereke bwa are ai ti ngaia ngkai te naan nikira n roro iaon abara ae Kiribati, ao akea ae kona n roko n te *criteria* ke te bwai ae kainnanoaki ae te ririki ae 50 bwa a bane akea te roro anne.

Bwa ngkana tao arona bwa aei aei riki ao tao ngaira ti na noora rina ma n te tai aei ao ai e bon rangi n tiraua kaain Kiribati ae a kona n reke ke ni kona n taraaki bwa kaain te rabwata aei. E ang ao ti nanokawaki naba n ongo ana kabwarabwara te Beretitenti are e kangai bwa e reke naba aei te bitaki ae bwa e na reke bwa kanga te kataneiai nakoia ara koraki ake a mena n te karinan n ririki ae te 45, ngkana aei ana kantaninga te Tautaeka ao ngaira ti nang nanokawaki iai, bwa e na riai n aki riki te aekaki te aeka n rabwata ae moan te kakawaki aei bwa te tai ao te tabo ni kataneiai. Ti aki nnen te kataneiai aei kona riai ngaia are iai te naan bwai ake a tia ni barongaaki, kona riai n tia ni kairiri inanon te maan ae e na aki kee ian 10 te ririki ao ngkana ko tuai bwa ngaia ko nang rinnako bwa ngaia ko nang kataneiaaki n te rabwata aei, tera ngkanne aron taraakin ara rabwata aei. E nang aki nang kakannato ao e nang taraaki bwa ngaia ai akea tao mimitongina ibukin tibwangana ae nang kakawaki. Ti nang kariaia bwa te rabwata aei moan te kakawaki ibukira ngaira taan kairiri, bwa ngaia ae ana tarataraira bwa ti na karaoa tibwangara ian te tua aei are arora ni karaoi tibwangara ae ti na aki kabongana buaka nakoara ae ngaia

ti mena iai, ti na aki butimwaai te naan kamara ato bwa e na kona n reke tao barekarekan aron karaoan tibwangara, aikai e nang tiraua kanoan te tua aei moan te kakawaki ibukira ngaira taan kairiri.

Ti na teimatoa ni kakarokoi ara ribooti ni katoa ni katoa ririki iroun te rabwata aei ibukin tao kaubwaira ma te naan raa ara karekemwane ma ara kabanemwane, ti na riai ni kakarokoi. Ao aikai ae a nang kakawaki ao ngkana arona bwa te aomata a tekateka n te rabwata aei ti onimakinna bwa te aomata ae a bon e a *mature* ke e a mmwaane ke e aine ao I taku bwa ti na aki kona n raa e na bon iai naba ngaira kanga taraan te rabwata aei ae kanga ti na onimakinna. Ma ngkana arona bwa a nang roko iai tao te roro ae tao te 45 bwa ngaia ae nang reke aia tai ni kataneiaki ian te tibwanga aei ao ngaira ngkanne tia nanokawaki bwa ti aki anne te kantaninga ae ti tangiria bwa ara rabwata aei e nang reke bwa te tabo ni kataneiai.

Ngaia anne bukin ae ti aki butimwaea iai te onono aei ao tao iai riki ngkai ai 4 te ririki ngkai ni waaki ara tua aei ao iai tabao taabo tabeua ae e a tia n noraki ae tao a tangira riki kamarurungakia ao n ara koaua te naan onono aika ti na karaoi nakon ara tua ana riai bwa te naan onono aika ana kanakoraoa riki ke tao ni kaintoa riki ke ni kamarurunga riki aron te tua are ti na oneia bwa e na kona riki n rangi n tamaroa aron karaoan tibwangana ke tao tera te kantaninga are ian te tua aei n aron te rabwata aei e na tararuaiara ngaira taan kairiri. Ao e na akea waewaean te rabwata aei ngkana e a karaoa tibwangana, ao ngkanne iai tabeua tao e reke naba ara tai tao ni maroroakinna ngkai bwa are aei kanga te onono ibukin kanakoraoan riki te tua aei tao ibukira ngaira taan kairiri. Ao iai riki itera tabeua ae ti a tia n noria ae tao e a kainnanoa riki kamarurungana ke kaintoana iai ara tua aei. Ao tao e bon ataia te Beretitenti bwa are ana ribooti ni kabane te rabwata aei a bane nakon ana aobiti, ao iai te naan tangitang tabeua ake a tia n roko inanon bain te rabwata aei ae e kaineti ma tao aki karaoan raoi tibwangan te tia kairiri, ke tao taan kairiri ao e karaoa tibwangana ian te tua aei te *Leadership Commission* ke te rabwata aei a karaoa aia kakae n aron are a kakae n te naan rongorongo aika a koaua, bwa iai mwiia ke tao *evidence base* a tia ni karaoa aia kakae aia karaoa aia ribooti ao a karaoa aia iango ni ibuobuoki ibukin bwa tera ae e na riai ni karaoaki. Bwa iai tabeua te naan tangitang ae roko inanon baia ao e tia ni karaoaki te ribooti ao iai taabo are kanga tao taan kairiri ake a irekereke ma ngaia a karokoaki irouia te ribooti aei inanon bain te ana aobiti te Beretitenti bwa tera ana iango te Leadership Commission ibukin tobwakin te kanganga anne

ke kaetan tao te babaire are e a tia n noria ni kakoaua imwin ana kakae bwa e aki eti ke e aki riai ao kanga e taraa iai ae kabongana buaka tao mwakan ke tibwangan te tia kairiri akana a irekereke ma te naan tangitang akanne.

Ao tao teuana te katoto bon tao iai te babaire ae karaoaki nakoia Taan Mwakuri tabeman n ana tabo tao e bon mena ian te Beretitenti are te *Housing,* iai Taan Mwakuri tabeman a nang kubanako ngke a bon anganaki naba te babaire bwa a na ana aia motirawa, ao iai ake a kakerikakaki man nakoaia tao a mena ni mataniwi ao a manga kakerikakaki nakon are mai iana riki. Kanga aikai taian tangitang a bon karokoa inanon bain kam kakaea angaia ao n tokin te tai e roko naba n te rabwata aei bwa are e aki rau nanoia n aron tobwaan aia kanganga. Ao e a karaoa tibwangana te Leadership Commission ao e a kaotinakoi ana iango ni ibuobuoki ke ana *recommendations* ao e karokoa nakon te *Housing* ao kanga te bwai ae riki. Ao te ribooti aei ae bon roko naba inanon bain te Beretitenti n ana aobiti.

Ao aei kanga te bwai teuana ae ngaira ngke ti taraia ao tao e nang riai naba ni kamarurungaki ara rabwata aei, bwa ngkai ian te tua e na ti karaoa te kakaae ao e na kaotinakoa ana ribooti ngkana e na irekereke ma uruakakin te tua ke tao te bure ian te tua tao ni kaburebure ao ngkanne e na angan naba te Tia Kaeti Tua bwa are e na waakinaki ngkanne ni karaoaki are kawaina ian te waaki ni kaburebure. Ao kanga ti aei ae e aki nang oti bwa ngkana arona bwa e aki iraki ana iango ni iraorao ke tao ni ibuobuoki ke ana *recommendation* te rabwata aei akea kanga taekana are kanga tao tera ae e na reke n te kanganga tao te tia kairiri are kanga e kaineti ma te tangitang anne ke e kaineti te tangitang anne ma ngaia bwa tao e na iai tuana ae e na anganaki ao tao tera kaetan ngkanne ngkana arona bwa e bon kakoauaki bwa iai te babaire ae e a tia ni karaoaki ae e aki eti ibukin te tia mwakuri, ke Taan Mwakuri ake a reke bwa tao a reke ibuakon te babaire ae e aki eti ao e aki riai ao tera aroia naba Taan Mwakuri aikanne. Kanga teuana te katoto ae I taku bwa te naan onono ae ti na karaoi tao ana riai n taraaki raoi bwa ana kamarurunga aron tao kamoan ke tao tararuakia taan kairiri ian ara tua aei.

Ao e koaua bwa ai bon tibwa 4 te ririki bwa tao iai tabeua te naan bwa aikai ti aranna bwa bwaai ae tia kunei inanon kabonganaan te tua aei ae e nang riai ngkai ni manga karauaki n rinanoaki ao n taraaki bwa e na bon manena raoi bwa bon iai raoi manenan katean ara rabwata ae te Leadership Commission bwa e na kona n tena. Kanga ti mamataai n aron aia waaki kaain Biiti n aia

rabwata are te FICAC *Fiji Independence Against Corruption*, bwa are iai naba aia mwakaia ni kaburebure a kona naba n nako naba ni kaburea ken i kateitei n te bowi, akea ngkanne aei mwakan ara rabwata aei. Ma I taku bwa aikai bwaai ngaira ae ti kantaningai bwa te naan bitaki aika ti na karaoi nakon ara tua aei ti na riai ni kakaea te anganga ae ngaira taan kairiri ti na kona ni matoatoa aron tao e na matoatoa riki te tua nakoira bwa ti na karaoi tibwangara n tia kairiri ke n tibwangara ni kairiri ae ti na aki raa e na aki irekereke ma kabonganaan buaka nakoara ke tao te naan raa te *corruption* bwa are aei bon te bwai teuana ae ngaia kanga bukin katean te tua aei ao te rabwatai aei bwa buakanakin te naan mwakuri n aonikai ke aki raoi karaoan tibwangara ngaira taan tia kairiri. Ao I taku bwa te bitaki ae ibukin te ririki kanga ti aki nang boraoi aei iai n aron are I a tia ni kabwarabwara ao kanga anne kanoan tabeua ara maroro, bwa I taku bwa te naan tuua ian te tua aei a nang riai ni kamatoaki ao tibwangan te rabwata ae te Leadership Commission e riai riki n anganaki tao te mwaaka ke tao te kona ni karaoi riki are ti itinanikun are ti kanakoan te ribooti bwa ana kona naba ni karaoa nanon kanoan te ribooti, ke ngkana ti aki ngaia ana kabaeaki nakeke a irekereke ma kanoan te ribooti aei ana kabaeaki bwa ana riai n rinanona ao tao ni ira nanon te babaire anne.

Bwa are ti a tia n onimakina te rabwata aei bwa te rabwata ae e na kona ni karaoi waaki aikai ti na anganna naba te konaa n are tera ana *recommendations* ao ana riai ni iraki nakoia ao tao aei teuana ae ti nang anganna wiina bwa ngkai e tuai akea wiina bwa e ngaro ao e tuai kona n tena, e tii tao e tii kaukau ma e aki kona n tena, ao I taku bwa nakeke a tia ngkai n rekereke iaan te naan kakaae ake a tia ke tao tangitang are e a tia n roko inanon bain te rabwata aei kanga a tuai kona n noraki mwiin tao mwakuri ake a tia ni karaoaki ni iraki nanon are e a tia ni karaoia te rabwata ae te Leader Commission.

Ngaia anne kanga tabeua kanoan ara maroro n te tai aei ma bon iai riki taan maroro man ara itera ane ana manga reitia ma n te tai aei ao ti nanokawaki n tuanga te Tautaeka bwa ti aki boraoi moa ma aron am onono ibukin kauarerekean riki te ririki ibukin kainakin te rabwata ae te Leadership Commission man 50 nakon 45 ni bukina are ti a tia ni mwanewei are e kaineti naba ma kanoan te kabwarabwara ian te onono aei ao ti totokoa te Biira aei te Tia Babaire ao kam rabwa.

Tibiika: Ao ngkai I taraa te tai ao ai bon ti teniua te miniti ao e a itera te 12 ao I noora baia Taan Tei aika a

kateia ao ngkana kam kukurei bwa kam aoria bwa e bon nakoraoi raoi ami maroro ngkana ti oki imwin katawanou ao tao I a kamotirawa moa ngkai ara Auti ti a nakon moa ibukin te katawanou ao tia manga oki n te aoa 2 ikai ao I ataa ngkanne ae n na anganna I angan te Tia Tei mai Butaritari ngkana arona bwa ti a oki imwiin ara katawanou n te aoa 2 ao kam rabwa ao tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ao tia reitanako ara maroro n aron are imwina bwarara imwain te katawanou ao n aron are I taekinna ao n na angan moa te Tia Tei temanna ae rine mai Butaritari bwa e na kanakoa ana maroro iaon te Biira aei. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e na bon rangi ni uarereke au maroro iaon te Biira aio te Tibiika bwa I taku bwa kanga bon te onono ae nang uarereke, ma tao e bon kakawaki ae ti bon ti kaoti ara boutoka nakon te Biira ae I taku bwa norakina ae I taku bwa n au koaua ngai I taku bwa te bitaki ae na kona n nang katamaroa riki aron kainakin te Commission aio. Ao e koaua bwa tao ana bon kaokoro ara taratara ao e koaua I karabwa ana nonori te Leader n te Kaitara iaon itera ake tao e a tia ni kawenei nakon te Tautaeka. Ao tao a bon aki bure akanne bwa tao bon kanoan taian nonoori ao are e raoiroi bwa e a tia n roko inanon bain te Tautaeka iroun te Beretitenti ao tao ai bon ana bwai ngkanne ni manga noori, baikara ae na kona ni manga uoti ngkanne nakon tao te Maneaba ae e na roko ngkanne are tao bitaki ni katamaroa. Ma n te tai aio bon ti te bitaki ae nang uarereke ae bon ti kangai bwa e na manga karuoaki riki te ririki ibukia naake ana kaaina te Commission man 50 nakon 45. Ao norakina irou I taku bwa bon iai tamaroana bwa teuana tamaroana ae I noria bwa bon ana kabwarabwara te Beretitenti are e taekinna are e kangai. E na bon kona riki ni karababa te *choice* irouia te naan aomata ake kanga iai te konabwai irouia. Iai tarakia bwa ana bon kona ni karaoi karaoan te tabe are e kakawaki ibukin te Commission. Ao ngkana ti taraa te Commission te Speaker ti aki te rabwata ni kairiri, are tao e na kairia taan kairiri ma te rabwata ae e na tirobaea aron aia waaki taan kairiri akeke iai te kanamakin irouia bwa a tia n aki karaoa raoi tabeia ni kaineti ma taian tua ian kanga nakoia ni kairiri. Ao riki te aekaki ni bwai are ti aki toki n ongongo ngkai ae te *corruption* te Tia Babaire ke waaki n aonikai nakon ana bwai te botanaomata, nakon ana mwane te botanaomata.

Ngaia are kainakin te aekaki ni Komete aio kanga I kaokoro ni iango bwa are iai are e a nang kangai naba, bwa ti te koraki ake 50 ni waerake ae ana kaaina. Bwa I a bon manga

titirakinai ao bwa e aera kai ti nakai ae ana kaaina, te rongorongo ae ti kaongoaki bwa e kangai bwa ibukina bwa kanga ni kateira n te Maneaba taian taan babaire ian te Maneaba koraki aikai aongkoa a roko n te aekaki n ririki aio. Te Tia Babaire I kan birinako ma te aekaki ni kantaninga anne bwa ti aki n te koaua bwa are ti kakoaua bwa e aera ian kateira n te Maneaba bon iai anne ae kakawaki. Ma aio aron kakaeakin ana waaki te tia kairiri are iai te kanamakinaki irouna bwa e a tia n aki karaoa raoi ana mwakuri ni kaineti ma aron taian kaetieti akeke e na riai ni waaki inanona.

N au koaua ngai te Tibiika ao I taku bwa a riai n taraaki koraki ake iai te konabwai irouia te atatai ae nang tamaroa ibukin kabwarabwarakin te tua iai te rabakau naba irouia, tao a tia ni kairiri teutana bon inanon aia tabo ni mwakuri. Ma I ti aki nanona bwa ai aongkoa e a bon kangai naba bwa ni 50 te ririki. I kataia n okirikaaki n titirakinai bwa e aera ngke e bon karinaki n te moantai ae te 50 n ririki ao e aoria te Tibiika bwa are aio te Biira ke te tua ae boou ao ti kaongoaki bwa are ai bon tibwa aua ririkina tabun ao tao e noraki n te moantai n te tai arei are tao iai te betanga bwa are te rabwata aio e nang kataia ngkanne n noori aia waaki koraki akeke a kona riki ni ikawai riki akeke tao e a kona n ae kangai, e a bon rangi n anga buaka ane a nang karaoaki taian babaire iroun te rabwata ke temanna ae te teei riki nakon are temanna. Ao tao ti aki te kantaninga raoi anne te Tia Babaire tao a bon karinakin te tai arei ibukina bwa tao bon iai norakina n te tai arei ao ngkai e a kuneaki ngkai bwa ngaia e a manga kauarerekea aron ana kona te Beretitenti n rineia ake e taku bwa iai te konabwai irouia.

Ao ti na bon riai n aki ti taraa te tai aio bwa te Biira aio e na bitaki nakon te tua ae e na tiku inanon roro aika ana roko. Ngaia are tao aio te taratara are ti kangai bwa are nakon te Beretitenti ngkai, e a manga roko te Beretitenti are imwina e a manga kona naba n anganna a *wider choice* ni kona n rineia ake a taku bwa iai te konabwai irouia. Ngai n au koaua te Tibiika te bwai ae rangi ni kakawaki n te aekaki n nakoa ae te *commission* aio, te aomata ae *respected* iai te kinaki ni kateina ae tamaroa, aron te anua ae nang tamaroa irouna, akea te nano ni inanonano irouna, te *nepotism* ae nang kakawaki are e na bon riai n aki reke iroun temanna are e kaaina te aekaki n rabwata aio. Bwa kona aki taraia am koraki ke raraoma ke taan kairiri ni kataia ni kamanoia ngkana iai te kanganga ae kanamakinaki iai.

Ngaia are irou ngai kanga ti bon te *age* ae ti taekinna ngkai ae kangai bwa bon ti 50 te ririki waerake aika a kona ni kaaina. Ao bwa e aera are iana riki 49,48,47,46 iai te kanganga

n tarakiia ti ibukina are a tuai n roko te aekaki ni ware ae a 50.

Ngaia ngai n au koaua te Tibiika kanga aio te aekaki ni Biira are kanga e na kona ni katamaroa kaainakin n rabwata aio. E na kona riki ni buburakaei iai bon te *they now consultations* irouia te *liberation* ke te maroro ni bon rarangai itera ake a mena bwa are iai aika a nang tao ni buburakaei riki kanaia te ben ao iai are tao aki buburakaei kanaia te ben n te ririki ke te katei ma e reke irouia buburan kanaia te ben n aron te rabakau ni kona ni ibuobuoki nakon te Commission. Ngaia are anne kanga bon ti au maroro kanga I aki kan manga tarai riki itera riki tabeua.

Ma I karabwa riki te Beretitenti n te tabeka aio ao tao e koaua ae noria n te tai aio e kangai ao e bon koaua te taeka ae kangai, bwa e koaua ai bon akea riki te 50 n ririki. Ao tao bon iai ma ni bon ana itera te Beretitenti n taratara are e na kona n onimakinna are iai te kona ni karaoa aio tao e nang uarereke te *choice* anne ngaia are e raoiroi riki tia tarai riki akana iana ao 45 ni waerake kanga ai bon te aekaki n *age* are koa bon *mature* te Tibiika kanga koa roko n te aekaki n *age* naba are koa bon kona n rangi ni karaoi ami iango ma am mwakuri akeke a rangi n tamaroa ibukin te botanaomata.

Ngaia are kanga e titebo ma te aekaki ni koaua ae kangai bwa te 45 ke 49 rikaaki kanga a tua tau kanga tia manga nang kamangoria ara koraki akeke iai te kona ni karaoi tabeia ke ti bwangaia are a rangi ni kakawaki ibukin ara botanaomata. Ngai te Tibiika ae I kakoaua bwa iai tabeua kanoan te tua aio ae tao a riai ni manga noraki ao I karabwa te Beretitenti bwa e kona n anganiira n te tai aio are ti na noora te bitaki ae karaoaki ae ngae ngke e bon uarereke ao ti kona ngkanne ni kataratarai ae tao iai angabuakaia ae ti noori inanon te tai bwa are bon te tua ae boou te tua ae ti tuai man kakabongana inanon taai aika nako ngaia are aio kanga te aekaki n tua are bon *still in the transition* are e na kakaeaki nikona ma te tamaroa nako iai are e na uotira nakon te kabanea are e na kakioa te kantaninga are e bon kateaki ibukina te Tibiika.

Ngaia are kanga aio bwanaau ao I karabwa te Beretitenti n aron tabekakina ae I rangi n noora aron te kantaninga are e kateitei iaona ao ngai irou bon akea te kanganga ni bitakin te ririki tao ngke arona bwa tao a karinaki riki taian kabaebae tao iaon taian rabakau ae mena ke tao tera riki ao e koaua ngkanne tao e na iai riki te kanganga. Ma ngkana bo ti te ririki ao ti bon ataia bwa a bon rangi n rawata ngkai ara roro aika a waerake ae a rangi ni korakora aia konabwai ao aki ti konabwai ma e rangi ni korakora naba te anua ni

katei ae tamaroa irouia. Tao a bon kona naba ni kaea nanon te kantaninga are ibukin kainakin te *commission* aio. Ao e koaua I karabwa naba te Kaitara ngkai e katerei tabeua itera akana a mena, bwa are ti aki moa aio te tai aio. Ao I bobuaka ni kantaninga ma ngaia ni kangai, *bwa a rawata riki aika ana riai ni karaoaki ao koa tia nakomai ma aio ao ibukin anne ao ti nang totokoia.* Kanga I taku bwa ti aki au kantaninga bwa ti aki ngaia raoi anne, ma kanga tein ana maroro te Leader n te Kaitara e anganiira kanga te koaua ae kanga e kangai, *e aera ngke ko aki karaoi riki bitaki aika ti kainnanoi riki ao ko a nakomai ma ti aio.* Ma tao aio moa ae ti noraki n te tai aio iroun te Tautaeka n aron are I taekinna mai mwaina, bon au bubuti nakon te Beretitenti bwa eng tao are e a bon tia n ongora raoi are taian raraoma mai iroun te Kaitara ao ai n norakina ngkanne n te manga katamaroa nakon taai aika ana roko ao tao ti kona ni manga noria ngkanne inanon tao te naan Auti aika ana roko. Ma are bon akea naba totokoakin te Kaitara ni bon katabeki ana onono nakon te tua ngkana arona bwa akanne ae noori, man te tai aio kanga bon ti te bwai ae rangi ni uarereke ao ngkana ti aki kabwatia ibukina bwa tao e aki taraa te naan bibitaki aika ana riai riki ni karaoaki ma e a ti taraa naba ae ti te *age* ae e na bitaki ao kanga I aki boraoi ni kantaninga iai ma I karabwarabwa bwa aio te tua ae rangi ni uarereke taekana, ao I taku bwa e nang uarereke naba te kona ni kaeka nako iai ao I butimwaea te onono nakon te tua n te tai aio ao I karabwa te Tautaeka iai. E rabwa.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I ti kan kaeta ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa ti aki bukin ae ti totokoa te Biira aei bwa ibukin bwaai are nikirana are kanga ti kantaningaia ngkoa bwa katamaroana. E bon nang teretere n au maroro bwa ti bon totokoa te Biira ian bukina are e rarangaia te Beretitenti are ibukin te ririki. Ma mwiina e a manga kaburea te ota te Tia Tei n aron tein ara maroro ae bukin totokoan te Biira aei ao ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te *Point of Order* ao te Tia Tei mai Kuria e nakoim te *floor.*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, I kaitauko ngkai ko karekea au tai ni maroro n reita te maroro iaon te Biira ke te onono nakon te tua te Tia Babaire ae moan te kakawaki aei.

Te Tia Babaire bon tibwangan te Tautaeka ao e aki kona ni kakeweaki karaoan tua, ao karaoan tua te Tia Babaire aika ana buoka karekean te rau ma te mweraoi. Bon anne te

kantaninga ibukin tua te Tia Babaire akea ae kona ni kakewea anne ao tua ake e karaoi te Tautaeka ana manena ibukia te botanaomata, akea naba ae kona ni kakewea anne. Ma ngkana arona bwa te Tua te Tia Babaire ae karaoia te Tautaeka akea manenana nakon te botanaomata ti bon titiraki ngkanne e bon riai ni karaoaki te tua aio n te moantai ke aki. Ao ngkana arona bwa e bon riai te tua aio e riai ni katamaroaki ke aki.

Te Tia Babaire te *Leaders Code of Conduct* bon te tua n otau te Tia Babaire ae karaoaki ibukia taan kairiri, aio te tua are ana tirobaeaki iai anuaia taan kairiri bwa ana karaoi raoi tibwangaia n akea te aonikai n aki kabonganai buaka mwakaia ni karaoi mwakuri aika ana rootaki iai tabeman n te kanganga. Ao anne ae kateaki iai te *Leadership Commision* bwa nakai taan tararua te babaire taan kairiri, ao I kan ongora ngkai te Tia Babaire tera ae e a tia ni karaoia te *Leadeship Commission*? Antai taan kairiri are e a tia ni kuneaia bwa a bure ke aki bure? E kantaningaaki bwa e na kawenea ana ribooti naba nakon te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire ti tuai man ongora bwa iai te tia kairiri ae e a tia n reke n te bure. E aera te Tia Babaire bon akea mai ibuakoia taan kairiri iaon Kiribati ae e a tia ni karaoi tua ke aroaro aika ana ekanako aron te tia kairiri ae riai. Te Tia Babaire I a tia teutana ni maroro I ongora n aia maroro kaain te *Leadeship Commission* ao I maroro iroun te Tautaeka are rabwatana are kabureakia taan kairiri. Ao bon te tabeaianga ae moan te korakora irou a bon kaotia nakoiu taan kaburebure, naake taan *implement* te koraki ake ana *enforce* te tua aio te Tia Babaire, bwa akea wiina. Aki kona ni kabureaki taan kairiri ake tao a kuneaki bwa a ekanako te tua n ara tua are n ara tua ae ngkai te Tia Babaire. Aki kona ngaia are koa titiraki tera ngkoa bukin katean te tua aio n te moantai? Ti aki aio te tua ibukin tarakia taan kairiri bwa ana karaoi raoi tibwangaia, ti aki.

Ao e aki kateaki te *Commission* bwa ngaia ae e na karaoi taian kakae. Te Tia Babaire n otau ti aki te bwai ae boou i taningan te Tautaeka tuangakina ae akea wiin ana tua aio. Aki kona ni kabureaki iai taan kairiri, e aki boou aei i taningan te Tautaeka ao n otau e a bon tia naba n tabeka aio te *Leadeship Commission* nakoina. Ao n otau taan kaburebure n ana aobiti Tia Kaeti Tua a tia naba n tabeka aio bwa tabeaiangan nanoia ae moan te abwabwaki, bwa terana uaana ngkana a kuneaki taan kairiri bwa a karaoa te bure iroun te *commission* ao e a toki naba ikanne.

Te Tia Babaire tuua aika a karaoaki n aron are I taekinna ibukin tararuan raoi te waaki bwa e na nakoraoi ao riki tua ake a karika te kabanemwane nakon ana mwane te

botanaomata a riai ni materaoi tuua akanne ma ni kakoroaki raoi nanoia te Tia Babaire. Ao te Tia Babaire e na kakoaua te Tautaeka ae te *Leadeship Commission* ke te *Leaders Code of Conduct* e katea te *Leadeship Commission.* Ao te *Leadeship Commission* e kainaki irouia aomata aika a bae ni kaboaki te Tia Babaire. Iai aia aobiti ao iai aia raa riki te Tia Babaire. Ao ngkana arona bwa tia noria ngkoe te Tautaeka ngkana ko a kakoaua ao e aki karaoa raoi tibwangana te *commission* bwa e mamaara bwa akea wiina. E aera ko aki katamaroa moa te tua aei, terana bongana ae ti na boutoka kaainakin te *commission* irouia aika tao ataei riki ao a konabwai ao n raa, ti bon ti nako ni kanoa te rabwata aio bwa e na waakinako ni kabanemwane. Ma e aki karaoa tibwangana ibukin Kiribati e aki. Ao anne te Tia Babaire ngke e karaoaki te tua tibwangam ngkoe te Tautaeka taraia raoi. E manena ibukin Kiribati ke aki.

Iai te bwai ae e a tia n riki nakon Kiribati mai mwiin katean te *commission* aio ke akea. A rangi n ewaa katamaroa te Tia Babaire ao ngke ko moan karaoa am tua aio ko riai n noria bwa e rangi n tiraua bwaai ni mwakuri aika ana riai ni karaoaki katamaroa nako iai, bon teuana anne te Tia Babaire e aki kona ni kabureaki te tia kairiri ae karaoi mwakuri n aonikai.

Bwa te tua te Tia Babaire n aron tuangau irouia koraki ake tabeia te kaburebure ngkana iai te tia kairiri ae aongkoa ekanako te tua aio ao e na uotaki nakon te tua n rekenikai ke te *penal code.* Ma ngkana ko kauka te *penal code* te Tia Babaire anne e ti tabe ma Taan Mwakuri n te Tautaeka *public servant public officials,* ti aki Leaders te Tia Babaire.

Ngaia are aera ngai ke I taku bwa te moanibwai ae koa riai ni kakoaua te Tautaeka are ngkana ko tuai n tuangaki irouia naake taan kaburebure n otau a tia bwa ngai I bon kan ongora I bon nako ni kawaria ao I kan ongora irouia, taiaoka tera ae e a tia n riki irouia kaain te *Leadeship Commission*? Iai aia ribooti ae a tia ni karaoia ke akea? Ao a taku iai. Ao e aera ngkai ti aki nonora te kateitei n te kabowi bwa are akea wiin ara tua aio te Tia Tei, akea wiina. E aera te Tautaeka ko tuai noora aio ko tuai kaongoaki aei? Ti na katamaroa moa te tua te Tia Babaire bwa e aonga ni manena ibukia te botanaomata.

Ngaia anne bukin te Tia Babaire ae ti kan ongora kam tuai man kaongoaki aio te Tia Babaire ae akea wiin ami tua aei, ae akea nanon te kabanemwane ae e a karaoaki ni katoa bong ni mwanenaki iai naake a tekateka ikai. Ao n tokin te tai e a toki naba aia mwakuri n ti karaoan te naan ribooti.

Ma te Tia Babaire tera ae ienikuriaki iai katamaroan kaainakin te *commission* ngkai e aera aki tau nakeke a kaaina. Tera ae e a ienikuriaki iai ao e aki karaoaki moa are e a bon riai ni karaoaki. Bwa anne ngaira otara e riai moa ni karaoa te onono nakon te tua aio bwa e aonga ni bongana ibukia te botanaomata. E aonga ni materaoi te kabanemwane are e kabaneaki ibukina te Tia Babaire. Ngaira te Tia Babaire ti aki noora ienikurian kainnanoan ae e na bitaki te ririki ibukin kainakina. Ti aki noria n te tai aei, ao tao e noria te Tautaeka bwa tao iai akana a manga *year mark* naba ibukin aio tao e ataei riki tao kaain aia *gang,* ke tera. Anne te Tia Babaire e bon kona ni bwaka naba ibuakon te *abuse of power,* akanne naba te bwai ae ana riai ni katereaki te Tia Babaire raoi inanon ana Leaders Code of conduct ara tua aei. Tera ae ienikuriaki ao e aera e aki ienikuraki katamaroakina bwa aonga ni maroa taan kairiri ngkana arona bwa a kuba n ekanako te tua aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I kaongoaki bwa a mwananga kaain te Leadeship Commission n nako Kiritimati ao a titiraki aia Chairman ikekei ni kangai iai nako wiin ami tua aei ao e taku te Chairman, bwa are anne te kanganga bwa are ami ribooti are kam tia ngkai ni karaoia e na nakea. Ngkana arona bwa e kakaeaki rongorongon te Beretitenti e na nakea ami ribooti aei bwa e na manga nakon naba ana aobiti te Beretitenti e na nakon te Beretitenti, nao, ao ai tera manenan ngkanne ami tua aei. Aio aia taeka kaain Kiritimati te Tia Babaire n otau te bae n tia ni karokoaki te kanganga aio ke te tabeaianga aio iroun ana aobiti te Beretitenti. Bwa aio te bwai ae riki temanna te aomata te Tia Babaire e kaota tangin nanona e roko ni uota tangina nakon ana aobiti nakon te *Leadeship Commission* ao e tuangaki ngkoe kanga ko Kaitara, titebo ma bwanaam ko Kaitara. Ao e taku kai I aki Kaitara bwa iai tangitangiu ibukia taan kairiri ti aki roko ibukia kaain te Kaitara.

Te Tia Babaire aikai mamaara aika ana riai n tirobaeaki inanon ara tua ae ngkai ao ni katamaroaki te Tia Babaire aikai a riai ni moanibwaiaki, bwa are e kaboaki te rabwata aio n ana mwane Kiribati. Ngkana arona te Tia Babaire bwa ti na manga karekea kaaina ae boou ae tao bwakara riki imarenan 45 ma 50 terana manenan te Tia Babaire ae tia manga karekea riki ae tao e konabwai ae ataei riki te Tia Babaire ao tao e konabwai ao akea te bwai ae e na kona ni karaoia ibukin kamanoaia te botanaomata mai irouia aia tia kairiri. Anne te Tia Babaire ae riai ni kaeka te Tautaeka ngkai. Ngkai e kabwaranakoa aio te Tia Babaire nakon te Tautaeka e kakoaua te kanganga aio ke aki. Anne ae I kan ongora man ana

maroro te Tautaeka ngkai e kakoaua moa ae akea wiin aia tua aio ke akea. Bwa ngkana a kakoaua te Tia Babaire ao e aera kai ko aki kibaria moa, ao ngkana aki kakoaua te Tia Babaire aekakira ngkanne aron otaia n te tua ae a kammwakuria aio te Tia Babaire. A riai ni kaekaaki aio te Tia Babaire bwa ngai I a manga kaokia riki te Tia Babaire e a matata bon man au kanamakin ngkoa bwa akea wiin ami tua aei I a tia ni maroro ma naake a tabeakina kaain te *Leadeship Commission* ake a kanakoi aia maroro ni ikotaki ma kaain ana aobiti te Tia Kaeti Tua ao a bon taku bwa akea manenan ara tua aio.

Kam tuai ongo? Kam tuai kaongoaki kaain te Tautaeka ana kanganga ami tua aei? Ke tao kam aki noria bon ngkami? Kam ti noora angan kateirakeaia tao raraomi ngkai ma kam aki noora kangangan te tua ae e na riai ni katamaroaki iai. Ma anne te Tia Babaire te bwai ae I kan raoi ma iroun te Tautaeka. E ngaa riki ae kakawaki iroum te Beretitenti ma kaain am Tautaeka bitakin te ririki ibukin kainakin te rabwata aei, ke kanakoraoan te tua aio bwa e aonga ni karaoa raoi tibwangana are e a kantaningaia kaain Kiribati bwa e a karaoaki ibukia. Tera raoi am moanibwai iroum, wareka am tua ae te *Leaders code of conduct* n noora ikanne tuan te tia kairiri ngkana e tibanako. Noria iai te bure ae kaotinakoaki iai te *criminal offense* ae e na kabureaki iai te tia kairiri, akea. Ko kanakoaki nakon te *penal code* mai iai kainnanoan ara tua aio ae katamaroaki iai bwa e aera, e na nako iai kanoan te *penal code* n te aro bwa e aonga n aitara nakoia taan kairiri, akea ao ko nang kanga ngkanne ni kabureia taan kairiri. Bwa te *penal code* I a manga kaokia riki e ti rekereke ma te naan *public servant, public officers* ao ko ataia te Tia Babaire Taan Tei ao koraki ake a mena n te rinan aio ti aki te naan *public servants* te naan Leaders.

Ngaia are anne te Tia Babaire I ota n aron terana ae aongkoa tarakin te onono aio moan te bebete e uarereke eti ma te kantaninga te Tia Babaire ae ngaia ae kateirakeia ae ti na totokoa iai te Biira ke te onono aei, te kantaninga bwa tera te kantaninga te Tia Babaire katamaroakin te tua ibukia taan kairiri.

Ngaia are te Tia Babaire ngaira ti taku ngaira bwa ngkana ti boutoka te onono aei ao ti a boutoka te kabanemwane, bwa e na reitinako n aki moa ienikuri ni karekea katamaroan te tua are e riai ni katamaroaki ae e na kakang, ao e na kakamaku nakoia taan kairiri te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire akanne bwaai aika I kan taekin n reita te maroro iaon te onono aei, e raoiroi te Tia Babaire te onono ma I taku bwa e na bon rangi n tamaroa riki ngkana ti bon kibara moa te bwai are e bon

riai n oneaki ti a karika te tua aio bwa te bwai ae na kakamaku nakoia taan kairiri te Tia Babaire bwa ana maaku bwa ana ataia bwa ngkana ekanako kanoan te tua aio ana kakerikakaki man nakoaia bwa Taan Tei, te Minita ke te Beretitenti, ke antai riki te Tia Babaire ao ana kona naba ni kabureaki te Tia Babaire. Anne te kantaninga ibukin te tua aio ngke e karaoaki n te moantai ko riai n tia n noria am tia rabakau, bwa te tua e aki kaeka te kantaninga anne. Ko riai n tia n ongo ko riai naba n tia noria kaain te *Leadeship Commission* bwa aia tua aio a bon kakoaua naba bwa akea wiina, ko riai n tia n ongo. Ma are ngaira ti taku ngaira bwa ti karaoa tibwangara ibukin Kiribati ngkana ti totokoa te onono aei. Bwa e na aki reitinako te kabanemwane ae akea manenana. Ngkana ti katamaroa kaaina, katamaroa moa kanoan te Biira ke kanoan te tua karikia bwa te bwai ae na kakamaku ao tia kona n taraa aron kainakina bwa te ririki iraua.

Kabaneana te Tia Babaire, ti bon kan maroro naba teutana iaon te ririki. E koaua te Tia Babaire te *Leaders Code of Conduct* bairean taekaia taan kairiri, ao ko noria te Tia Babaire naake a kaaina te rabwata aio aomata aika a koaua ti na aki ti taraia bwa a wanawana a konabwai, ti na taraia naba bwa a tau ni karineaki inanon te waaki, ko kabotaua te roro te Tia Babaire ae 45 ma ko kabotaua ae te 50 ngkoe te tia kairiri ngkana e baireaki taekam iroun ae 50 ke 50 tabun eti e aitara riki ma te tibwanga are ko mena iai. Ao ngkana e a karaoaki tibwangam iroun ae 45 te Tia Babaire, te Tia Babaire iai bukin bwaai, ti karabwako te Tautaeka n am noraba n te moantai ke ko katuka te ririki nakon te 50 bwa ana baireaki irouia te koraki aikai aika a mwaane ao aine man konabwai ana bairei taekaia taan kairiri aika koraki aika a onimakinaki. Eti te Tia Babaire ngkana ko katikua nakon 45 ngkai nakon ae ko aki karaoia n te tai teuana ao kona manga noora temanna ae tao 40 ae kona ni bwainaki, e raoiroi ae ko kakea te *age limit.* Te *minimum age limit* bwa ti kona n taetae ni kangai a konabwai naba aika a bwii aia ririki, a kona naba n rangi ni konabwai e aera ai 45 ma ngaira ti noora kakawakin ae a mmwaane ke aine te aomata ae e na bairei taekaia taan kairiri. Anne naba te Tia Babaire tabetabera tera bukin ae te ni 50 n ririki e bairea taekan te aomata ae te tia kairiri e aki tonu riki iai, e aki kakan riki iai.

Ngaira iroura te Tia Babaire e tonu riki ao e kakan riki te aomata ae e a maan riki ni mwakuri, te aomata e a mwaane e aine, e bairea taekam ngkekei ao te tia kairiri akea e kakan riki ae kona tei imatana bwa kona kaekai bukinam irouna. Ngaia are I kangai te Tia Babaire ao tera ngkana ngaia bwa ti na waaki iaon te konabwai. E aera ko bon aki nakon

te 40. E aera ko aki nakon 40 ke tao teuana ani bon kakea te *limit* mai inano. E a bon nakon naba te Beretitenti bwa e aonga riki n rababa ana konabwai ao e na rinea ae e bon rangi ni konabwai ao e ataa te katei ma tera. Ngaia are anne te Tia Babaire te bwai ae ti kan reita iai te maroro teuana moa te moan rongorongo ti bon totokoia bwa e aki kaea te kanganga moa roota Kiribati te onono aei. Bwa ti aki te kanganga kaainakin te Commission, te kanganga mamaran te tua ae a kammwakuria kaain te Commission ao ti totokoia kaua te Tia Babaire bwa ti taku ngaira bwa ngkai moa ae n te tua ae ngkai e bon kakan ao e tonu te Tia Babaire ae e kainaki te *commission* irouia nakai naba. Ma akanne te Tia Babaire kanoan ara iango ao man au maroro akanne te Tia Babaire ao I kaitaua aron ae ko a tia n anganiira ara tai ni maroro I bon totokoa te onono aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: I angan te Minita n te MOJ Hon.Tarakabu Tofinga.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko kona ni manga anganai n te tai aio bwa ti na manga reiti maroro iaon te onono nakon te tua. Ao te tua teuana ao ti kakoaua bwa teuana te tua ae kakawaki ibukira ngaira taan kairiri ao imwain ae I waaki ao I a bon kan reiti bwana ni kamauri ake a tia ni mwemwe n te ingabong ae nako ao tia kamaurira riki n tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua I taku bwa e matata au itera are I maroro iaona ao I kan katerea riki bwa I boutoka te Biira aio. Ao boutokakina e kaineti ma te kantaninga are e rekereke iaona ke e kaineti ma te ririki ke tao ni bon tarakin riki te onono aio n aron ane e boboto iaona bon karababakin te ririki, ke uotakin te ririki nakon te 45 n aron are uotakirake n te tai aio. Bwa teuana bukina bwa kakerikakan te ririki e karababa te onimakinaki bon anakira ngaira te botanaomata, ara botanaomata te onimakinaki nakon tibwanga aika a kakawaki n aron ae ataaki te tua aio ke te tibwanga aia mwakuri kaain te Commission teuana te tibwanga ae rangi ni kakawaki ibukin tirobaean ao tararuakin aia waaki taan kairiri iaon abara ae Kiribati. Ao e koaua I taku bwa e teretere bwa te onono aio are e reke nakon ti te ririki are e kakerikakia nakon 45 ao e bon teretere naba n te tua bwa a bati riki itera akana a kona ni karinaki ke ti kona n aranna bwa e aki kainin ao e aki katokitoki are te itera are ngkoa ti te ririki ae ti taraia ngkai ngkoa ngkana e koro am ririki 40 ke tao 45 ko a kona n rineaki ke kona kaaina te Commission aio. Ao iai riki itera n aron are e oti naba ian te tua ao aika a kona n taraaki tao te naan *requirement* ngkana kona kaaina te *commission* aio. Ngaia are ti taraia

bwa bon te onono ae tamaroa ao e angan riki te Tautaeka ti aki ti te Tautaeka aio bwa te rabwata n Tautaeka are e na manga roko imwina n anganna riki bwa te *range* te ririki ke mwaitin te aomata are e kona ni kaaina te Commission aio. Ao I taku bwa Commission aio ti aki tao kaaina tao aongkoa tao ti temanna ke uoman are e na rineaki ao e nang bon ti rineaki naba ae 45. Bwa n aron ae ataaki e kona n ae teniman kaaina a kona n roko n te mwaiti ae teniman.

Ao ngkana e na rineaki te ririki ae 45 ke tao 46 ti aki ae ai bon te ririki naba anne ma kanga bon ti te katautau. Ao anne e kona n taraaki bwa kanga e na kona n angan te Commission kanga ti kona n aranna n taetae ni imatang kanga e *colorful* ana *thinking* kee iai ae kanga a bon ikawai iai ae kanga e a roko n te *age* arei, bwa n aron ae mwaneweaki n taian maroro ao kai iai mwanewean te taeka ae tao te mwamwaninga n aron ae kai e aera ngkai tia manga kerikakia a mwamwaninga akekei, eng tarakia ara roro aika a roko n te ririki ae 60,50 ni waerake ao kanga a bon roko n te roro ni babaire ao te koraki te roro aika kanga a nang bon tekateka ao ana aorioria. Ao e bon riai n reke katoakia taan kawaakiia te koraki aio ake ana kona ni bon otinako ao ni bon biriaitua ibukin te *commission* ao tao kanga e na reke bwa tia kona ni kakabotau n te itera aio bwa tao aia Tia Babaire tao kanga ai temanna tao ti anganna tao ai te 70 kanga e na riai n *range* te ririki ao te kantaninga bwa ngkana e na bwaka te roro kanga te roro n ataei a kona n taraaki bwa aongkoa kanga a kona ni kawaka te Commission kanga e taneiai iai n aron rekereke ma kateira n aron are I taekinna te Commission e aki n ae e a bon ti aera naba bwa e a bon ti kainaki naba inanon irouia 45 te ririki ao ngkana e abwabwaki naba te maranga n te ririki ao kanga e kona n aranaki kanga e na karakara te iango ao kanga e na kona n reke te baranti ao n *cheaques* tera aron tarakin te *range* n te naan *ideas contribution* nakon ana waaki te *Commission*.

E koaua ti kona ni bon taraa nanon ara Auti n Tei aio ao ti bon tarataraia raora ao kanga I taku bwa angina kaaina ara Auti n Tei ngkana ti aki angina ma mwaitira I taku bwa a mena ian te roro ae 45 ao I kukurei n taekinna bwa ngai naba temanna ae ibuakoia ara Taan Tei, ara Taan Tei ao ara taan kairiri aika a karineaki ae a kona n taraaki bwa a tia n anganaki te mwiokoaki irouia aia botanaomata ao a tia n anganaki kanga te tibwanga ae irou e kakannato riki nakon te tibwanga ae mena inanona kaain te Commission. E kakannato ao ngaira ti karaoi babaire n aron aikai ao tera ngkanne burena ngkana tia manga kakerikaka te *commission* n aron anne bwa tia kona noria bwa tia roko n te Auti n Tei tao antai bwa I taku

bwa ti ngai te kabanea ni uarereke, ai tibwa 30 au ririki kanga taeka ni manikangare ma te Tia Babaire I taku bwa e a bon roko te tai anne ao e na kona n angan te Tautaeka are e kairiri kanga te *option* tao ti kona n anaia bwa ana anga n taraa aron te ririki ao tera.

I taku bwa e a bon roko te tai e a roko te tai are ti nang bon angania ara roro aika a kairake ao rikirake te onimakinaki bwa ana kona n rinnako inanon te waaki anne ao ana taneiai ao ana riki bwa taan kairiri aika aera ngkai ti kona n angania te onimakinaki ao ana riki bwa taan kairiri aika a bwaati ao a mwatai inanon tain te waaki.

Ngkana ti tanrikaaki nakon ana moan inaomata Kiribati ao I taku bwa anne teuana naba te tamnei ae N na kaokiokia ngkana ti taraa te roro te tamnei ae kanga e na rangi n raa I taku bwa e na kauki ara kantaninga teutana ao e koaua kanga I bon ma maroro ao I maroroakina te Biira aio n ara *workshop* ae ti taneiai itera akanne ao e koaua e a tia naba n riki te banna are temanna are e a tia naba n riki bwa ara tia kairiri I taku bwa eng ngkana e roko naba n te roro anne ke aki kanga tao imwaina riki e anganaki te mwiokoaki ai bon te kabanea ni bubura ni mwioko naba n abara ae Kiribati, anne iraua te ririki n nako ao irabwi te ririki imwina ngkai ai iraua ngkai te ririki ngkana ti taraa te kantaninga anne.

Bwa I taku bwa te roro ni Kiribati e a ikawai riki e a ikawai ao n aron are I taekinna ao tia noora uaana bwa are te reirei ao ti bane n teimatoa n reiakinaki ni waantongaaki irouia ara utu iroun ara kaawa ara abamwakoro ao te reirei anne e reitinako, ngkana e a tia ni waaki irabwi te ririki n nako te kantaninga bwa e na reitinako reiakinan ao wantongaan te roro ni Kiribati ae tia noria n te tai aei bwa I taku bwa e a bon riai anganakia te mwioko ae kanga tao e a bubura riki nakon are tao ti a tia n taraia n taai aika a nako tao tabeia tao unimwane ke tao te roro are kanga ti a kona ni manga arania bwa a manga mwamwaninga n aron te naan maroro akanne ao I karautaeka n te naan maroro akanne. Ao e koaua n aron te onono ao I aki noora te kanganga ae bubura e koaua iai tao maroro tabeua iaon tarakin tao katamaroakin riki te tua aio, I taku bwa anne e reke iroun te Tautaeka tao bon iai naba kawaina ke manga iai naba te tai are e na kona ni manga rinanoaki. Ma n teina te tua naba ngkai I taku bwa e matata bwa ngkana iai ana kukune te *Commission* ke iai mwakorona tabeua akana e oti bwa bon iai ana kukune ae bon taraia bwa e na bon riai ni kainnanoa karokoana n te kabowi ao tera bon iai kawaina iai mwanewean ana aobiti te AG, iai

mwanewean te Penal Code ke tao tera tua akana ana kaineti ma aron tao ai bon te kaburebreu, ao I taku bwa te onono aio akea kanga norakin te kanganga iai n te tai aio, ngkana e na manga iai te onono imwina n aron ae e na mwaneweaki tao e taraaki bwa tao kanga e na aki koro unana ian te kantaninga are iai katamaroa aika ana riai moa ni karaoaki I taku bwa aio kanoan teuana te katamaroa.

E koaua e mwaneweaki ae ai tibwa 4 te ririki te tai ae uarereke ao I taku bwa te bwai are e katukaki n te aro are e taraaki ao n *test* naki bwa e uara mwakan te tua aio ao te naan katamaroa e na bon teimatoa I taku bwa te onono aio akea te kanganga nako iai ao ke e bon kaweneaki kai e karokoaki iroura n te tai aio te kantaninga bwa ti na bon bane taraia bwa kanga te onono ae uarereke ao kanga e na aki rang karekea te maroro ao te kabo rabakau. N aron ae tia waaki inanona ngkai bwa te bwai ae uarereke n aron ae mwaneweia temanna ae e a tia naba ni maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari. Maroro akanne tabeua ao e koaua N na aki kabwabwaki bwa tao iai riki aika a kan maroro ao I teimatoa n te koaua are I taku bwa e a boo taina ao e a bon riai n anganaki te roro are tao ti kona n taraia bwa te roro ae kanga tao e nanoro n te tai aio anganna te onimakinaki, bwa ngkana arona bwa e a bon aki rin te *commission* ma tao iai te ruu ibukina bwa e na kona ni kaaina te rabwata aio. Kanga aio riki te Tibiika au maroro ni boboto riki ma tao tarakin te *age* tao te roro ae aranaki bwa 45 te roro ae e na rangi ni uarereke tao ibukin karaoakin tibwangan te tia mwakuri ae kanga e na riai n raa ke tao te mwakuri ae kakawaki. Man maroro akanne te Tia Babaire ara Tibiika ao kaain te Auti n Tei ao I aera I a kukurei ni kaokia riki are I boutoka te Biira aio ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te Biira naba aio. Kanga bon inanon ara tai ni maroro imwain uotakin te Biira aio nakon te Auti aei ao I bon tia ni kaotia ae I taku bwa I tabekia inanon tain te maroro itinaniku bwa I aki boutoka te Biira aio ibukin taekana are e baketekea te ririki. Kanga bon te kananokawaki te Tia Babaire bwa e a tia n taekinaki bwa ngaia tao te ririki ae te 50 ni waerake tao aomata aika a mwamwaninga. Ao e bon kanakokawaki anne te Tia Babaire bwa are ngkana e koaua anne ao tao bon mwaitira ti aki riai ni mena inanon te Auti n Tei aei.

Ma te bwai naba ae kakawaki ao ti na katikua nakon te i Kiribati bwa e na ongora aron kanoan ana maroro

temanna ma temanna, ngai ai 60 au ririki te Tia Babaire e a riaon 60 ma e aoria ngkami kaain Kiribati kama tau bwii mai ikanne n taraia bwa aio te Tia Tei mai Abaiang, ae e a mwamwaninga bwa ngaia ae ana taeka te Beretitenti n ana itera arei tia mwamwaninga ao e raoiroi bwa kam a bon karaua n ongora aron te maroro iai naba bwaai ae ti a tia n tabeki aron titiraki, a ongora naba nako iai ao kam a bon karaua ni katinea bwa e mena i ate ririki ae te 50 ke tao te 50 ni waerake.

I taku bwa te bwai ae nang kakawaki ae taekinna te Tia Tei mai Kuria ae moan te karineaki, te tua, e na bongana ao e na karaoa te bwai ae raoiroi bwa e na bita aron tao kamanoan te i Kiribati ao kamanoana ni bwaai aika moan te bati, kamanoan kaubwaina. Kamanoana bwa e na aki bwainikirinaki temanna ma temanna. Tua aikanne moan te kakawaki ao e kaitara raoi ma ara katei e aera ngkai e babaire te unimwane n te maneaba ibukina bwa e a mwamwaninga. Ao e kaitara raoi ma ara katei e aera kai e babaire te unimwane n te maneaba ibukina bwa e mwamwaninga, e aki.

Te Tia Babaire te anua n aomata ae e a mwaane ke aine iai te bwai ae moan te kakawaki irouna n te tai are e kiriwe iai te kaawa ma e taetae te unimwane e kaokoro are e na taekinna ma are iana are e tuai n roko n te ririki anne. Bwa are e kangai e nang mate te aomata aio ao ngke e tabeka ana babairea, i a buti ngkami rorobuaka katikua ao ae I a bairea taekana. Ao anne ae e nakoraoi iai aron ara katei ni Kiribati bwa ti bon wanawana tia kaman wanawana imwain rokon te tua. Ngaia are ti katea aron ara babaire inanon te maneaba bon babaire aika a nakoraoi ao e rekereke ma te ririki bwa bon ake temanna te ataeinimwane ke te ataeinaine ae e na nako n tekateka ikekei n onea mwiin te unimwane ni babaire inanon te maneaba.

Ngaia are bon kananokawaki te ririki ao kabwara nano naba are ngke e tabekaki bwa te Biira aio e nang kakawaki ti ibukin te ririki, bwa te bwai ae nang kananokawaki riki ao ai antai ae nang kainaki are e na roko ana ririki n te 45 are e nang reke ana tai n rin n te tai aei. I kabwara bure bwa ngkana ngaia anne ae e a kairoroaki iai te bitaki n te ririki aio. Ao bon te titiraki, ao I kabwara au bure iai. Iai te aomata ae iangoaki rinna n te tai aei, e aoria tao e na bon riai riki ni manga katereaki nakon te botanaomata bwa te rabwata aio moan te kakawaki ao tao e a bon riai ni katanoataaki nakoia kaain Kiribati kaain te Commission aikai tennoa ao tennoa ao tennoa ke tao tennoa ao neioa ao neioa. Ao ngkana arona bwa e na karababaaki te koraki ni iango inanon te botaki aei e aera ngke ai te ririki e aera ke ai te

ririki e aera ngke ai te mwaiti e aera ke aki karekeaki tao niman nakon ae teniman I taku ngai bwa e nakoraoi riki are niman nakon are e na bitaki te ririki ao ti tenman naba. Bwa e taku te taeka I taku bwa taan iango aika a mwaiti e na otinako riki ae a raraoi n aron aia babaire n aron ae tao ti tabeman. E aoria bwa are anne bon aron te namakin iroun temanna ma temanna.

Ngaia are aio anuan te i Kiribati ae ataia te unimwane ngkana e tekateka bwa e na baire, ao e iango moa e kaokoro ae te unimwane ae e a bon maan inanon te babaire ao ngkana e taku te Beretitenti bwa iai tabeman ae e a mangaongao ai aron aia babaire n te ririki ae 50 ao tao bon anne teuana te bwai ae kona taraia bwa tera anuan te aomata anne man te moantai ni karokoa are e a roko n te ririki are tao 50 ae iroum e aki riai n tekateka n te tabo arei. Ao moan te bebete aron karaoan anne ma n ara katei e rangi n eti are e karaoaki bwa ti bon noria n aron ae kakaraoaki i abara irouia ara unimwane e rangi n tekateka ni iango te unimwane ao e karaurau, ao n ana taetae ni kawai naba ae moan te kamaeu *' Rorobuaka I a buti ngkami e aoria bwa e kamatauninga are tabekia te rorobuaka ni mwaane anne ma katuka taekana bwa e na baireia te unimwane n te kaawa'*. Ai kamaeura, bwa ti bon ataia ao a ongongora inanon te Auti n Tei aio bwa are kona bon ongora aron tebururun te maroro tao mai iroun te 50 ni waerake ke mai iroun antai.

Ao anne te bwai ae moan te kakawaki e a ongora naba tei Kiribati mai ikai bwa e a taraia naba bwa tera te ririki ni maeu ae kanga e bon riai naba tao inanon te Auti n Tei aei ngkam, I nang kabwara bure ngkana arona bwa e na bon riai naba anne. Ao tao e na bon riai naba ni matoatoa riki aron babairean aron aikanne riki nakon te rabwata are e a kateaki anne, tao e na bon riai ni matoatoa naba bwa antai ae e na kaaina te bwai aei. I taku bwa anne bon te bwai ae moan te kakawaki, te tua are e kaweneaki arei e na rangi ni matoatoa bwa ti aki nanona bwa e kateaki ao e na aki karaoa ae riai ae ti na mano iai ngaira kaain Kiribati ao e bon karekea te kanganga ae nang korakora, ao ti namakinna naba ngkai n te tai aio ao I nang kabwara bure nakon te Beretitenti bwa ti a mena inanon te Auti n Tei aio ao iai te namakin iroura ae iai te aki onimakinaki n te kairiri n te tai aei. Bwa iai bitaki aika moan te kamimi ae ti aki tataneiai iai mai mwaaina, ao I karautaeka nakoia kaain Kiribati bwa a bon aki ota naba iai kaain abau ae Abaiang a bon aki ota naba iai, a taku bwa eti te bwai ke te waaki ae ti a tia n rinanona ngkai. E boou te waaki ae ti mena inanona ngkai, e boou aron kabonganakin ana mwane Kiribati n te tai aei, e boou. Ti aki te waaki ae mai mwaina ngaia ae tao bon riai

naba te *commission* ni bon iai naba mwakana tera ngke arona bwa iai te aekaki n rabwata anne ao e na aki mena ian te Beretitenti, e na aki mena are e Tautaeka n te tai aei. Bwa e na bon tiku i bon irouna ni karaoi ana babaire aika moan te raraoi.

Ngaia are I taku bwa anne ae bon kakawaki riki nakon te ririki ni maeu ae te 45 ae nang karinaki bwa e a riai ae e na aki tiku n ti te 50 aio au koaua. Ngkana e bitaki te ririki nakon te 45 bon akea te bwai ae e na raoiroi ae e na karaoiroia riki nakon are ngkai. Ao I kabwara bure n aron au maroro ao I kabwara au bure ngkana arona bwa e kamatauninga I kabwara bure naba nako iai ao e rawata ae na maroro I aki boutoka moa te Biira n te tai aio ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai bwa N na maroro iaon te Biira aio. Imwain ae I waaki ao I bon ti kan anga bwanaau ni boutoka te Biira ae I taku bwa te Biira ae bon bakekete taekana aio. Kanga I bon aki kan teirake te Tia Babaire Madam Speaker ma I taku bwa iai taian maroro tabeua aika a tia n taekinaki I taku bwa aki nang eti ma I taku bwa a riai ni kaetaki.

Teuana I nang boutoka are e taekinna raou ni Minita inanon te tua are e taekinaki bwa ngkana tia *question* ke tao tia nang totokoa aron kauarerekean te ririki nakon 45 ao tao ti na bon bane n taraia ni kabane bwa aio te maneaba ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ae te kabanea n rietata aio te Maneaba ae bairea taekan Kiribati. Ao kaaina iraman kaaina ae a raka iaon 50 ao a tabe ni kaaina aika a bwaka ian 50. Ngkana arona bwa tao a koaua bwa akea onimakinaia ara botanaomata aika a bwaka ian te 50 nanona te babaire ae karaoaki n te Auti aio akea nanona, aio ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati te kabanea n rietata n *institution* iaon te aba Kiribati. Ngkana tia kataia n titirakiniira tia bon kaokia nakoia naake kanga a taku bwa bon akea manenaia naaka a bwaka ian 50 bwa tao a raa tao kanga aki tau n te babaire. Tera ngkanne ae taekinna nanona te babaire ae ti karaoia aio ngkai e aki tau ibukin Kiribati bwa ti aki tau ni karaoi taian babaire akanne. Tera ngkoa nanona ngke ti rineaki iroun te botanaomata n te rinerine n te Tua ae Maungatabu bwa ti na tei ibukin ara botanaomata man te Auti ni Maungatabu. Nanona te babaire are e nako mai ikai akea bonganana ibukina bwa e aki koro 50 ara ririki. Ti aki anne te bwai ae nanonaki, ao I taku bwa a bon riai naba ni bon kakoaua taan tia taetae bwa N na manga toma riki are e

taekinna te Minita n te Tua, bwa ngkana ti bon taraa naba ana moan Beretitenti Kiribati e kairiri ngke ti 30 ana ririki. Karaua taekinna ngkanne ngkana kam taku bwa te ririki anne e aki tau.

E kangara n rineaki te aomata ae ti te 30 ana ririki bwa e na kaira te 60 ni ngaa n aomata ke te aba ae bwanin ngkana aekakina anne. I taku bwa te bwai naba ae e nang aki eti Madam Speaker bwa te bitaki aio aki tukaki naake iaon 50, ana bon *apply* aki tuoaki ma e ti kakerikakaki te ririki bwa e aonga n rababa riki te *range of* mena are e kona n *choices* ae kona ni karaoia te kateirake n te tai anne. Ngaia I taku bwa ana riai ni matata nakoia naake taan tia taetae ao nakon Kiribati ao nakon te ongora. Bwa te i bitaki aio ae kauarerekean te ririki ti aki nanona bwa a tukaki naake 50 ni waerake bwa a nang aki *apply.* Ngaia are I taku bwa e na riai ni kaetaki te maroro bwa ngkai kanga e titebo bwa aongkoa ngkai a ribaaki aron tein te maroro a ribaaki ngkai naaka a mena bwa aongkoa a mwamwaninga. Bon akea naba te taeka ae mwamwaninga ae taekinaki inanon te tua ae te bitaki ae kataaki ni karaoaki aio.

I taku bwa aio te katamaroa teuana ma tao e koaua bwa tao N na manga tan nakon ngkanne ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria are e taku bwa te tua aio e nang kabanetai, bwa e aki taketena raoi te iango are e na riai moa ni katamaroaki te tua aio te Leadeship Commission ae e na tena. N na bon titirakina te Tia Tei mai Kuria bwa are kai bon ngaia te rooia teuana moan au titiraki ai bon raora ngkoa te Tia Tei mai Kuria ngkoa, e aera e aki kaman tuangira ngke e tekateka irarikira ao e nako ni kaotia ni kotokoto mai ikekei, e aera e aki kaman taekinna ikekei ao ni boutokaia ao ni kabwatia ngke e kateaki te bwai aio , ngaia temanna naba ae kabwatia. Ao e ara ngkanne ngke e a reke ana tai ni kotokotoia bwa e bure ti aki te oi n tua e na tenakoaki akea manenana bwa e kabanemwane, ti karaoa te tua aio bwa bukina iai ara aomata ae tine rineia.

Madam Speaker e riai ni kaetaki ao e na riai n aki mena te rongorongo bwa akea ti iangoia bwa ti na kateirakeia, ae ti iangoia bwa ti na kateirakeia te i Kiribati are e taku ao akea temanna aongkoa iai temanna ara aomata ae ti a tia n *line up* bwa e nang kanoa te *post* I taku bwa e riai ni kaetaki ao e aonikai te maroro te Minita.

I taku bwa aikai taian *negative comment* ao taetae ni kawai aika aki riai n taekinaki. Ngkana ngkoe te aomata ke te mwaane ngkoe ke te aine ngkoe ae ko tei ibukin abam, ao taetae ma tai taetae ni bono nano ma taetae ma te koaua. Ngaia are N na kaoka riki au mena nakon te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ae bon raora,

ngaia naba ae boutoka te Biira aio te tua aio n te Biira ngke e riki n tua. Ai kamiira ngkai ao e a bitaki ana mwanewe ao e a taekinna bwa te tua ae kabanetai, te tua ae kabanemwane, te tua ae riai n aki kaman tei n te moantai. Ai rarabwara riki ngke e a kaman tuangira anne n ara tai anne ao ngke tao e a bon aki boutokaia naba n te tai arei. Ao tao ti aki ti te tua naba aei ewaa tua aika aekakina aio, ao tao te titiraki ngkanne ae N na manga titirakinna riki, kanga ti aki nanona bwa e aki nakoraoi te tua ao akea manenana e nang tewenakoaki. I taku bwa iai te iango inanon te waaki ao e na riai ni katamaroaki.

Ti na titiraki antai n te Auti n Tei n te Maneaba ni Maungatabu ke te tua n te aonnaba aio ae ngke e karaoaki ao e a bon *flawless* naba *impeccable* akea bureburena akea waewaeana. E na tuangaki taan tia taetae iai te tua n te aonnaba ngke e karaoaki ae e a bon bobonga raoi naba arona. Ao tao ngkana iai I nang kukurei ngke arona bwa iai te tua ae a tia ni karaoia nakai, ao tia noora aia tua are a karaoia ae e a bon bane arona e a bon bobonga arona ni *impeccable, flawless, no mistake 100% perfect, excellent.* Tia noria n akanne bwa I taku bwa bon akea te Tia Babaire Madam Speaker te tua ae karaoaki ae bon bane naba arona. *But time evolves* ao ewaa e bibitaki kanoan babaire ao e na manga tangira te bitaki nakon te tua aio.

Ngaia are I taku bwa e na riai ni kaetaki te maroro ao ngai temanna ae I kakoaua I aki nang boutoka te iango ae ngkana te tua ae akea manenana ao e nang riai n tenakoaki anne bwa akea manenana. Ao ti a bon karaua raoi n taraa tao teuana ana *section* aio ae *Leaders Code* aio teuana ana mena ae I taku bwa e nang teke nanou iai are anaaki ko tuangaki ke ko kairoroaki ngkoe te tia kairiri bwa kona kaota kaubwaim. Kona kaoti kaubwain bwa e na atai te *commission* mwaitin au mwane n te Bank arei, mwaitin abau arei iai au mwane are e mena ikekei, ao arei ao arei iai au tarau iai au tax tera riki. I taku bwa anne teuana te mena ae I taku bwa e na bon rangi ni kakawaki ngkana e na tenakoaki te tua aio. Bwa aio teuana ana *provision* te *Leaders Code* ae na bon tuka te waaki ae tao e aki raoiroi nakon te botanaomata. Bwa are ngkana e ataaki mwaitin kaubwaim ao ko a bon otara naba iai bwa ngke e ataaki kaubwaim bwa tao ti $200 te ngaa ao ngke ko a noraki bwa irawaa am kaibuke, ke tao e boo te *campaign* ao koa kamrarai bwaai aika a bati, e a bon ataaki I taku bwa e a bure anne e ataaki ngkanne bwa ian te tua e a bure anne.

Ngaia are I taku bwa e na riai n aki tenakoaki te tua aei eti bwa iai kabwakana, ao iai mamarana ma I taku bwa tabera ngaira taan tia karao tua inanon te Auti aio ti na riai ni katamaroa ma ti aki nanona bwa

ti nang anaia naba n tenakoa, bwa ibukin ai bon akea n aron are I taekinna bon akea te tua ae e a karaoaki ngkekei ao e a bon bobonga raoi naba. Bwa are *over time* ewaa taian bitaki aika ana mang riki iai te bwai are e na manga riki ao e a tangiraki te katamaroa.

Ngaia are I taku bwa n taina aio I taku bwa eti ngai temanna ae I kakoaua e riai ao ewaa te katamaroa ae e na karaoaki, tao e koaua tao n te tai moa aio teuana te katamaroa ae e na noraki e na kabwaaki riki te ririki bwa are ti na riai n ataia. Ao I taku bwa e kakawaki anne N na manga kaokia riki te bitaki aio aki tukaki naake 50 ni waerake aia ririki ana bon kona naba n *apply* ao I kan taekinna ngkai temanna naba ngai kaain te kabineti, bon akea temanna ae ti a tia n *line up* bwa e na kaaina te mena aio ae na katanoataaki *in a transparent* naba nakon Kiribati ao nakoia nakekei ao ti na uringa, bwa ngaira aika ti tekateka n te Maneaba aikai a tia n rineira ara botanaomata bwa ti na karaoa te babaire ibukia ao ibukin Kiribati, ngkana arona bwa ti taraira bwa ti tuai n roko ni 50 ao tia karaoia I taku bwa kanga e a bon aki noraki, bwa e a tia n onimakinaki tekatekara n te kain tekateka bwa ti na bairea te babaire ibukia ao ibukin Kiribati ae bwanin. Ko rabwa te Tibiika ao man taeka akanne I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order*

Hon.Banuera Berina: Ko aitau te Tia Babaire, te Tia Babaire I kan kaeti maroro tabeua ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Te Tia Babaire ti aki kakewea ae a konabwai te 45, ti totokoa te Biira aio ao N na kaeta otan te kauoman ibukina bwa ko aki kaeka te kanganga ae rotaki iai ngkai Kiribati ae akea wiin am tua aei ao ti kakoaua bwa te 45 te 20 tabun a bane ni wanawana ao a bane ni konabwai. Ma n am onono ko aki kakaea te kanganga ni koaua ae akea wiin te tua.

Te kauoua te Tia Babaire ti tabeka te titiraki e aera ko aki kaman waea te tua aei n am tai n raoniira. Te Tia Babaire tao te kauoman e aki raoniira n ana bowi Tobwaan Kiribati n November 2018. Ngke I taekina te tua aio bwa akea wiina n ana *caucast* Tobwaan Kiribati n te *conference room* 2018, e boo iai atiu ma temanna te Tia Tei ae karineaki mai Marakei.

Te kateniua te Tia Babaire e aki kakauongo au maroro te Kauoman, bwa au maroro e kangai I raraoma ngkoa n te tua aio bwa iai wiina ke akea ao I a tia ni karaoa au kakae ni maroro ma kaain te Commission ao I maroro ma taan kaburebure, ao te koraki aikai a kamatoa au koaua ae ngaia bon akea wiin am tua aei. Ao

n otau kam bon riai ni kaman tia n ataa aio imwain ae kam waakina ami onono ae ti aki te oi n onono aei te Tia Babaire. Ngaia are tao e aki kakauongo te Kauoman te Tia Babaire ngaia are I ti kan kaeta te maroro tao e a kan aki raonia n te tai are November 2018 te *conference room* are I taekina iai ami tua te *Leaders Code of conduct* akea wiina.

Ao au maroro te Tia Babaire n totokoa te Biira aio ke te onono e aki boboto iaon otam n ti ngai, ma iai bwaai ake a riki ae I taekinna ao tai kakauongo bon man aia maroro kaain ami *Leadeship Commission* ae a taekinna bwa akea wiina ao taan kaburebure man ana aobiti te AG, ae a taekinna bwa akea wiina ao I kangai e aera kam tuai ongo ae akea wiina.

Te Tia Babaire te kauoman e aki kaekai au titiraki ake I tabeki n au maroro e na kataia ni kamabubua tamaroan te bwai are I taekinna. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara kanakoa.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I ti kan kaeta naba kanoan ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki kanga ibukin aongkoa are e kamwinibaeakia naba kaain te 45, ma ngaira ara kaeka are ti kawenea e kaineti ma ana kabwarabwara te Beretitenti. Ao aei naba ti na manga bon kaetia bwa are ko a tia n taku bwa akea ae taekinaki. Bwa uoua te *point* bwa teuana e taekinna te Beretitenti bwa e a karako te aomata ae 50 ana ririki ae e ira nanon te kaetieti are ibukin rineaia kaain te rabwata aei te naan *commissioners* anne kam kona n noria n te *record* ao I bon taua mwiin ana maroro te Beretitenti ngke e tabeka te Biira.

Te kauoua, ko taku bwa akea ae taekina te mwamwaninga n te Biira aei ma anne ana kabwarabwara naba te Beretitenti ngke e taekinna bwa te ririki aei ai te ririki naba ni mwamwaninga. Ao ko kona naba n noora anne naba n tera ni mwiin te maroro bwa I bon taui mwiin kanoan ana maroro te Beretitenti. Ma mwiina a manga burebure ongoia kaain Kiribati bwa aikanne bon kanoan ami tabeka ae ngaia ae ti kaekaeka iaona ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Are I a tia ngkoa n taekinna I a karautaeka nakoim te Kauoman, are bon iai are e kona n *sum up* te Beretitenti ao e a kataia ni ibuobuoki iaon kaetakin bwaai are a nako n te *Point of Order* . I a kanakoa nakon te Minita n te Commerce Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao kanga I a moanna n taku bwa ko nang aki anganai au tai ma n nang tauraoi n tang ma e raoiroi bwa I a manga ngarengare. E koaua te Tia Babaire e rarabwa ngkai ko

angan Tabiteuea Maiaki ana tai bwa e na maroro teutana iaon te onono aio. Tao au maroro aikanne te Tia Babaire kanga e na okoro teutana, ma imwain ae I waaki ao I boutoka te onono aio. N na karaki teutana ara moan Beretitenti ngke kanga e anganaki te mwiokoaki kam ataia bwa iraua ana ririki, e kee ian 45. Ao ti aki ti ngaia ara moan Ebikobo naba e kee iaan 45. Ao ngkana koa manga bon okirikaaki te Tia Babaire nakon kanga karakin te Baibara ao a rangi n rawata taan kairiri ae a bon rangi ni uarereke iaon te uarereke ao e onimakinia teuare are bon moan te mwaaka riki nakoira, ai kamimiira.

Ngaia ae kanga I bon tabe n taratara kanga I kataia n tiribaea te boto ni iango are ko uarereke kai taraiko naba ngkai te Tibiika ao am tia mwakuri akana a tekateka imatam akanne a uarereke naba ian te roro aio, ao tao bon ngkoe naba te Tibiika nakeke a karaoi tua aikai ma ara Attorney General kai a uarereke naba. Ngaia are ti na riai n tiribaea te koaua ae e aki riai ni kaaina aio te aomata ae uarereke ke e bwaka ana ririki n aio, kanga e a kamwinibaea te roro aio e kamwinibaea te roro aio. Ngaia N na butia riki te tia maroro bwa kanga a mwinibae iai te roro aikai, au *advisers* ngkai aika tekateka ian au *tent* imwain au Biira aio a bon uarereke naba a bwaka naba ian 45.

Ngaia are I taku bwa kanga ti na riai ni kaota aron te raraoma n aron kanga te totoko aio ao kanga I kamatoai riki boto ni iango ake a tia ni mwemwe mai ikai. Ngkana tia manga bon taraa te *social norm* te Tia Babaire n ara *community* ngkai N na abamwakoro mai Tabiteuea Meang iaa riki, Tabiteuea Maiaki a babaire kaain te Maneaba ae a urereke ian 45. Ao e aki kangai Tabiteuea Meang ma Tabiteuea Maiaki *no otinako ko a nang uarereke ko kaotinakoai ao e nang bon roko bekan bwa au botu aio, ao ai akea au ikawai antai riki ae e na babaire ibukiu.*

Ngaia are I taku bwa kanga ti na bon bae ni karautaeka nakon aio. Ae kanga e a bon kabwara au bure ma kanga e bon eti ae kona kangai e riai n aki mena bwa 45. Ngaia are anne ngkanne kanga au boto ni iango iaon kanimarorou ae ngaia ae kateirakeai. Ao ibukin ngkanne ana maroro te Tia Tei ae moan te baen te karineaki mai Kuria are bon iai naba ongona n te tua are e a bon tia ni kabwarabwarai teutana te Kauoman ni Beretitenti, ma ngai ngkanne bon au titiraki ae mangori ao ni iraorao nakoina. Bwa e taekinna bwa iai ana raraoma n te tua aio n ana *caucast* ngke e kaaina ngkoa te *Party* aio. Ngai ngkanne bon au raraoma man te *caucast* arei ni karokoa ngkai akea te bwai ae noria naba ke akea ana iango riki kanga ni kan katamaroa. Kanga bon ti au iraorao nakoira aio ngkai ara nonori ao ngaia ae ngai I bon titiraki,

teuaio eti ana taeka aio bwa e a tia ni muuti n te *caucast* ngke tao e kaaina ngkoa te Party aio. Ma man te *caucast* mai ikai ni karokoa e *move* nakon te itera arei e a kaberoroa ke tao bon ti teuana n te tai arei ao e aki naba. I aki kan titiraki riki te Tia Babaire ma kanga I bon ti kan kaeka anne.

Ngaia are anne ngkanne kanga au maroro ae I kan maroro iaona. Iai ngkanne te maroro tabeua te Tia Babaire ae kanga a aonikai ao kanga aonikai ao a riai n aki mwaneweaki n te maroro aio. N te onono aio, ma e a katiaki ma te maroro ae kangai bitaki aika a kamimi tera te bitaki aika a kmimi te Tia Babaire. A kamimi te *extend* ae e aera ae nang reke n te kabuanibwai Kiribati. Ngaia I taku bwa maroro aikai te Tia Babaire kanga bon maroro ni kario iango ni bon kanga aia *personal opinion* aomata ake a maroro ae bon akea oioia. Ma bon ibukin aia koaua ae a taku bwa e kamimi ao e a kamimi naba.

Te Tia Babaire ti boutoka ngaira te onono aio bwa e kangai te onono aio e na ti kakerikaka te ririki ana riai n ataia aomata, bwa e aera ngkai e tabekaki te onono aio e na kakerikakaki te ririki ma e uki are iaona, ao iai naba kaain te *commission* aio te Tia Babaire aika a bon bubura naba aia ririki ao e rawata kanaia te ben. Ae ana kona naba ni iraorao ma nakeke tao ti arania bwa e karako kanaia te ben, ni karabinoi aia iango ibukin tao babaire ae na karaoaki iaon te bwai aio.

Iai maroro aika a tabekaki te Tia Babaire ae aika taian onono aika tao a kotokoto ao a kamamara aron te onono aio. I taku bwa maroro aikai te Tia Babaire kanga akea oia. Ao e koaua a tia ni maroroakinaki n aron are e a tia ni mwemwe man ana itera te Leader tao man ana itera te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, ma e aoria bwa a bon tia naba ni boo ma ngaira aika ti boou aio te onono ae ti noria ae I taku bwa e nang tamaroa. Bwa e tobwa ao e tieuataake. Ma ngkana ko nang bon kangai '*ti nanokawaki bwa ko bon nang uarereke ngkoe 45 te ririki*' te Tia Babaire ti kakoaua naba n taai akekei bwa e nang rawata riki te roro n te *civil service* ngkai ke iroun te roro ni Kiribati ae e a uarereke aia ririki ao a reke aia beba n Taokita, a *doctorate* ngkanne nakai ti na kamwinibaia naba? Ao e koaua ko kona ni kawai ma ngkana ko a ikawai eti bwa ko a tia n *experience* ma ngkana ko uarereke ao iai am beba ae buburakaei n aron ae ti ataia e a nang rababakaei riki aron am taratara bwa ngkana ko a tia n *awarded* te *academic recognition* ko a kinaki rabakaum bwa ko a *doctorate* nanona ko a tia n rinanon taian kakae aika a mwaiti ao anne koa *doctorate* ko kakaraoi am *research* ao ko *update* man taian *journal articles* aika ko wareware iai

ni katoa tai. Ti aki ataia ngkanne are kanga a raka iaona are tao a tia ni koro 50 aia ririki ao tao a *masters* ke tao a *graduate* ti aki ataia bwa tera ae a karaoia.

Ngaia are kanga te totoko naba aio e titebo bwa kanga e kamwinibaea aron te nati ni Kiribati are iai ana konabwai ae rorona arei bwa e nang aki kaaina te rabwata aio. Tao N na bon manikangare teutana te Tia Babaire bwa are ngkai n taai aikai te *music* kanga e a roko n te tai are kanga te *contemporary artist* ngkai. E a *remix* ai ti aki are tikunan Teienraoi are kanga nee nee e aki e a *remix,* ao te roronrikirake e a ongo ao e a ira te *rythmn* anne. Ngkana ko Katanga ngkai te kuna ae kunan Ienraoi a bonako, ma ngkana ko a Katanga am kuna ae *remix* a roko. Ngai naba irou ngkana e karaoaki te babaire ae kanga iai are ieta, iai are i nuka, iai are inano ao a karaoa aia bwai anne e na nang tangiraoi naba.

Ngaia are N na bon bubuti bwa ti boutoka te onono aio bwa ibukina bwa ti noora kakawakin karinan te roro ae ai aekakin aio. Ao ngke arona bwa e aki karinaki te roro aei bwa e a manga onono bwa e a manga karinaki riki ae karatingotingo ao ngaira ti na kangai, e aka kam nang kabatiai kara tingotingo n ami bwai aio ao a ngaa te roro ake iana. Ao tao aomata aika a kara tingotingo n tabetai ko a kona ni manga iai am kangangan ma ngaia. Ao ngkana akea am kanganga ma ngaia ti bon kakoaua bwa n taai aikai kai ngaira ae ti aki bati ni kara tingotingo ao ti a *spect.* Ngkanne ngkana tia roko riki n te roro riki ae iaon aio tao a matenten riki ara *spect.* Ao ngkana ti nang kakaina naba te *commission* ao ana kamwinibaeaki ake a bon raraoi mataia e a kanga arona ngkanne. I manikangare te Tia Babaire kanga ti kataia n tiringa aio ao ti kataia ni uarokoa aron te iango ae te onono aio ti riai ni butimwaia ao ti na tobwaia ma te kukurei ake iana. Ao antai ae e na ataia bwa bon natia nakai ma tibuia nakon taai aika ana roko ke tibura ae e na manga moantaai ni kaaina te *commission* bwa e na nang bubura aia *achievement* bwa ngaia tao a *doctorate,* ao a manga *professor* ao aera riki.

Ngaia are tao N na motika au maroro te Tia Babaire bwa a tia n nako aika I kan kotokotei a tia naba ni kotei tariu aikai man au itera aikai. Ao e koaua kanga I kan motika riki au maroro n are ara moan Beretitenti are bon kaain naba te Party aio 40 ana ririki ao e kaira Kiribati, kabwara au bure 30 ana ririki ao e kaira Kiribati, ao ti bon nang atongaki ni karokoa n taai aikai. Ara moan Ebikobo naba are kanga iraua te namwakaina ao e a katabuaki naba imwina, 10 riki te ririki iaona 40 ao ngkana a tia n onimakinaki aomata aikai n te Ekaretia ao a onimakinaki n te Tautaeka ma te korone ao tera

riki ao e ara bwa ti na aki onimakinia aomata ake ti bon ataia bwa aera arei a *credited* n aia *qualification* ao n aia *work experience* ao tera riki e aera ti nang kamwinibaeia.

E aki totokoaki are e karat e Tia Babaire e kairaki naba, ma ana kairaki raoi ni iango ibukin taai aikai bwa ana kaieini aia iango are ngkoa ao are ngkai ao are i nuka, ao are i buki ao are i moa ao e na otinako te Tia Babaire N na tuangko e bakitoutou. Ngaia are I boutoka te kaoti ao ko rabwa riki te Tia Babaire.

Hon.Banuera Berina: *Point of Order* te Tia Babaire.

Hon.Banuera Berina: Tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire a manga reke aia mwaan ngkai bwa te tatabeki titiraki nakoiu, ao ngai te Tia Babaire n nang kaekaekai te Tia Babaire. Te Tia Babaire I karabwa moa te Minita ae karineaki ngke e kamatoa bwa I a bon tia n tabeka tabeaiangau ibukin te tua aio n ara *caucaust* n 2018. Ao ana titiraki nakoiu e taku, tera ae ko karaoia? Te Tia Babaire N na ibuobuoki ao tao N na kaeka te titiraki kanoan te waaki te Minita. Ngaira kaain te Party iai taan kairiri ti bon ti kona n *raise* ara *concern* kamatoakia ke e aki kamatoaki e nakon te rabwata ni kairiri. Ngaia are I a tia n *raise* ngkekei uoua te Auti n Tei imwina ao I kaaina te Party anne te kateniua n Auti n Tei I a kitanna 2019.

Au kantaninga bwa e a kaekaaki ngkanne am titiraki anne bwa are ko tabekia nakon te rabwata ao iai taan kakoroa nanona. Uoua te Auti n Tei imwina I a kitana Tobwaan Kiribati. Te Tia Babaire I kan kaeta riki otan te Minita ao te Tautaeka ara totoko, ngaira man ara itera ti aki ibukina bwa aki konabwai te ririki 30 ara totoko bwa ko one ate tua ae e aki riai n oneaki ae akea te kanganga iai. Ngaira ti kakoaua 30 ni waerake ma ara totoko bwa e aki kainnanoaki te onono aei, ae kainnanoaki katamaroakin te tua bwa e na karekeaki wiina bwa e aonga ni kona ara tua aio n teinaia taan kairiri ake a karaoa te tua bwa a karaoi mwakuri n aonikai iara riki te Tia Babaire.

Hon.Booti Nauan: *Point of order te Tia Bababire.*

Tibiika: Te Minita I tuai n anganiko te *floor* ao ko a teirake, taraia N na bon karautaeka nakoimi Taan Tei ngkana iai buren, bwa I taku bwa e kaekaaki te titiraki are kanga kateia iaon am maroro are N na ti kanakoa au mena iaona, iaon are te *caucast* ni karokoa ngkai. Ao ngkanne e kataia ni kaetia antai teuare ke te Tia Tei are ko mwanewea arana bwa are te titiraki ae ko kanakoa.

Ngkanne I bon tiku n au babaire arei are ti aki kaunga te *Point of Order* iaon te *Point of Order* kam a bon aoria e rangi ni itiaki ami maroro, am maroro ngkoe ko kanakoa e nang itiaki ni kabane ami maroro a rangi n ota ma ti bwaai ake iai tao kotean iai te Tia Tei temanna ma temanna, e na kona ngkanne ni *Point of Order* te Tia Tei ni kona n ti kaetia. Ti ngkana e a bon tibanako bwa e a manga taekini riki bwaai tabeua ao ngkanne ti kona n tuanga bwa ti aki anne te *Point of Order* e aki bwainaki ana *point of order* arei.

N na kanakoa ngkanne te maroro nakon are imwina I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika eng I taku bwa e mwemwekaki naba te onono aio n te Auti ae nako e kanakoaki ae te 45 n ririki e aki boou te onono aio kanga n aron au ururing. I taku bwa e a bon mwaiti te kakarabakau n aron te waaki ao akea kairuan kakarabakau aika a nako. I taku bwa e a bon teretere bwa Taan Mwakuri ngkai a bwaka ian te roro arei ni kabane kaain Kiribati a bane n tia n taekinaki. N aron taekinaia teuana ma teuana. Ti aki naba kona ke ngai naba temanna ae I aki nang kona ni koaua ae ngkana ko a 50 ao e a etiruru ke tao koa riaona n tabetai naba a manga bon kangaraoi bwaai aika babaire nakoia ake taan onimakinaki e rereke anne ao tao bon te anua n aomata.

Te tua e koaua eti iai bwakana n aron ae taekinaki ti aki te bwai ae boou bwa tia bon kaman bane n ataia. Ngai naba e bon tangi nanou bwa iraua au *case* ae I mwemwekia nakon te *Leadeship Commission.* Aki butimwaeaki ma are tao anne aron ana mwakuri te *Leadeship Commission* ko aki kona n ataia bwa a karaoia ni kanga aki butimwaeaki ara tang n aron kanga aron tangin nanora ma aron bukinan raona n tia kairiri temanna ma temanna. E aki butimwaia. Ti aki nanona ngke kanga aki butimwaia ao e a bure are a karaoia bwa are a bon katereterei mwiin aia mwakuri ikekei.

Ngaia are ti na karaui nanora bwa are aikanne kanoan te waaki ao ti aki ngkoa tao ti nang kangai a mwamwaninga, aki. Neiere te *commissioner* are temanna ngke e bon roko ni kataia ni kabwarabwara aron aia Biira are a mwakuri inanona. Ao ti botaki ma ngaia n te *workshop* ikekei e bon kaota tangin nanona neiere te kamitina ngkana ti tangin nanona tao tabeaiangan nanona. Bwa e kangai *'bwa e aera e na uotaki te ribooti nakon te Beretitenti ke n au iango e na bon riai nakon te Auti n Tei'* I taku bwa ngke e taekina anne ao te kantaninga mai ikekei e a tia naba ni mwemwekaki aio bwa e bon taekina anne neienne n ara tai ni maroro. Kamitina ake ti

waaki ma ngaia tao ni irekereke ma temanna are e na oneaki mwiina ae tao ngaia ae e a mwemwe taekan te ririki ae 45. E nang itiaki naba aron aia maroro ma ngaia a bon boou n aekakira bwa aki koaua raoi bwa tera aron aia mwakuri ae ana karaoia. Bwa tao a raraoma naba bwa e nang kanga aron kaburean temanna ma temanna.

E a rawata naba au tai n roko irouia Kamitina I roko iroun te Tia Babaire n te Kaminiti ni kaineti ma tangitang n taai aika nako ao nano buakara, e bon reke au tai ni maroro ma ngaia ao e rau nanou ngke I maroro ma ngaia. E rau nanou ni kataia bwa n ana kabwarabwara are e kataia ni kaotia bwa akekei aron ana mwakuri ake e na kataia ni karaoi. Ao I taku bwa I raonna naba n ana koaua bwa e raraoma bwa tera raoi ae na riai ni karaoia ni bwaai ake tia uotai taekana nako ikekei. Bwa are e bon taku bwa are a bon tarataraia a kakauongo iroun te botanaomata ao a butimwaia taan roko ni karini aia koaua. Ao n tokin te tai akea te bwai ae reke ao tao a bon ukeuke nako. Bwa ti aki aomata aika kanga kona taraia bwa aki ota ke tao ana kabi aron kakaean aia mwakuri a bon kekeiaki. Ao ni karokoa ngkai I taku bwa a bon nikoia naba.

I taku bwa e teretere naba ae taekinna te Tia Tei mai Kuria bwa e mamara te tua. Ao e aki kakeweaki anne ai ngkam bon au taratara ngai temanna ae I a rauaki naba n te tua aio, ao I a namakina naba te raraoma iai, I a nikonikoai naba n ti taekan te tua aio ao ti nanakonako n taetaekina te tua aio n ara Komete are ti nako iai bwa ti na kataia ni kabura ieta nakon te botanaomata bwa ti na bon uarokoira ngaira aika tia taetae ngkai. Ngaira aika taan kairiri bwa e uara ara namakin ma aron te kantaninga are ti kawenea ngkai ian te tua ibukin tararuan ao tikonakin ao kawakinan ana bwai te botanaomata.

Ti aki kona ni kangai bwa 45 ngkoa are ngkana e reirei e a rababa naba ara taratara ngke tao ngkana e a beba bon iai tabeman ae bon tibwangaia anne bon iai tabeman ae a bon bungiaki n aroia anne. Bon aomata aika a ka karaurau ni iango ao ataei aika tao ngkana taetae ngkai bwa tao ataei ae a tabe n rikirake n rinanon aikanne ao iai te kantaninga irouia ae e okoro aron nanon are e bobotaki ikanne ao e bobotaaki mai ikanne, bon iai are e na terenako ao aki kona n raba aekaki n aomata aikanne. Ao ana namakin te botanaomata e titebo are e reirei ao are e aki reirei ao antai riki, e aki kona ni kaokoro te taratara ngkana ko noora te aekaki anne. E bon aki kona ni kaokoro ana taratara te botanaomata e aki, ngaia are te kantainga bwa te 45 te kanganga ngai ngkanne tao N na karautaeka. Ngai temanna ae I rangi n tangiria kaain abara bwa ana kaungaaki n

taainako, n aron roroia nako ae a kakaokoro. Bwa are n tabetai iai ana namakin te aomata bwa e kona ni kakioa te mwakuri are e katanoataaki. Ao e tangi nano bwa e tukia te ririki bwa e kangai te ririki ngkana e koro 25 am ririki, ao ko a kona ni kakaea te mwakuri anne.

Iai kakaokoron temanna ma temanna, ao ti na aki tukia te roro ni Kiribati bwa are koa biri rimoa naba n raraoma bwa k otaku bwa ngkana e a roko te roro arei ao e a botakarua. Bon iai ataei aika a nano iai mwaane ma aine aika a bon a rabaku aroia. Are bon aron te roronrikirake te maeu aio ko tabe n rikirake ao ko kakan ikawai ngke koa manga tabe ni kairikaaki koa manga bobo ataei ko a manga rangi n rarawa. Ngai e maraki naba taningau ngkana I taekinaki te unimwane arei antai naba ae taku bwa te unimwane ngai, kanga I bon tuai ni unimwane kanga bon te iango ma are anne aron te waaki n aomata te anua n aomata. Ngaia are ti na riai ni kabotauira ma aron te waaki ni kataninga.

I karautaeka I aki tei ibukin e uara te Tautaeka I tei ibukin te i Kiribati are e na kona n reke tibwangana man te mwiokoaki aio. Ngkana e na bairea taekau ae bon eti ngkai I onimakinna. Ngai te moanibwai ae N na buroroia nanou ngkana I namakinna bwa I kairua I aki tangiria bwa N na baireaki taekau. N na bon riai inaomata ni kerikaaki bon irou. Anne I taku bwa anne ae ti riai ni weneakinna ngaira n tatabemaniira nako I aki kona ni kairi ngkami ni kairoroi ngkami, ma kanga anne te kantaninga ian te tua aio. Ngke n arona bwa akea te tua aio tera ara namakin n tatabemaniira, ao ngke iai te tua aio ti aki nanona bwa ti nang karekei ara anga. Ao ngkana e na bon boo ara tai ni kabureaki bwa ti bon riaon ae riai ao kai are anne. Ti bon aki ako ti na bwanga, ti bon aki karau bwai akea taekana. Aikanne aron ara namakin ae ti riai n taetaekin ikai ngai n au koaua.

N na boutoka te onono aio n te tai aio ti angan te roro ae tabe n rikirake te roro ni Kiribati ae tabe n rikirake ara na tai, akea tokin tian te ririki n aron ae ti taku. Ma ngkai e kamarauaki nakoia akana mai iana, ngai I kakoaua anne te 45 e a tau naba. Bwa are ngkai e bon bobo ataei bwa ngkana e rerea ana mwakuri ma aron maeuna ao anne te kanganga ao ngkana e teimatoa n tiku n ana mwakuri ni kakoroa nanon ana mwakuri ao are e bon taratara matan te botanaomata ao ngaira ake ti na onimakinna ti na teimatoa n onimakinna n taai nako. Man taeka aikanne tabeua ao I a toki naba ikanne te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: I angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea naba au tai ni maroro iaon te Biira ae moan te tamaroa aio. Te Tibiika e koaua te bwai ae kateirakea nanou bwa N na taetae ao kanga I bon aki kan iangoa te taetae ma ngkai e a kotokoteaki te naan ririki, ao te onimakinaki. Akea au kanganga te Tia Babaire ibukin te onono aio ao temanna ngai ae I boutokaia ian kabwarabwara akana a bon tia n nako irouia Taan Tei ao I taku bwa kanga akea temanna ae I kona ni waea ana kabwarabwara bwa are bon te Tia Tei e bon tannako ma oin ana kabwarabwara.

Tao e koaua I karabwa temanna te Tia Tei are e a tia n taetae naba inanon te Biira aio ao e taekinna bwa e bon taubwiaki te aomata ma ana maroro. Bwa are ko bon kinaki te Tibiika ni marorom ao koa kinaki naba. Ngke ko taetae ao koa kinaki naba bwa buburara ngkoe ao teira ngkoe. Ao tao kona maan raa.

Ngaia are N na moana tein au kabwarabwara te Tibiika n te naan onimaki aika moan te bati onimakinakia aomata. Ao nn karuoa rikaaki te onimakinaki aio te Tibiika. Ngkana tao ti tara *Santo. Ioane* te Euangkerita ao te 17 ana ririki ngke e rineaki. Te 17 ana ririki ngke e rineaki te kabanea n ataei ibuakoia abotoro ao te kabanea naba n tatangiraki. Ti aki ti te kabanea n ataei bwa te kabanea naba n tatangiraki bwa anne e oti ngke a mena ian te kaibangaki. Ngke e kangai te tia kamaeu neiko anne natim, e kotea Santo. Ioane bwa e kinaki te aomata man teina. Tia uotiarake riki teutana te Tibiika te Moan Maritire te Bau e onimakinaki ao te rikan ngaia e onimakinaki. Ti nang karuoarikaaki nakon te karaki, ngke a taetae taan babaire akekei ao a taku bane anai ami atibu ao tia karekea te aine anne. Tera ae karaoia Iesu are e taku bwa akea ana bure ao ke e karea te aine aei. E taekinaki bwa temanna imwin temanna a bane n taonako, e tararake te aine arei ao e kangai Iesu ao antai ngai bwa N na motika taekam naba naako ao I kabwarai am bure.

Te Tia Babaire I taku bwa te ririki moan te kakawaki te onimakinaki ke onimakinakin te aomata moan te kakawaki ao I taku bwa I boraoi ni iango ma are e taekinna te Tia Tei mai Kuria. Bwa te ririki 45 akea te kanganga iai akea te kanganga n te ririki anne, ngaia are I boutoka te kaoti aio bwa are kanga bon ti te onono ibukin karuorikaakin te ririki are 50 nakon te 45 e ti taraaki te *range.*

Tao ibukin ana tena ngkanne anne baena ngaira Taan Tei bwa ti bon tangiria bwa ti na tenaaki ti a nang kona ni karekea ara onono bwa a nang karinaki taian tena ma tao tera. I kakaai ara anga bwa are anne bon

tibwangara ma n tarakina moa n te tai aio iai te onimakinaki irouia aomata aika a kakaokoro, a mwaiti taan onimakinaki.

Te Tibiika I wareka naba teuana te karaki ae kamauan temanna te teei ae uarereke ae ai tibwa 4 ana ririki ao e kamauaki te teei are uarereke arei iroun te aomata ae akea ana iango are e aki onimakinaki irouia aomata bwa e taraaki bwa ti aki te reeti ae raoiroi. Ma e anaia ao e kamanoa ao e kakawakinna bwa e na aki bwakaraki n te karau ao e na aera riki ni karokoa te tai are e kuneaki irouia te koraki ake a kakaea.

Ngaia are moan te kakawaki kanga kinakin te aomata ao eti te koaua are kainakin te aomata bon anuana, taetaena, a mwaiti kabwarabwara akana ti aki tangiria ni manga kan okiria te Tibiika bwa are e koaua e a okioki naba ngkanne i taningan te tia ongora. Ma ti kakoaua bwa te Biira aio moan te tamaroa ngkai e uotaki rikaaki bwa e aki karekeaki aia anga te koraki bwa a nang bon bane naba n roko ni kan *apply.* Ma e koaua bwa ko bon kona ngkoe n nako ngkana e a koro 45 am ririki koa bon nako naba n *apply* ikekei. Ko bon bae ni maaku ao ni kangai ko bon namakiniko, ko bon namakina te teem ao n tabetai n nang anga rau bwa I a bon tau, ao ngaia are ko bon nako n anga aram iai. Ao I taku bwa kanga e aki nang kaungaia kaain Kiribati ni kabane are e a bon kaungaia naba ni kabane. Banemai kam a kona ni karini ami *application* ibukin tera, kaainakin te Komete aei bwa bon iai aomata ake a bon taketena tibwangaia anne.

Ngaia are moan te kakawaki kinakia aomata bwa ana aki aranaki bwa te rorora ma ana kinaki bwa iai te onimakinaki irouia akana a tia n raa ana anganaki iroun te botanaomata ao ni kinakia man aia mwakuri aika a kakaokoro. E koaua ti karabwarabwa naba nakoia ara taan kairiri iaon Kiribati n taai aika nako bon temanna te katoto ae tao te Beretitenti ni kawai Sir Ieremia Tabai, are e kataia naba ni katanea te mwaneka ao bon anne bukina teuana ae ti aki maaku n anga arara bwa are e a kaman tane mai mwaaina. Ao ngke e tane mai mwaaina ao ngkai ae tia kakoaua naba ae aera arei e kinaki anne iroun te i Kiribati. Ko bae n anganaki te rabakau ngkana ko noraki bwa ko a tia n roko n te aro are ko kantaningaaki. Ngaia are kinakin te Biira aio irou te Biira ae moan te tamaroa ao tao e na iai riki imwina onono nakon taai aika ana roko riki are e na bon roko raoi ni kakaongoraan te Biira aio ao n tikiraoina. Ao e koaua bwa ngai naba temanna ae kanga I mamaka te Biira aei.

N ririki aika nako ao e koaua I kaaina ana Board te PUB, ao I kaainna ao I

wise chair iai ao n tabetai kanga I a mama ngkana n nang kaira te bowi ao te naan unimwane kaain ara bowi n te tai arei. Ma taraan ma tarakiu irouia kaain ara Board n te tai arei ao a taraai bwa iai te aomata ae iai onimakinau, ao aki taraaki bwa te roro ae ngai. Ngaia are I karaoa naba au mwakuri ma tibwangau are I taku bwa N na onimakinaki iai.

Ngaia are moan te kakawaki akanne bwa tao eti tao e koaua e a tia naba ni mwaneweia naba te Minita n te MOJ tao iaon iteran mwaitia Taan Tei e a bon bwaka iaan te ririki are e taekinaki anne.

Ngkana tia manga taraa ana kainibaire teuana te botaki n rabwata ae te kaintabwi ibukin te mwane, ao e taku '*ko aki kona n ana mwane ni karokoa ko a tibwa kona n anaia ngkana 45 am ririki*' kai akea naba buren anne. Bwa ngaia e a kaman kinaki te ririki are 45 e a kaman kinaki ko a kinaki bwa aongkoa koa roko n te roro are kanga koa *mature* koa tai, kanga ko a tau nakon te iango ao anne naba bukin te Tibiika ae ko karekea au tai bwa N na maroro bwa ko bon tangira naba au ririki bwa ti aki ibukina bwa I uarereke ma ibukina bwa ko onimakinai.

Ngaia e bon riai ni kakaitau te aba ao ni karabwarabwa, ao temanna naba ngai ae I nang onimakinia kaain te Kaitara are aia ririki ngkai are a bwaka naba ian te itera ae te 45 rikaaki, ao I nang onimakinna ao I taku ai kamaeura te Kaitara aio bwa are kanga bon raora. Ngaia are kanga I aki noora raoi ngkanne tangi buakan ao buakakan te Biira aei. E koaua ti *workshop* n te wiiki ae nako ao e karaoaki ara *workshop* irouia kaain te OB e koaua ti nang maan iaon are teuana. Ao ngke tia roko iaon aio ao ti nang mimi bwa ti nang kai bwara. Ao e taku teuare e kaira ara *workshop* kanga e a moanna naba n nako nanou, ngke I tara teuare te moan *presenter* ao e a bon I nenei naba taian titiraki nakoina ao kanga e a moanna kaania ae e nang mannang, e kuri aki bwii ana miniti teuare te *presenter* are te kauoman ao e a toki naba bwa kanga akea totokoana. Ma tia taraa aio bwa are te tabo ae ibukina ae e na ongora Kiribati bwanara iai te Tibiika. Ma ngke arona bwa tia kaman karini ara iango n te itera arei ao e na buoka naba aron kabwebwerakean te kantainga ae moan te tamaroa iroura ngaira Taan Tei ni *contribute* nakon te Biira aei.

Ma I taku bwa e riai boutokaakin te Biira aei te Tibiika bwa ti aki ibukina bwa e a kaungaaki te aomata ke iai ae taketenaki I aki kakoaua bwa ngkana arona bwa iai ae taketenaki n te Biira bwa aongkoa tao e a taketenaki tao temanna ae e a tia n tarataraia te Tautaeka bwa e na kaaina e kairua te Biira ngkanne, e rangi ni kairua e rangi ni kairua. Ma

e taketenaki n te ririki bwa e uki ibukia te koraki ake kanga a bon namakinia. E uki irouia te koraki ake a bon namakinia. Ao ngai temanna ae I maroro I abau ao e kaekaai temanna te unimwane ao a e taku '*e rabwa ana maroro te tia kan rineaki aio, kai ti bane n ongo ni kabane ao ko bon tau ma I ataia ae abwabwaki am tai e tuai boo am tai*' I ataia ae taketena au ririki. Te Tibiika tera ae I karaoia ngke I taetae nakon te unimwane aei '*ko rabwa ao ko aitau I karineko n nakoam ae te unimwane ma bon ti am iango n ti ngkoe'*. Ngkai I roko n anga arau I a tau ao N na riai n reke. Bwa kam a bon bon tia naba n rinea naba temanna ae bati n tangiraki iroura ae akea rabwatana n te tai aio ke 30 naba ana ririki. E rangi ni uarereke naba Teatao ngke e rineaki ti 30 tabun ana ririki ao anne I taraa te roro aio bwa e rangi n tau bwa ko namakiniko ngkoe te aomata are ko na nakonako. Bwa tera are e ko nang kaea, ko namakiniko naba bwa ko nang tauraoi nakon te tibwanga anne ao koa manga kaman katinea imwaina, bwa I tau nako iai ke I aki? Ngaia are ngke ko nako ni kaea bwa ibukina bwa ko tau.

Au kantaninga naba anne bwa koraki akana a na kaeka ke ana *apply* nakon Kiribati Commission anne bon te koraki naba ake a namakinia bwa a tau nako iai bwa e na akea te tabeaianga irouia, e na akea te inanonano irouia, ma ana ti katikua irouia bwa e kangai, *moan te kakawaki te onimakinaki ae N na anganaki.* Bwa te tibwanga ao te onimakinaki te Tia Babaire.

Ngaia are moan te kakawaki aio ao I taku bwa boutoka te Biira aei ao I aki boutokaia bwa are kanga I aki noora te kanganga ke ni kakerikakan te ririki. Ngke arona bwa e bonkakerikakaki nakon tao ti 18 ao ngkanne tao e a bon takakaro, kai ti nimaua te ririki te kerikaaki ko taraa te *range* anne ti nimaua te ririki. Ao e aki nanonaki n are e a bon taketenaki n are 45 ni kakaiaki. E kona n ae 46,47 bwa annme tarakin te *range* anne te Tibiika. Ngaia ngai I noria kanga akea te kanganga bwa e karekeaki naba te *opportunity* nakoia te koraki akana a bon namakinia bwa a bon tau n itera akanne. Ngaia are temanna ngai ae I boutoka ana Biira n te Tautaeka n te tai aei ao bon aio naba ae a tangiria kaain abau ae Abaiang bwa ti riai ni boutoka te aekaki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Minita ibukin Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo; Ko rabwa te Tia Babaire ao e uarereke ae N na taekinna bwa I bon ti kan katerea bwa te Biira aio ke te onono aio e nang uarereke bwa bon ti kawarebwaean te raumea are kanga e na kona n onimakinia taan

onimakinaki ke taan kaina te rabwata aio.

Te totoko are ti ongora te Tia Babaire e kangai te moan totoko, naake a 45 nakon 49 aki tau, a tibwa kang ewanin ke tao tera a tuai tau bwa akea kanaia te ben aio te moan totoko.

Te kauoua n totoko, te tua aio akea wiina ti te bwai ae N na titiraki. Tera te rabwata ae ti taekinna aio? Antai kaaina aika a bon riai n rineaki? Bwa e koaua ti na riain taraa te rabwata? Tera taben te rabwata are e na kateaki arei tera ae e na karaoi, tera tibwangana? Ao ti na kona ngkanne n taraia bwa antai aika a tau e tau ni kataunariaki te ririki ke tao tera. Te rabwata aio e kateaki bwa e a nang rawata te aonikai. E a rurunginako ana mwane te botanaomata kanga te aekaki anne e ribaaki ae na tikonaki e na karaurauaki, aron ranganakon ana mwane te botanaomata n te aekaki ni waaki ae te aonikai.

Te *corruption* te Tia Babaire, anne kateakin te rabwata aio irouia taan kairiri bwa ana taraaki bwa a riai n taraaki raoi. Antai ngkanne aika a na kona ni karaoa te nako aio bwa aio bon ti te titiraki? Antai? Anne te bwai ae I kan katerea ao e kangai te taeka. 45 ni waerake ae tia kataia ni kakerikakia nakon 45 ara kantaninga bwa a bon tau nakai. Bwa e koaua te nakoa aio e tangiraki te aomata ae ti onimakinna. Te aomata ae onimakinaki, te aomata ae iai te *integrity* te aomata ae kanga e a bon mwaane ke tao e aine, ke tao e tau ana konabwai. Ni karaua n rinanon te naan waaki ake a karaoaki te naan waaki n aonikai, bwaai ake a karaoaki nakon te botanaomata ao nakon ana bwai te botanaomata. Anne katakin kakaeakia kaain te rabwata aio. Ao tia tuangaki ngkai bwa ngaia ai ti te ririki ae man te ririki ao ngaia ti na *base* ara rinerine iaona. *No,* ti aki anne bwa te rabwata aio e nang kakawaki ao ti bon ataa kakawakina bwa te bwai ae te *corruption* moan te kanganga arona bwa nakana ana *corrupt* te naan *smart people,* aomata aika a bon *smart* aika a bon kona ni kabwakeuai bwaai ni kabane ni kabirinako man ninneia. Tao e na tei tao te umwanreirei bwa e na tei e aki tei, bwa e bwangaunako n te tabo teuana, tao te onaoraki ke tao tera e aki tei.

Ngaia are te rabwata aio e na kona ni uotaki tangitang nakoina bwa e na bon karekeia nakai ngkana a karaoa te kanganga, ke tao e na teirake antai ke tao e na bon *scholarship* te teei ao a rineaki tabeman, te aekaki aikai. Anne bukina ae kateaki te rabwata aio ae te rabwata ae e na kakang, te rabwata ae e na kona ni uneakina aroia te botanaomata ma aron babakanikawaia te botanaomata. Ti aki nakon te ririki ti aki nakon tera, ti na rineia ara aomata aika a kona n

kaeta te bwai ao a unun ao a kaeta te eti ibukin te botanaomata.

Ngaia ti na karautaeka bwa e taekinaki bwa n te ririki ma ngai irou ti na ti taraa ana *purpose* te bwai aei bwa tera ae e na karaoia. Ao te bwai ae karaoaki n te onono aei, e aki n aron ae e a tia n taekinaki e ti kakerikia teutana n anga riki te *rules* ni kabubura riki. Ao e aki n are kanga e totokoia kaain te 50 ke tao kaain te 60 ke kaain tera e aki, ma e karuoa riki rikaaki. Bwa e koaua bwa ti nako ni kakaia ara taan karaoa te mwakuri aei aika ti bon onimakinia bwa bon aomata aika a mwatai. Bwa aomata aika ana kakaeaki rongorongoia aomata aika a *smart* ae a kona ni *manipulate* te *system.* Ao e taekinaki bwa akea wiina. Akea wiina ma I ataia bwa n te tai aei ao iai te kui, ao ngkana akea wiina aio te tua akea ae totokoira ni karaoi ara onono nakon te tua aio n te Maneaba ni Maungatabu aei ngaira Taan Tei, taan karao tua ngkana ti taku bwa aio te tua bwa ti taku bwa tia nang irantangaia bwa e rangi aki tetena. Akea ae totokoira, ti aki ti te Tautaeka ae ti na onimakinna ma ngkana ti na rangi ni irantanga aron taian aonikai ke tao ni kabwangaia raoi te koraki ake tao a bon karaoa te kairua ti riai ni ikarekebai iaon aei ngaira ni kabane Taan Tei. Iai ara kona ni karaoi tuua.

Ngaia are aikanne au maroro ae I kan kanakoia te Tibiika bwa I taku bwa ti a nang maroro iaon te tai aio ma I taku bwa I tabe n taraia ao ti na aki taraa te rabwata aio bwa te rabwata ae mangori. Ao te rabwata ae e na ti tataninga te aomata ae aongkoa e a ikawai. Ti na taraia aomata aika kona ni karaoa te *duty* aio ae kona n *do the job.* Ao e taku te *scientific management* kona riai ke kona *put the right person on the right job with the right skill.* Ao anne ngkanne e a kataaki ni karaoaki inanon te tua aio a kataaki ni karuoaki rikaaki bwa ana kataaki ibuakon te roro akana tao e na moa man 45 ni waerake ao tao e kona riki n rababa te rinerine. Ti anne au maroro iaon te Biira aio ao I boutokaia te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tia karinei te naan maroro aika a mwaiti man te onono aio, ao e koaua bon te onono ae nang uarereke ti bitakin te ririki. Ma are e a bon tia n nako ara *position* tao bon te titiraki are kanga e karina te ananau ni maroro iroura e ngae ngke bon ti oneakin te ririki ao ngkana ko nang onea te tua, ara kantaninga n are e a bon taekinna te Lawyer are te Tia Tei mai Kuria are te tua e bon rangi ni kanganga aron karaoakina, ao ngke e karaoaki e bon karaoaki naba ibukin boutokaan te rau, te rikirake tera. Ngaia are iroura ngke e a manga iangoia te Tautaeka

ke tao te rabwata teuana bwa e nang manga karaoa te onono, ao te titiraki bwa tera kakawakin raoi te onono aio nakon ana *purpose* te tua ngke e bon kateaki te moantai.

Ngaia are N na karau taeka nakon te Tautaeka bwa I totokoia ian naba te kantainga are tera raoi ae tia uaiakinna ngke tia onea te ririki ni kaineti ma are a bonganan te tua aio ngke e moan karioaki irouia naake a moan karioa. Ao N na karabwarabwa nakoia naake a karioa bwa are ti boutoka naba te tua ao e aoria bwa are e na bon waaki te waaki inanon noran karaoan nanona ao ti na noori kanganga ake a riai riki ni katamaroaki. I taku bwa 4 te ririki n aron ae e a tia ni waaki te tibwanga. Ngai temanna ae kanga I boraoi ma te kantaninga are tao ti nang kona riki n noria teuana, uoua irarikin aikai bwa kanga ko aera arei a bongana riki ibukin kakoroan nanon te tua aio nakon te kantaninga are ti na uaiakinna bwa e na bon kamauna te mwakuri buaka irouia taan kairiri.

Ngaia are tao te bwai ma te titiraki ae ngkana ti totokoia ngkai, ngkana ti kabwatia, tera mwiina nakon aia mwakuri nakai. E na bita aron bonganan ke e na kakorakora riki aia mwakuri naake a mena n te *commission.* Tao e koaua iai te maroro are e kangai tao e bitaki bwa e aoria n ae a kinaki aia konabwai tao roro ake a mena tao 45 mai inano. Ma I taku bwa te tua aio bon iai te ririki iai, ao bukin tera ane bon iai te ririki are 50. Ao e koaua a bon kinaki kanga aki kamwinibaeaki aia konabwai te koraki, ao e kotokoteaki te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki are e a tia n riki bwa te Beretitenti. Bwa are rikim ni Beretitenti bon akea te tua ae tukiko iai bwa e aki kotea te ririki ae te Beretitenti e na ti riai ngke ko na ao te tua are e bon kariaiakako bwa kona riki bwa tera te Beretitenti. Ngaira aika ti riki naba bwa Taan Tei bwa are tua e anganiira naba te kona e aki tukira. Ma are bon te titiraki bwa iai naba te ririki ae bon kaman koteaki n te tua anne. Ao tao anne e bon kaineti ma tao aron moa tibwangan te rabwata are e taraaki bwa e nang kakawaki ae te *commission* ao e koaua e rawata te naan *commission* ae a tia ni kateaki iroun te Tautaeka ao teuana ae I rangi n tarataraia are te bon te *Public Service Commission* ae bon iai naba tuanga ao tao bon iai naba aron rineaia kaaina. Ma ngkana ti bon taraa kaaina ma ngke e moan tei ni karokoa ngkai ao e koaua a rineaki iroun te Beretitenti ao a bon rineaki n taai nako aomata aika a bon onimakinaki.

Tao te Beretitenti e bon taraa te ririki n te tai arei ke bon iai te koaua are e bon onimakina teuaio bwa e bon kona ni karaoa tibwangana e kona ni bairei aron maeuia aomata, bwa are maeun te aomata te mwakuri. Ngkanna a kabaneaki a kateirakeaki.

Ngaia are ngke tao arona bwa kam nang noora te ririki bwa te *issue* n te tua aio ao tibwangan te Commission tao ngke arona bwa kam bon kakea te ririki. Ngai temanna ae N na boutokaia, bwa are e a bon nakon te Beretitenti ko *test* te naan *integrity* tao naake ana mena ao ko bon *test* naba ana *integrity* te Beretitenti irouia kaainana Commission. Bwa e bon kamanga naba ae ti nang raraoma n te ririki bwa ai antai te Beretitenti ae bon onimakinaki ao e nang rineaia n aki akaka kaain te rabwata ae nang kakawaki.

Ngaia are tao ngai irou e tuai tai ae te ririki bwa ti nang bitia bwa I taku bwa kanga ana *significance* ke bonganan nakoiu ae I ongora I taku bwa ti totokoia ngke ti boutokaia e aki *make te difference* n ana waaki te *commission* bwa iai riki bwaai ke onono aika ti kataningai. Ma e aoria bwa bon te kakaewenako anne bwa are te Tautaeka ngkana e noora riain onono tabeua ngaira naba ti na noora riain anne, are tao e kakawaki te tai ni maroro n te tai aio aotao tia bon kan kaotia ae e rangi kakawaki tibwangan te Commission ao aio te tua ae rangi ni kakawaki. Ma moan te kakaewenako nakoira bwa tia karaoa ara onono riki are e na kaea nanon ana kantaninga te tua ibukin boutokaan kamaunakoan te mwakuri buaka iaon Kiribati. Ngaia are n te tai aio man au maroro aika I a tia ni maroro iai I aki moa tauraoi ni butimwaea te kaoti aio bwa I taku bwa tao e tuai tai, tao iai riki anga tabeua ae ti na kona n raa arei ni kabonganaia aomata a konabwai tao n te *area* aio. Ti ataa te rabwata aio bwa kanga te *structure* e bon rangi uarereke naba ana *starting* tao ti temanna tera arei tao n te NCS ngkana arona bwa ti noora te ER bwa tao iaon kawaina. Tao kabonganakia naake iai aia konabwai ao ngaia tao n *upgrade* te rabwata aio karekea te CEO karekea riki te naan raa aika ana bongana, ataei ke kaain Kiribati ngkana ana kona n riki bwa Taan Mwakuri ake ana buoka ana waaki te Commissioni kakoroa nanon tibwangana bwa tao e aonga n oti mwiina ao e na kabwaia iai ara botanaomata.

Ngaia are tao aikanne au maroro tabeua te Tibiika ao I a karautaeka moa nakon te Tautaeka bwa I aki moa boutoka te onono.

Tibiika: Te Minita ibukin te Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa ti na maroro naba teutana iaon *point* tabeua are I aki kan manga kaoki ake a tia ni mwaneweaki ma iai au *point* aika a boou ao a boou nakon te taninga ao e boou naba nakon taningam te Tibiika.

Ao e rabwa te tai aei bwa e reke au tai imwain ae tao e nang boo aua are

e nang aki nang maan au maroro N na kataia ni kauarereke imwain boon au bero. Iai 4 mwakoron au maroro are I a tia ni korokorei ao teuana kanga bon au *concern* nakoim te Tibiika bwa ko kanga ni kariaia bwa ana taekinaki taeka aika I taku bwa a *unparliamentary* n aron te taetae ae ae kangai raraomi, kam inanonano, kam aera riki. E aera I taku bwa aikanne a rangi ni urua aron tuan ara Auti ni Maungatabu bwa aki rangi ni *parliamentary language* akanne. Kabwara au bure bwa anne bon au nonori.

Te kauoua bon katanakia naba aomata aika akea rabwataia ikai ma tia taetae ibukia are teuana te taetae ae I korokoreia ae kangai, akea bongaia ni mwakuri bwa a teimatoa ni kabanea ana mwane Kiribati ao akea te bwai ae a kona ni karaoia. Ai kawara nakai bwa a nang kan taetae ngkai bwa ane a mena itinaniku ao a ongora te Tibiika I taku bwa kona kaman *rule out* ngkana arona bwa eti au *concern* aei ke au tabeaianga. Bwa kaawa nakai a kan taetae, ngkoa kai ti bon kakoaua bwa akea te bwai ae karaoia. Ti kakoaua ngkai bwa a roko man te aoa 8 ni karokoa te aoa 4 n akea te bwai ae a karaoia ao a bakataea ana mwane Kiribati. Ai kawara ara Taan Mwakuri ake a tia n anganaki tibwangaia ae moan te kakawaki ao aikai te Tibiika I *note* bwa aikai aika a taekinaki inanon te Auti, I aki kan kotea temanna ma temanna.

Te kateniua ngkanne a nang uarereke au *point* ma I taku bwa a boou inanon te ongora ma te kateniua, te tua ae akea wiina. N na titiraki bon ti ana tua Kiribati aio ae akea wiina? E koaua bwa ti a tia ni kakaai tua bwa akea wiin tuua ke tao tia nakomai ngkai ni karekei ara *point* ibukin ae ti na totokoia bwa akea wiina n tena. Te *procurement Act* are e a moanna ni kamaunaaki ngkai n oneaki mwiina. Te tua anne e aki tena.

Te ka aua, a nang uarereke au *point* ma nang kingking. Ma te ka aua te Tia Babaire N na kairiko nakon *section* 68 n te *constitution,* 68 n ara tua ae Maungatabu ao e kangai taekana '*any member may introduce any Bill'* te Tia Tei temanna ae te *private member ke antai e kona ni uotarake ana Biira.* I aki boou iai bwa are I uotarake naba te Biira te ririki ae nako. Ae ngai te *private member* n te tai arei I tuai Minita ao I uotarake au onono ibukin oneakin te *Internal Revenue Board* are e kainaki irouia kaain te KCCI n te tai aei. Ao kam rabwa Taan Tei n te tai ae nako bwa kam tia ni uota ke ni kabwaata au onono anne.

Au titiraki ngkanne, e aera tia aonikaia ara Biira? Ara Biira ngaira te Tautaeka ara Biira ae ti a tia ni karioa, ti a tia ni mwamiraia n ara kabineti ao nakon antai riki ma Taan Mwakuri ake a tia ni karaua ni

iangoia bwa aio te tua are kanga aio moa ara nonori. Ae ti taku bwa ti na onika te ririki I aki kan manga taetae iaon te ririki bwa e rawata ae taetae iaona ma aio ara tua ae ti a tia ni mwamiraia bwa ti taku bwa te kabanea ni botonimwane. Ao ngkai ae a nakomai tabeman ni kaburetiretia ti ibukin te ririki ae ti nimaua te *cap* 45 nakon 50 ao ngkai aikoa taetae iaon te Biira ae ti kanoan te Biira ae ti aki kan boutokaia bwa bukina bwa e aki katoka te kanganga. Ao tera ae tauoko e aera ko aki uotarake am Biira, ko aki karaoa am kamatebwai ao ko uotarake am Biira bwa kona uotiarake bwa te onono kona one ate bwai aei ae ngkoe te *Private member* e aera ko aki karaoa anne ao ko a nakomai n aonikaia ana Biira te Tautaeka.

I taku bwa e aonikai taan maroro bwa are a nang kataia ngkai ni kabareka ara Biira ibukin te itera are teuana. N na kaewenakoi ngkami Taan Tei e rangi ni bongana ami maroro I aki kangai a bure ami maroro I bane n *note* ami maroro ao I taku ai bon raoiroira aia maroro nakai, teuana, uoua, teniua ma e aera kai a aonikaia ara Biira e ara ngkai a bon aki karaoia ni uotiarake ni kamatebwaia ao ni uotiarake bwa ana katoka bwa ana karaoia bwa te *amendment* nakon te Biira n aron ae ti karaoia ngkai. Tera ae tau ngkami? I taku bwa kam aonikai ao kam babaka ni kawai nakon ara Biira. Ae ara Biira ae ti a tia ni kamatenikuna ti a tia ni karaoa ni mwamiraia n ara kabineti Taan Mwakuri, a karaua ni mwamiraia ao e a roko iroura bwa tia kabwatia ao a kam a taku '*e bure bwa ngke e mena bwa ti na bon boutokaia ma bukina bwa arei e buakaka ao arei ao arei.* Aikai au *point* te Tibiika ae I kataia ni maroro iaona I taku bwa e aki bane iraua au miniti ma I taku bwa a nang boou au maroro aikai ao ko rabwa ao I nang boutoka te Biira aio. Ko rabwa.

Tibiika: Tao iai teutana mwanewean ana maroro te Minita ae karineaki ni kaineti nakon te taibora ao I taku bwa e riai ni kamatata anne. N aron are e koteia ao kanga e bon raraoma n te taeka ae raraomi bwa e taku bwa e *unparliamentary* ao I a tia n ongongora mwiin ami maroro Taan Tei I tauraoi n angan te Minita karauan nanona, bwa te taeka ae raraomi e a bon ngae ni kakabonganaaki irouia Taan Tei ao bon iroumi naba Minita ao bon Taan Tei ni kabane ngkana iai tao te maroro ae kam kan anga te maroro te katoto iaona ae kanga tao iroumi e aki nakoraoi inanon te aaki ao kam kabongana te taeka ae raoraomi. I aki tangiria bwa N na atonga temanna ma temanna ikai ikai ma I kona n ti anganiko bwa n te aro bwa e a rau naba nanom iai. Ma ngkana I taku bwa iai tangi buakana ae e a bon riinga iai inaomatan te aomata ke a bon urua aronga ao I a kona

ngkanne n taekinna bwa e *unparliamentary.*

Ao te kauoua ngkanne ibukin mwaneweaia kaain te *commission* ke tao te koraki ake a irekereke ma te Biira I taku ngai bwa man au babaire mante taibora ngkai bon te Biira aei e bon kaineti ma te *Leadeship Commission* ao bon akea te anga ae kam na kona iai n aki mwanewea iai te koraki ake kaaina. Ma are I taku bwa ngke atongaki bwa aki atongaki bwa tao a uotakirikaaki ma akanne kanoan ami iango ao ami katautau ni kaineti ma aron tein te Biira n te tai aei, ngkana arona bwa iai tangi buakan ana babaire tao ke aki raoiroi ana babaire te taibora ma anne moa au babaire n te tai aei. Ao iai ae kan *Point of Order* ao ngaia e nakoim te Tia Tei te Leader n te Kaitara tera am *Point of Order* .

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ao ko rabwa te Tia Babaire ao ti ana taeka te Minita are e taekina te aonikai tao e bon raoiroi naba te taeka anne e *parliamentary* te taeka ae te aonikai. Ao tao ti teutana te maroro bwa are te aonikai e rawata nanona ma tao te bwai ae e na riai naba n rau iai nanon te Tautaeka bwa are ngaia ngkai ae Tautaeka ao e nang tiraua ana tia rabakau ao te kantaninga bwa te onono are e na uotia te Tautaeka e na rangi n rababa riki nakon ae uotia ngkai ae ngaia anne ae ngaia ti taekinna ngkai man ara itera are anne te bwai ae ti kantaningaia mai iroun ara Tautaeka. Ngaia I ti kan kaeta ana taeka ae te aonikai bwa kanga e rawata nanona ao kanga e aki nang tamaroa anne, ao kanga anne ana *point* ni kanoan ana maroro bwa are iai tao maroro aika aki tau ao I taku bwa e riai naba n noraki anne ao ko rabwa.

Tibiika: N aron ae I a tia ni kamatata kee ngkana I ongora ami maroro ma bon nang iai nanon te taeka ae kam atonga te taeka ao iai nanona ae na kona n roota iai aron temanna ma temanna ao anne ngkanne I kona n atonga ao I kona ni katokia mai iroumi bwa kam na aki kabongana. Ma ngkana kam kabongana raoi ibukin ae kam na *express* te bwai are kam taekinna bwa e na matata ao e na ongora iai te botanaomata ao I kona ni kariaia *unless* kam bon kabongana bwa e nang *meaningfull* ao e na kona n ekanako inaomatan temanna ma temanna ao anne kanga au babaire mai ikai. Ngaia are ngkana iai kairuai mai iroumi I kabwara bure ma anne moa ana babaire te Taibora n te tai aei ao te kabanea ni maroro ae N na riai n anganna te Tia Tei mai Banaba bwa ai bon ti ngaia ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti. Ao e nakoim te Tia Tei mai Banaba ae karineaki.

Hon.Tibanga Taratai; Ko rarabwa te ibuobuoki ngkai ko kona n anganai au tai bwa N na maroro ao e koaua ngai temanna ngai ae N na bon

teimatoa n tei ni kaitara te Tautaeka n te tai aio ao iai bukina I aki tei ni Kaitara ana Biira ae kakawaki aio bwa ibukina ke tao I ririba te Tautaeka ke tao ibukina ke tao kaain ngai te Party aio ao I butakinako mai iai ti aki ngaia anne. Ma ibukina ngke I noora te kantaninga ae kangai te botoni iango bwa tera raoi ana boto ni iango te tia kairiri. Ti kantaningaia bwa e na karaoa raoi ana mwakuri te tia kairiri te Tina ae riai. Ao ngai irou n au taratara a tia n tibanako ara taan kairiri, ao e koaua ian ara maneaba aio ae e na akea te tua aio ana aki kona n tenaaki ara taan kairiri. Ngai irou e riai bwa aio aron te waaki ngkai ae tabangaki ti aki ti nakoira kaain Kiribati ma ti na iria naba aba aika aban te betebeke. Ao rabwatan ni kabane te Tautaeka ae iai te aekaki n rabwata ae waaki ao e tenaia ana taan kairiri. Ao ibukin te bwai ae I kan teirake iai teuae ke neie te Tibiika. Iai tangin nanon te abamwakoro ae Banaba, n irekereke ma temanna ana Minita te Tautaeka iaon te bwai ae irou te mwakuri buaka bwa e a tia ni kabane buaka ana tai Banaba inanon te 4 n ririki.

Are kam na titiraki iaon te itera raa? Iaon katean ana maneaba Banaba aio te tabeka teuana ae I tabekia inanon te Auti ao I tangiria bwa e na *note* aio tera te rabwata are kam atotonga aio are te *commission.* N na buti ngkami bwa kam na *note* aio ao kam na rimwiin ara maroro n te Auti ae nako bwa ti kan ongora ami Banaba e na tia ni ngai ana maneaba Banaba? Ao te Minita aio e kamimi bwa inanon wiiki inanon te wiiki imwin te Auti are e nako, e a bitaki ana karikirake Banaba man te bwai are kanga tia roko nakon te bwai are kanga e nang karaoaki te kateitei iai. E a kamaunaaki.

Tibiika; Te Tia Tei ae ko karineaki mai Banaba, iai au bubuti nakoim ko kona ni bon *confine* am maroro ni bon kanoan te Biira I a bon bubutiko. Ko aoria ni karaua raoi ni kamatata bwa tera raoi ae ko aki kukurei iai n te Biira aei ao ko totokoia ao ko katuka arei nakon are am titiraki I a bubutiko.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika oin te bwai ae kanga I kai boutoka te Tautaeka n aio bwa iai te kanganga iaon taan kairiri ao ngkai ai aron ae tia taetae iaon te onono iaon te ririki. Kam kanga ni karaoa te aekaki ni *planning* ae aekakin aio. Ngai moa temanna ae te Tia Tei I aki kakoaua ngkoe te Tautaeka kona kabane buaka ara tai ma ana mwane Kiribati bwa ti na waaki iaon te bwai ae te *age.* Bwa ti aki anne te *criteria* ti aki anne te boto ni kanganga. Bwa ngai irou te boto ni kanganga te mwakuri buaka irouia taan kairiri ao I taku bwa anne ti na riai ni kaeka ao I karabwa n aron ae I taekinna ibukin ana maneaba Banaba aio te katoto teuana bwa e na *support* teirakeu n taetae ian te Auti aio. I

taetae n aio bwa e a tia ni mwakuriaki buaka ana maneaba Banaba e mate buaka te 4 n ririki aio. Ti aki ti ana tai Banaba ma e matebuaka ana tai te MISE ni karaoa te tamnei e matebuaka tao *division* ni karaoa te *building services* e kamatebuaka ana tai, ngai irou antai ae kanga e kona ni katuaeakaki n aio. N na bubuti karaoan te mwakuri ae riai ao eti ibukin te botanaomata bwa ti aki tangiria aekakin taan kairiri bwa ana kabane buaka ana tai te abamwakoro. Ngai temanna ae N na bubuti nakon am taibora ao nako aan te maneaba aio bwa tera ngke e aki noraki moa te ririki, ao te roro ae 45 *or 50* ma e aera kam a bon aki kibara moa te kanganga ae bon oin te kanganga ae ti aranna ngkai bwa te onono nakon te Biira ibukin onean tua ae ibukia taan kairiri.

Ngai irou, I taku bwa e *commonsense* aio ao ti na aki kabane buaka ana mwane Kiribati ngkai ti kakoaua an kotea raoi te *point* nakon ae ti nang taetae iaon te ririki ngai irou tera ke kam karaoia imwina ngai irou kibara moa te kanganga bwa aio te kanganga ae riai ni kibaraki imwain te ririki te *criteria* ibukin kanga te onono ae kam karaoia ikai. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kai e a bon bane te maroro ao I ataia bwa e a bon boo aua ao tao tia *break* nakon ara taibora ni kabwakantaai tia kamwaitoroa teutana ao ti oki ao I angan naba te Beretitenti bwa e a *sum up* iaon ana Biira ao tia motirawa moa ngkai ao tia manga kaitibo ni iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao tao I a kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa koa *sum up* iaon am Biira aei.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tia manga bon kamaurira n te bwakantaai aei n tamaroana ao raoiroina. N reitaki ma taan ongora ao kam na bane moa ni Mauri. Ao e koaua Madam Speaker ao n reitaki ma taan ongora te Biira ae rangi ni bebete ao e rangi ni kimototo ma aron te maroro iai e rangi n abwabwaki ke e a nang reanau. Ao bon ti uoua bukin kanga n te ongora uoua bukin te totoko. Ao e ngae ngke e mwaiti naba ae boutokaia ao tao N na moana moa au kaitau nakoia ake a boutoka ana onono te Tautaeka aei ibuki katamaroan riki te Biira iaon te Leadership Code ke te onono nakon te tua ibukia taan kairiri. Ao I a kaitauia ake a tia ni boutokaia n reitaki ma te Tia Tei mai temanna ae Kiribati ao n reitaki ma te Tia Tei mai Beru ae karineaki ake a tia n raona bwanaan te Tautaeka n noora kanga riain ti kanga e nang uarereke bwa kanga karababan riki te kona ni kakaia aika ana kona ni kaaina te Commission anne. I a kaitauia naba bwanaan te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei n aia itera ake a tia n

taetae tao a tuai moa n noora riain te onono n te tai aei riki ngke e katuruturuaki te ririki ae e kee ian 50 te ririki bwa aongkoa ni 50 ana uakora ara katei ni Kiribati bwa e a rawata kanam te ben. Akana ian te 50 n ririki tia karautaeka bwa kam tuai n tau n rokon tao n anganaki te tibwanga ae nang kakawaki aei. Ma are e a tia naba ana itera te Tautaeka ni kamatata bwa e aera ngkai ti taku bwa e a riai naba n taraaki are ian 50 tao e a konabwai ngkai ana babaire Kiribati bwa e a kaokoro ana babaire Kiribati tao ni 50,60 te ririki n nako ni kabotauaki ma te tai aei.

Ao a rangi ni mwaiti aekan maroro ake ti taku bwa a tia ni kateitei iaon riain riaia naba te koraki ake iai te konabwai ao riki ni bon kaeka nanon kanga te *criteria* ke te kainibaire irouia ake ana riai ni kaaina te *commission.* Ngaia are ai bon bwanaan te kakaitau nakon bwana aika uoua tao e kakawaki ngkanne bwa N na ti kaitiaki tabeua rongorongo ni kaineti ma kanga totoko riki bwa e aonga bwa antai ae na ataia ibukin kamatatai ara itera ake a kataaki ni ibuobuoki ni kamatatai itera ake iaon tao riki te ririki ao iaon are e aki tau te tena. Ao N na moanna ngkanne ma te ririki, bwa are e taraaki ngkai te ririki. Bwa are e a taraaki te ririki ae ian 50 te ririki ni bwanaia taan totoko bwa e tuai ni Kankan e aki Kankan n ara katei bwa e bon tuai kona n tekateka ikanne n taraaki bwa ko na kona ni babaire. Ko tuai n tonutonu ke e bon kabuebue naba rarana, ma are a tia n oti maroro tabeua. Kanga e kabuebue n rara ke te mwaitorotoro n rara e aki uakoraaki nakon te ririki. Ao ai aekan naba te boto ni iango are te onimakinaki nakon te nakoa ae kakawaki e a bon roko n are e aki uakoraki nakon te ririki.

Bwa te bwai ae N na katereterea te Tia Babaire bwa ngke e kabwataki te tua aei n te Auti n Tei November, Rimtebwa 2016 ao a bon katereaki bwaai ake a kakawaki are e na reke irouia taan kairiri ke kaain te Commission anne are taan kairiri are ana kaaina te commission anne. E bon teretere, ao ngaia are te onono e kaea naba nanon te kantaninga anne are a kaman wene te naan *criteria* ke bwaai aika a riai n reke nakoia te naan e aki biritinaniku. Ao ngaia are ti bon kataia naba ni kaea te onono ae e na kaea naba nanon anne ao te titiraki, kai ko a tia kotea te ririki ao tera uana ngkanne? E bongana te ririki bwa anne teuana boton te iango ae e na taraaki iai kainakin te commission ao e kangai, tera uaana ae e na reke? Iai uaana bwa e nang kanga ni buti te *commission* ni kakoroa nanon tabena ngkana akea taan kabutia taan kamwakuria. Kan tuangai ? e nang kanga ngkanne ni buti ao ni kakoroi nanon ngkana ai akea ao eti ana taeka te Tia Tei are mai Kuria are e kangai, iai te tua ao kammwakuran nanon te tua e bon katebenakoa te Commission.

Ngaia are I taku bwa e aki eti te koaua ae akea ko a an ate ririki bwa bon anne. Kanoan teuana te kaetieti ke te bwai ae riai n reke nakon temanna ae e na riai n riki bwa kaain te Commission. Ngaia are e kairua bwa aongkoa akea bonganan te ririki ma kona eweki moa bwaai ake are e na tena moa iai te tua. N na roko ngkanne n are te tena imwina. Ma e a kaairaki ngkanne te ririki ma aron ara katei. Ao ti matata bwa bon katein te maneaba e bon kaokoro, ara tua aei e katebenakoia taan karaoa te babaire ae tia bon tia ni kabwatia n te Auti n Tei aei, bwa aikai karinan *qualification* ke *criteria* ke kanga konabwai aika ana kona n reke irouia ao teuana mai ibuakona te ririki, are aongkoa 50 te ririki ao ti kaota ana kanganga te Tautaeka iai te kanganga n te rinerine bwa e a rang koo ae nang 50 te ririki ni waerake. Ao ti kataia ni bon karekerekei ma bwaai aika a bon rekereke ma aron taraan maeun te i Kiribati. Ao aron naba taraan te babaire ma ana babaire Kiribati n taai aikai. Ao eti are a rineaki ngkai taan kairiri aika a bwaka naba aia ririki ian te 50. Bwa e aera? Tao aki tau, ao are e a bon rinerine te i Kiribati ngaia are anne te bwai ae nang kakawaki. E karaoaki te rinerine n taai aikai nakon te nakoa e aki ti taraaki te katei. Bwa te katei tao bon iai nnena are e na bon kona n tobwaaki iai te tia kairiri. Ma aei te *commission* te Leadeship Commission are e na tobwaia taan kairiri. Ao n aron are I taku e aki uakoraaki bwa te ririki e aki kangai bwa ngkana 50 te ririki ao onimakinam tara raoim ke nikom e rangi n tonutonu riki ngkana ni 50 am ririki ni waerake ao ngkana ko bwaka ian te 50 e aki rangi n tonutonu anne ke ni Kankan. I taku bwa e aki rangi n eti te taratara anne.

Te ni 50 n ririki ni ikotaki ma konabwai ake a katereaki ian te tua akanne bwaai aika a kakawaki. Ao te titiraki are e kangai, e aera bwa ti aki katamaroa moa ao tia eweka te bwai ae uarereke? N na titirakiniko e nang kanga ni buti te *commission* ngkana ai akea kaaina? Ngaia are e nang kakawaki moa bwa ana karekeaki kaaina. N te tai aei e bon toara bwa are ai bon ti uoman kaain te *commission.* Ai ti uoman bwa are iai are e kabuanibwai maeuna ao e a kakaeaki ngkai onean mwiin are e nang manga katoamaua bwa are teniman.

E aoria bwa are teniman ke niman bwa tao akanne kanoan te taratara. Ngaia are anne n rekereke ma te ririki I taku bwa e na aki rangi n taraaki te ririki ae 50 ai bon anne naba te kabanea n tamaroa te 50 ni waerake. Ao te bwai ae kakawaki aki katinanikuaki n aron te onono aei ti te bwai ae te bubuti nakon te Auti e na karuoarikaaki riki kanga te *requirement* mai inano ke tao te tia mai inano n te ririki. Tera ngkana e

kerikaaki riki iaan 50 nakon te 45. Ao iai te taratara ae kangai bwa ko a bon aki kaukia nako naba, tao anne ae e na manga bon taraki inanon taai rimwi.

Ngaia are anne teuana iaon te ririki aei ae I taku bwa e nang uarereke ma e rabwa te naan raraoma ke tao nano uoua aika a rangi n turuturu iaon tarakin te ririki ane e kee ian ni 50 bwa a tuai nang mena bwa a kabuebue raraia ao a tuai bati kanaia te ben. Iroura ngkana ian te 45 ni waerake a kaea naba n reitaki ma konabwai riki tabeua ake a bon katereaki ian te tua. Ma e aki rangi n eti naba are ti nang tuangaki bwa e bure ae kam karaoia, katamaroa moa katena te tua ao ti kangai ao e nang kanga n tena te tua bwa are tena ai tibwa bwain rimwi. Ma moanakin riki te mwakuri karekean kaan te *commission* bwa ana karaoa te mwakuri I taku bwa anne aan raoi ae bon boboto raoi iai te onono n te ririki.

Ngaia are I karautaeka I aki boraoi ni iango ma te koraki ake iai aron katamaroan te tua bwa e aonga n nakoraoi bukin te botanaomata bwa a kateaki tua bwa e na tobwa raoi te botanaomata. Ao iai te koaua ae kangai, ae ti ongo '*bwa ngaia ngkana ko memena n te itera ngkana tao ko kaaina te Party arei a bon kabaeaki naba baim bwa e kona aki tiriburea te tua'* tao anne aron au ongora, e kairua aio. Ngkana te tua ibukin tobwakin te botanaomata bwa e na *fair* e na *neutral* ao e na rangi n nakoraoi e aera ko a kamakia matam bwa iai am ibuobuoki ao am kona ae ko taku bwa ko kona ni katamaroa. Ngaia ti ibukina ngke ko mena n te itera arei ti aki bwa nakoara bwa Taan Tei ngaira aika te naan *legis leaders* ao riki ngkana bon iai naba ara kona ni katamaroai tua e a boo ara tai. Ao te titiraki bwa e kangai, *ko aki kaman ataia?* Ko aki kaman noria? Kanga tia aekaki aikanne. Ma ngai N na titirakiniko ni kangai ao ngkoe ko aki kaman noria bwa raora ngkoe ni 2016 tao 2018 uoua te ririki imwina. Ma ko mena ia ni 2016 ngke e rinanoaki te tua aei, e aera e kamatakiiko am *Party* ian buokan Kiribati tao eti anne ngkana ngaia I a mena n te Party aei I aki kona ni katamaroa te tua bwa a kabaeaki baiu.

E aki eti te kantaninga anne, bwa ngkana iai ara konabwai ni katamaroa te tua n nakoara aika taan kairiri, akea te bwai ae ti na tukaki iai. Ao e rangi ni katerea naba te tua aei bwa ngkana bon iai tangitangin temanna ma temanna n aron ae a bunri tao aki kukureia Taan Tei tabeman ibukin aia abamwakoro. Iai bwa N na buti ngkami wareka te tua, bwa iai ian te tua are te kibu are e a bon kariaia temanna ma temanna bwa e kan ribooti iaon te bwai ae noria bwa e mwakuri buaka iai te Tautaeka akea ae kabaeko ao akea ae tukiko bwa ko kona ni korea am reta nakon te

Leadeship Commission akea ae tukiko. Nakon are ko nang tataninga te Auti n Tei ao ko a uouotia n nakomai n takaruaia bwa a kaawa naba am botanaomata. Ngkana tao iai ae tao e na baiti riki ti na kaungai ngkami bwa are iai mwakoron te tua ae kaunga temanna ma temanna te i Kiribati ngkana e noora te tia kairiri are a bwaka ian te tua aei bwa a aonikaia ana bwai te botanaomata ke a karaoi babaire aika aki baranti bwa ana bon kabwaia iai tabeman ao ana bon kaawa iai tabeman kam a ribooti naba anne N na kaungai ngkami bwa are bon anne ian kawain te tua anne.

I a nakon ngkanne are te tena, ao n au ongora ao I taku bwa. Ao te aekaki ni wii raa ae tangiraki bwa e na karinaki bwa wiin te tua aio, tao wiin te *Dracula,* ke tao wiin te bakoa. Kanga I bon titiraki ao kanga I mimi bwa e bon teretere ian te tua aei ae iai wiina, e teretere are te mwakoro 13 te kibu 6 e teretere anne. Bwa iai kawaina ae tia te ribooti e nakon ana aobiti te Beretitenti ao tao N na manga kamatata bwa e aera ngkai e nakon ana aobiti te Beretitenti. Bwa te iango ngkoa bwa are uoua iteran te tangitang, bwa e kona te tangitang ibukin te tia kairiri ae aranaki bwa te naan *administrative offense.* Bon buren te kairiri ma te babaire n te aobiti n te bong teuana ma teuana. Anne ae kona nakon ana aobiti ao e kona ni uotaki nakon te PSC bwa e na manga bon rinanona. Ao are teuana e rekereke ngkanne ma te *criminal,* ao I kakoaua tao e koaua aei are e katerea te Tia Tei mai Kuria. Ma are e aki katerea ae bon iai wiin te tua ae ngkai ma I kangai tao te Tia Tei mai Kuri ae karineaki tao e tangira wiin te *Dracula* are e na rangi n tenamwaaka are e a bon tena naba tao e a bon kaan naba are akea raraan te aomata are te neaaki arei.

Ma e kairua ae a bon akea wiin te tua aio, ao tao anne are kotokoteia bwa I kina nanon bwa ngkana ko taraa te tua ae maungatabu 133 n ara Tua ae Maungatabu e katerea bwa tera te *Public Office* ao antai kaaina, ao te *Pubic officer* anne ko karekerekea ngkanne ma te *penal code* ke te tua ni kateitei ke ni kaburebure, ae ngaia ae bon kanikinaea ngkanne ae kaain te *Public Office* Taan Mwakuri riki. Ao aikoa reke ngkanne Minita nakon te naan nakoa akana ian te 133 n te *constitution* ao e a teretere ngkanne te Kauoman ni Beretitenti ke te Beretitenti, Minita ke te Tibiika antai ao antai taan moti, aki reke ngkanne ian te tua are e katerea riki te *penal code* are e katerea raoi bwa antai aika ana tuua ake a mena riki n te *Public Office.*

Ma ai rabwara ae e a reke te tua ni kairiri aei ae e a kona n tenaia taan kairiri ake aki mwaneweaki ngkoa n te tua arei ao e rawata angana ti kona ngkai ni katamaroa te *penal code* ke te tua are e na aki ti tenaia kaain te *Public Office* e na rababa naba ao e na teinaia ake ti aki kaaina ke tao e

na bitaki te Tua ae Maungatabu. Abwabwaki mwakuriaia ao te titiraki are e kangai ko tuai man ongo tera ae ko a kakaraoia? Te Tia Babaire ni moan te ririki aei ni Beberuare ao e boo iaon abara ae Kiribati te *Regional Conference* te bowi irouia taan kairiri n te betebeke iaon te *anti-corruption.* Te moan ae karaoaki iaon te betebeke ao e aera e rineaki Kiribati bwa are ti rineaki bwa are e noraki te Tautaeka aei ni kakamwakuri iaon riki buakanakin te bwai ae aranaki bwa te aonikai irouia taan kairiri. Bwa e kanganga n te betebeke bwa are angin ara katei ngaira kaain te betebeke tao a na ngare ni kangai tao e kamoa, bwa te tua aei kanoan mwiin ana kekeiaki Tobwaan Kiribati Party. Ao N na katerea bwa a kaawa n taku bwa aia utu te koraki aikai, ao tao n reitaki ma ake aikoa roko akea rabwataia iaki. Anne kanoan mwiin te kekeiaki n reitaki ma te botanaomata ao anne e noraki te kekeiaki man te aonaba ao e rineaki Kiribati bwa kanga ngaia ngkai ae e na kairiri n te waaki n aonikai. Ngaia are e a nakomai ni boaki ikai ana bowi te betebeke iaon te bwai ae aranaki bwa te *Regional Anti-Corruption.* Ao ngke e boo ikai ao e a otinako mwiin, ngaia are e boo ikai ni Beberuare ao te kanganga bwa are inanon taai akanne ao ai tain te rinerine, ngkanne are e a boo n Tuun te katauraoi ngaia are a tiku ngkanne ni wene bwaai.

Ma te kakukurei bwa are e a riki ngkai bwa ana kanoa ngkai te betebeke, ao e kinaki Kiribati bwa ngaia ngkanne ae ti taningaaki ngkai bwa ti na uotia bwa kanoan teuana ana *Agenda* ke ana kanoa ni kabowi kautun aban te betebeke. Bwa e aonga n rin bwa ai anne ngkanne e na rin teuana bwa e na kinaki kanoan te bowi ikai bwa e na tabangaki ni bwainaki n te bowi, bwa are e boutokaaki aei man ana rabwata te aonaba ae te UN. Ma te bwai ae I kan katerea bwa a tia inanon te bowi ikai n rokoia aban te betebeke ao tia noori ngkanne kabwakan tabeua ara tua. Ti aki ti irarikin ake a taekinaki are tao e tena ara tua ma e aki rangi n tenamwaaka, ti a noora riki aia tua kaain Biti aia tua kaain Toromon, aia tua kaain Vanuatu, a tua kaain Papua New Guinea. Ti a noori ae e a bon toamau riki aia aobiti, ma iaon ae te tena e a kairua ae aongkoa tia nang kamangora ara tua aei bwa e aki tena, e tena, ma tao e aki rangi n tena n aron ae rangi n tangiraki bwa e na tenamwaaka riki. Ao anne ae ti na bon bane ni kukurei iai bwa ti na katenamwaaka riki bwa e aonga n ae a bon namakina te tuua taan kairiri riki ake a tia n aki tararuai tibwangaia ao n aki tararuai naba ana bwai te botanaomata.

Ngaia are tao anne I kan kaitiakia n te itera are e aera iaon riki te tua ae tena e tena ara tua ae ngkai, ma e katamaroaki riki iterana. Ao ngaia

are uaekaki aekakin te tua. Ngaia are iai ae raraoma ni kangai e aera tia manga ribooti nakon ana aobiti te Beretitenti, ao tao e bon eti bwa are ibukina ana ribooti ibuki are iai iterana are te Administrative tao *offenses* te kairua n rekereke ma te mwakuri ni kairiri, te mwakuri n tobwaia am Taan Mwakuri ni karaoi babaire aika aki raoiroi ae ngaia anne. Ao iai iterana ngkanne are e kona n rekereke ma te *criminal offense* ke e tangira ngkanne te ribooti te kakae ae bubura ni kakoaua te tia kairiri anne bwa e a tia e a tangiraki ni kateaki imatan te bowi ni kaburebure, ma are anne ngkanne e abwabwaki kawaim. Ao n ana ribooti te Commission ae e a tia ni karaoi iai ane e a tia ngkanne n roko teuana inanon bain te Tia Kaeti Tua bon imwain te Auti aei bwa anne ngkanne ae nang rinanona. Ao anne ngkanne e na karaoa moa ana *review* ana aobiti te Tia Kaeti Tua ngkana e taku bwa iai riaina bwa e nang anganaki te tabo ni Bureitiman bwa e nang karaoa te kakae rongorongo e waaki naba iai. Kanga bwaai aika aki bebete naba aron mwakurian karaoan nanon te tua. E rangi n abwabwaki naba ao tao a bon ataia riki naake iai ongoia n te tua. N na kaeti rongorongo ngkanne tabeua ae kanga a kotokoteaki bwa kanga bwaai ni katoto. E taekinaki bwa te *case* n te *Housing* are e kotokoteia te tia kairiri n te Kaitara, ao te *Housing* are e mena ian ana aobiti te Beretitenti. Ma N na titirakina te tia kairiri n te Kaitara bwa are e taku bwa akea te bwai bwa I bon karaua n *note* te bwai are I taekinna. Akea te bwai ae riki, ko bon koaua akea te bwai ae riki? E raoiroi ngkana akea te bwai ae riki bwa are ngke e roko te ribooti arei ao e mwakuriaki kanoana e a teirake are e na riai aongkoa e kamotirawaaki n aki eti kaetan kamotirawana, e a teirake.

Iai are e na koreaki te reta nakoina bwa e aki eti te babaire e a tia naba ni karaoaki anne. Ngaia are kanga I bon mimi ngke e a manga taku te Leader n te Kaitara bwa akea te bwai ae karaoaki. A tia naba ngkai tao e aki ataia bwa are a tia naba ngkai ni boou kaain te *Board of Directors* bwa are e aki mwanewea naba anne.

Ma n tabetai ao e bon kakawaki are ko bon kabwanina raoi am rongorongo ao ko nakomai n taekinna n ana Auti n Tei Kiribati. Anne te bwai ae kakawaki bwa e na taekinaki, ngkana ko kan ribootina te bwai nakon Kiribati kabwanina raoi rongorongo ao kangai iai are e karaoaki e kamotirawaaki ao ngaia n te tai aei e a tia ni manga kateirakeaki. Bwa e kaeaki nanon are ana ribooti te Leadeship Commission e a tia ni koro nanon tabeua, ao ngkana iai aika aki koro nanoia are e bon mwakuriaki. Ao n otau n te Board ae boou ane e na manga bon rinanona bwa are iai tangitang akana a wene.

Ma e aki eti are ko a bon ti kangai naba iai te tangitang ae roko n te Leadeship Commission te Kiribati Housing ao akea te bwai ae karaoaki. Anne ngkanne e aki eti, ngaia are I kangai ko bon koaua e bon bwanin raoi am rongorongo, kakabwanini raoi ami rongorongo ngkana kam na tangiria n ribootinna nakon ana Auti ni Maungatabu Kiribati. Ao I a tia ni kaeka are teuana ni kaineti ma Banaba.

Ngkanne I bon mimi n ana maroro temanna te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki bwa e taku bwa e a moanna n akea onimakinan te kairiri, ao tao ngaia ae nang kabuanibwai Kiribati iai. Ao tao ngaia ae I aki ataia ngkana ngaia anne e a reke aran ami Party, bwa kam nang kamanoa Kiribati bwa e nang kabuanibwai ian au kairiri. Bwa kanga e tebenako ae a kamimi am babaire ngkai ao ni irekereke ma te mwane. Ao kanga I tangiria bwa kanga e nang katerea raoi bwa tera ae e a kamimi ara babaire ke au babaire n rekereke ma te mwane.

Ngkana e koaua are te bowi are a kateitei iai e a tia n otinako te moti, ae te moti ae e a tibwa otinako imwin te Auti n Tei. Ao anne ae mena bwa I aki ataia bwa ti kataia ma tera ngke e bon katerea raoi bwa are anne ae karekerekea ma ai tarakiu ngkai irouia kaain Kiribati bwa I aki onimakinaki. Ma are e a mwaneweia nako naba ma are I bon korei mwiin ana taeka bwa I kan titiraki, tera tao ngaia ae nang kabuanibwai Kiribati ao tao a nang arana aia Party ibukin au mwakuri ae aongkoa e nang kabuanibwai Kiribati n au babaire ke tera. Ma e aoria bwa are bon anne e bon tiku nakoina ma N na ti katerea riki ikai aki eti ana rongorongo ae nang kabuanibwai Kiribati ian ana kairiri te Tautaeka ae. E a bane te 4 n ririki ae nako ao te mwane n Tania are e na rootaki akea rotakina bwa e aera riki e a raka riki te mwane.

Ngaia are man taeka tabeua akanne te Tia Babaire I a kaitau riki nakoia ake a bon tia n anga aia maroro ao riki ake a tia ni boutoka te onono aei nakon te katamaroa, e kainnanoaki tao bon ti ibukin riki karababaan riki te ririki bwa e aonga ni mwaiti riki ae kona n taraaki ao teniman kaain te *commission* ibukin ana ongora Kiribati teniman. Ao kanga ti aki te kantaninga bwa a nang bane naba ni kakaai akana teniman aika aia ririki a nang bane naba ian 45 te ririki. Tao bon iai te kabaranti ae kona n taraaki bwa are rineaia Komete aikai e ngae ngke bon iai ian te tua kaain te *commission* aikai *commissioners* aikai iai ian te tua ma are e bon uouotaki nakon te kabineti ni kabanean te tai bwa e na anga ana kariaia iai bwa are anne riki ae e aonga n *transparent* ke ni kiraati aron te waaki. Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti riki manga tabekan taekan te Biira ae kangai bwa te Biira ibukin onean te tua

ibukia taan kairiri 2020 e na warekaki te moantai ao ko rabwa.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire e kakawaki bwa e na itiaki te rongorongo manga iai ana kakaewenako te Beretitenti ibukin kanoan au maroro are ni kaineti ma ana tabo ni mwakuri are te Housing, ao e bwanin rongorongon tao te tangitang anne te Beretitenti. Ao e koaua ti aki kona ni uotarake te rongorongo ae ti aki ataa rongorongona ma tao iai e a tia n teirake ma iai te babaire ae e tuai ni kaetaki, bwa teuaei ke te aomata aei e a tia ni kairiri n ana *division* teuana te *Housing* ao kanoan te babaire are e aki riai arei e a bon nang karina naba ao akea bukina akea te bwai ae e a tia n anganaki tao te *warning* ke te *reprimand* e *demoted* te aomata aei, tera bukina? Akea bukina ao ngkai ni karokoa ngkai e tuai man n okira ana tabo bwa are e a manga katanoataki ni kakaeaki kaain ana tabo arei ao te bwai ae nang kamimi bwa bon ti ngaia ae *qualified* n te *post* anne ti ngaia ae kona ni kaaina te *post* anne ibuakoia naake anga araia. Ma e aki butimwaeaki, bwa bukin tera? Ao anne ngkanne te tangitang te Beretitenti e bwanin rongorongo ao I taku bwa e nang kakawaki ae kona bon tarai naba te naan ribooti are a wene imatam bwa bon iai aika a bon aki riai te babaire aika aki riai, tera am katuua tao nakon am tia kairiri akana n te housing akana irekereke ma te waaki aei. Aikanne bwaai aika ae ngaia ae ti tabeka iai I taekina aei bwa te katoto bwa te bwai ae e aki riai, ae e tia naba n noora aki riaina te rabwata ae te *Leadeship Commission* ana ribooti are e a bon tia ni kaman wene n am aobiti, ao e rabwa ngkana ko a tia tao ni kakerikaka am *Board* ma e tuai bwanin kawain te babaire are e aki riai are a rootaki iai am tia mwakuri, ao aei ngaia anne e bwanin rongorongo ao ngaia I ti kan kaeta anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Nanona am *Point of Order* te Beretitenti ngkana ko kariaia N na ti kaetia am *Point of Order* ko ti kan kaeta are e bwanin rongorongo iroum ma ana *point* te Beretitenti are e taekinna.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I tuai n anganaki N na ti kamena ana mena kabwara au bure te Tia Tei mai Kuria I tia ao I anganiko. Te *Point of Order* are ko taekinna ti ibukin kaetakin te rongorongo are e bwanin te rongorongo inanon baim ti anne. Te Beretitenti are e taekinna inanon ana tai ni maroro iai te bwai ae e a tia ni karaoia ngkai e a waaki inanona ni kaineti ma kanganga ke *recommendations* akana a wene n ana ribooti te Leadeship Commission

ao anne ngkanne ana *point* te Beretitenti ae kataia ni kabwarabwara ni kaineti ma are ko a tia ni mwaneweia n am maroro. Ngaia are I bwaina am *Point of Order* are teuana are kaetakin are ko ti katereterea bwa iai te *ribooti* inanon baim n aron ae ko taekinna ma ake nikirana ngkanne are e a bon tia ni kaeka te Beretitenti. E nakoim te Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order.*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire N na ti kaeta otan te Beretitenti n aron are ti taekinna ae akea wiin ana tua aio te Tia Babaire. Ma e taekinna te Beretitenti bwa iai, ao te Tia Babaire e aki kakauongo naba te Beretitenti ao I bon kan kaetia bwa wiina ae taekinna bon ngaia, ma ae tabetaben nanon te koraki ae kangai, ngkana e okiriko te ribooti ibukim antai wiina ngkann? Anne te moan wii te Tia Babaire bon ibukim ao te kauoua te Tia Babaire ko bon aki kona ni bairei taekaia Taan Tei ni kabaneaia ma aia kain tekateka ke tao taan kairiri riki te tabeman, akea wiina ibukia aomata ake taan kairiri ake akea taekaia inanon baim tao ti ibukia am Minita eti ao kaain Board eti, ma ngaia anne I kataia ni kan kaitiakia te Tia Babaire bwa n taekinna bwa akea wiina ni kaineti ma tera. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria anne otam iaon te tua anne ao te Beretitenti are e katereterea naba n aron otana are e taku bwa iai wiina n te itera are *sections* ane e a tia n taekinna. E aoria bwa are e a bon tiku anne ao ngkai e a bon bane te maroro iaon ara Biira aei ao n nang kanakoa te kaoti nano ngkai e a tia n nako tabekan ana Biira n onono te Tautaeka iaon te tua ibukia taan kairiri ibukin 2020 ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nakoimi Taan Tei. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai ti Tiaki. E butimwaeaki te Biira. Division.

Kiraaka: Division.

Tibiika: Ngaia aei ngkanne mwiin ami kaoti nano iaon te Biira aei. Ake a buoka te Biira 27 n aroia aikai:- Hon.Alexander Teabo, Hon.Betero Atanibora, Hon.Batoromaio Kiritian, Hon.Booti Nauan, Hon.Boutu Bateriki, Hon.England Iuta, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Ioteba Redfern, Hon.James Taom, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Martin Moreti, Hon.Mikarite Temari, Hon.Moannata Ientaake, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.Taabeta Teakai, HE.Taneti Mamau, Hon.Taoaba Kaiea, Hon.Taiaki Irata, Hon.Tarakabu Tofinga, Hon.Tauanei Marea, Hon.Tebao Awerika, Hon.Tekeeua Tarati, Hon.Dr Teuea Toatu, Hon.Tinian Reiher, Hon.Dr Tinte Itinteang, Hon.Willie Tokataake, uangaun ma itiman (27).

Ake a totokoia tenganun ma niman (15) n aroia aikai:- Hon.Banuera Berina, Hon.Bakaia Kiabo, Hon.Bonteman Tabera, Hon.Ieremia Tabai, Hon.Jacob Teem, Hon.Dr Kautu Tenaua, Hon.Nantongo Timeon, Hon.Pinto Katia, Hon.Teima Onorio, Hon.Tekiau Aretateta, Hon.Terieta Mwemwenikeaki, Hon.Tessie Eria Lambourne, Hon.Tewaaki Kobae, Hon.Tibanga Taratai, Hon.Vincent Tong. Tengauan ma niman (15)

Aika a kakaeti taekaia Hon.Shiu Fung Jong are e bon tiku naba ngkai n te onaoraki n i New Zealand, Hon.Taberannang Timeon e a kaman roko ana *medical certificate* ibukin aorakina ae taonna n te tai aei. Ngaia are uoman mwaitia ake aki roko n te tai aei. Are nanona ngkanne imwin ami kaoti nano ao e boutokaaki moan warekan te Biira ibukin te Biira ibukin Tua ibukia Taan Kairiri 2020. Ti a nakon ara Biira are imwina.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order.*

Tibiika: Ngaia uotio tera am *Point of Order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Tao ibukin Biira akana imwina ma I kona moa n titiraki ibukin te beba are a tibwatibwaaki ae te taetae ni Kiribati ni kabwarabwaraan te naan Biira aikai bwa a roko raoi ni ngai, bwa bukin ae a tibwa tibwatibwaaki nakoira. I kan kairiko nakon ara tua ae 52(2)(a)(b) ti ibukin bwaninin raoi te naan beba are ana riai n roko iroura ngaira Taan Tei n te tai are 25 te bong. Ko rabwa.

Tibiika: N aron ko noria ngkana ko bon tara te kabwarabwara are te *stamp* are e oti iaona te titambwa are e oti iaon te kabwarabwara ke te taetae ni Kiribati kabwarabwaraan Biira aikai n taetae ni Kiribati ao e bonginaki ni 22 n Okitobwa 2020. Ngkanne I a bon karautaeka ngkana arona bwa e a tibwa tibwatibwaaki ao I a bon bubutia kaain au aobiti bwa a riai n aki manga karaoa aei bwa ana karimoai tao ana *version* n taetae ni imatang are taetae ni Kiribati a taua ai bon aia *record* irouia n te aobiti. E riai ni buti n te tai naba are e kabutaki iai rabwatan te Biira. Ngaia are tao ai kairuan au aobiti ae e na aki manga riki aei ngkanne imwina.

Ti a nakon ara Biira are imwina ao te Biira ibukin Tuan Araia Bitineti 2020 e na warekaki n te moantai ao I angan te Minita ibukin Commerce Industry and Cooperatives Hon.Booti Nauan e nakoim te Minita.

TE BIIRA IBUKIN TAUAN ARAIA BITINETI 2020 (1ST READING)

Hon.Booti Nauan: Ngaia ko rabe te Tia Babaire ao I kukurei n tabekarake au Biira ae kangai taekana, *Bwa te Biira ibukin Tauan Araia Bitineti 2020* e na warekaki te moantai.

Te Tia Babaire tao man aia kariaia ara Taan Tei aika a karineaki ao N na bon riai ni wareka au maroro ae I a tia ni karaoia iaon te Biira aio ibukin kanga te Hansard ao N na aki *miss point* aika a kakawaki. Ngaia are N na waaki te Tia Babaire ao I moanna man au kamauri nakoim te Tibiika ae moan te rine te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ma Taan Tei aika a karineaki, N na aki mwaninga taekaia kaain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki riki bon kaain au Botaki ni Mwakuri, ibukin Bitineti Karaobwai ao Bobooti ana aobiti te Tia Kaeti Tua, ao ai kaain Kiribati ni kabane mai Makin nako Arorae, Banaba ao te Aono n Raina , Tabuaeran ao Teraina ao aba ake i Mainiku ake akea kaaia. Kam na bane moa ni Mauri.

I a kukurei ni uotarake te Biira ibukin kabouan ara tua teutana ae e a rangi bongata, iaon tauan mwiin araia bitineti ae ataaki arana ae te Registration of Business Names Act 1988, bwa e na oneaki nakon te tua ae boou ae araia Bitineti 2020 ke Business Names Bill 2020.

Te Tibiika aio te Biira ae ae nang kakawaki ibukin boutokaan ao kamanoaia Ara. Ara aika a kabonganaki ibukin Business iaon Kiribati. Te ara are e kabonganaki ibukin te bitineti e ataaki n arana ae te *trading name.* Ae ti aki oin aran te tia bwaibwai ao araia taan bwaibwai n te bitineti.

Te Biira aio e tarai itera aika a kakawaki ibukin tauan mwiin araia bitineti, kebebetei kawaia bitineti aika a uarereke ibukin karinan ao tauan mwiin aran aia bitineti. Karinan kawaia aomata aika aki kukurei n ana babaire te tia taui mwiin araia bitineti katamaroan te taua ni mwii ibukin rongorongon te bitineti ao kakaokoroan mwakan te tia taui mwiin bitineti ibukin kamatoan te tua. N te Biira n onono aio ao a bati bwaai aika a katamaroaki, n aron aikai:-

1. Kabwarabwara aran bitineti ae riai n tauaki mwiina ian te tua ao e aki kabaeaki ian te tua n te aro bwa ae e na matata riki ian ara tua ae boou aio.
2. Katamaroan te Registration bwa e na kona ni butimwaeaki te *online registration* ibukin kabebetean kawaia aika a kan karina aran aia bitineti ao a maeka iaon aba itinaniku ao bon itinanikun Tarawa ke n taabo tabeua.
3. Karinan mwakaia te tia taui mwin araia bitineti ibukin karekean etin raoi rongorongon taan tia bwaibwai

n te bitineti ao karikirake aika a kakawaki ibukin te tai teuana ma teuana.

4. Karinan kawaia taan tangitang n ana babaire te tia taui mwiin araia bitineti ngkana e totokoaki aran te bitineti.
5. Katamaroan te taua ni mwii ibukin araia bitineti ngkai e kakoauaki bwa te taua ni mwii iaon araia bitineti bon man te ririki 1985 ngke e moan kabonganaki te tua ae ngkai. Ao ai te
6. Kaungaia bitineti ni kabane bwa ana noora kakawakin te ara ae kabonganaki n te bitineti ibukin kinakina n te mwakete karekean te ibuobuoki man te Tautaeka, Bangke ao taabo riki tabeua ibukin karababan te bitineti.

Ti aki ti ngaia bwa ma bon kamanoakia bitineti man araia aika a tauaki mwiia iai ian te tua ao kamanoaia ngkana a rinnako inanon taian boraraoi ao iokinibwai ma rabwata ni karikirake tabeua inanoa ao bon i aban tinaniku.

Te Tibiika I kukurei n taekinna bwa te Biira aio e a bon tia naba ni maroroakinaki ma Taan Tei aika a karineaki ao iai tabeua aia katamaroa ake a tia ni uotirake nakoia kaain au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma ana aobiti te Ministry of Justice ao akanne a tauaki mwiia. I kukurei n taekinna bwa aia tabeka ake a tia ni uotirake ana rinanoaki iroun au Botaki ni Mwakuri ao ana aobiti te Tia Kaeti Tua ao ni uotaki nakon te kabineti ngkana e noraki riaina. I a karabwai ngkami Taan Tei aika a kam karineaki n ami boutoka nakon te Biira aio n te tai aio ao I a kukurei ni kawenea nako matan te Auti aio bwa te Biira ae te Business Names Bill 2020 e na warekaki te moantai. Man au maroro aikai te Tia Babaire te Tibiika ae ko karineaki ao tia katoka iaora ana bau Kiribati ae te Mauri te Raoi ao te Tabomoa, n aki mwaninga ana bau te Teniman n Temanna ae te Atua te Tama, ao te Nati, ao te Tamnei ae Raoiroi. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a tia n tabeka ana Biira te Minita ibukin iokinibwai ao I a kawenea ngkanne te maroro nakon moa te Kaitara. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kukurei naba n anga ara maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei ibukin tauan mwiin araia te naan bitineti iaon Kiribati. Tia kaitaua te Minita ibukin uotakirakean ana Biira aei nakon te maneaba n te tai aei. Ao tao e na nang uarereke ara maroro te Tia Babaire ma tao ti moanna moa n ti taekinna bwa ti boutoka te Biira aei. Ti ataia ae moan te kakawaki karaooan ara tua bwa tao ana kona n tobwai tao waaki ke tao kanganga are a tia n noraki n te tai aei ke n taai aika nako ni karokoa ngkai. Kanga

ana riai ni kona n tau ibukin te bong aei. Ti ataia ae iai ara tua are ngaia ae e a kaman wene n 1988 ae ngaia ngkai ae e na oneaki mwiina n te Biira aei ao tao anne bon kanoan ana Biira te Minita aei ao anne ti kariaia ae e na riai ni uotakirakeaki ngkai te naan Biira bwa ana karokoaki n aron teina ao waaki ni bitineti n taai aikai.

Ti iai tao bwaai tabeua ae ti kan iraorao tia bon tia ni karokoi bwanara ni iraorao nakon te Tautaeka n tain te maroro iaon Biira aikai, ma I taku bwa e kakawaki ae e na bon ongora naba te botanaomata tao tera bwaai ae ti noori ae tao ana kona ni ibuobuoki riki ni kanakoraoa riki aron karaoan nanon te tua ae nang kakawaki aei. Ao tao imwain anne ao tia kaitauia moa taan anga te ibuobuoki nakon ara Tautaeka ao tao nakon ara tabo ni mwakuri are te Commerce ibukin karaoan te tua aei. I ataia bwa aei e kaineti ma kanoan ana ibuobuoki te ADB n aron buokan aron uarokoaia tua ake tao a nang maan ao a nang riai ni karokoaki n taai aikai bwa ana kona n tobwai kanganga ao n noori waaki aika a boou inanon taai aikai ao ti kakaitau nakon te ADB aoo antai riki are a tia ni kona ni ibuobuoki n aron karaoan ara tua ae boou aei ke rinanon te Biira aei. Ti a kaitauia naba ana tia mwakuri te Minita, kaain ana Ministry ao te Tia Kaeti Tua ma kaain naba ana aobiti ao Taan Mwakuri ake a tia n anga baia ni kabobonga raoi kanoan te Biira aei ao ti ongo naba bwa e a bon tia naba n reke ana tai te Ministry ni iraorao naba ma taan bitineti ana rabwata te bitineti are te KCCI tia kaitauia naba n aron tao bwanaia naba are a tia n angan te Minita ma ana koraki.

Ao ngkanne kanga bon ti bwaai tabeua ae kanga tao ti na iraorao iai ma te Tautaeka tao ibukin kanakoraoan ara tua aei bwa ngkana e a waaki ao ana akea te kanganga ae e na riki nakoia ara botanaomata ao riki naake ana rotaki iai. Ao tao bon te moan moa e nang kakawaki bwa tera raoi ae ti nanonna n te taeka ae te bitineti, iai te kaokoro n te kabwarabwara ni kabwarabwaraan te taeka aei ke te Biira ae boou aei ni kabotauaki ma are bon te tua ngkai ae ti bwainna n te tai aei. Ao ngaira n ara nonori ao I taku bwa e nang tamaroa riki are ae n ara tua ngkai bwa e nang teretere raoi bwa tera nanon te taeka ae te bitineti. Ma te bitineti e irekereke ma tao te naan iokinibwai waaki ibukin tao ake a kaineti ma tao rabakaun temanna ma temanna ao tao waaki riki ake a karaoaki ibukin iangoan te karekemwane ke te raka bwa e na reke. Ao anne kanga te kabwarabwara ian ara tua n te tai aei ae I taku bwa e nang matata ao e rangi ni bebete aron te ota iai, ma teuana ara tabeaianga bwa n te kabwarabwara ae n ara Biira ae uotiarake te Minita aei ao e nang mwanganganako ao kanga iai tabeaiangara iai ngkai iai te taeka ae

karinaki iai are ngkana kam noora te kabwarabwara anne are te naan waaki ake a karaoaki ibukin karekean te raka ke bwaai riki tabeua ke kanga *or otherwise for profit or otherwise.* Ao aei ngaira ngkanne ti tabeaianga n are te taeka are *or otherwise* bwa tera ngkanne nanon anne e a rangi n taraa n ae e a rangi ni ukinako n te aro a kona ni manga kabonganaaki tao e na aki nang mataata. Ma tao anne teuana ae nang kakawaki bwa are aei te waaki ae e na kabwarabwaraaki bwa antai ae na riai ni karina aran ana bitineti ngkana ian te tua aei ao I taku bwa anne te moanibwai ae moan te kakawaki bwa kabwarabwaraan moa bwa tera te bitineti. Ao anne ngkanne kanga teuana ae tia bon tia ni iraorao n te maroro ma I taku bwa e kakawaki bwa mwiina a rekereke naba naake tao te karikirake tao n te Ekaretia. Bw are nanona *any activity for profit or otherwise* nanona waaki ni kabane ake ko waakin tao ibukin te karekemwane ke tao bwaai riki tabeua ao aei ngkanne te karekemwane are ibukin te karaka. Kanga n aekakin ae ti bon oota iai n aron te waaki ni karikirake.

Ao tao aei te moanibwai ae ti kan iraorao iai ma te Tautaeka bwa e nang kakawaki ae e na bon teretere raoi aei bwa aei raoi boton te tua bwa ngkana e matata raoi bwa tera te bitineti ao I takku bwa kanoan nikiran te tua e na tamaroa ao e na akea te kanganga iai tao anne tao te moanibwai ae ti noria ae ti nang kan iraorao iai bwa e aoria n ae aki rekereke aomata ae ti aki kantaningaia bwa ana riai ni irekereke ian ara tua aei ke te Biira aei ao ngkana e riki bwa te tua.

Tao teuana naba te bwai ae ti noria bwa e koaua bwa e nang kakawaki ae e na iai te anga tao ni barongai aroia te naan bitineti bwa ana aki tao kurati araia ke tao ana aki kabonganai ara aika tao ana aki nang tamaroa ke tao ni kamatauningina e nang kakawaki anne. Ti noora kakawakina ma iai noran tao te naan tao bwaai ake a kainnanoaki ke a kairoroaki iai naakeke a waakina aia karikirake ke bitineti iaon Kiribati bwa ana riai ni karina araia. Ana riai ni waakina aia karikirake ian te ara, ngkana arona bwa bon aran te aomata are e kabongana anne e aki kantaningaaki bwa e na riai n tauaki mwiina, ma ibukin ake nikirana ao e na riai n tauaki mwiina.

Ma I taku bwa aei e nang kakawaki bwa e na nang teretere raoi irouia ara botanaomata ao tao ngaira ake ara botanaomata ake taan karikirake ake taan bitineti iaon abamwakoro, ana ataia bwa e ngaa raoi bwa ngkana ngai bwa te tia nimoko aei bwa are N na karekea te raka ian tao te kabwarabwara ngkai ao e na riai naba ni iai aran au karikirake aei e na riai n tauaki mwiina bwa aei e

nang oti n te tua aei bwa e nang kairoro ao ngkana I aki ira nanona ao N na katuaeaki $2 te ngaa te taara ke N na kabureaki 6 te namwakaina a rawata katua aikai.

Ngaia e nang kakawaki bwa ti tangiria bwa e na waaki raoi te karikirake iaon abara ae Kiribati ma ti na tangiria bwa tina kaungaia ara botanaomata bwa ana karikirake. Ma ngkana arona bwa ana reke ara tua aei bwa manga te kamamaku nakoia ao ana kona ni manga kamamaara aron te iango ni karikirake. Ngaia e nang kakawaki naba bwa e na matata irouia ara botanaomata bwa e ngaa iai te karikirake ae kantaningaaki bwa e na riai ni karina arana. Ngkana arona bwa akea aran am karikirake anne e na reke ian te tua aei bwa kona reke n te kanganga iai ke kona aki, kanga n otara ian te tua aei bwa ni kabane karikirake ke bitineti ana riai ni iai araia ao ana riai n tauaki mwiin araia ao ake a bon ti kabonganai araia ae ana aki anne naba e matata n te tua aei.

Ma ti ibukia ngkanne ara tia karikirake ake iaon ara abamwakoro aei ngkanne e nang kakawaki bwa e na matata nakoia bwa e a riki n tua te Biira aei ao a nang reke n te kanganga ao e a nang buburakaei te katua ian ara tua aei.

Anne teuana ao iai naba tao te tabeaianga iroura ibukin mwaitin nako tao te roo ke te *fee* ae e na kabwaka te tia bitineti. Ti kariaia ao ti ataa ao ti noora riain are ngkana kona karina aram bwa e na tauaki mwiina ao e na bon iai te mwane ae kona kabwaka. Ma iai ngkanne are kanga bon tao kanoan tibwangan te bitineti ae kantaningaaki ian te tua tao e na riai ngkana iai bitakin arana, e na riai ni tuanga te tia taui mwiin araia bitineti. Ma ngaia ngkana ko karaoa anne kona kabwaka mwane ngkana iai naba ana mena tao mwakan te tia taui mwiin bitineti manga biti aran te bitineti ngkana tao iai riaina ae noria bwa e na iai te bitaki. Ngaia ngkana e karaoa anne te *Registrar* kona kabwaka naba ngkoe are am bitineti ae na bitaki aram kona kabwaka naba te mwane. Kanga taraana iroura e a rangi n tiraua te kabwaka mwane ae iaon bwaai are tao tibwangaia bitineti ian te tua aei.

Teuana naba ae a kabaeaki baia bwa ana riai ni karaoia ana karina aia ribooti ni katoa ririki tao e aranaki bwa te *annual return,* n te Biira aei e tuai raoi n rangi ni matata bwa tera raoi te *annual return* bwa n aron tua tabeua ao te *annual return* kanga e irekereke ma ana *account* ke aron birin ana mwane te bitineti. Ao aei naba e na riai naba n rangi ni matata bwa tera raoi ae nanonaki ian aei bwa ngkai te tua aei ti ibukin tauan mwiin te bitineti ao tao aei e na ti rekereke ma tao ngkana iai te bitaki ao aei te bitaki e bon tobwaaki ian te

tua aei, ao iai naba tabeaiangara iaon ae kainnanoan te *annual return.* Ngkana ko anga naba am *annual return* iai naba te mwane ae kona kabwaka ao tera ngkanne aroia ara bitineti ake a uarereke, ake a tibwa iangoa bwebwerakeia tera ngkanne aroia ao e a nang tiraua te mwane ae nang kabwakaaki ao ti na kaunga ao ngkana ti na kaungaia ara bitineti bwa ana ira nanon te tua ao e aera bwa ti na manga kabaeia bwa ana manga kabwaka mwane. Ti aki riki tangiria bwa ana ira nanon te tua ao e na akea kanga totokoia ni ira nanon te tua.

E tuai ataaki bwa iraua te naan kabwaka mwane bwa aei are e na karaoia te Minita e na baireia bwa iraua te mwane ae e na kabwakaaki ibukin te bwai teuana ao ibukin te bwai teuana. Ma akanne bwaai ae ti tarai bwa ana kona n rootaki iai ara tia karikirake, ao tao e na kona n taraaki bwa e nang manga kakrekea bwa te kakamaku nakoia naake ti kantaningaia bwa ana riai ni ira nanon ara tua aei.

Ngkanne tao teuana naba te bwai ae ti noria ae tao e nang kakawaki ibukia taan karikirake ao tao ngaira n ara taratara ti nang tataraia riki taan karikirake ake naake a kakabonako ika tao inanon kaawa, tao ian mwengaia ke n aia mwakete ake a tei irarikin te kawai. Bon naake taan mwakete n te bwai ni Kiribati tera ngkanne aroia nakai ian ara tua aei ana bane ni kantaningaaki bwa ana bane n tauaki mwiina bwa e na riai ni iai araia ae a na *trade* iana ke ana karikirake iaana ke tao iai karikirake tabeua ae a kona n aki rekereke ian te tua aei. Ao aei e aki rangi ni matata ian te Biira aei ngaia ti tabeki ngkai bwa te naan iango ni iraorao nakon te Tautaeka, bwa e na tarai bwa ana aki rootaki ara botanaomata ake ana iangoa tao moan katean waen aia bitineti bwaare a na kona tao a maaku naba, ngaia e nang tiraua te mwane ae ti nang manga kakabwaka. Ao te katua iai e a bon rangi ni buburakaei.

Ngkana iai mwaninga ngai ke tao I karikirake ao akea te ara aran au karikirake ae e a tia n tauaki mwiina ao I kuneaki bwa ngaia iai te Ara ae I kakabongana ae ti aki arau ao I kona ni katueaki $2 te ngaa ke $4 te ngaa ke ni kabureaki inanon 6 te namwakaina. Tao aikai ana manga taraaki bwa mwaitia tao bon iai bukin ae e a nang kabuburaki ae tao ai $2 te ngaa e nang buburakaei ae tao irou ngai ae nang tibwa iangoa au karikirake. Ao tao aikai te naan bwaai aika ti tarai bwa a nang kakawaki bwa ti na riai n tabekiarake nakon te Tautaeka inanon ana tai tao n tarai te naan bitaki aika tao e nang riai ni karaoi ni kanakoraoa riki ara tua aei ao aikai bwaai tabeua ae ti noori bwa a nang kakawaki bwa a na tobwaaki. Ti boutoka te Biira aei bwa e nang

kakawaki ibukin uarokoaia ara bitineti bwa e na akea te mangaongao inanon te waaki ni karikirake. Ao ti boutokaia naba bwa e na bebete naba taben te Tautaeka tao n noori ao taui mwiin te naan karikirake iaon abara ae Kiribati ma ti te tabeaianga ngkanne bwa e kanga aron kakoroan nanon te tua aei ao tera aroia ara tia karikirake ake ngkai a bon waaki ni karikirake ao akea aran aia karikirake. Iai itera tabeua ni karikirake aika ana aki rekereke ma te naan kairoro ian ara tua aei ke akea.

Ao I taku bwa anne are e a manga oki naba iai au maroro nakon te kabwarabwara iaon bwa tera te bitineti. Ao tao ti anne moa kanoan ara maroro n te tai aei iaon te Biira ae moan te kakawaki aei ao ti nang boutoka te Biira aei ibukin uarokoan riki ao tao barongaan riki aron te karikirake iaon abara ae Kiribati. Ko bati n rabwa.

Tibiika: E tara n ae bon boo nanomi Taan Tei iaon ami Biira aei ao n nang kaokia nakon te Minita are tabena bwa e nang anga ana *sum up.* E nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia te Tibiika ae karineaki ao te Leader n te Kaitara ao te Beretitenti ae karineaki, Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao Taan Tei ao ngaira ni kabane ao tao tia bon neboa moa te Uea n aron ana tangira ngkai ti noora aron bebeten te maroro iaon te Biira aio. Ao e koaua tao N na kauarerekea naba au maroro ni kaeka ana maroro te Leader n te Kaitara. Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao kaain am Party ngkai kam boutoka kanga te onono iaon te Biira aio ae kanga e boou aei. Ma I taku bwa te bwai ae na karaoaki ae tao e na matata te Tibiika ao ara koraki ao te onono ae karaoaki aio kanga bon te katamaroa ao te tobwa nakon nikoan aron te waaki ni bitineti. E na neboarake ana kainnano te tia bitineti ao riki e na neboarake ana kainnano teuare e na boo n te bineti ke taian *consumer.*

Ngaia are e rabwa aron te butimwaai aio ao ti karabwa te Kaitara n ana nonori ao aikai itera aika a nang kakawaki. Ao e koaua iai itera tabeua ake I a tia ni maroroakini ao I bon kataia naba n tautaui bwaai aikai kanga taian kanga rekereke ma aron te *registration* ke kabaean aram. Ma te bwai teuana ae e na riai n teretere n te *registration* bwa kanga ko aki taumoataaki ian te tua aei bwa ko nang bon *register* naba ngkana ngkoe te tia nimoko, ke te ia kouben ke tao te tia raa riki te tia kabonakoa te bekei, ngkana ko nakonako ma am bwaketi mai Tarawateinaieta ko aki kairoroaki ian te tuai aio. Ma I taku bwa te bwai are kanga e nikoaki iai kanga kona kaungaaki bwa kona *register* ke kona kabaea aram ao ngkana koa kabaea aram ao koa kinaki ikanne, e a kamanoko te tua bwa ngkana I a manga roko ni

kabongana aram, ke kanga te ara ae kinraea taribin aram, ao ngai ngkanne are te tia taui mwiin bitineti I kona ni kangai, *e bure aram aio oki rikaaki riki matu tenibong ao iangoa am ara ao koa manga okirai bwa i a manga register.* Kanga anne oin raoi aio kanga ti aki kairoroa n aekakin tao te tia bitineti aika a uarereke, anne ngkanne kanga te kabwarabwara iaon aio.

I taku bwa te mena teuana are e taraaki iaon te *fee* eng iai te *fee* aika a bon mwaneweaki ma e aoria bwa tia manga taraia riki ma te AG ao tao bon au Taan Mwakuri. Ma I taku bwa bwaai aikai ti bon karaoa naba ara kamatebwai ao kanga ai bon te kamanga te tua ae e ana akea taian *fees* aika a rekereke ma ngaia. Ao ngkana ngaia ao ti nang bon aki katea te tua, bwa are ai bon akea manenan te *fee.* Ma kanga ti karaoa naba ara kamatebwai ao kanga bon iai taian *fee* n aron ae waakinaki *regionary* ke tao n aban te betebeke ke bon *internationally.* Ngaia are kanga ti bon riai naba ni karina naba anne iai. Eng tao a rangi ni bwaka rawata ao aera arei a rawawata taian tua akana e a tia ni mwanewei te tia maroro. Ma eng a bon bwaka rawata ma bon iai baireana n te *court.* Ti aki nanona ae ko roko ao e a bon taraia naba te tia moti ao e kangai, *Tem Booti te tua n te bwai aio $5,500.* Ngkana a kona n tarataraiko ao koa manga mata ranran tia mena moa tao $30 te taara ko oki riki imwina ao tia kabiririrakea riki. Kanga aekaki akanne ao irarikina are a mena n te *regulation* bwaai aikai.

A kona ni manga bon taraaki ni kangai tia biti a manga bon kataeraeaki iai ara botanaomata. Eng kanga akanne itera tabeua tao n aronte *annual return,* eng kanga e bon bae n tangiraki te *annual return* n tabetai bwa are ngkana koa *register* ao ibukin katamaroan aram ao terana riki ao ti na manga tangiria bwa e na iai am *return* bwa ngkana tia manga karaoi riki mwangan tua riki tabeua te Tia Babaire are ti na manga tabeki naba n te bong aio ao anne ngkanne ae kanga e na noora kakawakin tangiran te *return.* Ma e ngae n anne te Tia Babaire ao e rabwa aron ana tabeka te Kaitara ti kukurei ngkai e a butimwaeaki te Biira aio, ao I karabwarabwa n aron ana nonori ao ti taui mwiin akana e a tia n taekini te tia maroro, ao tao man au maroro akanne te Tia Babaire ao I kukurei ni uotarake te Biira ibukin Tauan Araia Bitineti 2020 ao e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia kanakoa ara kaoti nano iaon te Biira ibukin Tauan Araia Bitineti 2020. Ake a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E butimwaeaki te Biira.

Ti a nakon ara kabanea ni Biira inanon te bong aei te Biira ibukin

Kainakin Kambwana 2020 bwa e na warekaki te moantai ao I angan naba te Minita are e a tibwa tia n tabeka naba ana Biira are mai mwaaina bwa e a kanakoa ana maroro. E nakoim te Minita.

COMPANY INSOLVENCY BILL 2020(1ST READING)

Hon.Booti Nauan: E rarabwa te Tibiika ao I kukurei n te tai aio n tabekarake bwa te Biira ibukin Kainakin Kambwana 2020 e na warekaki te moantai.

Te Tibiika ae moan te rine ara Beretitenti ae moan te rine te kauoman, Minita ao Taan Tei aika kam karineaki N na aki mwamwaninga taekaia kaain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, unimwanen te Ueenikai ao unainen ueen te Ueenikai kaain au Botaki ni Mwakuri ake ti a tia ni karaua ni barong ate Biira aio ma ngaia n reitaki ma kaain ana aobiti te OAG te MOJ ao ai bon kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri. Te Tibiika tao N na kabwara au bure bwa N na bon riai naba ni manga wareka naba au *speech* ae I a tia ni karaua ni katauraoia ibukin te Hansard bwa ngkana arona bwa iai bwaai aika a tangiraki imwina, ao mwiina I mwaninga taekan tabeua. I kukurei ni uotarake teuana ana Biira au Botaki ni Mwakuri ae te Company Insolvency Bill 2020 ibukin karekean te tua ae boou ibukin barongakin kainakin te kambwana.

Te Biira aio bon kanoan te onono iaon te *Companies Ordinance* 1979 are e kaotinakoi tua aika uoua n aron aikai. E riai ni matata bwa tua aika uoua aikai a kaai ni mwakuri bwa ngkana akea teuana ao e aki koro raoi aron tobwaan te kambwana i Kiribati. Tua aikai a bwainaki n aba aika a rikirake ibukin kawakinakia, ibukin kakawakiia nakon karikirakean kaubwain te aba inanon Tobwakia raoi taian kambwana.

Ao N na taetae ngkanne iaon te Biira n onono nakon tuan kainakin ke kateiraoan te kambwana te *Company Insolvency Bill 2020.* E riai ni matata bwa te Biira ae te Company Insolvency Bill 2020 e na tabeakina aron kainakin ke kateiraoan te kambwana n arona aio:-

1. Ngkana e waaki te kambwana ao e riai n tararuaki raoi ma ni kakoauaki bwa e na butiraoi ao man aki reke n te kabuanibwai. Ikai are e na taraaki man korakoran kaubwaina bwa ngkana e korakora riki ana tarau nakon kaubwaina ao ikanne are e a waakinaki naba iai kainakin te kambwana ke kateiraoana bwa e na manga kona ni waaki ni karikirake.
2. Iai teniua itera aika a kakawaki ibukin tobwaan ana

kanganga te kambwana. Ngkana e aki kona ni kaitara ana tarau ke ana katabetabe n aron aika:-

a. Te Compromise- karaoan te boraraoi imarenan te kambwana ma te rabwata ake a tarau iai bwa tao iraua ae kona ni kabwara n te maan are e anganaki riki e kona n anganaki riki bwa karaoan te boraraoi imarenan te kambwana ma rabwata ake e tarau iai bwa tao iraua ae na kona ni karabwa ke man anganaki riki ana tai are e tau n te kambwana ibukin kaitiakan ana tarau.
b. Te Liquidation – Kaboanakoan kaubwain te kambwana ibukin ana oro tarau n te aro bwa e na itiaki raoi ao akea ana tinetine iroun te rabwata teuana ma teuana n aron te Bangke, kambwana tabeua ke tao te Tautaeka ao ai te kabanea ngkanne
c. Te *receivership* – Ke tauan mwaitin kaubwain te kambwana ake e a tia ni kabaei bwa nangoan ana tarau ke *securities* ke e na kabonakoaki ao te kambwana e bon kona ni waaki ni karikirake.

Te Tibiika N na kamatoa riki bwa te Biira aio e rangi ni kakawaki ibukin buokaia kambwana, bwa ana kanga ni waakina aron kamaeuaia ngkana a reke n te kanganga. Inanon mwakurian te Biira aio te Tibiika ao I kukurei n taekinna bwa e a tia ni wakai au rabwata ni maroro ma rabwata aikai. Ana aobiti te Tia Kaeti Tua, taian Kauntira, te Kiribati Chamber of Commerce ke te KCCI, te DBK, te ANZ Bank, ao ai bon tabeman taan bitineti. Ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka tabeua ao botaki tabeua n aron taian Non-Government Organisations ke NGOs. I kukurei n taekinna bwa te Biira aio bon kanoan mwiin taian kamatebwai ao maroro man te ririki 2012 nakon 2019. I kukurei naba n taekinna bwa aio kanoan te reitaki ao te ibuobuoki iroun ana Tautaeka Australia ao New Zealand rinanon te Asian Development Bank ke te ADB.

I kukurei naba n taekinna bwa te Biira aio e a bon tia naba ni maroroakinaki irouia Taan Tei, ni bong rake aika a tia n nako aikai ao I kakoaua bwa iai tabeua titiraki ao kamatata ni iango ni katamaroa nakon te Biira aio ao ana manga taraia riki kaain au Botaki ni Mwakuri ma aobitin te Tia Kaeti Tua ao te kabineti. Ngkana e kainnanoa te onono nakon te Biira aio ao anne ngkanne are e kona ni karaoaki imwain kauouan warekan te Biira aio n ana moan bowi te Maneaba ni Maungatabu n te ririki ae boou.

Ti karabwai ngkami Taan Tei aika kam karineaki n ami boutoka nakon te Biira aio, ao I kukurei ni kawenea nako matan te Auti aio bwa te Biira ae te Company Insolvency Bill 2020 e na warekaki te moantai. Man au maroro aikai te Tibiika ao I a katoka iaora ana bau Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana bau te teniman n temanna te Atua te tama, ao te nati ao te tamnei ae raoiroi. Kam bati n rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao tia kanakoa te maroro iaon aei ma ti na ongora moa ana maroro te Kaitara e nakoim te Leader n te Kaitara. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita ibukin tabekan te Biira ibukin aron kainakin te naan kambwana akana tao aikoa kona ni buti ke ni waaki. I taku bwa e na nang uarereke naba te maroro iaon aei ara maroro man ara itera. Ma are e koaua ti a tia naba ni maroro n tain te *workshop* te maroro iaon Biira aikai ao ti bon noora naba riain ae na iai tao e nang kaokoroaki te tua iaon ae kainan te kambwana man are bon rabwatan te tua are ibukia kambwana are n te tai aei ngkai, e mena ian te tua ane Cap 10(a) are te tua ibukia kambwana. Ao inanon te tua anne ao iai naba iai taekan kainakin kambwana.

Ao e koaua tao ti noora naba raoiroin ae e a bon kamaenakoaki ma rabwatan te tua are e bubura arei. E ang tao aikai bwaai aika tao ana ibuobuoki ibukin kainan kambwana tao iai n taai aika nako ae a tia ni iangoaki kainakia tao riki ana kambwana te Tautaeka, ao tao kambwana ake iai rekereken te Tautaeka ma ngaia ao kainakin kambwana aikai e nang reanau aron kawaina. Ao tao ibukin ae tao iai tao te naan aki nang ota n aron kanoan te tua bwa are te bwai e aki kakaraoaki n taai nako iaon Kiribati ao n taai akekei ngaia iai bwaai aika a noraki ae tao ana riai tao ni kamarurungaki riki.

Ao teuana te bwai ae tao e noraki n taai aika nako bwa are karekean te *liquidator* ke te aomata are ngaia are e na waakina aron te waaki ni kainin aei ao aei moan te kakawaki tibwangan te aomata aei ke te tibwanga ian aei. Bwa ngkana e aki reke te aomata aei ao e na aki kona ni waakinaki te waaki ibukin kainan te kambwana. Ao aei are tibwangan te bowi bwa te bowi ae rietata bwa ngaia ae e na karekea te aomata are te *liquidator* arana. Ma tao aei tao n taai aika nako iai kanganga ake a noraki bwa tao ai koron naba rawatan tibwangan te bowi, ao a kona n nang maan aron te waaki ibukin karekean te *liquidator.*

Ma tao aei e na bon tiku bwa ai aron karaoan nanon te tua aei kanga bon

titebo naba aei ma are bon ngkai naba ma tao ai te bubuti nakoia rabwata ake iai tibwangaia ian ara tua aei bwa ana kekeiaki ni karaoa tibwangaia bwa e aongan ae waaki raoi kanoan ara tua ae ngkai ti maroroakinna inanon te Biira aei. Ao tao te naan raa riki iai kanganga tabeua ke tao ibukin tarau ake ibukin kambwana ake tao kaubwaia e mena itinaniku ke tao iai naba mwanewean aei ao tao ai bon taben tao te aomata are ngaia ae tarau te kambwana aei irouna ni kakae nako buokana ni karekea bwaran te tarau aei nakon te kambwana itinaniku ian tua n aba akana e mena iai te kambwana. Ma I taku bwa tao bwaai naba ake a noraki bwa iai te naan reita ni bwaibwai iaon kaubwain te kambwana teuana ae tao ngaia ae reke naba n te kainaki ao iai tao te naan kakaokoro ni iango imarenaia taan bwaibwai ao tao ara kantaninga bwa ara tua aei ngaia ngkanne ae nang kona n tobwai te naan kanganga aikanne bwa a na aki rootaki tao naake a tarau te aba irouia iaon Kiribati ao riki ni kambwana ake tao a mena kaubwaia itinaniku.

E nang uarereke te Tia Babaire bwa kanga e nang matata kawain kainan te kambwana ian te tua aei ao tao manga noran riki aron kabonganana ngkana tao manga iai tao te kambwana ae e na manga kainnanoa kabonganan te tua aei ao tia manga bon tarataraia bwa iai itera tabeua aika ana manga kainnanoa riki kamarurungakia ma n te tai aei ao ti kakaitau ibukin te Biira aei ti kaitauia taan ibuobuoki naba ake a tia n anga baia ibukin tao bon man rabwatan te Biira aei ao taan mwakuri ake a tia naba ni mwakuri korakora ibukin barongaan kanoana. Ao ti kakaitau ao ti boutoka te Biira ibukin moan warekana iaon kainakin kambwana 2020. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e boo naba nanomi n ami Biira aei ao I a kaokia naba nakon te Minita are tabena bwa e a *sum up* iaon ana Bill. E nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan; Ngaia te Tibiika e rarabwa ao tao imwain ae I a manga anga naba au maroro ao tia manga bon neboa naba te Uea n aron ana tangira ae teimatoa, n aron te marurung te kukurei are e teimatoa nakoira. Ao e koaua ti namakina ngkai te kukurei ao te marurung ngkai e kona ni butimwaeaki ao n tobwaaki te Biira aio. Te Tibiika n aron are I a tia n taekinna ao e a bon tia ni boo atin ara maroro iaon ara Biira aio ma tarira ma mwanera aika a karineaki inanon te *workshop.*

Ao e koaua e a tia ni bwarabwara aron kakawakin taian Biira aikai ao ti nang karabwa te Kaitara riki ao bon ngaira ni kabane ngkai ti bon kona ni boutoka aron tobwaan te Biira aio. N aron ae I taekinna naba

te Tia Babaire ma te Tibiika mai mwaina ao kanga taian Biira aikai kanga a bon kakarekebai ai bon te kamanga ae ti na kariaia arei ao ti na manga aki kariaia aio ngkanne ngkana ti karaoa anne ao kanga ana aki kona n nakoraoi raoi ara waaki. Ma N na kauarerekea au maroro te Tibiika bwa I ataia ngkai bwa kam a bon bane ni kan motirawa. Ma I a karabwarabwa n aron butimwaean te Biira ao man au maroro aio ngkanne te Tibiika ao I a kukurei ngkanne n tabekarake au kaoti iaon au Biira aio bwa te Biira ibukin kainakin kambwana 2020 e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a kanakoa ara kaoti nano iaon ara Biira ibukin Kainakin Kambwana 2020 bwa e na warekaki te moantai akana a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E Butimwaeaki te Biira ibukin Kainakin Kambwana ibukin 2020. Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka; Te kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika: Te Kaoti ibukin te bwara e na tabekaki iroun te Minita ae karineaki ae Hon.Boutu Bateriki e nakoim.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika ian katabeau ao I a bubuti bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ko rabwa.

Tibiika; Ngkai e a bon mwemwe te kaoti ibukin te bwara ke te motirawa moa n te tai aei ae imwain ae I kabwara ke I kamotirawa I a bon anga moa bwanau ni kakaitau nakoimi ni kabane e bon moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kaain am kabineti, te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane ibukin kanoan ara bong ae I taku bwa e nakoraoi ao e tamaroa n te bong aei. Kam rabwa ao are ieta ieta ao I a kamotirawa moa te Auti n te tai aei ao tia manga kaitiboaki nakon te aoa 10 nakon te ingabong. Ti a motirawa moa.
Mmm
sea tax-11.00.56

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Taiboranakin te bebwa. Mairoun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te Mwane ao Karikirake. Schedule of virement of warrant No. 1/20. Bebwa No. 43/20.

Hon. England Iuta: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Beru, tera am *point of order.*

Hon. England Iuta: Akea te bebwa anne iaon au taibora ngkana e kona n ti noraki bwa akea irou, taiaoka.

Tibiika: Tao bon ti te bwai ae e karaoia ngkai te aobiti, e bon tangiria bwa it has to be *officially* tabled n te bong aei n te Auti ma e a tia n tibwaki n te Auti ae e nako ma e tuai taiboranaki ao e a tia n reke kaobina iroumi n te Auti are e nako te *Virement.*

Te *Leader* n te Kaitara, tera am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire imwain ae I kanakoa te *point of order* , ai bon te kamauri moa nakoirani kabane ao nakoia kain Kiribati. Ti na bane ni mauri!

Tao ti te *point of order* iaon kanoan ara ota bebwa n te bong aei te Tia Babaire. Bwa ti ataia ae iai naba aia Biira ara koraki te naan *Private members* aika a koro taia ao aki toka. Ana Biira te Tia tei mai Tabuaeran.

Ao ti kan ataia bwa e aera ngke e aki toka ao e rangi n kakawaki bwa are ti aei ara bong ngaira Taan tei.

Ao tao bukin ae ti teniua kanoan te naan kaoti aika a rin ngkai ao e rangi n kakawaki bwa are ti irabong ara bong ao a rangi n tiraua mwaitira.

Ti na bubuti ngkana a kona ni boni bane ni katokaki kaoti naba ake a tia ni koro taia, bwa are e kona n reke nakona e nako. E aki ao tao e na boni manga taning are imwina.

Tao ti anne ara bubuti te Tia Babaire ao ko rabwa.

Hon. Taoaba Kaiea. *Point of order.*

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Teinainano tera am *point of order* bwa I a kaekai naba ngkami n teuana te tai.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua ao tao ni bon irekereke naba ma kanoan te ota bebwa n te ingabong aei te Tibiika.

Ao I boni kaota nanokawakiu teutana bwa I boni kawariko n am aobiti n te Moanibong ibukin aia Biira kain te *Red Cross* are kanga I bubuti katokana. Bwa I taku bwa te Biira anne, I taku bwa ngkana

kam bon ataia Taan tei bon te moan Biira ae e notice.

Ngaia te moan Biira ae e notice iaon te *notice paper.* Ao I noori kanganga n te tai ae e nako bwa I uringa ae aki toka naba ara titiraki ae a kaman notice n taai aika nako, ao I moanibwaia anne n te Moanibong aio bwa e riki bwa kanga raraoma. Ao I nako n raraoma n am aobiti ibukin kanga anne bwa I aki ataia bwa a na manga toka naba ara bwai aikai ke a na aki.

Ngaia are teuana mai ibuakona te Biira, ae I tabe n irirantanga te Biira aio te Tia Babaire ibukina bwa ti a boni kaman biriakina arona bwa ti iangoia bwa e na riain toka n taina, ao ti kantaningaia bwa e na riai naba n toka n te bong aio n ara bong ngaira te naan *private members.*

Ngaia are tera ngkanne ae e a riki n te aro aio te Tia Babaire ngkai aki butimwaeaki aron akanne ao aki karinanaki raoi te naan Biira n aroia ngkai a tia n toka iaon te ota bebwa. Ngaia are anne te Tia Babaire ae kanga I kan tabekia naba nakon te Auti aio ao nakoim bwa tera am ibuobuoki ao ni kanga boni karaua raoi ni baronga raoi aron Biira ma Titiraki ma Kaoti inanon barongakia inanon te *notice paper* ao iaon te ota bebwa te Tia Babaire. Ti a manga ongora iroum.

Tibiika: Ko rangi n rabwa te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano aon reitaki ma te *Leader* n te Kaitara ao I rangi n kakoaua ami *concern* n te tai aei.

N te ingabong aei ao I bon mimi ngkai I a nora te ota bebwa ao I a taraia ao I a kakaei Biira aika I kantaningai bwa a na riai n toka.

Ao N na kawenea bwa te bwana ni kabwara bure man au itera ngkana ngaia bwa N na buki n taeka iai. Kanga ngai irou, N na aki bukina te Business Committee, N na aki bukina te Kiraka ma te kantaninga are ti taneiai iai ma iaan ara *Rules* ao e boni *priority* te Biira n taai nako bwa ngkana e koro bongina bwa e riai n toka. Ao au kantaninga bwa ami Tibiika ngai.

Au kantaninga ngai bwa a bon ata aron te tibwanga are a tia n anganaki iaan are bon iai ara Rules are ngaia are e na kairia nakon kanoan ara ota bebwa ibukin te bong teuana ma te bong teuana. Ao riki ibukin bon *private day.* Ao I boni marooro ma ngkoe ngaia ae I boni *concern* iai, ao I bon rangi n kabwara bure n te itera aei.

Tao ngkana e bwara kanoan ara moan *part* ae te moan ingabong aei ao tao ti na kataian tekateka ma kain te *Business committee* ao ti na kataia riki ni kakaea angana bwa tera aron riki katamaroan aron katokan bwaai inanon riki iaon aia bong *private members* ke aia bong Taan tei are e boni kakawaki ibukia.

Ngaia are I ataia bwa I aki kona ni bita kanoan te Ota bebwa n te tai aei bwa e a roko n arona aei, ma I a bubuti ngkami ngkana kam kukurei bwa bane n toka n te Kanimabong. A moanibwai ami Biira ao imwina te naan nakon te Kanimabong are ami bong. Ngaia are I a bon reita te bwana ni kabwara bure nakoimi ni kabane. Nakoimi ake kanga iai ami Biira are aikoa toka n te bong aei.

Te moanibwai n te Kanimabong. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki. Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Titiraki ao kaekaira.

Tibiika: Ara moan titiraki ae e wene imatara n te ingabong aei, e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

BOOTI AKE A KANAKOAKI BWA BWAINTANGIRA NAKOIA KAUNTIRA I AONNABA

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ngkai au moanibong te tai aei ae I moan taetae n te Katenibong aio ai bon au kabanea naba n titiraki ibukin te tai aei. Bwanan Abaiang ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti ma te Kauoman. Minitita ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao I kukurei n tabeka au titiraki iaon taekana n te ota bebwa ae 12. *N na butia te Tautaeka bwa e na kabwarabwara bwa antai ana booti ake a katokaki iaon taian landing craft ake a kanakoaki nakoia Kauntira iaon aba bwa bwai n tangira?* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aio kaekan au titiraki ma ti iai teutana te bitaki n ane te *supplier anne* te Tia Babaire ngkana e kariaia, e a ti karina naba Dojin i tabona.

Tibiika: E aki bitaki nanon kaekan te titiraki, kanakoa am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *I kan kaongoa te Tia tei ae rine bwa booti ake a iri n toka n te Landing Craft* are te buoka nakoia Atimwakoro, bon ana booti te *Supplier* ae Dojin. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moan tai.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita ae e rine, ao buokan te titiraki. E rabwa ngkai e a tia ni kamataata teutana bwa *Dojin*, ma I kan titiraki ngkanne ngkai ti ata te kambwana ane *Dojin* ane ngaia ae e karekei booti akana te naan *Lines* ao tao ngaia ane ana booti

akana a toka iaon bwa bwai n tangira nako aonnaba.

Tera raoi te Kainibaire ibukin te *Project* are te Karikirake anne iroun te *Supplier*. Antai ae e kantokani booti akanne ngkana arona bwa ngaia ana bwai te *Supplier*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. E koaua ae tao ibukin ane buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki ao e koaua bwa te naan booti aikai a mwanenaki mairoun te Tautaeka n aron ane e a tia n oti ikai. Ao nanona bwa ti tebo bwa kantokana ni kabane a boni bane ni kabwakaki man te *Ministry* naba bwa te *tender* ae e a tia ni kanakoaki.

Ngkanne n aron ae kantokana ma raana, a bane naba ni kabwakaki man te *Ministry* ngkana e kaeka ana titiraki te Tia tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei, buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker*. E rabwa ana kaeka te Minitita bwa I taku bwa e mataata n ana kaeka n te tai aei, bwa ngaia booti akana a toka akanne. A boni kabwakaki naba kantokana inanon mwane ni *project* ke mwane ni karikirake akanne ake booti akana a na riai n nako aonnaba.

Te titiraki ngkanne bwa are ngaia bwa are tao a katokaia, ao e aera ngke aikoa kairaki ma te naan ranti akekei nakoia aba ake anganaki *Landing craft* bwa are te Tautaeka e kabwaka kantokana. Nanona ti a ota ngkanne bwa ngaia bon ana bwai te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. E koaua te Tia Babaire, are bon te naan *Landing craft* aikai boni kanoan ana *tender* te *Supplier* ae Dojin.

Ao ngkanne ngke e a reke te naan *Landing craft aikai* ao bon iai ngkanne tao ana booti ae a *extra* iaon te *landing craft* aikai ae e a manga bon katokai. Ao tao e koaua tao iai te tabeainga iroun te Tia tei bwa tao e aera ngkai e na kabwakaki kantokana man te *Project aei.* Tao e koaua ae anne ngkanne e kona ni manga taraki.

Ti kona ni manga taraia ngkanne n rinanona ma n nora aron ara contract, bwa e rangi n silence nanon ara contract. E aki rangi n teretere ma are e koaua ae te naan *Landing Craft* a bane ni mena iaan ara agreement ma te supplier.

Ngkanne e na kona ni manga noraki. Ti na nora ngkanne ara contract iaon aio ngkana arona bwa e aki raoi n rangi n teretere ao ti na kona ni manga noria ao ni

manga recover bwaai tabeua akana a na irekereke ma aron te freight.

E koaua bwa are booti aikai bon ana booti teuare te *supplier,* tao e boni kabooi ao e a manga katokai iaon te *Landing craft.* Ao anne ngkanne ti na kona ni manga rinanoia ma ara staff ao ni manga noria bwa tera ngkanne kanoan te naan mena ao tao e na kona n noraki ma aron ana nikira ni mwane inanon baira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita bwa e rangi n mataata ana kaeka ao I taku bwa e rangi n rau n te kaeka ae e rangi n tikiraoi.

Ma I ti kani buoka au titiraki kanga n raona au titiraki ake I tia n titiraki iai. Ma tao e koaua ngkana tao te *Policy* ke te Kainibaire are tao e kona riki ni manga rinanona te Botaki ae te MIA ibukin booti akanne. Bwa are ngkai a tia ni kabwakaki kantokaia e aki kona ni manga kaoki mwaane te *Supplier* nakon te karikirake. Bwa are nanona ti ataia ae ai ana bwai bwa tiaki bwaai n tangira akana a na nako aonnaba. E kona n oki mwane ake a kantokanaki iai booti akanne bwa are a kakakuku iaon te *Landing craft* bwa e aonga n ae e a manga riki bwa tao bonganana nikiran mwane nakon te naan onobwai nakon aia bwai Kauntira iaon aba riki ake a kabongana te Landing craft. Tao ti anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ao anne ae ti na rinanona ao ti na mwakuri iai bwa e na karaoaki babaire ae te kabanea n tamaroa ibukin ana bwai te botannaomata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon are imwina. Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. Hon. Tekeeua Tarati, e nakoim te Tia tei.

TEIN BOOIA IABATERA AIKA A MWAKURI N TE AIR KIRIBATI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ao manga reitan bwana ni kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita. Mataniwin te Kaitara ao ngaira Taan tei, Tibiika ao kain am Taibora ao bon taan ongora ni kabane. Kam na bane ni mauri!

I bon ti bubuti kaekakin au titiraki ane nambwana 20 iaon te ota bebwa ane e kangai. *Tera ngkai tein booia*

Iabatera ni kabane aika a mwakuri n te Air Kiribati ae a karekea n uoua te wiiki? E kona te Minitita are tabena ni kamataata aei, taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Imwain ae I kanakoa naba kaekan aio, ao I a bon reiti bwana ni kamauri naba ngkai ti a manga roko n te bong ae e boou. Ti na bane ni mauri ni kabane inanon te Auti ni Maungatabu.

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Baeru. *Booia ana taan mwakuri Air Kiribati aika Iabatera ae a karekea, e bon kainetinakon aia contract ao a katineaki ma kainanoakin te mwakuri ae a mena iai iaan te Tua.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tibiika, e a manga bon taekina te contract tao te Tua. Ma I bon ti tuatua bwa iraua booia. Anne raoi nanon au titiraki. Iraua booia n tatabemania ae a kakarekea n uoua te wiki. I aki titiraki bwa e kanga aron kateakin booia ma I titiraki, bwa tera raoi tein booia. E kona ni katangaina anne nakon Kiribati bwa N na ongora taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. E koaua ti rangi n kan ibuobuoki nakon aio, ma are iai kabaeakira iaan Tua. N te SOE Act 2013 ao e katereaki bwa e angabuaka kaotinakoan rongorongo iaon booia taani mwakuri. Ao tao ti kona n iraorao ma te Tia tei imwin aio iai.

N aron naba ae e bon ataki ao n ana kataumwane naba te Tautaeka, aki kona ni kaotinakoaki booia taani mwakuri, a bon ti kaotaki naba mwakuri ke tao aekakira inanon te kataumwane. E aki rangi n specific nakon booia taani mwakuri.

Ngaia are I karautaeka bwa ti kabaeaki iaan te Tua n te tai aio ni kaotinakoi rongorongo aika ti taku bwa aki kona n otinako n te aekaki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. England Iuta: Ao e rangi n rabwa anne. E rabwa bwa iaan te Tua e katereaki anne. Ma ngai ti otara, a bon ti riai ni rumwaroaki rongorongo ae a na anga ni kabuanibwai iai Kiribati. Kanga bon anne etina ae a na ananga ni kabuanibwai iai Kiribati. Are e aoria bwa are a rawa n taekinna te Minitita ikai. E rawa n taekinaki, kanga e aki rangi n kirati anne. Ma are bon te bae e riki ngkai bwa e a korakora te aki rau n nano irouia ara botannaomata.

Tera ngkanne aron tobwakin aio bwa te namakin ngkai, tera ngkanne etin aroia taani mwakuri aika Iabatera aikai bwa a na mwakuriaki ke a na ti kataneiaia taani mwakuri. A koro mania, a tuai rabakau ake a na riai n reiakinaki. Kanga ti a kan ataia bwa tera raoi oin te kantaninga ngkai a mwakuriaki Iabatera n arona aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rangi n mataata ngkanne are e kabwarabwara te Tia tei bwa tao bon oin te kanganga are e nanonna ibukin kamwakuraia Iabatera. Ao e koaua tao e riai ni mataata moa, bwa te bwai ae te *Aviation Industry* ke te kibakiba iaan karawa bon te aeka n rabwata teuana ae e kaokoro ma aekakin rabwata ni mwakuri nako. Bwa are iai rabakau aika akea irouia ara botannaomata ma ti tangiria Iabatera bwa akea te rabakau aio.

Aio tao bon te kabwaka ma rimoa bwa ti aki kaman nora te Aviation Industry bwa a na kabatiaki ara koraki. Ao iai ngkai kanga n ara *way forward* ke n ara kataratara bwa ti na kabatia aio nakoia kain Kiribati. N aron ae kam noria, a boni mwaiti ara iabatera aika a roko ni kaei mwakuri aikai inanon ara Bwairati ao ara Intinia bwa bukina bwa a bon akea ara bwairati.

N aron ae kam bon ataia, ara bwairati ane a nako ni mwakuri n taabo tabeua.

Ngkana ti kabotaua aio ma aron naba te itera are te *Marine Industry* bwa are a mena rabwata aikai iaan au Tabo ni mwakuri ao ti rangi n nora te kaokoro. Bwa ara *Marine Industry* ao e a rangi n tira ara Kaben ma ara ataeinimwane aika a bane n taui nakoa aika ririeta ao ngaia ngkai ae a bane ni kaini ara aobiti iaon te *Marine division ke te Marine Department.*

Ti aki ara kanganga ngkai aio kakaeaia ara locals ke ara botannaomata bwa a na kaini mwakuri aikai.

Man te Aviation Industry bon te kanganga ae ti kaitara ma ngaia. Ao ngkai ti a wawaki rake riki nakon ara wanikiba aika iaona riki, ao ai bon te kanganga ae kakaeakia ara botannaomata.

Ma e ngae n anne te Tia Babaire, ao I kukurei n taekinna bwa te Air Kiribati inanon Beberuare 2020 ao e a tia ni karaoa ana review iaon ana **structure ao iai mwakuri** tabeua ane a tia ni kanakoaki are Iabatera are ti aikoa kainanoia.

E a tia ni karaoa ana kakerikaki ni boo te Air Kiribati n te mwaiti ae $405,000 n te ririki. Aikai kanoan ana waaki n te moan ririki aei.

Ti a tia naba ni kaboua ara board, ao ara board e a manga roko ma ana iango aika a boou riki. Ao ti kantaningaia bwa n te ririki aio ao a na cost saving riki e na manga kabanea ke e na kanakoa te mwaiti ae $940,000 tabun inanon teuana te ririki.

Iai naba ana Kainibaire te Air Kiribati ana review iaon ana structure bwa e nang kataia ni kauarerekea te cap. Are ngkekei ngkoa tao e koaua e noraki bwa booia te naan **expat** ake boni bwairati ni kaboauaki ma ara locals aika bon I-Kiribati, e rangi ni korakora te cap. E ngae ngke tao a bubura riki aia konabwai ara koraki bwa a maan riki ni kibakiba, a senior n te civil aviation ma booia e nang uarereke inano ni kabotauaki ma Iabatera ake tao a uarereke aia bebwa n te karinan anne.

Ngaia are iai ngkanne kanga ana Kainibaire ara board bwa e nang karaua n re- structure te babaire iaon aekaki ni mwakuri aikai.

Ao aio ara kantaninga bwa a na riki nakon te ririki aei. Tiaki naba ti anne, ma iai naba ara kantaninga bwa taani mwakuri ake inano a na kona naba ni kerake teutana ni kanoan ana review aio te tabo ni mwakuri. Ao I taku bwa bon anne te kanganga are e riki bwa tao a tangiroa ake inano bwa aera a rangi n bubura booia ake ieta.

Ma e koaua ti na bon teimatoa n tangiria I-Abatera ake mai tinaniku ake a bon aki kona ni kaini ara raa. Ti bon aki kona ni karekeia ara bwairati ke tao ara rabakau aika a na mwakuri n te nakoa aei.

Ti kukurei naba n taekinna bwa iai temanna ara intinia are bon te I-Kiribati are ti a tia ngkai ni katoka n nakoana aio, are bon akea mai imwaina bwa kanga kuri n akea te rabakau aio mai imwaina.

Ma ti kukurei n taekinna bwa e a tia ngkai n rin are bon ara I-Kiribati are e aki mena ngkoa n te tabo aio mai imwaina.

Ao ngkai kanga ara kantaninga, bon oin ara kantaninga ti nang bane n localize ara post. I taku bwa bon anne ara aim, a nang bane ni mwakuri ni kabane I-Kiribati iaon ara bwai ae te wanikiba. Ma are bon ara kanganga, akea ara bwairaki ao akea ara taan rabakau iai.

Ma kanga tao anne moa ae a na ibuobuoki ni kaeka ana titiraki ao ana tabeaianga te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. England Iuta: E koaua e rabwa are e taekinna te Minititia, are e boni kakaokoro otara. Te Air Kiribati ke te Air Tungaru ngkoa tiaki te bae e boou ao iraman I-Kiribati ae a tia ni kabutia. Aki kona n raba ana

kanganga te kambwana aio. Bon te koaua aki kona n raba, e korakora ae e tia ni mataata ao e rawata aika a tia ni mwakuria ma te kekeiaki.

Bon ti te tangi n nano bwa are tao e koaua, ngkana ti rangi n ikoikota kabutan wanikiba aika ti bon taneiai iaon abara ma are tao ana kantaninga te Tautaeka ae ngkai, e bon riai ni kaokoro. Ma are tao ngkana te Manatia ae e na kainanoaki ma iai tabeman ane e kakoauaki ane a bon tekateka ikekei ao a boni kona ni karaoia ara koraki.

Kanga n ningai ae a na kanakoaki iai. Te naan bwairati, ara bwairati e mwaiti. Are e koaua a nang kaeta te boo, ara bwairati are a nako. Are a raoiroi riki booia bwairati aika nakomai aikai, ao tao e mena e korakora riki rabakauia ake a nako akekei ni kabotauaki ma aika a roko bwa tao ti kakorokoroi aia aoa n arona, ao booia e a bane ieta. Ngaia are e a boo te kionako bwa are ko nang kanga n taratara n arona ngkana e rangi n bubura boon te I-Abatera ao ngkoe are e a bane am tai ibukin am kambwana ma abam e a uarereke boom.

Ngaia aikai tangi n nano aika aki ti rotaki iai ake a rabakau ao aika a tabe ni kataneiai. E tangi nano te taeka ae akea ara aomata ae e rabakau n te Civil aviation, bwa te rabakau ae e tabe n tamwatamwarake. Ma tao e koaua iai te raraoma teutana n aron kabutan waaki nako tinaniku.

Tera ngke e moantai ni kaeta anne te Tautaeka, ti a bubuti. E na kaetaki aei bwa e boni korakora te aki rau n nano ngkai ao e bon ataia te Tautaeka. A bon riai ni botataki ni kanakoaki akana aikoa kainanoaki. E a boo aia tai n reirei. E a riai n tia ni koro aia tai n reirei nakoia kain Kiribati ao akana a na bon tiku, ke e tiku.

Ma ke a kateimatoa riki rorokoia ni mwakuri bwa e korakora te taratara ae e aki raoiroi ao e aki kona ni kairua ana taratara te botannaomata ma aron booia ae anganaki. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia tei ao I taku bwa ti boraoi n iango iaon anne. Anne ngkanne ae ti waakinna ngkai ma kain ara board ae e boou, ane ti waakina aron anne.

Ao e koaua n aron ae e bon ataki ao e aki boou aio ma rimoa birinakoia ara bwairati.

Ara moan bwairati iaon Kiribati, ngaia are e moani katanea naba te nako ao a ririmwi naba n nako. Bwa e aera ngkai e riki anne? Boni kanganga ake tao a kaman riki n taai aika nako bwa tao a bon aki rauaki ara bwairati ao tao bukin naba ae e aki tau mwaitia ara bwairati.

Bwa ngke arona bwa e tau ao ti aki onimakina anne. N aron are I taekinna, ara industry are te marine ti aki namakinna ngkai. E mwaiti ara Kaben aika iaon Kiribati ao e mwaiti naba ara *officers* aikana a mwakuri i tinaniku. Bwa bukin tera? Ibukina bwa e rangi n marurung ara marine *industry* rinanon ara Kura ae te MTC.

Tao ngke arona bwa iai ara Pillot school, ao e nang kaman muiltiply naba ara aomata aika a na kona ni kaina te sector aei, ao ti na aki tabe ni kangai. Ake a bane n nako ara koraki.

Bwa ngke arona bwa e mwaiti ara koraki ao e na rangi n high naba te competition ikai. A bon nako ake a nako, bwa are ti na aki naba rangi n tuka nakoia bwa are a nako ao a manga kaoka mwanen through aia remittance ao e a manga buoka naba ara economy. Ao anne naba karekean te labour market ibukin kamwaingakia ara aomata nako ni mwakuri n taabo aika a raroa.

Ngaia are I taku bwa tiaki anne, e kanganga bwa ti na taua inaomatan temanna n taua bwa e na aki nako. Ma te bae ti na karaoia, ti na kona n review aia backage. Anne tao te tai teuana are a na kona n tiku ni mwakuri i abara. Ao ara Way forward ke ara long term solution nakon aio, iai ara kaninganinga bwa ti na kona ni kibara te bwai ae te pilot school i Kiribati, bwa ngkai ti kaongoaki irouia bwairati bwa ngaia abara kanga ai te nakomai ni kareke te take advantage n abara.

A nakomai ni kakoroi aia aoa i abara ao e koro aia aoa ao a nako ni mwakuri i abaia, a manga nako riki ni karaoa aia reirei are iaona. Ngaia are kanga abara bon te tabo teuana ae e rangi ni conievient ibukin te *pilot school*. Are iai ara kantaninga ae e abwabwaki ara *long term plan* bwa ti na karikirakea te *Aviation Industry* iaon Kiribati bwa a mwaiti naba ara bwairati.

Ti a tia ni maroroakinna ngkai ma te Meia ngkana e kona ni karinna bwa kanoan ana waaki te *KIT*. E na kona n *open up* teuana ana *curriculum* ibukin te Nakoa ni bwairati.

Iai ara wanikiba aika a boou n aron are ti taekini kanoan ara *way forward* n te ririki ae e boou ke inanon taina, are a na kona naba n *address* te kanganga ibukin te kakoro aoa irouia ara *student* ake a na kona ni karaoi aia kataneiai.

Ngaia are I taku bwa aio tiaki te bwai ae e uarereke karaoana. Tiaki te bae e a karaoia naba over night ao e a tia naba n ingabong. E na take te tai ae e maan.

Iai aikana a na waekoa n roko n address n te tai ae waekoa ao iai aika a na tangira te tai ae maan. Ma e koaua ao I bon teimatoa n taekinna ni kangai. bwa e aera ti aki kaman n nora aio rimoa. Tao man ara moan

Tautaeka. Te *MTC* e toki ara kanganga ngkai.

Ngaira ngkai teuana n te Betebeke ao n te aonnaba ae te kabanea n *strong* ara *marine industry*. Tao iraman naba inanon ara kamronron aei ae te naan Kaben, bwa bukina bwa e a bon rangi n *competitive* te nakoa ae te kaben ngke a nakomai ikai.

N aron are ti taekinna, temanna ara Intinia n ae e nako are e tekateka naba ikai. Ao tera ae e riki? Akea ngkanne ae e onea mwina n te Air Kiribati.

Ngaia are anne te bwai ae te aki rangi n noraba n taai aika nako, ma e rabwa bwa aio kanoan ara Way forward ngkai.

Ao n tokin te tai ao ti na kunea bwa e a manga rangi n competitive te nakoa ni bwairati. Bon nako ake kam nako ao a na bon tiku naba n long *cue* ara botannaomata ake a kona ni kaina te beku aei.

Man au marooro aikai au kantaninga e mataata ao ti kaungai nanoia kain ara Air Kiribati. Bwa iai ngkai te mwakuri ni katamaroa ibukin te boo.

Ara bwairati ake te naan locals, e nang kakeaki te cap arei. Are ti nang kaboraoi ara bwairati bwa kanga e bon aonikai te waaki tao n taai aika nako are aki rangi n noraki.

Ko rko mai tinaniku bwa e uarereke am bebwa bwa ko nang tibwa kataneiai ae ngkoe tao I-Biti, ao ngkoe ae ko nang senior i Kiribati, e uarereke riki boom nakoia ake a roko mai tinaniku. Ti a tia n noria. A noria anne ara board ao kanoan ngkai te re-structure ao te review iaon te salary.

Ti nang kukurei n taekinna bwa iai ngkai bwairati ane a tia ni kerikaki booia ae te naan expat. N aron are I taekinna $900,000 tabun te cost saving iaon te salary, ao iai ara waaki. Ake mai inano a na kerake riki, ti na kataia ni kauarerekea te cap as possible as we can.

Ma aio moa ara kekeiaki ae ti karaoia ao ti na angania kain te Air Kiribati te tataonaki n nano bwa e mwakuriaki ngkai man ara board ao man ara Ministry are ti rereitaki naba ma ngaia ibukin riki ara *project* aika a boou. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Beru.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina. Ena tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

OIN TE MWAING NAKON TIAINA AE E NA BUOKIA NI KAWAEKOA KAROKOAN NANON NANON ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *Teuana oin te mwaing nakon Tiaina bon ana koaua te Tautaeka ae e na buokira ni kawaekoa karokoan nanon te Moti n nano ao reken te kabwaia ao te rikirake are e anaki iai te KV-20. I kan titiraki bwa tera ae e a tia te Tautaeka ni boraraoi ma Tiaina bwa e aonga ni waekoa ni koro nanon te kantaninga anne.*

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia tei temanna mai Nonouti ao aio kaekana. *N na reitaki Kiribati ma Tiaina ao iai uaekaki tein boraraoi ake ti a tia ni waaki inanona. i) Bon te boraraoi imarenan te Tautaeka ni Kiribati ao te Tautaeka n Tiaina. ii) Bon te boraraoi imarenan ara Tautaeka rinanon te Botaki ni mwakuri ibukin Reitaki ma tinaniku ao Boborau (Minstry of Foreign Affairs & Immigration) ao ana Tautaeka mwakoron Tiaina ke ana Province ae Guangdong.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, ti ataia bwa te kaeka aio e aki kaeka te titiraki. Ma N na kaokia riki te Tia Babaire. Tera kanoan te boraraoi aio ma Tiaina ae e na buokira ni karokoira n KV20.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I karautaeka bwa ti boni kaeka ana titiraki bwa ana man titiraki akea kanoan te boraraoi ae e taekinna. Ma e bon ti taekinna are teuana te koaua are e mwaing te Tautaeka nakon Tiaina ibukin kawaekoan kakoroan nanon te Moti n nano are KV20. Ngaia are I boni kaeka ana titiraki n aron anne, are iai ara boraraoi are ti a tia ni karaoia.

A mwaiti kanoan te boraraoi n aron ae tao e kan ataia. Te boraraoi imarenan te Tautaeka ma Tiaina iai karikirake ake a tia n rinnako bwa kanoan te boraraoi ao te mwaiti ni mwane ae e kantaningaki n te boraraoi anne AU$67 te mirion. Ao aikai ngkanne kanoana.

1) Te wanikiba ke air craft project are te Embraer tewana are te kauowa.

2) Te kamatebwai n te marae ni wanikiba i Kanton ke te prephysibility study iaon Kantona.

3) Te ibuobuoki nakon te tabo n Ununiki are te Agricultural Technical Assistant

4) Te Lively wood prolect ke are e reke naba iaana te small grant, ke

te ibuobuoki nakon te naan Committees ao bon ara botannaomata, are kanoana teuana te small grant ao te mwane ibukin te Urubwai.

Iai naba aika a tia ni waaki te boraraoi iaona, imarenan taabo ni mwakuri ake a kaineti ma ngaia n aekan Tiaina.

Te Tautaeka n Tiaina e a tia ni karokoa ana reta ni kaotia bwa ai akea ngkai. E a zero te tariff iaon ara export ae te ika nako Tiaina. Anne ae e rangi n tikiraoi.

Ngkoa mai imwaina iroun Taiwan e aki tauraoi n anga te ibuobuoki iaon te tariff, tao bukina ngke e bon akawa naba ana kaibuke Taiwan.

Ma ti a kaitau iroun te Tautaeka n Tiaina bwa aei te zero tariff e rangi n kanganga rekena.

E a tia naba n aranaki Kiribati iroun te Tautaeka n Tiaina bwa te tabo n neweaba irouia ana botannaomata aekanga te naan group destination, group tours. Ke kanga taan neweaba ake a mwananga inanon te kurubu.

Ao tao akanne tabeua aika kanoan te boraraoi anne ngkana e boraoi ma ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, I kona n titirakina te Beretitenti, bwa boraraoi akanne a na karokoira ni KV20?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: A na karokoira bwa are te toko ao te tia, uaiakinan riki karakan te kaubwai ae te tia ae kanga te Kiribati Version for 20 years ke 20 te ririki ma ngkai. Karakan riki te kaubwai, te marurung ao n reitaki ma te rau.

Ao anne ngkanne ae ti a noria naba ngkai bwa e na raka te kaubwai. Teuana te bae e rangi n kakawaki ae e na buoka rikiraken kaubwain te aba, te iokinibwai (*trade).*

Ao tiaki ti te *trade* ni kaubwaira, ma te *trade* naba irouia ara botannaomata. Kanga te reitaki.

Ao teuana ara ataei n reirei akana a reirei ngkai i Tiaina ao e na rake tibwangan Kiribati ni katoa ririki n aron te boraraoi ma Tiaina.

Ao ngkai e a manga anga te zero tariff iaon ara iokinibwai, anne ngkanne ti ataia bwa a na bon rangi n rotaki riki n te kabwaia ara taan akawa. Ke teuana kaubwaira ae te akawa, bwa are bon anne.

Uoua te *sector* ae a na kabrimwaka te rikirake iaon abara ae Kiribati inanon te 2 n ririki. Bwa uoua, bwa (1) kaubwaira man te Fisheries ao (2) te Tourism.

Ngaia are I taku bwa aikai a boni kaea raoi nanon te kantaninga are

e uaiakinaki ibukin karokoan Kiribati ni karakan riki te kabwaia ao te marurung ao te rau. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, aki anaki nanora n ana karaki te Beretitenti.

Ao I kan titirakinna ae aomata are a wareka ara waaki iaon te *tourism,* e boni aki kona ni koro nanona. Taan rabakau ake a koroboki iaon te bwai aio e bon aki kona ni koro nanona bwa we can not compete ma kain te Betebeke ae e korakora riki aia waaki ae a tia ni waakinna n ririki aika mwaiti. E ata anne ke e aki te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I karautaeka nakon te Tia tei bwa tao bon tiaki ngaia ae ti na anaa nanona, bwa a bon aki kona n anaki nanoia nakai. Aki kona, ma ti na anai nanoia kain Kiribati n reitaki ma am botannaomata ae kain Nonouti bwa a bubuti naba ibukin kaubwaia ae te ikari. Ae ti a tia ni buoka am Kauntira ao ti a tia ni buokia kain Nonouti.

Ma ngaia ma tiaki ngkoe ae ti na anaa nanom ni kakukurei bwa am botannaomata.

Anne raoi te koaua bwa are e bon kaokoro am koaua ma ngaira ao e na teimatoa am koaua are tao ai bon ti am Tautaeka naba ae e na kona ni kaira Kiribati. Ma e a kaokoro ngkai otan Kiribati bwa e a ringaki n te kabwaia. E a ringaki n te kabwaia, aongkoa ngkekei e tautiaki. Ngkai e a ringaki n te kabwaia ao e a tamwatamwa nako te kabwaia ngkai.

Ngaia are I karautaeka ao irarikina, tao e koaua are akea ara atatai iaon te bae te *tourism*.

Ma ti kakoaua ae tao Biti ma Tiamoa a rangi n raka aroia ni kaubwain te *tourism.* Ma tera otara n te bae te marketing, ngkana ko na rinnako ao kakaea are rakam te I-Kiribati. Te **niche marketing** ae ngaia ae ti taketenna ngkai ao e buokira Tiaina te kurubu.

Ao ae ara marawa teuana te bwai ae a kona n neweaba iai bwa are ara marawa te kabanea ni bubura ao ara rakai, a tia ni kakoauaki bwa a rangi n maan. Ao e kona n anai nanoia taan kamatebwai ao riki bon taan rabakau, bwa ai akea aekan rakai aikai n te aonnaba. A kona n ti reke n ara marawa.

Ngaia are e rabwa, ao ti na kataia e aoria bwa are e aki anaki nanom. Antai ae e na ataia tao te 4 n ririki aei e anaki riki nanom ngkanne bwa ae iaoni kawaina ngkai ni karanganakoi ke ni waakini ara Moti n nano aika ti taku bwa e na

kabwaia riki iai te botannaomata. Ngaia are e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

ANA MITIN NI KARAO RAN NI IKOTAKI MA ANA KAA N RAN BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n tabeka ana titiraki Banaba n te Moaningabong aio ae e kangai taekana. *Inanon bowin te Maneaba ae e nako, ao I bubuti buokan Banaba iaon ana mitin ni karao ran ni ikotaki ma ana kaa n ran. N na butia te Tautaeka aio bwa e a bwaka iaa buokan Banaba iaon te kanganga aio?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *E katautauaki bwa te bobwai ibukin ana kaa n ran Banaba e na waaki ngkana et aur mwanena. Ibukin ana mitin ae e boou are e na onea tari nakon te ran ae mwam, e kantaningaki bwa e a tia ngkai n roko iaon Banaba.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tia Babaire. Ngai temanna ae I kani kaitaua te Minitita aio, ao N na bon anga bwanan ara abamwakoro ae Banaba n anga te kakaitau ngkai e kona ni butimwaeira te Minitita aio ma ara Meia inanon te wiki ae e nako, ngke ti roko ni kaota ao n tabeka ana kanganga Banaba iaon te ran.

Ti kakoaua bwa aio ana kanganga Banaba ae e teimatoa kanga n tangitang iai inanon ririki ae e nako, ao I a kaitaua te Minitita ngkai e kona ni butimwaeia, ao e a kona ni karekea ara tai ao e karekea naba ana mitin n ran.

I kan butia ngkanne te Minitita, bwa I kakoaua n aron ana kaeka ao e taekinna bwa iai te katautau ibukin karekean te kaa n ran. Bwa ti kakoaua bwa ngkana e a roko te mitin n ran iaon Banaba ao e teimatoa n aki kona n roko te ran ni mwengan temanna ma temanna.

Bwa are e na kainanoaki te kaa n ran ibukin te bwai ae te *deliver.*

I aki ti taetae ibukia kain Banaba, ma I taetae naba ibukia taani

mwakuri n te Tautaeka moara riki tia reirei ake a teimatoa ni kainano ibukin te ran ao a tia n roko naba kanga ni kaota tangi n nano bwa a kainano iaon ara abamwakoro n te bwai ae te ran. Ao tao iai te tabeka are a tia n tabekia bwa ngkana e aikoa kona n tobwaki te ran, ao tao e raoiroi ae a na okirikaki nako Tarawa.

I taku bwa ngaira ti aki tangira kanganga akekei bwa a na riki, ma ti kan reitaki ma taani mwakuri bwa a na kakoroa nanon te waaki ni karikirake iaon ara abamwakoro. Ma terana buokana iroun te Tautaeka.

Ko rabwa ko a tia ni karokoa te mitin n ran ao ti a bon reita riki ara bubuti. Bwa tera ngke kam kona ni manga nora kainanon te kaa n ran bwa e na kona n reke anne bwa iai te katautau. Ao ko kona ni kabwarabwara te Minititа bwa tao tera te katautau anne. Iai te katamnei n aron ae e a tia ni katamneia te Beretitenti iaon ana KV20, bwa ngaia tao Tiaina e na buokii itera aikai. Kanga akea mwanewean te kaa n ran ae I ongo, ma tao iaa ngkanne ami katautau ae kam kona ni kabwarabwara, taiaoka te Minititа. Ngkana tao iai rongorongona ko kona ni kabwarabwara taiaoka.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I taekinna ni kaekan ana titiraki. E a tia ngkai aron te karikirake iaon te kaa n ran. Ngkai ai bon ti tataningaki reken mwanena ao e reke mwanena ao e a waaki naba. Ao I taku bwa tao anne ngkai ane e tabe irouia nake tabeia, ao ti na kataia ni butia bwa a na kawaekoa riki bwa e aonga n are e waekoa n toki ana kanganga Banaba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ao tao N na butia riki te Minititа. Ao e kona n ti kabwarabwara bwa tao e aoria ni kanga n unga naba nanon te Kauntira bwa ko kona n ti katerea bwa tao e na reke man te ririki aio ke e na aki. Bwa anne te bwai ae ti kan ongo, bwa ngkana e na reke ke e na aki. Ao ti na moantai naba ngaira ma te rabwata ni Kauntira, e kakawaki ngkai iai te Meia ikai ao ti na riai ni moantai bwa ti na tataninga te kaeka aio. Bwa ngkana e aki kaeka ao ti na riai, katauraoiko te Meia bwa ti na riai ni mwaing tao nakon Tiaina, ke tao Nu Tiran, Aotiteria.

Ma imwain ae ti na karaoa ara mwaing, N na butiako te Minititа, e na reke man te ririki aio ke e na aki. Ao taiaoka ti a ongora iroum.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki, ao I taku bwa n aron are I taku kanga e aki mena anne irou. Ngai tabeu e a tia. I a tia ni katauraoa te bebwa are ana specification te kaa ao tera ao ea tia n roko te document iroun te tabo are e na riai ni mena iai. Ao ngkanne I a karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki bwa I aki kona ngkanne ni kaeka ane kanga tao n ningai.

Ma n aron are I taekinna, ti na bon keiaki ni kabutimwaka te bwai aio bwa e aonga n ae e toki kainanoia te botannaomata are a kainanoa te ibuobuoki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na bon bubuti naba bwa e koaua, ngkana e aki kona ni kaeka te Minitita n aron ae tao e na reke nakon n ningai te kaa n ran. Ngai irou, akea nanon te mitin n ran are e roko arei. Bwa e na teimatoa ni kona ni karaoaki te mitin n ran ao e tei teimatoa n tiku irarikin te tabo ni karao ran. E aki kona n delivered ngkanne te ran mai ikanne.

Ko a kon angne te bwai ae te problem aio, e aki solved. Nanona ngkanne e partly solve, e ti solve part A, e karaoa te ran. Part B, te deliver. Ngai irou e aki kaekaki n te tai aio.

Ao e koaua e a roko te mitin. Tera nanon te mitin ngkanne are e a tekateka i tabon te uabu. Tera nanon te ran ae e karaoaki ao e aki kona n roko ni mwengan te tia reirei ma tao taani mwakuri n te Tautaeka. Ngkana arona bwa a na oki taani mwakuri inanon te ririki aio, ao I taku bwa e na rekereke ngkanne anne bwa te aekaki n titiraki ao tabeka ae e aki kaekaki raoi iroun te Tautaeka aio. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao ti ongo bwanan te Tia tei ae karineaki ma bwanaia kain ana abamwakoro. Ao n aron are I taekinna, ae ti na kataia ni kakaea angana n ara kabanea ni baikoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a boni buokan te titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Butaritari Hon.Tinian Reiher, e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki aoraki, Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN ARON KAOKAKIA AORAKI NAKON ABAIA NGKANA A MARURUNG MAN TE O N AORAKI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita ae karineaki ni kakaea te anga ae e na kanakoraoa raoi riki aron kaokaia*

aoraki ma aia taan tararua bwa a na aki rangi n tiku ni maan n tataninga te moan mwawa n te kiba n oki nako abaia? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Minitita ao ti a boni kamaurira moa n tamaroa te Katenibong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Butaritari. *E rabwa te Tia tei n ana titiraki. Ao I kukurei n taekinna ae a waaki ngkai au Botaki ni mwakuri ni katamaroa aron te kaokioki irouia aoraki ao ai taan tararua ngkana a nang okira abaia ngkana a marurung.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika. Eng, I karabwa te Minitita n ana kaeka. I taku bwa tiaki tera ma e kakawaki ae iai te mwakuri ae e wakinaki ni kataki n tobwaki te kanganga aio.

Ao tao e bon reke te kanganga aio, ibukina bwa are tao n te tai moa aio, bwa are tao bon iai tinetinen aron te kibakiba.

Ti kukurei n ongo mairoun te Minitita n te *Communications* are kanga iai ngkai e a manga roko tewana ao tao a manga waekoa n okira arona te kibakiba.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire ae kanga I ti kan kawenea nakon te Tautaeka, bwa are bon iai te kanganga ngkai irouia ara aoraki ake e a reke te marurung irouia ao a tangiria ni waekoa n oki. Ao te kanganga ae e reke bwa a kaboaki aia ticket n te Air Kiribati ao a kona n tiku n tataninga inanon te tai ae e maan. Iai tabeman ngkai mai ibuakoia ngkai ara aoraki ae a na tiku inanon Tianuare. Ao a tangiria ni waekoa n oki, bwa are tao bon teuana a bon tangiria n okira abaia n te tai ae waekoa. Ao te kauoua, kanga bon iai naba te kanganga ngkai bwa are iai te ware aomata ae e na karaoaki inanon te namwakaina aio.

Ao ngkana a tiku ara koraki iaon Tarawa ao aki ira te ware aomata, ao anne ngkanne kanga te *Cap* naba ae e na reke irouia ara koraki n aron mwaitin ara aomata ake e na bon riai ni mena iaon te abamwakoro n te tai ni ware aomata.

Ngaia ae I bon riki n tabeka aio, bwa tera ngke arona bwa iai te anga ae e kona ni waekoa te Tautaeka iai ni ibuobuoki.

I karabwa te Minitita bwa e a tia n roko ana ibuobuoki, ao e rawata ngkai ara koraki aika a tia n oki. Ma te kanganga bwa ngkana tao e kona n reitaki te Air Kiribati n reitaki ma te Onaoraki iaon te kiba are te naan raka n kiba.

Bwa n te tai ae e nako ao ti ongo te raka ni kiba ao ti a waekoa naba n reitaki naba ma te Onaoraki, ao ti karabwaia ana koraki te Minititа bwa a waekoa naba ni kamwanangaia onoman ara aoraki aika a rangi n tangiria ni waekoa n oki.

Ma N na bubutia te Minititа, tera ngke arona bwa iai te arrangement ae e kona ni karaoia te Onaoraki ma tao te Air Kiribati. Ao are bon iai naba ara kambwana ni kaibuke ae Te Kinati ngkana tao arona bwa a kona ni bon noria aoraki ake a tangiria ni waekoa n oki ao a kona n toka n te kaibuke. Aki kabaeaki aia mena, bwa are te kanganga ngkana e bae aia *ticket* arei, ao e a roko ana rongorongo te Air Kiribati ae e kangai. Ti aki kona ni kamwanangaia ngkami bwa e a ti ani bwaka kantokami n te Air Kiribati.

Ara kanganga ngkanne ngaira Taan tei, ti nang nako n uneaki ngkanne ma te Air Kiribati ni kataia ni kakaea angan are e na refund te mwane arei bwa e aonga ae ti katoka kantokaia n te kaibuke.

Ngaia are akanne te naan itera aika I ti kamataata nakon te Minititа, ao au kantaninga bwa a na kona n ibuobuoki ana taani mwakuri.

Ti ataia bwa a rangi n korakora te ibuobuoki ae e kakaraoia te Onaoraki, ma tera ngke arona bwa e kakaea riki angana ao e reitaki ma Air Kiribati ke te Ministry n te Mwamwananga bwa a kakaea angan are a na aki rangi n tiku ni maan.

Ti aki nanona bwa ti aki tangiria bwa a na tiku ni maan iaon Tarawa, ma bon iai te naan aoraki ae a tangiria ni waekoa n oki. Eng bwa tao a bon tangiria riki n oki bwa are a tangira te bwai ni Kiribati nako ae ai te bwai n Imatang.

Kanga ti ongo ae te kanganga te Minititа are aongkoa e a okioki naba te amwarake ae te tubu ma ai te tubu. Ma tao anne ae a tangiria ni waekoa n oki iai te naan aoraki ake a boni marurung.

E aoria bwa I a katuka anne nakon te Minititа ao e rabwa te Minititа n ana kaeka ae e tamaroa.

Tibiika: Te Minititа

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna mai Butaritari.

Ao e koaua ti kaitaua n aron raraomana ibukia ana botannaomata i Butaritari. Ao ti karabwa nanoia taani mwakuri bwa bon raora naba are ana Tia tei mai Butaritari are temanna, e a tia naba n uouotarake naba tangitangia ana botannaomata aikai.

Ao e koaua bwa ti kakoaua n aron are e a tia ni mwaneweaki. Te kanganga n aron te mwamwananga

n namwakaina aika nako, bon man memeren ara wanikiba bwa are ti tewana.

Ma ti kukurei n taekinna n aron are e a tia naba n taekinna raou ni Minititia man te Transport, bwa ngkai ae uowa te wanikiba aee karaoi ngkai te naan kibakiba mai Makin nako Arorae. Ao ara kantaninga bwa e nang tamaroa riki aron te reitaki n aron te waaki anne.

Ibukin te naan *ticket.* Aia *ticket* aoraki, e koaua bwa n aron ana Kainibaire te Onaoraki ao e koaua bwa bon taben au tabo ni mwakuri tararuakia aoraki ma aia taan tararua man te tai are a kitana iai aia abamwakoro ngke a roko taekaia nako Nawerewere ni uaa te tai are a manga okira iai mwengaia n aia abamwakoro.

Ngaia are tao e koaua, tao iai te memere teutana n taai aika nako ibukin te wanikiba. Ao e raoiroi bwa ti a kibara anne ma ara koraki ibukin katamaroan riki te reitaki ma raoa ni mwakuri ake te n Transport ibukin mwamwanangan te naan kaibuke, ke anga riki ni mwamwananga i tinanikun te wanikiba. Ao e rabwa anne.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon.Tinian Reiher: Tibiika e rabwa te Minititia. Akea riki buokana bwa I taku bwa e bon ti kakawaki are tao e kona n nora te kanganga te Minititia ma te Tautaeka ni kataia ni kakaea angan are a na aki rangi n tiku n rawawata te naan aoraki ake a boni waekoa n raa. Are a boni marurung ao a bon tangiria n okirikaki ao tao e kona n reke te aekaki n anga are a na aki rangi n bae naba aron mwanangaia n te aekaki ni mena, are e a bwaka kantokaia n Air Kiribati ao e aki kona ni manga anaki te kantoka arei bwa are e nang manga raa. Ao ai bon aia kanganga ngkanne ae a tuangaki ngkanne, a tuangaki ngkanne bwa tao kam a boni kakaea aron tokami ke tao tera.

Ao anne kanga ti te bwai ae I kan kamataata nakon te Tautaeka, ao I karabwa te Minititia.

I karabwa bwa e tauraoi ni butimwaea te kanganga aio ao ni kakaea aron tobwakina nakon taai aika na roko. Ao e rabwa te Minititia are ieta.

Tibiika: E rabwa te titiraki ngkai e a bon boraoi aron te kaeka nakon te Tia tei ae karineaki. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are iwmina. E na tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minititia naba ibukin te mwane, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

BIRIBIRIN TE MWANE N TANIA NI KABOTAUAKI MA RIRIKI AIKA NAKO

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *Ti noria bwa te Mwane n tania man Ritembwa 2019, e ti raka n te mwaiti ae $2m nakon $1.155 n te ririki aei. Iai naba kerikakin te Mwane n tania n te mwaiti ae $54.19m ni Maati 2020. N ara koaua bwa te bwai ae e riki e aki raoiroi ni kabotauaki ma ririki aika nako. I kan titiraki bwa tera ae e riki?*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei mai Nonouti ae karineaki ao aio kaekana. *I kan kaongoa te Tia tei ae rine ao te Auti bwa iai teutana rotakin biribirin te Mwane n tania n te ririki aio ni kabotauaki ma ririki aika nako ibukin te aoraki ae covid-19 are e taona te aonnaba.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, au kauoua n titiraki e kangai. Iai te bwai ae ti kona ni karaoia ke akea ibukin ara Mwane n tania bwa e naaki rotaki n te bwai ae e riki n te aonnaba?

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki. Kanga e aki rangi n mataata raoi bwa iai te bae ti kona ni karaoia. Tao te bae N na bon ti kamataata raoi nakon te Tia tei ae karineaki ao nakon Kiribati ao te Auti aio. Bwa I taku bwa iai teutana te aki kanga te kantaninga ae e aki eti, ke tao te koaua ae e aki eti mairoun te Tia tei ae karineaki. Bwa te kantaninga bwa te Mwane n tania ke tao te investment, ai bon te bwai ae e na riai ni kekerake n taainako. Tera te bae e riki n te aonnaba ngke e aki, e na bon riai ni kerake.

E na riai ni mataata , bwa te *investment, especially in the stock market,* e a bon rangi n raa. E kona n ae e bwaka ke e kerake ke e bwaka ke e kerake.

Ma te bae e kakawaki, bwa ko na ti taraia bwa n te long term bwa tera raoi kawain te karini mwane anne.

Are te bae I taekinna ikai, bwa ngkana ko kakoaua ngkoe are am mwane te mwane ke tao n aekakin te Mwane n tania. Ko na kakoaua bwa te kanganga are e na riki arei e na rangi n teiman bwa tao e na anaa iraua te ririki ao e na bon aki manga recover te fund. E eti ngkanne, iai te bwai ae ko na riai ni karaoia.

Ma ngkana ko ataia bwa *is only transitory* te *sense* are ti te kabuanibwai ae e riki n te tai ae

uarereke ma e na manga *recover* te mwakete, e nang *expensive* ae ko na *intervene* ao ko na manga kataia n *adjust* ma *portfolio*.

Ngaira are iroura ngaira ara koaua, akea te bae ti na karaoia n te baei bwa ti ata te bae te *covid*. Bon ti te bae e na riki ae e na *panic* te *market* iai. Aomata a na *share* aia *shares* n te *stock market*, ao ibukin anne ngkai e rangi n kaokoro te sales. E bwaka ana *value* taian *stock* ao te *result* e bwaka te mena.

Anne kanga ti aranna bwa tiaki te bae ko na katabea nanom iai. Ngkana ko ataia bwa te bae e *temporary* bwa kanga te *panic emotional*, I taku bwa e kakawaki bwa ko na aki karaoa te bwai teuana. Ko na ti taningaia ni karokoa ae e *recover* ao e na manga bon raa.

Bwa n te tai are ko buta aia mwane, *you are definitely realizing the lost. You are definitely realizing the lost* ngkana ko nang *liquidated* am *position* n te tai arei. Ao tera te bae e na riki ngkana e recover te market? Ko a boo i tuta ngkanne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire aio reitan au titiraki. Ao ti karabwa te Kauoman ni Beretitenti ma tao N na kauringa ana interview n 2018. Ao e uneakina te bwaka n te *RERF* ae $30m. E aki uneakinna ngkai te Tia Babaire. Ao e taku bwa e bure tamnein ana *strategy* te Tautaeka are mai imwaina. Tera ae e riki ngkai, tera te kaokoro ae e riki ngkai taiaoka?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure ma e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki. Ma Kabwara au bure ngkai I maan teutana, bwa I kataia n okirikaki ni kauringa bwa tera raoi te bae e nanonna ae e taekinna. Ma tao e koaua are I taekinna ngkoa ao e koaua e reke tamneina.

Te baere I taekinna are I rangi n aki ke e rangi n tabeaianga iai nanou n te bwaka are $30m. Bwa te bwaka aio, tiaki te bwaka ae e riki man te mwakete. Tao e koaua te bae e riki n te mwakete, ma te bwa e e bon rangi n kananokawaki iai, bwa kanga bon te cantering are e karaoaki n te tai arei. Are a nako ni karina te mwane i *Iceland* taian *fund managers* ngkoa n te tai arei.

A karinna iaan aia koaua are ana value ngkai ao ana mwane te Ishland, e na rangi n kerake n te tai ae waetata. E na nang kerake n te tai ae waetata.

Ma are e te bae e riki n te tai arei, bwa ai bon te kabuanibwai ae e riki ai bon te *economic crisis* are e a bon *happen* 2008. Eng te bae e riki bwa ai bon te kabuanibwai are e a okoro

aia koaua nakekei are a taku bwa kanoan ana mwane Ishland nte tai arei e na riai n rangi n kekerake. Ngaia a kataia ni *captalize* iaon te mena anne bwa a taku bwa e rangi ni kerikaki kanoan te bwai arei ao te kantaninga bwa ngkana a *invest* n te Crowner.

Ngkana a invest iai ao *eventually* e na manga *pick up* ana *value* ana mwane Iceland arei ao a na rangi n *make huge and huge millions of dollar gain* n te bwai arei.

Ma te bwai ae e bure, bwa aia bure bwa ngke e bwaka ngkekei e aki bwaka n raa, e a bwaka ma e a bwaka ao ngaia ngke e bwaka are a tataraia naba, are a tataraia naba.

A na riai ni kaman buta ni kaman karaoi taian *middle action* n te tai arei tao n *liquidate* aia *position* ke tao a manga *create* aia *stock lost* bwa a na kataia n tuoa te kerikaki are e rangi n bubura. Ma are aki bwa a boni kakantaninga naba. E ngae ngke bon te *writing was on the wall is been there a long time* ae a kataia n tuangaki.

Ao anne ngkanne are ngaia I boni koteia, bwa I taku bwa te baere e karaoaki arei e aki eti. Ma aio okorona ma aio.

Aio ti Beberuare, Maati ae e bwaka iai ana value te mwane. Ko na uringa ngkanne man Eberi ni karokoa te tai aei e *a pick up* ana *value* te Mwane n tania, ngaia ae kanga I kuri naba n aki kakoaua am taeka ae ko koreia n te mena aio ae ko taku bwa e bwaka ana value. Ana taeka te Tia tei ae karineaki, are e taku bwa e a kerikaki kanoan ana Mwane n tania Kiribati n Turai. I aki ataia bwa e reke iaa am ware anne ni kabotauaki man Ritembwa n 2019.

Ngkana ko taraia man Ritembwa 2019, $1,150 te mirion. Tera te bae e riki ngkanne Turai. $1.150birion ae e rake riki by $2m. Ngaia ae I rangi n mimi bwa e reke mai iaa am ware anne te Tia tei ae ko karineaki ae ko taku bwa e bwaka kanoan te Mwane n tania inanon Turai n te ririki aei.

E aki bwa mwin te corona virus are bon karotona raoi inanon Beberuare ao Maati, e eti ae e bwaka ngkanne. Ao e aki bwaka naba te mwaiti ae ko taekinna ae $54m. E bwaka n ti $30m tabun.

Ngaia are I aki ataia bwa a reke iaa am ware akanne. Ngaia are I taku bwa ko na riai riki kakaeti am ware te Tia tei ae ko karineaki bwa I taku bwa a rangi n buretata am wre aika ko na taekin aikai.

Ao ae ko taku bwa e bwaka kanoan te Mwane n tania n Turai? E aki bwaka, e kerake by $2m. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tao e aki tatara raoi au titiraki ao N na manga warekia riki. Ti noria bwa te Mwane n tania man Ritembwa 2019, e ti raka. E ti rak an te mwaiti ae $2m, I aki kangai bwa e bwaka; e ti raka. Tera ae e kataia n taekinna te Minitita.

E koaua te Tia Babaire ae I kan taekinna, bwa au ware ae $54m, kanoan ana ribooti. Akea ae I karaka, akea ae I karaka on page 2 fo the report are e anganira ae e bon taekinna n te first page bwa e bwaka ni Maati $4.64%. $50m tabun kerikakina. Anne I ti repeat kanoan te bwai aio ao I aki karaka n taekinna. Ao I mimi n ana karaki te Minitita ae e a bure au ware. Tao e aki wareware raoi te Minitita te Tia Babaire ao e na aki anganai taekana te Tia Babaire.

I kan titiraki, a bure au karaki ake I taekinna ae I *quote* man te ribooti aio?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao tao N na nora am version anne te Tia tei ae ko karineaki. Ma ngkana tao e bon eti am ware akanne, e a bure ngkanne *listening.* Bwa are ko taku bwa iai te kabuanibwai ae e riki ae e riai ni kaman karaoaki nakon te Mwane n Tania, ma are I a tia ni kabwarabwara. Aio te kabuanibwai ae e aranaki bwa te bwai ae e aki tei maan. Ke tao e aranaki n taetae ni Imatang ae is only transitory. Ae nanona ko na aki katabea nanom iai. Bon katikuan arona bwa e na manga bon recover te mwakete ao e na okira nnena ao e na manga bon okiri bwaai.

Man te tai are ko kataia naba ni kakan rabakau ao ko buti naba am *liquidate* am Mwane n tania anne ke *investment,* ane ko na bon tara ni boo i tuta bwa are ko nang manga rin rake n te tai are e a manga rangi n korakora iai te price are e aki roko n te aeka ni boo are ngke ko moan rin rake iai.

Ma tao ti na manga bon taraia n *figures* akanne ao ngkana arona bwa tao e bure are I a taekinna anne, ao kabwara au bure.

Ma I taku bwa te bwai ae ko na riai naba n uringa te Tia tei ae karineaki ao ibukin te Auti aio. Ngkana te bwaka ae e bwaka, ko aki kona n ti tara bwakan te karinimwane teuana ma teuana n ti ngaia. Ao tao n aekakin aio te Mwane n Tania. Ko na riai n taraia bwa tera ae e riki nakon te Mwane n Tania ni kabotauaki ma te naan *pench mark.*

N aekakin te bae e kabonganaki ngkai ibukin ae kanga ti na kataia ke ara Kainibaire ae ti na taraia bwa e kerake e raoiroi ana performance te Mwane n Tania ke e buakaka te baere e aranaki bwa te MCIA global intext.

Ao ko na uringa bwa ni period akana a bwaka te Mwane n tania akanne, e bon rangi n uarereke bwakan te Mwane n Tania ni kabotauaki ma te world intext anne.

Ae nanona bwa *we did very well*. E rangi n raoiroi e nge ngke e rangi n rotaki te mwakete ibukin te *corona-virus,* bwakan ana mwane Kiribati e rangi n uarereke bwa te *world intext* ane I taekinna anne e bwaka by $5% ao ngaira ti $2.3% ae ti bwaka iai.

Ni Maati e bwaka by $8.6% te *global intext* anne ao ngaira ti ti bwaka bwa $4.6%. Ae nanona we *did very well*.

Ngaia are nanona kanga bon akea te kanganga ae e na riai iai.

Kabwara au bure ngkana arona bwa e a manga reianau kaekan am titiraki. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Nonouti, Hon. Bonteman Tabera ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Tararuan te Mauri, ao Katoki aoraki, Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

TANGIRAN KATEAKIN TE KIRINIKI AE E BOOU I TABOIAKI MEANG IAON NONOUTI

Hon. Bonteman Tabera: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aio taekan au titiraki. *N na butia te Minitita are tabena ngkana e kona riki n rinanoa ana bubuti te Kauntira n Nonoutii ao n tangiran kateakin riki te Kiriniki ae e boou ibukin Taboiaki Meang. Te reta e bonginaki 14 Beberuare 2018 nakon ana Tia Koroboki te Onaoraki ao iai naba katotona nakon te Tia Koroboki n te MIA.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Minitita ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki, bwa Taboiaki Meang i Nonouti ngaia naba teuana te kawa ae e na kateaki ana Kiriniki ae e boou.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Minitita n ana kaeka ae e tangiraoi. E koaua, I riki n tabeka te bubuti aio iaan noran riain ae tao bon te Minitita e a tia naba n roko i Nonouti ao e bon nora te kanganga n aron noran te kawa ae Taboiaki.

Ao e koaua n arona ngkana arona bwa iai baika a ririki, tao te aoraki. Kakioan te Kiriniki are i Taboiaki Maiang, e bon rangi n raroa.

Ma e rabwa ngkai e taekinna bwa e a rin ibuakon naba ana *list* ibukin katean taian Kiriniki. Bon ti au

bubuti nakon te Minitita, ngkai e nora aron te kainano aio riki irouia kain Taboiaki Meang n ririanna te Onaoraki ngkana e kona ni moanibwaia mai ibuakon ana list akanne kateakin te Kiriniki mai Nonouti, Taboiaki Meang taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ao aio kaekana te Tibiika. E koaua, ana Kiriniki i Taboiaki Meang teuana mai ibuakon te naan *Clinics* ake 10 ake e a tia ni kawenea ana Kainibaire iai te Tautaeka aio bwa a na karaoaki inanon te ririki aio.

Anne 10 mai ibuakon 30 are a na karaoaki n 3 te phase. N te ririki aio, te ririki ae e na roko ao te ririki are imwina.

Ao I kukurei n tibwaia nakon te Tia tei ae karineaki, bwa ana Kiriniki i Taboiaki Meang teuana mai ibuakon are a na karaoaki n te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Minitita n an akaeka. Tao bon ti te titiraki, ae tao n ningai ae kanga ae tao e kantaningaki iai wakinan te karikirake aikai, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika. Ao e koaua bwa biriakinakin ana Kiriniki te Tia tei ae karineaki aio mai Nonouti, e koaua e a tia n out n te tender. Ma e koaua I kabwarabure teutana bwa tao taran ae e na aki kona ni katiaki n te ririki aio bwa e a boni bane bwa te namwakaina ae e na roko ao e a roko Ritembwa. Ma ara kantaninga bwa a bae ni biriakinna au koraki inanon te ririki ae e boou. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Tia Babaire ao akea bwa bon ti te karabwarabwa nakon te Minitita ngkai ti kakoaua bwa kanga e a biriakinaki ao ni wakinaki karaoan taian Kiriniki aikai. E rabwa.

Tibiika: Ngkai ai bon akea buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari, Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika. E kangai au titiraki. *Iai te babaire ibukin te kabomwi nakon taian nii ma kai n amwarake aika a koreaki ma taian rua ni bwabwai ao banana aika a taunaki mani kaboraooaki ibukin te karao kawai iaon abamwakoro?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire. Aio ana kaeka te Tautaeka. *Bon iai te Kainibaire iaon te kabomwi iaon kai n amwarake, rua ni bwabwai ma banana ngkana ana karikirake te Tautaeka.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minitita. Ao I taku bwa tao bon anne ae e ngaia e kakawaki bwa ngaia bon akea te bitaki bwa ngaia e bon tiku kanga ana babaire te Tautaeka bwa ngkana iai taian nii aika koreaki ke tao taian kai n amwarake ke tao e tauanki te rua n ana waaki ni karikirake te Tautaeka ao a kona ngkanne ni kabomwi.

Ma N na ti bubutia te Minitita bwa kanga iai teutana te kanganga ma karaoan te kawai. Ao e aoria bwa N na bon ti marooro nakon te Tautaeka bwa te rongorongo ae e reke bwa e kangai, bwa a butiaki ara Kauntira ma te Botaki n Unimwane bwa a na tuangia te naan aomata bwa a na aki tangitang ibukin te naan mena, bwa akea iaan te karikirake te kabomwi. Ngaia are kanga I ti kan tabeka aio ni kan bubuti nakon te Minitita ae karineaki. Bon te koaua anne bwa iai naba ngkai ae a tia ni bubuti ibukin kaboan mwin aia rua ae taunaki ao kanga ti tebo bwa te kaeka ae anganaki, akea.

Ngaia are I tabeka aio iaan taian raraoma aika a tia n tabekaki mai irouia ara botannaomata.

Ao N na bubutia te Minitita ngkana tao arona bwa e kairua te rongorongo anne ao ngkanne iai kakukureina ngkanne nakoia ara botannaomata bwa ngaia a boni kona ngkanne ni karaoaki te kabomwi nakon aia bwai akana a uruaki ibukin manga katamaroan te kawai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara; Ko rabwa te Tibiika ao te Tia tei mai Butaritari ni buokan ana titiraki. Eng, e boni kaokoro ana keiti Butaritari n reitaki ma Abemama ao Tabiteuea Meang. Bwa te karikirake aio are ngaia aba aika a na moan karaoaki te kawai ae te korota, ao iai te boraraoi ae e a tia ni karaoaki imarenan te Kauntira ao taan bwaibwai n taabo ake a na rotaki iai te kawai akanne.

Ngaia are ngkai n ana keiti Butaritari ma Abemama ao Tabiteuea Meang, akea te kabomwi nakon baikai iaan te boraraoi are e a tia ni karaoaki te Kauntira ma te *Project.*

Ao anne ngkanne ae ti mena iai ngkai, ni karokoa te tai tao e na manga bitaki te boraraoi aio. Ana boraraoi te Kauntira ma te *Project,* ao ngkanne ti na manga rinanoa anne. Ma bon te *system* e na bon iai te kabomwi. Ma ibukina ngkai iai te boraraoi ae karaoaki iaan kabaitian te karikirake aio bwa e

aonga ni waaki n aki buti tokitoki, ao ngaia ae e a kawenea ana mena te Kauntira ma te *Project* bwa e aonga ni waekoa ni waaki. Ao e a tia ni karaoa aio ma kain abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e a mataata ngkanne bwa ngaia bon iai tuangakia ara Kauntira ma ara Botaki n Unimwane bwa a na kataia ni karaua nanoia ara botannaomata bwa akea te kataumwane ibukin te kabomwi.

Ao ngaia are e a riki ngkanne n tiainaki te boraraoi anne.

N na kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka, bwa bon aio e boni kona n reke ae bon am rua ae tao iraua kanoana ao e a roko naba n taunaki n akea te kabomwi ke tao am rua ni banana are ngaia are e rereke am mwane mai iai ke am nii ma am raa.

Ao tao ibukin ae te kantaninga bwa e na kabirimwakaki, ao ngaia are a tuangaki taan ababa bwa a nang aki kaboaki mwin aia bwai. Kanga I ti kanga I kani kawenea bwa kanga te iraorao nakon te Tautaeka bwa e na boni karaua ni manga noria riki te Tautaeka bwa bon iai etin aio ke tera. Bwa are te mena e kangai; a tuangaki ara Unimwane bwa a na karaua nanoia ara botannaomata. Ao tao e a tiainaki naba te boraraoi ao akea te bwai ae e menaki.

Ma N na ti bubutia riki te Minitita. E aoria bwa are tao iai ngkai te boraraoi. Iai ana kona te Tautaeka ni manga nora te boraraoi bwa are kanga e a boni kawa te aomata are bon ana rua ae e bon tataneiai n amwamwarake mai iai ao e a taunaki naba ao bon akea naba teutana te bwai ae tao te kabomwi ke tao tera.

N na ti bubutia riki te Minitita. E kona ni manga nora aio ke kanga. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei mai Butaritari ni buokan ana titiraki bwa are kanga bon te boraraoi ae e maeu. Te boraraoi ae e maeu e kona ni bitaki ngkana e noraki riaina.

Ma ti karaoa ngkoa arei iaan are imwina a waaki taan waaki n te tai arei ao a roko naba ni kateitei ma aia naibi taan ababa, taan ruarua. Ngaia ae ti kakaea moa angana are e na boni waaki te waaki ao ti tau mwin rua akanne. A tauaki mwia, a tauaki mwin maai, a tauaki mwin nii ao banana. Bwa te tai teuana ao e na manga okiraki, ma ti kataki moa nanoangan te bwai ae e na riki are a tei ma aia angara taan ababa n tukia taan karao kawai ke taan raa n te tai arei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika. Ao kanga a rau riki nanora. A rau riki nanora n ana kaeka te Minitita ae ngaia tao bon ti ibukin te waekoa ni karaoaki n te tai arei are tao te kataratara ma tera, te leveling n te naan mena. Ma bon te kantaninga bwa a na boni kaboaki mwin te naan bwai aikai n te tai are kanga e angaraoi ngkanne ao e a kona ngkanne ni menaki.

Ao ngkana te koaua bwa ane a tauaki mwia n aekakina anne, ao ti rangi n karabwarabwa. Ao tao a bon ongora ara botannaomata ao a boni karabwarabwa naba riki ara botannaomata ake iai aia bwai are a tia n uruakaki ao kanga a tiku ma te kantaninga are e nang bon akea.

Ngaia ae I karabwa te Minitita ae karineaki ao I karabwa te Tautaeka ngkana anne te kantaninga iai bwa e na ti kawaekoaki ma a bon tauaki mwia ao a kona ni manga kabwakaki. Eng, ti karabwarabwa iai ao akea riki au titiraki ma I a kaitaua te Minitita ae karineaki ao te Tautaeka n aron norakin aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita. Ngkai bon akea boona bwa e nanoraoi te titiraki aei ao ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Te aio au titiraki. N ana taeka te Kauoman n tain te rinerine ae e nako ao e taku bwa ti aki kainanoa te tarau bwa a mwaiti ara mwane, ao irarikina ao iai tarau mai imwaina ae $55m ao e aki raoiroi ngkana ti a manga tarau riki. Ikona n titiraki bwa e eti otara bwa te Tautaeka aio bon akea ana iango ni kan tarau riki man taabo nako?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu; E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti ao aio kaekana. *I kan kamatoa nakon te Auti ao te Tia tei ae e rine, bwa te bwai ae I taekinna bon ngaia ae e waaki iai te Tautaeka aei.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika ao buokan te titiraki e kangai. Bwa are ngke e tabeka ana kaoti te Minitita n te mwane n 2017 ibukin te Loan ae $70m ao anaki nanora iai. Ngaia are ti a mimi ngkai ngke e taetae nakoia aomata bwa ai akea bongan te *loan* e a bati ara mwane ao tera riki. Tao bon tiaki oin rongorongo ake e taekin n te tai arei nakon te Auti n tei.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki. E rangi n bongana te baere I taekinna n te tai arei nakon te Auti n tei are ibukin tera. Ao te bwa e na bon riai n ataia te Tia tei ae karineaki ao te Auti aio bwa e eti ae te Tautaeka e tabeka te katarau ngkoa n te tai arei ae nakon te $70m. Ma are bon tokin te tai e bon aki bwai te tarau anne bwa are a kiba naba nake kanga tao kanga a rawa n anganira te mwane. A rangi n maku n te tai arei ngke ti nang bon katikuia n aki kan kubara aia mwane, ao a ti kiba naba ao a tuangira. "E uara te Minitita n te mwane, ko aki tarau ma ti nang anganiko te mwane aio'.

Ao tao e koaua naba kai e rabwa naba ngke ti bon tabeka te tarau anne. Bwa ngke ti bon tabekia naba, ti bon tabekia e ngae ngke tao e aera, ao tao ngkana a kakauongo te motion are I tabekia n te tai arei te Tia tei ae karineaki ngkana e kona n tararikaki nakon te tai arei ao teuana ao uoua te option are ti anga.

i) ti na katarau n te mwaiti ae $70m, ao ti na use te *RERF* bwa te *security* ngke ti nang bon buta naba te Mwane n tania n te mwaiti ae $70mirion.

Ao mwin ara analysis ma ra mena ao ti kunea bwa e *cheaper* riki te loan, bwa are te Mwane n tania e na bon tiku n aekakina arei ae e na bon *continue to grow* n te *rate* arei, ma te *loan* bon ti *cost* ae ti na *pay* iai tao bon 2%.

Ngaia are ti taku bwa e rangi n boraoi, ngaia are e na riai ni mataata . Bwa ngke n te tai are ti tabeka iai te baerei ti aki nanona nanona bwa ti nang bon loan bwa ti a bon kainanoa te loan. Ma *that what was an option* n te tai arei.

Anne bon te kabanea e rangi n *optional* ngkana ti tabe ni kabotauaki ma te *option* ae teuana are ti nang bon kabongana te Mwane n tania.

Ma are ae N na kaokia riki, kanga bon akea te loan ni karokoa te tai arei. Bwa e rabwa te *World Bank* ma te Bangke n Atia ngke a bonr rinrake ao a tuka te loan arei ao a taku; tai raraoma. Kam na aki loan, iraua ae kam tangiria ao anne ti na anganingkami. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa te kabwarabwara. I kani karekea otau iroun te Kauoman ni Beretitenti, bwa e na kakoaua bwa bon iai te tai ae e bon raoiroi riki te *loan* nakon bwaai riki tabeua ibukin waakin ara waaki.

Ao te kauoua n reitaki ma anne, bwa iraua raoi te level of loans are **provident/proliferate** ni kaineeti ma kaubwaira ngkai te Tia Babaire.

Bwa are iai ngkanne $55m ae e taekinaki, anne *is that too high or too little.* Ao anne ae ti kani karekea ana iango te Tautaeka bwa tera. E kona n reke ana *space* ibukin manga iangoana riki ke ai boni ngaia aio bwa anne e taekinna n te kambein ibukin rekereken te mwane are e tangoaki mai Taiwan.

Ngaia are ti kan ongora ana koaua te Tautaeka iaon te itera aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao e koaua ae kanga e a manga boni kaoka naba ae I taekinna are kanga akanne taian options ibukin mwanenakin taian karikirake ke iai ae kona ni mwanenna ni bon am mwane ngkana arona bwa e bon tau am mwane ke ko kona n te *loan.*

Ao te titiraki bwa iai te tai ae e riai ae ko na *loan* iai ke e na akea.

Ao tao e koaua bwa are iai te bookakanao ao ngke anga ara taetae nakon te botannaomata, ao I uringnga ngke I taetae n te Bairiki *Square*. Ao te baere I taekinna n te tai arei, bwa are e rangi n tikutiku te maku ao te raraoma n te tai arei, bwa ngkana e roko Tiaina ngkana e rinrake ao Kiribati e nang koko n tarau.

Aio te raraoma ao tao e boni kakoaua naba tarira aika n te itera teuana aio ao e moamoa riki te Tia tei ae karineaki. Bwa bon iai te raraoma ngkoa ngke ti nang toma iai ma Tiaina, ao n te tai are e roko iai Tiaina ao Kiribati e nang koko n tarau. Bwa te baere e anganira Tiaina ni kabane aongkoa ana bwai n tangira, e na bane n rairi nakon te tarau.

Ao ngkana ti bane n tarau ao e aki bwara ara tarau ao e nang tauaki ara marawa ao e nang tauaki ara raa.

Ao anne are I kaeka n te tai anne bwa tibon aki kainanoa ana mwane Tiaina bwa ti na tarau mai irouna. Anne are ti taekinna, ao ti aki kona ni kainanoa naba ni karokoa te tai aei.

Ma e eti ngkanne am taeka te Tia tei ae e karineaki bwa iai naba te tai ae ko bon riai n tarau ngkana e bon riai n tarau n te tai are ko bon riai ao ni kaitara aron korakoram n te tai teuana ma teuana.

Ao am titiraki bwa tera raoi protend level are kanga e na riai ni katarau te aba teuana ao e na aki riai ae kanga e aranaki bwa te sustainable. Anne e koaua bwa tao bon iai ana Kainibaire te *World Bank,* iai ana Kainibaire te *IMF,* iai ana Kainibaire te *ADB*, kanga normally is about 40% of *GDP*. Ngkana e raka iaon 40% of *GDP* ao ngkanne e aranaki bwa e un *sustainable.*

Ma e na riai naba n uringaki iroun te Tia tei ae karineaki ao te Auti ae karineaki aio, bwa anne kanga te *guidline.* Ma e boni kakaokoro te aba teuana ma teuana aron te Kainibaire bwa tera aron te *level of debt* ae e na kona ni karaoia.

N aekakin ana keiti tao ngaira kain Kiribati. Kiribati bon te aba teuana ae e nang okoro bwa e rangi n bubura ara reserve, ara Mwane n tania. Ngaia are te level of loan are ti na riai ni kabongana is sustainable ngkana arona bwa te growth rate e na aki raka iaon te tango mwane, e na *exist* te growth *debt* iaon ara Mwane n Tania ke tao te mwane ae ti karerekea man te mena anne.

Bwa n te tai are e kona n raa ao ngkanne ti a uringa ngkanne bwa ti a kabuanibwai ngkanne. Bwa are tera ngkanne ae ti na manga okiria ni kabwara ara tarau iai ae akea.

Ngaia anne ti teuana. I taku bwa ti na aki mwaninga nako n aengkoa te 40% of GDP ae ngaia te ***blud*** and level *of debt ae kona anyone country can incure* ke tao tera. I taku bwa e same time, e bon tannako naba in deep nakon te aba teuana ma teuana n aron ana konaa.

N aekakin ae I taekinna, Kiribati te aba ae kaokoro bwa iai ara Mwane n tania. Ngkana e kaeka am titiraki anne te Tia tei ae karineaki.

Tibiika: Kabanean buokam am titiraki te Tia tei.

Ngkai bon akea buokan ana titiraki te Tia tei mai Nonouti, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Akawa, ao Karikirake kaubwaira mai tari, Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim te Tia tei.

AREKEAN RAAWA N RORO I TARAWA IETA N TAABO AKE A KAINANOAKI IAI

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao e koaua ai tibwa moan au tai n taetae inanon ana Ka-3 ni bowi, ka-12 ni Maungatabu Kiribati. N na bon riai bwa N na anga bwanau ni kamauriko Tibiika, n reitaki ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta, n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti. Minitita ao te *Leader* n te Kaitara ao ai boni raou n Taan tei ni kabane. I kamauri ngkami n raoiroi ao tamaroa te ingabong aei. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua aio au titiraki. *N na butia te Tautaeka ke te Minitita are tabena karekean raawa n roro i tanraken Tarawa Ieta n taabo aikai: Tabiteuea, Marenanuka, Nooto ao Tearinibai, bwa e aonga ni buoka*

aron karekean otinakoia n akawa i tanrake ao mani buoka naba aron kabebetean maeuia n tangiran te ika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao e koaua bwa au moan tai naba n anga bwanau n ana kateniua ni bowi n te Ka-12 Maneaba ni Maungatabu n ana bowi. Ao I a reitai ma raou n Tia tei ao kain Nikunau ni kabane ao moara riki aia Kurubu n aine ake a katekeraoa te *White Ribbon day* n te bong aio ni karokoa aia kamauri nakoim te Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei ni kabane, te *Leader* n te Kaitara ai ai boni ngaira ni kabane. Te bwana ni kamauri nakoimi n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio n reitaki ma Botaki ni mwakuri ake a kona n ibuobuoki iaon aio.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa tge Minitita ao I kaitaua ngkai bon te Minitita n te Akawa ae e kaeka au titiraki aio ngkai e bon irekereke tangiran raawa aikai ibukin kabebetean maeuia kain Tarawa Ieta ibukin tangiran te ika.

I ataia bwa ti 4 kawa aika I taekini n te tai aio, ma bon ke I ata naba aron te kabanemwane n aron karaoan bwaai aikai. Ma iai au kantaninga bwa ngkana e karaoaki rawan kaawa aikai ao e na bon ibuobuoki ibukin kaawa nako iaon Tarawa Ieta.

N na butia te Minitita buokan au titiraki. Ngkai e butimwaea au tabeka aio ma iai kanga mwakorona are e na manga reitaki ma raona ni *Ministry*. Ao tao nakon n ningai ao e na taubobonga aron karaoan ao kaotinakoan te kabanea ni babaire ibukin tangiran baika I a tia ni tabeki n au titiraki aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker.* Ao e koaua n aron are e rangi n teretere n te kaeka are iai naba Botaki ni mwakuri akana a irekereke ma te waaki aio. Bwa n aron ae ti bon ataia, imwain ae e na karaoaki aekakin karikirake aikai ao e na kainanoaki te EIA. Anne e irekereke ma ana Botaki ni mwakuri te Minitita ae karineaki n te MELAD ao manga tarakin naba tabeua taabo ibukin raawa aika a na angaraoi.

Ao anne e na irekereke ma ana Botaki ni mwakuri temanna raora

ni Minitita n te *Communication.* Ngaia are aikai moa waaki aika a na taraki imwain are e waaki karaoakin raawa aikai, bwa e rangi n kakawaki bwa tera ana ana impact te keniken are e na karaoaki nako mataniwin te aba are e na riai moa n noria te *MELAD.*

Ao tao n tarakin taina bwa n ningai. Ti na waaki man te namwakaina aio ao tao inanon barongana raoi ma Ministries ake a irekereke, ao tao ti a manga bon reitaki nakon te Tia tei ae e rine n anganna raoi te bong ma te tai are e na waaki iai te karikirake aio.

Ma I taku bwa anne te moani mwaneka ae e na riai ni karaoaki. E na karaoaki moa itera aikana a taekinaki akanne.

Au kantaninga bwa e ibuobuoki te kaeka anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua riki te Minitita n ana kaeka. Ao tao e koaua bwa I bon ti kan buoka riki tabekan au titiraki aio te kauoua n tai ibukin ae bon iai nanora ngaira kain Tarawa Ieta n tangiran karaoan te rawa aio *Madam Speaker.* Bwa n aron ae ko ataia te Tia Babaire, bwa ara nama ae bon inanon naman Tarawa aio, ti ibuobuokia ma *TUC* ao *BTC.* Ao e a bon rangi n kiriwe te nama aio, ma I tangiria bwa ti na eweka riki te mwaneka are imwina. Bwa ti na nako n anaa te kaubwai are i tanrake n aron te ika ae e tiraua i tanrakera.

Ngaia are tao aio ae e aana aan te bubuti nakon te Minitita n te Akawa n te tai aio, bon tangiran ao kabatian te karikirake aio ngkai bon rekerekena nakon maeura ao buokakira ngaira kain Tarawa Ieta ibukin kabebeteara ibukin karekean kanara te ika n te bong teuana ma te bong teuana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan riki te titiraki. Ao ti kakoaua ae e a rangi n korakora aron te akawa inanon naman Tarawa. Ao ti kakoaua naba ae e na rangi n ibuobuoki ngkana arona bwa e kai roronako te aba mai tanrake n nora marin aban Tarawa Ieta are i tanrake. Ao e rangi n kakawaki anne ibukin tanian te maeu. Ao ti nora kakawakina *Madam Speaker.*

Ngaia are ti na kamatoa nakon te Tia tei ae rine bwa ti na waaki ma *Ministries* akana I taekin akanne ni kataia ni kibara te kanganga aio ao n tikona te kainano aio inanon taina ae e riai ao n te tai naba ae e waekoa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: I a kaitaua te Minitita te Tia Babaire ao ai bon akea buokan au titiraki. Ao I a rangi n kaitaua n ana kaeka aika e nora riain tabekan te bubuti ao kanga I nora naba ana nanona ni kani kibaria n te tai ae waekoa. Ko rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minitita. Ngkai bon akea kaekana bwa e nanaoraoi. E nakoim te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa te Tibiika. E rangi n rarabwa anne ao ti a manga bon reitaki ma ngaia ni marooro iaon taina ae e riai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Kamwakuri ao Karikirakean aia konabwai aomata, Hon. Tabeta Teakai. Ao e nakoim te Tia tei.

ATAEINIMWANE MA ATAEINNAINE MAI BUTARITARI AIKA A MENA N TE WORK READY POOL

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki. *I kan bubutia te Minitita ae karineaki bwa mwaitira ataeinimwane ma ataeinnaine mai abara ae Butaritari aika a mena ngkai n te work ready pool ibukin mwakuri ni kiniuanikai, mwakuri n auti ni iruwa ao mwakuri n tararua nakoia kaara ao tera ngkai te babaire ibukia?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ae ko karineaki. Imwain ae N na waaki ao N na bon riai n anga bwanau ni kamauri ngkai ai tibwa au moan tei aio. Te Beretitenti ae e rine, te Kauoman, Minitita ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane n reitaki ma *Madam Speaker* ae ko karineaki. I a reitai naba ma au abamwakoro ae Tarawa Teinainano, ao Botaki ni mwakuri ae te MEHRD. N aran are Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekan te titiraki. Te Tibiika, I kabwara bure moa imwain ae I kaeka, tao bukina bwa ai tibwa bon ngai te aine ao te tia taetae ni ikawai ae e abwabwaki au kaeka. Ao aio kaekan te titiraki. *I a rimoa ni karabwa te Tia tei ae karineaki mai Butaritari ibukin ana tabeka, ao I kukurei n taekinna bwa ibukin ana abamwakoro ae Butaritari ao iai ngkai te mwaiti ae 21; bwa 10 mwane ao 11 aine aika a mena araia ngkai n te work ready pool.*

Te babaire ibukia ngkanne a na bon tataninga rokon kainanoan te kamwakuri mai irouia taan kamwakuri i Nu Tiran ao Aotiteria ni kaineti ma te Pacific Labour

Scheme, ao aei are e aki island uota barongan te kamwakuri iai. E open n aron are e advertise naki ni bwanan Kiribati ibukin ngkai te kanganga ma te covid-19 pandemic ao iai te mwarara ngkai ae e namakinaki iaon te kamwakuri n aba aikai, ngkai taan kamwakuri ae a bon teimatoa ni waaki ma ara koraki ake a boni mena moa ikekei ao n tuai moa n tauraoi ni manga waakina te aeaeaki ae e boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minitita ao e na aki raraoma bwa e ngae ngke e bon abwabwaki ma e a boni kakioa naba nanon are te naan *supplementary* ae kanga I iangoi bwa N na tabeki. Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki. E rangi n rarabwa te kaeka ae e a boni mataata naba ao kanga e anganai naba te kona n rau n nano.

Bon ti te titiraki ae e uarereke are I kan reitia iai, bwa eng ti kakoaua bwa are te kanganga ngkai are e bon rekereke ma te covid-19. I taku bwa bon anne te kanganga ao e aki kona naba te Minitita ma ana tabo ni mwakuri n ae aongkoa tao tera ae a na kona ni karaoia. Ma I kan bubutia te Minitita ae karineaki, bwa iaon te naan mwaiti aikai. Kanga iai te kantaninga bwa a na bon kona ni mwananga ngkana e a manga okira arona te manga kateirake.

Bwa are e koaua n te tai aio, ao are bon akea ae e kona ni waaki. I kan ti bubutia te Minitita, tao iai te kantaninga ae e tarataraki bwa tao n ningai ae tao e a tia n roko aia taratara taan kamwakuri bwa a na kona n aekieki tao n ningai. Anne ae I kan ti bubutia te Minitita kanga te time are kanga tao ngkana arona bwa iai. Ngkana bon akea, tao bon akea bwa are ti a tataninga are mai irouia taani kamwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Butaritari. E koaua ia mwakuri aika a tauraoi n te tai aio, ma ibukin te aoraki ae te *covid-19* ao ti bon taua moa bwa ti aki tangiria bwa a na nako ara botannaomata nakon taabo aika iai te aoraki iai n aron ae ti ataia. bwa iai ngkai te *transmission* n te *covid* i Nu Tiran ao Aotiteria.

Ti na taraia bwa n te tai are e save iai ao ti a kona ni kanakoia ara ataeinimwane ma ataeinnaine. E rarabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika ao tao e koaua bwa tao aio bon te bwai ae e kakawaki bwa e aonga n ae a ongora ake a tiku inanon te working pool aio, ao bon

iai te kantaninga are e teimatoa bwa a na boni kona ni mwananga ma a bon ti tataninga ngkanne tokin te aoraki ae te *covid-19*.

Ao e koaua ti aki kona n rangi n rabakauakinna bwa e na toki n ningai, bwa are aio ai boni kanoan te babaire aika a raba mai iroura.

Eng, N na ti bubutia te Minitita ngkana e ti kona n reke te list n araia ake a mena n te working pool bwa e aonga n ae a reke bwa ara kona n ataia bwa antai aikana a tiku inanona.

Ma iaon ane te pacific labour scheme arei. Ao e koaua e rangi n rabwa te Minitita bwa are aio tiaki te *island guota* bwa are aio are e open are a bon nako n ira te reirei ni *KIT*.

Ma N na ti bubuti bwa iai te anga ae kona iai te Tautaeka ni karokoi rongorongon tao te manga kateirake n reirei nakoia ake a mena i buki. Ao tera arona, iai te ibuobuoki ae e kona n ibuobuoki iai te Tautaeka n aron kaeakin taian reirei mai irouia ara koraki ae iai nanoia bwa iai aia mena bwa are a rangi n rawata ara koraki 6,7 aika a mena ibuki. Ao n tabetai aki ataia bwa e a wakinaki n ningai te reirei aio.

Iai are ana reirei Aotiteria ane e a tia ni mena n te KIT are APTC ke tera arana. N na ti bubutia te Minitita iai te anga n ibuobuoki nakoia ara ataeinimwane ao ataeinnaine ake iai nanoia ni kani kaea naba te reirei aio ma te kanganga bwa aki ata taina are e na waaki iai ao tera e kona n ibuobuoki n aron te *fee* ibukia aekaki n roro aikai, ke e kanga aron te karinrin nako iai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te moan titiraki, kanga te bubuti ibukin te list. Ao ae i matau te *list* ngaia are I kona ni manga reitaki ma te Tia tei ae rine mai Butaritari.

Ao e koaua are e bon uouotia naba raom n Tia tei are raora mai Butaritari. Ao e koaua ibukin ngkanne kanga te katamaroa ibukin te mwakuri i Aotiteria are e aranaki bwa te *Pacific Labour Scheme.* Ao e koaua e kainanoaki ake a na riai n anai aia *course* iai ibukin te *aid care* ma bwaai riki tabeua.

Ao e koaua tao ti na kibara anne ao ti na kakaea te anga ni ibuobuoki n te itera anne bwa tera ae ti na kona riki ni katamaroa nakon taai aika na roko, riki nakoia kain aonnaba are aki reke n te itera aio. Tao ti na kona ni karokoia ao irarikina naba kanga bon iai ara iango ngkai ni karababa ara KIT nakon riki aba ake a bubura ni karokoi reirei aikai.

Ngaia are ko aki raraoma te Tia tei mai Butaritari bwa aio ae ti a kaman kibaria. Ko rarabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E koaua e rangi n rabwa te Minititа ae karineaki. Ao e koaua I aki raraoma bwa I ataia ae iai ami waaki ane kam waaki inanona, ao kanga I bon ti kani kawenea bwa te bubuti bwa tera ngke arona bwa e kona n reke. Ae tao e aera bwa e kanganga are a na bon bane n roko, ma tao ngkana ngaia ao tao e kona ni karaoaki tao te ukeuke ibuki. Are e karaoaki te selection, ao akana a reke ngkanne ao tao a kona ngkanne tao ni mwanenaki iroun te Tautaeka ni karinaki nakon te reirei aio. Ao e rangi n rabwa te Minititа, I a katikua ikanne. I aki kani kabatia riki ma I taku bwa e bon ata te bae kanga ti nanonna te Minititа ao ana taani mwakuri. Ao e rangi n rabwa aron butimwaean te titiraki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Tabeta Teakai: E rarabwa riki te Tia tei mai Butaritari, ao I a note aikai ni kabane ao ti a kibaria n te tai ae waekoa. E rarabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon te titiraki are imwina. E na tabekaki mai iroun te Tia tei ae karineaki Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki ibukin Akawa, Karikirake kaubwaira mai Tari, Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki te Tibiika ao I kukurei rikin tabeka au titiraki n te ingabong aei te kauouan titiraki, nambwana 63 iaon te ota bebwa, e kangai taekana. *N na butia te Minititа n te Akawa, bwa n ningai ae e nang kamwakura ana Tua ibukin katabuaki waaki n akawa riki inanon naman Tarawa ake a na ananga ni kabuanibwai iai marin abara?* Ko rabwa.

Tibiika: te Minititа

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e rabwa tabekan te kauoua n titiraki mairoun te Tia tei ae rine temanna mai Tarawa Ieta ao aio ngkanne kaekana. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa e a tia ni waaki au Botaki ni mwakuri ni kamatoa te Tua ni kaetieti iaon kamanoan marin abara mai inanoa man Aokati 2020.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua riki ana kaeka te Minititа, ao e koaua e rabwa bwa e a kaman waaki aio. Ao tao bon te bubuti kateimatoakin ana monitoring ke ana enforcement iaon ana Tua te Minititа ngkai iai noran kanga te aki rau n nan o irouia ara koraki, riki tao bon taan akawa n ara abamwakoro ae Tarawa Ieta. Ae

kanga iai te naan keiti ae a tia ni ribootinaki nakoiu, a bon tabe n akawa ke nake tao naan okaoka ke taan kawene, ao kanga iai te anua ae kanga e aki rangi n tamaroa.

A bon roko naba taan akawa ni kabwaka aia karaun n ororo ngke a bon tabe ni beibeti koraki aikai n iangoa naba reken maeuia n te bong teuana ma teuana ao a kakiriweaki naba irouia taan ororo. Tao bon ti akanne te naan tabeaianga ae tao I kani kaunga riki te Minitita bwa e bia kateimatoa te aro n tararua inanon ara nama aio ngkai ti ataia bwa ti bon kaai ni bwaibwai iai. Ao I kabwara bure riki ngkai I tabeka aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki. Ao I taku bwa bon akea buren te tabeka aio, ao I taku bwa te bae e kakawaki naba ae e rangi n bongana ngkai e tabekaki te kaoti aio, bwa ti na katerei naba koaua aika a rangi n kakawaki bwa e aera ngke e kateaki Tua aikai. Ao aera ngkai e kakawaki bwa a na iraki nanona irouia ara taan akawa ni kabane.

Ao te moanibwai ae e kakawaki ae ti na katerea nakon te botannaomata, bwa iai bukin Tua aikai ngke a kateaki. Bwa tera bukina Madam Speaker? Ti konan ao kawakinan kaubwaira ae te ika bwa e na teimatoa n rereke n te ririki teuana ma teuana n te roro aio ao n te roro ae e na roko.

Ngaia are tua aikai a kateaki, tiaki ibukin tautiakin te roro ae ngkai bwa e na tukaki man ana te kaubwai mai tari. Ma e kateaki ibukin tikonan taian kaubwai aikai bwa a na teimatoa inanon roro ma roro.

Ao e kakoauakina n taai aikai ake a te iango iai. A ti tabe n iangoa aroia ibukin te tai aio ao aikoa manga tara kanoan te tai ae na roko. Ngaia are e riai bwa a na kateaki Tua aikai ao a na kamatoaki.

Ao e a tia ni kabwataki te Tua aio ao n aron are I taekinna, e nang karaoaki kamatoan Tua aikai ngkai e a moanna n toamau riki ana bwai ni mwakuri te Botaki ni mwakuri are e bukinaki n te tararua aio.

E a tia n roko ana booti n tararua are e nang tauraoi ngkai ni karaoa ana tararua mai tari aoa tia naba ni waaki kain te Division aio ni karaoa aia taratara iaon te aba ni boutoka are e karaoaki mai tari.

E na waaki ngkanne te moan n 27 Nov 2020, ao e a tia te babaire bwa n te tai anne ao e na raonaki ana tiim te Division irouia ana Kaubure mai North Tarawa iaon tarakin te akawa ae te ororo inanon naman Tarawa, bwa e nang bon kamatoaki Tua aikai.

Ngaia are tao ai bon te kauring naba ngkanne nakoia taan akawa ake a mena iaon TUC ma BTC ao bon antai bwa man 27 November ao e nang waaki naba kamatoan te Tua aio, bwa are e reke iai ao e a kamatoaki naba te Tua nakoian ao te naan tuaa ake a irekereke ma uruakin te Tua are e kateaki ibukin tikonan marin nanon te nama.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki teutana kaekan anne *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: Ao I rangi n kaitaua te Minitita ao e koaua e rangi n teretere ao e rangi n mataata aron are e a tia ni kabwarnakoa. Ao I taku bwa a bon ongo kain Tarawa Ieta. Ao buokan riki au titiraki *Madam Speaker* tao bon ti te bubuti.

I a kaitaua te Minitita ao riki bon ti katerean te naan kanganga ae ti noria ngaira n ara tabo ae Tarawa Ieta bwa a bua marin abara aika te maebo iaon Buariki, ao te amori are e bon taneiai n rereke n ara kawa i Tabonibara. Akea bwaai aikai.

Ti ataia bwa ai antai ke e kanga ni bua te mari aei. Kanga tao bon au titiraki nakon te Minitita. A kanga ni bua marin abara aikai ae ti bon taneiai ma ngaai n taai aika nako. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa. Ao e koaua bwa I taku bwa e bon teretere ao e mataata.

i) moan buan kaubwaira ae te ika ngkana e bon aki tianaki aron anakina.

ii) e kona n riki man karikirake aika a karaoaki are e kona ni bita ingingin te aira. Bwa ti kona n nor ate kaokoro teuana ngke e moan tei te kotiwei imarenan Betio ma Bairiki ao e maan n aki kaoti matan te tarabuti ao terana riki. Ao inanon te tai ae e maan ao e a manga bon oki kawaina.

Ma te moanibwai ae e kakawaki ae e na rota moan buan kaubwai aikai, bon man aron anakina ae e aki tiatianaki ao man aki tikonaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai. E a bon rau nanon te Tia tei n ana ti are e a tia ni kaekaki iroun te Minitita ao ti a nakon are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Makin ae karineaki, Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki man te Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAN KATARATARAN ABA IAON MAKIN MAN AOBITIN TE LANDS

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 69. *E korakora kainanoan kataratarаn aba iaon Makin man aobitin te Lands. E kona te Tautaeka n ibuobuoki iaon aei?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei mai Makin ao a rabwa naba kain Makin n aia titiraki aio. Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi te tiim ni kataratara man au Tabo ni mwakuri ni ibuobuoki n te itera aio ngkana a tia n touaki tian taian aba ao mani karokoi minitia n Aobitin Tararuan Aba. E rabwa.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Minitita. Ao e koaua ae kanga e a boni maan te kainano aei te Tia Babaire.

Ao kaongoakiu a bon tia naba ni bane aroia aba aikai ao tao baikara riki ake a na kainanoaki man te *Lands* ibukin wakinan ke tao karokoan te kataratara iaon Makin.

Ma e koaua ni karokoa te tai aei ao kanga, eng kanga e tuai roko anne ao e rangi n korakora kainanoana iaon Makin riki ngkaie bon uarereke abara ae Makin, ao e boni moanna naba n ibetutu aron te maeka iai ao e na kona naba n rangi n karika te kanganga nakoia taan maeka ke tao kain te aba ngkana arona bwa e teimatoa n aki eti ke tao n roko te kataratara are e na bon karaua raoi nanoia taan maeka.

Ao irarikina ti kakaitau naba bwa are Makin bon ti te aba teuana ngkai iaon aban Kiribati i buki ae e a tia n rin n are n ana Kainibaire naba te Tautaeka are e waaki inanon te Central Lands Planing Board. Kanga anne teuana tekeraoia ao kanga boni kabwaiaia kain Makin ngkai e a tia n rin n te mena aei, ao are e a bon tauaki raoi naba mwina ngkanne kanga n aron tararuakin te tia ma terana.

Ngaia are ara kantaninga bwa e na rangi ni mwannanoaki naba aei iroun te Tautaeka ao ni waekoa naba ni kibaraki te ibuobuoki iaon te itera ni kanganga aei te Tia Babaire.

Ngaia are N na butia te Minitita, bwa kanga bon terana raoi ae e karika te iremwe ae e a rangi n maan. Ao tao tiaki ti Makin ma ti bon taetae moa n te tai aei ngaira ke tao I bon taetae moa n te tai aei ibukin Makin. Terana raoi bukin ae e a bon rangi n wenenako kanga n

tuai mani karaoaki aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei mai Makin ni buokan ana titiraki. Eng, ngkana bon bukin baen aikai n aron are e a tia n taekinaki. _ Ngkana e bon tia ni karaoaki te toutia n te bowi ao minitin te toutia anne e a tia n roko inanon baia kain te Lands, ao ngkanne akea riain waeremwea. E riai ni karaoaki te kataratara.

Iaon abamwakoro, karaoan bwaai ni mwakuri ao te survey iaon te abamwakoro te mwakuri ae e rangi n bobuaka ao iai Kauntira ae a tia ni katannakoaki ao a tuangaki bwa e na riai n iai te mwaiti ae 5 ni waerake mwaitin aba aika a na riai n toutiaki bwa e aonga ni materaoi karaoan te toutia n te abamwakoro teuana ma teuana n te tai ae tangiraki iai.

Te kauoua ni kanganga, bon ara bwai ni mwakuri. Ti tuai naba n rangi n toamau ma ara bwai ni mwakuri. Ngkai kanga ti a moanna riki n toamau n reke ara bwai ni mwakuri n te Tautaeka aio, n te teem ae e nako.

Iai ngkanne ara set aika a tibwa manga roko are ngaia ae kanga e a manga kabebetea ara mwakuri. Ngkanne iai ana kantaninga te Botaki ni mwakuri bwa e na manga kainanoa riki ana bwai nimw tao 3 ke 4 riki ana *set.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. James Taom: E rabwa ana kaeka riki te Minitita ao e koaua are bon iai taian kanganga n aron are e a tia n taekinna te Minitita ao ara kantaninga bwa eng tera ngke e kona n reke waekoan tobwakin kanganga akanne n aron ae e taekinna te Minitita. Tao e karako ana bwai ni mwakuri ao ti bon kakoaua anne. Bwa e aki rangi n toamau ana bwai ni mwakuri ke tao te bwai n kataratara inanon bain te *Lands.* Ngaia ae e karika naba teuana te iremwe ao tao terana riki.

Au kantaninga bwa a bane n tia ni koro nanon aei ake a kainanoaki mai irouia riki man te Kauntira ke tao man te bowi iaon Makin ibukin kainanoan baikara te miniti ma terana riki. Ngkai ti anganaki te titiraki aei, nanona ti bon kantaningaia bwa a na bane n tia ni koro nanon aikanne. Ao ngkai e a maan n tuai man roko ao ngaia ae ti a tabekarake te titiraki aei.

E raoiroi ti a katikua inanon bain te Minitita ao te Tautaeka buokan te kanganga aei. Ao kanga bon ti te kabanea n titiraki ngkanne. Iai ana katautau te Minitita bwa tao nakon n ningai ae e na kona n reke buokaia moa kain Makin iaon tao riki tobwakin moa are a bon rangi n wene maan. Are a rangi n maan n aron ae e kakoauaki.

N ningai ae kanga e kona ngkana iai n ana babaire te Minititа n te tai ae e na roko iai te kataratara i Makin, taiaoka.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei mai iaon Makin ni buokan ana titiraki. Ao e koaua bwa ngkana e koaua bwa a bon tia ni koro nanon bwaai ake a tangiraki man te Kauntira ao man te abamwakoro ao a tia ni bane n roko inanon bain te *Lands,* ao e a riai ni karaoaki te *survey* n te tai ae waekoa.

Ma ngaia are ti na taraia ao ti na butia ara taani mwakuri bwa a na tara aio bwa ngkana e a bon tia ao N na butia kain ara Tabo ni mwakuri bwa a na moan kaibuke Makin ni wikirake aikai te wiki ae na roko ao are imwina, ao a na mwananga ni kataratara Makin. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rangi n rarabwa te Minititа n ana kaeka. Ao e koaua, eng ti a rangi n kakaitau riki n aron te kaeka ae kanga e rangi n tara n ibuobuoki anne, ao ti a kantaninga nakon are e a tia n taekinna te Minititа. Ao ko rangi n bati n rabwa riki te Minititа.

Ti a manga bon ongongora mai iroum nakon taai rake aikai ao au kantaninga bwa a ongora kain Makin n aron tobwakin aia kainano are a tia n tabekaki n te tai aei, ao kam bati n rabwa taan ongora ni kabane.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa ao ko rabwa te Tia tei ibukin am tataonaki n nano ao ko rabwa. Ao I a butia naba au taani mwakuri kam a ongo bwanan te Minititа, kam a kibara aio n te moan kaibuke ngkana kam aki kibaria ao I a kabaea naba roroau. Kam rabwa.

Tibiika: E rabwa anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki ibukin Akawa, Karikirakean kaubwaira mai tari, Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim te Tia tei.

ANAKIN TE KEREBOKI NGKAI E A OKIRA MWATINA IMWIN KAINANA

Hon. Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika. *Ao N na butia te Minititа n te Akawa bwa iai ana iango ni kauka anakin te kereboki ngkai e kakoauaki bwa e a okira mwaitina ngkai imwin kainana?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa te Tibiika, tao bon au bong moa aio ma te Tia tei mai Tarawa Ieta. E raoiroi e koaua ao e rabwa tabekan te kateniua n titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta ao aio ngkanne kaekana. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine, bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa te Minitita ao e rabwa ngkai e butimwaea te bubuti aio ao buokan au titiraki. Tao n ningai ae e na rinanon te bubuti aio ao e na otinako mwin ana babaire bwa tera bwa tao te good news nakoira ibukin kainanon kaukakin te akawa aio ke tao tera ana babaire iai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ae e moanaki kainan akawakin te Kereboki 2012. E riki ni kainaki aio bwa e a bon noraki aron anakina n te aro ae e a manga karika te kanganga ae e mwaiti bwa e nang bua te kaubwai teuana aio mani kaubwain abara.

Ngaia are kanga e kuri n rekereke teutana ma tikonan kaubwain abara ao are e irekereke ma aron te akawa inanon ara nama. Ngaia are e bon riai n tikonaki. Iai kakawakin ae a na karauaki n tikonaki kaubwaiaikai, bwa are ngkana ti bon tikoni raoi ao a na teimatoa n rereke ao a na teimatoa ni kabwaia mai iai ara botannaomata.

Ngaia are e rangi n kakawaki taian Tua ake a kateaki bwa ibukin tikonan aio ao ibukin naba tanian aron maeuia ara botannaomata ni maeuia ao n aia karekemwane. Ao ngaia are e noraki te kanganga ni moana ngke e a tabe ni kekerikaki mwaitin te kaubwai aio inanon ara marawa *Madam Speaker* ao e kainaki akawakina n 2012. Ai 8 te ririki imwin kainana.

Ao e koaua ao n aia taratara ngkai kain Tarawa Ieta, tao a moanna ni manga nora okin marin abaia aio. Ma e na riai raoi ni kakoauaki bwa e a bon oki raoi te mari aio ke e tuai.

Ngaia are n 2017, ao iai te kakae are e karaoaki ni kamatebwaiaki bwa imwin te kainin are e karaoaki n 2012, tera te bwai ae e riki. Ao e kuneaki man te ririki are e karaoaki 2017 bwa e a oki teutana, ma e tuai raoi n oki n te mwaiti are e na manga kona ni kaitara anakina ibukin te iokinibwai. Ngaia are e a manga boni kaweneaki maan riki.

Iai ngkanne te kateniua ni waaki ae e karaoaki ngkai, ane I taku bwa taian kakae. Ao ti karabwarabwa n ana mwane ni buoka ae e reke man

te *LDCF* are e mwanenaki mairoun *MELAD* bwa ngaia ae e mwanena te kakae aio.

Ao mani moan Okitobwa 2020 ao manga iai te kauoua ni waaki are e karaoaki. A manga boni mwananga riki ngkanne bwa a nang manga tuoa raoi ngkanne bwa e uara. Ti a tauraoi ngkai ni kauka akawakina ke ti tuai.

Ti aki kona n anga ara kaeka raoi ngkai nakon te Tia tei ae e rine bwa e nang uki ke e tuai. Bwa imwin tian te kakae aio ao ti nang kaotinakoa ngkanne ara babaire bwa ti nang *lift* te *band* aio ke te ***moratorium*** aio iaon *sea cucumber* ke ti tuai. Ma te bwai naba aika kakawaki ngkana ti nang kauka te mena aio, ao ti nang riai ngkanne n nim inanon ara babaire mwaitin ae e riai n anaki ke mwaitira ae e riai n anaki n te aro bwa e na aki okioki kainakin te bwai aio bwa e nang riai n tia ngkanne taian Kainibaire ibukin anakin kaubwaira teuana ae te kereboki.

Ma ni kaekan ana titiraki te Tia tei are e na uki n ningai? Ti a katia raoi ara babaire aio imwin otinakon aia kakae ara aomata are a mena ngkai, I taku bwa a tia n roko i Nonouti ao i Maiana ao iara riki ao i Abemama ni karaoi aia kakae ikekei.

N okin ao tian ao reken karaoakin aia analysis ke aia kataunari iaon mwaitin te kereboki ke te kaubwai aio ao aekakira marurungina, ao e a tibwa kona ngkanne ni kaotinakoa ara reke bwa e nang kaukaki ma Kainibaire ake a nang wene bwa mwaitina e na riai n anaki iaon te karinan ni kereboki teuana ma teuana.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki kaekan ana kauoua n titiraki te Tia tei ae rine mai Tarawa Ieta *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti; I a kakaitaua riki te Minitita ao e boni koaua ae bon iai te bwai ae e boni karaoia ma ana Ministry ni baronga aron te bubuti aio. Ao tao e koaua n rikin tabekan te bubuti kanga e bon irekereke ma aia karekemwane aio ao kanga bon noran naba are tao e kona ni mention te Minitita bwa ngaira kain Tarawa Ieta kanga ti a kona ngkai n nora aron mwaitin te kereboki aio.

Tao e koaua tao te kanimnim are kanga e aki ngkoa kaoti, ti a kona ngkai n noria bwa e a manga waerake. E a roko i mataniwin te bike.

Ngaia are tao n ara koaua ngaira ma tao e koaua e bon tangiraki te kamatebwai. N au koaua ti boni kona n taninga are ana kmatebwai te Minitita ma ana Ministry.

Ma are kanga ngaira n aron ae kanga te bwai ae ti noria inanon te

bong teuana ma teuana, ao ti taku ngaira bwa e a kona n uki. Ma e aoria, I a buoka riki au titiraki nakon te Minititia bwa tera ngke e nora riain aio ibukin naba buokan aia karekemwane kain abara ae Tarawa Ieta. E rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki aio te kateniua n tai. Ao I taku bwa e rangi n mataata nanon are I taekinna, ti aki n ae ti na kaina ni karokoa n akea tokina.

N aron are I taekinna, e moan kainaki ibukin tikonan te mena aio ao ti kakoaua bwa aio teuana te karekemwane ae e rangi n bontgana ibukia ara botannaomata.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, ti na kaukia. Ma ti na karaua raoi ni barongai ara waaki n te aro are e kaukaki iai ao a na boni kabwaia iai ara botannaomata. Ao ti a karaua n tiatianna n te aro bwa e na reitinako bwa ti na aki manga roko n te tai are ti kainna.

Ma I taku bwa ngkana ti kaukia, ao e na uki ma te kantaninga are e na teimatoa aron am karekemwane iai ao ni buoka aron maeuia ara botannaomata man aia karekemwane mani kaubwain aia marawa. E rabwa *Madam Speaker* ti na ibuobuoki ao ti na reitaki n taainako ma te Tia tei ae rine ao Taan tei ake a tara te itera aio n tara te waaki are imwina. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a bon nanoraoi te titiraki aei, ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki Hon. Alexander Teabo ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN TE STAFF ROOM N TE REIREI AE NAN TEIKAO PRIMARY SCHOOL IAON MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika, ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 73. *E kona n ibuobuoki te Tautaeka nakon karaoan te staff room ke aia aobiti taan reirei n ara reirei ae Nan Teikao Primary school iaon Makin?.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititia n te Reirei am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au kaeka nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin. *Te Tibiika, I kukurei n taekinna nakon te Auti aei bwa iai ana kataratara te Botaki n Reirei n onobwai nakon auti n reirei n taian Moanrinan ao JSS e moa man te ririki ae na roko 2021, ao te staff room ibukin Nan Teikao e na kona naba n taraki bwa kanoan mwakuri*

n onobwai aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minititа n ana kaeka. Ao e koaua ae tao n irekereke ma aei ao kanga bon iai ana karikirake Makin teuana ae kanga e bon tabetabekaki, kanga I bon ira naba n tabetabekia n taani mwakuri aika nako. E rangi n mwaiti tabetabekana iaon te onobwai ke tao boni karaoan umwanreirei aika boou nakon ara *JSS*.

Ngkai ara *JSS* are i Makin n aron ae e boni kakoaua te Minititа, e boni bae n tia n noria. E a bon rangi n rangi n bwai ni kawai ao e uruaki n urubekebeke n aki akaka. Ngaia are eng, ti nanokawaki bwa are bon tuai mani waaki te karikirake aei ni karokoa te tai aei. Ai tataekana naba, ae e nang waaki n te namwakaina ae na roko, ni moan te ririki. Ni karokoa ngkai, bon akea te bae e tia.

Ngaia are ti kakaitau bwa are e taekinna te Minititа bwa manga iai naba te kataratara nakon te ririki ae e boou ibukin te onobwai are e na kona ni wakinaki nakon te JSS. Are ara kantaninga iai bwa aongkoa e a rinnako naba ke tao ngkana e kona ni moantai riki karaoan ara JSS are i Makin, ao e kairaki naba ma te naan onobwai nakon taian *primary* ao are e a kona naba n rinnako iai te staff room n aron ae I tabekia n te tai aei.

Ngaia are bon ara bubuti, e kona ni mwannanoaki moa Makin iaan ae bon iai kainanona ae e a kaman tabetabekia man taai aika nako iaon ana JSS ae e tuai mani karaoaki ni karokoa ngkai. Terana ngkana ekona ni mwannanoaki moa ngkana iai te kataratara ibukin te ririki ae e boou ao tao ni mwannanoaki moa Makin iaan ana *JSS* are I a tia n taekinna ao tao e a reitinako naba ma aron are I tabekia n te tai aei iaon te *staff room*. E kona n reke anne te Minititа taiaoka.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ae I kakoaua ana tabeka Makin ae e a tia ni tatabeki n taai aika nako, ao tao iai aika a rangi n maan.

Ma I taku bwa au kaeka nakon te Tia tei aei n te tai aika nako, e na karaoaki am JSS ke tao te onobwai nakon am tabo ngkana e motirawa te reirei are n te motirawa ae e abwabwaki.

A tia babaire iaon anne ao te tenta bwaai ni kabane. A tauraoi n take off akanne nakon te tai ae e na roko. Anne e a tia.

I kukurei naba n taekinna bwa n aron are I a tia ni maroroia n te Auti n te tai ae e nako, a tia naba aron

karekean mwane aikai te Tia Babaire. Ti kaitau bwa ara *donor partners* a tia naba n tauraoi n rangi ni boutokaira. I taku bwa e na kakoaua anne ao e bia teretere bwa are bon arona. Bwa ti a tibwa toka teutana iaon tera. Ai tibwa aio tao te kai iraua n Auti. E a tibwa tei te Auti aio inanon tao Tun ke Turai ao ara kantaninga bwa e na *take off* bwaai ni kabane. Ao ti a tia ni baronga aron moana. E aki kona n are ti tuangaki ngkai ao e a kiba naba.

Ma ti kakoaua ae e maan ana bubuti Makin. Man te tai aei ao ti kukurei n taekinna bwa a tia ara iango ao a tia ara babaire ao a tia aron kakaean angaia. Ao ae ti nang *process* ke karaoan kakoroan nanon ara marooro ake ti a tia ni kanakoa n te tai aei.

Ngaia are au kantaninga bwa Makin am tabeka are ko tangira ngkoa am tia reirei. Au kantaninga bwa e a toaraoi am reirei. E toaraoi am reirei n te tai aei.

Au kantaninga bwa am *JSS* are e tuai mani karaoaki, ao au kantaninga bwa n te motirawa aio e na karaoaki. Ao Nan Teikao ae ko a manga tangiria aio, ara kantaninga bwa e na rinnako naba aio.

Ngaia are I kangai; ngkai ti a taetae ma iai kanoan baira. I taku bwa e aki ti bwati n taetae wiira ma e taetae naba ngkai baira. A nang taetae wiira ao a taetae naba baira n te tai aei Makin. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. James Taom: E rabwa te Tibiika ao e nang rabwa ana kaeka te Minitita. I taku bwa e rangi n rau nanora ao a bae naba n rau nanoia kain Makin ngkana a ongora.

N ongorara ngkai ao kanga n ara reke n aron ongorara, ao inanon tao *December* ke tao e koaua tao e na boni kinikinika naba moan te ririki ae e boou bwa a nang riai ni waaki karaoan ara *JSS* n aron ae e taekinna te Minitita. Ao ti karabwarabwa naba bwa ngaia e a kona naba n rinnako are te bubuti ae I tabekia n te tai aei ibuakon are te naan onobwai nakon te naan *primary*.

Terana ngke e a boni kona ni kamatoa raoi te Minitita, tao I a ongora riki irouna ao tao ngkana e a manga bon reke te iretaki imwina. Terana ngke e kona ni kamatoa raoi bwa e na bon rinnako ae te *staff room* aei. Tao e na boni bae n rinnako bwa are bon te onobwai bwa are te *staff room* boni mwakoron naba taian kateitei n te *primary.*

Ngaia ae ti kakaitau te Minitita n aron am ibuobuoki ao ti kakaitau riki n aron are ko taekinna. E koaua e a tia n tobwaki kainanoia ara kainano Makin n aron are I a tia n tabekia naba n te tai ae nako ibukin

kakoroaia taan reirei. Ao e rangi n rabwa.

Ti karabwarabwa nakon anne te Tia Babaire.

Tao e a bane ikai au titiraki ma N na ti raa. Ibukin ana rongorongo te Minitita ao e koaua, e a tia ni waaki ngkai aia kakarikirake kain Makin ke kaaro iaon Makin ibukin kanga aia iango iaon katararoan aia staff room.

Ngaia are e aoria bwa n aron ae a ongora ngkai ma kaeka te Minitita, I a boni katikua nakoia bwa a boni kaua nanoia n aron am kaeka are a tia n ongora iai bwa terana aia iango iai ao ai boni baireana are irouia ngkanne riki ni kaineti ma aron iangoan aia *staff room*. Ao ko bati n rabwa te Minitita ao e a bane naba au titiraki ikai ao ti na bane n tekeraoi. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I kakaitau ngkai I ongora aron te kakamwakuri irouia kain Makin n aron ae tao ia aia kamwakuri n te tai aei ao e rangi n rarabwa anne.

Ao e koaua are ti bon riai ni bane ni boutoka te reirei ngaira ni kabane. Ao e koaua te *staff room* n aron are I taekinna, aio bwa are te Moti n nano ao ti boni kataia ni katerea bwa ti tara naba aron aia *welfare* ma taraia taan reirei.

Ngaia are inanon te Moti n nano ao e rangi n rawata kanga tarakin naba te nakoa aei bwa e na riai n nakoraoi. Ao tiaki ti Makin ae e na reke nakoina te aekaki aei. Au kantaninga bwa kam a ongora ngkai te design are e na karaoaki iaon te aba. Katamaroa aikai e a rinnako inanona ngkanne are aia tabo reirei ae a na kona tao n raa. Tao iai teutana te uai n tekateka kanga te *staff room* n aron ae e nanonaki aei. Kanga te lounge are kanga n draw te naan raa nako nanona ni ibuobuoki ke tao n ibuoka n iango inanona.

Anne au kaeka nakon Makin ao ai bon au kaeka naba nakon te programe ae ti nang karaoia riki katamaroa nakon reirei *JSS* ma te naan umwanreirei n te *primary school.*

Ao e koaua aikai ti karaoi n aron ae I taekinna, ti a tia ni marooro. N aron naba ae I taekinna, iai naba te mwane mai Nu Tiran are ti a tia naba ni kukurei bwa e a tia n anga Nu Tiran bwa e na buokira iaon aei.

Iai are ara *donor partner* are Aotiteria are anne naba e rangi n *roll out* nakon *teouter island* ao bon te Tautaeka ao Tiaina are ana buoka aikai ao a rawata.

Te *project officer* n au tabo ni mwakuri. Reirei ni kabane ti nang bane ni karaoi. Kanga ti nang karaoa te reirei bwa kanga e nang korakora

aron katakin iangoana bwa e na toamau te *resource* ma te haan *facilities* ni kabane. Bwa ti ataia bwa e aki kona nakoraoi te reirei ngkana a toara bwain nako te reirei.

Ara kantaninga ara botannaomata ngkana a ongora aio ao a na buoka aron te iango aio ao a na bane n boutokaira ao a na kanimwa baia ao a na karokoi baia n ibuobuoki nakon aia reirei are boni kabwaiaia aia ataei bwa te O ni kabwebwe iaon aia abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Tao e a kabanea am kateniua n titiraki e a nakon raom n Tia tei are mai Makin, Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao N na kaitaua te Minitita ae karineaki n aron ana kakaeka ao N na kaitaua naba tariu n Tia tei mai Makin ngkai aio teuana mai ibuakon ana kanganga ke ana kainano Makin.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki bwa are N na anga bwanau naba ni kaitau, bwa are e a bon tia n taekinna iaan te Maneaba aio te Minitita ae karineaki ma te Tautaeka bwa a na buoka ana kainano Makin.

Ngaia are I a kauataoa riki te bwana ni kakaitau nakon te Minitita ma te Tautaeka te Tia Babaire. Are ieta ngkami ao ti na bane n tekeraoi. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo : E rabwa. E koaua ti butimwaea bwanan te Tia tei mai Makin are temanna, ao e koaua e rarabwa, te raoi ao ti a kekeiaki. Ngaira ma ngkoe ao tarira ma mwanera ti na keiaki ibukin Makin, bwa are aio bon tabera ni kabane ao kain Kiribati ni kabane ma Taan tei.

Ngaira ni kabane aikai e rangi n kakawaki te reirei. Te reirei bon tabera ni kabane ao barongan nanon te tabon reirei, bon tabera naba ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki, ao ti a nakon are imwina. Ara titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba; Hon. Tekena Tiroa. Enakoim te Tia tei.

KENAKIN TE RAWA N RORO BWA AIA MATABAIAWA KAIN TABITEUEA TARAWA IETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki Tibiika. Ao aio au titiraki. *Iai te bubuti ibukin kenakin te rawa n roro are i Bikenibeu iaan te Inanoi ma KUC are Tabukin Tion ae tabetabekaki ni bowin te Maneaba aika nako ao mani kariaiakaki.*

Au titiraki. Tera ae karika mwararan karaoan nanon te bubuti anne ngkai

a rangi n kainanoia kain au kawa ae Tabiteuea ibukin buokakia ngkai anne aia matabaiawa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. *I kukurei ni kaotia ke n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta, bwa akea atakin te bubuti ibukin Bikenibeu. Ma e ngae n anne ngkai e a mwemwe bwa te bubuti ao e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio n te tai ae waekoa.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai, te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua riki te Minitita n tatauraoina ni kaeka aron te bubuti. Ao e koaua I kataia ni kakaea minitin te bubuti aio, ma e koaua are tao e bon aki tabekaki irouia ara koraki. Ma iai are tao e tabekia bon te Tia tei mai *South* Tarawa. Ngaia are tao kaongoakiu tao e butimwaeaki n te tai arei iroun te Minitita n te MIA ao ngaia are I a taku bwa e a butimwaeaki n te tai arei bwa aia bubuti au Taan tei. Ngaia are I riki n rimwina n te tai aio, ma I kabwara bure riki ngkana tao arona bwa akea n ana record te Minitita. Ma I a kaitaua iteran ana kaeka are e a tauraoi ni kibaria n te tai aio, ao e a noria bwa kainanoia kain te kawa aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire tao e koaua ae e aki kaoti ke akea mwina na ia record au taani mwakuri n te Marin aron tangiran te rawa aio.

Ma tao e koaua tao nakon te tai arei ao e nakon ana tabo te MIA. Tao ikanne tao iai te *breakdown of communication* ke tokin te reitaki n te tai anne.

Ma e rabwa bwa n aron are taekinaki, e a oti bwa kanona te bubuti. Ao e koaua bwa tao N na bubuti naba nakon te Tia tei ae karineaki, bwa tao e koaua bwa e na manga bon reitaki ma ana Tia tei temanna Teinainano ao a kona n uotiarake nakon te bowi ni Kauntira ni karekea bwa teuana te bubuti. Are kanga boni kawain bubuti n te naan abamwakoro, ngkana a kona ni karinna TUC bwa kanoan ana bubuti ke ana *priority* nakon te Kauntira bwa e aonga n rinnako iroun te MIA. Ao maikanne are e a karaoaki tao EIA, bwa ti kakoaua bwa te rawa n te nama e rawata baika a na rinanona.

Ao ngkana te keniken ao e na reitaki, e na iai naba ana urubwai nakon te nama. E na rotaki te ika ao tera. Kanga a na rawata te naan *stake-holders* akana a na rotaki.

Ngaia are iai kawaina are e kakaraoaki rinanon te EIA. Nanona te MIA e na karaoa ngkanne te bebwa iaona ngkanne. Ngaia are I a reitaki ma te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, bwa e a iraorao ma tarina temanna te Tia tei mai Tarawa Teinainano ni kona ao tao bon te Minititia naba n te MIA are bon te Tia tei naba mai Tarawa Teinainano ni kona ni karinna bwa kanoan aia *priority* n te Kauntira. Ao mai ikanne are e a waaki naba te *project* aei.

Ao e koaua aika a tiku inanon baira n ana *record* te *Marine,* te rawa n te nama ane i Nawerewere ao i Bikenibeu. Aikai akana a in *progress* ngkai mwakuriaia. Ko rabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan amtit te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti; E rabwa ana kaeka te Minititia. E koaua tao e na bon irekereke ma *TUC*, I rangi n kakoaua anne. Ma are tao N na ti katerea naba nakon te Minititia bwa te rawa aio e a kaman tia ni kenaki ma tao bon ti te mwakuri teutana kananoana. Ma tao e koaua bwa tao e bure bwa e aonga ni mataata riki iai te Minititia tao ti ibukin otana bwa e a bon tia ni kamwakuriaki te rawa aio. Ma aongkoa tao a na ti bubuti riki karababakina ao karokoakina tao ieta bwa e aonga n ae te mwamwananga e aki raa n taai akana te iaraa ma te ora kanga akea te kanganga ngkanne.

Ma e koaua I a rangi n kukurei n reitaki ma tariu n Tia tei temanna man te TUC bwa I anganna au kateniua n titiraki bwa e a manga buoka au titiraki aei.

Ao e rangi n rarabwa riki am kaeka te Minititia ngkai ko nora aio. Ngkai te mwakete kanga bon oin ara karekemwane ngaira kain Tarawa Ieta, ao kanga aron larokorokoan ara bwai ni mwakete ti na rangi n tangira baika a na rangi n ibuobuoki ibukin katawean ao kabaitian ara mwakete n te tai teuana ma te tai teuana.

Ngaia are tao aio are ti a bon tabekia iaan bukina ae ti taku bwa e na rangi n ibuobuoki nakoia kain ara kawa aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa ao tao ti a iraorao iaon aio te Tia Babaire ma Taan tei aika karineaki man *TUC* ao man *ETC* iaon aia bubuti. Ao ti kakoaua, ti boraoi n iango n are kanga te rawa kanga bon teuana angan buokaia kain Tarawa Ieta ni waerake ibukin uotakin aia bwai ni Kiribati ake a na kabonakoi iaon Teinainano ao tao ai manga te mwamwananga irouia aomata n nakon te south ao nakon te north ni manga okirikaki. Ngaia are ti rangi n nora kakawaki te karikirake aio ma e koaua are iai kawaina. Ngaia ae ti a iraorao ma Taan tei aikai ni kona ni kabirimwaka riki

tao mwarara are e a tian noraki n taaiaika nako. I a taetae naba n ikotaki naba ma te naan rawa ake tabeua ake a kaman mwaneweaki n aron are i Teaoraereke ao are i Nawerewere.

I ataia bwa iai te mwarara n taabo tabeua ma ti a kataia n raa. Are a bon ongo naba bwanau kain au tabo ni mwakuri bwa are kanga tiaki ti au tabo ni mwakuri ae rekereke. N aron are I taekinna, a rawata te naan *stake holder* aikana a rekereke te naan *Ministry*. Ao e kakawaki a tao ti na magna boni katea Kometena teuana bwa e aonga n ae e birimwaka te mwakuri aio n akea manga te ikakaeka n te koroboki ao n terana riki ma e na kabirimwakaki n are e aonga n ae waekoa riki nakon are mai imwaina. Ko rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika, ao I rimoa ni karabwa tariu temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta n ana tabeka aio. Ao tao e koaua ae a bon rekereke ara tabeka aikai te Tibiika, ma are bon iai naba au titiraki are I kawenea. Ma tao e koaua I aki ataia bwa e a tia ni kaboaki aio ke e tuai iroun te Minitita ma tao inanon taina ae e riai, ao e a kai rekerekea te itera aio raawa aikana uoua.

Te Tibiika, e koaua I kan reita are e tabekia te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta ibukin taekan te iraorao iaon karaoan te rawa riki n ara tabo ngaira ae Tarawa Teinainano.

I taku bwa I rangi n boutoka ana iango te Tia tei ae karineaki aio, bwa are aki ti mabiao naba kain Tarawa Ieta ngkana arona bwa e aera. Ma tao e koaua ae e na kateaki i abara ae iaon Tarawa Teinainano, ma te mabiao are e na otinako man te rawa aio te Tia Babaire e bon uaitera.

Bwa ane e nakoia kain Tarawa Ieta ao ngaira kain Tarawa Teinainano. Ngaia anne I karabwa te Tia tei ngkai e kona n anganai aio.

E koaua ngkana ti tara kakawakin te rawa, e boni kakawaki irouia kain Tarawa Ieta bwa a na kona n nakomai. Ao tao rokoia naba kain Tarawa Ieta naba i abara ae Teinainano, e rangi n bongana naba bwa are a uoti naba amwaraken Kiribati aika a kona ni marurung naba iai ara botannaomata mai iaon Tarawa Teinainano. Ngaia are I taku bwa anne teuana boutokana mai irou te Tia Babaire, ao n ikotaki naba ngkanne ma boni kainanoia naba kain Tarawa Teinainano iaon taan akawa n te mwakoro anne.

Ao e koaua ngkana ti taetae iaon raawa ake uoua ake a tia n rin taekaia n te moantai are i

Teaoraereke ma are n te Kotiwei n Otan karawa. Ao e bon raroa naba teutana te tabo ma taabo akekei.

Ao e koaua e a rangi n *central* naba anne nakoia te koraki ake a mwamwananga mai iaon Tarawa Teinainano nako Tarawa Ieta te Tia Babaire n te aono ae kanga Bikenibeu ni kangai are nnen riki te botannaomata.

Ngaia are boutokan anne irou te Tia Babaire, akea waean anne ao I tauraoi ni ikarekebai ma te Tia tei ae karineaki. Ao tao I kakoaua bwa aikai ngkanne ao tao ti a manga bon uaia n reitaki iai ma teuae te Tia tei aio, bwa ti ataia bwa n tokin te tai ao a okiokiraki ara Kauntira n aron ae ti na boni manga karekea aia kariaia ara Kauntira.

Eng, bwa tao Kauntira akana a bwaka iaan aia ward te ward akanne n arona. N aron ae ti karaoia n ae e nako, ti angania ngkanne aia tai bwa a na bon tabekia bwa ai bon kainanoia naba kain aia kawa, bwa are e na karaoaki te rawa anne iaan aia kawa.

Ma e kakawaki bwa e na *endorse* anne te Kauntira. Ngaia are tao e aoria ngkana e kona naba ni bon ikarekebai naba te Tia tei ae karineaki ma kain ana Kauntira ao ni ikotaki ma ngaira, ao ti kona ngkanne ni manga uotiarake bwa kanga te bubuti ibon ibukia kain Tarawa Teinainano ni ikotaki ma kainanoia naba kain Tarawa Ieta te Tia Babaire. E rabwa ao I a boni manga karaua ni kababanea ma te Tia tei ni *by natural* ma ngaia imwin aio ao ti aonga ni manga mwakuria are imwina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua kanga a maeu aia iango rorobuaka aikai mai Tarawa Ieta ao teuae man TUC. Ngaia ae tao ti a waaki rake ma ngaia.

E koaua tao e kakawaki bwa I a katanoata naba nakoia kain ara Komete. Are n aron are I taekinna, e mwaiti te naan *Ministry* aikana a irekereke ma ngaia ma tao bon ti angana ae e na baiti bwa ti nang katea Kometena ao tao ti a kairia ngkanne nakai ke Taan tei aika karineaki aikai bwa a tekateka n te Komete anne bwa e aonga n ae e uarereke mwakuriana ao e baiti te ikakaeka.

Man taeka aikai ao ti a karabwarabwa riki ao ti kaitau nakon Tarawa Ieta ma aia botannaomata, ke Taan tei aikai ma aia botannaomata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba

Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ae e boni kakawaki moa ae ti na reita te kamauri ngkai bon au moan tai n taetae n te ingabong aio iaon bon au titiraki ae N na bon riai n teirake iai te Tia Babaire.

Ngaia are e kakawaki bwa N na kanakoa bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami ni kabane. Ni moa mairoun *Madam Speaker* ma kain am aobiti, ara Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman, Minitita ni Kainibaire, Taan tei ni kabane, Kain te Kaitra, te Leader n te Kaitara, taan ongora inanon te Auti n tei. Ao boni kain Kiribati ni kabane mai tabona nako tabona. Bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauringkami n te tawanou ae e tamaroa aio. Kam na bane moa ni mauri!

NNEN MANEABAIA KAIN TEMAIKU MAINIKU N ABAN TE TAUTAEKA ARE I TEMAIKU

Te Tia Babaire ao anne au titiraki ane e toka iaon te ota bebwa ae nambwana 35 ae e kangai taekan. *E kona te Tautaeka ni karekea nnen ana maneaba ana kaawa Temaiku Mainiku n aban te Tautaeka are i Temaiku?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker. E tauraoi au Tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei ao n ibuobuoki ma rabwata ake a irekereke iai.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki man te MIA. Ao e koaua bwa are e na bae ni bon iai rekereken te aro ni bubuti aio, bwa are e koaua bwa te Minitita n te Aba ma tera. Ma are bon aio ana bubuti te Kauntira naba are man te kawa aio te Tia Babaire.

Kanga bon iai aia iango Kauntira ni katamaroa naba aron aia kawa, riki te naan Kauntira aika a boou te Tia Babaire.

Iai akana a boonanoa te itera aio ao iai naba aika a bon tabeki bwa ai bon aia bubuti ibukin ae kanga a nora riain te Maneaba te Tia Babaire inanon te kawa. Bwa tao boni Maneaban te kawa tao bon te bwai teuana ae e kakawaki naba ibukin te aro ni katiteuanaki.

Ao e koaua n aron kakawakin te maneaba ae e ataki te Tia Babaire, e karekea te bobonnano, e karekea are kanga ti te katiteuanaki, e kauarerekea te kakaokoroaki. Ao e boutokai naba katein te kawa.

Are tao e koaua tao kaawa tabeua iaon Tarawa Teinainano a tatannanko ma aron naba katei ma rongorongoia ao e kakawaki naba ae tao a na iai naba nnen akanne inanon aia maneaba akanne, ni ikotaki ma bonnanoia aomata ni kabane akana a mena n te kawa ae ti teuana te Tia Babaire bwa aonga n ae a katiteuanaki.

Ao tiaki ti ngaia naba te Tia Babaire ma e kauarerekea naba te mwakuri n aron tao te tibwatibwa. Bwa are ngkana e botaki bwa bwain te kawa, a na tibwaki. E na iai nnen bwaai akanne bwa iai maneabana.

Ngaia are e aoria bwa are ngkana e nora riain aio te Tia Babaire, te Minitita ae karineaki. E kona n anganira raoi tain ana tai are e na manga mwakuri ma *Ministries* akana tabeua ke antai rabwata.

E kona raoi ni katerea nakoiu te Tia Babaire bwa antai ngkanne ae ti na mwakuri ma ngaia ke tao tera aron aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. N na buoka te Minitita ni kaeka te titiraki aio ngkai naba rekereken ara tabo ni mwakuri ma te bubuti aio.

N aron are I kani kamatoa are e taekinna te Minitita man te MIA, bwa are bon iai angan ao kawain te bubuti ibukin rinanoan te kan abana aban te Tautaeka.

Ngaia ae ti a iraorao ma te Minitita bwa e a karaoa kawaina arei inanon angana n reitaki ma ana Kauntira ao te MIA ao ni kawarira ngkanne. Ngaira ngkanne tabera, barongakina ao arona ao tokin te babaire ni kabane are e a bon nakon te Kabineti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: Ao I karabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki. I taku bwa anne ae tao ti boni kantaningaia riki te Tia Babaire bwa e kakawaki bwa tao Kauntira ake a kainanoi buokaia ma aia botannaomata. I taku bwa e kakawaki bwa a na ota ao n atai kawaia.

Ma I taku bwa e rabwa bwa e teretere anne. E tikiraoi bwa ti a ibuobuoki te Tibiika ma te koraki ake aia bubuti aio ao tao ni manga karoko iroun te Minitita ae karineaki n te *MELAD* ibukin kawaia nake imwina. Ao e rabwa te Minitita ae karineaki ao e rabwa naba te Tautaeka ibukin ana kamataata n te itera aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a nanoraoi te titiraki aei ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae

karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki aoraki, Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

NORAN RIAIN KATEAN TE KIRINIKI IAON NUATABU TARAWA IETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki *Madam Speaker* ao tao e koaua tao ai bon au kabanea naba n titiraki n te bong aio. Ao I a rangi n kukurei n tabekia n nambwana ae 60 ao e kangai taekana. *N na butia te Minititia are tabena noran riain kabwatan katean te kiriniki ibukin te kawa ae Nuatabu i Tarawa Ieta.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te tabeka aio.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ao I a kaitaua te Minititia ngkai e tauraoi ni butimwaea te bubuti aio. Ao tao e koaua ibukin ana ongora ao ana rongorongo te Minititia tao e bon ataia naba. Are bon ti uoua ngkai kawain Tarawa Ieta ae akea aia Kiriniki.

Ma au kantaninga bwa Abatao are e a tia ni bwati ma tao iai baike a na biriakinna tao ti ibukin te aba.

Ma tao aio te kawa teuana ae Nuatabu, I taku bwa te Minititia ibukin ae tao ko na kantaningaia ibukin tao iai te requirement ke tao tera are kam na mwakuri ma ngaia te criteria ao I taku bwa te kawa aio e a bon roko ni Kainibaire are ko kantaningaia te Minititia.

Ao au kantaninga bwa ko a bon tia naba n roko n te kawa aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa buokana ana titiraki te Tia tei. E koaua e rabwa bwa e reke rokora ni kawra ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki aio mai Tarawa Ieta.

Ao ti kakoaua bwa kain te kawa ae Nuatabu, n te tai ao a boni kakaea aia Kiriniki are n te kawa are i Tearinibai.

Ao ti kakoaua e raoiroi bwa tia mwakuria aio n reitaki ma kain au Botaki ni mwakuri ibukin tararuan kainanoia kain am kawa ae Nuatabu. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa ao tao I a bubutia naba te Minititia aio, bwa tao iai kanga te bubuti mai imwaina are kanga e tabekaki ibukin ana

Kiriniki Nonouti. Ao tao ngkana I a karina naba Nuatabu irarikin are tao ana program ae e a waakinna ngkai ibukin oneakin bwaai ni Kiribati nakon bwai ni Imatang.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei. Ao e koaua n aron ana Kainibaire are e a tia ni kawenea ao e a tia ni kabwataki iroun te Kabineti. Ao mai ibuakon10 te Kiriniki ake a na moani karaoaki n te baere e aranaki bwa te moani waaki ke te 1st *phase*.

Are tao n te tai aio ao tao e nang waakinaki man te ririki ae e boou. Ao irarikin Nonouti are e a tia ni mwaneweaki ao Tarawa Ieta, iai naba 3 ana *clinics* ake a na onobwaiaki man te bwai ni Kiribati nakon te bwai n Imatang.

Ao I taku bwa n aron are e bon ataia te Tia tei, aikai ake i Kainaba, Nabeina, ao i Tabonibara. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua riki te Minitita n aron are e a tia ni kabwaranakoa. Ao tao a bon rau nanora *Madam Speaker n* ana kaeka. Ao e koaua tao e aki reke moa angan aei, ao tao I a boni boboa waena bwa e a kataia ni kakarekea ma tao e koaua are bon iai te Kainibaire ma tao e koaua ngkana iai manennantina tao ni mwane tabeua, ao tao e a nora naba riaina.

Ao ngkana e aki ao ti rangi n kukurei naba ni waaki ma kain te kawa aio n aron are bon te kantaninga are e boni wawakinaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang; E rabwa te Tibiika ao e raoiroi bwa ti a keiakina ana bubuti te Tia tei aio ibukin ana kawa ae Nuatabu inanon 4 te ririki ae imwaira aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rangi n rabwa, e boni bane raoi buokan te titiraki anne ao te tai raoi ngkai, e a boni raoi iteran 12.30pm. Are e a boni kamotirawa naba ara marooro ibukin te ingabong aei.

Ao ti na motirawa ibukin te katawanou ao ti a manga oki n te aoa 2.00pm. E a bwara moa.

KATAWANOU

Tibiika**:** Ti a waaki nakon ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa.

Kiraka: Taian kaoti.

Mr. Tekiau Aretateta: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Tia tei *point of order.*

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika. Bon ti te kan ota te Tibiika. Bwa N otau ao I taku bwa te motion

ae nambwa 3, ngaia ae e na moan nako moa iaan noran te ota bebwa ae e toka n taai aika nako ao e boni moan notice moa te titiraki aio.

Ti te titiraki nakoia kain te Komete bwa e kanga ni manga ruo aio ni kateniua. Kanga bon ti te kan ota, tera aia Kainibaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Tabuaeran ao I a bon tia ni marooro ma te Komete ngkai e ingabong i aan te kantaninga are I nora are ami *motion* are *number one* bwa e mena i nano. Ngke I marooro ma ngaia ao tao boni iai bukina irouia are a kataia ni kabwarabwara nakoiu ibukina bwa a taraa are kanga issues ake e na boni kaineti nakon te by national right ao tao issues riki aika kanga a taku bwa a na konaa n nang manena riki nakoia te botanaomata, ao anne raoi are e a *base* iai aron are kanga a *arrange* iai bwa tera ae e na moan toka ao tera are imwina ao are imwiina, anne kanga aia kamataata nakoiu.

Mr Tekiau Aretateta: E rabwa ma I taku bwa ae ti a tataneiai iai, *first come, first serve* I taku bwa kaain te Komete ae te Tia Tei mai Betio boni ngaia ae e uneakina naba aio n Auti aika a nako ngke e aki katokaaki ana *motion* naba ao e a kamenaaki mai i buki ao e rangi n uneakinna bwa ngaia moa ae e moan toka ana *motion*, ao e kamenakaki mai i buki ao tera ngkanne ae e a riki ngkanne. Ao e a bibitaki naba te kai ni baire aio, te Auti ae e nako e bitaki manga te Auti aio e bitaki, anne e aki kananoraoi. E raoiroi ngkana a karaoa aia babaire ma e bon riai raoi iaon kairan aia waaki. Ngaira ti rangi n look forward ngkai bwa ngaira moa ae e na moan nako, e na moan au bwai aio ao I nanokawaki ma e raoiroi ti a bubuti nakoia kaain te Komete bwa a na karaoia riki tabeia ao a na aki rinanon *party* ke n raa ma a na ira raoi kanoan aia waaki, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am marooro ae ko kanakoa ao am taotaonakin nano ibukin tao ana babaire te Komete are ngaia are ti a tia ni bukinna bwa ngaia are e na babairea aron kanoan ana bong te *private member's day order paper*, ao ko rabwa ibukin butimwaean anne ao are iai kanoan te Kanimabong manga iai te Kanimabong ngkana tao iai am konaa ni marooro ma te Komete ibukin are tao manga tangiran riki kawaerakean am *motion,* ma I taku bwa ngkana e bon reke taina n te tai aei ao e a nako naba, akea te kangaanga. Ngaia are ti a nakon ara moan kaoti ane e oti iaon ara Ota Beba n te tai aei bon te kaoti ae e na tabekia te Tia Tei temanna ae e karineaki mai i Abaiang Hon. Betero Atanibora, e nakoim te marooro.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa madam Speaker. Te moan bwai imwain ae N na waaki bon bwanaau

ni kamauri nakoim madam Speaker, te Beretitenti, te kauoman ni Minitita, kaain te Kaaitara, kaain Nuuka ao ia boni ngaira ni kabane, kam na bane ni mauri. I kukurei n tabeka taekan au kaoti iaon nambwana n te Oteta Beta *number 2* bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na waaki ni kakaai aanga ao ni katoka te manging irouia ataein te reirei imwiin te reirei i tinanikun te kawa n reirei. Madam Speaker, I kan moan au marooro ma ana kaeka te Minitita n te reirei ngkoananoa ni kaekaan teuana te titiraki ae e kangai, te reirei bon tabera ni kabane. E kakawaki te kaoti aio bwa e tieuataake iaon Kiribati, ko ataia madam bwa te kantaninga ae e bwebwerake man te tai aio irouia ataei aika a uarereke e karika te tabeaianga irouia kaaro ao e karika naba te tabeaianga irouia taan reirei, kioina ibukina bwa bon akea raoi te tua ao tarakiia ataei imwiin tinanikun te kawa n reirei, a ti taraaki ataei inanon tain te kawa n reirei ma aki taraaki i tinanikun te kawa n reirei. I abau i Abaiang ao I kukurei ni kaongoko madam Speaker bwa a manging ataei e moa man te ririki 10 te ririki ni waerake nakon 13. Ataein te class 6 ataein te JSS ao aio are e karika te mwengabuaka. I kukurei naba n taekinna bwa a manging ataei aikai kioina bwa a bon anganaki naba te kamanging ao n taabo are a bwakaukau taan kamanging iai, tao tiaki tii i abau i Abaiang ma e bon riki n taabo ni kabane. I kakoaua bwa tao inanon naba bubutira ni kangai ti aki toki n noriia ataein te reirei aika a aki toki ni manging imwiin bwaran te reirei. Aio te kangaanga ae e karika te tabeaianga ae moan te bubura bwa n te tai aio ngkana arona bwa e aki taraaki te itera aio madam Speaker ao tera aron Kiribati n taai aika a na roko, tera taraakin Kiribati ibukiia ana taan kairiiri n te tai aika imwaira.

N na moan au marooro madam Speaker ao N na karakina teuana te tibwanga ae moan te kakawaki ae te tibwanga n tia reirei. Tamau bon te tia reirei ao I kakoaua bwa e tia reirei inanon te maan ae 40 te ririki. E rangi ni babane nanona inanon tibwangana n tia reirei ao teuana ibuakon ana taeka n nakoana n tia reirei bwa e taku bwa te tobwa inanon te reirei ko aki ti tobwa inanon te reirei ma ko tobwa naba i tinanikun te kawa n reirei. Tao n taai akekei ngkoa e kaukaki te oro irouia taan reirei madam Speaker ao tao anne bukina naba ae ataei a makuia taan reirei ao araniia naba taan reirei bwa kanga aia karo. N te tai aio madam Speaker ao ataein te reirei titebo ma a katenaaki wiia n te tua are kainaomataia ataei. Ao inaomataia ataei n te tua anne titebo ma a kabi kabonganaakina ataei. Ti ataia bwa bon te kangaanga teuana ae e bubura nakon te tia reirei bwa n tabetai iai nanona ni kan tararuaa aron ana ataei anne ma e maaka riki

te tua are e na bwakaria ngkana arona bwa e urua. N au ururing rikaaki ao I kakoaua bwa te reirei ke te kawa n reirei bon tabena te tei n ataia bwa tera ae e na riki i aan ngkana e okira ana auti. I kakoaua bwa e na rawa ni bukinaki te reirei ma ngke ko nora te tei ni wene ni manging ke ni karaoi mwakuri ao ko bae n atonga te reirei anne bwa te reirei raa, e reke kinaakin te reirei anne man ana kaboraoi te tei anne, ao anne ibukina bwa e blame-naki te reirei. Ma ti kakoaua bwa te reirei bon tabera ni kabane, tabeia kaaro, tabeia tiina, taben te Aro ao taben taabo ni kabane. Ti na okira ae bon te tabo ni kabwebwe ao te tabo ni kabwebwe bon kaaro ao ti kakoauaia bwa kaaro boni ngaia aika a na kabwebwea moa te reirei iroun natiia. Bwaai ni kabane e reirei te tei rinanoia tamaia ma tinaia, ao tera are e noria inanon te utu, tera naba are e na karaoia i tinanikun te utu. Ngaia are aio taian tabeaianga aika moan te bati madam Speaker bwa ti aki kona n rarangai mwakuri akana a karaoaki bwa a rawa ni matauninga ataei n tai aio ma ti kukurei n taekinna bwa e kananokawaki. E kananokawaki ngkana arona bwa ngaira aika taan kairiiri n te tai ao ti bon ataia ao ti noori ma ti bakan aki ataia. Ngaia are I taku bwa moan te kakawaki aekaki n issues aikai madam Tibiika bwa tera ana aanga te Tautaeka ni konaa n totokoa te itera anne ma e riai n toki, e riai n toki. Ao tao e koaua te kaoti aio tao e na irekereke naba ma tein te kaoti are imwiina n ana kaoti tariu temanna ae te Tia Tei mai Tarawa Ieta. Bwa a kananokawaki aekakin kabonganaakin baikai irouia ataei bwa aikoa kabonganaa raoi inaomataia. Teuana naba te kangaanga ae I noria n au abamwakoro i Abaiang bwa ngkana a nako ataei n te reirei ao tao inanon mwaingingiia rikaaki n airiiri ao are akea raoi ae e kona n tararuaia, akea raoi ae e kona raoi n tararuaia ni kaokiia nakon mwengaia. Ti kakoaua bwa tao n te tai aio e a moanna riki n raoiroi bwa iai te school bus a iraki ataei nakon te bus anne ao a iraki ni karuoaki ma te kantaninga are a bon cross man te kawai anne nakon aia auti. Ma ngke arona bwa tao te reirei e na kona naba n tabeaianga n tareboniia te karo temanna ma temanna ma e bon roko raoi ana ataei inanon baina ao tao e na reke aio ke e na aki. Ngaia are I taku bwa e kakawaki riki totokoan te kangaanga nakon ae ti na katokia. E kakawaki riki totokoakina nakon ae ti nang bon katoka te kangaanga anne. Te kangaanga e na teimatoa n riiriki ma e kakawaki ni baera ao n tibwangara ake ti rineaki iai bwa tera ara aanga n totokoi kangaanga akanne.

I kakoaua madam Tibiika bwa a bati ana aanga te Tautaeka n totokoi aekaki ni kangaanga akanne. A bati ana aanga te Tautaeka ae I ataia bwa

e konaa ni buoka te itera anne bwa e na waekoa n toki. Ngaia are aio te kaoti teuana ae i taku bwa I nora riaina ibukina bwa e aki tii riki iaon abau ae Abaiang, ma I taku bwa e bon riki n taabo ni kabane, e riki n taabo ni kabane ibukina bwa ataei a bon anganaki inaomataia. I kaongoaki naba n te wiiki ae e nako ae ngaia iai naba ataein te reirei n te reirei ae St. Louis ae a mooi manging inanon te classroom, aki kona ni kabaneaki ataei aikai bwa are e tabuaki kabaneakiia ataei, ao anne te kangaanga n te tai aio madam Tibiika, bwa ngkana arona bwa titebo ma ai te kamona ngkai ae ti a kataia n reiakinaki. Te roro aio e a reiakinaki inanon te kamona ao n te kamona anne aki ataia ae a uotaki nakon te kawa nakon taai aika a na roko, bwa tera ngaiia ngkanne nakon te tai ae e na roko. Bwa a iraki ni kamonaaki ataei ni moa man mwengaia inanon te reirei, ao ti kakoaua ao ti titirakiniia tia reirei tabeman ao a taku a bon tang ao a kangai, ti nang kanga ngaira naba e a bon kakai nanora, e a kakai nanora irouia ara ataei bwa are ngkana ti oreia ao ti a manga reke i aan te tua. Ma ti kakoaua bwa boni iai te oro are e a bon buakaka te Tia Babaire. Iai te oro are e aki raoiroi n oreakiia ataei ma iai te oro are oreakiia ataei ae kanga ko kaotia ae ko oro bwa te karo ngkoe. Ngaia are akanne kangaanga madam Tibiika are I kataia n taekinna nakon te Auti aei bwa tera ana aanga te Tautaeka ni kona ni ibuobuoki iaon itera aikai ao I kakoaua bwa Taan Tei a bati naba aia aanga ni ibuobuoki nakon te itera aio. Ngaia are I kukurei n tabekarake taekan au kaoti anne iaon taekana nambwana n te Ota Beba are te Maneaba aei e butia te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaai aanga ni katoka te manging irouia ataein te reirei imwiin te reirei i tinanikun te kawa n reirei ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia e a tia ni mwemwe ana kaoti te Tia Tei temanna are e karineaki ao ti a angan moa te Tautaeka bwa e a kanakoa ana kaeka iaona. Te Minitita n te reirei Hon. Alexander Teabo.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika, ao e koaua I karabwa te kaoti ae e mwemwe n te tai aei ao imwain ae I kaeka te kaoti aei ao e koaua ti boutokaa te kaoti aei te Tia Babaire ma bwanaara ao ara kantaninga bwa a na ongora ataein te reirei are a kakoaua bwa e a mwemwe te kaoti aei man mwakuri ake tao a tia n noraki man aia itera, tiaki naba tii ataei te kantaninga bwa e bane n ongora te botanaomata, e ongo te mwenga e ongo te utu, a ongo ni kabane naake iai tibwangaia ibukiia ataei. Te Tia Babaire, kanga bon taraan te kaoti aei ngkana ti taraia e bon riai n rangi n *serious* aron taraakina iroura. Bukina bwa ataei bon kaubwaira, ataei aikai bon taan uarokoa, ngaia taan uarokoa abara nakon te tai ae imwaira. Tabera

ngaira n te tai aei ti na wantongaia ataei aikai bwa a na kona n rawei mwiokoaia ao tibwangaia nakon te tai ae imwaira aei ibukin abara, ara utu, ara kawa, ara abamwakoro ao abara ae Kiribati te Tia Babaire. Ngaia are te koaua ae e taekinaki n te kaoti aei bwa a manging ataei aikai tao e koaua i tinanikun aoan te reirei ao i tinanikun te kawa n reirei, ma e koaua inanon tabekan te kaoti ao e mwemwe bwa ngaia ataei aikai iai naba aika a kona ni manging inanon te umwa n reirei ao e koaua te Tia Babaire e a kananokawaki riki anne ngkana ngaia. Bon ara bubuti te Tia Babaire ao bon ara kantaninga bwa e koaua ngaira man te Botaki n Reirei ti na kabanea ara konaa ni kataia ni iangoia bwa a na bon tararuaaki ataei aikai bwa a na aki kona ni karaoi aekaki ni mwakuri aikai.

Te Tia Babaire, ngkana ti karaua n taraa aron kamatebwaian te aomata te Tia Babaire ao bwaai aika a riki n te aonnaba ao ti kona ni kakoaua bwa e koaua ae n te tai ae e nako e mwaneweaki iai te oro, ti kakoaua bwa ti bon bane n ataia bwa ngaira ngke ti reirei ao ti bon bane n oreaki ao ti kairaki ma te oro ma te kai. E koaua e a manga roko te kantaninga teuana are e koaua ae e taekinaki bwa e aki raoiroi anne, bwa e kona ni iai te maaku ao tera aroia ataei ke tao tera ae a rangi n rikirake riki ni bonotaninga. E koaua te Tia Babaire, a rawata kakae iaon te bwai aei te Tia Babaire, ao te aonnaba n 1989 a karaoa te bwai ae e aranaki bwa te *convention on the right of the child,* te *CRC* te Tia Babaire. Ao anne are e a noraki kakawakin te ataei iroun te aonnaba, bwa e koaua ae ataei aikai a bon riai n taraaki bwa ngkai ngaiia aika a na riki bwa taan kairiiri nakon boong aika imwaira ao a riai ni barongaaki. E riai ni iai te baaronga nakoia ataei aikai. Ti bane ni kakoaua bwa ataei aikai man moan bikoukouakiia ni karokoa a bungiaki ni karokoa bwebwerakeia iai te bwai ae e aranaki bwa aki atataei. Ngaira ngkanne ti bon kakoaua bwa iai tibwangara ibukiia ataei aikai, ngaira ake ti karikii mataia ataei aikai, ngaira inanon te utu. Ataei aikai ngke a moan bikoukouaki ao e a moa naba aia right, aia right to be born, a riai ni bungiaki, a na bungiaki ma te aro ae kanga e na raoiroi ke, a riai ni bungiaki ataei aikai. Anne ae kanoan te CRC te Tia Babaire. Bwa are ngkana ngkoe ko ataia bwa ko a bikoukou te aine ao ngkoe te mmwane ko ataia bwa e bikoukou kaain abam, ko na ataia bwa anne te kaubwai are e nang roko. Ko na taraa te bikoukou anne ke natim ane e bikoukouaki anne bwa ngaia kaubwaim ke. Ao e a moa naba ana right te tei man te CRC te Tia Babaire n aron ae e taekinaki ke. Karaua raoi e na riai ni iai, kanga aekakin barongaakin raoi te tei inanon te biroto, tera arona ke, ni karokoa ae e bungiaki, tera aron te mwenga. Te mwenga bon te tabo are ko na katea

iai aron ana decinality ke tao ko na kamenaa are ana character am ataei. Ngkana ko karaoa tibwangam ni karaua raoi n ribanaa raoi natim aei n anganna reirei ma anua ma raa ni kabane man te mwenga ni kaoti ma tera anua aika a raraoi naba, n aki kabanea am tai n nako ni karaoi mwakuri tabeua ma ko na kabanea am tai iroun am ataei aei, e rangi ni kakawaki am tai ibukin natim. E rangi ni kakawaki ae ko na kaota anuam nakon natim bwa kona bon karaua n reireinna. E rangi ni kakawaki bwa te tei aei e na ataia bwa e bwabwakoaki raoi ao e kawakinaki raoi inanon te utu ma te mwenga. Ao I taku bwa ti kakoaua iai te biira ae te rau n te mwenga ke. Aikai ana waaki te Tautaeka bwa are e koaua e rangi nanona rawata ngkanne bwaai aika na come in inanon te bwai aio, e bane ni iai tibwangara ni kabane ibukin barongakiia ataei aikai. Ao ataei aikai naba inanon aia kaawa ma te *society* are a mena iai a riai naba ni iai aekakin aekaki aikai. Ti kukurei ngkai bwa iai taian *communities* aika a karikaki mataia. Ara kantaninga bwa ti na bane ni bobotii aekaki ni kantaninga aikai bwa a na bane ni barongaia raoi ataei aikai, n te aro bwa a na konaa n ataa aroia ataei aikai inanon bwebwerakeia bwa ataei aika iai tabeia iai raaia ni kabane ao iai te bwai ae a kantaningaaki mai irouia, ao anne arona. Ti na karaoi ni borikia raoi mai ikai imwain ae e nako n te umwa n reirei. Kam ataia ae e tei te *pre-school* ngkai, anne manga uarokoana naba bwa e manga ruorikaaki te reirei nakon te 3 n ririki, bwa e na karauaki naba ngkoe te utu ma te karo ma tera ke te tina ma taan reirei akana iroun te *pre-school* arei, barongakiia bwa e na *develop* aia *mind* inanon te *pre-school* arei, te *previledge* are a mena iai. A na nora te tie ma tera inanon te *pre-school* arei, kam nora aron katean rabwatan te *pre-school*, te anga reirei nakoia ataei aikai kanga e nang moanna n raa, e nang tabe n tamwatamwarake aekakin te bwai aei, tao ti nang bane ni karaoi tibwangara ibukin barongaakin te roro ae ti na tabe n uouotiarake ke. Ngkana e a tia ao e roko n te reirei, taben te reirei anne. Moan te kakawaki te moan mwaneka, ngaia are bon au bubuti nakoia kaain Kiribati ni kabane ngaira kaaro, ngaira ake iai ara ataei iai tibwangara ibukin kawakinaia ataei aikai. A rangi ni kakawaki ataei aikai ni moan bikoukouakiia, ao aron kabwebwerakeia inanon mwengara ma aron aroarora imataia ma raara ni kabane ke, ataei aika a namakina te nabeaki raoi ao te tobwaaki raoi, e eti ti kona ni kangai a kamonaaki ke a iranaki ma ngkana a namakina aekakin anne ao a namakina aron te aekaki n tobwa ae aekakina anne ao n aia koaua Imatang ataei aika a na kona n rawea te rabakau ae e tawe, ao tiaki ti anne, ti na taraia naba ma aron kamwarakeaia ataei aikai, e miriki ke e aera ti na riai n raa ni

kabane, bon te tararua raoi bwa ti na barongaia raoi te roro aikai. Bwa n te tabo raoi n ribana tao ti na karekea te I-Kiribati ae e tamaroa arona ma anuana ao e na marurung ao e na kona n rawea te wanawana nnena raoi ni moan karaoaki raoi mai moana, ao ti a uarokoia naba ni waerake ni karokoa e roko e tekateka n te umwa n reirei, ana *part* ngkanne te reirei anne, ngaira taan reirei ara *part* ngkanne ti nang riai ni karaua ikanne, te botaki n reirei ke, ao rabwatana akana te Onaoraki ma taian raa ni kabane ke, a bane ni bane ni iai tabera ni kabane. I kukurei n taekinna te Tia Babaire bwa Kiribati ngkai n te aonnaba ibuakoia aaba aika 5 n te aonnaba ao e a tia ni katebenakoaki Kiribati ti ngaia n Tebetebeke Kiribati ti ngaia te *small island developing state* ae e rineaki bwa ngaia ae e na katabwenaaki mai iai te waaki ae e aranaki bwa te *very childhood development.* Aio ae e na karaoaki, e a tia ni kataumwaneaki iai e a tia n raa, e nang waaki ao e na moa mai Kiribati ana mwakuri te aonnaba aei e na moa mai ikai. Iai ara tabeka n taai aika a nako te miriki tera ibukiia ataei, aio ngkai ae e na more meaningful riki nakoia ataei, a na barongaaki ataei man te moan bikoukouaki ni karokoa 8 te ririki te kamatebwai aei, tera aron barongakiia te botaki n reirei ma te aonnaba are kanoan te SDG ke te *sustainable development goals number 4* ke, aio te katabwena are e na karaoaki i Kiribati ao e na karaoaki ma 4 riki aban te aonnaba ao ti kukurei n taekinna bwa ngaira ti man Tebetebeke ngaira te aba ae e uarereke are ti a tia n rineaki bwa ara roro aika a na moan bikoukouaki nakon 8 te ririki man te tai aei a na kamatebwaiakaki. E na karaoaki te kamatebwai bwa tera aron barongakiia ataei aikai bwa a na kona ni kona n ribanaaki raoi ataei. A na bane n rinnako ngkanne te Reirei te Onaoraki te MWYSA tera ni kabane, te Aro tera ni kabane, are e na kataaki n uarokoaki bwa e aonga n are ngke e barongaaki raoi te nati ni Kiribati ataein Kiribati man te tai aei ao a na roronako bwa ataei aika a na noraki bwa ataei aika a na riki bwa *citizens* aika a bongana ibukin abaia ae Kiribati ni karokoa te tai are a rawea ongoia n te reirei ni kangai ke. Ngaia are au kantaninga bwa kaain au tabo ni mwakuri te Tautaeka ake iai tibwangara ao tiaki tii ngaira, ara Ekaretia ao moarara riki bon ara botanaomata, ara utu, kaaro, tiina, tiibu, ni kabane, kaain te kaawa te botaki n unimwane, te Kauntira ao bon ni kabane. Ti bia bane n taraa aio bwa e rangi ni kakawaki, te kaoti aei ti na taraia bwa e na aki manga riki aekakin aei, ti na taraia bwa e na mauna aio.

Te bwai ae ti kona naba n taraia bwa e kona n ae ti kangai, bwa e aera a bon manging ataei aikai ke, a mena iaa taabo ni kamanging, a ngaa taabo ni kamanging aikai, e aera te tararua

te *enforcement of the law* e aera tao tera. Aikai bwaai aika ti taku bwa a na mena inanon ara kantaninga n te tai aei ti na ibuobuoki iaon aei, a kanga n anganaki ataei aikai ae a tuai n roro ni manging i aan te tua ke. Aikai ti ongo n te tai aei ao ara kantaninga bwa ti na bane ni kaumaki, ti na kaumaki ngaira ake iai mwiokoara iai tibwangara inanon te bwai aei, taian tua ake ti a tia n anganaki bwa n te aro bwa a na aki manga reke ataei aikai n te kangaanga. Bon ara bubuti ao boni bwanaau ni bubuti nakoia ataei, ataein te reirei n te tai aei, ngkami kaubwaira, ngkami ae ti na katine i aami nakon taai aika a na roko, ngkami ae kam na uota Kiribati nakon te tai ae e na roko, bon ara bubuti tibwangami n te tai aei bwa kam na kekeiaki, tibwangami bwa kam na botumwaaka, tibwangami bwa kam na ongotaeka. N ara katei ni Kiribati boni iai tiara n tainako, e bonoruaki aron rikirakera, iai taabo ae boni iai tiara iai ao ara kantaninga bwa e bia teimatoa aio inanon te utu, ti na barongaia natira inanon kateira bwa tera aroia ataei ko na ataa nnem ngkoe te tei n te tai teuana ma te tai teuana ni karokoa are e roko am tai are bon am tai are ko nang bon tei iaon waem. Ngaia are bon te bubuti nakoia ara ataei bwa a bia aki kakaraoa te bwai ae e aranaki bwa te kabirirake, a bia n taraia bwa n te tai aei ao aia bwai moa te kekeiaki, a bia taraia bwa aia bwai te ongotaeka ao ngaira taan tobwaia ataei aikai ti bia taraia ataei aikai bwa tiaki n ae ti na taraia bwa ara tia mwakuri ti na ibuobuoki ma ataei aikai bwa ti na barongaia raoi, tiaki n ae ti na kabeabeaniia ni kamwaita te kabeabea nakoia, tiaki n ae ti na taraia bwa ara tia mwakuri, ataei aikai ngaiia ae a na uotiira, a na katea ribaia a na katea riban aia utu, a na katea riban aia kaawa ao a na katea riban aia abamwakoro ao a na katea riban Kiribati nakon te tai ae e na roko. Ngaia are ngkana ti barongaia raoi ti karauiia raoi n tongaiia raoi ataei aikai n aki karaoia bwa bwaai ake ti na taku bwa ara bwai ni kabeabea ke ara bwai n raa, kaubwaira ataei aikai. Ao ti na kaungaa ara mentality n te tai aei ngaira kaain Kiribati ara nonori iaoia ataei aikai, ataei ao roro aikai n tainako, bwa ataei aikai ti na riai ni kabanea ara korakora ibukiia ao I rangi ni boutokaa te kaoti aei ao ti na bon kataia ni iangoia bwa e na bon toki aio, ao ti na bon karekea rokora irouia ataei aikai ao ti na bon bubuti naba ngkana arona bwa e tei te Komete arei e tei man te rabwata are e na roko mai tinaniku arei are e na kamatebwaia Kiribati ao ti na bon karaoa te aekaki ni kantaninga ae ti taku bwa e na mwakuriaki raoi aron barongaaia ataein Kiribati ao ti na bubuti nakoia ni kabane ngaira Taan Tei aikai ni kabane, kaain te Maneaba ni Maungatabu n reitaki ma ara Kauntira antai ni kabane, ara Ekaretia ao ara botanaomata ao ngaira ni kabane ti na kabanea

korakorara ao ti na bubuti ti na karaoi tibwangara ibukiia ataei aikai ao I a manga kaokia naba te reirei bon tabera ni kabane. Ti na aki taraia bwa antai tabena, bwa ngkana ti karaoa raoi aei ao abara ae Kiribati e na teimatoa n rikirake bwa te reirei ngaia ae e karika te rikirake bwa e reke mai iai te wanawana ao te rabakau, ngaia are aikai bwanaau ni butimwaea te kaoti aei ma nanou ae moan te kukurei ni boutokaia ao bon nanou ni bubuti ae e mangori nakoira ni kabane, ao riki nakoia ara ataei ake ti ataia bwa a mena n te tabo n reirei, bon ara bubuti nakoia bwa a bia nora bwanaan te Auti ni Maungatabu n te tai aei, bwanaan te Maneaba ni Maungatabu n te tai aei n nora aron te kangaanga ae a mena inanon te tai aei ngkai ti a kakoaua bwa iai te kangaanga ae ti a bon kakoaua bwa e tabe n rikirake ao ti na keiaki ni mwakuriia bwa e na kerikaaki ao e na bon mauna matan te bae kamangingiia ataei. Ti a butii ngkami Kambwana ni kamanging kinaia ataei ae bon ataein te reirei ao tai manga anganiia te bwai aei, ara bureitiman ma naake iai tibwangaia n tararuaa te rau ti na taraia bwa are e na aki manga raa, e na karaoaki raoi tararuakiia Kambwana ara ataei ake tao a teimatoa ni iraraang bwa a na aki manga karaoa aio. Ko rabwa te Tia Babaire, I karautaeka ngkana e rangi n rietata bwanaau kabwara au bure, ma anne angin nanou bwa I bon tangira te kaoti aei bwa e na maroroakinaki raoi ao e na karaoaki kanoana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te leader n te Kaaitara te Tia Tei mai Abemama, e nakoim.

Hon. Tessie Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao ti kan anga naba ara ibuobuoki iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei mai iroun te Tia Tei temanna mai Abaiang, ao ti boutokaa te kaoti aei bwa ti bon ataia bwa bon te kangaanga ae e rota abara ae Kiribati. Kanga e bon kananokawaki ae ngkai ti a noriia ataei aika a uarereke ae a manging n taai aikai ke, tao bon te bwai ae taian bitaki, kanoan te bitaki. Ao tao e oti naba iai bwa aei kanga ai te aoraki ae e rota abara ae Kiribati ke tao taian *societal youth* ngkai ae ti noori. Ao e rabwa are a tia ni kabwarabwaraaki taian kangaanga ao tabeua taian iango ni ibuobuoki naba ibukin tao aanga are tao ti na konaa ngaira ni kabane n totokoa ke ni kauarerekea ao ni bon kamaunaa te kangaanga aei. Ao e koaua bwa te kaoti aei e butiaki te Tautaeka bwa e na karekea ana ibuobuoki ao e a tia te Minitita ni kaoti tabeua tibwangan te Tautaeka, iai tibwangan te Tautaeka iai ngaira tibwangara ni kabane n aron ae e a tia n taekinna te Minitita ao ti nang boutokaa anne. Ma tao e koaua bwa bon te moan bwai moa bon taraakin te kangaanga aei bwa te kamanging ae anganaki te roro aika a uarereke ke iaan 21 te ririki. Boni iai te tua are e a tia ni wene ao tao

aei ti na bubutia te Tautaeka bwa tera ngkai angan ae e nang kamatoaaki riki ke ni kakamakaki riki te tia urua te tua aei nakoia riki ataei aika a uarereke ao riki ai bon ataein te reirei. Ti a noriia naba taian roro ake man te moanrinan n reirei, aei e rangi ni kananokawaki tao ti na bubuti bwa tera riki ana aanga te Tautaeka ae e na konaa ni kamatoaa riki aron tararuaan te tua aei, ao tao e na kamatoatoaaki riki te tuua nakoia te koraki aei ke, tao anne tao teuana ae e nang, e aoria n ae e bon toki ao a bon mwinikora n aki manga oki ni karaoa anne. Ma ti kaitaua te Tautaeka bwa ti nora ana waaki teuana ni waaki n te tararua n te rau ae e a ikarekebai ngkai ma taian communities, te botanaomata ao I taku bwa aei naba teuana te anga ae e na kona ni ibuobuoki bwa are bureitiman aki kona ni mena n taabo ni kabane ke, ngaira naba ti na riai naba ni iai ara aanga ni ibuobuoki nakon kangaanga aikai, bwa tao anne ngkana arona bwa tao e a tabangaki iaon Kiribati tao te waaki aei bwa are a na ataa naba aroia tao ara botanaomata bwa tera ngaiia ngkana a nori kangaanga aikai bwa are e eti iai naba taian tua are ti na riai naba n ataa tian te bwai ae ti kona ni karaoia, ma tao anne e na rangi ni ibuobuoki ti kakaitau n anne bwa te bwai ae ti noria ae e rangi n tamaroa. Bwa tao ngkanne ibukin taraan te kangaanga are tiaki tii i tinanikun te reirei bwa n aoan naba te reirei. Teuana bon aia bubuti ara reirei iaon ara abamwakoro tao ngai mai iaon Abemama bwa e kona ni ibuobuoki te Tautaeka tao ni karekei oon taian reirei aikai, bwa are angiin te tai ngkai te kangaanga naba bon te bao ni mwamwananga. N tabetai ataei e bwara te reirei ao a maenako naba, bon aroia ataei a na boni kona n reke taian iango are tao ti a kangai, ti a kangai, ao tao ngkana arona bwa tao a tauaki inanon tao te O-n-reirei bwa tao aki kaotinakoaki ni karokoa ae e roko baoia ke a karauaki raoi n tararuaaki ni barongaaki n aron anne ao tao e na uarereke naba aron reken aia iango ibukin tao aekaki ni waaki aikai. Tao aikanne tabeua ao tao karekean riki taian anga ae ti na katabetabeia riki ara ataei, ao tao ti taraia ngkai ataein te reirei ma tao boni iai naba ae a irekereke ma tiaki ake a reirei ke, ao tao aei naba ti na bubutia te Tautaeka bwa e na karaua naba n taraa tao ana impact ke tao tera ngkai tao mwiin te bwakamwane nakoia riki are 18 n ririki, bwa n tabetai iai are raraom, haa ngaia e a reke ara mwane ma ti a nako ni kangai ke, aei tiaki tao kabuakakaan ana waaki te Tautaeka ma bwaai aika a na boni kona n riki bwa are te roro aei te roro ni kabuebue n rara ao ti na bubutia bwa e na tararuaia e na kataia n noria bwa tera aanga ae a na kauarerekeaki kangaanga bwa e na aki kamonaaki te tei n anganaki te mwane ao e na kona n reke aekaki ni kangaanga aikai. E koaua ti reita bwanaan te Minitita bwa are bon ngaira kaaro bon anne bon tabera

moa ke, ao ti na bon bubutiia kaaro ni kabane iaon Kiribati bwa a na ibuobuoki, ti na bubutiia naba ara Ekaretia bwa are e rangi ni korakora naba bwanaaia ti a bubuti ngkana a kona naba ni ibuobuoki ni kakauringiia kaain ara Ekaretia tibwangaia ae e rangi ni kakawaki aei, ao tao ai bon nakoia ataei bwa are n tabetai te iraraang, aei aia kangaanga te roronrikirake bwa te iraraang. N tabetai iai are a imanonoaki ke tao a kairoroaki, iai te bully ke, ko na karaoa aei, ko na karaoa aei ao ti na bubutiia naba bon natira ao tibura bwa a na karaoa naba ae e tamaroa ao a na ongotaeka ao a na iangoa aia reirei. Kanga aikanne tabeua taian iango ni ibuobuoki man ara itera ibukin te kangaanga ae ti ataia ae e bon taona Kiribati ae e bwanin, ma ngkana arona bwa a kona ni buokaki aikai tao man ana itera te Tautaeka ani baane ooi taian reirei ni kabane bwa e aoria n are e kona riki ni ibuobuoki naba te tia reirei n tararuaia ataei ao kanakoraoa naba te bao ni mwamwananga bwa e aoria n are a waekoa n oki nakon aia auti ao aki manga tao n nakon taabo tabeua are ngkana a bobotaki ataei ao a na kona n reke iango ae a na kona n aekakin aikai, ao kam rabwa ao ti boutokaa te kaoti ae e tamaroa aei, e rabwa.

Tibiika: Te marooro are imwiina I a angan te Minitita ae e karineaki n te tua Honorable Tarakabu Tofinga, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa madam Tibiika, ao te moani bwai I bon kan reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ni kamauriira, I a kamauriko Tibiika am officials ara Beretitenti, te kauoman ara Minitita ao bon ngaira Taan Tei ni kabane n tamaroan te bwakantaai aio ti a bane ni mauri. Ao e koaua I kan kaitaua te kaoti are e a mwemwe n te bwakantaai aio te kaoti teuana ae moan te tamaroa are e kaota te tabeaianga irouia ara ataei ibukin kabonganaan buaka te manging ao e koaua I kan reita e marooro are e a tia ni mwemwe iroun raou ni Minitita ao riki n ana itera te Tautaeka ao e koaua ti boutokaa te kaoti aei, i aan bukina are ti nora kakawakiia ara roro aika a rikirake bwa teuana te kaubwai nakon abara ae Kiribati ngkai ngaia ae a na manga uotarake ao ni kaburaa ieta abara ae Kiribati nakon taai aika a na roko. E koaua madam Tibiika ni kaineti ke n rekereke ma tabeu ma au Ministry ae te MOJ ao tao iai tabeua are e a bon tia ni mwanewei te Minitita n ana marooro n rekereke ma te boraraoi, te boraraoi n te aonnaba are e aranaki bwa te convention on the right of the child ke te CRC ao I taku bwa teuana anne kabaeakira i aan te boraraoi aio, ao e teretere i aan te article 3 ao article 6 bwa iai kabaeakiia rabwata ni kabane man te Tautaeka n ruorikaaki nakon te utu ao bon te karo bwa a riai ni kabanei nanoia ao ni kamanoia ao n anganiia aia ataei te kabanea n

tamaroa n te bong teuana ao teuana, ao e teretere naba bwa a na kabanei korakoraia ke a riai ni kabanei nanoia ao korakoraia ibukin maiuraoin ao karikirakean aia konabwai aia ataei inanon rikirakeia. I taku bwa e kakawaki te boraraoi aio ao ti riai ni kakoroa nanona riki man ana itera te Tautaeka ao riki ngkai e kaineti naba ma kanoan te kaoti n te bwakantaai aio.

N rekerekena ma ara tua ao iai ara tua ae iai rabwataia ngkai, n aron teuana te Juvenile Justice Act 2015 ao anne te tua tiaki tii te tua are e na konaa ni katuaea te teei ke te roro are i aan 18 e ririki ngkana e noraki n urua te tua ma e na konaa n anganna naba te reirei, tao kanga te manga karinakiia naba ana karo inanon karaoakin te katuua ke kanga reireiakina ibukin manga karaoakin waaki aika a raraoi. Akanne rekereken au aobiti ao I kaungaiia ake tabeia bwa ti na kaai ni ikarekebai ni mwakuri ke ni kakoroi nanon taian tua aikai. N rekereke ma te kaeka are e boboto ma kaaro tao tao te kawa te abamwakoro ao tao bon ara botaki n aro ao I kakoaua n aron are e mwaneweia te Minitita are e taetae ao I kakoaua bwa n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao kanga ko bon aki nora matan te kamanging ao a bon noraki naba ataei aika a uarereke bwa e kuri kangaanga ae a na manging n aoan te reirei ke i tinanikun aoan te reirei, ao anne I kakoaua ao I kaitauia taan karaoi babaire n au abamwakoro aio ao I ira nanon te kantaninga are bon tabera riki man ara kawa, ara Kauntira ao tao man rabwata riki ara botaki n aro. Ao te kantaninga bwa n aron are e maroroakinna te Minitita e na konaa n reke iroura ni kabane, antai are a tia ni katabeaki n aron aio ao ti na konaa ni ibuobuoki n te itera aio i aan bukina ke i aan norakin kakawakiia ara ataei. E koaua te Tia Babaire n aron are I mwaneweia ti boutokaa te kaoti aio ao ti kakaitau riki n aron te kaeka kanga boutokaan naba te itera aio man aia itera raora akana tabeman ao ai bon te bwanaa riki ni kaunga nano nakoira ni kabane ngaira ake iai tabera ao I a reitai man ana itera te Tautaeka ni bon kaungaira ngaira ni kabane rabwata bon mai iroun te utu te mwenga te kawa te abamwakoro, botaki n aro ao bon rabwatam ngkoe te Tautaeka ni kabane n aron ae ti ataia iai ana Komete ane e aranna bwa te child protection working group ao akanne are e rabwata aika a kakaokoro, ti kakaungaia ao ti a kaungaira ni kabane ao boni ngaira Taan Tei ao ti na karaoa tabera ibukiia ara ataei ao kairakiia, kaikawakiia inanon te waaki ao te aroaro ae e tamaroa ao e rabwa Tibiika ao I boutokaa te kaoti aio, e rabwa.

Tibiika: I a anganiko te Tia Tei mai Abaiang, Honorable Kautu Tenaua, e nakoim.

Hon. Kautu Tenaua: E rabwa Tibiika n te bong aei. Au tai ni marooro n ana kaoti raou n Tia Tei ae moan te kakawaki aio. E koaua bwa bon te bwai ae e riki ngkai n te tai aio te Tia Babaire bwa e bon bitaki aron te katei bwa are iai bwaai aika a riki i abara i Kiribati ikai bwa ti a toma ma te internet, ti toma ma taian tamnei, taian videos, ao bon teuana naba te bwai ae moan kangaanga ngkai bwa e a rangi n rikirake mwaitin ara botanaomata. Ao tao bon teuana te utu e rangi ni bubura e aki kona n rangi ni bati ni konaa n taraa tao aron ana ataei aio, e bon riki aio e kaokoro te roro irouia tibura ngkoa ae tao ti ngaiia uoman ke tao teniman mwaitiia ae te kabanea ni bubura n taai akekei ao ngkai e a rangi ni korakora te mwaiti n aomata. Ngaia are e koaua ae tabekia te Minitita n te Reirei, a moanaki bwaai ni kabane man te mwenga. Te mwenga, te utu, te kawa ao bon te aba, ao e rangi ni kakawaki bwa ti na bane n reitaki ni kabane ibukin rikirakeia ara ataei. I taku bwa kakawaki are e a tia ni karaoia te Tautaeka 18 te ririki ni waerake e a bwaka aia mwane. Ao ngke arona bwa tao e a karaoaki naba anne bwa kanga te anga kanga te youth workers ke tao tera ae e nako araia, ane e na karaoi aia waaki nako inanon te kawa teuana ma teuana n te aro bwa a na kona n reitaki ma aia botanaomata, bwa te bwai ae moan te kakawaki are bon te roro arei. A rangi n rawata ataei aika a rangi n raoiroi aron rikirakeia ma ngke a reitaki ma raoia n reirei n te tabo teuana ao e ngae ngke boni iai bwaai aika a bon ataia aika a bure ma korakoran raoiroia akekei ni bita aron aia noraaba ibukin te raoiroi ao te buakaka e bitaki. Ngaia are tao aikai naba ae a bon rangi ni kakawaki naba tao boni inanon te reirei ngkana iai naba taian youth tao programmes aika a rekereke iai taian prefects ke, aikanne a rangi ni kakawaki, prefects akanne ao iai riki irarikin akanne aika a na tobwaa aron kanga rongorongo ke bwaai aika a na riki inanon te reirei ao tao te kawa. Aikai I taku bwa e na ibuobuoki iai, ma tao bon te bwai riki teuana ae e kangai bwa tera te bwai are e riki ngkai man te manging. Tao anne teuana te bwai ae ti na taraia, tao ti a bita te manging arei te karewe e a kabooa te Tautaeka. Iraua boon te mwangko ni kaokioki $2 okay ti a kabooa te mwangko ae e menaai bwa e na oneaki nakon te bwai teuana ibukin tao nimaia ataei n te reirei tao te kauarinan ke iaa. I taku bwa aio e na kauka te mwakete ae e boou nakoia taan koro karekewe bwa area bon kainnanoa naba te mwane. Ngaia are iango, kanga I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki taian iango aika e na kona ni bita te kangaanga aio nakon te kabwaia, are ti taku bwa e rawata ae e kan marooro. I rangi ni boutokaa te kaoti.

Tibiika: I angan te Tia Tei mai Nikunau ae e karineaki temanna Honorable Tauanei Marea, e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika, ao I kukurei naba n anga tabeua au marooro ni boutokaa te kaoti mai iroun te Tia Tei temanna ae e karineaki mai Abaiang are e tabekai bwa butiakin te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaai aanga ni katoka te manging irouia ataein te reirei, tao imwiin te reirei i tinanikun te kawa n reirei. E koaua ae e rabwa bwa e boutokaaki te kaoti aio te Tia Babaire. Eng ao e koaua tao boni ngaira aika ti bane n tekateka inanon te Auti aio ao ae ti bane n ongora te kaoti aio ao a bon bane n tabetabe ara iango ao a bon tabetabe naba nanora irouia ara ataei bwa are boni ngaiia buroora natira ni kabane ao tibura. Ngaia are ti karabwa te kaoti aio ao e koaua, eng tao e na uarereke naba au marooro iaon te mena aio bwa I boutokaa naba te kaoti ma tao boni buokan naba te iango bwa e aonga n ae tao e reke naba ana iango te Tautaeka iaon bwaai aika a kakawaki aika a na riai naba n taraaki.

Tao N na moana ngkanne au marooro man te taeka ae e kangai, te manging e rangi ni kakai reke, te manging e bon rangi ni kakai reke ke. Tao boni iaon abara ae Kiribati ao ngaia teuana te aba mai ibuakon aaba aika e rangi ni kakai reke iai te manging. Taabo nako ake ko nako iai ao e na bae ni konaa n reke, e aki kona n ae e na aki konaa. Tao ni kabotauaki ngkanne ma aaba tabeua aika tao ti a tia n atai rongorongoia, e bon rangi ni kangaanga aron reken te manging. E ngae ngkoe ae te ikawai ngkana ko na boni kakaea naba nimam n te tabo teuana are e bon rangi ni kangaanga iai rekena, e bon rangi ni kangaanga ke. Iai taabo aika a bon ti nako ni kariaiakaki bwa e na bon reke iai te manging. Ngaia are tao anne teuana ae kanga N na moana au iango ni ibuobuoki iai nakon te kaoti aio, bwa tera ngkanne te iango bwa e a rangi ni kakai reke te manging, tao e koaua iai tuua aika a tia n tei ke iai waare aika e wakinii te Tautaeka boni ma ngkekei ni karokoa ngkai. Iai ana waaki te Education ibukiia ataein te reirei, ngaira n ara utu nako iai naba ara waaki ibukiia natira ma tibura, ma ai tera uaan waaki akanne bwa e a rangi ni kakai reke te manging. E otinako te teei man te umwa n reirei ao e a reke naba nimana te manging. Tao aio tao bon te kakaewenako nakoira ni kabane, ti karabwa te Education n ana theme are te reirei bon tabera ni kabane. Te kakaewenako bwa tera ngke ti a bon nora riain ae ti nang aki anganiira ataei te manging ngkana ti bon ataia bwa ataein te reirei, ti na aki anga te manging. Tao e a irekereke naba aio tiaki ti te manging, te moko te kouben, baikara riki. I taku bwa e rangi ni kakawaki anne. Eng ao e eti, iai kanga mwanewean naba te

karikirake ke, bwa te karikirake e eti ae ataei naba boni ngaia oin naba kanga *customers* aika a rangi ni kai reke iai te tianti, ma ao anne ngkanne te bubuti nakoia naba taan karikirake. Tera ngke a bon karaua naba n taraia bwa antai raoi aia customers ao tera ngke a bon aki anganiia ataei te manging bwa ti bon ataia bwa tao taian titoa naba e rangi ni korakora ae e kona n anganiia ataei te manging ke. Ao ngkana ti bon bane ni konaa ni karaoa aio bwa ti na aki, ti na tabuiia ataei bwa a na kabooa te bwai ae te manging ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki anne. Ma e koaua tao ti na kaungaa te Tautaeka, kamatoaakin te tua baikara riki I taku bwa aikai bwaai aika a kakawaki ao e a bon moamoa bon nakoira n tatabemaniira nako bon tararuakiia naba ara ataei, ao ti na kona n ribooti ni kabane ngaira ni kabane ake ti nora tao te tia bobwai ae e anga te manging nakon te tei I taku bwa ti na riai ni waekoa n ribooti on the spot ke n te tai naba arei. Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi ni boutokaa te kaoti.

Tibiika: I a angan te Minitita n te *Commerce* Honorable Booti Nauan, e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. N na bon aki marooro te Tia Babaire ma kanga iai itera tabeua aika e kairoroai bwa N na marooro. Kanga I kan marooro teutana i aan te itera are ti tararuaa au Botaki ni Mwakuri e tararuaa kanga te *private sector* ke, aia *products* ke. N tabetai ae ngaia aika a karekea te kangaanga aio. Ma e koaua e rangi n rarabwa te tabeka aio ao I boutokaa te tabeka aio, ma te Tia Babaire N na ti kaoka te ururing ao I karabwa te Education ngkai e uotarake te kaoti aio. Bwa ngkana kam bon karaoa am kakaea iaon te bwai ae te manging ngkana ko warekii taian *article*s ni kabane ni karokoa ngkai ko aki konaa n totokoa te aomata bwa e na aki manging ke e na aki *abuse* te arekoro ke e na aki *abuse* te *drug*, riki te roro n rikirake, ko aki konaa, ma ko konaa n *delay*, ko konaa ni kamaana riki te tai are e na aki kabongana iai te *drug* te aomata ao te kauoua ko konaa ni kauarerekei kangaanga aika a na irekereke ma aron te *abuse of the drug*, anne te bwai ae e bon ataaki ngkai n te aonnaba. Ngkana ti kaoka ara taratara nako Malaysia, te *dirt penalty* ngkana ko kabongana te *drug*. Ma ngkana ko roko n te tabo aio kabonganaan te *drug* e karautaeka ke, ao ko bon titiraki, e a kanga n reke te aekaki aei. Aio kanga te kanikinaa teuana bwa ko bon aki konaa n totokoa te *drug*, ao ti bon aki naba konaa n totokoia natira bwa a na aki manging bwa n te taina ao a na bon manging, ma te bwai ae ti konaa ni karaoia, ti konaa ni kamaana riki te tai n delay te tai are a na start iai n use te kamanging n te *drug*, ao ngkana a manga *start* n *use* te *drug*, ti na reireiniia bwa tera aroia ae e na kauarerekea te

kabuanibwai, teuana moa bon nakon rabwataia ao te kauoua nakoia aomata akana irarikiia ao aia environment ke. Ao e aranaki te kawai anne n aia taeka taan rabakau bwa te *harm minimization approach*, kauarerekean urubwai ma taian kangaanga ake a na rekereke ma te *drug*, ti butimwaea ae e taekinna te Education ao ti karabwarabwa ke, ma I taku bwa aio raoi bon te *fact* ke te kangaanga. Ao ngkanne ngkai ti ataia bwa te kangaanga aio n aron ae e tabekaki, te bwai aio e aki kainnanoa ti ana *approach* ke ana kawai temanna ibukin totokoan te kangaanga ke kauarerekeana. Tiaki ti te Education ma e na rekereke ma te Police, e na rekereke ma te tua ke, bwa ti na tarai tuua bwa e mena ao ngaia tao e a bon nang bebete aron te kaokioki ngaia ae ataei te *access* nakon te kaokioki e a rangi n kakai reke. Ti rangi ni karietata ara *fine* ao ara *license fee* bwa e aoria n ae e karako te tabo ni kaokioki. Tao ti na karaoa naba are ngkana te reirei tao n aekakin tao te Primary School Takenbairiki, ao iai ana *free zone* ke, a na akea te kaokioki tao iraua *ten meters from that school,* a na aki *sell* te arekoro ke. Aio kanga ngai au taratara te Tia Babaire, ngaia are I karabwa te tabeka ti boutokaia ma ti bon nanokawaki bwa te bwai aio te bwai ae e na boni kabonganaaki n tainako, ma ti na bane ni ikarekebai n *play* ara *role* bwa tera ara *role* ae ti na *play* ibukin totokoan ao kauarerekean te kangaanga aio ao te Education tao te *key player* te tua. Ngaira naba *communities* naba ae ngaira iai naba ara *role* iai n aron ae ti noria n ae e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang. Te *community* e na boni kangai, *no* akea te arekooro ke ao tera riki ao ti bon noria e uarereke manging n taabo akanne, ma ngkana a nako ataei akanne man aaba akanne nakon taabo tabeua ao a manga manging n taabo akanne, ngaia are kanga titebo ma e aki. Te bwai aio te bwai ae te kangaanga ae e tieuataake ao ti na, kanga e *multi sectoral approach* te tua te Auti n Tei te reirei te *community* tera riki ao ti na bane ni *play* ara *role* ao e na uarereke te kangaanga aio ke. Ngai teuana ngai ae I bon noria ngai te Tia Babaire taian Kambwana ni kaokioki ke. Te Kambwana ni kaokioki e bobete n aron ae e taekinaki ti 50 tianti, ko uota ti $5 ngkoe te teei ko korotingai. Ngkana manga $10 riki te taraa a korotingai tengaun ataei. Tera ara aanga ni kauarerekei taabo aikai, ngkana ti a manga kauarerekei ao ngaira n tabetai ai manga bon raraora te koraki aikai, ti a manga bon *keep on giving them their licence* ke. Ma I taku bwa te bwai aio te Tia Babaire e a kainnanoa ae ai tiaaki ti temanna, ai tiaaki ti te Education, bwa ngkana te Education e karaoa ana role ao e a otinako man te *compound* n te reirei e a roko manga te *sector* teuana ao e a manga roko n te tabo teuana e roko n te *sector* teuana. E koaua te Tia Babaire te manging kanga ngaia ngkai te bwai

ae e rangi ni kabonganaaki ao te bitineti teuana ma te bitineti teuana e rangi ni birimwaaka ana karekemwane iai ke. Ma I taku bwa te bwai anne te bwai naba ae e na taraaki bwa kanga e kabirirakea aron te karekemwane n te *economy* ma te *same time* e *cause* naba te *problem.* Ti nang riai n tarai riki kabwakana n tabeua ara waaki ae e na kauarerekea te kangaanga aio, kanga I bon manikangare te Tia Babaire bwa I taetae ibukiia au *private sectors*, bwa ngkana e nang taraaki te bwai ae te kamanging ao tao ai ngaia ae e boton te kangaanga aio ti a bane n *play* ara *role* ao I butimwaea te kaoti aio ao I rangi ni karabwa te Tia Tei ae mai Abaiang aei ae e botonimwane ma ana kaoti aio. E rangi n rarabwa teuae Betero ao ko rabwa, ko rabwa Abaiang n am nonori ao ti na ikarekebai te Tia Babaire ke, ibukin kauarerekean te kangaanga aio ao e na akea te ikotokoto ma ti na bane ni ikarekebai ao ti na iraorao ngaira aikai e ngae ngke e a kakaokoro ara party ti nang ikarekebai moa ngkai, ti na inga ao ti na kaboria iaona ao ti na kabanei ara konaa ibukin kauarerekean te kangaanga aio. Ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta Honorable Terieta Mwemwenikeaki, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tia Babaire, ao e koaua e na uarereke naba au marooro n te kaoti aio ao I kaotia bwa I rangi ni botuokaa naba te kaoti aio. Ao aio teuana aekaki ni kaoti ake e bon tangirii boutoka aika a mwaiti ao aia boutoka naba Taan Tei, tao anne bukina ae ti rangi ni boutokaa te kaoti aio bwa teuana bon buokakin ana waaki te Tautaeka, buokakinn aia waaki taian aro ao te *community* bon aia boutoka taan kairiiri ao Taan tei, ao ngaira man te itera aio, aio ara *political commitment* nakon aekaki ni kangaanga aikai. Tao bon ti tabeua ae I kan karekerekei n au marooro ao e koaua are ngkana ti na maroroakina are kanga wakaan te kangaanga, tao e eti e a reke te kangaanga ngkai a bon manging ara ataei. E korakora naba te manging iroun te roronrikirake tao e koaua ti kona n taraia bwa are bon kanoan te waaki n rikirake. Ngkana e a bon rikirake te aba ao boni iai iriana akana a na kona n aki raraoi nakon ara *communities* ma are e kakawaki are e nang iai ara *programme* ae e na rangi ni mwaiti ibukin katauraoaia ara koraki bwa ti na kona n *adapt* nakon boong aikai ke, ao teuana ane e nang maroroakinaki are bon te *moral values* ke bon anua aika a raraoi ake a riai n reke irouia ngaira kaain Kiribati ni kabane, bwa e aoria n reke naba abara bwa bon te aba ae e rikirake ao akea te kangaanga ae e na kona n reke nakon ara botanaomata. Ao I kan ti marooro iaon ane tabeia kaaro bwa are e bon rawata te marooro iaon te tua ma

tera, ao e koaua iai te *programme* ane e a bon kaman waaki te Tautaeka ao ti rangi ni kaungaa ngkana e boni kona ni manga kakorakoraa riki ana *investment* te Tautaeka iaona ane te *positive parenting* bwa are iai rekerekena e boni korakora naba te kangaanga irouia ara koraki ni I-Kiribati are te moantaai ni iein ao te moantaai naba ni kariki, ao anne naba are iai *parent* ke boni kaaro ake a bon *mature enough* ngke a kariki ao a bon tararuaia natiia ao iai naba kaain Kiribati ake a bon moantaai ni iein naba ao ngke a riki natiia ke ana bwai n tangira te Uea ao e koaua tao n tabetai boni iai aron te tobwa are e aki rangi ni kororaoi are e a kona ni karikiia ataei bwa a na kona ni karaoi aekakin anua, ngaia tao anne teuana te mena kanga I a kaungaa boutokaakin riki te *positive parenting* iroun te Tautaeka ao irouia Aaro ao bon rabwata ngkana a kona n anga baia ao ane bon kanga *the young couples programme* ngkana arona bwa iai. E koaua ae angiin te tai e bon nang babane ara tai n te Aro ke, ao ngaia te *programme* kanga ai bon te kaotimwane tera bwa te ibuobuoki nakoia ara Aaro ngkana a kona ni karini aia *programme* ibukin aia bong taian taanga n ataei bwa aonga n raa ni karaoi tibwangaia inanon boutokakin te maiu ni kiritian bwa ti taku bwa ngkana anne e bwebwerake man te mwenga ao tao a bon bane naba n nakoraoi bwaai ni kabane ake ti taku bwa a riiriki i aban Kiribati, ao e rabwa riki te tia tabeka te kaoti ao I boutokaa am kaoti, e rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane, N na anganiko te kabanea ni marooro te Tia Tei mai Beru ae ko karineaki Honorable Batoromaio Kiritian, e nakoim.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tia Babaire, ao e bwaka naba nanou n te kaoti aei are te manging irouia ataein te reirei, ti kakoaua ao I taku bwa teuana mai ibuakon te kaoti ae e tamaroa kanoan te bong aei. Ma imwain anne te Tibiika ao I a kamauriko ma te Beretitenti, te kauoman ni Beretitenti, Minitita ao Taan Tei ni kabane, aia kamauri kaain au abamwakoro ngkai kanga I a tibwa manga teirake ao e boou bwanaau n te bong aei nakoimi ni kabane. Kam na bane ni mauri.

E koaua te manging irouia ataein te reirei e a rikirake ao e noraki bwa e a roko irouia ataein te reirei. E tarabuaka riki irouia ataei n aine. Tao e koaua tiaki ataei ni kabane inanon te reirei ma te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa antai kaaro aika a rekereke ma aio, ao e kakoaua bwa bon te tabe teuana ao a bon riai ni butiaki aia tararua riki ae e omwaaka n totokoa te waaki ni manging irouia natiia ma tibuia. E raoiroi ni moantaai n totokoaki aio te Tia Babaire, Tibiika e koaua te tabeaianga bwa e noraki koauana n taai aikai ma te titiraki bwa antai aika a na uataboa te kangaanga aio.

Ngkana ti oki rikaaki ao ti katanemwanekaa te waaki aei bwa ngke e roko n te katei aei ni maiuia n roko irouia ara ataei I taku bwa e kakoauaaki iroumi bwa bon te bwai ae e reke man tao te tamnei, te katooto irouia raoia inanon aia utu ao tera te tararua ae e karaoaki ni kaitarai bitaki aikai, tao tiaki ti ngaia naba ma tao reitakin Kiribati ma te aonnaba ae e bwanin, aikai naba taian katooto ao kanga are a konaa n anai nanoia ataei bwaa nora kamaiuna inanon te tamnei ma raoia ke inanon aia utu. Ngaia are I taku bwa aikai iango aika a rangi ni kakawaki bwa moan rekena ao rokona n te reirei ke rokoia irouia ara ataei, aio te *root* ke te wakaa ae ti riai n tiringnga mai iai. Bon te bubuti bwa ti na aki kaungai tao baikara aika a konaa n reke bwa bwaai ni katooto te tamnei aika a bubuaka te tamnei aika a bubuaka, te tamnei aika kanga e rawata te manging inanona ao I taku bwa akanne ataei bon taian model ngaia are I taku bwa man au taeka aikai te Tia Babaire ao I taku bwa e rangi ni kakawaki riki ana boutoka ara Tautaeka bwa e na moantaaia aio ni karaoia n te aro bwa e na teimatoa aron tein Kiribati ngke e moan waaki imwain rokon rikirake aika ti kakoauai n taai aikai bwa a rangi ni katiitika ao n anai nanoia ara roro n rikirake. Ao man aikai ao ti boutokaa te kaoti, ko rabwa.

Tibiika; Ao tao ai bon te kabanea ni marooro mai iroun te Tia Tei mai Marakei ae ko karineaki Honorable Moannata, e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao imwain au marooro ao N na anga moa au taeka ni kamauri, aia taeka ni kamauri kaain abau ae Marakei mai Rawannawi ni kabane ni katobibia ni karokoa manga Rawannawi, nakoim te Tibiika, te Beretitenti Minitita ni kabane, Taan Tei ao ai nakoira naba ngaira kain Kiribati, kam na bane moa ni mauri. E koaua ae kai te moan tai n taetae ao I kakoaua bwa te kaoti aio N na bon riai ni marooro teutana bwa kanga angiin te marooro are e taekinaki e koaua te totoko mai, N na taraa ngai te itera are e riki nakoia ataein te reirei ao I noria bwa iai te bwai ae e na riai n taraaki bwa e a kanga n riki nakoia ataein te reirei te bwai aei. I kakoaua bwa te kamanging ti aki kona n totokoia n aron ae e a tia n taekinna raora ni Minitita tabeman. Ma te bwai ae e na taraaki riki bwa e kanga n riki n aia tai ataein te reirei n aia tai n reirei. I taku bwa anne te bwai ae N na taraia te Tia Babaire n te tai aio ao I taku bwa e riai riki tao ni butiaki te tabo n reirei bwa ataein te reirei ngkana a kitanii aia auti a kitaniia tamaia ma tinaia. Tera ae e riki inanon te umwa n reirei n te tai anne, tera ae e riki nakoia taan reirei n te tai anne. Ao N na butiia te tia reirei ma te Botaki n Reirei a na kaungaiia riki aia taan

reirei ma aia koraki ni kairiiri bwa ai tera ngke e aki manga oki n riki te bwai aio nakoia ataei ake a mwiokoaki irouia aia karo bwa a na kawaraki n reireiniia natiia ao ngaia tao aki bwa a nako ni karaoa te bwai ae te manging. Ngaia are N na boutokaa te kaoti aio ma N na boutokaa te kaoti aio ni iterana are e kangai, ti na butiia riki ara taan reirei ao te koraki ake a mwiokoaki irouia natira bwa a na tararuaia bwa a na waekoa n taraia bwa taan reirei a roko n aia tabo n reirei. A roko naba n taui mwaitiia ataei ake a roko akekei, bwa ngkana e tabetabe te teei ao e na bon aki kona n reke ana aanga te teei ni birinako, ao ngkana e matoatoa naba te reirei anne e na bon matoatoa naba aron kairaia ataein te reirei. Ngaia are n au marooro ae e uarereke aio N na kaungaiia taan reirei N na butiia ao N na kaewenakoia bwa ai tera ngke e aki manga oki n riki n te kawa aio ke te tabo are e kaotaki iai te kaoti aio, n te aro bwa e ngae ngke e tieuataake te kaoti aio nakoira ni kabane ibukiia ma ti na kakaewenakoia riki kaain te reirei are e nako mai iai ao te aba te abamwakoro are e nako mai iai, bwa e na taraaki bwa e na aki manga oki n riki. Man au marooro aikai ao I boutokaa te kaoti.

Tibiika: I a kaokia nakoim te Tia Tei mai Abaiang bwa ko a sum up am marooro.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa madam Tibiika ao I kan moana au marooro ma te karabwarabwa ao te kakaitau ao e moa nakon te Tautaeka ao n rinanon te Minitita n te Botaki n Reirei kanga ni butimwaeakin te kaoti aio bwa e noria bwa e rangi n serious ao e riai ni moanibwaiaki ataei bwa boni ngaia kaubwaira nakon taai aika a na roko. Ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa n aron ae e mwaneweia ao te reirei bon tabera ni kabane ao e eti anne bon tibwangara ao e rabwa te kauring are I a tia n taekinna, te kauring nakoia ataei. Ti katangimwaaka naba bwanaara ao ti bon riai naba ni kauring nakoia ataei are ataei bon ngaia Kiribati nakon te tai aika imwaira ao ti riai riki n taraa ana marooro teutana are e taku bwa te o-ni-kabwebwe e bon moanaki mai inanon te utu, ao anne a riai n taraia naba kaaro n taraa tibwangaia iroun natiia bwa baikara bwaai ake a angan natiia bon anne uotaia nakon boong akana imwiina.

I karabwarabwa naba ao I kaitau nakon te *leader* n te Kaaitara n aron boutokaan te kaoti aio ao buoka ni iango ake e a tia ni iangoi. I taku bwa ti aki raroa ma ana iango are e tataekinna n aron are titebo naba au kantaninga ma te kantaninga anne ao ai tera ngke arona bwa e ooaki te reirei, reirei nako bwa aonga n ae a mano riki ataei ao tao aki bibirinako n aoan te reirei, bwa are n tabetai ataei a kona n ae a botu n te subject

teuana ao a nako naba nako buakonikai ao a moi manging naba. Ngaia are tao e koaua tao N na okira moa te Tia Tei mai Nikunau bwa I bwaka n ana marooro naba are e taekinna ae te manging e rangi ni kakai reke. Bwa e a bon rangi ni kai reke ngkai te manging. Ko ataia madam Tibiika bwa ataei aki tii manging man te kaokioki, a manging naba n te iiti, ao a manging naba mann te *mouth wash* arei, a kabooa ao manging naba iai. Ko rangi ni kubanako iroun temanna te teei ae e uarereke ao e a rangi n riao boiararan wiina ao ai te korotingai. Ngaia aki tii manging naba n te bwai anne, a manga manging man te *spray.* I taku bwa tao e na kaineti ma te kaoti riki ake imwiina ma anne e a rangi ni bati aia aanga ngkai ataei ni mooi manging ao tabeman ataei ae a kuneaki inanon aia *bag* irouia taan reirei te iiti. Ma aikai kangaanga aika a riki, bwa e na kabatiaaki te tararua. E aera te tia reirei e bon aki kona ni kauki ni kabane aia *bag* aia ataei. Ao bwaai akanne a kuneaki ao a uouotia ataei bwa nanona a kaman iaiangoia mai mwaina ao a kaman bobon nanoia. Aio riki e bon riki riki iaon ara tabo riki ae Tarawa Teinainano ma Betio. E koaua I a tia n tia reirei ngai naba. I a tia naba n tia reirei ao I tia reirei i Teaoraereke ao I kakoaua bwa I a bon noriia ataei, ao ngkana ko a kauka aia *bag* ao tera kanoan *bag* akanne te *mouth wash*, aki n ae e a mwaung wiia ma ibukina bwa a bon rangi ni kan moi manging. A aki tii manging ma N na okira ngkanne ana taeka te Tia Tei mai Beru ae e rangi n tikiraoi, bwa te tabeaianga riki ae e rangi ni bubura inanon naba te kaoti aio bon naati aine. N te kaoti naba aio ao I kataia naba ni karabaa au tabeaianga iai ae moan te bubura I karabwa te Tia Tei mai Beru bwa e kaotia naba, bon naati aine aika ataein te reirei. N tabetai ao tiaki nanoia, tiaki nanoia ni kan manging ataei n aine akanne ma are a kairaki irouia raraoia, ao tera ae e riki, a uti ao aia kunikai ao aia kawaerake bon taabo tabeua. Ao a taku bwa a aki kantaningaia bwa e nang reke anne nakoia ma are e nang kanga kabonganakin te manging te Tibiika. Tao e koaua ti taraia bwa kanga e na bon tei kam karineai ke kam aera, ma irou e aki kangare bwa irou e kananokawaki. Bwa ti a mena iaa ngaira ake ti taku bwa taan tobwa, ngkoe teuare ko kamanging ko mena iaa, ko tararuaa natim ao ko aki tararuaa natiia tabeman. Ko ribaa natim bwa e na mooi manging ao ngke e roko te teei n am auti ao ko anganna te kamanging bwa ko mataai riki n te mwane. E kamatakiira te mwane te Tibiika, aio te *moral* ae ti riai n anga ae e tamaroa, ngaira taan kairiiri ao bon ngaira aomata ni kabane. Bwa ataei n tabetai a bon tangira naba reiakinaia, ataei n tabetai a bon tangira naba buokakiia, ao I karabwai kaoti akana a tia n taekinaki ao e aera n aron ane e taekinna te Minitita n te Commerce,

e na iai buren ae e kabirirakeaki boon te kamanging nakon tao $20. Te *mouth wash* ao e kabirirakeaki nakon tao $30. A na iai buren bwaai akanne bwa tao aki kona n reke irouia, te iiti ani kabirirakea nakon $50 ke ani boni katokiia ataei bwa a nang manga nako ni kabooi bwaai akanne. Baikara riki iango ake a na tuangaki taan *private sectors* bwa a nang aki butimwaiia ataei bwa a na anganiia bwaai akanne ngkana a roko ni bobwai. Ma e kakawaki irouia te mwane, ao anne bukina teuana madam Tibiika, taabo ni bwakaukau ni kabane, ko roko n te tabo ni bwakaukau n taabo nako ao ko bae n nora ana *premises* te tabo anne ao iai te wene ikanne, te wene ikanne ao ko taraia bon angiina ataei aika a uarereke, riki I kukurei n taekinna Tibiika bwa are te *graduation* te wiiki ae e nako ao e a bon raea aron te katekeraoi bwa a na katekeraoa ngkoa tera, a na katekeraoa te kananokawaki. Bwa angiina a tekeraoi aia future ma a katekeraoa aia tabeaianga imwiin te bwai are e na riki, ao anne te bwai ae a na riai n ataia ataei. Bon akea katekeraoakin te *exam*, e raoiroi riki ae ko nako n tataro nakon ae ko nang nako ni kabanea am tai ni manging. Ngaia are akanne tabeaianga ni kabane ao I karabwarabwa ao I kaitau nakoia Taan Tei ake a tia n raa, n anga aia boutoka nakon te kaoti aio ni ikotaki ma Minitita bwa te kaoti ae e bon riai, ti riai n tabeaianga iai ni kabane tiaki tii ngaira Taan Tei tiaki tii kaaro tiaki tii taan reirei, bon aomata ni kabane. Ao e bia taraaki te kaoti aio bwa teuana te anga ni kabwebwe nakoia ataei ibukin kawain te kabwaia, te rabakau ao te wanawana bwa kinaakin Kiribati nakon ririki aika imwaira. Ao anne e kakawaki n ana KV20 ara Tautaeka aei bwa e aki ngkoa are ti KV20 ngkai ao 20 naba ngkai e a tia arona, e biririake te mwane ao e biririake te kamangaongao. Ngaia are ti karabwarabwa ao I kaitau ao boni moa nakoia ni kabane ao nakoimi ngkami ake kam a tia n *contribute* ao ake tao a boni iai nanomi ni kan taetae ma I ataia bwa kam bane n anga ami boutoka nakon te kaoti ae I taku bwa te kabanea n tamaroa aio. I a kukurei n tabeka au kaoti anne Tibiika ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti ae e kangai taekana. "Bwa te Maneaba aei e butia te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaai aanga ni katoka te kamanging irouia ataein te reirei imwiin te reirei i tinanikun te kaawa n reirei. Ake a nano iai ke a kangai 'Eng' ao ake a aki ke a kangai 'tiaki'. E butimwaeaki te kaoti. Ti a nakon ara kaoti are imwiina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae e karineaki mai Tarawa Teinaieta Honorable Harry Tekaiti, e nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao ngkai bon am moan kaoti inanon te Auti inanon te tai aio ao I a bon

kan reitai ma kaain au abamwakoro naba ae Tarawa Teinaieta ni kamauriko ni kamaura te Beretitenti, te kauoman ni Beretitenti, Minitita ao te *leader* n te Kaaitara ao ai boni ngaira Taan Tei ao riki au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ao ai bon Kiribati ae e ongora n te tai aio, I kamauri ngkami kam na bane ni mauri. I rangi ni kukurei naba n tabeka au kaoti ae nambwana 2 iaon te Ota Beba ae e kangai taekana, nambwa 5 iaon te Ota Beba Tibiika kabwara te bure "Bwa te Maneaba aei e na kaota te tabeaianga ao te raraoma ae moan te abwabwaki ni irekereke ma aia waaki ara roronrikirake ae e rangi ni boureirei n taai aikai ae ikeikenakin te *gas* ae te *butane gas* ao mani butiia te Tautaeka ana iango ma ana babaire ni katoka te waaki aei." Madam Tibiika tao e koaua tao bon akea okoron au kaoti ma te kaoti are e a tia n tabekia tariu temanna ae e karineaki ae te Tia Tei temanna mai Abaiang ma e koaua tao iai okoron tabeua bwaai aika ti raraomakini inanon te tai aio te Tia Babaire. Ao e rangi n teretere n au kaoti te Tia Babaire bwa I kaota te tabeaianga ao te raraoma bwa te waaki ae ikeikenakin te *butane gas* ke te *gas* ae e kamamate irouia ara roronrikirake e a kabonganaaki n te tai aei ke. Ngaia are I kan uotia ao ni katerea nakon te Tautaeka bwa tera ana iango ngkai e a waaki kabonganaan ikeikenakin te aekaki ni *gas* aio. Ataakina irou te Tia Babaire inanon te ririki ae e nako, ao e moa kamanenaakin kabonganaan te *gas* aio irouia ara roronrikirake ao are e a karekea naba te tabeaianga ae e abwabwaki nakoiu bwa I bon riai ni karokoa bwanaaia ao buokaia te roro aio nakon te Tautaeka bwa e na kabaitiia bwa tera ana babaire ae e na katiaa ibukin te waaki ae e a wakinaki n te tai aio. Inanon mwamwanangau te Tia Babaire inanon au Komete ao I a kakoaua bwa e a tieuataake aron kamanenaan te waaki te waaki aei. Ngaia are Tibiika ao tao e boni koaua tao aio te waaki ae tao iai rekerekena ma te moan waaki ke, tao ikeikenakin te bentiin n te moan tai Tibiika, ao tao ataei tao n aron tao i Teinainano iaon South Tarawa ao ti rangi n kinaa teuae Tiaon ke, e araranaki bwa tao Tiaon Bentin I kabwara au bure ngkai I taekina arana. Ma I kan katerea te koaua aio te Tibiika bwa e aki kaman taobaraaki aio, bwa e kaungaaki teuaio n nanakonako ma ana bentiin inanon te botanaomata, ao tao au kantaninga bwa ngaia ae e karekea naba te iango irouia te roro ae e rikirake bwa a na kamanenaa te aekaki ni bwai anne, ma te kananokawaki n te tai aio madam Tibiika bwa e a rangi ni boitin te *butane gas*, tao iai riki am tai n te bentiin te Tia Babaire, tao a reke riki aia tai ni ikeikenna ma tao rimwi ao rimwii e na bon kaoti tao ana *impact* nakoia inanon te tai teuana ma te tai teuana, ma kabonganaann te *butane*

gas madam n te tai aio ao ko a bon kabuanibwai iai.

Iai kaongoakiu te rongorongo ae moan te kananokawaki ao e koaua tao ti bon riai ni kaman tabeka te kaoti aio, ma e koaua tao e a kabuanibwai te kabuanibwai inanon te tai aio tao au kantaninga ti reita naba te nanokawaki ao te tabeaianga are e a tia n rota mauia ao tao riki ataei ake a tia ni kabuanibwai man te *gas* aei te Tia Babaire. Ao tao bon aio ngkanne are e a bon katerea bwa e a bon *serious* te bwai ae ti tabekia n te tai aei ao tao ngkana tao e a bon tia n ongo te Tautaeka I a tabekai n te tai aei ao I a bubutia bwa e a riai ni kawenei ana babaire n aron are I tangiria i aan au kaoti ao n reitaki, tao e na koaua e na iai rekereken tao taian stakeholders aikana a na nang irekereke ma aekakin te bubuti aio ma te tabeaianga aio madam Tibiika ma I taku bwa e bon riai kibarakina n te tai aei. I nanououa ao e abwabwaki au nanououa te Tia Babaire bwa ngkana I tarai taian kaa n deliver ao bwaraki iaon Tarawa Teinainano ao a onrake n te *gas* aei, ngaia are tao e koaua tao te Minitita n te Commerce I kabwara bure ngkana tao I mwanewea aio, tao I a bon bubuti bwa tao antai aike a moan iangoa aron karokoana tao e koaua tao iai raoiroina ao iai buakakana tao e boni koaua iai bwaai ngke tao ti reireiaki ao iai ana advantage ao ana disadvantage te bwai ke, ma ngkana I taraa tao iterana moa tao e koaua tao ikai I taraa tao aron raoiroina nakon te mena, tao e buoka aron naba kabebetean aia mwakuri aine ke, tao ngaira tao ni bon ara kaawa n ara *community* ao n abara ao e rangi ni ibuobuoki ibukiia aine ibukin tera, te kuuka ma tera nako, tao anne teuana ae kanga raoiroina. Ma ngkana ti karaua ni katinea te Tia Babaire ma aron buakakana ao I taku ngai bwa ngkana ti a katinea ngkanne te buakaka ae e a roota aron maiun te teei ao I taku bwa I a bon tabekia ikai ma te kaumaki ao te raraoma bwa e a bon riai ni kawenea te babaire te Tautaeka nako iai ke. Ngkai akea te kangaanga bon au titiraki, kai akea te kangaanga nanona te *gas* are e moan roko rimoa are n te *cylinder gas* ao ibukin tera te Tia Babaire tao ibukina tao e buburakaei ke tao ti na taraia naba n ana size baike taian *products* ake ti kaoi mai i aban tinaniku madam Tibiika, ao tao te *butane gas* e rangi ni bebete, tao ngkana e kabooa te teei e a karabaa naba i aan ana kabaraaki ao tao e a birinako naba nako buakonikai n nako ni ikeikenna n te tabo are e karaba iai ao kai are e a tia naba ikanne te Tia Babaire bwa e a maiu, e a roko ni maiuna are e kantaningaia ke. Tao bon te kantaninga tao ngkai te roro aio e kakaea te bwai are kanga e na taanoi iai, ma n tabetai ai te kabuanibwai e aki ataia bwa te waaki ma te mwakuri are e na karaoia ngaia ai bon kawain tekebuakana ma

ruanikaina n aron ana waaki are e a kaea bwa ai ngaia are e taku bwa maiuna, ma ai tiaaki bwa ai kabuanibwaina.

Eng ao I kan tarai riki itera tabeua te Tia Babaire n aron aan tabekan au kaoti ao e koaua are e boni iai naba ara kaimoa ke, I nanokawaki ngkai I kaoka te ururing bwa I taku bwa iai naba aika a tia ni bua maiuia tao ara seafarers aike a mwakuri i tinaniku tao ia naba irekerekena ma aron nimakin te arekoro aio ke, ke tao I bon teimatoa n taekinna are I raraoma ngkai I kaokia ao I aki kan kaoka aia ururing te utu aikai ma I taku bwa I kan taekinna nakon te botanaomata ao Kiribati bwa e na ongo bwa e a bon riai ao e a raraoma bwa iai te kantaninga ae I taekinna bwa e bon nang boitin ao e aki raoiroi aron te aekaki ni *gas* ae te *butane gas*. Tibiika bwa e koaua I rangi ni kaungaa te koaua are e kangai bwa ataei boni kaubwaira, ao ngkana arona bwa ataei aikai aikoa rangi ni marurung bwa tao a rotaki mataia n te mataki ke tao a kabuanibwai maiua, tera ngkanne ae ti kona ni kantaningaia bwa ngaia ataei aikai kaubwaira ngkana a riki aekakin tao irekereken ke ana side effect ke tao ana impact te bwai aio nakon rabwataia, kanga bon te titiraki te Tia Babaire. Tao I a bon kaumakii rabwata aika tao riki bwa te Tautaeka inanon ana rabwata aika a kakaokoro i aan tangirakiia ao norakin kaubwaira aikai bwa a na mano ao a na kona n reke bwa kanga tao ti na kantaningaia bwa bon ara future, I taku bwa e a riai kawenean te babaire man te tai aio bwa ti na kona ni kateimatoaa tobwakiia ao tarakiia nakon te tai ae imwaira.

Tibiika e na aki rangi n abwabwaki au marooro ao I taku bwa aio kanga au kabwarabwara teutana ae I taku bwa e rangi n aana ao e rangi ni katereterea ao e rangi ni kaotaraa raoi nakon te Tautaeka te tabeaianga ae I tabekia inanon te tai aei. Ko rabwa Tibiika ao I a kukurei n tabeka au kaoti ao tao N na kariaia naba te marooro iaona te Tia Babaire, ao ko rabwa I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao imwain ae I kauka te marooro nakoimi Taan Tei ao tia ongora moa ana itera te Tautaeka, ao e na kaekaa te Minitita ibukin te Onaoraki Honorable Tinte Itinteang.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao ti kaitaua riki ana kaoti raou n Tia Tei temanna mai Tarawa Ieta. Ni irekereke ma ana kaoti ibukin ikeikenakin te *gas* ae e aranaki n te tai aio bwa te butane. Ao ti kakoaua te Tibiika bwa te iwawaaki ni ikeikena te *gas* ke tao bwaai ake a kona ni *gas* tao n aron te bentiin are e mwaneweia naba te Tia Babaire, ao aikai ni kabane a bane ni konaa n aranaki tao n taetae ni Kiribati bwa kanga tao te uauaa, are tao akea raoi n ara taetae ni Kiribati. Are n taetae ni Imatang tao

e aranaki bwa te *inhalation* ko *inhale* te bwai ae e konaa ni *gas* n aron te bentiin, te *butane* ao a mwaiti riki ke. I taku bwa imwain ae I waakina au marooro te Tia Babaire ao e kakawaki bwa N na kaotia nakon tarira aio bwa ana kaoti aio ti bon boutokaia e boutokaia te Tautaeka. E boutokaia te Tautaeka ibukina bwa ti noria bwa bon teuana mai ibuakon taian kangaanga ae e taona te roronrikirake, te roronrikirake iaon abara ae Kiribati mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te itera mainiku n aron are e a tia naba n taekinaki. I kakoaua naba te Tibiika bwa n au abamwakoro ae Betio ao iai naba kabonganaakin te *gas* ae te *butane* ni ikeikenaki irouia te roronrikirake. Ngaia are I taku bwa e rangi n kakawaki te Tibiika bwa ti na katerea nakon te Auti aio ao nakon te botanaomata ni Kiribati are e ongora bwa tera ae e kaira ana iango te roronrikirake ni kabongana te *gas* aio ke te *butane*. Tera rekerekena ke kangaanga aika a konaa n riki iai nakon te rabwata are ngaia ae e na konaa ni kaira ke tao ni kanakobuakaa maiun te roronrikirake, ao te kateniua bon tera aanga ni ibuobuoki aika ti kona ni karaoi ngaira rabwatan te Tautaeka aika a mwaiti ni kaitaraa aron te kangaanga aio. Ao e koaua te Tibiika ikeikenakin te *gas* ae te *butane* tiaki tii ana kangaanga Kiribati. Ngkana ti kaukii taian ribooti man aonnaba ao ti kakoaua bwa te kangaanga aio e tabangaki, e tuuraki n aaba n aron Aotiteria, Nutiran, aban te middle east ao a mwaiti. Ao e koaua bwa ngkana ti manga bon titirakiniira bwa bukin tera ngkai e riiri nanon te roronrikirake te tei ni mwane ke te teinaine ni kan ikeikena te *gas* ae te *butane* ke tao ni karaoa te waaki ae e aranaki bwa te uauaa n aron are I a tia ni mwaneweia. Ao e koaua te Tibiika ngaira aomata ti bungiaki ma te nano ni kan ukeuke ke tao te bwai are e aranaki n taetae ni Imatang bwa te *sense of curiosity* ao aio are boni irian te aomata, bon irian te *human development*. Ti na tangiria ni kan ukeuke nako ao ti tangiria ni kan nora te bwai teuana ti na kana te bwai teuana, ti na katongnga ke n nima te bwai teuana. Ao aio are ngaia ae e boboto iai moan nanon te roronrikirake ni kan kataa aron te waaki ae te uauaa ke tao ikeikenakin te *gas* are te *butane*. Ngaia are I taku bwa aio te bwai ae ti aki konaa ni birinako mai iai te Tibiika, bwa aio bon iriara ngaira rikiara n aomata are ti a tia ni karikaki bwa ti na *furious* bwa e aonga n ae ti *develop* ma ibukin ni irekereke ma te kangaanga aio ao tabera ngaira ngkanne tiaki tii ngaira tabera te Tautaeka ma e tabangaki te uota aio ni ikotaki ma ara botanaomata ni kabane ibukin kaitaraan te kangaanga aio moarara riki ibukin tangiraia ara roronrikirake. Te kauoua te MC bon ana effect ke te bwai ae e karaoia te *gas* ae te *butane* nakon te aomata. Ao aio are e

aranaki bwa tao e karika tao te taanoi te Tibiika, e karika te taanoi ke tao te bwai are e aranaki n taetae ni Imatang bwa te *mouth euphoria* kanga ko tanoi teutana. Ngaia are aio are e karika tangirakin aekakin karaoan te waaki aio irouia te roronrikirake te Tibiika. Ao man aikai ko aki totoki ni ikeikena te *gas* aio te Tibiika ao e a reke tangirana, tao te bwai are e aranaki ngkanne bwa ai te *addiction* ao aio e kananokawaki bwa ngkana e a reke tangirana iroun te aomata ao e a rangi ni kangaanga riki katokana ke kamaenakoan te aomata man te aekaki ni waaki aike e irekereke ma te iwawaaki ni uauaa. Ngaia are e kakawaki te Tibiika bwa moaa riki ngkai ti a tia n ongo iroun te Tia Tei ae e karineaki ibukin ana kangaanga ibukiia ana roronrikirake ao ti kakoaua te Tia Babaire bwa aorakin te rabwata aika a konaa n reke man ikeikenakin te *gas* aio e konaa ni karika ae ko a kabuanibwai naba maium te Tibiika. Ti nanokawaki bwa a rawata taian *cases* ake a tia ni mwaneweaki ake a riki nakoia taian roronrikirake. Ao aikai ake a riki man tao tokin te buroo, aikai mwiin taian ribooti ake a tia n tataekinaki tao inanon taian *research* ke taian kakae are a tia ni karaoaki n te aonnaba. E konaa n toki buroon te roronrikirake ngkana e ikeikena te *gas* ae te *butane*. Te bono ni ike ngkana e a rangi ni korakora ikeikenakin te *gas* ae te *butane* ao e a totokoa rokon te *air* ke tao te *oxygen* n te rabwata. Ngaia are aio e konaa naba ni karika kabuanibwain maiun te roronrikirake inanon ana tai ni kabongana te *gas* aio. Te urubwai nakon te iango ke tao mwakurin te iango ae tao e aranaki n taetae ni Imatang bwa te *damage* nakon te *brain* ngkana e a maan ana tai te roronrikirake ni kakabongana ke ni ikeikena te *gas* aio ao e konaa ni karika te urubwai are e aki konaa ni manga kaokaki mwiina ke tao *irreversible* nakon te *brain*. Ao aio bon waaki aika a rangi ni kananokawaki te Tibiika, a kananokawaki ibukiia ara roronrikirake ake aki totoki ni kakabongana ke ni ikeikena te *gas* aio. Irarikin aikai te Tibiika ai bon te kangaanga are e konaa n noraki man kabonganaan te *butane gas*, ti ataia bwa te *butane gas* e kabonganaaki ibukin te kuuka ngaia are ataei ke te roronrikirake ake a kabongana, ngkana arona bwa a mena n taabo aika a in ke tao a ***enclose*** ao iai te kia ke te mwakaro ao a konaa n urarake, a konaa ni bue. Ngaia are aikai naba kangaanga ae ti na riai n noori ao ti na riai n tararuai ao n totokoi rikiia nakoia ara roronrikirake. Ngaia are I taku ngkanne te Tibiika bwa e a manga kaweneaki ngkanne te kai ni baire bwa tera ara aanga n totokoi aekaki ni kangaanga aikai nakoia te roronrikirake. Tera ara aanga ngaira kaain te Tautaeka ni kawenei ara kai ni baire ake a na konaa n tobwai ao n tararuai ara roronrikirake ngkai ti

bon ataia n aron are e a tia ni mwaneweaki n te kaoti are mai mwaina bwa ara roronrikirake bon kaubwaira ngaira kaain Kiribati, ao ngaiia ake a na tauraoi ni manga kairiira nakon taai aika imwaira. Ngaia are tao tabeua au marooro te Tibiika iaon ana aanga ke ana aanga te Tautaeka n tobwaa te kangaanga aio, e bon waaki man katamaroaan te tararua ao te reirei, tao te baere e aranaki bwa te *public awareness*, aio are e koana ni kamatoaa ao ni kamataata te botanaomata iaon buakakan te *gas* ae te *butane* e moarara riki ngkana e ikeikena. Ti kakoaua bwa iai tamaroan te *gas* ae te *butane* n aron kabonganana ibukin te kuuka n aron are e a tia naba ni mwaneweia te Tia Tei are ana kaoti aio. Ma ngkana ti kabongana buaka n aron are e a tia naba n tataekinaki n te kaoti aio ao kangaanga ake a kona n riki nakon te rabwata aikai ae a konaa n riki bwa *part of the public awareness* ke te reirei nakon te botanaomata bwa e aonga n ae e kamatoai nanoia ao ni kamataataia ibukin buakakan kabonganaakin te *gas* aio n arona aio. Te kauoua te Tibiika bon karekean aanga ke katabean aia iango te roronrikirake. Aikai are tao e konaa ni irekereke ma taian takakaro, taian *sports* ake a konaa ni katabea iai aia iango te roronrikirake bwa a na aki nang, akea tabeia i aan bataia ao ni karioi aia iango n aron aikai are ikeikenakin te *gas* ae te *butane*. Te kateniua te Tibiika ai bon te baaronga ibukiia ara roronrikirake. Te baaronga aio are e a bon moa man te mwenga, e moa man te utu, *communities*, ao ai bon ngaira n tatabemaniira nako. Te baaronga are e a bon moa naba mai iroura ngaira Taan Tei ake ti a tia n rineaki nakon ana Auti ni Maungatabu Kiribati ae e kakannato. Te baaronga ibukin tararuakiia ara roronrikirake. E rabwa te Tibiika ma tao n au marooro aikai te Tibiika ao e kukurei te Tautaeka ni kaotia ae e boutokaa ana kaoti te Tia Tei ae e karineaki mai Tarawa Ieta. Ao man au marooro aikai, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita I ataia bwa e rangi n rawata te bobotaki i abam are i Betio ngaia are ko taneiai n MC, akea te kangaanga. Ao ti nang kanakoa ngkanne te marooro ao I angan te *leader* n te Kaaitara. Kanakoa am marooro iaon te *motion* anne.

Hon Tessie Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao ti kaitaua moa te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta are temanna ibukin tabekan te kaoti naba ae moan te tamaroa aei, ao e tamaroa ma e kananokawaki aron te rongorongo inanona. Ao ti rangi ni boutokaa te kaoti aei te Tia Babaire ao ti kan anga tao tabeua riki irarikin are a tia n taekinaki. E koaua ti oota n aron te kangaanga ti ataia bwa oin te kangaanga aei man te *gas* are ti kakabongana ni kukana iai kanara n

taian *stove* ake a uarereke ae ko kona ni uouotia, ma tao aei bon oin te kangaanga, ma tera ae ti na konaa ni karaoia. Tao iai onean mwiin *gas* aikai ae e na kona ni kamaua naba ara *stove* aei ae e na aki nang kamamate n aron ae te *butane gas* ao ngkana iai riki taian *alternatives* ao anne bwaai ae tao a na taraaki ke tao tera riki te anga ae ti na kona n reke buokara ngaira ake ti kakabongana te *stove* ae e nang bebete aron tabetabekana ae e na, kanga N na kitana kabonganaan te bwai ae te *butane gas*. I taku bwa teuana naba te kangaanga ae e reke bwa are a raea n aki akaka taian *can* aikai. Ao tao teuana te anga, tera angan ae e na kawakinaki. Tao ngkana arona bwa ngai ae I kuka ao e na iai naba tao e na karinaki naba n te tua tao e na riai n *regulated* te aekaki ni bwai anne te *disposal* ke bwa aekakin bwaai ake kanga a kamamate, tao taian *dangerous chemicals* ke. Tao e na taraia naba te Tautaeka bwa e na kona naba ni karinaki ibuakon aekan maange ake kanga e na iai te kabuanibwai ae e na riki iai nakon te botanaomata, tao tera angana ae e na konaa are ngai ngkana I kuka ao N na kabaeaki i aan te tua bwa N na riai tao ni kamenaa n te tabo teuana ae e na mano ae e na aki kona n reke iroun ataein au auti, ao tao anne naba teuana te anga ni ibuobuoki. Ti ataia bwa e rangi ni kainnanoaki te *gas* aei ma ti na kanga ngaira n tararuaia ara ataei, ao I taku bwa iai tibwangan te Tautaeka ngaira naba iai tibwangara, ao tao ti na bubutiia naba taan kairiiri iaon abara ae Kiribati ke, ti na manga okiriia naba kaain te Ekaretia e rangi ni korakora naba bwanaaia ibukin tao buokan ana waaki te Tautaeka are e na wakinna ni katanoataan buakakan te aeka ni *gas* aei, tararuakiia ataei bwa a na aki tatakakaro ma ngaia ke bon kauringaakira ngaira ake ti kakabongana bwa ti na aki karaeaa n te aki akaka n te aro are e na aki kona n reke iroun te teei ao e na aki reke te kabuanibwai n aekakin ae ti nanokawaki n ongo ae a tia n reke. Ao tao aikanne kanoan tabeua ara marooro ni boutoka nakon te kaoti ae moan te kakawaki aei ibukin kamanoaia ara ataei, natira ao tibura ake ngaiia ake ngaia e na riai ni kakawakiniia, ao tao ai bon te bubuti naba nakoia tao ara botaki n unimwane ngaiia naba aika a rangi ni korakora naba bwanaaia iaon abara ae Kiribati ke, bwa a na ibuobuoki naba n te itera aei ao ai boni ngaira ni kabane ake ti kabonganai taian *gas* aikai ao ake iai natira aika a uarereke bwa ti na taraia bwa a na mano man taian bwai aika a kamamate aikai. Tao ti ngaia ane ao ti boutokaa te kaoti, e rabwa.

Tibiika: Ao ti a nakon ara tia marooro are imwiina n tauan mwiin au ara Honorable Taoaba Kaiea, e nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tibiika, e rabwa te kaoti aio. Tao imwain ae N na marooro ao I a bon moa ni karabwaia moa Taan Tei aikai te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta ao te Tia Tei temanna mai Abaiang n ae kanga n tein aia kaoti ngkai. Ao e koaua te kaoti are e moan tabekaki n te moan tai te Tia Babaire, kanga e bon rekereke naba ma aio a *related* taian kaoti aika uoua aikai te Tia Babaire. E koaua ngkai ti tabe n ongongora kanoan are mai mwaina ao tao e kakawaki bwa ti a kanakoi naba bwanaraa tabeua ni kaineti ma baikara ibuobuoki ake ti konaa n anga. Ao e koaua n aron are e mwaneweaki te Tibiika mai mwaina, tao e koaua I rangi ni kakoaua ngai te itera are irouia tao te roro are e uarereke ma te roronrikirake bon aomata aika a korakora te kan kakatai irouia, ao tao riki ngkana e korakora naba kanga tangiran te kan mamanging irouia. Ngkana ikeikenakin te *butane* bon tangiran te kan moi manging ke tangiran te manging bwa ko na taanoi aongkoa ko na manging, ao e koaua anne. Ngaia are ni korakoran aia kakatai ataei tao n taai akekei ao aomata naba n taai akekei ao aomata n taai aika ao ataei naba n taai aikai ae te roronrikirake, a otinako mwiia tabeua aika a raraoi ao bon angiina e buakaka ke, bwa are boni bwaai ae aki atai aroia. Nanona ti bon konaa ni kangai, baika a boitin aika a aki mena. Ngkana ti warekia mai moana te Tia Babaire, e ngae ni ikeikenaki te bentin e nimaki, bwaan te wanikiba e nimaki te *spray* e nimaki te bingko e aera riki te Tia Babaire. Ni karokoa ngkoi I a roko n te *butane* ae e a manga ikeikenaki te *butane* bwa a na manging naba iai ara ataei te n aia kakatai akanne ao e bon kananokawaki bwa a na bon bane ni mate n tokin te tai aio te Tia Babaire, e ngae ngke ti na boni bane ni mate ma e kakawaki bwa a na atai bwaai aikai te Tia Babaire bwa a bon *poison* ao a kamamate. Ma e koaua kanga ara ibuobuoki mai ikai te Tia Babaire ma ngai irou I taku bwa e kakawaki bwa ti na bon katuruturui bwaai aikai nakoia ara roronrikirake, tao te Onaoraki are tabena antai riki ke, are ibukin kakawakin te bwai aei bwa a na tuangaki te botanaomata bwa e bon boitin ao e kamamate, e na tataekinaki n te rerio irabwi te tai, e na katokaaki iaon te beba bwa irabwi te tai, e na katokaaki iaon te *social media* bwa e kamamate te bwai aei ao ngkana kam ikeikenna ao tao ti nimabong ao ke tao irabong ao kam a mate naba. Are iai te koraki akana bon taan rabakau iaona, ngaia are I taku bwa ngkana a nora aikai ara roronrikirake ao I taku bwa e na bae ngkanne ni kauarerekea aron kanga kan kabonganaan te bwai aio irouia te *butane* aio ibukina bwa ataia bwa ngaia ni bon tokin te tai ao a na mate, ao e koaua tao a na abwabwaki mauia. Ngaia e koaua ti nanobwi mauia naba ara roronrikirake bwa are ara roronrikirake ni boong aikai

boni ngaia taan kairiri nakon te ingabong te Tia Babaire, ake ti taku bwa a bon raa ao a bon tuai atai naba raoi bwaai aika a na reke iai n te kangaanga, ao tabera ngaira taan kairiiri ao akanne ni ikotaki ma ara Botaki ni Mwakuri, te Tautaeka bwa ti na riai n raa, ni kateimatoa aron aio. E kakawaki te Tia Babaire bwa e na mataata aio ao n teretere aio nakoia te botanaomata bw ae oanga n ae e aera, e moaraa riki te roronrikirake are kanga ngaia ae e rangi n taketenaki moa n te tai aio bwa e a karaoi mwakuri aika tao e na uotiia nakon tao te aoraki ma te mate, n tokin te tai ngkana ti taku bwa anne e aki kantaningaia te Tautaeka bwa e na riai ni kakaea riki angana. Ma e aoria, aikai ara ibuobuoki tabeua ao ti a bon butiia riki te Tautaeka bwa are e koaua ti ataia bwa a rawata taan rabakau inanon te Tautaeka aika a konaa n anga te kabanea n tamaroa ibukin aikai man botaki aika a kakaoko. Ti a bubutia te Tautaeka bwa e a karaoa aio ibukin e kaoti ae e rangi n tamaroa aio ao ti kaitauia riki Taan Tei aika a karineaki aika uoman aikai ibukin aia kaoti aika a bon irekereke aikai are ti taku bwa a na konaa ni kateimatoai aroia ara botanaomata ngkai ao nakon te ingabong. Ko rabwa te Tia Babaire, I a katokia ikai.

Tibiika: Ao are ara tia taetae are imwiina I a kanakoa nakon Hon Betero Atanibora, e nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa madam Tibiika. A taku bwa e bon raoiroi naba ae e na reke au tai ni marooro n te kaoti aio kioina bwa kanga bon bwebween au kaoti. Ao aio kanga rinanin utuuna ma e a uouotaki rikaaki riki te ririki bwa aio ngkanne e a kabonganaaki irouia ataein te primary. Arei tao e moa mai irouia ataein te JSS, are mai mwaina are te kamanging ao ngkanne aio ai te primary. Ngkana tao ti te primary tao e nang roko irouia ataein te pre-school.

Tibiika N na titirakiniko ni kangai, antai ae e moan karekea te aekaki n anua anne bwa e na katekeaki ana meetera. E bon riai ni kakaeaki are e moan kunea te aekaki ni iango anne, bwa e a reke naba mai iaa te reirei anne ao e a kabutanakoa naba, ao e rangi ni baitii butinakona. Au kantaninga e bon buti mai iaon Tarawa Teinainano ma Betio bwa are bon te town kanga nnen te botanaomata, ao ngke a kanakoia aia ataei nako aonnaba, akea bwa ti a kawa ngaira kaain Abaiang ngke e a kaoti te bwai aei. N te tai are e moan notice ana kaoti te Tia Tei ao I marooro ma ngaia, teuana te wiiki imwiina ao I a manga nakon te Tia Tei, te Tia Tei ko ataia bwa tera ae e riki? E a text te MA mai i Abaiang ao e a bua maiun temanna te teei ae 11 ana ririki, ataein Koinawa ae e maeka irarikin Morikao. E a kuneaki ni wene iaon te bono. I nanokawaki n taekina aio ma aio te fact, aio raoi te

koaua te rongorongo ae a riai n ataia ataei bwa e bon rangi ni kamamate te *butane gas.* Ao tiaki nanona bwa ti nang kaungaiia ataei n tuangiia bwa kanga e aki nang kamamate e raoiroi. E raoiroi bwa te oi ni kaoti te kaoti aio bwa e a manga tuanga naba te Tautaeka bwa tera ana aanga, are nanona tiaki tii te Tautaeka boni ngaira ni kabane. Bwa mauriia ataei bon tabera ni kabane, mauriia ataei bon tabera ni kabane. E koaua bwa e a bebete boon te *butane gas*, ao tao ngkana ti a manga iangoia bwa tao ti na kangai, e nang bae karokoan te bwai anne. A mwaiti aomata ngkai ae a kabongana, a kabongana n te kuuka n tain te kabane, bwa e rangi ni *portable* aron kabonganakina ao e rangi n tikiraoi, e baitii riki mwain te kuka iai, e kabebetea aron katokan kainnanoa, n akean iangoan ae e na reke te kangaanga n te itera anne, ao I karaba te Tia Tei mai Abemama te Minitita n te Kaaitara n aron are e taekinna bwa tera te anga naba ibukin kawakinakin taian *empties* akanne. Bwa n tabetai ataei tao a akea aia mwane ma ngaia ngkana ko kauka naba te bwai anne ko konaa naba ni ikeikenna, are iai nako nikiran kanoana teutana arei ko karina naba bwairim iai. Tiaki nanona bwa tao aongkoa I a tia ni karaoia ma I kataia naba n titirakiniia ataei ake a kabongana te bwai aio. I rangi n nanokawaki ngke I ongo bwa ai antai ataei aika a kabonganai aikai, ao tao antai ae e na ataia ao ngaia bon natira nako. Ti a bon aoriia ngaira ni kangai ke, ti nako ni mena n ara party ao ti aera, ao ngaia tao bon ara ataei naba ae a bane n uauaa n te *butane gas*. E raoiroi riki ae a uauaa n te kanre nakon ae a na uauaa n te *butane gas.* E a bon nang kananokawaki ngke ti ongo bwa te tei arei tao e aranaki bwa tao e kamwaruaaki, e a kuneaki n wene ma baina ae e taua te *butane gas*. Ngaia are e kakoaua bwa bon te *victim* raoi man te bwai anne. Ngaia are I nanokawaki n taekina aio bwa tao e koaua tao e riki mai i abau ao kanga e a moanna naba n nako te katanoata ao I karabwa te MOE ke te Education bwa e a kanakoa naba ana katanoata n te tai ae e rangi n tawe imwiin te bwai are e a tia n riki arei. Ke tao e a kaman nako riki imwaina ao tao e na reke naba ke e na aki, ke tao a mena kaaro aikai tao a na kaman nora natiia anne bwa e na kabongana ma e na kanga ataei, ko na kanga ni iriira naba natim? Ngaia are aio naba tao e na riai naba ni karekea naba te anga n *allowance* iroua taan reirei bwa a na bon tararuaia raoi ataei, n te aro bwa a na bon *make sure* raoi kaaro bwa e oki aia ataei ao akea te bwai ae e na reke nakoina, a mauri man te kangaanga are te manging ao a mauri naba n te kangaanga ae kabonganaakin te *gas.* Ngai naba temanna te Tia Tei mai Abaiang ae I boutokaa te kaoti aio, ibukina bwa aio e a bon urua mauriia ara ataei, ao te teei are e mate arei ai tibwa 11 ana ririki, iai riki aika a uarereke

akana a teimatoa naba ni kakabongana. Ngaia are tera te kantaninga ti na butiia te Tautaeka bwa tera ana aanga aika a bati, ao tao aio e a bon roko n te tai are ti a kainnanoa ngkanne taben te rabwata are taian *security service* are te *community,* bwa a na riai ngkanne ni kamarurungiia, ao a na riai ngkanne ni kamarurungiia n tararua are mwiin tao tera, te reirei, a nako n tararuaa bwaai akanne bwa baikara ake a kabonganaa. Tao man taeka akanne Tibiika ao I boutokaa te kaoti, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei ao N na boni kanakoi arami n aron are I a tia n taua mwiin are kateitean baimi bwa are e na bon reke ami tai bwa 5 te miniti. E a nakon ngkanne Hon Boutu Bateriki, e nakoim te marooro.

Hon Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika, ao I kukurei naba n anga au marooro iaon te kaoti are e a tia n tabekia raou n Tia Tei ae e karineaki mai Tarawa Ieta te Tia Babaire. Ao e koaua te MC, kabwara te bure te Tibiika, bwa are I a rangi n reke iroun raou ae irariku aei bwa are ai bon te MC naba mai moana.

Tibiika: Te Minitita kam a tia ni uaia ni boraraoi ngkami akana uoman Minitita bwa kam nang aranai bwa te MC n te tai aei, ao e nakoraoi, e nakoimi.

Hon. Boutu Bateriki: N na reitanako au marooro te Tibiika. E koaua ae ngkana ti taraa te kaoti are ana kaoti raou n Tia Tei aio ao I taku bwa e bon nang bongana, e rangi ni bongana ni kaineti ma aron tao e koaua kabonganana inanon te tai aio. E koaua e a moanna n raa, e nang manga karekea te kangaanga ae e rangi ni bubura iaon ara tabo riki iaon Tarawa Teinainano ma Betio ngkai te botanaomata ae bon angiina iaona. Ao e koaua te Tibiika ae ngkana ti taraa te kangaanga aio ao e bon nang rekereke ma aron te kaoti are mai mwaina ane e a tia n tabekia te Tia Tei mai Abaiang. I taku bwa anne te bwai ae ngaia I rangi ni kan taetae iaona te Tibiika n te tai aei bwa I taku bwa e bon nang bongana te kaoti aei bwa aio butian te Tautaeka bwa tera ana aanga ni ibuobuoki iaon te tabeaianga iaon te kangaanga ae e riki ngkai irouia te roro ae e tabe n rikirake. Ngaia are I taku bwa ngke I taraa te kaoti aei ao e bon nang irekereke naba ma aron au tabo ni mwakuri ae tao te Kauntira, ao e koaua bwa e mena i aau te Kauntira ao I taku bwa te kamanging e bon nang rekereke naba ma aron anganakiia te license aomata ni irekereke ma aron kabonganaan te kamanging. Bwa I taku bwa te kamanging e rangi n reke ma aron kabonganaan te *butane* bwa I taku bwa angiina ngkai te roron rikirake ngkana iai angiia bwa tao a manging ao a tibwa konaa ni kabongana tao te *butane* kanga anne n au nonori ae e memeere ma I taku bwa anne naba raoi norakina nanona te tai aei are

ngkana e aki rangi ni korakora te tararua iaon te kamanging ao e naba n rangi n korakora naba te kangaanga iaon kabonganaan te *butane gas.* Ngaia are I taku bwa n te tai aei ngkai ti mwanewea aron te kangaanga aei te Tibiika ao I taku bwa ti bon nang kaungaiia naba kaain ara Kauntira iaon ara abamwakoro aika a kakaokoro, bwa I taku bwa aio naba teuana tabeia ae a na tararuaa aron te rau, te mweraoi ao riki te reirei, kaungakiia ara koraki aika iaon abamwakoro riki ara tabo ae South Tarawa ma Betio ao tao Tarawa Ieta bwa e bon nang kaan naba. Ti na kaungaiia naba te koraki aikai bwa ngaia naba teuana angatain te Tautaeka are e na konaa ni buoka te kangaanga iaon te itera aei, ngkai ti kakoaua bwa e nang moanna n nang kabonganaaki te *butane* ao I taku bwa anne teuana mai ibuakona ae ti na kakorakoraia naba ara Kauntira ma ara kaubure ake a tararuai kaawa nako bwa a na teimatoa n taratara iaon itera aikai bwa a na aki rang kabonganaaki. Ao e koaua te Tibiika ae e bon rangi ni korakora tao taian kangaanga n aekakin itera aikai ao e koaua ae kanga e a tia ni mwaneweia te Minitita are ngaia are e kaekaa te titiraki aio te tabeaianga ni kangaanga aikai ao tao e koaua tao bon teuana mai ibuakona kanga tao te kaongora te *awareness*, tao e koaua anne naba teuana ae I taku bwa kanga bon akea ngkai ataakina irouia ara roro n rikirake ao akea naba ataakina irouia Aaro ae e rangi ni kabonganaaki tao te *butane* n te tai aei bwa a na aware iai kaaro ao tao tiaki naba ti tao te *awareness* I taku bwa bon teuana naba mai ibuakona ti na taraia boni kaaro, bwa are I taku bwa boni kaaro boni ngaia raoi taan boaia natiia ake aki toki n nanako n te reirei ni katoa tai, bwa I taku bwa bwaai aikai a bon reke naba inanon te ikoikotaki, ao ai ngaia ae e kona ni karekea te ikoikotaki ao e karekei taian wawaaki aika a aki rangi n raraoi ane ngaia ae a konaa ni karekea te iraraang iaon kabonganaan tao te *butane gas* ane a konaa ni karekea te kangaanga nakoia ara roro n rikirake, riki iaon ara tabo aika a kakaokoro iaon Kiribati. Ngaia are ti na kaungaiia naba ae bon te utu aika a kakaokoro n taabo ake a ongora te marooro n te tai aei bwa tera ngke arona bwa a bon kateimatoai moa nanoia ao n tararuaia raoi moa aia ataei bwa I taku bwa e nako naba bon man te utu aika a kakaokoro. Ngkana iai te tararua ae e rangi n nakoraoi inanon te utu ao e na rangi ni bebete naba aron te uota n aron waaki aika a konaa ni karaoaki. Ao tao e bon koaua te Tibiika are iai taian kauring aika a rangi ni kakawaki naba, kauringakiia naba ara botanaomata aron kabonganaan bwaai aikai bwa e na bon nang kakamaaku ao e na iai bwaai aika a na riki, a na rooti maiuia ara ataei. I taku bwa tiaki te bwai ni manikangareaki, bon te tabeaianga

ae e rangi ni koro arona raoi, e rangi ni kakawaki ibukin maiuia ara ataei ao I taku bwa aio ae ti na riai ni karaoia ni bon ibuobuoki imarenara ngaira man te utu aika a kakaokoro ao riki tao n ana rabwata te Tautaeka are a tia ni mwaneweaki inanon te tai aei. Ti na bon bane ni ikarekebai ao ti na ibuobuoki ibukin te kangaanga ao tobwaan te kangaanga ae e tabeaianga iai tao Taan Tei ae a tia n tabekia inanon te tai aei. Ao tao man au marooro akanne te Tibiika ao I boutokaa te kaoti, ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon te Tia Tei temanna mai Tarawa Ieta Hon Terieta Mwemwenikeaki, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua ngai naba temanna ae I rangi ni boutokaa ana kaoti raou n Tia Tei mai Tarawa Ieta. Te bwai ae I rangi ni boutokaia riki raoi bon aron tabekakina ao taekan te kaoti are e mwanewea iai bon te tabeaianga, te raraoma ibukiia te roronrikirake. Ao e koaua ngkana ti taetae iaon te roronrikirake ti a taetae iaoia te roro are tao man 16 nakon tao 24 ke 26, are iai ataein te reirei naba iai ao iai naba ataei ake a kitana te reirei, ao iai naba ataei naba ake akea aia karo ake a na mwaneweaki naba n te kaoti aio. I taku bwa ti bon riai n raraoma bwa are tao aio e a bon kaotia ae kanga ara roronrikirake e a bon moanna ni korakora te kangaanga irouia, ngaia are I karabwarabwa ngkai e tabekai te Tia Tei ae raou n Tia Tei mai Tarawa Ieta. Ao tao e aoria ngke tao e ti tabeaianga n are kabonganaan tao te *gas* ma I rangi n noria bwa aio tao ai te tai naba iroun te Tautaeka ngkai e bubutiaki ni bon moantaai n nora aia kangaanga te roronikirake ae a mena inanona. Ao I karabwa ana kaeka te Tautaeka n aron bwaai ake e a tia n tibwauaia bwa aron totokoan ao katokan te kangaanga aei. Ao tao teuana ane e kona naba ni mena inanon bain te Tautaeka ao tao bon taian botaki n Aro ao tao rabwata ake iai aia konaa iai, kanga te *programme* are e aranaki bwa tera te *counseling* bwa ti ataia bwa aio teuana te *programme* are e aki bati n rangi ni kakorakoraaki iroun te Tautaeka ao ti ataia ae iai inanon bain te MWYSA, ma are tao e aki kakorakoraaki ibukina bwa e bon aki tau aomata ake aranaki bwa bon taian counselors ake a tia n *qualified* ao a bon kona ni kaira maiun te aomata are e a tia ni maiubuaka ke te aomata ae e nang reke inanon te kangaanga ao a konaa ni buokia nakon te maiu ae e raoiroi, e na riki bwa te aomata ae e kona kanga ni katibanakoi man kangaanga aika a kona n riki n te maiu aio. Ngaia tao teuana anne te *area* ane I kan butia naba te Tautaeka bwa e a manga noria ni kakorakoraa riki aron te *programme* ane te *counseling* ane e bon mena n ana waaki tao rabwata riki tabeua akana iai naba aia konabwai ni karaoa aio nakoia ara roronrikirake, riki tao bon

roronrikirake ake akea aia karo. Are ngkai ti taetae iaon te roronrikirake tao aio ti taetae iaon te ririki ae tao man 16 nakon 21 ao iai tabeman akea aia karo, ao a bon tangira buokaia ngkanne, e kona ni iai tera ngkana boni iai taian *programme* aikai n rabwata aika a kakaokoro ake a na kona ni buokaki iai koraki aikai. Ngaia are tao aio kanga buokakin te kaoti irou ae e rangi ni korakora ao tao au iango ni ibuobuoki tabeua aika a konaa ni ibuobuoki. I taku bwa iai te rongorongo are e taekinaki n te kaoti ae e nako are e kangai, e a rangi n kai reke te *beer*, ao te *gas* aio e rangi ni boraoi naba ngkai bwa tao $2 ao e a reke naba te *gas* ae e uarereke, ao I a raraoma riki irouia rooro ake a mena 18 aia ririki nakon 20 tabun bwa are a boni kona n reke aia mwane ngkai n te tai aio.

Ti ataia te kantaninga ibukin karekean aia mwane bwa a na buokaki kainnanoia ma tera ngke e kona ni iai boutokaan reken aia mwane bwa a na boni kabongana raoi ni kabooi bwaai aika a bon kainnanoi nakon are tao a nang bane ni kai karekea te aekaki ni bwai aio bwa e rangi ni boraoi n te titoa. Ngaia are I boutokaa te taeka are ti a bon riai n raraoma ao n tabeaianga irouia te roronrikirake n taai aikai, ngkai a moanna n rinnako inanon kangaanga aika a rangi ni mwaiti, ao teuana mai ibuakona e katereterea raou n Tia Tei are kabonganaan tao te *gas*. E rabwa Tibiika ao I rangi ni boutokaa ana kaoti raou n Tia Tei mai Tarawa Teinaieta.

Tibiika: Ara tia taetae are imwiina, te Tia Tei temanna ae e karineaki mai Nikunau Hon Tauanei Marea, e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I kukurei naba n anga au boutoka nakon ana kaoti temanna te Tia Tei ae e karineaki mai Tarawa Ieta are e kaota te tabeaianga ao te raraoma ao e butia te Tautaeka ibukin ana iango ma ana babaire ni katoka aron ikeikenakin tao te bwai ae te *butane gas*, ao e koaua te Tia Babaire, eng kai ti ongo aio ao e tabe n rikirake te tabeaianga ao te raraoma. Eng ngai naba I bon raraoma naba irouia ataein au abamwakoro ae Nikunau bwa are tao bon te *butane gas* ke te bwai aio tao bon te bwai ae e boou ke. Ao ti ataia bwa aio tao boni kanoan te rikirake ao ngkana iai te rikirake ao tao boni kanoan naba te rikirake iai kangaanga aika a na airiri ma ngaia, ao e koaua tao aio ngkanne ae ti a kaitara ma ngaia te *butane gas* ke, ao ti ataia bwa e rangi ni bongana, te *portable gas* ae e a rangi ni bwainaki ngkai ke, ao e a roko naba n ara abamwakoro ngaira i Nikunau. I ataia bwa e a roko naba n ara abamwakoro i Nikunau ao kai ti a ongo ngkanne ae manga iai te kangaanga ae e riki iai ao e koaua e rabwa te kaoti aio bwa e rangi ni kaota te tabeaianga nakoira ngaira

aika ti ongora n te tai aio. Ao I boutokaa aron te tabeaianga iai ao tao aio tao ai bon reitan naba au marooro iaon te kaoti are mai mwaina ke, ao are e bon irekereke ke. Ao N na manga kaoka naba te aekaki ni kantaninga are e rangi ni kakai reke, ke tao n aron are e taekinna te *leader* n te Kaaitara ao te Tia Tei mai Abemama e a raea ke, bwa are n tabetai ti tia ni kabongana ao ti karenakoa ao e kona ni iai nikirana ke, ngkana e katiiaki ao e kona n ae iai naba tao teuana ke. Ngaia are ngkanne tao e koaua tera ngkanne ae ti na karaua ni iangoa ngkanne aio tao bon te Tautaeka ae e na karekei ana iango iai ao e na kona n totokoi aron reken taian kangaanga aika, ngkai e a tia n riki ao I taku bwa e kakawaki ngkanne bwa aio te reirei nakoira. Ao ti karabwa naba tao antai Ministries are a tia n nora aio ao a kanakoa a katokaa aia katanoata tao bon man te Ministry of Education of te Ministry of Health ke, te Ministry of Commerce I a tia n nori iaon aia facebook, ae a katokaa te katanoata iaon te *butane gas*, tamneina ao taian bwai aika a na reke te kangaanga iai, e na rotaki te kaburoro e na rotaki te kirene, e na rotaki te ato ao e na reke te katikitiki te ruru, ao e na rotaki te taratara ke. E na konaa ni karekea te mate ae e karina, ao anne te katanoata ae I taku bwa e rangi n tikiraoi ke. I taku bwa tao bon te reirei nakoira ngkai te bwai ae e boou ao aio ngkanne te bwai ae e na riai ngkanne n taraaki te kangaanga iaon te *butane gas*. Iai te kaetieti ae kanga e rangi ni kakabonganaaki iaon bwaai aika a kona ni karekea te kabuanibwai nakoia ataei, ao tao N na taetae ni Imatang ae e aki toki ni mwamwakoro iaon bwaai ake a na kabuanibwai iai ataei ae e kangai taekana, keep out of reach of children ke, anne e mwamwakoro ao I tuai naba n rangi n nora te *gas* aio ao I taku bwa e na boni bae naba ni iai iaon te *gas* aei ke. Ma tao e koaua bwa n tabetai ti aki rangi ni kakarekea ara iango iaon kaetieti akana a mwamwakoro naba iaon taian *products* ke tao taian bwai ke. Ma e rangi ni kakawaki aio ke, ao e na karekea ngkanne tera, N na manga okira naba ngkanne kanga au kantaninga are I moan taekinna naba n au moan marooro iaon te moan kaoti te kaoti are mai mwaina ke, are e rangi ni kakai reke ao e koaua ngkanne are ti na kanga ni kararoaa mai irouia ataei, bwa are ngkana ti bon karaeaa e na kai reke irouia ataei aika a kawakawa ke. Ngkana ti katokaa iaon te taibora tao e na kai reke naba irouia ataei akana a konaa n tei irarikin te taibora. Ti katokaa iaon te taibora tao e a moanna n raroa riki ma e na kona naba n reke irouia ataei ake a na kona n roota te kabwate ke. Ao ngkana ti a kararoaa riki n te tabo ae e na rangi n raroa a na akea ae e na kona n rootia tao e na rangi n rietata ke e na rangi n raroa ao e na aki kona n reke irouia ataei, I taku bwa anne

te kantaninga. Tao tiaki nanona ngkai bwa tao ti nang roko are e nang aki roko ikai, tao e na bon akea rabwatan te *gas* anne ikai, anne e a bon rangi n raroa iaon te raroa. I taku bwa tao e na manga anga bwanana te Minitita n te Commerce iaon aio bwa kanga e a manga kinikinikaki naba te *private sector* ke, ma I taku bwa taian bwai aika a bongana ma e na riai ni iai babaire, iai iango aika a na karauaki raoi ni kaweneaki ibukin tararuaan bwaai aikai. Ao I boutokaa te aekaki naba ni iango are te disposal ke, eng bwa ngkai kanga tao e nang bon moanna naba n reke bwa te kangaanga ngkana a karenakoaki n aki akaka. Ma e koaua ae tera ngke e reke ana iango te Tautaeka bwa e na kakaai nnen kawakinan taian tiin aikai ke, ao tao bon aron kabonakoana, e na karauaki naba ni barongaaki naba bwa e na aki naba, tao ti nang reke naba ngkanne ae ngkai ti a ataia ngkai tao ti nang aki naba kakabeabeaniia ara ataei bwa a na nako naba ni kabooi taian *butane gas*. Ko rabwa te Tia Babaire ao n au marooro aikai ao I boutokaa te kaoti aio, ko rabwa.

Tibiika: Ti a kabanea iroun te moan maroro iroun te Tia Tei mai Kiritimati, Hon. Bakaia Kiabo ao ti a motirawa naba imwiina, e nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao imwain ae I kanakoa au marooro ao I kakoaua naba ao e kakoauaki bwa aio au moan marooro naba n te tai aio kanga inanon te Auti n Tei. Ao te moan tai naba n ongo bwanaau kaain Kiribati ao riki kaain au abamwakoro ae Kiritimati. Imwain ae I kanakoa au marooro ao I a bon rimoa n anga bwanaan te kamauri ni moa mai iroun te Tibiika ae ko karineaki, ara Beretitenti te Kauoman ara Minitita ao ai boni ngaira ni kabane kaain te Kaaitara kaain Nuka ao ai boni ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri.

E koaua ti kaitau n te kaoti are e a tia n tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Tarawa Ieta. Ao ti kakoaua naba ngaira kain Kiritimati ke kaain te aono ni mainiku bwa e a roko naba ikekei ke, mwiina kam taku bwa e tuai roko ikekei. I taku bwa e tuai n roko i Tabuaeran ao Teraina, bwa e na moan rooroko moa kangaanga i Kiritimati ao ai tibwa mwiina Tabuaeran. Ao I taku bwa te kangaanga aio ao I taku bwa ngai temanna ae I kakoaua i aon Kiritimati bwa iai te botaki teuana ae ti a tibwa iria imwain mwanangara naba ao temanna te teei ae e kamanenaa naba ao ai tibwa anne tao te man *case* ke te kairaua ni *case* ae iaon Kiritimati. E reke rokona naba i Kiritimati tao boni mai irouia naba n rokon kaibuke n taai aika a nako iaon Kiritimati ao tao iai ataei aika a kamanenaa mai iaon Tarawa

ao a manga roko ngkanne ni kabutaa iaon Kiritimati. Ma ti kaitau n te kaoti aio bwa ngaia e a tia n reke te kangaanga iaon Kiribati ke iaon tao Abaiang n aron are e a tia ni maroroakinaki ao ti rangi ni kaitau ngaira kaain te Aono n Raina kai e a roko i abara ao ara kantaninga bwa te Tautaeka e na kakaea angan totokoan te aekaki ni waaki aio ae kamanenaan te *gas* ae te *butane* bwa e aonga naba n aki reke te kangaanga nakoia ara ataei. Ao ti butia te Tautaeka bwa e na waekoa ana babaire iaon katokan te aekaki ni waaki aio, ao ti kaitau nakon marooro ake a tia ni bane n tabekaki ma I taku bwa a boni bane ni koaua, ao I taku bwa ngkana ti buokia naba n ai aekakin kabonganaan te tua ibukin kabonakoan te moko nakoia ataei are i aan te ririki ae tao iraua are a na aki anganaki ataei ao I taku bwa anne naba e na buoka te itera anne ke. Ti kakoaua naba bwa n te mwenga e boni kuri kangaanga n reke bwa ti bon ataia ara ataei bwa ti boni konaa n tararuaia ni mwengara ma a na bon riki n taabo aika a raroa ma mwengara ke, ao e na kona naba n riki man titoa bwa a na anganaki ataei ao a na kona ni kariaiakaki ataei.

Ti kakoaua naba ngkai bwa ataei a konaa ni kabooa te aeka ni *gas* anne bwa e tuai n tabuaki. Ngaia are e na kabirimwakaaki te tua bwa ngkana e birimwaaka te tua ao e na waekoa naba n toki te kangaanga ao ni mano ara ataei ni kabane, ngaia are e tataekinaki bwa kaubwain Kiribati nakon taai aika a na roko. Tabeua akanne te marooro te Tia Babaire ao ti a rangi ni kaitau riki ngkai e reke ara tai ti a manga roko ni kaea te bowi, are ti aki roko n te bowi ae e nako ao ti rangi ni kaitau ke. Nanora te kan marooro ni biira aika a nako n taian biira ake a tia n tabekaki, ti rangi ni kan marooro n anga naba bwanara iai ao ni kaotia bwa ngkana ti taetae n te tai aio ao a ataia kaain raoi Kiritimati bwa ti a tekateka inanon te Auti n Tei, ao a kakoaua bwa ti a roko iaon Tarawa. Ngaia are nanora te kaman kan taetae ke, ma ti a kaitau bwa e a reke au tai n taetae inanon te biira aio ao I rangi ni kaman kan taetae naba ni biira aika a nako, ma I bon raraoma bwa mwiina a na bwakeeke au marooro bwa ti wii ni marawa moa ke, ke tao te wae ni marawa. Ngaia are I taku bwa e a bon toki korakora mwiin marawa te taanoi ao I taku bwa ngaia e a tabeka tera, n te tai aio I a bon kukurei ni katea baiu bwa N na marooro naba inanon te biira aio bwa e aonga naba ni kakoauaki irouia kaain au abamwakoro bwa I a tekateka inanon te Auti n Tei. Ko bati n rabwa te Tia Babaire, ao e bati riki n rabwa te tia tabeka te kaoti aio ao I boutokaia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa anne naba are te kabanea ni marooro ni moan mwakoron te bwakantaai aei ao iai

riki aika a na marooro, ao I a bon ti anganiia naba akana I a tia n tauii mwiin araia ngkana ti oki ni bwakantaai ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti bwa iai ara bwai riki are teuana are imwiina bwa e aoria ni bane raoi kanoan ara Oteta Beta aei. Ngaia are ti a motirawa moa ibukin te *afternoon tea* ao ti a manga kaitibo ikai ni iteran 4, ti a motirawa moa.

BREAK FOR AFTERNOON TEA

Tibiika: Ao ti a reita ara marooro iaon ara kaoti arei, ao ti a nakon ara tia marooro are imwina. E nakon te Minitita ibukin Bitineti, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tibiika. Ao ngkai au moantai ni marooro imwin te break aio. Ao bon te kamauri riki nakoira ni kabane ni moa mairoum te Tibiika ae ko karineaki, am taani mwakuri ao ngaira ni kabane aika ti roko n te tai aio. Kam na bane moa ni mauri!

I aki naba mwaninga taekaia kain abau are i Tabiteuea Maiaki, I a kamauria naba.

Ao e koaua te Tibiika, n te tai aio ao ti marooro iaon te kaoti are ibukin kanga noran te kanganga ae rekereke ma te bwai ae e aranaki bwa te Butane gas are kanga e kabonganaki ngkai n te kuka.

Ngai ngkanne tao N na marooro. Ma imwan ae N na marooro ao N na ti kaotia bwa I boutoka te kaoti aio. I boutokaia ao N na boni karini iango naba n aron are e a tia n tabekiarake marooro ake mai imwaina ao riki te *Leader* n te Kaitara.

Ao e koaua tao te kanganga aio, te kanganga ae e rangi n booureirei. Ao e raoiroi ngkai e moantai n tabekaki bwa e nang riki ngkanne maroroakinana man itera aika mwaiti. Bwa tera ngkanne aron totokoan te kanganga aio.

Ao e rabwa te Tia tei mai Tarawa Ieta ae e a tia n tabeka te kanganga ae a tia maroroakinna n te tai aio.

Ao e koaua e rangi n boou naba kabonganan te bwai aio ao e bon rangi n boou te kanganga aio.

Ao e koaua tao ngaira ngkanne man ara itera man te Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti. Kanga ti a tara moa aia itera bitineti ngkai bon te bwai ae kakawaki naba bwa kanga e karekea aron te karekemwane irouia bitineti ae e rangi n raoiroi.

Ao ngkana ti a manga karuorikakia riki nakon taraia te koraki ake kabongana, kai bon te bwai naba ae e rangi n raoiroi n aron kabonganana. Tao e koaua ae e rangi n kakawaki ae ti na tarai naba itera aika mwaiti. Bwa are aio naba e totokoa naba aron te kanai ai. N taabo aika Betio ma Tarawa Teinainano, tao ngain au tabo ae

Tabiteuea Maiaki bon te tira te boua ma niniboua ma te ewanin.

Ma Tarawa Teinainano ao taabo ake kanga a bon rawata te aomata iai, e karako te aia. Ngaia are tao e na taraki riki itera aikai, ao riki e a boni kawa te aine. Bwa te bwai aio ngkana ti a manga katokia ao te aine e a boni kawa, e minorake buraen matana ietan te ai ngkana e nang kanai ai ni katoa bong. Eng e na manga tekateka naba te aine ni kanai ai, ao e aki ti minorake buraen matana ngkana e kanai ai, e buai ai. Ao ngkana e buai ai te aine ao e a manga maono, e a bon rangi n karautaeka ao ko aki kan ikeikena boina ngkana e a reke te aekaki aei.

Ngaia are kanga ngai N na boutoka moa te itera anne iaan are tao e na kakaeaki angana ae e na aki *totally banned* te bwai aio. Ma ti na tobwai kanganga aika I taku bwa bon ara kanganga riki.

Ao I taku bwa ngaira ti boni ngarengare ikai ao tao boni ngaira naba tabeman ae ti rangi ni baititi ni kabongana te bwai aio.

Bwa e bebete naba kabonganana nakon te titobu. Ngkana e a manga urarake te titobu ao e toka buaka am titobu, neiko kai e a boi karatin raom aio ao kai a bono ikera. An teirake moa. E a manga teirake anne.

Nakon arei ae ko ti kangai naba ao e nako naba ao ko uati ao ko a manga oki.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki ikai te Tia Babaire ae ti na noria, bwa kanga e boni kanga raoi n reke te kanganga aei. Ngaia are ti na moantai ni karababai ara marooro iai imwain ae ti a boni kangai; an tai karokoa ao e buakaka. Ma ti a kataia riki ni kakaei angan riki tobwakia.

Ao e koaua, I boni marooro naba ma teuae raou ae te Minitita n te *Communication* te Tia tei mai Tamana. Bwa ai aki akora, ai rawata kanganga. E riki aei bwa e kabebetea ara mwakuri. A manga kabatiai ara kanganga n aron te mate. Tao eng, ti rangi n nanokawaki ngkana ti karaua n tei n aia itera kaaro ma tiibu ake a tia ni mate natia ao e koaua ti bon rangi n nanokawaki. Ti aki raroa nako ma anne.

Ma kai are e boni kariki bwaai ni kabane teuare i karawa. E karika te bwai teuana iai arona. Manga te bwai teuana iai arona.

Are I taku bwa ngaira tabera ngaira ngkai n te Auti n tei aio, bwa ti nang kakaea nikoan te bwai aio. Ma ngkana tao ti nang bon nikoia n te aro ae kanga tao e nang bon akea, a na iai ngkanne kanganga aika mwaiti. Ngaia are ti na kakaei angaia n tobwaia ao ti na karaoa ara

kabanea n tamaroa n tobwai itera aika a mwaiti.

Ao ngai te itera teuana ae I noria, kanga aron bon aia itera bitineti ake a tara aio ni kabonakoa. Ao bon aia itera naba ara customers ke ara consumers ake kanga a kabongana te bwai aio, bwa te bwai ae e bon rangi n kabebetea.

Ngkana ko nako n te Toa, ko aki kainano. Bwa ngkana ko nakon te Toa n te Katorika ke te KUC ke te KPC ma a bane n stove te koraki akanne, ao a kaurai aia titobu ao a bane ni burera tokan aia titobu ao te boi karatin ae e aki reke arona.

Ao ngkai e a kanakoa ana kewe te Mitinare. Kanga e kangai oh e a tia naba. Ma ngkanne manga bon te kanganga a manga bon kanakoia natia. '*Neiko kan kauta neiene e uarereke anne, e kona n nako ni kaboa te kaeti bwa e a bane raora aio'.* I taku bwa akanne naba bwaai aika a na taraki. An tai angania natimi bwa a na nako ni kaboi kaeti. Bwa ngaia ngke a kaboi, ao a kauka naba matana ni ikeikenna imwain rokoia.

Ngaia are ngkanne anne ti na bubuti bwa e na aki rangi n tiku bwa ara taratara iaon aikai n te aro ae ti nang bon *banned* te bwai aei *totally,* ma ti na kaei ni ikarekebai n aron are I taku te Tia Babaire. Aio ara tai, ti na kamauri iaona ao ti na inga ngkana a kakaokoro ara koaua bwa a kaokoro ara party ti a bane n ikarekebai. Bwa ana kanganga naba Kiritimati ngaia ti taku bwa ti ara kanganga ikai, ngaia a tia naba n ikeikenna kain Kiritimati.

Ao I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki riki te Tia Babaire ngkai ti maroroakina aio, ti na kaoka ara namakin ao ara ururing nakoia kaaro are a tia ni kabuanibwai ngkai maeuia natia ke tao raaia riki n te bwai aio.

Ao ti na aki kanga kamwinibaea aron te nanokawaki ao te maraki mati na kakaea angan tobwakina man te karinan ae ti mena iai aio.

Ao I taku bwa ana Auti n tei Kiribati ngaia are e na kanakoa te kabanea n tamaroa. Ngkana e kanakoa ngkai bwa e kangai te Commerce regulate te bwai anne ao aio ao aio. Okay, N na karaoa au part.

Te *Education*, karaoa ma *education through am primary shools ao te Health am public health.* Ti na bane ni karaoa anne.

Ao anne kanga au marooro iai te Tia Babaire ao I rangi n boutoka te kaoti ao I nora kakawakina ngkai e moan tabekaki ao e kakoauaki te bwai ae boou ao e na moanna ni karawata te kanganga nakon taai aika na roko. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: Ti a nakon ara tia marooro are imwina, te Minitita ibukin te

Labour Hon. Tabeta Teakai. E nakoim.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae N na waaki ao N na kamauri riki. N arana ae e tabu ao kam na bane ni mauri!

E koaua I a boutoka te kaoti aio. Te kaoti aio kanga e bon irekereke ma te kaoti are mai imwaina, tao I kona ni kangai bwa a itaritari. Ao e koaua e bon reke aio bwa e kainanoaki te baronga raoi man te mwenga.

Tao I kona ni kangai; bwa ngaira kaaro. Tao n tabetai ti a mwaninga bwa ti a bae n tabeakini tao ngaira aine te nako ni bingko, tao mwane te nako n nangkona ma te nako ni manging.

I a bubuti bwa e kakawaki te baronga, te tangira. Tao ti kona ni kangai n Imatang; *the love and caring.*

Ngkana e roko natim ao ngaira kabwara I-Kiribati, ti aki kona ni butimwaeia natira ni kangai. Nakomai natiu, I tangiriko. Nakomai, namai kakaea kanam. Ao aio kanam ae tauraoi. Ti aki bwa ti bae ni bingko ngaira tina, I kabwara bure ke kaaro. Tao a nako ni moi nangkona, I kabwara bure n aio.

Ma I taku bwa e riai n taraki aio man te mwenga ao e rawata riki, tao ti kona naba ni kangai. Bwa te wareness n aron ae atia n taekinna Taan tei aika mai imwaina, n aron ae tao e na taraki te Tua bwa e na kamatoaki (*enforcement of law)* bwa a na aki manga kabobwai ataei aikai. A na aki kariaiakaki bwa a na kaboa te moko, te manging, te nangkona ao te butane n aron ae ti noria ngkai.

Teuana naba kanga bon au kataunari. Tao ti kona ni kangai; tao tera ngke e kona n reke iai tao ti kona n atonga bwa te school line. Te tarebon ae ti kona n reitaki iai reirei ma kaaro ao ti kona ni kangai. Bwa tao ngkana e aki okioki natim, tarebonia te reirei. Taiaoka te tia reirei, e nga natiu e a tia n oki ke e tuai. Tao teuana naba te reirei ngkana e aki oki ataein te reirei, tarebonia te karo ni kangai. Natim arei e aki roko n te tai aio. Ao aio ae ti kona n taraia ao n tararuaia raoi ara ataei aikai bwa a mena iaa., bwa e aki koaua are tao ti kanakoia ao ti aki tabeakinia ni *follow up* bwa a mena iaa. Ao ngaia a nako ni manging ke a nakea riki.

Aio ngkanne kanga taeka tabeua are I a kona ni boutoka iai te kaoti aio, ao I a bubutia riki ataei. Ataei, taiaoka e kamamte te kaeti ao e kamwara te manging nakon rabwatam.

Ao nakoia kaaro, I a bubuti naba kabanea riki am tai ibukin natim bwa boni ngaia kabwaiam nakon taai aika na roko.

Te bwai are ko unikia, ao boni ngaia are ko na manga kana uana n te tai ae na roko.

Man taeka aikai tabeua te Tibiika, ao e rabwa ao I a boutoka te kaoti.

Tibiika: Ti a nakon ara tia taetae are imwina, te Minitita Ibukin te reirei, Hon. Alexander Teabo. E nakoim te marooro.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua I rangi n kaman kani marooro iaon te kaoti aei, bwa N na boni kaota au boutoka ae moan te bubura nako iai ngkai I kakoaua bwa te victim are e katereteraki inanon te kaoti aei manga ataein te reirei naba ae kanga e a uarereke riki. Ao e koaua ae ti bon nanokawaki n ongora te aekaki ni kabuanibwai n aekakina aio man te aekaki ni ***prorate*** ae ti kakoaua bwa e a tabe n rikiraken aron kabonganakina. Ao e koaua e rangi n te bwai ae te butane, ti rangi n kakoaua ae e rangi n ibuobuoki nakoia ara botannaomata.

Ao te Tia Babaire e roko te rongorongo ae te ribooti n 16 *November* 2020, ao n 17 *November* ao te Botaki n reirei ngke e reke irouna te rongorongo arei ao e a kawaekoa naba ni katanoata nakon taabon reirei n i kabane. Te naan *school leaders,* Kometen te reirei, *SIBs* ni kabane ao ni kabane reirei ni katanoata aron te bwai ae e riki ao te kanganga are e a riki man te bwai aei ao katakin iangoana bwa e na kabutaki nako te rongorongo nakoia ataei bwa a na kararoaia man te bwai aei.

Ao e koaua n 18 November 2020, ao te Tautaeka e a katea ana rabwata ni Komete ni baronga are e na kamena te *awareness* iaon te bwai aei. Rabwatan nako te Tautaeka te Botaki ni Kuakua, te *Commerce*. Ni kabane botaki ake a bane n rekereke ma aio te Tia Babaire. Ao e a waaki aron te *awareness* nakon katan iangoana bwa e na waekoa ni butanako te rongorongo nakon te botannaomata, bwa ti ataia bwa te bwai ae e rangi n urubwai ao e rangi n karika te kanganga riki tao nakoia ara ataei.

Ao te bwai ae ti na kaunga naba te Tia Babaire, bwa e koaua ae ngkai kanga ti boni kangai; ai manga ataei naba ai manga ataei naba.

Te bwai ae N na kaunga te Tibiika, bwa ngaira aikai. I aki toki ni kangai; ngaira ni kabane.

Ngke te butane arei ngke ti noria. Tera aron te bwai aei ngke e kaoaki mai tinaniku ao arona ni kaboakinako ao arona ni kamanenaki. E koaua e a tia n tabekia te Tia tei mai Nikunau ao I karabwa karabwa n ana *point* ake e *raise*, bwa bon anne te bae N na taekinna.

Ngke ti a karaea ni karenakoi n aki ata aron manenan aikai. Ti na riai

bwa are te envrionmenta. Ai iraua ara tai ni ktanaota, mangen ma raa aika boitin. Aikai aika ti na tarai, ara botannaomata ti bia tarai. E rangi n mwaiti baika ti na karaoi, e rangi n mwaiti baika ti na barongaia ibukin aia *safety* ara ataei ma bwai ni kabane aika a na mano ara environmenta, e na mano ara botannaomata, e na mano bwaai ni kabane.

Eng, ara kantaninga bwa e nang kananokawaki bwa e nang reke bwa te kaoti ae e rangi n kananokawaki aei bwa ai manga boni kautan riki matara ao ara botannaomata bwa ti na keiaki ni karaoi aikai.

Eng e rangi n kananokawaki ao e koaua ae ti boutoka te kaoti aei.

Ma bon ara bubuti bwa ti na karaoa tabera ni kabane iaon te itera aei. Ngkana ti a noria bwa aei te bwai ae e tiritiri nakoia ara ataei, ao ti na serious ngkai iaona.

Ao I karabwa te Tautaeka bwa iai ngkai ana waaki ae e karaoia ao iai ana Komete ae e karaoia ao ara kantaninga bwa e na otinako kakamwakuri. Ma kanoan te kakamwakuri aei ae e na nakoraoi ao e na katoka te kanganga ae ai aron aio.

E koaua ae e aki toki ni kangai; iai teuana te kuna n e Environmenta ae I tatangiria ae e kangai; *'Urubwaira ma bangabwaira boni kananoangara ma ara Environmenta'.* Anne ngkana ti bangabwai ti na riai n educate ara botannaomata ni bwaai ni kabane ao ti na kibara moan aei. Ti na kaotia.

Ngkana iai te product ae e boou ae kanga e *dangerous* nakoia ara botannaomata ni kabane, e eti ae e na tia riai n tara aikai. Ti na kibara moana ikai.

Ngkana te mange ae e raea ae e na riki te kaboitin nako iai, ti na kibara aio naba. Ao iai baronga aika a karaoaki nakon aikai.

Ti na kekeiaki bwa ti na bane ni barongaira n te aro bwa a na mano ara ataei ao ara botannaomata ma ara Otabwanin. E rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: E rabwa te Minitita ao ti a nakon ara tia marooro are imwina, Hon.Ribwanataake Tiwau. Te Minitita ibukin te Akawa. E nakoim.

<u>Hon.Ribwanataake Tiwau</u>: E rabwa *Madam Speaker* ni karekean naba au tai ni marooro iaon te kaoti ae e rangi n bongana aio. Ao I karabwa te tia tabeka te kaoti n noran te kanganga aio.

E koaua, au marooro *Madam Speaker* a boni bane marooro iaon buakakan ma baikara riki. Ma e na turuturu riki au marooro iaon itera ake ti na kona ni karaoi ibukin kauarerekean kabonganan bwaai aikai ao baikara bwaai aika ti kona n onei mwina. Bwa are e koaua are e

taekinna te *Leader* n te Kaitara n reitaki ma raou n Minitita man te *Commerce,* ao e rangi n kakawaki naba aio ibukia ara aine. Bwa antai aika a na mena ietan te ai *Madam Speaker,* bon ara aine. Ao buokaia inanon tabeia man te ingabong ni karokoa ae e bong, bon kabebetean uotaia ietan aia ai aekakin bwai ni kuka aikai.

Ngaia are e rangi n kanganga ae ti na tewenakoi *Madam Speaker* n te tai ae waekoa. Ma tera aron nikoan te kanganga ae ti a kaitara ma ngaia.

Ao I taku bwa iai babaire ae a tia ni wene inanon ana Moti n nano Tobwan Kiribati. Are e na tarai naba itera ake a na ibuobuoki n noori kauarerekean kabonganan kaeti aikai ao e na kabonganaki riki kaeti n aron aika ti kona ni karekei.

Teuana te katoto *Madam Speaker,* kabonganakin nakotarin te beeki ke nakotarin te moa are e na manga karaoa te kaeti are ti na kona iai ni kuka. Ao aikai ngkanne babaire aika I taku bwa e kakioa nanon te kantaninga are e taekinna te Leader n te Kaitara ao are e taekinna raou ni Minitita temanna are e kakawaki nab ate bwai aio ibukin buokaia ara aine ake a mena ietan aia ai man te ingabong ni karokoa e bong.

Ao a kona ni kabonganaki itera n aron te naan kukune aika a boou ae ti kona ni kabonganai ake a na buoka aron te utu teuana ma teuana ibukin kabebetean aron ana waaki ni kuka. E aranaki bwaai aikai bwa te bio-gas production ke karaoan te kaeti ni kuka man nakotarin te beki, te moa. A kona ni karaoaki aikai ao iai te naan *technology* ae *home unit base* ae a kona ni karekeaki. Ao anne ae e tabe ngkai ni barongaia te Tautaeka iaan ana Moti n nano ibukin kabebetean uotan te utu teuana ma teuana ni mwengana.

Karaoakin kaeti man nakotarin te beki ao te moa. E kona naba man nakotari mant e boo, ma are tao aikai imwina riki.

Ma are iai te naan unit aika a tauraoi *Madam Speaker,* aika a na kona n ibuobuoki ni kauarerekean kaeti ake a otanaki mai tinaniku bwa ti nang bon kabonganai bwaai aika a kona n reke mai abara n arn are I taekini.

E rawata ara beki *Madam Speaker* aika a ririaki n aki akaka, te moa. A kona ni karauaki ni kamenaki n ooia ae e karaoaki raoi ao a ikoikotaki nakotarin maan aikai ao ni karinaki inanon te unit aio ao e na manga karika te kaeti are e na kona ni kabongana te mwenga teuana ma teuana ao e na toki kabonganakin te naan kaeti ake a otanaki ngkai mai tinaniku.

Ao akanne itera *Madam Speaker* ao e na turuturu iai au marooro ni kaitara ao ni kaeka te koaua are e

tabetabekia te *Leader* n te Kaitara bwa baika riki anga ae ti kona n tarai ni buoka aia kanganga ara aine ao ni kauarerekea naba te kanganga ibukin kabonganakin kaeti ae ti otani mai tinaniku ae e a manga karaoia ara roronrikirake bwa aia bwai ni ikeikenna ae e na karika te kanganga aika mwaiti.

E kananokawaki aio te Tibiika, bwa are te roro ae a karaoia te bwai aio, te roro ae e tabe ae e rikirake. E a tibwa tabe n rikirake kaburoroia, ke a tibwa *improve* aia brain *development* e tuai toki. Ao ngke a kabongana te bwai aio, ao te kanganga ae e roko n aron ae e taekinna raou ni Minitita temanna man te *Health* e na rota kaburoron te tei ao e a bon rota naba ana *brain development* te tei.

Ao akanne kanganga ae ti aitara ma ngaai, bwa ngkana a roronrikirake aei ao ara roro ae imwaira e na rikirake inanon te aekaki n anua anne; ti na aki rikirake bwa te roro ae e tabe ni wanawana bwa ti na rikirake bwa te roro ae e tabe ni buakaka aron wanawanana ibukin kerikakin ana *brain development* man rotakina man bwaai aikai.

Ngaia are baikara anga ae ti kona ni karaoi ibukin kauarerekean kabonganan kaeti ae ti otani mai tinaniku aikai, ao akanne teuana *Madam Speaker*. Ao e rin inanon ana Moti n nano Tobwan Kiribati kakaeakin anga bwa e na buoka aron ana waaki te aine iaan mwengana ao karekean bwaai aika ti na tarai aika ti kona ni boni karaoi mai abara.

Ao teuana anne, karekean karaoan kaeti ni kuka aikai man nakotarin te beki ao te moa. Ao anne I taku bwa e bwaka iaan ana itera te MELAD ao e tia naba n rin bwa kanoan ara kataratara nakon ara waaki ibukin ara Moti n nano ibukin tobwakia ara botannaomata *Madam Speaker.*

Ngaia are man itera aikai n aron are I taekinna, a tia n taekinaki kanganga baika riki.

N na aki manga kaoki, ma N na ti kabotoa iaon itera n anga aika ti na kaitara iai te kanganga aio ao ti na buoka naba kainanoia ara botannaomata.

Ao I boutoka te kaoti te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ara tia taetae are imwina, ti a nakon te Tia tei mai Maiana temanna ae karineaki, Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a tei naba ni kaota au boutoka nakon te kaoti ae e rangi n tamaroa aei. E bon irekereke ma tangiran te manging, bwa are tao ti kona ni kangai. Ti kakaea te manging ao ti a manga kibari itera aika ti kona ni karekei naba angin naba te manging mai iai.

Nanona ti nanonna ikai te Tibiika, kanga bon kaoti aika a kuri n ti tebo aroaroia n aekakin kabwarabwarana ae I a tia ni mwaneweia.

Madam Speaker I kakoaua ae kanganga aikai n aekakin ikenakin te kaeti, kanga e tuai n reke rongorongo bwa e a tia n reke i Maiana ke e tuai. Ma inanon au tai ni kakae nako ao ti tebo bwa e bon tuai n roko i Maiana.

Ma e kakawaki *Madam Speaker* ngkai ti a moantai naba n taekinna bwa ti na kaota naba raraomara, moara riki ngaira Taan tei aika ti tabeakina moa te abamwakoro ngkai. Bwa mwina e na karin an reke ao e na manga raa, kanga e na manga reke bwa kanga tarakira bwa ti aki ibuobuoki ni karekei aika a raraoi naba ibukia ara botannaomata.

Ao I taku bwa te kaeti aei n aron ae e kabwarabwaraki, I taku bwa n aekakin ae e tia ni kabwarabwara te Minitita n te Onaoraki. E boni korakora bwaai ae e kona n urui, moara riki kamanenakina ao ana urubwai nakon te kaburoro.

Ngaira ataei ake ti kamanena, ti na bon rangi n nanokawaki ao ai moara riki kaaro. Bwa are e koaua are ti na nanokawaki iaan te kantaninga are e aki tau ara tararua nakoia natira, ibukina bwa tao ti a kabanei ara tai n aekakin are e a tia ni mwaneweia te Minitita n te *MEHRD* are tao ti a kabbaei ara tai n te bingko, nangkona. Ti kabwara bure naba ngkana arona bwa ti mwanewei aikai, ma tao e na bon kona n rekereke ma aekakin maeura naba ngaira kaaro.

Te Tibiika, I rimoa ni karautaeka. I aki kanakoa au taeka ni kamauri n aoan te bwakantai aei. Tao N na kanakoa moa. Kam na bane moa ni mauri n aoan te bwakantai aei, *Madam Speaker.* Kabwara te bure ngkana I a manga rangi n rimwi ni kamauri. Ma I kakoaua ae I mwaninga te kamauri ni kanakoa imwain ae N na taekinna. Ao e kakawaki ae N na boni kanakoa te kamauri.

Madam Speaker, kabwara te bure. N aekakin ae I taekinna ao e kuri n rekereke ma tangiran te manging.

Ao ngai n au abamwakoro ae Maiana, I taku bwa I karekea rongorongona tao ngaia ae e aki reke teirakeu mai imwaina n ana kaoti temanna naba tariu are e a tia n tabekia n taai aika nako imwain aei, bwa bon ti onoman aika a tia n reke ni manging inanon te ririki aei. Kanga anne ana ribooti te Mataniwi n ara *JSS* i Maiana.

Ngaia are kanga ti kaunga, bwa iaan te kantaninga are ra Botaki n Unimwane e boni kaunga te aki manging irouia ara botannaomata i Maiana.

Aio teuana te kakaewenako ngkana ti bane n rekereke ma ara Botaki n Unimwane bwa a na kataia nrinnako n anga naba aia iango ao ni babaire. I taku bwa aei teuana te bwai ae e kakawaki bwa ti na kakaei angan totokoan bwaai aika a riki, ae e koaua ae e irekereke ma te waaki ae e tabe n rikirake.

Ao te naan mwane ae a manga n raa ao te maeuraoi ae e a manga tabe n rikirake mani mwane aika a bwaka mana ana waaki te Tautaeka. Ao ti kakoaua bwa e kuri n irekereke ma aron naba te waaki aika a bitaki irouia ara roro aika a tabe n rikirake.

Man au marooro *Madam Speaker,* aika a kimotot ao I kakoaua ngkai bon taari kaoti aikai bwa e irekereke ma te manging ao kamanenakin te butane tao ibukin karekeakin angin te manging.

Ao N na marooro ni kauarereke *Madam Speaker,* ao I boutoka te kaoti aei. E rarabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti a nakon ara Tia tei are imwina te tia marooro. Te Tia tei mai Maiana temanna ae karineaki, Hon. Vincent Tong. E nakoim te marooro.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko karekea au tai ni marooro.

Ma tao imwaian ae I waaki, ao te moanibwai bon te kamauri nakoim, kain am tabo ni mwakuri. Te Beretitenti ma kain ana Kabineti, raou n Taan tei ao taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

I karabwa te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aio. E koaua ae e taekinaki, e kuri ti tebo te kaoti aio ma are mai imwaina are kanga iangoan karekean te bwai ae e na kaminoa am kantaninga.

I aki ataia bwa bukina tera ataei a tatangira te waaki anne.

E taekinaki ao kanga I kaota naba nanokawakiu ibukin tao wiki aika nako, ao I ongo bwa kanga tao te kaoti e *stimulate* are iai temanna te tei are aongkoa e mate ibukin ikeikenakin te butane *gas*. Ma anne kanga *infant* are e reke bwa e kuneaki te butane *cylinder* inanon baina.

Ma e ngae n anne, tiaki kakewea bwa e korakora te *substance appeals* i abara. E ngae ngke e taekinaki iaan te kaoti te waaki ae e boou, ae ikeikenakin te butane kaeti. Aio koauana raoi, tiaki te bwai ae e boou ao I kabwara bure bwa I aki kaitara te waaki aio ma ataei e aki kona ni babane aia waaki. Ngkana tiaki te clue ae a ikeikenna a manga kauka te baer bwain te PVC clue ao a manga ikeikenna. Ai manga bwain te baere tera, a ikeikenna.

Iai naba te mwaan are ngke ko uarereke, ao kanga ko a manga

taona iain bibim bwa ko aonga n tanoi. E aki kona ni bane aia waaki ataei.

Ngaia are kam rarabwa kain te Tautaeka ao bon raora n te Kaitara ngkai kam bane ni boutoka te waaki aio bwa are ngai naba I kabaneaia. Ao e koaua, ti na bane n riai n ikarekebai ni kaitara te waaki aio.

Iai naba te marooro ae kanga e taekinaki bwa kanga tao kaitarana ae e kakawaki te *conciling*, te *outridge.* I taku bwa ngaira taan moko.

Ngai I momoko n tabetai. I ataia naba bwa e buakaka te moko, ma e ngae n anne I kauka te bakete. Ko nora tamnein te mama, ao ngkoe kanga ai manga te tamnei aio.

Aikanne bwaai tabeua aika a rangi n kakawaki. Ao I taku bwa I karabwa te Tia tei temanna mai Nikunau, e aoria ngkana e nako. Are te *accessibility* nakon te kamanging mai ikai tao te naan gas *cylinders* aikai.

Tao ti katoto teuana. N ai aron ae e taekinna tariu mai Maiana. Ao i Maiana ao ti 6 ataei aika a reke irouia bureitiman ibukin te kamanging.

I uringa ngke ti ataeinimwane ao ti roko i Maiana, ai tibwa moan rokou. Ti na nako ni kakaea e manging, e aki reke.

Ti manga nako ni kabongana iti, ngaia ko na riai ni kaina tera. E na riai n iai am raitinti ni karao kariki ke bwan ke a na ataia kain te kawa bwa iai am botaki imwain ae ko na kona ni kaboa te iti.

N ai aron are e taekinna te Tia tei mai Betio are te Taokita. Ataei e aki kona ni bane aia iango. Kabwara au bure ngkana I biri nako teutana man te karaki.

Ngaia ngaira ti manga nako ni mwamwana temanna tia bobwai iroun te tia kariki temanna.

Ma e ngae n anne te Tibiika, I ongo naba ae kanga iai te kaoti bwa aongkoa e nang totokoaki rokon te butane *gas*. I aki ataia raoi bwa tera ae e kananonaki te butane *gas* ke te butane *gas cylinder*.

Bwa are te butane gas, e a kaman roroko bwa are inanon te *lighter*.

A tekeraoi bwa e tuai rek en aia iango ataei bwa a na an ate lighter, bon ti tebo bon akea kaokorona.

Ao I kabwara bure ngkai I taekina anne. Iai te *gas cylinder* ao I taku bwa ae I kananona ngkai ae te naan *cans* ake a uarereke. Ti ngkana iai te control riki iaon anne bwa are e kanganga riki, *it more portable*.

Te kanganga ngkanne na ron are kanga I taekinna, are ngkana e na totokoaki are te butane *gas in general*. N ari aron are e a tia n

taekinaki bwa aio e more economicaly friendly. Ngaia ae kanganga katokan te kaeti aio, bwa aio e bon *recommended.*

N ai aron are e taekinna te Minitita n te *Fisheries*. Aongkoa iai te *option* are teuana te butane, I taku bwa bon ti tebo bwa e bon *dioxide* naba.

I uring ngkoa ao I kabwara bure iaon aio te Minitita. Bwa ngke I mwakuri n te *Housing,* ao a tabuaki ara aomata n iriria kain te *PUB* nako nanon te *manhole* ibukin te kaeti anne.

Ma e ngae n anne te Tia Babaire, man taeka akanne ao I rangi n boutoka te kaoti. Ao I karabwaia raou Taan tei ao Minitita ibukin aia marooro,aia contribution nakon te issue ae moan te kakawaki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Maiana. N aron ngkoa are I a tia ni baireia ngke ti otinako, ao kanga iai au list ae I mwakuri mang. Ao I ataia bwa e rangi n rawata ae e kan taetae, ao bon iai a bubuti nakoimi Minitita ao Taan tei ake kam kan taetae man te itera aei ao te itera aei bwa te tai ngkai e a boo 5.00pm. Ao I rangi n iangoia are e na bane kanoan ara ota bebwa n te tai aei, bwa are ngkana I angan te tia *sum up.* E a manga *sum up 10mins*, ao ngkanne I a kanako anakon te *motion* are imwina. Tao ti iraua te marooro ao e a manga moan *sum up* naba *another 10mins* ao e boo raoi *6.00pm.*

Ngaia ae N nang bon raa, I ata nanon te Minitita ibukin te *Communication*. Te Minitita ibukin te *MWYASA* . Te Tia tei temanna ae ko karineaki mai Betio ao bon te Tia tei naba temanna mai Makin are e tangiria n taetae.

N na bubuti ngkami bwa I a kaokia nakon te tia sum up bwa e aoria n are ti a nakon are bwai are imwina. E nakoim te tia mwemweka te kaoti.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* bwa e a boo au tai n *sum up* au *motion* n te tai aio.

Tao imwain ae N na reitanako te marooro ao I a bon riai ni kaitau nakoia ana itera te Tautaeka n aron butimwaean au kaoti aio.

Are I taku bwa bon te kaoti ae kanga e rangi n irekereke ma aroia ma mauria ara roronrikirake.

Ao Irg kaitau ngkai e kona n nora riaina ni boutokaia ao ni butimwaeia ao ni kawenei naba ana iango ma ana Kainibaire ake I taku bwa e na buoka aron totokoan ao kamanenan te kaeti aei.

Eng, tao I a boni kan moanna n anga au kakaitau nakon te Minitita n te *Health* are tao boni ngaia are e a bon tei ibukin te Tautaeka n aron ana moan marooro. Ao tao I karautaeka naba bwa I a bon aki kona ni katoai

ngkami n *acknowledge* aon ami *contribution* nakon te *motion* aei. Ao antai akana I anga au kaitau tabeua nakoia, ao I taku bwa te bae e kakawaki naba n aron otau bwa kam a tia ni buoka aron te kataota ao aron buakakan te kaeti aei. Kai e bon ongo Kiribati n te tai ae ti marooro n te tai aio, ao au kantaninga naba bwa kam a buoka naba ni karokoa te rongorongo ke te *message* nakon te botannaomata ao riki te roronrikirake are boni ngaia ae ti kaota aron buakakan te bwai ae te butane *gas* n te tai aei.

E rabwa ao tao I a boni kan kauataoa riki te bubuti nakon te Onaoraki. Tao e koaua tao bon te Tautaeka bwa e eti ngkana tao iai ana baronga ma baike e a tia ni karaoi imwain ae e a riki te kanganga ke tao imwin ae e riki te kanganga. I taku bwa anne e bon kananokawaki ma e aoria bwa tao bon kanoan te tai.

Tao e tuai naba rangi n reke aakin aio n ana itera te Tautaeka, ma ti kaitau bwa ngaia e aera.

N aron are e taekinna te Minitita n te Education, ngke e ongo te rongorongo n 16/11/20 ao ngaia e a mwakuriaki ngkanne tao iai te Komete are e kateaki bwa e nang tobwa ngkanne kanga aron te keiti are e a tia n riki.

Ao I rangi n kaitaua temanna te Tia tei mai Abaiang bwa e a boni katerea. N aron are I moan taekinna n te moantai, I aki kaotia bwa e riki iaa. Ma ngkai e a bon taekinna ao I kaitaua te Tia tei mai Abaiang bwa e a boni kaotara raoi nakon Kiribati ao riki aron kakawaki te bwai ae ti taekinna n te tai aio bwa e a koaua.

Ngkai te *incident* ae e a tia n riki bwa e a tia ni mate te tei n aron are e taekinna e bon riki iaon abana n ana kawa ae Koinawa. I taku bwa anne n te tai aio, e aki nano uoua Kiribati.

I taku bwa ngaira ae *Leaders* n te tai aio, iai te rongorongo ao te kakaewenako nakoira are e a taekinaki bwa iai te kabuanibwai man ikeikenakin te kaeti aei.

Ngaia are I taku bwa I a kaitau n aron are e kataia ni katerea, ao I boutoka aron koauan ma aan te kaot aio bwa bon te oi ni kaoti ae iai bwaai aika a tia ni karekea te kanganga nakon maeuia ara roronrikirake.

Tao e koaua ao I boni kaitaua naba te Minitita n te MIA n ana itera te Kauntira. Raou n Tia tei temanna mai Tarawa Ieta bwa anne I rangi n kakoaua ngkai e mena iaana Kauntira ao tao e koaua a reke ana Meia n te tai aio. I a boni kaunga bwanau bwa ngaia taan kaunga aron te *enforcement* iaon te bwai ae ti a tangiria n te tai aio.

Tao e a riai Kauntira ngkai a ongo bwanan aia Minitita n te tai aio, a riai ni mwakuri ma te Meia ma am Kauntira. Kam a riai n taraia bwa

tera te bwai ae e a riki iaon ami abamwakoro.

Ao tao tiaki naba kakewea. Raroara Kiritimati te Tia Babaire ao ngaia I kaitaua naba te Tia tei mai Kiritimati, bwa ngaia e a roko naba iaon abana i Kiritimati ikekei.

Ngaia are I taku bwa e a riai te ewenako. E a riai kaekan te kakaewenako aio. Ao e koaua are bon tiaki ti te Tautaeka, ngaira ni kabane.

I kaitaua te *Leader n te Opposition,* bwa are e mwaneweia naba te naan *Church leaders*. Akanne ti rangi n kaitau iai.

Bwa e koaua are tiaki ti ngaira, ti rangi n nora naba kanga angataira ke raora ni mwakuri ibukin te botannaomata bwa bon taan kairiri naba inanon Ekaretia ngkana a buoka naba aio ni kabwarabwara inanon waakin aia Aro, tao inanon bobotakia ke inanon taai n Tataro ao ngkana tao e na kona n reke te kabwarabwara imwina nakoia kain te Aro bwa a na kaotaki bwa iai te raraoma ao iai baika a tia n riki ao e riai mwakuriana ao katokakia n te tai aei.

Eng, e boni boo atin te marooro te Tibiika iaon au kaoti aio. Ao e koaua n aron are I taekinna, I aki kan toana temanna ma temanna ma I bon *note* ami marooro.

Ma e koaua are iai tain te kaoti are imwina, te kaoti are e a kakamaeu riki.

Tao N naki rangi n taua te tai n te tai aio bwa e aonga n nako riki are kanga iai tera. Ma aio kanga bon te kaoti ae e boo nanora iai, ti a inanoi iai ao kanga akea ara totoko iai. Ma I taku bwa ngai n otau aon te kaoti are imwina, iai kanga kakamaeuna riki.

Ma e aoria. Ao tao man taeka tabeua aikai te Tibiika ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e kaota te tabeaiang ao te raraoma ae moan te abwabwaki n irekereke ma aia waaki ara roronrikirake ae e rangi n boou reirei n taai aikai ae ikeikenakin te butane kaeti ao mani butia te Tautaeka ana iango ma ana babaire ni katoka te waaki aei.* Ko rabwa. I a bubuti *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. ao ngkai e a bon tia n *sum up* ana kaoti te Tia tei ae karineaki. Ao ti nang kanakoa te kaotinano iaona n aron taekana ane e wene iaon ara ota bebwa. Ao ake a nano n te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai, ao ake aki. E butimwaeaki te kaoti.

Ti anakon ara kaoti are imwina.

Te Vice-President ao te Minitita n te mwane, tera am *point of order.*

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker.* Imwain ae e na tabekaki te kaoti ae imwina aio, kanga ti bon seek am ruling. Ao N na kairiko nakon te Tua ae Rule 38 (2), ao tao e rekereke naba ma (3). Bwa tarakin te motion aio, kana e kaineti nakon teuana te *constituency.* E aki rangi n national ao ngkana e riai ao e na kona n tabekaki, tiaki bwa te motion ma te titiraki. I taku bwa e na angaraoi riki.

Ma I a kawene nakon am *ruling Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao e rangi n kakawaki bwa ti na wareka ara Tua anne bwa aoria naba n ongo te botannaomata ao atai bwa tera ae ti nanonna ikai. Ao n aron are ko taekinna iai taekana n taetae ni Imatang 38(2). *A motion shall not be on the subject which relate to the interest of one island constituency only. Motions should concern subject of national importance.*

Iai ara taetae ni Kiribati are aongkoa ti taekinna bwa e tuai ni bwainaki ma e aoria naba n ae e ibuobuoki nakoia ara botannaomata ao a ota n te bwai ae ti nanonna ngkai ao e kangai nanon kabwaranakoan te kibu anne. *Kanoan tekaoti. Te kaoti e na aki rekereke ma te bwai ae e onoti nakon teuana te abamwakoro. E riai te kaoti ni boboto iaon te bwai ae e tieuataake iaon Kiribati.*

Ti bon rinanon te kaoti aei ngke e roko inanon baira, ao ti nora naba te kibu aei. Ao n aron te *advice* mairoun au Legal counsel ao tao boni ngai naba ngke I taraia ao I ataia *islands* ake a *involve* n te kaoti aei, tiaki ti teuana bwa 3 te *island* ae e *involve* iai. Ao riki teuana ibukina ngkai I taraia bwa e national, ibukina bwa e involve te botannaomata bwa ti taraia Taan tei. I aki taraia n rabwata Taan tei ngaia ma ti taraia n tabeia are a represent aia *constituency*. Are nanona 3 te aba ae e *involved* iai, *more than one*. Ngaia anne bukina are kanga ti butimwaea.

Anne ana *ruling* iai te taibora ngaia are ti katoka iai n te tai aei bwa kam na debate iaona inanon te Auti n tei aei. Ngkana e ibuobuoki anne.

Hon. Dr. Teuea Toatu: I kona ni manga reitia riki ngkana e raoiroi iroum.

Tibiika: Iai te bwai ae ko kan taekinna riki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te Tia Babaire bwa are bon te kabanea ni babaire iroum te Tibiika. Ma ngkai te motion aio e bon rekereke ma teuana te aba ao te tia tabeka te motion, e bon roko naba man te *constituency* anne.

E koaua bwa tao iai ae e wene irarikina. Ao tao e koaua ngkanne. Kanga e koaua bwa tao anne bukina teuana ngkana e koaua bwa tao

akea nanon anne, bwa tao a roko ibukin ae tao ko taraia tao ibukin maroroakinan Kiribati. Ti a katiku airoum anne te Tibiika.

Tibiika: Eng, I taku bwa I karaoa aei bwa I kataia n raa. N aron are I kabwarabwara, e aki *involve*. E na tabekaki iroun temanna te Tia tei ma te *subject* ke te *substance* ibukin te *motion* aei e kaineti ma aba aika teniua; Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina.

Ngaia anne ae I a taraia iai ma ana *content* te *motion* ae ara Tua ae e wene imatara ao te *legal advice* are I anganaki, ngaia anne.

Ma ngkana kam kukurei ao ti a waaki nakon are e a tia n oti iaon ara ota bebwa bwa e aoria ae e a tia kanoan aei ao e a nanoraoi naba ami Auti ngkana tera ami babaire iaona.

Ao N nangg angan ngkanne te tia tabeka te kaoti. E nakoim te Tia tei temanna man te Aono n Raina, Mr. Tekiau Aretateta. E nakoim.

AKI ROKOIA TAAN TEI MAN TE AONO NI MAINIKU AIKA TENIMAN N TE BOWI AE E NAKO

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika, ao I kukurei n te bwakantai aio n anga bwanan abau ae Tabuaeran n reitaki ma raora ni Mainiku nakoim te Tibiika. Te Beretitenti, Minitita ao ni kabane Taan tei, n reitaki ma Kiribati ae bwanin. Kam na bane ni mauri!

E koaua te kaoti aio, tiaki te bwai ae kam a tibwa noria ngkai. I taku bwa e a tia n toka n ae e nako ao e aki reke nakona, ao e a manga toka naba ngkai.

Ao I taku bwa akea ae e aki ata nanon te kaoti aio. Ti te kaoti ibukin te kan ota, bwa e aera ngke Taan tei aika teniman man te Aono ni Mainiku, aki roko ni kaea te Auti n te tai ae e nako. Temanna ana Tia tei Teraina ae karineaki, are bon ti ngaia ae e tei mai abana are e na kaota bwanan Teraina ao e aki roko.

Temanna raou n Tia tei mai Tebuaeran ao temanna mai Kiritimati.

Ngai temanna are N na kaira naba ibuakon te kaoti bwa I a kanga naba n toka n te kaibuke. I a manga kakaea taekau ibukin tokaiu n tekaibue.

Ma N na ti katerea te kaoti aio bwa ti mena iaa ngaira Taan tei ngkai. Ti mena iaa n te babaire aio. Ti mena iaan te taibora ae e kairiri ngkai ke te Tautaeka ae e na bairea arora n roko n te Auti n tei aio.

Akea nanora n rawa n toka n te kaibue. Ti kan toka n te kaibuke ma te babaire man te taibora ke man te *House of Parliament,* iai baora ae e na *charter.* Ti tiku iaon te boraraoi anne.

Ti kibanako Kiritimati bwa ti na katei bao. Ma ti a mimi bwa e a katokaki te kiba.

Ngke ti kaongoaki te *date* are ti na kiba iai nako Tarawa ikai bwa e a tia. Man tokin te tai e a manga tauaki te *payment.*

Ti te titiraki tao ngaira te Aono ni Mainiku bwa ti a mena n te kairir raa ngkanne.

Bwa ti ataia bwa man aio e a rangi n boou reirei te aekaki aio. Ana history Kiribati ao e rangi n boou reirei. Bwa Taan tei ni kabane ma ngke e moan tei te Auti n tei, a bane ni mena mwiokoaia iroun te Tibiika ao te Kiraka.

N aron ae e ataki 3 rabwata aika a inaomata, te Bowi, te Tautaeka ae te Kabineti ao te Auti ni Maungatabu.

Ti titiraki ngaira Taan tei. Ti mena iaa ngkai? Ngkana ngaia bwa ti na mena ikai, ao e aera kam aki tuangira bwa ti na kaibuke. Ngkana ti na mena iaan aio. E aera kam aki karokoa ami rongorongo bwa ti na kaibuke? Ao ngkana bwa e bure te babaire ikekei, e aera kam a karekea kaira ngaira kain Tanimainiku, e aera. E aera bwa kam a katoka anne.

Te moantai ngke ti nakomai ni katueaki, e charter te wanikiba. E aera kam charter?

Te kauoua ngke ti a kaokaki. E aera kam kaokira ao iai te kaibuke ae e na mwananga n te tai anne ni waerake ae e toka iai te Minititia. E aera kam aki katokaira n te kaibuke ni kaman waea te tiata are ti na kaokaki iai. Ngaia are ngaira ti assume bwa baora te kiba are ti na roko iai ni kaea te bowi iaon te Tarawa.

Te bwai ae I toka iai n te kaibuke N nang kaoka are I moan taekinna. Ibukina bwa I nora te Minititia bwa e toka n te kaibuke. Ao e bon nako au iango ao I taku; iai te bwai ae e na riki. Bwa ngkai e toka te Minititia ane a nang aki anaki raora ake i Mainiku i Kiritimati, ao tiaki kain te Tautaeka. Anne bon te iango ae e roko inanou, are tiaki kain te Tautaeka bwa kain te *party* teuana.

Aoe e eti te bwa e I namakinna. E boni koaua, bwa ngke I roko ikai ao aikoa karokoaki baora. Ai kawara Taan tei ma bwanaia aia botannaomata ake a na nakomai n taetae inanon te Auti aio, ti ibukin te nano ni *politics* ngkana ngaia ke tera. E kanga n riki te iango aio ao e bwebwerake mai iaa te aekaki ni kantaninga aio.

Ti mena iaa n te kairaki ngaira Taan tei. Ngkana e kangai ara *Ministry* kam na kaibuke, ti na kaibuke. Why not. Ngkana e kangai; kam na kiba? Ao ngaia are ti tiku n tataninga te kiba.

Ngkam, ngai irou kanga e uotakirikaki ao e kakeaki bongan te Auti ni Maungatabu aron ana babaire, ngke e a rin te rabwata teuana n ekanako ana babaire te rabwata are ti mena iaana.

Eng, ti aikai ake N na kona n teekin te Tibiika ao N na kauarerekea au marooro bwa I ataia bwa e na rawata te marooro iaon te kaoti aio.

Ao I a kukurei n tabeka au kaoti n te tai aio ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e kaota tabeaiangana n aki rokoia Taan tei man te Aono n Raina aika teniman ni kaea bowin ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati n te bowi ae e nako.* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a boni bane ana marooro te Tia tei ae karineaki n ana *motion*, ao I angan moa te Tautaeka bwa e a kaeka. Te Kauoman ni Beretitenti, bon te Minitita naba ibukin te mwane. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I a kan rimoa ni karabwa te tia tabeka te kaoti aio ae temanna te Tia tei ae karineaki Tabuaeran are e kaota iai aki raun nanona ke tao mwengabuakana ibukin aki rokoia Taan tei man te Itera Mainiku man te Auti n tei ae e nako aio. Ao e rabwa, ao e koaua anne are e koaua tao e nora naba rokoia nakai bwa a na taetae ibukin aia abamwakoro. Ao ti aki kakewea anne ao ngaira naba ti rangi n boutoka anne. Ao ti boutokaia bwa a na riai naba n roko n te tai arei, ma iai bukina aika N na taekin ao tao ti na kabwaranakoa bwa bukin tera ngkai N na taekinna n te tai aio *Madam Speaker.*

I karautaeka ni bwanana te Tautaeka bwa ti aki moa butimwaea te kaoti aio. Ao N na kabwarabwara bukina.

E koaua te Tia Babaire, bwa tao te kanganga aio e irekereke ma te bae ti ataia ngkai ae ti mena inanona are te lockdown ke tao te *corona-virus ke covid-19.* Are boni ngaia ae e karika aron taian kainin ao kangangan te mwamwananga imarenan Kiribati ma aba ake tabeua.

Ao tao e kaota naba ikai kangangan abara ae Kiribati aio, aron buburana ma aron tibwatibwakina inanon te marawa ae e rangi n bubura ngkai ti bane ni maenako n te marawa ae bubura ao te kanganga teuana bwa ngkana ko na kaea abamwakoron Kiribati teuana ma teuana moamoa riki ae n te Itera Mainiku. Ko na bae n rinanon te aba teuana ae n te tai aio tao Biti.

Ao tao boni ngaia anne are e karekea te kanganga ibukin anakia.

Ngkanne te titiraki, bwa tera bukina ngke e aki reke baoia nakai. Ao tao e irekereke ma te titiraki anne, I

karekerekea ma ana titiraki te Tia tei ae karineaki are e kangai; e mena iaa ngkai taekara. Taekaia Taan tei iroum te Tibiika ke tao iroun te Maneaba ni Maungatabu ke iroun te *Executive.*

Ti kakoaua ao ti aki kona n *dispute* te taeka ae bon aroia Taan tei ma aron tarakia e boni mena inanon baim te *Legislature* ke te Tibiika.

Ma ti na uringnga ao e na riai n uringa ae Tia tei ae karineaki bwa bwaai ni kabane ngkana arona bwa e rekereke ma aron te mwane, e na bon nakon te *Executive* n taainako. Ko aki kona ae aongkoa ko a inaomata te bowi ke tao te Auti n tei e nang inaomata. E nang bon waakina naba ana waaki n aki rinanon te *Executive.* Ngkana arona bwa iai taian Tua aika a tia ni barongaki ke a tia ni kaweneaki ke a tia ni kabwataki iroun te Auti aio bwa a na iraki nanoia.

Ao anne boni bukina ae ngae ngke e boni mena te kabanea ni babaire inanon bain te *Legislature,* tokin te tai e na bon irekereke naba te *Executive.* Ao e irekereke ma taian Tua ake a tia ni kaweneaki. Taian tua are e a bon tia ni kabwatia te Maneaba ni Maungatabu aio, are e na iraki nanooia imwain ae e karaoaki te babaire ao tao n te itera aei iaon te *procurement.*

Bon teuana naba anne bukina ae tao ngaia ae e bon rekereke naba iai au tabo ni mwakuri, ao boni ngai naba ae I a tia ni bukinaki bwa N na kaeka ana kaoti te Tia tei ae karineaki bukin aki rokoia.

Bwa te kanganga bwa iai uoua te kanganga n te kaoti aio.

i) e a bon tibwa roko te rongorongo ao tao N na karautaeka ngkana tao e na rekereke iai am tabo ni mwakuri te Tibiika.

E a bon tibwa roko te rongorongo teuana te wiki ke e a bon tia ni bane te wiki ao ai te kauoua ni wiki are e a roko te bubuti bwa e nang karekeaki baoia nakai ae e nang *procured* ae e nang tiata te *Talofa Airways mai Samoa.*

E roko n te Moanibong are te kabanea ni wiki arei. Ao anne ngkanne are e a bon raa, ao tao e koaua tao e ngae ngke e mena ao ti bon taraia naba.

Ti a kanakoa ngkanne nakon au tabo ni mwakuri ao a manga tuatua bwaai tabeua are a na riai ni provided. Teuana mai ibuakona e na AOC te *Talofa Airline* bwa e na kona ni kiba nako Kiribati n te tai anne ana *certificate.* Anne are e aki roko naba n te *provided.*

ii) Te titiraki bwa bukin tera ngke aki kona naba n toka n te kaibuke are e mena naba ikekei. Ngaia are Maneaba ni Maungatabu e aki kona naba n consider anne n tuangia nakekei bwa a na riai ni katauraoia

n toka n te wanikiba. Tiaki ngaira kain te Finance ae ti na tuangia. Bwa are e eti ae e taekinna te Tia tei ae karineaki, bwa te babaire mai inanon bain te Maneaba ni Maungatabu te *Legislature* iroun te Tibiika. Ti aki ngaira ae ti na tuangia.

Ma are ngke arona bwa a kaman kaongoaki, ao e koaua ngkanne tao a na bon reke tokaia.

Ma are te bae e roko te bubuti bwa a nang kakibaki te kabanea ni wiki are wikin te Maneaba ni Maungatabu arei. I taku bwa ngkana ko taraia ma aron kawakinan ana mwane te botannaomata, kanga e a bon aki riai.

Bwa are ngkana ko iangoa boon te wanikiba anne, ao tiaki nanona bwa ti taraia bwa e bobuaka ao a nang aki roko nakai. E nakon US$70,00. Ao ngke arona bwa e a kaman karaoaki, ao tao e na karaoaki.

Ma ngke arona bwa tao a roko taian informationa ke ti tangiri n aekakin ana AOC Talof Airline ao e tangiria te *procurement board.* Tao e na bon paid, e ngae ngke tao a roko ikai ao ai tao ai ti teuana te bong nikiran te bong n tekateka n te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia anne bon bukina anne ngke e totokoaki.

E eti ae e taekinna te Tia tei ae karineaki ae te babaire e na riai n nako mairoun te Tibiika ke te Maneaba ni Maungatabu, ma e na uringaki bwa ngkana arona bwa e na irekereke ma ana mwane te botannaomata ke e na rekereke ma taian Tua ibukin kabutan ana mwane te botannaomata. Ao n te tai anne ngkanne e nang okira te Minitita n te mwane bwa ngaia are e na karaoia ke tao te Kabineti e nang karaoa te babaire iaona ni kaineti mataian Tua ake a na riai n iraki nanoia imwain ae e kakoroaki nanon anne.

Ao bon anne ngkanne bukina ae e totokoaki iai.

Ngke arona bwa e a kaman roko riki te bubuti ao taian rongorongo ke taian *information* ake a tangiraki bwa a na provided, ao tao e na nako te procurement. Ma are bon te iremwe ao I aki manga kani bukibuki n aio *Madam Speaker,* bon te iremwe I taku bwa bon man te tabo are e taraia Taan tei.

Bwa ngke arona bwa a kaman kaongoaki naba Taan tei bwa a na kaibuke, ao tao a na bon toka n te kaibuke.

Ao kai e rabwa te Tia tei ae karineaki ngke e reke ana iango bwa e na toka n te kaibuke. Tao e koaua tao bon iai nanona ae e eti, nanona ae e korakora ae e boni kan roko ao n tekateka n te Auti n tei arei bwa e aonga ni kona n tei ibukia ana botannaomata.

Ai tamaroara ngke tao e reke naba te aekaki n iango anne irouia raona akekei. E aera ngke a bon aki naba keiaki, ma tao e koaua tao ti a bon tangira te kiba n te wanikiba bwa tao e kamwengaraoi riki.

Tao e koaua te Tia Babaire bwa kanga e boni kamwengaraoi ao ti a bon riai n ataia bwa kanga ni bon arona ngke e ti karaoaki n exceptional cases. Ma n taina aio iai anga ake ti kona ni kataia riki ni kamanoa ana mwane te botannaomata. Ngke arona bwa ai bon akea ao tao e eti.

Bwa are tuan te procurement, kanga bon te cheapest option ae ko na riai n toka iai.

Ao e kaokoro ngkanne ko compare kabwaka te kantoka n te kaibuke, ma te charter n te wanikiba e bon rangi n cheaper riki are ko na kabwaka kantokam nakon ae ko na kabwaka US$70,00 nakon *Talofa Airline.*

Ao ti karabwa naba te Minitita n te Linnix ngkai e kona ni kariaia bwa e na kaibuke. Tao e koaua tao e boni kaota nanona te mwane aio bwa bon iai nanona ni karaoa tibwangana are e a tia n rineaki iai irouia ana botannaomata bwa e na riai n tekateka n te Auti. E ngae ngke tao e abwabwaki te kawai ke tao tera riki, ma e keiaki. Ao e rabwa ngkai e kona ni karaoa anne n toka n te kaibuke.

Ngaia are tao N na kauarereke *Madam Speaker.* I a tia ni kataia ni kabwaranakoa bwa tiaki ngaira aika ti totokoa aki kan rokoia Taan tei ake mai Teraina, Kiritimati ao Tabuaeran. Ma iai bukina n aron ae I tia ni kabwarabwara. Are ngke arona bwa a na karaoaki raoi bwaai n aron ae ngaira kain te procurement board ti karaoia, tao e na bon nako. Ma are aki *provided* taian *information aikai.*

Ngke arona bwa e a kaman moantaiakaki riki te iango anne ke tao te bubuti ibukin te charter, tao e na kaman nako naba.

Ma are e karaoaki inanon te kabanea ni wiki ae I taku bwa a na riai ni kaman kaongoaki Taan tei aika a kamwakuri bwa a na kabongana te kaibuke n tokaia iaona bwa e aonga n reke aia tai n ira te Maneaba ni Maungatabu ae e nako aio.

Ngaia are man taeka akanne *Madam Speaker,* i a karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran bwa te Tautaeka e aki butimwaea moa ana kaoti n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te *Leader* man te Kaitara bwa e a kanakoa ana marooro iaon te kaoti. E a nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko bati n rabwa te Tia Babaire, ao I kaitaua te Tia tei mai Tabuaeran

ibukin tabekan et kaoti ae e bon riai ni mwemwe n te Auti aei ao n ara Maneaba aei.

Ao ti nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka, bwa ngkana ti bon nora naba taekan te kaoti aei kanga akea ae kaotaki tao tera tao te nanokawaki ke te aki kukurei iroun te Tautaeka aei. Bwa taekana kanga akea kotokoto iai, ao I taku bwa e na riai naba n irantanga te bwai ae e riki te Tautaeka ae aki rokoia Taan tei n ira te bowi ae moan te kakawaki ibukia aia botannaomata.

Ao ti tebo ma ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti, te Tautaeka ti rangi n nanokawaki naba n ongo.

Teuana bukina ae e taku, bwa ibukin te *covid-19*. I taku bwa aei e bon riai n aki riki bwa bukin te kanganga n te charter aei. Bwa te charter aei mai Samoa. Akea te covid-19 i Samoa n te tai anne. ngaia are e riai n aki reke bwa kanga teuana te totoko ibukin kiban te wanikiba mai Samoa n te tai anne are ngaia are e tarataraki bwa a na toka iai raora n Tia tei aika man te Itera Mainiku.

Ao kauouan bukin ae e aki karaiai mwanenakin ke ni kanakoa te mwane te Tautaeka, bwa ibukin tuant e bobwai.

I taku bwa e bon ataia te Tautaeka bwa a tiraua ana bobwai aika a nang karina ae e tia ni karaoi n te tai ae wasekoa. Akea tukan anne ao iai naba iaan te Tua bwa e kona naba ni karaoaki te bwai ae e aranaki bwa te bwai ae e aranaki bwa te single source. Ae anne ae e karaoia te Maneaba ni Maungatabu ibukin baoia Taan tei.

Ao te wanikiba aei, tiaki tao te wanikiba ae tao e boou ae tao e nang tibwa kinaki. Bwa bon aei babaoia Taan tei naba man te Itera Mainiku ae a roko mai iaona n te bowi are mai imwaina.

Ngaia are ti aki naba rangi n ota bwa e aera ngke e a manga kainanoaki te AOC. Aikai bwaai aika a na riai ni kaman tia n reke inanon bain te Tautaeka n te bobwai are ibukin baoia n te tai ae e nako.

Ngaia ti tebo bwa kanga akea raoi oin te totoko. Bwa ngaira kanga iai raraomara bwa ti tebo ma e a bon korakora te waaki ni karekekai ngkai iroun ara Tautaeka.

A bon rawata bwaai aika a riki n taai aika nako ni karokoa te tai aei. N aron are e taekinna raou n Tia tei mai Abaiang ae a kamimi.

Ngkana ti tanrikaki n uringa tain te kaembin. Kainaki taabo ni kakaongora, te rerio nakoia kain te Kaitara. A kainaki kibakibaia te naan wanikiba, ae tao ana wanikiba nake ti aki ana wanikiba te Air Kiribati.

Kanga aikai bwaai ae ngaira ti taraia, bwa te naan waaki ae ti tebo bwa e

rangi n kamimi ae ti tebo ma e kaota iai anuan te Tautaeka bwa e karekekai.

Ao ti karautaeka ngkai I taekina aei bwa aei bon te taratara.

Ao ngkai e a manga riki aei nakoia raora n Tia tei man te Itera Mainiku. I taku bwa ngke arona bwa e aki toka te Minitita n te wanikiba arei ao e na boni kiba te wanikiba.

Ao te wanikiba boni baoia Taan tei. Bwa aei te babaire man te Maneaba ni Maungatabu bwa a na toka n te wanikiba. Anne te babaire.

Ngke a roko kanakoan te mwane nakon te kambwana ni wanikiba are ngaia are e na karaoa te charter, ao e a totokoia te Tautaeka.

Bwa tao e koaua, ngkana anne bwa te procurement. Ao tarai ni kabane am bobwai te Tautaeka. E last minute, ko taku bwa ai ti teuana te wiki. Kai e rawata te naan bobwai aika a kanakoaki ae e roko ngkai ao e noraki riaina. Ao e aera bwa ko na aki nora riain te bobwai aei ibukin baoia Taan tei bwa a na nakomai ni karaoa tibwangaia ae moan te kakawaki ibukin aia botannaomata.

Aei te bwai ae e kamimi ae ngaia e a oti bwa bukin ae e aki kariaiakaki ana *charter* te Maneaba ni Maungatabu.

Teuana naba te bwai ae e kakawaki, bwa are aei ana charter te Maneaba ni Maungatabu. I taku bwa te bwai ae e kakawaki n te bobwai, bwa ngkoe ko na taraia te Tautaeka bwa iai te mwane ibukin te waaki anne. Ao ngaira ti ataia bwa bon iai te mwane. Iai te mwane bwa are e a rawata angan karaian mwane ibukin kakoroan nanon te tibwanga ae moan te kakawaki aei. Ao te Maneaba ni Maungatabu e kona ni karai ngkana kam kanga e a bane am mwane ibukin te Mwamwananga, a rawata angaia.

Ao e nang rawata te anga ibukin kaboan te tiata aio ngkana ngaia anne bwa tao ko taraia te Tautaeka bwa e a rangi n bobuaka. E a rangi n bobuaka. I taku bwa a rangi n tiraua bwaai aika a bobuaka, ma te bwai ae e rangi n kakawaki bwa ti na noria bwa te materaoi, *value for money.*

Anne raoi bon oin te tua ni bobwai ae te *Procurement Act.* Bwa ti na riai ni kakoaua bwa ana mwane te botannaomata ae e na kabaneaki, e na materaoi.

Nanona ko a tia n taekinna bwa e aki materaoi kabanean te mwane ibukin karokoaia ana Taan tei te Aono ni Mainiku, bwa ngaia anne ko uneakinna $70,000 moan te bubura kaei.

Ma I taku bwa ngkana ko rinanon ni kabane am bobwai a na bon bae n iai naba aika a na kona n reke iaan ane ko taekinna.

Ma aei ti taekinna te Tia Babaire bwa bukin ae te bwai ae e rangi n kakawaki bwa ngaira tabera ae ti na riai n nakomai n tekateka ikai ni kanakoia bwanara ibukia ara botannaomata. Aei moan te kakawaki.

Ao ti kantaninga te Tautaeka bwa e na boutoka te aekaki aei bwa are ti tebo arora ma ngaia ae Taan tei ngaira. Ao aei ae moan te kakawaki ao ngaia ti rangi n nanokawaki ngkai kanoan ana marooro ke ana kaeka te Tautaeka bwaai aika ngaira ti taku bwa kanga aki rangi n oioi. Ma ti taraia n ara taratara ngaira man te itera aei, ao ti taraia bwa bon te waaki ni karekekai.

Ao ngaia aei. Ngkana aei aron ana tobwa ara Tautaeka ae Tobwan Kiribati *party,* ai aei ngkai aron ana tobwa bwa e aera e na aki nora riaina ao e aera e na aki biriakinna bwa e na kabaititia bwa e na kangai. Ao ngaia e a tibwa, e aera kam a tibwa anganira ao ngaia kabaitia. Ti na kabaitia ni kanakoa bwa e aoria n ae a roko raora n Tia tei bwa e kakawaki aei.

Te bwai ae e rangi n kakawaki, bwa karaoan tibwangara. Kam mena ngkai ngkami n te tibwanga anne. Karaoa tibwangami ma te nano ae e itiaki ibukia te botannaomata. Ao kam na aki kangai; te kaoti aei e rangi n uarereke e aki riai n toka bwa e aki rekereke ma Kiribati ae e bwanin. E irekereke ma Kiribati ae bwanin, bwa ae e kaineti ma aron inaomatan aron te waaki n Tautaeka ao riki ni mangana aika teniua n aron ae e a tia ni mwaneweaki.

E nang kakawaki bwa e na riai n oti. Ao ngaia ti rangi n nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka. Ti rangi n boutoka te kaoti aei, bwa kanga te *principle* iaana bwa ti riai ni bane n roroko ikai.

Ao ngkana boni baora te wanikiba, ti na toka n te wanikiba. Ngkana ai akea riki te anga n roko bwa tao ai te wanikiba e a bon aki reke ke tao iai kanganga. Ao ngkanne ti na toka n te kaibuke.

Ao I taku bwa ngaira Taan tei akea ara kanganga n anne ma te babaire are ti anganaki bwa te wanikiba baora. Ngaia are ti toka n te wanikiba, ao e rangi n kakawaki naba aron tarakia ara koraki bwa a na waekoa naba n roko ikai.

Ao e koaua tao anne boni kanoan ana babaire tao te Kabineti ae e baireia ao tao aki ataia raora n Tia tei ake ngaia a tekebuaka bwa aikoa reke rokoia.

Ao ngke arona bwa te babaire anne tao e karababa nako ni kangai; kam nang aki toka n te wanikiba ao tao e na kona n reke angana.

Ao tao ngaia ae a tuanga raoia ni Minitita, bwa ko na riai n toka n te wanikiba bwa e akea te wanikiba

bwa ti na aki kariaia te bobwai are e roko inanon baira.

Ao anne kanga ti bon nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka, ti rangi n boutoka te kaoti aei ao ti na bon bubuti bwa ti bia boni karaoa riki ara waaki n tobwa ae e na akea rekkna ma te kairiribai ke tao tera. Bwa are ti na nano ni Kiritian bwa are ngaira Kiritian. Ti na buokia tarira ma mwanera aika a mena iaan ara tararua. Bwa are te Atua ngaia ae e bwena waara n te tai aei, ao ti a karaoa te nano ni Kiritian bwa anne ti a ira nanon ara Uea ae Iesu Kristo ae e na bwaina te tangira.

Ao e rabwa ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: N na ti kaeti rongorongo are; i) e taku bwa ti aki nanokawaki ao ti aki boutoka te kaoti. Ti kaota nanokawakira bwa ti bon tangiria bwa a na roko. Ma are ibukina n aron are I a tia ni kabwarabwara, e na riai ni kakaeta riki ana taeka te *Leader* n te Kaitara bwa I taku bwa e kairua aio. I bon taekinna n au moan kaukuki ae ti nanokawaki ao ti rangi n boutoka aron te iango ni boutoka iroun temanna raoia n Tia tei.

ii) e rangi n bure naba ana taeka ae e taku bwa ti a bukina te covid. E aki roko ibukin te covid. I aki kangai ibukin te covid-19 ao ti aki kona ni kanakoa te wanikiba. I ti kaotia bwa ibukin te naan kanganga aikai, are e riki iai te *close down* ao e na bon akea te kanganga.

Ao tao ngaia ane e aki *options* ake ti na kataia riki ni manga taekin ni karekea riki aron karokoan baoia n te tai ae waekoa.

Ao te kabanea te Tibiika, I taku bwa ko bon riai n tatara ana marooro te *Leader,* bwa I aki ataia n aron Tuan te *Rules*. Bwa a boni taetae iaon taian *assumption*s ao a use word aika aki riai n taekinaki, te karekekai. E bon eti kabonganan te taeka ae te rekekai n te mena aei, bwa e kanga n ataia bwa ti karekekai. Ti taetae iaon te Tua ao ti aki karekekai. Ti mwakuri iaon te Tua, ao I taku bwa ko riai riki ni kakaeti riki ana taeka te *Leader* n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman n am kauring ao I a bubuti riki nakoia raora n Tia tei, tai anganga riki ami taeka are kanga kam katautau iai. Bon anga raoi ami taeka are factual n te aro are e na nakoraoi ami marooro inanon te Auti aei.

Ao I angan te Tia tei temanna ae karineaki mai Kuria. E nakoim te Tia tei, Hon. Banuera Berina.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko karekea ara tai n reita te marooro n te kaoti ae moan te kakawaki aei te Tia Babaire. E

koaua e a bon rara taai ao e a moanna ni marau te iango ao ti a mwaitoro teutana.

Ao I kan arora te bwana ni kamauri te Tia Babaire man abau are mwaitoroto Kuria, ni kamauriko te Tia Babaire, kain am aobiti, ara Beretitenti ma ana Minitita ao raora n Tia tei, te *Leader* n te Kaitara, ngaira ni kabane taan ongora ni kabane te Tia Babaire iaon Kiribati, ni kamauri ngkami man mwaitoron abau ae Kuria. Te aba ae e rangi n korakora mwaitoron aoina. Ao a mwaitorotoro kaina te Tia Babaire, aomata aika raoiroi. Kam na bane ni mauri!.

Te Tia Babaire moan te kakawaki te kaoti aei, ao taekana ae aongkoa e ti kaineti ma aongkoa te abamwakoro teuana ke te Aono teuana. Ti baka ni mataki te Tia Babaire n te aekan rongorongo aei. Ti aki nora aan te kaoti aei ke ti baka n aki noria.

Bwa aan te kaoti aei te Tia Babaire, Inaomatan te Maneaba ni Maungatabu ao mimitongia ara Taan tei ake ti rinea nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Bwa n aron are e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran te Tia Babaire e taku; ti a mena iaa. A bwaka iaa Taan tei n ana babaire te Tautaeka ae ngkai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire aio te Tautaeka n Inaomata, ao e kateaki ara Tautaeka n Inaomata n te Tua ae Maungatabu. Ao ko noria te Tia Babaire e koaua ae taekinaki ae 3 te rabwata. Ma rabwata aikai a boni kakarekebai ibon irouia ao amanga bon tiatiania ibon iroun te Maneaba ni Maungatabu ae te rabwata ni Karao Tua te Tia Babaire. Te rabwata n Tautaeka ae ngaia ae e kabuta te waaki ae e kainaki iroun te Beretitenti ma ana Minitita ao te Rabwata ni kabowi are ngaia ae e kamatoai ao ni kakoroi nanon ara Tua te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, n te rabwata ao ko mataiakina te Tautaeka n Inaomata. Ko na i mataiakina te inaomata are e anganaki te I-Kiribati.

Te Inaomata aio te Tia Babaire, ko kina ae ko mena n te Tautaeka n Inaomata man ana rinerine te I-Kiribati, man ana kare bwaoki te I-Kiribati. Akea ae e kona ni kakewea anne.

Inaomatara ni kare bwaoki, anne kanikinaean te Tautaeka ae ti bane ni mena iai bwa e Inaomata. Ae kamanoaki inaomatara aio n ara Tua ae Maungatabu.

Ao ko noria te Tia Babaire, ara Tua ae Maungatabu e a manga taekinaki bwa iai inaomataia Taan tei n roko ni kaea te Bowi n te Maneaba ni Maungatabu, ni kaoti nanoia ma nanoia aia botannaomata. Akea riki

tibwangaia Taan tei. Ngaia taan uoti aia tangitang ma tabeaiangaia aia botannaomata.

Ao ngkeo te tia Tautaeka te tia kakoroa nanon aia babaire Taan tei are a baireia n te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are ngke ae karinea te Tua ae Maungatabu, ngkoe ae ko karinea te Tautaeka n Inaomata am babaire ake ko karaoi, kaotiko bwa ko karinea te Inaomata aei.

Kaotiko bwa ko karine te Tautaeka ni inaomata ae ti bane ni waaki inanona.

Ngaia are ngke e karaoa ana babaire te Maneaba ni Maungatabu bwa a na toka n te wanikiba ana Taan tei, antai ngkoe bwa ko na kamangora ana babaire te rabwata ae boni ngaia naba te tia kabwati am kataumwane n tokin te tai. Bwa e reke mai iaa mwakam ni kabongana ana mwane te botannaomata? Mai iroum. N tokin te tai ko na okira te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are am taeka ae ko tuangira te Minitita ae te Kauoman ae ko karineaki, ae ko a tuangira bwa ko tabeakina e mwane ao karimoa kakawakin am mwane ma am Tua nakon inaomatan ana karebwaoki te I-Kiribati ma ana rinerine ao ko akamaunaia kain Teraina, ao kamemerea korakoraia kain Tabuaeran ma Kiritimati ni kaoti nanoia ikai. Ko a mena iaa n te Tautaeka n Inaomata? Ko mena iaa?

Te Tia Babaire e bon rangi n taekinaki ao amwaiti taekinana. Ngkana ko kamangora te Tua ao ko uotia te botannaomata ni kabwateteia nakon te mwakuri n aki ako. E aoria e aki mwaneweaki n te Tua, ma ko ataia ngkoe ae te tia kairiri ae ko kairiri n te Tautaeka n Inaomata bwa e na riai ni karineaki inaomataia kain Teraina.

Ao ngkai te anga ae a na kona karokoaki aia aomata ikai bwa a na kaoti bwanaia ikai, e aera ko tukia. Ao mwanewea nakoira te rongorongo ae aki anaki nanoa iai, taekan te mwane. Bwaua, am mwane. E koaua ae ko anganaki mwiokona bwa ko na kawakinna. Man tokin te tai antai ae e na kabwatia? Boni ngkoe? Te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao baka n tuangira. Ngkana arona bwa a karokoaki te koraki aikai bwa e tiatanaki kibaia n nakomai, ao ko kataua te mwane anne ni kabongana mwakan naba te Tia Koroboki n te Kabineti te *single procurement.* Are ko taku bwa aongkoa ko rangi n kakawakina te tua. Kai iai naba tuan anne? Tera te kanganga? Iai riki te wanikiba ae e kona ni kakibaki irarikin aei bwa e na kakibaia Taan tei? Iai? Kam a tia ni kakoaua n te moantai bwa bon ti aio te wanikiba ae e kona ni kiba. Akea te Tua ae e uruaki ngke arona bwa bon nanom

ni karinea inaomatan mimitongin te Maneaba ni Maungatabu, ao ngke arona bwa bon nanom n nora kakawaki aia kare bwaoki kain Teraina. Aia kare bwaoki kain Kiritimati, aia kare bwaoki kain Tabuaeran, aia kare bwaoki kain Kiribati.

Bwa ngkai ko kamangora te Tua ae Maungatabu ma inaomata Taan tei n te Tua ae Maungatabu. Ngkai ko kamangoa te Maneaba ni Maungatabu, ko kamangorira ni kabane. Ko kakea bongara ao kakeai bongaia ara botannaomata.

Ngaia are moan te bebete arongana iroum, bwa te mwane bwa e mena irou taekan te mwane. Tera nanon ana marooro te Kauoman te Tia Babaire. E taku, ko aoriko te Maneaba ni Maungatabu ma I bon taua naba taekam bwa te mwane irou.

E kanga raoi kabwaranakoan otara n te Tua ae e taua taekan inaomatan abara ae Kiribati. Ko mwaninganako ke tao ko aera te Tia Babaire, I kabwara bure ngkana tao anne otau iai. Bwa e eti bwa ngkoe te tia kawakina ana mwane Kiribati, ma ko na kawakinna n te Tau are ko anganaki bwa ko na kawakinna inanona.

Ao e taekinna te *Leader n* te Kaitara ao ngai I rangi n boraoi ni koaua ma ngaia. Tai kamia te aba bwa aongkoa ai tibwa aio te moan kabobwai ngke arona bwa ko karaoia ae katawe e aki tau am tai. A mwaiti am tai te Tia Babaire.

Ngaia are ibukin ana ongora te botannaomata, ana mwane Kiribati ae e kawakinna te Kauoman ni Beretitenti ngkai ae karineaki are aongkoa te Minitita n te mwane. N tokin te tai bairean kabonganakin te mwane anne, e mena inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaira ae ti na kabwatia, ngaira Taan tei ni kabane. Ao antai te Tia tei te Tia Babaire ikai ae e na un, ke e na kaota aki kukureina ngkana arona bwa e kabonganaki ana mwane Kiribati ibukin karokoaia Taan tei mai Mainiku, bwa aonga ni kona ni kaoti bwanaia aia botannaomata. Bwa anne naba ngaira nanora ni kabane. Ti aki tangiria bwa ti na katukaki n tio ibuki ngkana e a boo ana tai ana Maneaba ni Maungatabu ni karaoi ana babaire ibukia te botannaomata.

E a bon reke angaia n roko ara Taan tei man te Aono Mainiku, a bon reke. Ma e na kanga ao are kakoroan nanon te Tua ibukin te mwane, e mena inanon bain te Kauoman. Ao e taku; e eti ae e inaomata te Maneaba ni Maungatabu ma are e na kanga te mwane inanon baiu. Anne am kaeka. Ao bon te koaua anne, ma kaetia riki. Karokoa riki n tokina, bwa tokin te tai te mwane ane e

mena inanon baim e kabwataki kabonganakina n te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are ngke arona bwa ko kabongana ana mwane Kiribati ni kabonganai taian mwaka akana a mena iaan te *Procurement Act* ae ti anganaki taekana. E a ongora te I-Kiribati ao a taku; bwa ngaia e matoatoa te Tua ao e na uruakaki te Tua ngke arona bwa a kabongana. Aki, ao a bon aki ao ko bon ataia naba bwa ko bon aki kona n urua te Tua ngke arona bwa e aera ko karaoia n angana.

Ao ngke arona bwa e bure aron kabonganakina ibukin karineaia inaomataia kain te Aono ni Mainiku, a na aki kabureko iai te botannaomata.

Te Maneaba ni Maungatabu aio e na kabwara am bure, bwa ko nora karinean te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are te Tia Babaire, ti bon rikin tabeka aio bwa are aio kakawakin ara Tua ae Maungatabu ao mimitongin ara Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are te moan kaeka are e tabekaki, bwa aongkoa te kaoti aio e bon ti onoti nakon te *constituency* te Tia Babaire. Ngai irou, ti baka n aki nora aan te kaoti aei. Bwa bon aio raoi aan ni koaua. Ti mena iaa ngaira Taan tei.

E eti ae e taekinna te Tia tei ae tabeka te kaoti aei. Ngaia bwa kam tangiria bwa ti a toka n te kaibuke, e aera kam aki tuangira.

Bwa are n tokin te tai ngkana iai tibanakon te babaire man te Maneaba ni Maungatabu, tera ae ko karaoia. Kai ko karekei kaia kain te Aono ni Mainiku. E a tibwa roko te rongorongo iroura. Ngaia are ti na katuaia ma ti tuai katuaea te Maneaba ni Maungatabu.. Ko katuaea rabwata Kiribati.

Antai ae rotaki n am babaire ngke ko kaota unim ngke e a tibwa roko te kaetieti mai ikai. Te Kiraka ke taani mwakuri n te Auti n tei. Tiaki, ko aki nora mwin am babaire. Ko kakeai bonganaia taan kare bwaoki ake man te Aono ni Mainiku. Nakanne aika a rotaki, ko mwaninga taekan aio te Kauoman. E nga riki ae e kakawaki. Tibwangam ni kawakinan te mwane ke kakoroan nanon ana Tua ae Maungatabu Kiribati are e taekinaki iai bwa a na riai n roko Taan tei ni kaotinano ikai. Anne te Tia Babaire e rangi n teretere n ara Tua ae Maungatabu.

Ko noria te Tia Babaire kakawakia ara Tia tei bwa a na riai ni kaea ana bowi te Maneaba ni Maungatabu n aki tukaki, e rangi n teretere naba n *Powers and Prividges of the* Maneaba ni Maungatabu. Te Tua are a kamanoaki iai mwakaia ao aroia ae e raka Taan tei man te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ko noria, e mwakoro naba n te Tua aio n te mwakoro 2, (*part 2*) ae e kangai. Ngkana iai te kabowi bwa ko na katea te Tia tei n te kabowi ni kaburebure ke te bowi ni katei. Ko aki kona ni karaoia, e aki kona ni katikaki te Tia tei n tain te bowi n te Maneaba ni Maungatabu.Koron kamanoan mimitongin inaomata te Tia tei bwa e na kaea bowin te Maneaba ni Maungatabu.

Akanne aika a katereaki n ana Tua te Tia Babaire ao ti mena iaa ngke ti a karaoa ara babaire bwa ti nang aki karokoia kain te Aono ni Mainiku, ibukina bwa e a tibwa roko te kaetieti man te Maneaba ni Maungatabu. Anne te Tia Babaire karaoan tibwangam, arei ana mwane Kiribati are e mena iroum e rangi n eti.

Ma iai kain Kiribati ae e na kangai; ko kabongana buaka te mwane aei ngke ko karekea baoia kain te Aono ni Mainiku bwa a na kibamai. Bon iai? Bon akea.

Ngaia are te Tia Babaire a kona n reke iroura kanamakin aika tao a eti ke aki eti. Ti aki ataia. Tera raoi aan am babaire ao e eti are e taekinna te Leader n te Kaitra bwa ko taku; are ti karaoia n te tai aio kanoan te kanganga n te *covid-19.* Tera nanon anne ngke ko taekinna ibuakon am marooro. Ko kataia ni karekerekea am babaire ma aongkoa te covid-19. E ngae ngke ko aki taekinna bwa aongkoa bukina, e aera ko taekinna n te moantai taekan te covid-19. Bwa are ko na tuangia kain Kiribati bwa kanoan naba te babaire are e irekereke ma aki karekeakin te bao ao aki mwanenakina te *covid-19*. Ngaia are e a bon eti otara iai. Anne otara iai.

E ngae ngke ko aki taekinna bwa anne bukina, ma are ko taekinna ibuakon am taeka.

Ngaia are taekan are aongkoa te mwane, ko karinea rabwatan te Maneaba ni Maungatabu bwa ko kangai; ko inaomata, e eti. Ma te mwane irou, ao anne kauouan am kaeka ae ti a bane n nanokawaki iai. Ko a iranna ngkanne. E aera bukina ngke e mena iroum.

Ngaia are I reitaki ma te *Leader* n te Kaitara ngke e kangai: ai iraua am bobwai aika a karina. Ai iraua am tai ni kabongana ana mwane Kiribati n te *single source.* Ai iraua am tai ao e aera ngkai, ngkai ko a riai ni karinea ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Ko a riai ni karineia kain Tabuaeran ma aia kare bwaoki, bwa ngke ko aki karokoia ikai ao ko mwaninga ae a kare bwaoki naba kain Tabuaeran. Ao e riai n ongo Kiribati bwanaia ikai. Ngke ko aki karokoia ikai, ko mwaninga. Ko deny them aia right as citizens. Ai tiaki kain Kiribati kain Tabuaeran iroum ma Teraina.

Te Tia Babaire, I karabwarabwa bwa ko noria Taan tei aik an te Aono ni Mainiku, e matai riki te Kiraka. Aomata aika a mwwane ao buia, a aoraki bwa mwauku ao aera. Kam boni kantaningaia bwa na toka n te kaibuke.

I ongora te Tia Babaire bwa buia tabeman, a bwaka inanon te roki. Ao tabeman a tia ni boo, ma aki bukina ibukin aia fitness n rabwataia ma aia iango. A rineaki ibukin onimakinaia irouia aia botannaomata. Ma te Tia tei ao te Kiraka te Tia Babaire, e ota te Tia Babaire n aia kanganga Taan tei ao e ataia bwa a na riai n toka n te wanikiba.

Ao ngkai te wanikiba te Tia Babaire, e aera ngkai ko totokoia.

Ao ngkai ae ko anga am taeka bwa aongkoa ibukin ae e tibwa roko te rongorongo. Ma n te moantai ngke ti bane ni kaongoaki, kam uneakina te kaibuke. E aera aki toka n te kaibuke. Anne ae ti bane ni kaongoaki te Tia Babaire.

Ba ko a baireia Taan tei bwa a na kiba n te kaibuke ngkoe are te Beretitenti ma am ma am Minitita ma am Kabineti, e nga raoi ae babaire ikai te Tia Babaire.

Ngkana ko karinea te Tia Babaire te Maneaba ni Maungatabu. Ngkana ko karinea aia kare bwaoki kain Kiribati ni kabane, aio am tai ni kaotia. Boutoka te kaoti aei, bwa ti tabekiarake te Tia Babaire karineami Taan tei ni kabane. Karineaia kain Kiribati ma aia kare bwaoki. Karinean ara Maneaba ni Maungatabu. I boutoka te kaoti aio te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of order.*

Tibiika: Tera am point of order te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao I rangi n nanokawaki iroun te Tia tei ae karineaki n aron ana taetae ae kanga I taku bwa e a bon biri i tinanikun te baere I maroroakinna. Ao I taku bwa e a boni karini ana iango.

Ma tao e koaua bwa are bon te Roia ae e bane arona.

Ma are tao e boni kananokawaki teutana bwa are bwakuakuna anne e aki noria te botannaomata n taai aika nako. Ngaia anne ma e rabwa, e raoiroi bwa are ana tai n taraia te botannaomata.

Ma te bae e na kaetia ao e riai ni kaoka ana titiraki ae e taku bwa I kamangora te Tua. I kamangora Tuan te Maneaba ni Maungatabu.

Tera ae I kamangoria iai, ngkana te bae I mwakuri iaona bon te Tua naba. Te tua naba ae e karaoia te Auti n tei aio.

E nga te tua ae e kangai; te Minitita n te mwane ke tao tua ni kabane bane tenakoi ibukin aikai bako na

karaoi aikai. E nga ae e taekinna te Tua ae Maungatabu ngkana aekakina anne.

Kanga I bon nanokawaki n nanon ana taeka ae e taku ao e taekinna naba bwa au taeka bwa I kangai; te baire inanon baiu, taekan te mwane ae i baiu ao ngkana I kanakoa, I kanakoa.

Kai bon akea naba au taeka anne. E a bon oto karaki ao e riai ni buta ana taeka te Tia tei aio bwa ti a bon ata arona. Ngkana e taetae ao e rangi n bwati ni manga otei ana karaki aika aera. Ao ke e nako n nora au taeka n hansard bwa ti a nora anne. Ti a nora anne ngkana e taekinna.

Ma e ataki ao ngaia tao e koaua naba ae tao te botannaomata tao e bon aki nora naba riaina ngke e anga arana bwa e na kauaba. Ma e rabwa ao N na karautaeka n te mena anne.

Ma teuana bukina ae ti aki totokoa rokoia nakekei, ma e taekinna bwa e aera ti aki kaongoia bwa a na kaibuke. Tabera bwa ti na kaongoia bwa a na kaibuke. Iai ae tabena ae e bon taekinna bwa te Auti n tei tabena anne bwa e na kaongoia Taan tei.

Ngke arona bwa a kaman roko bwaai ni kabane inanon baina. Ao ngke arona bwa a kakoroaki iaan te Tua ae ti kataia ni karaoa nanona. N aekakin teuana; ana *AOC* te *Talofa Airline*. E aki roko n te *provided* te bwai anne nakon te *civil aviation*.

Ti taku bwa ti a bon rangi n bure ngkana ti a kakibaia Taan tei aika a karineaki ao a kabuanibwai. Antai ae ko a mwiokoia ikai bwa are e aki roko te *AOC* ao a kabuanibwai.

I taku bwa te bae ti karaoia naba. ti karaoia inanon te riai ao te eti.

Ngaia ae I taku bwa e rangi n kairua te Tia Babaire n aron ana taetae te Tia tei ae e taekinna.

Ao te kauoua naba te bae I mwaninga n taekinna n au moan marooro, teuana bukina bwa te *tax issue.*

Te tax issue, bwa e aki kabwaka naba ana tax naba te *Talofa Airways* n ae e nako. Ao anne boni bukina anne ae ngaia ti karaoa te investigate ibukina bwa e aera ngkai e kariaiakaki bwa e na kiba Talofa Airways ao e na aki kabwaka ana *tax* ae te *pre-holding tax*. Anne something else ma kanoan te Tua ae te tua naba ae ti karinea ae ana Tua te Auti n tei aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: I taku bwa e a teretere am *point of order* ake ko kamataata ni kataia ni kaekaia, tao bwaai ake e taekinna te Tia tei ao e kairua n aron are ko a tia n taekinna.

Ma N na ti bubuti bwa kam na aki manga karini riki bwaai tabeua,

bwa mwina e a manga riki bwa te kauntaeka. E aoria n are e bon nakoraoi. Ao ara tia marooro are imwina ngkanne, te Minitita ae karineaki man te Aono n Raina; Hon. Mikarite Temari. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ao ko rabwa *Madam Speaker*. Kanga I bon taraia n au namakin, N na aki riai ni marooro iaon te kaoti aei, ngkai tangin nanoia raou n Tia tei aika karineaki man te Aono n Raina. A riai ni boni kaota tangin nanoia nakon te Tautaeka ngkai aera aki roko.

E tang teutana nanou bwa are I mwaneweaki, au reke bwa a na aki mwaneweai bwa are akea rekerekeu ma ngaia.

Ngaia are e tang nanou n ana mwanewe neiere e a otinako te *Leader* arei. E maai wiina ao e otinako bwa N na boo nako ma ngaia. E na riai ni mwanewea te Minitita n te Aono n Raina ngkana e aki atai rongorongo.

Ma e aoria, tao I a kamataata ngai ni bwaai tabeua bwa e aonga ni mataata riki te ongora. Aon i koauana tiaki baora *Talifa Airline,* bwa boni baora *Jeff.* Baoia kain te Aono n Raina, ana wanikiba *Jeff* tiaki *Talofa Airline*.

Tiaki naba te Maneaba ni Maungatabu ae arrange Talofa Airline bwa are ti a kiba mai Kiritimati n nakomai ao ti a uruaki, e kabuanibwai ao ti a tiku i Kanton a *week* n ana wanikiba *Jeff*.

Antai ae baronga reken Talofa Airline: Bon *Jeff,* bwa are te private. Bon tabena ibukina ngke e tiatanaki ana wanikiba, tabena ngkanne bwa e na karokoira ikai. Ao e biriaitua ni kakaea angan rokora ikain te tai ae waekoa, n reitaki ma raraona ni bwairatin te aonnaba n te Betebeke. Ao e tekeraoi bwa e reke *Samoa Airline.* Ao e tauraoi ni kiba n te tai are e anga iai te *approve* te *Aviation.* Tiaki te Auti ni Maungatabu ae bairea kibara n *Talofa Airline.* E rabwa Talofa Airline man te kariaia man te Aviation ao ti a kiba naba n nakomai.

Ao anne ngkanne aron rokora n te wanikiba ae te Talofa Airline.

Ti nanokawaki ngkai aki roko tarira man te Aono ni Mainiku. Anne ae e rotaki naba iai te Tautaeka. Ti rotaki naba bwa a bon riai n roko. Ma are e bon rinanon te waaki ao tuan te kamwakuri ao tuan te bobwai ao karekean bwaai. E aki rekereke iai te Kabinetin totoko.

Honourable Speaker, e mwaneweaki tokau n te kaibuke. Aki riai ni mwanewea tokau n te kaibuke, bwa te kanganga te wanikiba. Taetae iaon te wanikiba. Ngai temanna ae I ririba kuau, aon te tai are I kuaki iai ao Ia bon niniko naba ni kuaiko bwa are ko kua te aomata ae e aki kuaiko.

Tokau n te kaibuke, akea ara anga bwa are I tiku n ae e nako. Ngke e a oki te aba ibukin te rinerine, I kawa ngai bwa I aki rinerine n rineakin te Beretitenti bwa are a kakeboa nakai.

Ao ngke I taraia naba ngai, are e a bon aki *safe* te moani kiba. Ngaia ae I taku; e aki *safe* ae ti kiba n oki ao e a tia ni kabuanibwai.

Ma te moan nako, a toka iai nakekei a nako ao a nikiraki i Tabuaeran ao Teraina.

Ngai ngkanne raou ma temanna raoia n Tia tei, ti na kiba n *Sunday*. Ngkana *Sunday*, ai te rinerine ni *Monday*. E aki *worth* ngai ae N nang nako.

A tauraoi nakai bwa akaman kiba a *week* ni kambein, ngai akea. Ao I a tara *Sunday* e aki *worth* ae N nang kiba n nako ao ai te rinerine *early in the morning Monday.* I a tiku, akea ae bairea tikuu. I a taraia e aki materaoi. N nang nako, tera uana e aki manena rokou.

Ma te kakukurei bwa e ngae ngke e roko ana wanikiba *Jeff* ni kabwakaki nakai i Tabuaeran ao Teraina, e moanna te Beretitenti Taneti i Teraina.

Ma te rongorongo nakoimi, ti na taetae iaon te wanikiba. Tai taratara baon te Minitita n te kaibuke bwa are I aki rekereke ma te baei ao tai kukuai ngkanne bwa I aki kukuai ngkami.

Ngaia are ngkana tokau n te kaibuke, bon tokau n te kaibuke. Bwa ngke e a tia n rineaki te Beretitenti, ao I aki mena i Kiritimati. N na nako ni kakaitau nakoia kain Kiritimati ao kain Tabuaeran tabeman ake a rinea au Beretitenti ao Teraina naba. I a *determine* bwa n na toka n te kaibuke.

E karautaeka te Beretitenti nakoiu. Ao ko na ooa te Maneaba ni Maungatabu te kataumwane. I taku bwa I oia. N na riai n nako. N nako n *round trip*. Anne bon naou ngai ae te Minitita n te Aono n Raina. Bwa I riai n roko irouia au *constituency* ni kakaitau nakoia imwin te rinerine. Ngaia are akea ae e baireai. E aki tuangai te Kabineti, kaibuke ke ko na aera. Boni ngai, I bon *determine* bwa n na nako.

Ao ngke I nako ao I bakuraewa. Tuangia kabenin te kaibuke, I matu iaan bukarere ni karokoa ae I roko ikai. Akea au saloon, akea au raa ngke I moan nako. E bwaka te karau, e nanoangai te Kaben ao a karekea nneu te bareti ao a katea au tent bwa nneu ieta.

Ngaia are e aki riai n tarataraki mwanangau ao tai karekerekea au kaibuke bwa aongkoa ami *excuse* bwa ibukina ngke I toka n te kaibuke ao ngaia kam nang toka naba iai

bwa kam na at ate kaibuke. E kairua, e kairua.

Ngke I a roko i Tabuaeran ngkana e nora te Tia tei mai Tabuaeran bwa I toka n te kaibuke, e na aki taraia bwa aongkoa e nang aki roko te wanikiba. E kairua anne, e na buta ana kaoti anne. Bwa boni mwanangau anne ngai ibon irou.

Ngke e a otinako te reke bwa e a reke ara Beretitenti, H.E Taneeti Mamau. N na riai ni mwananga ngai n nako ni kakaitau n taabo aikai. E a tia n rineai te Beretitenti bwa te Minitita ngain te Aono n Raina, N na nako ni kakaitau i Kiritimati, Tabuaeran, Teraina bwa akea naba te wanikiba.

Ngaia are I nako n ti round trip ao I oki. Ao okiu anne ni karokoa ngkai. I tekeraoi ao I oa te Auti n tei.

Ngaia are e neboaki te tangi n nano ao ti kariaia, e butimwaeaki. Ma e na marooro te aba iaon etina ma waakina bwa tera te kanganga. Ti butimwaea nanoian tangi n nano ao ti aki totokoia.

Ma te kanganga are bon iai tuan te mwakuri, iai aana. Ao are I aki kaitara ngaia bwa e kaitara te Kauoman ni Beretitenti bwa e na kaekai iaan tuan te mwamwananga, te *procurement* ao ma taian raa.

Ma tai karekerekeai bwa aongkoa ngke I a kaibuke ao aongkoa e tiakanaki te waaki. E na buta iai te *Leader man* te *Opposition* are te aine, e maai irou. I aki kan ongongora bwanana bwa e maai. Ao ngai temanna ae N na kakaitara ngkana e taetae ao tai kumekume.

E aoria. E kakawaki bwa e na mataata nakon Kiribati ao anne aron tokau n te kaibuke.

I nako bwa N na kakaitau n aba aika teniua aikai ao ni manga oki n te kaibuke, bwa are bon te kanganga ngkai te wanikiba. Ti kakoaua bwa are akea Air Fiji are kawaira ngkoa Biti ao imwina Kiritimati. Anne raoi oin te kanganga.

Eng, I a kauarerekea ikai te Tia Babaire. Ao boni bwana riki ni kabwara bure nakoia nake aki reke rokoia n te tai arei. I tei iraikia.

Ma bwanan te Tia tei mai Kuria, e reena ni kam. Tao ibukina e reena ni kam ngaia ae e rangi n tee n nano ngkai. E a tee n nano ngkai, ao te bae e raoiroi kaotakin te tangi n nano. Ao bon aika a na taetae, a boni kakanikan n taetae kain te Aono n Raina. Anne ae e kamaeu ao ti na ongo bwanaia ao ti na kabwara bure nakoia. Ma ngkana a taetae rabwata aika a okoro, nanona e tuai n nako te bwai are te 8,000 te reena arei. I a katokia ikai. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Banuera Berina: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: I bon ti kaetia. Akea rekereken aio ma te 8,000. Kai I karabwa te Uea bwa ti 8,000 ao uarea ngke I maan riki ni kambein. Ngke arona bwa I maan riki ikai te Tia Babaire, e na kinaki anuan anne ao e na kinaki anuaia nakai ao e aki mena ao e na boni bwaka te Beretitenti. Ma te Tia Babaire, I ti kaeta anne. Akea rekereken aio ma te 8,000. Aio irantangan te Maneaba ni Maungatabu ao mimitongin ara Maneaba aio. Ko rabwa te Tia Babaire, ao e rangi n rarabwa,

Tibiika: Ngaia bon akea rekerekena ma te 8,000. Ao tao I angan moa te Tia tei mai Teraina bwa e a kaman kateiteia baina. E nakoim te Tia tei mai Teraina ae ko karineaki.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Bon te moanibwai, bon te kamauri n reitaki ma au abamwakoro ae Teraina are e a tibwa reke, kam a tibwa ongo bwanau n te tai aio. Tao kam kan ongo n ae e nako ma are e aki reke rokou ma raou aika uoman aika raou n Tia tei aika a kakawa mai Tabuaeran ao Kiritimati.

Te kamauri mai irouia ao I a reitai naba ma kain au au abamwakoro ni kamauriko te Tibiika, kain am aobiti, te Beretitenti ma ana Kauoman, Minitita ni kabane, Taan tei ni kabane, ao taan ongora, kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua Madam Speaker, bwa a bon tia ni taekinaki taeka man ara itera ngaira man ara itera aio. Ma te bwai are e a karika naba teirakeu, bwa kanga e aki rau nanu naba n ana taeka te Kauoman ni Beretitenti are kanga e taekinna, bwa kanga bon akea nanora ni kan roko. Ti a tiku naba n tataninga te wanikiba.

Te bwai ae e na mataata iroumi Taan tei ao taan ongora ao kain Kiribati, bwa baora n aron ae e a tia n taekinaki. Ti anganaki te babaire mairoum te Tibiika man am aobiti. Ao babaire akanne e kangai; baomi ane e na kiba wati ao kam na tauraoi ngkami ake Teraina ma Tabuaeran, kam na riai n tauraoi n nako Kiritimati ni kakatauraoi ngkami imwain baomi bwa are ti na bon tuangi ngkami te tai are e na kiba iai baomi n te tai are kam boni kantaningaki iai bwa kam na roko i Tarawa imwain te Auti n tei.

Ao ngaira ti tiku iaan te babaire anne te Tibiika. Ao n aron ae e a tia n taekinaki, e koaua iai te kaibuke ae kaoti i Kiritimati n te tai anne.

Ngai temanna ae I a kaman iangoa rokou i Kiritimati n au kabanemwane n akea ana kabanemwane te Auti n tei, bwa I kaotia bwa I rawa n rimwi ao N na aki kauia te bao ao e na aki reke rokou n te Auti n tei are ti aki kawia.

Ma ti a tiku i Kiritimati, ao e a manga roko n Tia tei mai Tabuaeran. Tao e aki reke rokon raora temanna te Tia tei are e a toka naba n te kaibuke bwa te tai are e na oki iai, ao e angabuaka bwa e a manga aki kiba te wanikiba bwa iai uruakina. Tao e uruaki ke iai angabuakan te buaka te tai arei ao e a kauia naba ma te kaibuke i Tabuaeran. Ao n aron are e a tia ni kabwarabwara raou n Tia tei mai Tabuaeran ae karineaki.

Ngaia are ti a tiku ikanne te Tibiika, ao e na karaua nanona te Kauoman ni Beretitenti. Ti rangi ni kan roko, ma are baora. E a tia n nako te kaibuke bwa te kaibuke e roko i Kiritimati tao 2 tabun te wiki ke 1 tabun imwain rokon baora are ti kantaningaia. Ngaia are ngaira ngkanne ti a bon tiku ngkanne. Ti kangai ti na bon tiku n taninga baora are e bon baireaki man te Auti n tei. Ibukin tera te Tibiika? Ti kan toka naba n te kaibuke ma are kainnabara ti bon noria bwa a rangi n turabeau, a bon aki rangi ni kona n toka n te kaibuke bwa bon te naan aoraki.

Ngaia are e na karaua nanona te Kauoman bwa ti rangi ni kan roko. Ao ngke arona bwa n aron ae e rangi n tataekinaki ni kangai; e aera kam aki raa. Ao ae ngaia ae ti kangai; bwa e aera kam aki tuangira bwa ti na toka n te kaibuke.

Bwa are man am aobiti te Tibiika ao ti bon tuangaki bwa iai baora te wanikiba ae e na roko. Ngkana arona bwa iai te wanikiba ao iai te kaibuke, ao te kaibuke e na mwananga i marawa tao 2 te wiki. Ngke arona bwa tao te Kauoman e na kan toka n te kaibuke ke te wanikiba? Ti aki nanona bwa ti kan toka n te wanikiba bwa ti na iangoa te kabanemwane.]

Ao e koaua ae e taekinaki $70,000 tabun boon te wanikiba. Ma e koaua naba ae e taekinaki ao a na aki un iai, bwa ai iraua aia tai naba ni bobwai. Tao mwaitira $70,000 ma ane e a tia naba ni kabaneaki tao ni bwaai aika tao ti teuana ke uoua. Ao ngaira a kamangoraki Taan tei man te Aono n Raina ti ibukin $70,000. Ngaia ae ti karautaeka te Tibiika nakon te Tautaeka ma nanora ae e rangi n korakora ni kan roko.

Ma n te tai aio ti a bon iangoi tokara n te kaibuke bwa are e a manga tauaki naba baora, e a manga aki bwati naba.

Ti anganaki naba te rongorongo n te tai aio e kangai; baomi e na roko ikanne n te tai arei ao te tai arei. Katauraoi ngkami bwa kam na anaki ni kangai ao ni kangai.

Ti a katauraoira ao e a roko te rongorongo n te kabanea ni miniti, akea baomi. An boni iangoi aromi. Ngaia ae ti a iangoa arora te Tibiika,

ti a nako ni bubuti tokara n te kaibuke.

Ti toka ibukaon te naan baeki n raiti ma te naan burawa ma bwabwai. E a rawata te bwai ae e a mwaung iaon te kaibuke, ti a ikeikeni boia.

Ao ti nanokawaki naba bwa n aron ae e a tia n taekinaki, kain abara are a bon rangi n turabeau. Tao ngai kainabau riki, e a rangi ni kawa bwa e rangi n rawata ikoakina iaon te kaibuke. E bwaka n te toilet ao e aera riki, ma e tekeraoi bwa iai te neeti ae raora ngaia are e a tabeakinna n ua ti roko i Tarawa te Tibiika. Ngaia are ti karautaeka.

Ao tao N na karautaeka naba nakon ae N na taekinna te Tibiika. N aron ae e a tia n taekinaki ao tao e na tara n tangi buaka n ana itera te Tautaeka. Ma aio n aron ae ko taekinna te Tibiika, te naan *fact* ae ti na taetae iaona.

Ma aio bon aia taeka au botannaomata i Teraina ao i Tabuaeran naba. A kangai; a kamwanei ngkami bwa are ai ti ngkami kain te Kaitara ngaia ane a kakea baomi. Ao anne I aki karaka ma bon te taeka ae e taekinaki.

Ao ngkai a ongora kain Teraina ma Tabuaeran, ao anne are bon ami taeka ma kam na aki manga kakeweai.

Ngaia are man akana tabeua akanne te Tibiika, ao e koaua tao iai ae e a manga menaki te *AOC*. Ao kai are e a boni kaman kiba naba te wanikiba mai imwaina ao tera te *AOC* ae e manga kainanoaki. Bwa boni ngaia are e anaira ao e manga kaokira n te moantai ao tao $70,000. E a tibwa manga noraki $70,000 ao e aera e aki noraki n te moantai. A tibwa noria ngkai, ngaia are N na karautaeka bwa ngai irou I kakoaua ae kanga ti tebo ma iai te karekekai inanona.

Ao tao man akanne te Tibiika, ao I nanokawaki ngkai tao I kona n taekini akanne. Ma are akanne boni koaua aika I taekini aikai mai irouia kain ara abamwakoro.

E ngae ngke e mwaiti ae e rinei ngkami mai Teraina kam bon aki naba iangoa baou. An kanakoa baou ao kam katikuia nakai.

E rabwa te Tibiika ao I karautaeka ngkana iai buren au marooro. Ao I a kabwara bure iai kam na bane n tekeraoi. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Te Minitita ibukin Mwamwananga.

<u>Hon. Tekeeua Tarati:</u> Ko rabwa te Tibiika.

E koaua I taku bwa ko na kaman anganai bwa e aonga n ae e *clear* riki bwaai tabeua ake a irekereke ma Tuan te kibakiba iaan karawa ao I taku bwa e na kauarerekea naba aron te marooro nakon tao e aki rangi n korakora te ota n aron tuan

te kibakiba iaan karawa. E koaua are aio e irekereke ma au tabo n mwakuri.

E koaua te Tia Babaire. I aki tangiria ni kauntaeka. Kabwara au bure te Tia Babaire tao korakoran angin nanou ni kani kabwarabwara.

Ao e koaua I aki tangiria ni kani kabo rabakau ma kain te Itera Mainiku. Bwa I rangi n karinea naba kan rokoia ao I ata aron are ara *entitlement* ma ngaira Taan tei, Biira ti riai n anganaki tao te *priority* ni bwaai ake a *more comfortable* ke tao a mwengaraoi rikin te mwamwananga iai bwa are anne nakoara ae taan tobwa ngaira ibukin Kiribati.

Ma e kakawaki bwa ti na kabwarabwara aron te *process,* bwa I ataia bwa te bwai ae e uneakinaki ngkai te *process.* E aki uneakinaki tao e tia ni kabwarabwara te *Finance* man ana itera, ma ngai N na kabwarabwara man au itera man te Botaki ni mwamwananga.

Ao e koaua te rongorongo ke te ribooti are I karekea man au Tabo ni mwakuri ao e kangai. Te wanikiba ni kabane ake a na roko iaon Kiribati, a na kamanenaki ao a na mwakuri n ara *air space a* riai ni *meet* ana *requirement* te *Aviation* iaon Kiribati.

Ai bon aron naba ao ti a tara moa aron ara tari, bwa are ngaira n ara tabo ni mwakuri ao e *cover* te mwamwananga i tari, te mwamwananga iaon te aba ao te mwamwananga iaan karawa.

Ngkana ko na kabuta amk aa inanon te kawai ao ko na riai ni meet te raitienti ibukin te kawai.

Ko na riai n tuoaki am kaa irouia bureitiman bwa e *worthy*, iai taurana, iai rana riki ao e a tiba am bebwa. Ko nakon te *Lands Trasnport Authority* ao ko anganaki am *disc license.* Are anne ngkanne kariaiakam bwa ko nang buti n te kawai aoai aron naba tari.

Ngkana ko karekea mwamwananga i tari, ko na riai naba n *comply* n iri tua inanon tari bwa e na aki manga riki te kabuanibwai n aron taai aika a tia n nako. Ao n aron ae kam a tia ni maroroakinna inanon taai aika nako, e a rikirake ni matoatoa ngkai aron te *requirement* bukin mwamwanangan kaibuke i tari. Bwa are e kakoaki te Tua bwa te moanibwai te *safety,* ao ai aron naba ngkanne kibakiba iaan karawa.

Ngkana iai te wanikiba ae e na kiba iaan karawa ara wanikiba iaon Tarawa ao n aron are I kabwarabwara n taai aika nako ane a wene ara wanikiba akana tabeua. A boni kona ni kiba wanikiba aikai.

Ngke arona bwa I anga au instruction ae ngai te Minitita bwa N na kangai; kakiba te *dash 8.* E boni kona ni kiba ao ae ti na kakiba nako Aotiteria n aron naba te *Twin*

Otta ane e tiku naba are tewana ara moan *Twin Otta.* E kona ni kiba aio nako Aotiteria. Ma tera ae e riki, ti a taua bwa e aki *meet* te naan *requirement* ake e kainanoaki n te wanikiba bwa e moanibwai iroura bon ana *safety* te aomata. E aki moanibwai te *business*, e moanbiwai ana *safety* te aomata.

Ao ngkanne I a kairira ngkanne nakon ana wanikiba Samoa.

Ngke e mwananga ana wanikiba Samoa n nako n aia Taan tei, bwa are e koaua n aron ae kam ataia n aron ae kam uringnga. Ao ngke kam moan anaki Taan tei mai abami man te Itera Mainiku ao e kamanenaki ana wanikiba temanna raora ae bon te I-Kiribati e nako n anai ngkami. Ao tera ae e riki? E roko i Kanton ao e kuri kabuanibwai te wanikiba. I taku bwa anne te keiti ae e aki tao rangi ni kabuanibwai iaon Kiribati. E kuri ni kabuanibwai te wanikiba n aron ae kaongoakira ao tera ae e riki. E aki buti te wanikiba anne, e aki nako Kiribati bwa e a bon arrange n aron are e taekinna te Minitita n te Aono n Raina. E arrange kaboan mwin karokoaia ana bwatintia akanne nako ikai, moan te arrangement anne ni karokoan te wanikiba anne i Kanton n uotiamai ao ni manga kaokia a tangiraki ngkanne bebwa. Ae bebwa ngkanne aikai aika a tangiraki.

E kakawaki bwa kam na atai. Te *Certificate of registration* n te wanikiba anne. Ana *certificate of air worthness,* te *air craft insurance. Te Air craft radio license. Te operation flight crew, passport,* ao a na ataki bwa antai nakanne. Aia *background* naba te naa bwairati ake a na uota te wanikiba. E nang moanibwai te kakawaki te *safety* n te mwamwananga iaan karawa.

Ao I taku bwa anne ngkai ngkami Taan tei aika kam karineaki, e na rangi ni bura riki ieta aron kamanoami bwa kam na aki ikuaki ao kam na aki kabuanibwai.

Ngke e riki te kabuanibwai are n te Butiraoi, tera ae e takaruaeaki. E bukinaki te Tautaeka.

Antai ae e na manga bukinaki n tokin te tai ngkana iai te kabuanibwai iaan karawa? Bon te Tautaeka naba.

Ngaia are I taku bwa n au Botaki ni mwakuri e rangi n kakawaki iroura te safety bwa e na aki raa. Ao akanne bwaai ake a tangiraki n aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Inanon less than a week ao e a tibwa iangoaki bwa e nang weteaki te *Talofa Airlines.* Bwa tera bukina? Tao n ana moan taratara te Auti ni Maungatabu, tao e tara ana wanikiba raora are bon te I-Kiribati.

Ma are n aron ae kam ataia, e aki mena ikai imwain te rinerine bwa e a nakea? E a nako n nikira raona i

Nu Turan ao are e a tiku naba n lockdown i Nu Tiran.

Ao tao anne are e a biriaitua iai tao ti a katautau ni kangai. E a biriaitua ikanne te biriaitua ibukina bwa e a uarereke te tai ao kam nang karokoaki.

Ngaia are ngke e a uotaki nakon te *procurement board*, ao a *missing* bwaai aika a tangiraki. Ae mai ibuakon aikai, kanoan te AOC, are kanoana te naan bebwa ake I taekini akekei.

Ao ngkanne tera ngkanne te kairua ngkana kam a ongora kain Kiribati ao Taan tei aika kam karineaki. E nang karaoa ana babaire Tautaeka ni kangai; mwaninga taekan bebwa akanne. Katikui ma e kakawaki riki karokoaia nakai.

Ngkana arona bwa e a manga reke te kabuanibwai. Kan manga tera te rongorongo imwina? Bwa e aera ko karokoira ao ko bon demand te naan bebwa aikai.

Imwin te tai anne ngkai te *Talofa Airline* ibukin ongorami, ane e na manga kamwanangaki ngkanne iroun te *South & Cable.* Te *project* are e na waaki i Kiritimati are a tia n roko nakai aikai iaon Tarawa ae a na nako Kiritimati. Tera ae e riki? E a rangi n ongotaeka ngkai te *Talofa Airline.*

E tangiraki am bebwa arei. A tia n roko ana bebwa, are iaoni kawaina n anganaki te *Landing permit* ke karokoana iaon Kiribati bwa e nang *land.*

Ngaia are I taku bwa e na kauarerekea te marooro au kabwarabwara aio te Tibiika, bwa ti nang aki uneakina are aongkoa ai te mwane. Bwa are te mwane, e irekereke te procurement arei e irekereke ma baike te naan requirement n te tai arei. Teuana naba mai ibuakona te *AOC certificate* are e karaoaki man au tabo ni mwakuri.

Ao I taku bwa kam ongora, ao kam na bon ataia bwa e rangi ni *reasonable* bwa e rangi n moanibwai maeumi.

Te kabuanibwai, te process n aron are I taekinna. Te process e aki kamn karaoaki n in advance. Tao ngke e a kaman karaoaki tao teuana te namwakaina imwaina, bwa are e akaman schedule te Auti ni Maungatabu. Ngke e a kaman karaoaki tao teuana namwakaina imwaina ke 3 te wiiki, e na kaman reke naba te tai ni karokoi naba ana bebwa te wanikiba arei.

Ngaia are akanne ngkanne rongorongo aika I kani katerei bwa I taku bwa e na aki manga tibanako ami marooro. Kam ataia raoi bwa tera te *rude couse*. Ao anne raoi bukina n aron ae I karekea man au tabo ni mwakuri.

E kakawaki teirakeu te Tia Babaire, I a marooro naba nakon ana marooro te Tia tei ae karineaki ae te Mataniwi n te Kaitara.

E taekina aron moan te rinerine n tain te Beretitenti, are e taku bwa e a kainaki te *airlines*. I tuai naba Minitita n te tai anne ma ngai te Tia Babaire n Tobwan Kiribati n te tai anne.

Ao au babaire ni kabane man aia reitaki ni kabane kain au *party,* ao e *advance* ara *payment* nakon te Air Kiribati. ti akaman karimoai ara *payment* ibukin mwanangaia ara koraki. Ti karaoa ara schedule te nako Kiribati, te nako nuka, te nako iaa. Ti aki bane n roko n aba akanne, ao ti a bukinaki bwa ti rokana te kibakiba.

Imwain ae ti kiba nako buki, ao a kaman kiba nako moa kain ami *party* nako Makin. Tao a kaman rimoara riki imwaina nne, ngai ti a tibwa kiba riki imwina.

Ngaia are I taku bwa N na kamanena riki te taeka are e un iai te Tia tei ae karineaki, kabwara au bure bwa e aonikai te rongorongo anne. Ao I taku bwa e riai naba ni buta ana taeka anne. Ngkana te *assumption* ae ti nang nakomai n uouotia ikai, ao ko aki inan riki ngkoe bwa te tia kairiri.

Te *BPA*, e taekinaki bwa ti kanna. Ao mai iaa rongorongo aikai. I taku bwa ti riai n oioi raoi ara marooro ikai.

Bwa are ti ngkana ti kan riki bwa te naan *good leaders* ngaira, ao ara marooro are ti na anga ikai ti aki te naan ***assumption.***

Ao aio naba te rongorongo ngke ti kaitibo ma ngaia ngke ti karaoa ara kambein iaon Betio. Ao ti tuangaki, ti a iriraki. Te *same person* are ti kaongora iai n St. Rabaere e manga irira nakon St. Betero n te Maneaba n te titiraki naba are; kam kaina ana wanikiba ten naewa. Rongorongo aikai a kairua. Ao n aron ae I a tibwa roko ngkai nutibebwa e *Ministry* aei, ngaia bon iai bukin bwaai. Bwa te air worthiness ae moanbaan te kakawaki.

Ao N na katurua riki. Tera riki ae e kakawaki, maeura ke *urgency*. I aki rekereke ma te *procurement*, bon te bwai teuana.

Ma tera riki ae e kakawaki ae ti na riai n *consider* inanon te Auti aei. Maeura n ara botannaomata ke te kawaekoa, ao are e a tia n riki te naan *example* aika a riki.

Ti rangi ni kakaitau bwa n ana *history* Kiribati e tuai man reke te kabuanibwai iaan karawa ae tao e na rota maeun te aomata. Ao ti teimatoa ni kakaitau nakoia rabwata bwa e rangi ni kanganga aron te kibakiba iaan karawa. Moan te kanganga ae moan te kanganga, tiaki te kaa. Are e mate

am kaa, ko a tei naba ikanne ni manga tarebon bwa e na roko te *pack up service.*

TE wanikiba ngkana e riki ni kabuanibwai tao imarenan Tarawa ma Kanton, ko a bwaka naba e a bua naba taekan am wanikiba.

Ngaia are I taku bwa e na moanib wai n ara *decision making* n taainako , te *safety*. Ao aio ngkai ae ti katurua. N aron ae kam a tia n ngurengureakinna n taai aika nako. E a rotaki te kibakiba. A boni kona ni kiba wanikiba aikai, ma ti taua bwa a due te naan *service* ake a na riai ni karaoaki. A due te naan part are a na riai n oneaki, e a ki moanibwai e ingainga n nano irouiakain Kiribati. E moanibwai te *safety*, maurimi kain Kiribati.

Ao ai anne naba ae ti na karaoia ma ngkai ni karokoa n aki toki. Ko rabwa te Tia Babaire, au kantaninga e rangi n mataata kanoan au kabwarabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei ae ko karineaki mai Teraina.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa te Tibiika. I ti kan *point of order* iaon ana taeka te Minitita are e taku; ae baora ngkai te Tibiika. I taku bwa akea rekerekena ma te *AOC.* E a kaman wene ao e a kaman rinanon bwaai ni kabane *Talofa Airlines* ma e bon aki bwati boona are e na kabwatia te *procurement committee.* Ko rabwa.

Tibiika: E rangi n teretere am marooro te Minitita ngke ko marooro, ma tao arei otan te Tia tei n am marooro ma e teretere am marooro are ko a tia n taekinna. Ngaia are I aki kaunga te *point of order iaon te point of order.* I a butiko.

Hon. Tekeeua Tarati: Ma e aki kakawaki ongoraia kain Kiribati te Tibiika n te rongorongo ae e eti.

Tibiika: Ngkana I kaukia ngkai ao I a kaukia nako naba bwa kam na bane ni kaeti otaia kain Kiribati. E kanganga karokoan te rongorongo n te tai ae e rangi n uarereke bwa kam na tabe ni kakauntaeka ni kakangai. N na bubutiko te Minitita n te aro bwa kam a taneiai iai.

Ngkanne ngkana e manga marooro te Beretitenti e kona n ibuobuoki iai ma Minitita akana tabeman ngkana iai aia tai, I a bubuti ngkami.

Ao I a kanakoa moa nakon te Tia tei temannam ai Nonouti bwa e na kanakoa ana marooro, Hon. Ieremia Tabai. E nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa. Ao aio teuana te kaoti ae I taku bwa moan te kakawaki bwa e kan katerea raoi bwa e mena iaa aron babaireaia Taan tei.

Ao I taku bwa e teretere bwa aron mwanangara e mena n te Auti n tei iroun te Kiraka, te Tibiika ao taani mwakuri.

Te kaoti aio te Tia Babaire, e kaineti ma te tangi n nano ngke e aki reke rokoia Taan tei man te Aono akekei n te tai ae e nako.

Ao tera kaboana te Tibiika mairoun te Tautaeka. A nanokawaki ma ti na bon totokoia. A nanokawaki ma a na bon totokoia. Ko aki nanokawaki ao akea am mwakuri iai.

Ngke e kaeka te Minitita n te mwane te Tia Babaire, ao ko a kataia ni karekea otam bwa tera raoi. Tao iraua bukina ake e taekin, ao tao n ana kairaua n tei n taetae ao e bon taku; bon te *real issue* te *tax*. Bukin tera ae bon akea ana *tax* teuarei ae e kabwaka. Ti aki ataia raoi bwa tera raoi oin bukin aki reken baoia Taan tei, bwa are e bibitaki te kakaraki te Tia Babaire ao a rawerawe nake ti onimakinna bwa a na karaoa te baire te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, te moani karaki ao e taku. Bwa te bwai aio e rekereke ma te mwane. Ao ngkana e rekereke ma te mwane ao I a rinnako iai. Ao e aki ngkoa boni ngaia anne raoi bukina ae e kananokawaki.

Ngaia are te Tia Babaire ao ibukin anne, ao e taetae te Kauoman. Ao kam ataia ae $70,000 boon te wanikiba arei, e rangi ni bubura. Kanga anne nanon ana karaki, e rangi n bubura. Ngaia are ngaira kain Kiribati ti rangi ni kawakina ami mwane ae $70,000 bwa e na aki bane ibukia Taan tei akekei.

Te Tia Babaire, I kona n titirakinia. Bwa iraua ana kabanemwane te Komete ae akea maenana ae te Health committee ae e na boo ae 2 aia ririki ni Komete. Ko kona n ataia. A kawakina mwanen te Tautaeka te Tia Babaire. A kawakinna? Aki te Tia Babaire. A iangoia bwa a na kamarai nanoia raoia n Tia tei te Tia Babaire. Ao anne ae ataia ngkai aomata te Tia Babaire.

Ti ataia naba te Tia Babaire bwa are ibukin aia koaua ae aki oioi te Tia Babaire ao a moanna ni birinako man aia karaki.

Bon ningai naba te Tia Babaire ae ti maroroakina ikai aki koron te mwane nakoia kaara ae $100.00 n uoua te wiki.

Ao tera aia karaki te Tia Babaire? E bure otan te Minitita are tabena. E bure otana. Ai kamira te koraki ae aki ata aia bwai ae a taekinna ao aki ata otaia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire aio teuana te Tautaeka ae e na teke boo iai ibukin mwanen te botannaomata. Ti a taninga te *budget* te Tia Babaire ao ara karaki n taai aika a nako te Tia Babaire bwa te waaki aio ngkai ae e na kekerikaki aron ana konaa te Tautaeka. Ao e a manga kakaea aia anga te Tia Babaire bwa a na kanga ni mwanen aia waaki ngkai te Tia Babaire.

Ao I taekinna te Tia Babaire bwa are a taku bwa moan te kakawaki te mwane irouia. Ma e kaokoro te taetae ma te bae a kataia ni waakinna ngke a tuangia kain Kiribati:'*rineai bwa bwaai ni kabane aika kam tangiri ao N na karekei'.*

Te Tia Babaire ae ngaia te kaoti aio ao ana kaeka te Tautaeka e aki anaki nanora iai.

Oin te Tia Babaire n aron otara, bon iai iaana te Tia Babaire aki tangiran rokoia raora n Tia tei ake mai Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina.

E aki buakaka taekan te kaoti aio te Tia Babaire. E kaota te tabeianga ibuki aki rokoia. E aki buakaka te Tia Babaire ma e buakaka iroun te Tautaeka. Bwa bukin tera te Tia Babaire? Ti aki ota iai.

Ngaia te Tia Babaire e aki ngkoa ao e a bon kan eti ao te kanamakin ae tao a kukurei riki ngke aki roko te Tia Babaire.

Aron te maeu aio, ko judge tiaki man te bae ko taekinna bwa man te bae ko karaoia. Ngaia are ngkai ti a manga tuangaki naba. Ti rangi n nanokawaki, ti bon rangi n raoningkami, ti nanokawaki, ti tabeaiang ao ti aera riki. Ma ti aki buokingkami n te tai aio. A kaokoro taeka akane, aki *consistent* te Tia Babaire. Are I taku ngai te Tia Babaire bwa iai tabetaben te Tautaeka n te bae e a tia ni karaoia. E atia bwa e bon aki eti te Tia Babaire.

Ao I taku bwa te kaoti aio ngkai ti boutokaia, ti kaota nanora n tangira inaomataia Taan tei bwa e na *respect* it. Ao taeka ake e taku bwa ibukin taekan te mwane, te Tia Babaire ao ti a boni ngare iai. Ti a boni ngare iai te Tia Babaire bwa are e a kaokoro te taeka ma te mwakuri ae e karaoia. Ao anne ngkanne ae ti a kataia ni katereterea nakoia kain Kiribati ao ti na teimatoa n taekinna. Ao I taku bwa a tia n nora te reta are e koreia te Tia tei mai Abaiang ibukin aia taeka ikai ao a tuai mani kaboa. A tuai mani kaboa te reta anne ae ti kaota naba kaokoron aia taeka ma te baere a karaoia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire aio te waaki ae I taku bwa e aki riai ni kaungaki ao ti bubuti bwa e riai n toki te Tia Babaire. Ao ngaira te Tia Babaire, ti na teimatoa n taekin rongorongo ae ti taku bwa tiaki kawain wakinan te Tautaeka n Inaomata. E aki kona n reke anne iroura te Tia Babaire n ua ti beroro ao ti na teimatoani beroro. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: I angan te Beretitenti ae karineaki am tai ni marooro.

<u>H.E. Taneti Mamau</u>: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti a kamaurira riki n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua I karabwa te Tia tei temanna mai Tabuaeran n ana kaoti ni kaota tabeaiangana ao te tangi n nano ao ibukin ane e teretere n te kaoti aki rokoia teniman man te Aono ni Mainiku n te Auti n tei ae e nako.

Ao e koaua *Madam Speaker,* are e a bon tia n nako bwanan te Tautaeka iroun te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa e bon teretere. E bon teretere ao I kataia ni bon tara ana kaoti te Tia tei ao ti bon reita te nanokawaki n aki rokoia Taan tei ake teniman man te Aono ni Mainiku.

Ma te bwai are ti ataia bwa e aki rangi n oioi raoi te kaoti bwa e kuri ni karako ana kakae rongorongo ni boni kakaei naba ana *fact* ke ana rongorongo bwa bukin tera bwa e na kabarantia bwa are e na kakaei mairoun te Auti n tei ao e na manga nako ni kakae mairoun te Tautaeka.

Ma e a bonti takaruaia naba bwa ti mena iaa. Ao e a kanga kairara ao ngai I kakantaningaia bwa e na kanakoi mwin ana kukune ma akea. Ngaia are I kangai, ngaia e bon riai ngkai ti totokoia bwa ti ataia bwa e na bon aki oioi raoi aia kaoti.

Ao ti a kakaea ngkanne bukina, ngaia ti ibukina ngke e totokoaki. E aki reke kiban te wanikiba n anakia Taan tei aikai ao e a bukinaki naba te Tautaeka bwa e a rinnako. E kairua anne ao e na ongo Kiribati, e rangi n kairua te aeka ni katautau anne.

Ti aki ata te tai ae e a waaki iai, e aki ataia te Tautaeka. Ma are e a bon tiku iroun te *procurement* bwa uoua bwaai aika e a totoko iai te *procurement.*

i) tangiran moa rongorongo. Ao ngai N na kariaria bwa e na bon nako raoi ni kakaea ana rongorongo te Tia tei tao iroun antai are e tabeakina baoia man te Auti n tei ni kangai anganai raoi bwanin te rongorongo. Tera ae bon riki. E aera ngkai e aki kariaiakaki baom? Bwa kam na bon nako moa ni kakaea te rongorongo bwa kamna anganaki koauan te rongorongo man te itera arei, ao ngkai akea te rongorongo ae ti ataia ae e na boutoka kanga te raraoa ke te tabeaianga.

Ao e rangi n teretere bwa are ngke e tuangaki te naan rongorongo ibukin maurin te kiba, mauria Taan tei aikai. Bwa e taku otan te Tia tei mai Teraina, bwa ngkana e reke ngkoa ngkekei te *AOC* ao e a bon tauaki naba. Ngkana e na manga anaki *Talofa Airlines,* e aki kana ana *AOC.* Anne ko aki ota n aron tuan te kibakiba are e a tia n taekinna. E bon tangiraki manga te *AOC.*

Ni katoa tai ao e na riai n iai te naan *forms* ke *requirement* ke Kainibaire ake a na iraki, bwa aei e kakawaki ibukin te mauri. Kam a tuangira ngkai bwa akea bongan akanne, e

a kakawaki riki inaomataia Taan tei bwa a na roko. Ma an tara ngkanne te *safety.* Tara mauria ngkana aikoa iraki nanon aikai ao e a kabuanibwai te kabuanibwai. Tiaki kam na manga bon tatakarua ikai.

Ao kam a tuangira bwa kamnang urui Tua ake tuan te kibakiba. Anne ngkanne etin ami marooro.

ii) tia tuangaki bwa te *singe source,* e aera kam aki aera. N na titirakiningkmai. E *automatic*? Bwa ngkana te *single source* a nako naba bwain te bobwai n *automatic* n akea bwaai aika a na tangiraki te *single source.* Tara ami tua iaan te *procurement*.

Ao ngkami ake bon iai riki otami n te Tua. Te *single source,* e tangiraki naba bwaai baika a na katauraoaki. Ao are e bonibiriakinaki, e taraki naba te *single source.*

Ma rongorongo ke information ake a tangiraki bwa kanoan te Tua, aki karaoaki. Ao I a kairia ngkanne ma te kateniua, are e aki uringa te Kauoman ni Beretitenti te *tax* bwa e boni bae. Ao ngke e mena ao ti aki ata naba ao ngke e mena e a tia iroun te *procurement.* E bae iroun te *procurement* bwa e a tangira ngkanne te *breakdown* iaon e boo are US$70,000 tabun. Bwa bon anne tabera anne kawakinan te mwane. Ti na ataia bwa kona kanga ni kabanea baikara.

Ao ngke e a roko te kabwarabwara bwa are e aki oti te kabwarabwara bwa e a boni karokoaki naba. E a roko te kabwarabwara ao mai ibuakona te *tax.* Ao e aera te tax? Ngaia te *tax* are e aki kabwaka. E a tia n anganaki Talofa bwa iaan te mwaka raa. Anne ae ti a titiraki, bwa are te tax kanoan te Tua. Ao antai mwakam bwa ko na anga te kariaia nakon Talofa bwa e na aki kabwaka te tax? Antai, iaan te mwaka raa.

Ngaia are e a bae iroun te *procurement* bwa e a tangiri ni kaeti bwaai aikai. Ao akea atakin ae e a bae te mena.

Ao ngke e mena e a tia inanon bainte *procurement* ke te Komete ni bobwai, are e a boni waaki te kiba. Ti aki ataia ngaira kain te Kabineti ao are e bon tiku inanona.

Ngaia are bon akea rekereken te Kabineti. Ao e ti bwa are ai te kauoua ngkanne ni kiba, ti a rinnako ngkanne inanona ngke e a mana reke naba te kanganga. Ao ti a kangai; N na kaeta te ota are aongkoa taoi bukina te *covid*. E *covid* e a taona te aonnaba.

Ngkana te koaua bwa ti aki aoraki ngaira kain Kiribati maia kabanemwane Kiribati a aia kabanemwane taan anga te buoka, e kani $1m ngkai. E rangi n bubura te kabanemwane iaon te *covid*, e rota

ngkai kaubwain abara. Aongkoa ai akea tabera ngkanne iai.

Ngkana e roro te kaibuke ikekei, e anga riki ngkoe are ko mwiokoaki ni kawakina ana mwane te Auti n tei. Akea am iango ni kangai, iai te *alternative* bwa e a bonroko te kaibuke ikekei. E raoiroi ngke akea te kaibuke ikekei. Anne te titiraki.

Ma ngkana e a bon roko te kaibuke ikekei, akea ma iango ni bibirakinia am Taan tei bwa a na toka iai bwa e a rotaki Kiribati n te kanganga n te *covid.* Anne te koaua raoi.

Taben te Tautaeka ngkanne tikotikonakin ana mwane te botannaomata. Ma ti noria e aki karaoaki.

Ao ti karabwaia Taan tei ae a boni kaotia. E taekinna te tia tabeka te kaoti ao e kangai. Are bon akea te taeka nakoira bwa ti na toka n te kaibuke, I rawea ana e taeka.

Ao ngke ti tuangaki, ti bon tauraoi naba n toka n te kaibuke. Ma are e koau an taai aika iai kanga e e rota te aonnaba ao e rota Kiribati, e a boo ara tai ni manga kakaei riki ara anga n tikotikona te kabanemwane. Anne ngkanne te koaua, ao ti anganaki te taeka ae ti karekekai. Akea te karekekai. Akea te karekekai.

Are I karautaeka ma are e karaoa naba ana babaire te Kabineti ngke iai te aoraki are e aoraki man am itera, are te Tia tei ao e karaoa naba ana ibuobuoki te Tautaeka. Kai akea te karekekai ae ti karaoia ma ti a kubanako ngkai ti anganaki ao bon etin raoi te rongorongo, bon anne.

Ngke e mena e aki ataia te Kabineti ao e a boni kiba te wanikiba bwa are ti aki ataia, ma are e totoko te *procurement* ae te tua naba ibukin te bobwai. Ao anne ngkanne bon etin raoi te rongorongo. Ao ti anganaki ngkai, te rongorongo aika a rangi n kamimi.

Te kauoua are ngaia are I taekinna, e a kunea te *procurement* ngke e a titiraki bwa tera kabwarabwara te kabanemwane are $70,000 tabun arei. Ao ngke e a roko kabwarabwarana, ao teuana mai ibuakona ana *tax* Talofa. Ae Talofa e a uneakinna bwa are e tuai n anganaki, ma ngke inanon te boraraoi n te kiba e anganaki *tax* bwa akea ana tax ae e na kabwakak.

Ma are e ataki ae te *tax* kanoan te Tua. Akea ae e kona n anga te kariaia n ana mwane te botannaomata bwa ko na anga te kariaia bwa e na aki *pay* te *tax*. Bon iai kawaina iaan te Tua, ma te kananokawaki bwa e anganaki Talofa te kariaia ngaia are e a uneaki Talofa bwa e nang aki karinaki ana tax. Ao ngaia ae e a tia ni karaoaki te kakae iaona. E a tia ni karaoaki ao e nanokawaki te Tautaeka irouia

riki taan kairiri ae aki atai tibwangaia.

Ao tao bon anne ngkanne, ao ti karautaeka nakoia kain te Itera Mainiku. Ngke e mena kam a bon kiba bwa ti aki ata te bwai ae e riki ma bon anne raoi, ao kam na kakaea raoi rongorongona nakon ami aobiti. Bwa bon bukin tera raoi, kabwanina raoi rongorongona ao mani kabarantia nakon te Tautaeka ni kakaei ami rongorongo.

Ma ngkai kam a bon roko naba n takaruaeia ao akea te bae kam kakaea. Akea te bae kam karaoia bwa e a bon tiku naba iroumi te iango, ao ae ngaia ti karautaeka naba iroun te Leader n te Kaitara bwa are e a bon taetae naba n ana iango. Ao ngkana e koaua bwa are e a kaman toka te kaoti aei, kam aki kakaei raoi ami rongorongo. Kam bon aki kakaei raoi bwa e na ongo Kiribati ao kam na kangai; te Kauoman ti aki boraoi n iango ma ngkoe. Bwa mwin ara kakaei, ti marooro ma te aobiti ao aikai baika a riki.

Ti a manga nako ni kawara te *Finance* n te tabo ni bobwai ke te *procurement* aikai naba rongorongo. Bwa rongorongo akana kam bon anganaki mai irouia nakekei are aia rongorongo ae ti a taekini.

Ma N na bubuti te Tia Babaire, ngkana e koaua bwa e na rangi n nakoraoi te ongora ibukia ara botannaomata. Ti na waakini ara marooro aika anaki nakon ae ti a katautauaki, ao e a raraoma Kiribati ngkai.

E a manga taetae te Tia tei mai Nonouti, e a manga taekina te kabanemwane ibukint e *select committee*. Te *select committee* ana Komete te Auti n tei, ao ngke e kateaki bwa e kabwataki ibukin baika a kainanoaki bwa e na buoka riki kanakoraaon te maeuraoi iaon abara ae Kiribati.

Kanga tiaki Komete are a boni kateaki naba. I nanokawaki ngkai e a kakaokiokaki bwa aongkoa Komete ake a rineaki, akea bonganaia.

Ao ti a kangai ngkanne, ngaia tao Komete ake kam katei ngkoa n ami tai a rangi n bongana ao Komete ae a tei n ara tai. Ngaia ai tiaki oi n Komete. E a kanga ngkanne te aeka ni koaua arei.

Kometen te Auti aei are e kateaki, a rangi n kakawaki bwa ibukin buokan kainanon te botannaomata. Ao a boni katebenakoaki kainano ake a rota Kiribati ao a kakaeaki angaia, bwa aei teuana tobwakin te kanganga ae e tabera ngaira Taan tei ngkana ti taku bwa ti kona n ibuobuoki nakon te *Executive.* Aei tabera.

Ngaia ae N na bubuti ao I karautaeka nakon te tia tabeka te kaoti bwa I bon rangi n kakauongo

nakon am kaoti, ma ko a kaokioki naba am taeka iaon ti a mena iaa. Antai ae e bairei taekara.

Ma are ngke ko katei am titiraki akanne ao ko bon boutokai ma am kukune ao am kakae ao I taku ngkanne bwa tao e na kaman rau nanom bwa ko na kangai; ngaia bon akea taben te Tautaeka ngaia e bon aki rekereke te Kabineti.

E aki rekereke te Kabineti ma te bwai ae e riki bwa e a roko taekana n te Kabineti bwa e a ribootinaki ae teuana te kanganga ae e ribootinaki bwa e anaki te mwaka n te Tua n Tia tei tax ae e a karaoia temanna ae tiaki mwakana.

Ao e na ongo ngkanne Kiribati aei. Ao ngaia ae ti kangai; ngaia tao bon iai baika a bubura ae tao a riki ao tao aki ataki. E kananokawaki aei ao e a tia te kakae iai.

Ao iaoni kawaina ni karaoaki tera. Ngaia ae I nanokawaki ni marooro aika aki rangi n oioi raoi. Ti na rangi n bubuti, ngkana kam uotimai ami kaoti ao kabotoi raoi n ami kakae aika e na kukurei naba te botannaomata n ongora nako iai.

Ma ngkana ai akea aaia bwa ko tuai ni karaoa moa tabem ae e kakawaki bwa ko na kaongoraea Kiribati ao ti a bukinaki. Ti a kakeai bonganan inaomataia kain te Aono ni Mainiku. Ai mai iaa te aeka n rongorongo anne. Ao ngkai koa ongo ngkai kain Kiritimati, kain Tabuaeran, kain Teraina. Ti kakea inaomatami. Akea taben te Kabineti iai, ma e karaoa tabena te Komete ibukin te bobwai bwa e na iraki naba te Tua are bon ami tua ae kam kabwatia naba ikai.

Ngaia are man taeka tabeua akanne ao I a karautaeka ngkana iai tibanakon te marooro bwa tao a tangi buakaka , I a kabwara bure. Ma ti a karautaeka n te tai aei ti aki moa boutoka ana kaoti te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran iaan bukina akanne, bwa aki rangi raoi oioi ao e bure te kakatautau are aongkoa e a rinnako te Kabineti ni mwakan te Auti n tei. Ti boni katuka te Auti n tei ma mwakana.

Akea te bae e kumekumeaki iai, ma ai bon ana tokobito te Komete ni bobwai bwa e a kunei baika a riki aika a riai ni aki riki.

Ao anne ngkanne etin raoi te rongorongo. Ao e rabwa.

Tibiika: I angan te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaseran, Hon. Tewaaki Kobae. E nakoim.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire. Imwain ae I waaki ao ngkai ai tibwa au moan tai n taetae n te tai aio, ao I a boni karimoa te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma ana Kauoman ao kain ana Kabineti. Ao ai bon raora n Taan tei aika raora n te tai aio. Ao I aki mwaninga

taekaia kain abau are a tibwa ongo ngkai bwanau n taetae inanon te Auti n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika, I a tabeka moa te bwana ni kaitau nakon raou n Tia tei are e a tia ni kona ni mwemweka te kaoti ae moan te kakawaki aio.

E koaua te Tibiika, e kakawaki te kaoti aio kioina ngke kanga iai noran mwannanoara iai ngaira ake tao aki reke rokora n te tai ae e nako.

Ao e katuruturuaki n te tai aio te Tibiika, aan aki bukin rokora. Bwa kanga e kananokawaki n aron ana kakaeka te Tautaeka are kanga e aranira bwa kanga akea nanora ni kan roko. E rangi n korakora nanora ni kan n aron are e a tia n rarangaia te Tia tei mai Teraina.

Bwa e koaua ngke e roko te babaire bwa baora are e baireia te *Parliament* ke te Auti n tei, eng te wanikiba. Ao ti anganaki naba te *advice* ke te kaetieti bwa ti na riai n roko i Kiritimati imwain te tai are e na roko iai te bao anne.

Ma tera ae e riki te Tibiika. Abara ake i Mainiku, eng e aki *continuous* aron kikiban te wanikiba bwa e kona n ae kiba ngkai n te wiki aio e a manga taonaki te wiki are imwina. Aio are e boni kakoauaki irouia kain abara ake i Mainiku ao tao raou n Taan tei ake ti mena n te Itera arei.

Ae ngaia ae rangi ni *reliable* aron te kibakiba n ara Aono are i Mainiku arei.

Eng, ngkanne ngke ti a roko i Kiritimati n aron are e a tia nutibebwa Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. ao te kakantaninga te bao ao e bon roko te kaibuke ae te Mauri n te tai arei. Ao I nako naba n *approach* te *Ship cargo* ni kani kakaea bwa tera te kaibuke aio. Iai taekara iai ke akea? E karautaeka te ship cargo nakoiu ni kangai; bon akea bwa aio bon te *normal run.* Ana *normal run te Louise Shipping Line.*

Ngaia are ti a tiku ma kanga aron te babaire ae e a tia ni wene ibukira bwa ti kantaninga te kiba.

Ma te kananokawaki bwa are e totokoaki. Ao tao e koaua n aron are a kataia ni kabwarabwara kain te Kabineti ke tao Minitita ake tao iai rekerekeia ma aio ao a taekinna bwa te *AOC* ke *Aircraft Opertion Certificate*. I kan titiraki naba ngkanne n te itera anne.

Bwa e koaua bwa te *AOC* anne. Anne ngke e kiba ngkoa te aeka ni wanikiba aio ae te *Talofa Airways* ngke ek araoa te *evacuation* nakoira ngke ti a tiku iaon Kanton.

A *demand* te *AOC* nakoia ngke e a kiba naba te wanikiba anne, ke a

tibwa karioa aron te *demanding* aio. I taku ngai bwa aki.

ii) A taekinna naba iaon te safety. E rabwa anne bwa ngaia iai noran tarakin aia safety Taan tei irouia. Ma iai baikekei a tia naba ni kataia ni kan karekei mai iroura ngaira ake ti tiku ikekei n te tai anne. E na karekeaki te *medical report* ibukin tao kainnaban te Tia tei temanna are ti kakoaua bwa e bon rangi n *un-fit* nakon ae e na toka n te kaibuke. Ti taku bwa e a tia naba n *provided* anne ao e aera ngkanne.

Nanona e aki kakawaki naba are ana *safety* te itera arei. Iai ae e kakawaki n te safety *in one side* ao *the other side, no.*

N reitaki ma anne te Tibiika, eng e bwabwaka nanou n te taeka ae '*no one left behind'.* Ao anne kanoan ana kario te Minitita n te mwane, ao I taku. Ao ti a mena iaa ngkanne n te tai ae e nako? Ti *left behind* ke ti aki.

Ngaia are taran ae e a manga biri nakea ngkanne te aeka ni koaua anne. Bwa tarana iroura ngkanne, ti a tia n aki mwannanoaki. Ti a tia n aki rabwatanaki n te tai ae e a tia n nako. Ao I taku bwa ai kakawaki ra ana kantaninga anne ngke arona bwa e kateimatoa aron te aeka ni koaua anne, bwa anne bon te nano ae e raoiroi ibukin Tobwan Kiribati. Bwa ti na bane n tobwaia te botannaomata ni kabane.

Bwa ni kabane bwanan e abamwakoro teuana ma teuana, a na riai ni bane n oti inanon te Maneaba aei. Ao e aera n te tai ae e nako, ti *left behind* ke ti aki.

Ti bia kakaraua riki ni karekea te tararua ae raoiroi bwa ti bia bon uaia n mwamwaneaki. Bwa are e a manga rangi n kakan aran te *party* ae e Tautaeka n te tai aio, bwa ti na tibwaia ao ti karikirakea. Ma ai anne aron tobwakira ngaira ake n te Aono n Raina iroum. Ko tobwaira raoi ngkanne?

Aikai ake I kona n taekin ao kam a manga taekina kanga a katuruturua iaon te *taxation* ibukin ana tax *Talofa Airways.* E aera a tibwa noria ngkai, e aera aki kaman noria. Bwa ti tebo bwa e a teretere ngkai bwa ti tebo bwa a kataia ni ni biri rimwin te bwai are e a tia n riki. Aio ngaia boni iai bwai akanne, a riai ni kaman karauaki ni kaweneaki imwain karaoan tao te boraraoi.

Ma ti tebo ngkai ae I te tekateka ao I ongongora ao ti tebo bwa e rimwi aron te nonori.

Ngaia ae ti na bubutia te Tautaeka bwa e na riai ni kona ni kanoraba riki, ni kamatairikia riki nakon te tai ae e na roko.

Bwa ngkana arona bwa e aki kona ni kamatairikia ao a na kona n riki ngkanne te naan excuses akanne ni kangai; bwa ti a tibwa nora te bwai aei ngaia are ti a manga taua moa n

te tai aio bwa e na riai moa ni karekeaki arei ao arei ao arei ao arei.

Tao aikai baika aera, I ti kauarereke bwa e a boni moanna naba n tia ni boo 6.00pm, ma e ti kakawaki bwa tera aan ke bukin boutokan te kaoti aei.

Ao I karabwa nakoim te Tibiika ngkai e kona n reke au tai. E koaua a bon ongo ngkanne kain abara , ao a kukurei bwa a ongo bwanara.

Ao tera te babaire ibukira, ti a kaman tauraoi. Bwa are e koaua are tao iaan naba kani karinean ana Auti n tei Kiribati are ngaia are e a tia ni karaoia am aobiti ibukin aron tobwakia Taan tei ni kabane, ke karinean ana rinerine te aba teuana ma teuana.

Ko rabwa te Tibiika ao I a totoki ikai. Ara bwai te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa nakoira ngaira aikai ni kabane, e a moara riki kain abau ae Tabuaeran ma te Aono n Raina.

Ti na bane ni mamauriaki ao ti na te tekeraoi n taai nako. Kam rabwa, I a toki ikai,.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te *Communication.*

Hon. Tekeeua Tarti: Kabwara au bure tao imwina e aki rangi n ota. N na ti kaeta are kanga e taekinna are te *worthiness* e kainanoaki *every time.*

Ngkana e a manga *apply* ngkai, e *worthiness* e tangiria naba.

E manga kiba n te wiki ae e na roko, ti a manga tangiria *every flight.* Are I taku, e rangi n *critical* aron te kibakiba i karawa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am *point of order* ao I butimwaeia. Ao e rangi n rawata aika a kan taetae ao I bon nora naba bain temanna te Tia tei are mai Kiritimati are kain naba te aki roko.

Ma ngkana kam kukurei ao tao I anganna ao I a kaokia nakoim te Minitita are n te *Commerce.* E kakawaki te kaoti aei bwa e aoria n are e bon nako naba nanoia ma raaia. Ao I tia ao I a manga anganiko te Minitita n te *Commerce* ao I a kaokia naba. Ti a nora are imwina. E ankoim moa te Tia tei mai Kiritimati, Hon. Bakaia Kiabo.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Tibiika ao te Tia tei mai Kiritimati ao mai Kanton naba.

Tibiika: Kabwara au bure, te Tia tei mai Kiritimati ao Kanton naba. E nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa. Ao imwain ae I reita te marooro iaon te kaoti aio. Ao I a moana bwanan te kamauri. I a uota bwanaia kain Kiritimati ni kamauri nakoim te Tibiika ae karineaki, Tia tei Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman, Minitita ni kabane, Taan tei ni kabane n te Tautaeka ao n Tia

tei Kaitara ao ngaira aik ai Nuka aikai. Ao ai bon taan ongora ao riki kain Kiritimati ke kain te Aono n Raina ane a beroro taningaia ibukin maroroakinan te kanganga are ti aki roko iai. Kamna bane ni mauri moa ni kabane!

Ao e koaua te moan, kanga ti na boni kaeta naba te rongorongo bwa mwina e aera are aki irakin te kaibuke arei. Ti rangi n kan toka iai.

Ao tikk bwa ngke arona bwa ti na boni bane n tokaria ao boni ngai temanna ae N na aki tokaria, bwa are ngkana ti na tokaria ni bon ka-*smart* ira ma are te kanganga naba teuana akea kantokara. Ao kanga bon mwin te kaembein ma mwin te naan raa. Ngai temanna ae N na bon ira ngke arona bwa ti na boni kataia ni bwaka kantoka n te tai arei.

N aron are e taekinaki, ti na ka timatira ni katoka ni bon *pay* kantokara ke tera. Ao ngai I boni kaotioti imatan te Atua, I aki kewe. Bwa bon akea au mwane n te tai anne ao ngai N na boni kakoaua bwa ngai temanna ae N na aki ira te kaibuke arei ngke arona bwa a na toka raou n Tia tei ni kabane iai kantokaia. Ngkana bon iai kantokaia ao a na toka nako, ma I taku n tataninga te babaire are mairoun te Auti n tei ao e abwabwaki tera.

Nanona e nako te Mauri, ao ai manga te *Linnix* te kaibuke riki tewana imwina. E a manga nako te *Linnix* ao are e bon teimatoa naba n reitaki te Kiraka nakoira bwa iaoni kawaina n tia barongakina. Ae nanona a bane kaibuke ao e a tia te babaronga e a roko te rongorongo bwa ti a tungaki raoi bwa e aki reke mwanangara ao akea te kaibuke iaon te Aono n Raina.

Ao anne raoi bwa etin te rongorongo. Ao I taku bwa bane n eti ara rongorongo ngkana ti na kanakoi ngaira aikai ake ti tku, bwa ti bane n reitaki n te naan meeri. Ao kanoan meeri ni kabane a bane n iai iroura ma rongorongo ni kabane.

Ai manga rongorongon te kauoua ni mwananga, e a tia naba arona. Bwaai ake a taekinaki ake a kainanoaki n aron are a tia n taekinna, e a tia te Komete ibukin te *Procurement*, e a tia. E a kangai ni kangai ao e a tuangira, e a roko n te Kanimabong ao e a tuangira te Kiraka a ti nang n te Tabati. Ao e a manga moan tuangira naba bwa e a manga bae bwa e a manga moan roko n te Kabineti ao e a manga totokoaki, ngaia are ti a katokaki ngkanne n te kaibuke. Bwa ti tekeraoi ngke e a totokoaki ao iai tekaibuke bwa e tuai kitana Kiritimati.

Ngaia are ti a katokaki n te kaibuke ngaira Taan tei teniman ake ti tuai roko i Tarawa ikai.

Ao ngke ti a toka n te kaibuke. E rabwa, e kamwengaraoi te kaibuke ao baikara riki. Ma bon ti te kanganga ngkana e nang kamatauninga n te Auti aio te bae N na taekinna. Te kaibuke are ti toka iai arei, kainibekana are kanga bwain Tiaina. Ao anne ae e riki te kanganga n aron are e taekinaki are e bwaka iai bun te Tia tei are temanna, bwa are e a bon raa. Ao e kangai te kaibuke ao e toro ni kangai ao e timaran nako naba ao e unikaikai. N tabetai tao ti na ngare ao n tabetai ngkana bura ke tinara ke ara utu ke tao raara, ti na bon nanoangaia.

Ao anne kanga ana kauoua ni kanganga.

Ana moan kanganga, e oki naba man te roki ao e nang taua te mataroa ao e a bwaka naba iaon ana kai n tekateka ao e tiku baina irarikin te mataroa bwa are te buaka ni kangai ao e a manga nako n oreaki baina n tena. Anne moan ikuakin te Unaine aio. E a boni ikoaki naba n rauaki baina arei ao e tekeraoi bwa are iai te neeti.

Baika a kananokawaki ngke arona bwa ngai tinau arei ke buu arei. Ao are e ti are ngaira rineakira, e aki kauaroro ao e aki raa bwa anne bon nanon te botannaomata. E ngae ngke ko a rangi n kara, ngkana bum te mwauku e bon rineko naba am botannaomata.

Ao anne ngkanne te kanganga ngke ti a noria n te kaibuke. A riki irouia ao ngai akea au kanganga bwa are kanga tao ti marurung riki. Ma are ti bon nanoangaia bwa are e a tang. E a tang. Eng, n tabetai e na boni kananokawaki aron te rongorongo. Ao e tia ai manga ana kauoua ni kanganga, e a manga tang naba.

Ao anne ngke arona bwa ti kiba naba, akea te kanganga. Ti nang kona ni kaibuke ngaira kain te Aono n Raina bwa antai ae e nang aki kona ni kaibuke ibukin karaoan tibwangana. Ao ti rangi n nanokawaki ngke arona bwa e aera.

N te moan kanganga arei are ti aki kan toka ni waekoa ni katimatira n toka, ti nang kan katimatira ma bon iai naba tokira n tabetai.

Ngaia are aonga ni bon ongo bwanara kain Kiritimati, ngai are mai Kiritimati are I aki roko. Ao I taku bwa e aonga naba n rau nanoia. Ao I taku bwa ti kakoaua ngaira aikai ni kabane, ti na bane ni ikarekebai e ngae ngke e rangi n kakamoa ana marooro te Minitita man te *Commerce* are ko mena mai ikekei, ko mena mai ikekei ma ti na uaia ni ikarekebai n aron kantaninga ni kabane bwa e aonga n nakoraoi te babaire ao te waaki. Bon iai taai ae ti na boni kauntaba iaon te kauntaba, iai taai aika ti na aera.

Ma n tokin te tai ti na boni bane ni itangitangiri n akea te kaokoroaki

inanon tibwangara ae e rangi n kakawaki ibukia ara botannaomata ao ibukia kain Kiribati ni kabane.

Ngaia are te koaua te Tibiika ae ko karineaki, aikanne kanganga ake I a tia n taekini ibukin kanga te moan are ibukin biriakinan kanga boni katimatiara n toka n te kaibuke. Anne teuana te kanganga, bon te kantoka.

Ao e koaua, ao ngke ti am anga toka n te bao arei ao manga te mwengabuaka n aron are I tia ni kabwarabwara.

Ao aikanne kanga aumrr tabeua ae I kona iai n raa, e aoria ngkana e na bon totokoaki ma e kakawaki naba are ti na boni kaota nanora ngaira ake ti nang kotekoteaki n aron te kaoti aio.

Ao ti kaitau nakon te Tia tei mai Tabuaeran are bon raora man te Itera Mainiku, tao e a tia ni mwemwekia. Ao ti kaitau naba n ana kabwarabwara te Tautaeka n aron baike e a tia naba ni kabwarabwarai ane tao e a mataata naba. Ao e kakawaki naba ngaira are ti na bon anga naba ara kamataata e aonga naba n are ti bon itiaki.

Bwa teuana te bwai te Tibiika, ti bon rangi n mwengabuaka ngke ti aki roko n te bowi ae e nako. Kam tekateka ni bowi ao ngaira ma ara botannaomata iaon Kiritimati, I rangi n mwengabuaka bwa are e a roko. '*Bwa are ko aki kan kaibuke, ko nang kakabatiako ke ko aera'*. Ao I a tia ni kabwarabwarai nakoia kain Kiritimati aron aki tokau n te kaibuke bwa I bon rangi n kan toka bwa I bon nang rawa ni *miss* te moan bowi arei. Bwa iai te bwai ae e rangi n kakawaki ae te induction, ao ngai bon temanna ae I rangi n boou. Ma are I bon tuangia ae e toki au konaa ni kan moantai n toka n te kaibuke arei ma ti bon taninga baora man te mena ao ti a reke n te kanganga.

Ao ai anne ngkanne I a tabe ni karaui nanoia kain au abamwakoro. Tao e eti tao baikara ane e aera ao ngai I a tabe ni karaui nanoia bwa bukin tera ngke I aki roko.

E riki bwa te mwengabuaka ao riki bukin aki iran te bowi ae e nako.

Tao e na bon reke naba iroumi ngke kam aki ira te bowi, a na bon un nakoimi kain ami abamwakoro. Anne tiaki kanga te kewe te rongorongo anne.

Ao e koaua kanga tera ngkanne bukin ae ko aki iri, terana.

Ao e rabwa te kaoti naba aio bwa I taku bwa bon iai bukin bwaai ni kabane.

Ao bukin ae e aki mwemwe n e te tai ae e nako, e na karaua nanona te Tia tei mai Tabuaeran bwa akea rabwatara ae ti na kona naba ni uaia ni marooro iaon te kanganga aio.

Ao ti kaitau nakoia kain te Komete ake a katoka te kaoti aio ao riki ngkai ti a manga kaoti rabwatara ngaira are ti reke kanga rongorongora ae e karaoaki inanon te kaoti aio.

Ao ti kaitau n ana totoko te Tautaeka n aron ana kabanea naba ni kona naba ni buokira, are I taku bwa ti kaitau ni bwaai ni kabane ao marooro ni kabane.

Ao I taku bwa ti kaitau iai ngaira ake tao ti a bukinaki n te kaoti aio, ao ti kaitaua naba te Tautaeka n ana kaeka ni kabane. Ao I taku bwa tao boni kanoan te tai ao ti rangi n kaitau.

Ma tera ngke arona bwa e a manga reke naba mwanen are ti aki roko iai arei ngkana arona. Ko rabwa te Tibiika aoI boutoka te kaoti.

Tibiika: E a boni bane ana marooro te Tia tei mai Kiritimati.

Ao e boni boutoka raoi te kaoti n aron ae e a tia n taekinna. Ao I a manga angan ngkanne te Minitita ibukin te *Commerce.*

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. Iai tibwangau ae N na kanakoa.

Ma imwain ae I kanakoa ao N na ti anga au marooro tabeua ae e rangi n uarereke, tao ti 5 te miniti ke 6.

Eng, I ongonogra ao I tekateka ao kanga e bon rotai nanou te nanokawaki. Bwa I ongo ana marooro te *Leader* n te Kaitara ao e mwanewea Iesu ao tera riki.

Ti a manga ongo aia marooro nakai, ao a ikuaki, a kawa aoraki. Ao I tekateka ao kam aki norai, a ranran matau ao I nanokawaki ao I taku ai kawara te aekaki aei.

Ao I tekateka n ongongora ao I a uringa te taeka n rabakau ae e kangai te taeka n rabaka: *'a kabwaia akana a ukeuke ni kakaea te eti bwa a na rauaki'.* Ao ngkai a bane n rauaki nakai bwa a bane ni kaekaki. A kabwaia nake a ukeuke bwa na rauaki.

Ao iai naba e kauoua n taeka n rabakau are e kangai; *'ao a kabwaia akana a ti na raeaki ao aera riki bwa abaia te abanuea ae karawa'.* Ti a kabwaia ngaira bwa ti tinaeraki ao kanga ti menaki n taeka aika a mena ao bon tiai bukinana, ti a roko n te Abanuea ae Karawa.

E rarabwa te Tia Babaire. Ti te bwai teuana ae I kan mwaneweia raoi te Tia Babaire, bwa ana marooro temanna te tia marooro are e kangai; e aera kam aki boutoka e bwai aio bwa e rangi n tikiraoi taekana ao kam a manga totokoia. E a kanga n reke ae e nang tuangira bwa ti na boutokaia ngkai e a bon tia ngkai te marooro bwa e bon rangi n kairua. Ao tiaki ara kairua n aron ae e kabwarabwaraki, te AOC ao tera riki

ao ai kangangara ngke kam a bon katikua iroura.

A na ataia kain abau ae Tabiteuea Maiaki bwa te itera aio, akea rekerekena ma te bwai ae e riki aei.

Bwa te aomata are e tabeka ana kaoti aio, e tabuaetia n tabekia n aron ae e a tia ni mwaneweia te Beretitenti bwa e aki raoi karaoa ana ukeuke bwa e kanga n reke te bwai aio. Ao I rangi n kukurei ngke aki roko riki te koraki akekei, bwa a kuri kanga ni kainano n roko iaon te kaibuke ao bon tiaki aia bure.

Ao ngke arona bwa e karaoa raoi ana kakae te tia ukeuke aio, ao e na rau nanon te Beretitenti ao te Tibiika ko na aki kainano n tataninga ao ngaira ti nang aki kainano n tataninga ni karokoa e a boo 7.00pm.

Bwa ti a kainano ngkai n tataninga, e bane ana mwane Kiribati ibukin boon 7.00pm ibukin te bwai ae ti bon ataia bwa bon akea nanona bwa ti aki karaoa tabera. Ao ngaia aio ae e na ataia Kiribati.

Kain Kiribati kam a taia ngkai bwa ti a roko n te aoa 7.00pm, ibukin te kaoti ae e aki raoi kakaeaki raoi taekana. Ao ti a bukinaki ao e kakeweaki te *procurement* ao tera riki. Antai nakai bwa a na tuangia bwa ti nang *wave* te *procurement,* bon te taetae n nanoroo ao e aki eti. Antai nakai bwa ti na wave te *AOC*. Ngaia ae n te tai aio, I a kukurei ngai ngkanne te Tibiika n tabeka mwiokou iaan te ota bebwa. Bwa te Auti aio e nang motirawa moa. Ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Ngaia ngkai e a tia ao I a kaokia moa nakon e tia tabeka te kaoti. Ma imwain ae I a kabwara te Auti ao N na riai moa ni kaokia nakon te tia tabeka te kaoti bwa e na *sum up* ao ti a nakon naba are bwai are imwina. E nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tabuaeran.

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kaitauia nake a tia ni marooro iaon te kaoti aio n aron are I a tia n tabekia.

Ao e koaua *Madam,* e rangi n rawata te marooro. Ao tao N na moana moa te marooro man ana marooro te Kauoman ni Beretitenti are e bon aki anaki naba nanou teutana n ana marooro ae e bon aki. Bwa e biriaitua e kangai, ao e kangai ao e kangai ao e kangai. N aron ae te *covid-19,* e *late* te bubuti, terana riki.

E amanga taekinna te Minitita n te *Communication* bwa iai baika a *comply*.

E taekinna te Beretitenti bwa I aki kakae. Antai ae e taku bwa I aki kakaei? Ko kanga n taku bwa I aki kakae. E kanga n taetae te Beretitenti ao te Minitita are e a tibwa taetae bwa I aki kakae. Kam kanga n ataia, ibukina are I aki kabwarabwara.

Anganai au tai nakon te ingabong bwa N na *print* kanoan te meeri ae e rawata ae I bane ni karekei meeri aikai ni kabane. Ao kam kamangaongao bwa kam taekina te kaoti aio, e kangai. *Aki rokoia Taan tei n te Auti ae e nako*. Ao ngkami kam a taetae iaon te *procurement* n te tai aio, aki rokoia n te tai aio. Ma are mai imwaina, iai te naan meeri aika a roko ao e kangai tokin te kakae rongorongo. E a tauaki te *payment* man te *OB*. N na *print* n ingabong, n na kaewenakoa te Beretitenti bwa N na *print* ao n na tibwaia nakoia.

E kanga nreke te taeka ae I aki kakae rongorongo ao ngami kam kake rongorongo. Ti bebwa aika kam anganaki mai ami *officers*. Kam bon ataia raoi bwa a eti bebwa akanne. Ngaia are tai taetae inanon te Auti aio bwa ti aki kakae rongorongo. Akea temanna te Tia tei ae e na tabeka ana kaotiikai ao e aki kakae rongorongo, I kakae rongorongo. Ao aio tokin au kakae rongorongo. E taua te *payment* te *OB*.

N te moan, n te Auti n tei ae e nako.

Aio ae kam taetae iai, ai tibwa kanoan aio, aio.

Ma n te moantai ao ko bon taekinna te Beretitenti. N na kauringa am taekan te Auti n tei ae e nako ngke e mwaneweaki teutana rongorongon te bwai aio ao ko taku; bwa ti kaongoaki bwa a bon aki kan toka n te kaibuke. Ti aki am taeka aio, ao ngkai e aera ngkai ko a bita wiim ngkai. E taku am taeka; ti kaongoaki bwa a bon aki kan toka n te kaibuke ngke a bon tuangaki bwa a na toka. Anne ae ko taekinna, ao ngkai ko a bukinira bwa ti aki kakae rongorongo. Baikara baike e na *comply Air Talofa*.

Ngaia are I nanokawaki n te kaoti aio. Ao e koaua iai naba mwanewen ana taeka te Beretitenti are e kangai; kam a taekina e *single source* nakon te Kauoman.

Ma e na kanga n aki kaboaki te Kauoman ae boni ngaia ae e taekina moa te bubuti bwa e a tibwa roko. E a tibwa roko man te Auti n tei ngaia ane e aki karekea te bubuti anne. Ao e na kanga naki titirakinaki ni kangai; e aki kona ni karaoaki te *single source* te bwai anne. E na aki kaekaki anne?

Eng, I kabwara bure nakon te Minitita man te Aono ni Mainiku, are I mwaneweia teutana n au marooro. Bwa e koaua ngke I noria ngke e toka n te kaibuke. Ao e koaua bon au iango, I kabwara bure ngkana e kaokoro ma ana iango raora ae ara Minitita ae karineaki. Ngke I noria n tekaibuke ao e a kin naba inanou. Are I taku; iai te kanganga. Bwa ngkai e a mwananga ara Unimwane ti nang iria bwa n tokina ti na boo i tuta.

Ngaia ae I kabwara bure n aio nakon ara Minitita ae karineaki man te Aono ni Mainiku.

Eng aikai ake I kona n taekin te Tibiika ae ko karineaki. Ao e koaua e kaokoro otara, ao ibukin are ngkana a tangira e koaua nakai bwa au kakae rongorongo. N na print n ingabong ao N na kabutia inanon te Auti aio. Bwa kam na kakoaua, te Tia tei aio e kakaraoa tabena ao e kakae rongorongo.

E rangi ni bure te taeka ikai ae e kamwinibaeaki te Tia tei bwa e aki kakae rongorongo. Kam kanga n taekina anne. E kanga n reke te aeka n taetae anne bwa kam na taekinna ikai. Ibukina ae I aki *support* n au marooro.

Ngai tiaki ngai te Tia tei ae aekan anne ae N na taetae ao I aki kakae rongorongo n te naan aobiti. A bbwanin rongorongo irou, ao te kabanea n rongorongo raoi ae I kamatoa ae I tabeka iai te bwai aio bwa e kangai. Te kabanea ni babaire, e tauaki te *payment* aio man te OB. Kanoan te meeri. Ao e aera ngkanne N na aki tabekia ikai. Ti aki anne te kakae rongorongo.

I kabwara bure ma e bon rotai anginibuakan marooro are e kababaneaki taekau bwa akea au kakae. Akea au kakae. Ao kam kamwinibaeai nakoia kain au abamwakoro bwa ane a ongora ao ane a taku; e a kanga ara Tia tei ae ti rineia? Ngaia e a nako n tataetae inanon te Auti n tei te binobino ae e aki ata te bwai teuana ae e taekinna. Kam riai ni wanawana n taetae, kam riai ni wanawana n taetae. Bwa te aomata ae kam taetae nakoina ae te Tia tei ae karineaki mai abana. Kam kamwinibaea te Tia tei. Tiae. E rabwa te Tibiika. I a toki naba ikai.

Tibiika: Tia tei Beretitenti tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Te moan, are e taekinna bwa e kakae rongorongo. Ma are bon anne ae I kakauongo, ma are e rabwa bwa e a taekinna ngkai. Ao ngke e a boni kaman taekinna ni kangai; ribuakon au kakae rongorongo ao ngaia ae I a tabeka te kaoti aei. Taoanne riki ae aera, ma tao e mwaninga. Ma ngaia ae I bon ti kaotia are ti kakauongo nakon ana marooro bwa are ai aekan naba aia kakauongo te botannaomata.

Ma are I a kabwara bure, ai akea mwinbaena ma bon anne aron kanga au kakauongo nakon ana ro.

Te kauoua, are ti taekina are te *single source* bwa e kawa ni bure te ongora irouia kain Kiribati bwa aongkoa akea te bae e kainanoaki. Kanga e a tawe naba ni kabwataki.

Ma are e ngae ngke ko *single source* ke tao ko *tender* iaan tuan te bobwai, ko na boni bane naba ni kakoroi bukin nanon baike a tangiraki.

Ngaia anne are ti kataia ni kamataata bwa kanga otara iroun te *Leader* n te Kaitara ao te Tia tei mai Kuria ae karineaki ao kanga ti tebo bwa te *single source* e a rangi n bebete bwa akea baika a kainanoaki. Ma ti na ti tuangia kain Kiribati bwa boni kanoan naba te Tua, a na riai n iai baika a na katauraoaki.

Ao te kateniua, are tao I aki taekina are tao iai au taeka are a na bon toka n te kaibuke ngaia are I a katuruturua riki au mena ni kaineti nakon am kaoti n aron taekana.

Ngaia are kanga e kakawaki riki are tao tera te tabeaianga are ko noria ao ti a kataia ngkanne ni manga kataia ni kaota ana itera te Tautaeka are ti bon ibuoka ni bwaia te tabeaianga anne, ma are bon iai Tua aika a na iraki naba nanoia. E rabwa.

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tibiika, taiaoka.

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Eng, I ti kani *point of order* naba ibukin ae ngai te kabanea ao kanga e kotekotea are e aki kakaei.

Ma ngai I taekinna ae e aki kakae ibukina bwa I a noria n te marooro ngkai I a ongo ngkai ngke e moan tabeka ana kaoti ni karokoa ngkai, ao e aki ataia ae akea te *AOC*. E aki ataia te bwai aio te *procurement* ao ngkai kanga ti a bai ni bukinaki.

Ma ngai n au taratara ngai, I rangi n neboarake ana kaoti te Tia tei ma e na bukinaki te *procurement* ma aron tua aikai bwa na ae a karekea te bwai aio ao akea nanora n totokoia ao ti butimwaeia. Ti aki kamwinibaea ana Tia tei ngaia ae nakoana bwa ti rangi n butimwaeia.

Ma n aron ara nonori ngkai, ao ae ngaia ae ti a taekini bwaai aikai ao ti Biira oni karauira n ongora bwa are a bon ruberube kanoan matara ao a takaremwaremwa ara iango. Ngaia ae ti a noria ao ti taku; ngaia e bon aki noraki te *AOC*. Kanga anne ae I kabotoa iai ao e rangi n rarabwa te Tia tei ao I nora ana mena ma anne ae ngaia ae I kabotoa iai bwa e aki mena bwa ngke e mena e ataia ao tao N nang aki kangai bwa ngaia akea aio ao aio ngaia e aki kiba te wanikiba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane te marooro iaon ara kaoti aei, ao N nang kanakoa te kaotinano. Ti na kanakoa te kaotinano n aron taekan te kaoti ane e wene iaon ara ota bebwa. Ake a butimwaea te kaoti ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E totokoaki te kaoti.

Ao ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara, ao I a bon anga au kaitau ibukin kanoan te bong aei. Ibukina bwa ti teimatoa ni marurung ao ni korakora n aron ara kauntaeka ma araon ara iraorao inanon ara marooro ibukin karaoan tibwangara.

I a kukurei ni kamotirawa te Auti ao ti na manga kaitiboaki nakon te ingabong.

Kam a bon kakarongoa ao ngai I anga au babaire ao kam aki ongo ngkanne. I a bubuti ngkami bwa are e tuai bwara te Auti. Ngkana I taetae ao kam keiaki bwa ti otinako ao kam a bon tatakarua naba. Ma ti teutana te tai.

Ngaia I a kamotirawa te Auti n te tai aei ni karokoa ti a manga kaitiboaki ikai n e aoa 10.00am n te moan ingabong. Ao e a motirawa moa te Auti. Kam rabwa.

SIBs
GDP
blud
Crowner
niche marketing
provident/ proliferate
moratorium
prorate

outridge

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro, N aran Te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemanira nako ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukin ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu, ti kaniko aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro te Uea.

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoira tai kairira nakon te karirriaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia

Tibiika: Ngaia tia nakon ara ota bebwa n te ingabong aei, ao ara moan titiraki e na bon tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwamwananga Kaneweaba ae Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

E A TIA N REKE ANA LICENSE EMBRAER MAI AOTITERIA NI KIBA NI UOTIA BWATINTIA AO NI KAINETI MA TE KAUOWA, E NA ROKO NINGAI?

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire Ko rabwa ao aio au titiraki, kabwara au bure te Tibiika aio au titiraki, *“ Te kaneweaba bon teuana kanoan te KV-20 ae moamoa ao ane bukina ae e anga te Tautaeka ibukin kaboan uoua te wanikiba ae Embraer e roko are tewana e kan teuana te ririki n nako ao are te kauowa n aron otara ao e na kaboaki n ana mwane China. I kan titiraki bwa e a tia n reke ana License mai Aotiteria ni kiba ni uotia bwatintia ao ni kaineti ma te kauoua ningai ae ti na kantaningaia bwa e na roko iai”*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki ngkai te bong ae boou I a monna ma taeka ni kamauri nakoira ni kabane inanon tamaroan teingabong aei, ti

na bane ni mauri, aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna. *" Ni kaineti ma ana babaire te CASA ke ana rabwata Aotiteria are tararua te kibakiba ao te Raitienti ibukin kiban te Embraer ni bwatintia ao e na kona reke inanon Ritembwa 2020. Te kauowa ni wanikiba iai baena ni irekereke ma korakoran te aoriki ae te Covid19 iaon Brasil."* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e rabwa te kaeka ao n aron ae ti ataia, ti kantaninga kiban te wanikiba aei bwa e a maan ikekei ao e taku te Minita n taai aika nako bwa e a bae bwa e tuai ni koro ana aoa, ngkai e a koro ana aoa ngkai n Ritembwa n te ririki aio?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire e koaua te rongorongo ae abwabwaki ma N na kauarerekea aron te bwai ae te *Embraer* n aron ae ataki ao te aoraki ae te *Covid19* e nang korakora ana mwakuri aika bane n taoni angin waaki, ngkana ti taraia mai Aotiteria bon iaon Aotiteria te raraai iaon marenan Aotiteria te *state* teuana nakon te *state* teuana, ngaia naba e karekea aki rorokoia taan mwakuri n taina, nake a na karaoaki tanan *training* ibukia, e nang mwaiti tanan kangabuaka ibukin te aoraki ae te *Covid19* , are angina te tai e nang ni kauarerekea naba aron taruan ao mwakurian te bwai ae te *Embraer* , ao n aron are I taekinna ao n aron kaongoakira ngkai man te *CASA* are ana botaki Aotiteria are tabe ma te kibakiba ao e na angkoa e na otinako aio n rabanen Ritembwa, ao imwin Ritembwa e na karaoaki ngkane tanan *proving flight* ke tanan moani kiba are e na karaoaki te kakatai iaona, ane ngkane tao e kantaningaki bwa e na manga kabanea 1 nakon 2 namwakaina imwain ngkane are e a bon kona n anganaki ana *license* bwa e kona ni waakina ana kiba, ma I karekerekea naba ma te wanikiba are te kauoua mai *Brazil* are te *Embraer* , e koaua ane ti a tia naba taua ni boraraoi ma te *Embraer* bwa e na taua ian te kanganga are ti tuai ke akea bongana are e nang roko ni kauawa ao e tuai ni kiba are te moan, ngaia are ti boraraoi ma te kambwana aei bwa e na tautaua riki ao bon iai naba ana kanganga naba te kambwana aio naba ibukin naba ana *production* bwa are kanga e bon *slow* naba ngkai ana *production* ian naba te aoraki aio, a mwaiti naba ana taan mwakuri akana a bane ni motirawa e aki rangi ni matoatoa naba ana *work force* ni karaoa te mwakuri ngaia are ti a tia ni boraraoi ma te kambwana aei e na karimwia karaoan are te kauowa ni karokoa te tai are e wakinako ae te moan ao e a kona ngkane ni manga waaki are te kauoua, ao I kukurei naba n taekinna bwa inanon ara boraraoi ao e a tia n anganira te

Embraer 1 te mirion bwa kanga boon te rimwi ibukin are e rimwi ara moan wanikiba are te moan, ara mwane ae 1 te mirion aei are e *standby* irouna are e na kona ni kauarerekea boon ara wanikiba are te kauowa ke e na kona ni *pay back* e na kona n *refund* nakoira ngkana ti kainanoia n te tai are ti kainanoia iai, akane moa kanga kaekan ae I kona n taekinna, Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titirake Tia Tei te kauoua n tai.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia babaire kanga, are uoua rinanin ara titiraki ngaia are I kaeka n au moan mena arei are ibukin are te moan ao te kauoua, ana titiraki ngkane aio kanga akea iaon ana titiraki aei, ae kanga ibukin te kabanemwane iraua, tao ngke arona bwa e karinna bwa kanoan ana titiraki teuana ao N na kona ni katauraoi ngkane au ware, ma n te tai aei I ti *concentrate* I kabanea au tai iaon kaekan ana titiraki aika uoua mwakorona, are ibukin te moani wanikiba ao te kauoua ni wanikiba, au kantaninga e mataata ao I raorao ma te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ngkana e kona ni manga uotiarake riki bwa ana titiraki ao I karaua ngkane ni katauraoai nako iai, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabana n tai.

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire e aoria arei bwa are e aki kona ni kaeka moa te Minita ao te kateniua n titiraki Tia babaire, e taekinaki te *Development Plan* bwa n te ririki aio ao e na kaboaki te wanikiba arei, ana mwane Tiana e a tia n roko ngkai ke tuai ibukin te kauowa ni wanikiba.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ane ngkane ti tauraoi ni kaeka bwa are kanoan ana titiraki, e a tia n roko, I kukurei n taekinna bwa e a tia n roko are ibukin ongorami Taan Tei ao kain Kiribati are te kauowa ni wanikiba e na kaboa Tiaina, bwa ian ara boraraoi ngkoa ma te *Embraer* ao ti na kabwaka moa 20% bwa kanga ara *deposit* imwain are e na kona ni wakinaki karaoan te wanikiba are te kauowa, e a tia ni kaboa ane te Tautaeka ni Kiribati ao ti nang kukurei n taekinna bwa e a tia n *refund* ngkai e a tia ni kaoaki e a tia ni karokoa ana mwane Tiana ane ae te mwaiti ae $17,984,146 US te mwane n Amerika, aio ngkai ae e a tia n roko n ara *US Account* inanon *September* te ririki aei, au kantaninga ae mataata kaekan aei, e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nako ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na

kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Enuaromenta Taruan aba ao karikakean te ununiki Hon. Ruateki Tekaiara, e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN KABWAKAN RIITIN ABAIA TAAN ABABA ARE E TEI IAI TE KIRINIKI IMARENAN KAAWA AIKA TEBIAUEA AO BUOATA IAON TE ABAMAKORO AE MAIANA.

Hon. Vincent Tong: Ao tao imwain ae I waaki ao te moan bwai bon te kamauri, te kamauri nakoim ma kain am aobiti, te Beretitenti ma kain ana Kaebineti, raona n Taan Tei ao taan ongora ni kabana, kam na bane moa ni mauri.

I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekan te ingabong aio, *" E kona ana rabwata te Tautaeka are tabena ni kaongoa te Maneaba aio bwa bukin tera kai e tuai man bwaka nakoia taan ababa riitin te aba are tei iai te Clinic are imarenan kaawa aika Tebiauea ao Buota iaon te abamwakoro ae Maiana."*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ana kaeka te Tautaeka, *" E tuai kona ni kabwakaki riitin te Kiriniki are imarenan Buota ma Tebiauea, ngkai a bon tuai karaoa te tou tia taan ababa n te aono ane"* Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minita n kaeka, nanoa titabo ma e teretere ngkane tao titabo te tou tia ke te *survey* e na kainanoaki imwain are kanga tao riitinaki te aba ibukin tao kabonganakina iroun te Tautaeka, I taku bwa e teretere ngkoananoa bwa iai 2 te bubuti ibukin te Kiriniki, I taku bwa teuana mai Nonouti, teuana mai Tarawa Teinainano, ngaia are ngkana I a kairia naba au bubuti aio a tao aia bubuti Taan Tei man abamwakoro aika bwa, e kona ni kabwarabwara te Minita bwa bukin tera e aki Kaman karaoaki te *survey* tao te *preliminary* imwain ae karaoaki ritinaki te aba, bwa e aonga n toki te aeka ni kangaanga aio, ao tao bwa are uoua te kangaanga ngkai ae riki bwa are te moan e a kabonganaki abaia taan ababa aikoa kona ni kabongana ao te kauoua ai manga akea te riiti ae na kona n reke nakoia, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei mai Maiana buokan ana titirakin ni bokan am titiraki kotuaia rang ataia bwa n ningai e tei n ningai e tei ningai te Kiriniki aio bwakana e tei n te tautaeka aenako ao tao bon ana kanganga te tautaeka aika a nako, man ara taia aio Tia babaire biri aika a boo n ara tai ngakai tia moan bwaia

moa tera? aontano e na itiaki moa aontano imwain ae rinea aia tabo kain te kaawa teuana bwa ana katea aia *clinic* iai awanne ngkanne akea manga te kanganga imina bwa ngke e itiaki aontano ao te *Lands* ea roko naba ni ka taratara ao n tauraoi imwain te bwaka riiti nakon are imwina, korabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon Vincent Tong: Ko rabwa te Minita iaon anne ma engae n anne ao I taku bwa bon te kanganga raoi kanga bon te *landowners* kanga a rangi n tangira aia riiti, ma inanon te maroro ngkoananoa ao I taku bwa bon am kaeka nako te tia tei mai Makin are e taekinna bwa e riai ni kainanoa te toutia, ke kainanoakin te *Lands division* iaon abaia ao iai te kaeka mai iroum bwa angkoa tao nimaua tenaa ni keiti aika a kainanoaki ao ea tibwa kona ni kawaraki te abomwakoro,ma tao e na tauraoi te *Lands* ni karaoa tao te *speacial case* ibukin aio,ngkana arona bwa tao etia ara *case* ke tao etia aia bowii taan abaaba n abaia aio ao tao ea karaoaki te *special dispensation* bwa tao e moan taai n ikawaraki in *light of* te factor, E a rangi maan ni kabonganaki te aba aio i bukin te *clinic* ao e tuai man bwabwaka te *Land* riiti. Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Kai bon aba aika akaan ma Tarawa n aron naba Tarawaieta tikona naba raoi n *special case* aikai, bwa are e bon kaan ti kanakoakia ao manga kaokakia bwa are e bebete aron karaian bwai aikai bwa akaan, man aaba aika araroa ao ea bon bobuakakira *transportation* ngkai ti kona ngkane ni ibuobuoki nakon taabo aika a kaan. Ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea

HonVincent Tong: I taku bwa e bon babane au titiraki *Madam Speaker* t ao ai ti te karabwarabwa te kaaitau nakon te minita ao e aoria I a kai manga reitaki ma ngke ibukin tao te *case* aio. Korabwa te *Madam Speaker .*

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia manga nakon ara titiraki are i mwina .Te titiraki are I mwina te titiraki are imwina ni katukaki iroun te tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon Dr Kautu Tenaua ao ena kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin botaki ni makuri karikirake ao katei matoaan korakora Hon Willie Tokataake,e nakoim te tia tei

E NA ROKO NINGAI BWAA NI MWAKURI IBUKIN KARAOAN KAWAIN TE BOTANAOMATA I ABAIANG.

Hon Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika.Ao tao I bon I mwain ae nna waaki Tibiika ao e na riai *put on record* nambwan te titiraki anne 13 te Tibiika e a roko ngkai te titiraki n te 100 ao ngkana ko tara te titiraki ane te Tia babaire tao iroura aikai ni kabane ti kona ni kaeka te titiraki ane inanon tao 10 te tekan, ngaia are I riki ni *put on record* te bwai aio bwa Tia babaire bwa tiaki ai te moan tai, n Auti n Tei ae nako uoua naba au titiraki ae e aki kaekaki, ni karokoa e bane te Auti, ao I taku bwa I a bubuti bwa e na taraki aio ao te Beretitenti bwa ngaira ngke ti a tia ni mena inanon te Kaebineti ao te Beretitenti, ko bon ataia te Tibiika bwa kaina naba ngkoe, ao e kangai te taeka nakon temanna ma temanna, "katia te bwai ane inanon teuana te bong" ao tao ai 20 te titiraki ae roko iroum te tai arei, ko bon ataia te Tibiika ngaia are I a bubuti bwa

Tibiika: Tia Tei I a bubutiko,ia bubutiko am titiraki bwa e aoria n ae tia maroro ma ngke koa kawarai ibukin am titiraki ake uoua bwa I a kakaea rongorongona akana aki toka ao ko a roko ni maroro ma ngai ibukin te kanganga ibukin aki kaekaean am titiraki ao I a bubutiko ani kanakoa am titiraki bwa e aonga ni bane kanoan ara ota bebwa, ko rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Aio te titiraki ao I karautaeka moa n te bwai are e I tia n taekinna ma *"I kan titirakina te Minita are tabena bwa e na roko ningai bwaai ni mwakuri ibukin karaoan kawain te botanaomata i Abaiang"* ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita are tabena

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, *"Tibiika n te tai moa aio ao akea moa te babaire ibukin karokoan bwaai ni mwakuri i Abaiang ibukin te karao kawai."* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa ane bwa are nanona kawain Abaiang e aki mena n te KV-20 e aki mena naba tao nimaua te ririki, ngaia are e bon katanginano bwa are a tia n roko bwaai ni mwakuri aika rangi ni raraoi aika boou iaon Abaiang ao e a naaki naba ngke e roko te Beretitenti aei, ao tao te kaekaeka naba nakon te titiraki aio kanga e a bon aki kamatara naba aio nakon tao te *Cabinet minister* are e bon tekateka naba n te Kaebineti, ao tao aio a nanonna bwa e na riki n aron aio, ao e aoria bwa a bon ongora kain Abaiang, ko kona te Minita ni bon kanga ni bon am taratara ae

abwabwaki tao ningai ae ko kantaningaia bwa e na karaoaki aio bwa tiaki ti te kawai, te marae ni wanikiba are tabekaki naba taekana bwa e na kanga ni karaoaki te uruaki n te marae ni wanikiba ngkana akea te bwai ni mwakuri, ko kona n tuanga te Auti aei ke kain Abaiang bwa ningai ae ko kantaningai bwa e na roko iai te mwakuri iaon kawaiia ao tana ni bwai ake a kantaningaki bwa e na buoka iai te kanganga iaon Abaiang, Ko bati rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao I taku bwa e aki naba boou tabetabekan te titiraki aio, e a bon ngae n okiokira te Auti n Tei ao e tuai man kaekaki mai imwaina bwa are Abaiang e mena ian te *phase* are te ka-2 n *phase* iai ngkai te bae e na karaoaki nako Abaiang n aron are tanan ibuobuoki ngkai iaon karaoan tanan rawa, ane iaon kawaina ngkai ane ni karaoaki ibukin Abaiang, ngaia are 4 moa abaa ake ana karaoaki kawaia are kanga angkoa aba akeke a mena ke kanga te *Dash 8 Islands* ke are nanona Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang, ao Nikunau, aikai aba aikai aika a na karaoaki moa kawaia ma te *phase 1,* ngkane iai aba ngkane are ana karaoaki aia tabo n roro n aekan teuana mai buakona Abaiang, ngaia are ane ngkane kanoan te itera are te iterana, ma ana karaoaki moa aika 4 aikai a tia aika 4 aikai ao ngkane a manga kibaraki ngkane akana 4 akane, ao n aron naba a tia naba rawa ao aron te *marine* ke te matabaiawa ibukin Abaiang ao Beru ao ia riki, ao ngkane e a manga karaoaki kawaia ngkane, ngaia are kanga a korekoreaki aron te tibwatibwa nako aban nako Kiribati, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa ana rongorongo ma are e aki kaeka te titiraki tao ningai te Minita ae ko karineaki ae ko kantaningaia bwa e na moanaki te waaki ni mwakuri iai iaon kawain Abaiang ao te marae ao te kanaki ao tanan uruaki ake a tia n reke, e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa ao e a bon koro kangangan are N nang bon kotea raoi te tai arei, ma are I a ti taekinna kanga ni kabwaninna bwa a mena n te *phase 2* te kauoua ni mwakoro, ao Abaiang e mena n te kauoua ni mwakoro, a tia moa ngkai aba aikana 4 ngkai aikai ao Abaiang ngkane e na karaoaki n are imwina, ma iai n aron are I taekinna, iai naba te ibuobuoki nakoia ibukin karaoan aia *Infracstructure* tabeua ke tao aia rawa n roro ao tanan riki aika na karaoaki ma I aki kona I karautaeka nako Tia Tei I aki kona raoi ni kotea te tai ma ana ti te mwakoro 2 bwa are

a bon taraki naba ngkane bwa ngkana a tia aika mwakoro teuana aikai te katautau bwa ana tia aika mwakoro teuana aikai tao inanon tao teniua te ririki ke tao uoua te ririki ao tao ngkane ngkane ai imwin ngkane ane ae na kona ngkane ni manga karaoaki kawai ake imwina, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki e kateniua.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rarabwa are a bon ongora kain Abaiang, titabo ma tarakin ae tao e na moanaki te waaki ni karaoakin kawain Abaiang ngkana e nang roko taian te kaembein ibukin te rinerine ae na roko, e aoria bwa tia katuka ane nakoia kain Abaiang bwa a bon bairea taekana, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: I karautaeka te Tibiika nakon te Tia Tei ae karineaki I taku bwa tiaki anuan te Tautaeka aio ane, ngaira ti na bon karaoa te mwakuri nakon arona ao angana are e na angaraoi iai, ngkana arona bwa bon tao e nang bon roko ana tai Abaiang imwain te rinerine ae na roko nanona ti nang aki karaoa moa kawain Abaiang ibukina bwa e a kaan te rinerine, ma are e na bon karaoaki i bon inanon kawaina, ngkana arona bwa e a katia abaa aikai ao tao e nang bon boo te rinerine, kai are a bon manga karaoaki akana imwina bwa are bon kanoan te *program.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin iokinibwai karaobwai ao boboti, Hon. Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

Hon. James Taom: E rabwa te Tibiika au titiraki ae nambwana 70 e kangai taekana *" E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa e bon teimatoa naba ngkai ni kabonganaki te kateitei are irarikin aobitin te MISE i Betio iroun Dai Nippon Construction ke e aki"* Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tibiika ao ngkai tao bon moan au tai ao N na kamauriko ma ara Beretitenti ae karineaki ao ara kauoman ao kain te Kaitara, Minita ao kain te Auti ni kabana, n reitai ma bwanaia Unimwane Tabiteuea Maiaki ae Ueen te Ueenikai ao Unainen te Ueen te Ueenikai, kam na bane moa ni mauri, Aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae moan te karineaki ae botonimwane mai Makin ao e kangai ngkane kaekana, *" Te tai aio ao e bon tia toki korakoran te kariaia ke te License are e anganaki te Dai Nippon*

Construction Kiribati branch ibukin ana waaki ni karikirake iaon Kiribati, te tabo are kabonganaki iroun te tia karikirirake aio inanon ana tai n tiku iaon Kiribati e bon nakon ana boraraoi ma te tia bwaibwai n te tabo ane." Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa Tibiika ao e koaua tao kona bon mimi n tein au titiraki aei Tibiika ma e koaua are bon iai bukin bwaai, ao buokan te titiraki ngkane, e rabwa ana kaeka te Minita ao ti kakoaua bwa e a bane e a *expire* e a bon bane ana tai *Dai Nippon* n te kateitei aei ao kainanoan te tabo ke tao iaon Betio e nang korakora ke ao kanga bon iai ke I bon riki n tabeka te titiraki aei te Tia babaire bwa kanga bon iai ara iango ma I karautaeka ngkai tao e na riai n taekainaki aei ke tao e na aki ma kanga bon iai ara iango man ana kambwana ke tao ami kambwana are e bon teimatoa ni buobuoka naba kainaoia kain Kiribati ae te Keang ni Makin ni kan kakaea ara tabo teuana, ti a tia ao ti matana naba te tabo aei bwa are ti a bon ataia ae akea *Dai Nippon* ao te auti ane a tiku kanga aia auti tanan anti ke tao terana, n aki kabonganaki ngaia are ti a tia n *approach* naba *Dai Nippon* i Japan ti reitaki nakoia ao a karautaeka, a karautaeka bwa a bon kabongana naba, ngaia are kai ti ongo ana kaeka te Minita ao e a bane ke e a *expire* ana tai ao ti kakoaua n aron ana kaeka naba te Tautaeka bwa e a tiku ngkai taekana imarenan te tia karikirake ke tao *Dai Nippon* ao te tia bwaibwai, ao ti kakoaua bwa te tia bwaibwai bon te Tautaeka bwa are e ritina te tabo ane ao tao bon ana kateitei naba ane ke tao e kangara, ngaia are iai ana ibuobuoki te Tautaeka tao nakon buokan ara iango aei kanga ni kakaenako riki ibukin tao kanga uaiakinan riki te tamaroa irouia ara koraki irouia kain Makin n aron ke ni irekereke ma aia karikirake arei, n aron kainanoan kakaean aia tabo ae tao ana kona n *rent* ke tao n aera iai, Iai ana kona ngkai te Tautaeka n reitaki ke tao ni ibuobuoki iaon aei te Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao e koaua eang n aron are I a tia ni kaeka ni kaekan te titiraki aio ao a tia kain au botaki ni mwakuri n nako ni bon karaoa aia ukeuke ibukin kakaean rongorongon te aobiti aio ao te mwakoro n aba aio ao kanga ti kunea bwa e toki ngkane ana boraraoi te *Dai Nippon* ao kanga bon ian te boraraoi ngkana arona bwa e a toki ana boraraoi teuana te kambwana are kabongana te Auti n te tabo arei ke te mwakoro n aba ao ngkane e nang okira te Tautaeka, are ngkane e nang okira ngkane te Tautaeka ian mwananga are kanga tao te *MELAD* tia manga kaokia nakon te tia

bwaibwai iaontano, bwa are ngkai e bon teimatoa n *sublease* te tabo ane,kabwara au bure e teimatoa n *lease* te Tautaeka te tabo ane, ngaia are ngkane ngkana arona bwa iai ana iango te Keangi ni Makin iai ao ngai man au itera bwa are I bon rangi ni boutokaia taian *private sector,* bwa ngkana akea nakana taian *private sector* ao akea kanga te maiu te *engine to growth* ao ti noria bwa te Keangi ni Makin bon teuana te kambwana ni kaibuke ae rangi n tobwa tei Kiribati ngaia are I nang kaunga nanoia naakai bwa ana waekoa ngkai, ngkai ti ata aia kabutiman, a kabutiman nakon te itera aio a kabutiman nakoiu ma te Minita n te MELAD ao ngaira ti kaboa nanon aia kabutiman ibukin tera tiaki ibukin nanora ma ibukin tobwan tei Kiribati, ao tobwan nanoia kain Makin ae a teimatoa ni kauarerekea te kanganga ibukin te boboraoi rinanon marawa, ngaia are e aoria ti butimwaea aio ao tia kamainaina ana bubuti te Tia Tei ae moan te rine mai Makin ao are e bon ongo naba ngkai te Minita n te MELAD a taonaki tabon inaira, ao I taku bwa ngkai e a manga roko te Keangi ni Makin ti na riai n tobwa aio ao tiaki nanona bwa ti nang katotobwa naba teuae te *Dai Nippon* e a bane ana tai, kanga ibukin naba ana rongorongo te Auti aio ao tia bon tia ni manga kawara te *Dai Nippon* ibukin kabouan kanga ana iango ni kan reitanako ana bitineti n te mwakoro n aba aio ma te aobiti aio kanga aki kaekaira iaona, ngaia are ngke aki kaekaira iaona ao kanga tia taku bwa tao a bon rauaki iai ao a taku ngaia are tia taua mwin ana rongorongo Makin ao I a kaunga ma ana rabwata ae te Keangi ni Makin bwa are a tia ni kawarai ao a manga bon kawara te MELAD e aoria n ae bon bwanin raoi rongorongon kanga aia iango ae nang kakawaki aio ibukin Kiribati, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia babaire ao I taku bwa akea buokan au titiraki bwa e rangi ni mataata aron are e a tia n taekinna te Minita ao tia karaoa kawaina n aron are e a tia n taekinna, tia manga bon reitaki ma are tao te Minita are kanga e mwaneweaki naba arana ikai ao e koaua e rangi n rarabwa riki aron butimwaen tao te moani bwai bon te titiraki ni kan ota ao te kauoua ngkane kanga butimwaean te bubuti, are kanga ian te kainano are n aron are I a tia ni kabwarabwara, ao e rangi n rabwa bon ti te kakaitau ao e ko rabwa te Tautaeka ao ko rabwa riki te Minita ao I a katokia naba ikai e a bane mai ikai te Tia babaire. Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: are tao ai bon akea boona te Tia babaire ma ian am kariaia ao tao N ana te tai aio teutana, n arora ara karabwarabwa

nakoia kain Makin man au itera ae kanga e tabe ma boboti bitineti karaoabwai, *private sector* , kam rabwa kain Makin, kam rabwa n aron marurungimi n ami kambwana ane te Keangi ni Makin ao I kateia bwa kanga te kaunganano nakoia *private sectors* ake tabeman, kakorakora naba ami kambwana ni kaibuke bwa ngaia e tobwa tei Kiribati, ao e kauarerekea ara kanganga, are ieta ngke tei Makin ao are ieta ngke te Keangi ni Makin, kateimatoa am bitineti ae moan baan te bakitoutou, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ai bon akea buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temnm ae karinekai mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

KATAMAROAN ANA RAN TE KAAWA AE MANRIKI I NIKUNAU.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Tia babaire

"I kan bubuti katamaroakin ana ran te kaawa ae Manriki ngkai e a bon maan ao iai kanganga iai n aron ae e aki roko te ran ni mwenga tabeua ao e aki tau mwaitin te ran n te bongina, ngkai e rikirake naba kabonganan te ran n taainako. Ngkana e na kona n reke riki ana tangke ae bubura riki ke ni mwaiti riki ao e na rangi ni korakora ana ibuobuoki." Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka. " *E tauraoi au botaki ni ibuobuoki nakon tobwan te kanganga aio"* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: E rabwa te Minita are tabena n ana kaeka ae rangi ni karau nano bwa e rangi n tauraoi ni ibuobuoki nakon tobwan te kanganga aio ao tao bon ti buokan te titiraki bwa eang bwa ti kan ongora bwa e a tia n reke ana tai ae katautaua te Minita bwa tao nakon ningai te ririki ae na roko ke tao ningai, kanga ti kan ongora.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eang kanga te kantaninga ni karikirake aika kanga a tabetabekaki n aekakin aikai kanga e a taraki kanoan te ririki ae boou, ae e a bon bane te ririki aio, ma tia noria n aia katautau ni mwakuri ara koraki nakon te ririki ae boou ao e a taraki bwa ningai ngkane, I aki kona n ataia

bwa tao ni moan te ririki ke tao inukan te ririki ma ara kantaninga bwa a na bon bane n rinanonaki ni kabane tanan tangitang mai iaonaba n aekakin ae tangirakin te ran ao baikara riki, ngaia are N na karaua nakon te Tia Tei ae karineaki, I aki kona raoi n koteia bwa te ririki ae na roko tao ningai ma te kantaninga bwa angkoa e na karaoaki aikai nakon te ririki ae boou, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua riki te Minita n ana kaeka kanga e rau nanora teutana ngkane bwa are ngkane ti ataia bwa are ngaia ti ataia bwa kanga te ririki ae na roko, ma e ngae ke ti aki ataia bwa tao ningai inanon te ririki ae na roko ma ti ataia bwa e nang roko buokan ara waaki ae Mwanriki, ao eang tao bon ibukin riki buokan te ibuobuoki ibukin te kamataata teutana e aonga ae reke ana iango te Minita bwa tao e na kona ni baiti riki iai ana iango ao eang tao bon te bwai ae riki n ana ran te kaawa aio tao bon ti kanga taran riki te tangke ngaia are I bon kataia ni katerea n te titiraki, bwa aia tangke aio kanga bon angin te tai ngkana ko ririrakin aia tangke are e tei irarikin te kawai ao aio bon te taotaorake naba, e taorake ni kaota bong, ngaia are kanga taran naba ae kona n ae rangi n taonaba naba aron mwakurin te *pump* inanon te ngaina bwa e a moannatai naba n onrake, nanona kanga e bon uarereke te tangke ma tera ngke ngkana tao e a ti moanibwaiaki moa tao te tangke bwa e karekeaki riki ae kanga tao e bubura riki ke tao e a kataboroaki riki te tangke ibukin te kaawa aio ao tao e kona riki ni bon tobwa aia kanganga tao imwain are ana manga kibaraki karokoan te ran ni mwenga ake a tuai n roko iai, ma tao ane moa te bubuti e aonga n ae kanga e noria naba te Minita bwa tera angan tao ibukin buokan te tangke tao e na baiti riki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eang n aron are I taekinna a taraki nako iango n aron ane ibuobuoki iai te Tia Tei ae karineaki, ao ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai

Hon. Tauanei Marea: E rabwa te Tia babaire ao tao ai bon akea buokan te titiraki bwa are a mataata bwa e a tauraoi te Minita ma ana botaki ni mwakuri n tobwa te kanganga aio ao e koaua tia bon kakabaebae bain te Minita aio ma ana taan mwakuri ao eang tia bon kantaninga are ana waakinna ibukira, E rabwa.

Tibiika: Te Minita iai am kaeka, ao ngaia tia nako ara titiraki are imwina e rabwa ane. Te titiraki ngkane ane e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong e na kaeka te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukin Roronrikirake Takakaro ao kamweraoi, e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI ANA KABWARABWARA TE TAUTAEKA BWA E TUAI MAN BWAKA AIA BACK PAY TABEMAN KAAIN MAIANA AKE IAI ARAIA N TE LIST MA E AKI REKE AIA MWANE.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea riki au tai ni kanakoa au titiraki n te ingabong aio ao au titiraki ae imwina e kangai, *"E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa bukin tera kai e tuai man bwaka aia back pay tabeman ara koraki ni Maiana ake a bon teke araia n te list ma ngke a roko n ana aia mwane ao te kananokawaki bwa ai manga ake araia irouia taan bwakamwane ao n tokin te tai aikoa reke aia mwane."* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia babaire ao I kukurei ngkane ni kaeka ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Maiana temanna ao aio ngkane te Tautaeka. *"E nanokawaki te Tautaeka n ongo aio ti raraoma nakoia kain Maiana aika rangi ni karineaki n te bwai ae riki ma e a kakawaki bwa ana ataki bwa ngkana akea aram te bwakamwane ae nako aei ao e na taninga ngkane te bwakamwane are imwina ni karokoa e na bon bane te koraki n reke iai mwane"* Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita I taku bwa ko rarabwa ibukin am kaeka ane ao I taku bwa e rangi ni kakawaki are ngke kam taekin n ami *promise* inanon ami motinano ao kam taekinna bwa ngkana e na boo taian te bwakamwane ao e a nako naba, ma te kanganga bwa ai uoua aia *payment* ao e tuai naba reke aia *payment* tabeman are I tia n taekinna, ao kanga ian am maroro ao kanga ana kaninganinga te *payment* ae imwaira, I taku bwa ti te *concern* kam na bon kona n tiku nakon te *promise* ane bwa are ti na uringa naba te *transportation cost* ke te *time lost* ibukin tao ana karekemwane ara koraki, tao ana nako n oroben ke tao ana anaera, ma kai a nako ni kateiran ibukin te bwakamwane ao e manga reke aia mwane, ko kona n *stick* nakon am *assurance* ane ko aki?. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ao e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao e

koaua ti na katereterei bwaai tabeua nakon te Tia Tei ae karineaki, I taku bwa iai te moan riti are kanakoaki nakon aia ASW i Maiana, ae te riti ane are ibukin ae na *finalize* te moan *payment* ae nako, ao ane e a tuai matoa, I taku bwa te kabanea n *payment list* are e a nako are n te DW ane ngkane e bon kona ni *confirm* ngkane bwa bon antai ake iai araia, ma n tarakin Maiana n te tai aio ao I taku bwa e a rangi ni uarereke nikiraia kain Maiana ae mena i matau, ao I taku bwa ara kantaninga bwa te kabanea ni *payment* ngkane bwa I taku bwa ti angaun tabun aika mena n te *data* ao tao nimangaun tabun ae tao e tuai n *enter* ma I taku bwa aio te *update* ngkoananoa ke imwain ngkoananoa, au kantaninga ngkane bwa e a bae ni bane, nanona bwa e aki bubua ngkai ara *list* tao Maiana, au kantaninga ngkane bwa tao te tai ae waekoa ao kona ni bane nako aikai, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Te Minita I taku bwa a bon ongo naake irekereke ma ngaia te kanganga aio ao tao aio bon au kabanea naba n titiraki aio iaon ane bwa kanga bon tiaki te titiraki ma te kaitau, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan titiraki kanga ai te kaitau Tia babaire ao e koaua tao te bwai naba e kakawaki te Tia babaire bwa e riai ni mataata bwa te tai ae nako ao ti kakoaua bwa e runga Maiana kanga n te katabu ao bon iai ana tabeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana are bon kanga raora ao bon ngaia are bubuti bwa e na riai ni bwaka te mwane n te tai ae waekoa ibukin angkoa te kakumekume ane ma I kataia ni *make it* nakon te kanimabong ae nako ao e na bon teke raoi aia bong kain Maiana, ngaia are I taku bwa a riai ni kakaitau kain Maiana bwa ae ti karaoa te kabanea n tamaroa ibukia ibukin aia runga ae nako ke tao n aia katabu ae nako, ao ane I kataia ni ibuobuoki iai te Tia Tei temanna are raora n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina kai e a bon bane buokan te titiraki, te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Iokinibwai, Karoabwai ao Boboti, Hon. Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

ANTAI TABENA KABOAN KARAIAN TAKATAKA MAN TE AUTI N TAKATAKA NAKON TE UABU IMWAIN ROKON TE KAIBUKE.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki n raoiroi te ingabong aei ao I a reitai ma

kain au abamwakoro ae Beru n anga bwanaia ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti ma ana kauoman, Minita ai raou n Taan inanon te Auti ni Maungatabu aei, kam na bane ni mauri.

I a kukurei n tabeka au kaoti Tia babaire te Tibiika, ae "*E kona te Minita are tabena ni katerea nakon te Maneaba aio bwa antai tabena kaboan karaiian te takataka man te auti n takataka nakon te uaabu imwain rokon te kaibuke"* Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa e nakoim te Minita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkane boon ana titiraki te Tia Tei temanna mai Beru ae botonimwane e kangai kaboana te Tibiika. *"Te Tibiika eang I nang kukurei ni kabwabwara nakon te Maneaba aio bwa iaan te boraraoi ae te Agency Agreement are e tiainaki imarenan kambwana te kambwana n takataka ae te KCDL ma boboti n takataka iaonaba ao bon tabeia boboti n takataka karekean ao kaboan baon karaiian aia takataka man auti n takataka nakon te uaabu imwain ae roko n te kaibuke, ao man buokaki aia karekemwane mai irou te KCDL n te mwaiti ae 50 cent te tan te kilometer"* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita n ana kaeka, ibukin tabekan te titiraki aio bwa ana ataia kaawa aika tionako ao a raroanako ma te uaabu bwa iai te ibuobuoki ao tarana ma te kainano bwa ana iangoia bwa tera aron katamaroana are tao ngkai iai te boraraoi ao ngkana e noraki te kainano aio bwa tao e aki tau ke e riai n rinanoaki ao aio bukin tabekana bwa ana ataia boboti n takataka aio, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia babaire kanga I aki nora ae na kaeka ibuakon ana maroro te Tia Tei ae karineaki ma e aoria e a reke bwa au tai naba kanga ni kabwarabwarai riki itera aika kakawaki iaon te itera aio, eang te Tia babaire kanga ngkana ko na riki bwa te boboti n takataka ao ane I a tia ni kamataata n au moan ni kaeka ae kona riai ni kinaki moa man te KCDL ke te *copra* ao ko tauraoi ko a kona n riki bwa te boboti n takataka. Ngkane iai te boraraoi are ngaia ane I taekinna ane e bon tiainaki ao e aki kona ni waakina ana waaki te boboti n riki bwa te boboti n takataka ni karokoa e tia ni kinaki bwa man te KCDL ao e a tia ni tiainaa te boraraoi ibukin kanga buoka akane, n aron are I taku bon taben te boboti te tia karokoa ana takataka ngkana arona bwa teuana te katoto, tao ai Tabiteuea Maiaki, ngkana tao e mena kabwaka tao i Buariki ke Toubokia ao taben te boboti n takataka mai Taungaeaka

bwa e na bon karokoa ana takataka ietan te rawa ao ngkane te ibuobuoki nakoi iai ngkane 50 cent, ngaia Tia babaire iai naba itera tabeua akana ti tauraoi naba ngkai ni ibuobuoki man ara kambwana aio ao ngkai te mwane ni buoka are ti kakaea katean taian Auti n takataka ietan te matabaiawa n te aro bwa e aoria ae moantaai n roko takataka imwain rokon te kaibuke ao bon karekean naba ae bon ana kaa te boboti n takataka ke te *copra mill* are e na tibwatibwa are e na tibwatibwaia nakon atimwakoro aio n te aro bwa e na kona n *hire* ao tao e a uarereke riki boona ke tao ai bon akea boona, kanga akane itera te Tia babaire aika ti mena moa ngkai inanon ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Tibiika I taku bwa a ongo kain au abamwakoro n aron kangangaa aio ma I taku bwa a kona ni kakai aron buokaia tao te bwai teuana ae na ataia te abamwakoro bwa e na kona ni kakaeaki tao te auti n takataka te *warehouse* teuana i tabon teuabu are e na kona ni uraki iai imwain roko te kaibuke bwa te kanganga te oi ni kanganga kaeakin rokon taian te kaibuke ao n tabetai e a taua te kaibuke mwanangana bwa a nang tibwa tabe n urakini aia takataka, ma ngaia are ai te katamaroa ao te bubuti nakon te Minita bwa tera ngke e kona n ataki rokon te kaibuke i abara ae Beru bwa aonga n tauraoi tanan *agent* ke *Copra agent* ni urakina aia takataka ao irarikina naba te bubuti I a kanakoa naba bwa tera ngke e kona naba n ataaki bwa tera te kaibuke a na roko i Beru ae na kataoka te takataka bwa ae e ataaki ngkai bwa a iai kaibuke tabewa aki butimwaea te takataka, ngaia are e rawa n ae a bora n urakina aia takataka ao ngaia e aki toka ao a manga urakinna rikaki, ngaia are aikai kanganga tabeua ao ara bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e nori kanganga aikai ni mannanoi. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia babaire buokan te titiraki ao e koaua tia tau mwin aia iango ni katamaroa te Tia Tei ae karineaki mai Beru, I taku bwa teuana ane e oti n ana maroro kanga te reitaki man ara kambwana mai Betio te KCDL ma ara *Copra board* akana iaonaba iaon te kaibuke ane e nang taiuraoi ni buti, ao e koaua ti kakoaua ane, aio teuana te kanganga tia *note* ane bwa ti na tauraoi ni kaongoia, katauraoi ngkami bwa ane a mwananga nako aiaki te kaibuke e na anaaki ami takataka, ao e koaua ti bon nora naba te kanganga teuana Tia babaire are tabeua kambwana a bon rawa n anai takataka ma are I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki Tia babaire are bon iai ana kambwana te

Tautaeka ni kaibuke n aekakin ana kaibuke te *shipping* ao iai ngkane angina akana bon taian *private* ngaia are ngkana ana kambwana te Tautaeka kanga ti rangi ni wii kakang riki nakoia n tuangia bwa ana karaoa anaakin te takataka ao nakeke a bon inaomata kanga ti bae ni karaoa te boraraoi, e uara neiko, e uara nao, ae tao kona roko iai i Nikunau ke Beru, ao e kona n reke anaan ara takataka, a bon inaomata ma ti na noria bwa e rangi ni boira raomi ane a manga kainano ara bwatintia iai ao e kana ara tai ao e kabanea tera, ma e aoria te Tia babaire aikai itera aika ti na katamaroai, ao e koaua n ane e taekinna ane tao te umwan n takataka ae bubura kaei are e na tauraoi ietan te rawa ke te matabaiwa imwain rokon te kaibuke ane ngkane kanga taian karikirake ake ti mwakuri iaona ngkai, ane iai ane e na karaoaki i Abemama, kanga te *phase 1* , tao te karikirake aio e a Kaman karaoaki i Abemama, Tabiteuea Meang, ao iaa Nikunau ao i Onotoa, ao kanga ti aua ke iraua abamwakoro ao Tabuaeran ke tao Teraina moa, kanga aba ake a korakora mwaitin aia takataka, kanga ti na katea te auti takataka ae bubura kaei ietan te matabaiawa.

Te kauoua ngkane e na iri te *copra set* aio ke te Autin te takataka aio ma taian uoua n tan *truck* ke taian teniua n tan n te aro bwa e na kona ni katoka naba te kanganga ae akean baon te takataka n te tai ma ti kakoaua bwa aio teuana te kanganga n atimwakorona ake a karako aia kaa tao ngkana ai ae wene ni uruaki ao e aki kona n reke ngkane te *hire* n te tai arei, ngkana manga bane n *hire* bwa tao tain te kakumekume ao e a kona ngkane ni kaminibaeaki urakinan te takataka aio ngaia are ti nori itera ni katamaroa aikai ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Beru ngkai e uotarake aio ao a bon ongo kain au botaki n takataka ngkai, ngkai ti maroro kam a ururingnga ni kanakoraoa te reitaki ma ami *copra boardnators* ae na buti takataka ke te kaibuke ane e kamatoaki bwa e na anai takataka n te abamwakoro teuana ao moantai reitaki ma *copra boardnators* akane bwa ana katauraoi aia takataka ni karaii imwain roko te kaibuke, e nang rarabwa te Tia babaire ao tao ane buokan kaekan te titiraki.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita ao te Tautaeka ao n ana ibuobuoki ao tao akea ko rabwa.

Tibiika: Kai ai bon akea buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita ibukin mwakuri karikirake ao

kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

KATAMAROAN TE BURITI ARE I MAKIN NGKAI E A KARARAOMA KABONGANAKINA IROUIA BOTANAOMATA AKE AKEA?

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika, au kauoua n titiraki ae nambwana 72 ae kangai taekana *"E kona te Minita are tabena n taekinna bwa iai ana iango te Tautaeka ni waekoa ni katamaroa te buriti are i Makin ngkai e a kararaoma kabonganakina irouia te botanaomata ke akea."* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka, "*Iai ana iango te Tautaeka ibukin te mwakuri ni katamaroa nakon te buriti i Makin."* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Minita ao ti kaitau n aron are kanga butimwaean tao tobwan te kanganga aei te Tia babaire Tibiika ao buokan te titiraki ngkane eang, ma te kanganga aei ke tao te buriti aei ngkai are kanga eang kanga I taku bwa a bane angina a bon bane n ataia bwa are bon ti teuana te buriti iaon Makin ao e a bon kararaoma n aron ae I bon koreia n au titiraki I bon taekinna n au titiraki, kanga e a rangi ni kakaraoma kabonganakina ngke I mena ikekei ao e bon kabonganaki naba ma e a bon rangi ke iaon kawaina ni katokaki, I aki ataia ngkai e a tia n toki kabonganakina ke e tuai naba ma imwain ke totokoan te kabuanibwai ae na kona n riki te Tibiika, ngaia tia bon bubuti nakon te Tautaeka terana ngke e kona ni moanibwaia te kainano aei imwain ae na manga reke kanoana bwa tao e na kabuanibwai iai ae na kona ni manga kabuanibwai iai te Tia babaire, tao ana katautau te Minita tao e na kona ni bon waekoa teuatana ke kangara te Tia babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao eang iai n aron are I taekinna iai ana iango te Tautaeka ao a tia ni wene babaire n te tai aio, e a tia ni katarataraki te buriti e a tia ni kamatebwaiaki e a tia n tuoaki ao e a tia n raa, e a tia naba n reke mwaitin te kabanemwane ae na karaoaki ibukin manga katamaroan te buriti aio, ngaia are te kanganga ngkai n te tai aio are e a bon toki te ririki ma are iai te ririki ae na roko ao e ruo ngkane te *maintenance fund* ibukin te ririki ae

na roko ao ngkane teuana mai buakona ngkane aika ana taraki Makin,irarikin aba aika uoua riki aika a kainanoa naba karaoakin naba aia buriti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai .

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia babaire ao e rangi n rabwa riki kanga kamatoan raoi ana kaeka te Minita ao I taku bwa tia katikua nakon nanon bain te Minita, ti kakaitau bwa tao e koaua are e a bon bane te ririki aei e na bon aki reke inanon tokin te ririki aei ao tao e na kona ni waekoa nakon te ririki ae boou, ngaia are tia butia te Minita ngkana arona bwa kona ni momoani bwaia naba aron itera ni kanganga aikai ian are kanga e bon noraki mwina bwa bon te kabuanibwai bwa e na kona tao n reke temanna ke uoman ke tao iraman are e na kona ni kabuanibwai iai ngkana arona bwa e aki waekoa ni karaoaki, ma e rabwa ana kaeka te Minita ke tao te Tautaeka ao tia manga bon rereitaki inanon taai rake aikai ao ko bati n rabwa ao e bane mai ikai.

Tibiika: Te Minita iai am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao kai tao eang ane e rabwa e a ongo te Tia Tei ae karineaki ao eang e na aki raraoma ao ana aki raraoma kain Makin ai wana naba ma aba akana iai riki aba n aron are I taekinna uoua riki aba a tia naba n tuoaki ao iai naba te kanganga nakon aia buriti, iai ae e a bon rangi ni kanganga riki, ma akane angkoa a taraki akane nakon te ririki ae boou n te moani waaki. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaeka te Minita karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukin roronrikirake takakaro ao kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

NGKANA ARONA BWA E NA BON REKE AIA BACK PAY TE KORAKI AKE A MANGA REKE AIA MWAKURI IMWIN KARINAKIN AIA BOOMA IBUKIN TE MWANE N AKI MWAKURI.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao au titiraki ae imwina e kangai, *“ E kona te Tautaeka ni kabwarabwara ngkana arona bwa e na reke aia backpay te koraki ake a manga reke aia mwakuri imwin karinakin aia form ke aia boma ibukin te mwane n aki mwakuri,”* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka. *“I kukurei ni kaongoa te*

Maneaba aio bwa e na kona n reke aia back pay te koraki ake a manga reke aia mwakuri n te Tautaeka kambwana ao bitineti ti ibukin te tai are aki iai mwakuri, ke imwain reken aia mwakuri inanon te ririki aio." Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita I taku bwa kanakoan te titiraki aio kanga te *response* riki kanga e kanakoaki temanna te kauntira nakoiu bwa tao e aki mwakuri imwain are e reke ao ngke e a reke imwina ao I taku bwa e aki ti kakawaki nakon Maiana te titiraki aio, a i bon mai Makin nako Arorae ao tao bon Banaba naba, I taku bwa bon ti ane te *issues* ikai te Tia babaire ao ko rangi n rarabwa iaon ane kai e a teretere nakon te botanaomata, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia babaire buokan te titiraki ao e koaua I taku bwa e riai n teretere ane nakoia riki tao ara ISWO ake a mena iaonaba I taku bwa ngkana iai aia kanganga a riai n okira te aobiti ngkana tao aki *sure* raoi bwa tera aron te kabwaka mwane, ma I taku bwa e a riai n teretere ngkai bwa ake aki mwakuri mai imwaina e riai ni kona n reke te mwane aio nakoia te *back pay* ni karokoa te tai are a teirake iai man aia mwakuri ae boou n aron tao te kauntira n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki ma Maiana, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki man te botaki ni mwakuri ibukin karikirake kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

KABWARABWARAN ANA MWAKURI TE WATER TECHNICIAN KE TEUARE E MWAKURI IAON TE RAN ARE A MWAKURI IAON ABA.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika au titiraki are N na tabekia ngkai ae nambwa 82 iaon te ota bebwa e kangai. *" E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara nakon te Auti aio ana mwakuri te water tekinitin ke teuare e mwakuri iaon te ran aika a mena iaon aba ni kaineti ma titiraki ni kan ota aikai, tera oin tabena ke ana TOR, tera aron karaoan aia pump aomata ni karokoa aia ran ao te maintenance te uruaki ke karaoan uruakin aia watera pump aomata aika tiaki kanoan te buoka."* Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka, *"Oin taben te water technician bon tararuan tanan karikirake iaon te ran ake ana karikirake te Tautaeka."* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita ao I taku bwa te titiraki aio e boboto man aia tangitang ke aia kan ota kauntira inanon iran aia bowi n te tai teuana ibukina ngke titabo ma e a rangi n tatao ana mwakuri te *water technician* ao e a moanna n aki kona ana mwakuri, e a rawata te tangitang ao ai aron ae e a rereke n te bure te *water technician* ma e na kanga ngkana e a bon riao kainanoan te ran nakon tanan mwenga, te uruaki ao manga karaoan *pump* tabeua aika bon aia bwai te botanaomata, ngaia are aio ngkane e rio ao a kan ota iai bwa tera aron buokan te *water technician* n te aro bwa e na mwakuri raoi ao e na anganaki ana tai tao e kona n tararuaia te kauntira e kona ni babairea aron ana mwakuri bwa tiaki aomata aika nang bon roko naba ni imanonoa te *water technician* akea ma tiaki aoan te mwakuri ngaia are I taku bwa aio e nang kakawaki te kaoti aei bwa ana reitaki aomata raoi ma te tia mwakuri aio n te aro bwa ana buokaki ao e naki rangi rawata ana mwakuri ao n tokina e reke bwa te tangitang, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ae rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ni buokan ana titiraki ao eang, e koaua are koraki aikai bon ana tia mwakuri tani mwakuri ibukin te Tautaeka are a mwakuri inanon ara botaki ni mwakuri inanon ara botaki ni mwakuri are te *MISE* ngaia tabena e nang ni kakawaki are e na bon mwakuri iaon tanan karikirake ake ana karikirake te Tautaeka, kanga ane raoi oin tabena, au kantaninga e mataata nakon te Tia Tei ao tao nakoia kain ana abamwakoro, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon. Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita ao I taku bwa tia kona ngkane ni ibuobuoki n aron ane riki ma kauntira iaon ara abamwakoro, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita, kai ai bon akea kaekan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Betio Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin Tautaeka inanoaa Hon. Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

KABUBURAN RIKI BOOIA TAIAN NURSE AID BWA E AKI BOOTAU BOOIA AE A BWAINA NGKAI MA RAWATAN AIA MWAKURI.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao aei ngkane au titiraki are nambwana 16. *"E kona te Minita are tabena ni kabubura riki booia taian Nurise Aid bwa e aki botau booia ae a bwaina ngkai ma rawatan aia mwakuri"* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio, *" Te Tibiika e tauraoi au botaki ni mwakuri ni manga rinanoa te bubuti aio"* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te kaeka te Tia babaire mai iroun te Minita are tabena aio, ngkane bon te titiraki bwa nakon ningai ae kanga e katautaua te Minita bwa e na kona n reke iai buokan aia kainano bwa ti kakoaua bwa aia mwakuri taian *Nurse Aid* ae a karaoia kanga e bon rangi ni bubura kaei ni kabotauaki ma aron te mwakuri ae a karaoia te Tia babaire, ngaia kanga bon te titiraki bwa tao nakon ningai ngkane ae kanga e na kona n reke te ibuobuoki aei nakoia tanan *Nurse Aid* te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua te Tibiika ae te Neeti ni kaawa bon teuana *post* te kauntira iaon abamwakoron Kiribati ni kabane, ao e koaua iai naba te raka ni boo are ti a tia angina are 30% are a tia naba ni *back pay* man teuana n Tianuare ni karokoa te tai aei, ngkane n te tai tao e koaua e na kona ni manga karaoaki tao te maroro teuana, te maroro iaon bubuti Neeti ni kaawa are e kona ni manga noraki ao ni manga maroroakinaki, Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa buokan ke te kakaekaeka nakon au titiraki ane te Tia babaire ao e koaua tia karabwa te Minita n aron ana kaeka ane e a tia n anganira ao kanga I taku bwa a bon ongora tanan *Nurse Aid* are kaineti aei nakoi ao au kantaninga bwa e reke te ibuobuoki aio, nakoia n aron te titiraki ae tabekaki ngkai n te tai aei, tia karabwa te Minita n ana kaeka are e a tia ni kanakoa. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia babaire ao e koaua aio are e na

manga karaoaki ao ni manga karauaki raoi n rinanoaki aron aia babaire ibukin tao te kauntira ao te koraki ake tanan Neeti ni kaawa ibukin te kauntira are bon ana tia mwakuri te kauntira iaon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin karikirake, kateimotoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

E KONA N REKE ANA IBUOBUOKI TE TAUTAEKA AIO NI MANGA KABOOI MWIN TAURA TIORA AIKA A URUAKI AIKAI.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane au titiraki are nambwana 86, *"Taura ake a maiu man te Solar ake a tibwatibwaki i Makin inanon moan te ririki aio ao iai kanganga ae ti nori bwa ti inanon ti uoua ke teniua namwakaina ao aikoa naba maiu. E kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeka aio ni manga kabomwin taura aikai ake a uruaki taiaoka."* Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: I kan mena bwa ibukin ae kanga iai kaokoron taekan am titiraki te Tia Tei ma ae mena i matau,

Ko kona n ti wareka am titiraki Tia Tei ti ibukin ara *record* bwa e kaokoro ma ae iaon te ota bebwa.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia babaire ao aio te titiraki are nambwana riki 86 *"Taura ake a maiu man te solar ake a tibwatibwa i Makin inanon moan te ririki aio ao iai aika a kabonganaki ti inanon 2 ke 3 namwakaina ao aikoa naba maiu. E kona n reke aia ibuobuoki te Tautaeka aio ni manga kaboi mwin taura solar aikai aika uruaki taiaoka"* Ko rabwa Tia babaire

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei e nakoim te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka. *"E tauraoi au botaki ni mwakuri rinanon moa te bubuti aio ni kaineti ma nikiran taura tiora inanon baira."* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao ti ataia bwa Makin teuana te aba ae kakoro te Tia babaire bwa kakorona e rangi ni korakora te karau ngaia tao ane te kanganga e roti taura aikai, ngaia are ti na butia te Minita bwa tera ngke e kona ni manga ibuobuoki riki n aio, I ataia bwa angkoa kam na nori nikiran

taura aikai ao tao kam na manga karekei ibuobuoki nakoia kain Makin, ao tao nakon ningai ngkane te Tia babaire, ko rabwa .

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e koaua n aron are I kataia ni kanangina n au maroro ao kanga ana noraki ngkane nikiran tanan taura ake inanon ara *stock* n te tai aio bwa are iai naba aba ngkai aika ana manga anganaki aia taura ke tao e na manga tibwaki taura nakoia, ngaia are eang e a noraki ngkane ma aika iroura aikai ao ti a kataia ni kakaea bwa e na kona n reke tibwan Makin ma akana a uruaki akane ke tao a nang aki bwa a nang manga tataninga te tibwa are boou, bwa are iai ngkane manga ke a manga roko ara taura aika boou ao ngkana a na manga kona ni manga tibwaki, ngaia are ti na nora ma aei inanon baira n te tai aio. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia babaire bwa are tao ane kanoan ana tibwatibwa te Tautaeka Tia babaire n te tai aio ma tao N na bon ti karaua riki ni katerea riki te kanganga Tia babaire bwa are batere bon kanganga Tia babaire ao nanona ngkane ti rangi ni kainanoi riki ti batere ma are e aoria bwa tia kawenea imatan te Minita bwa ngkana arona bwa bon iai ana *spare* batere bwa are bateren bwai aikai a rangi ni uarereke ao ane te kanganga ngaia are e rangi ni korakora iai kakai rotakina ngkana akea taai, ngaia are N na butia riki te Minita ngkana arona bwa bon iai ana *spare part* ke *spare* bateren kanga tanan *spare* batere ake bateren *solar light* aikai Tia babaire ko rabwa,

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao eang are te bwai ae na karaoaki ngkai irouia nake tabeia aio n ara botaki ni mwakuri aio, a na nori aekakin uruaki bwa uruaki baikara, tao ngkana tao te batere bwa eaki rangi n mataroa, raon teuana tao ngaia tao e bon e bon aki toma raoi mwin ke tao tera, ngaia are ana kataki n noraki ngkai ane, ane iai kanga aia waaki kain ara botaki ni mwakuri are ana kataia n nori tanan taura aikai, bwa e na kakaeaki raoi bwa bon tera raoi te kanganga nako iai, ao ara kantaninga bwa te tai are e waaki te waaki aio tia kona ngkane noria bwa tera ti kona ni karaoia n are imwina, ma n te tai moa ngkai aio bon akea moa kanga tanan onomwi ae kona ni katauraoaki ke tao n aron ae kanga tao e taekinaki tao te batere riki ke tao tera ae kanga I karautaeka moa n te tai aio bwa akea moa ngkai ane, akana iaon kawaia n roko ma a tuai n roko. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e raoiroi I a kawenea i matan te Minita ae karineaki, tia kawena bwa kanoan naba ana ibuobuoki nakon Makin Tia babaire, I a kaitaua naba ngkana e kona ni manga n nora aio inano te tai ae waetata, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e koaua e aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa are bon raona naba n Tia Tei ae bon ngaia naba ae kanga ae ibon bukin baira naba n taainako ibukin ana kanganga aio, ngaia are e naki raraoma bwa e a mwaneaki e tobwaki te kanganga aio, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ana titiraki ane, tia nakon ara titiraki are imwina, te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian ae na tabekia ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin iokinibwai karaobwai ao boboti, Hon. Booti Nauan e nakoim Tia Tei.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika au titiraki 81 iaon te ota bebwa, e kangai taekana, "*N na butia te Minita are tabena bwa tera te babaire ae bwainaki ngkai ibukin aia bwakamwane taan oroben nakon aia KPF account"* ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ana titiraki temanna te Tia Tei mai Beru ae roko n toroto, ao ngkai e roko n te toroto ao tia bon bane naba ni karokoira n toroto n te ingabong aio te Tibiika, ko roko naba n toroto ngaira aika naba ni kabane ti bane naba n roko n te toroto, ao kam naba bane moa riki ni mauri, aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Beru ae botanimwane, *"I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa e a waaki ngkai mwakuri ni baronga ibuki kainibaire are e na bwainaki ibukin bwakamwane nakon aia KPF Account taan oroben"* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa Tibiika ao e koaua ngkana I raranga te kangaanga aio ke te kaoti aio bon te bwai ae rangi ni bongana ibukia kain Kiribati ao riki au abamwakoro ae Beru are tabekia, bwa aio e reke aia tabeka n te kangaanga aio bwa ai raman aika I a tia ni buokia ibukin aia kabwakamwane taan oroben nakon ana *agent* KPF n te kauntira ao ngke a nori kanoan aia *Account* ke ana nora aia *KPF Account Balance* tabeman bon akea, tabeman akea te bwai ae e a tia ni karinaki nako iai, ngaia are I a bubuti bwa I a tabeka te kaoti aio ngkane bwa tera aron katamaroan aio bwa te *KPF Account* e a riki ngkai bwa teuana te *Saving* ibukia kain Kiribati, kai bon akea te

Bangke iaon Kiribati ke iaon aba itinanikun Tarawa, ngaia are norakina aio ngkai irouia tabeman bwa engae ngke tiaki mwanen aia Oroben a nako ni karinna n aia *KPF Account* ibukin kanoan aia *KPF Account* bwa manga iai reitakina ae tamaroa iroun te Tautaeka bwa ngkana iai kanoan am *KPF Account* ao ko kona n *Loan* e kona naba n reke iroum te *loan* ni kainanom ae bubura boona ke tao ae tianaki boona, ngaia are I taku bwa noran aio ngkana e moani bwaia te Tautaeka ao I a butia bwa e kona ni moanibwaia aio bwa tera aron katamaroana ao I rangi ni kukurei n ana kaeka te Tautaeka n te tai aio bwa e a monna ni barongaki raoi, ao n aron otau te Tibiika bwa ngaia tao aki kananakoi aia *receipt* nake tabeia ke tao aia *return* nake tanan *Agent* nakon te *KPF* , ngaia tao aikai kangaanga tabeua aika riki, ao tia ibuobuoki n aio n aron ae tia n tabekia te Minita, ao ko rabwa ao I a toki naba ikane akea au titiraki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao tao I taku bwa e anganira kanga taribin te rongorongo ae rangi ni kakawaki ibukin itera ni mwakuri ao te itera aio, ao e koaua ti nanokawaki n ongo ao ti bon kakoaua naba ngai bwa ngke I buti naba n abau ae Tabiteuea Maiaki ao ti maroro iaon te KPF aio kanga tabeman a bon titiraki, *"Nao ao e kangara aron am KPF ane e na manga katotongi baika a tia n tatauaki iraua te ririki ao e tinako ikekei ao bon te akea"* ma are e aoria aio te Tia Babaire bwa are aikai bon itera tabeua ao ngaia aikai itera tabeua ae kanga e katinetinea iai aron kanga biribirin te bwai aio, bwa ti nang bon karaua raoi ni karabinoa n te aro bwa ana aki tangitang tei Kiribati, ao ti nang karabwa nanon tei Beru ngkai e taekinna aio ae a rangi ni kukurei iai, ai rabwa kain Beru, kain au abamwakoro ae Tabiteuea Maikai, a kukurei naba tabeman ao tabeman a titiraki, ae ngaia aikai ti na karau ngkane tarai itera tabeua aikai ma kanga bwaai aika bon baika aki boou te Tia Babaire ao ti na riai ngaira ngkane ni kakoaua man ara itera ni motinnano man te Tautaeka bwa e na aki reke aekaki ni kangaanga aekakin aio, bwa Ngai man au botaki ni mwakuri tao bon te bwai teuana aio Tia Babaire ma e reke tain taekinana te Bitineti karaobwai ao Boboti, ao kanga ti bae ni baronga naba te bare kabwakan te *leave grant* nakoia *Vat registered Companies,* ao ngkane ti na karaoa te *Policy* iaon te bwai aio bwa tabeua a kamimi kambwana tabeua, e kaineta nanona te kangaanga ae taekinna Te Tia Tei ae karineaki mai Beru are kanga a tuangaki bwa iai aia *KPF* , a tia ni mwakuri e a kan 5, 4 te ririki ao tabeman 6 ao a nako n tuoa n te KPF bon te tieai ae bon te tieai, ao aikai

itera tabeua ae e aonikaiaki iai tei Kiribati, ao te waaki ae na karaoaki man te Tautaeka n te tai aio ibukin ana KPF te tia oroben, e na aki rinanon te aonikai aio ma e na kataia ni kakoaua bwa e na bon iai ana KPF te Tia oroben bwa ngkana e a tura bouan rangana e na bon teimatoa n reke irouna te mwane ni kara, e na teimatoa n reke irouna te mwane ni mwauku ao e a kona n tuanga natina, " *Neiko, an nako uota au reta aio nakon KPF nora korakoran au oroben 4 te ririki"* e na kubanako tei Beru ngkana e roko ke tao tei Tabiteuea Meang, ke tei Tabiteuea Maiaki, a roko , *" Neiko ngaia e kan bwi tengaa"* ngaia ira nanom iai, nako kaboa am booti i Fiji ao ko a manga kangai ni karekea tera, kanoan mii aikai te Tia Babaire, ma kanga baika a na bon kona n reke, ao ti nang karabwa Beru kai teuana te abamwakoro ae katerea bwana n arona aio ao e nora kakawakin te KPF. I taku bwa te bwai teuana naba te bwai ae kakawaki te Tia Babaire bwa ngkana ko KPF ao iterana e kabwaka korakoran am katine ao itera tao eang tao e na kabwaka te *Finance* ngkana e tabe ma te KPF ke tao te KCDL e na manga anganaki riki aia mena bwa e na reke kanga ana *Share* te Tautaeka are e na kabwaka iai, tao e reke naba au tai n te tai aio n taetae nakoia kain Kiribati ake a ongo, butiaea te iango ae na riai ni KPF am takataka bwa are e reke iroum ngkai n reitaki ma are e reke iroum te aki mwakuri, n reitaki ma are e reke iroum ngkana tao ko mwauku teutana, reitaki ma are e reke irouia natim ngkana aki mwakuri, ao ko a manga rabuna riki aona n te KPF are kanga ko na anaia irabui te ririki imwina, bon te kabwaia ae bon moan baan te raoiraoi, ngaia are e rarabwa te Tia Babaire te maroro ae tabekiarake Beru ao are ieta te Tia Babaire.

Tibiika: Ai bon akea buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake ibukin Mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN REITAN TE PROJECT ARE E KARAOAKI NI IREKEREKE MA KATEAN BWAAM IAON MAIANA

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei n tabeka au titiraki ae imwina ae kangai taekana, *" Inanon ririki aika nako ao iai te Project ae karaoaki ni irekereke ma katean bwaam iaon kaawa nako iaon Maiana ibukin bwamiakin te ran nakon aia Auti aomata. E kona te Tautaeka ni ibuobuoki ibukin katamaroan reitan te Project aio kai e kakoauaki bwa iai mwakuri ni katamaroa aika a kainanoaki ni ikotaki ma karokoan te service aio*

nakon taabo tabeua ake a tuai n roko iai." Ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei a karineaki temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka. " *E tauraoi au botaki ni mwakuri rinanon moa te bubuti aio ni kaineti ma,* kabwara au bure Tibiika, kabwara au bure Tibiika I kaeka are te titiraki are teuana, "*Tibiika e tauraoi au botaki ni mwakuri ni karaoa ana kamatebwai nakon te tabeka aio"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E nakoim Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa te Minita, I noria bwa e kuri titabo au bubuti ma te Tia Tei mai Nikunau ao tao e aoria ma I a manga bon reitanako te titiraki aio kai bwain Maiana ma tao I taku bwa te kangaanga ae noraki kanga e a monna ni uarereke te *storage* e a monna ni uarereke korakoran bwamiakina, ao e aikoa naba roko n tabeua tanan auti, ao n ana *case* Maiana I taku bwa ti teuana te kaawa ae roko iai. E kona ni kabwarabwara te Minita bwa tao ngkana arona bwa iai te tiim ae na mwananga ao ko kona ni kabwarabwara bwa e na mwananga nakon ningai?

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao rabwa te Tia Tei, are n aron ae bon ataki are bon iai ara aomata, iai matan ara botaki ni mwakuri ane e mena i Maiana ane te *Water Technician,* teuaio tabena, ngaia ane e na kona n tarai itera akeke e konai ibukin taran ke tao e kanga mwaitin te auti ke tao mwaitin te *tap* ae tangiraki ke tao terana riki, akane ngkana e kona ni karaoi, akana iaon riki ngkane akane bwa tao aio tera ae bubura riki, ao ngkane ane ngkane e na kona n roko ara koraki mai Tarawa ikai nakon n noria, ma n te tai aio moa ane a bon mwakuria ara koraki a ongora ke a reitaki ma aia aomata ke mataia are i Maiana ao ngkane ane a mwakuri iaon ane ma ane a tabe ara koraki n reitaki ni mwakuria te tabeka aio, ko rabwa Tibiika,

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita , n ai aron are ko taekinna titabo ma am aomata are e mena i buki kanga te *overall maintenance* ao kanga bon taratarakin ana *Capacity* te ran are ikekei, ma ngkana arona bwa tao te bwai ae bubura kaei riki aekakin tao te *New Project* tao karokoana n teuana te kaawa e na tiku naba inanon bain am aomata ane ke e nang *refer* nako ikai, ao ngkana arona bwa iai te bubuti ane ao antai ae kanga ti na *refer* nakoina,

teuare i Maiana ke nake ikai, ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika are ni bon arona ngkana te karikirake ae e a bon tia ni waaki ma ti katamaroan ao ane ngkane are bon taben ara aomata arei ao taben ara botaki ni mwakuri, ngkana te karikirake ae boou bwa bon akea tao bon akea te ran n te kaawa ane te karikirake ae nang tibwa manga iangoaki ao n bon aron ae bon ataki e na bon rinanon te kauntira ni kabane tanan bubuti nakon te MIA ma ti na manga roko nakon ara botaki ni mwakuri ma ngkana bon tanan karikirake ake a bon waaki ngkai ake bon iai ma tao iai uruakia ke tao e tangiraki karokoaia riki teutana bwa tao a manga tei auti tabeua aika boou ao a manga tangiraki katikan te ran nakon iai ke tao e a manga rangi n uarereke te tangke ma tao e na kabuburaki riki, akane ngkane are e bon karaoaki man ara botaki ni mwakuri, ngkana ai te karikirake ae boou e na rinanon te kauntira, ngkana te karikirake ae bon ngkai, ao ea roko rongorongona n te tai aio irouira bwa are e a roko bwa te titiraki ao tia taraia te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kabanea n tai.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa te Minita I taku bwa a bon ongo kain Maiana ao nake a irekereke ma te titiraki aio ao e rarabwa tia karaoia n arona ane nanona kanga uoua mwangana, teuana ibukin tao te *Project* are e boou tia kai reitaki ma te kauntira ao ibukin are kanga bon te *ongoing maintenance* ke tao karababan riki ana *service* tia kaireitaki ma ami aomata ikekei, ko rarabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa ao e rabwa te Tibiika ao eang I taku bwa e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa are kainanon Maiana a bon kaman naba n roko iroura ao ae ti bon ineakinaki naba bon mai iroun te Tia Tei mai Maiana are raona, ngaia are e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki e na bon karaoaki te babaire n aron waakin te mwakuri, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enuaromenta ao Tararuan Aba ao karikirakean te ununiki, E nakoim Tia Tei.

TE BABAIRE IBUKIN TE TIA UNUNIKI I BERU IBUKIN ONOBWAIAN ANA AUTI

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Tibiika au titiraki iaon te ota bebwa 83 e kangai taekana. *" E kona te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aio ae te babaire ibukin te tia ununiki i Beru bwa e tuai man oki ngke e nakonaoraki ao ana bwai a tiku n taua te Maneaba,* N na kabwara bure ngkana ko kona ni butimwaea *" bon te auti are e a riai n onobwaiaki ibukin raranin rauna ao oona"* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka, *" I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa e a tia n roko i Tarawa te tia ununiki are e taekinaki n 30 n Okitobwa 2020".*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita ao eang ao I tabeka aio bwa aio naba teuana ana kaoti te kauntira n tabeaianga ibukin ana bwai te tia mwakuri aio ngke a rangi n tiku ni maan e a kan ririki tabun ao ana bwai a bon tiku inanon te auti n taua te auti are tao e na kona ni manga kamanenaki iroun are e tararua n te tai arei, ngaia are aio te tabeka are a ongora iai tao kauntira ao kain Beru bwa e a tia ni karaoaki nanon aei ao e rabwa te Tautaeka. Ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua te Tia mwakuri aio e na bon riai ni waekoa n okira Beru ma iaan ana kariaia te Taokita ao te Onaoraki bwa e riai n tiku i Tarawa ibukin aorakina ni kania te Onaoraki n aki raroa ma ngaia, ao ngaia ane te kangaanga ae riki ma ngkai e rabwa bwa e a tia n nako a tia n roko ana bwai ao e ara kantaninga bwa e na waekoa n roko onean mwina n te tai ae waekoa, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ao te titiraki ni kan ota ngkane ngkana e kona te Minita bwa antai ngkane kanga onean mwina te tia ununiki aio ngkana iai ao ngkana e aki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Eang e tauraoi ngkane, e tauraoi ara tabo ni mwakuri ni katauraoa temanna onean mwina n te tai ae waekoa, ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita ao te Tautaeka ao akea te Tia Babaire.

Tibiika: Ai bon akea ao bon akea naba kaekana ao tia nakon ngkane ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin karikirake kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

BUTIAN TE TAUTAEKA KAREKEAN TIBWAN BANABA TANGKE N RAN NGKAI BON AKEA ANA MWANIBWA N RAN BANBA.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua imwain ae N na manga tabeka au titiraki aei inanon te moan ingabong aio, bon te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika n reitaki ma te Beretitenti, te kauoman, Minita, ngaira Taan Tei n reiaki ma taan ongora ai moarara riki kain ara abamwakoro ae Banaba, kam na bane moa ni mauri. Ao e koaua e kangai tein au titiraki. *" Inanon moan te ririki aio ae 2020 ao iai tangke n ran aika tibwatibwa iaon Betio ma TUC. N na butia te Tautaeka aio, e kona n reke tibwan Banaba tangke n ran ngkai bon akea ana mwanibwa n ran Banaba."* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita,

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka, *"Bon iai ana babaire te Tautaeka ibukin tibwan tangke ibukia kain aon aba ni kaineti ma ara motinano"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao I kan butia te Minita ngkana e kona ni kabwarabwara bwa tera aron kanga ana babaire te Tautaeka ibukin tibwatibwakin tangke aikai inanon ana motinano, e kona ni kabwarabwara taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Tibiika are n aron ae bon ataki are ngkai e a waaki Tarawa Teinainano ma Betio ngkana e tia Tarawa Teinainano ma Betio ao ngkane e manga taraki ngkane aba ake itinanikun Tarawa ngaia are Banaba naba teuana mai buakon aba aikai bwa are bon aban naba Kiribati, ngaia are e na bon roko naba iai te karikirake aio ma n te tai are e a tia iai te babaire ibukin ningai te tai ane a nang waakinaki karaoan akane iaon aba, te aba raa ane e na moanaki ao terana riki, ane ngkane e a tiku inanon taina ma bon kanoan ara motinano e na waakinaki te

karikirake aio nako aon aba, ane iai n ara motinano. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ao kanga tarakina irou e koaua tao iai ana *formular* te Tautaeka ibukin tibwatibwakin tangke n ran ao te bwai ae e kanga I ti kan uotiarake nakon te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni mwaneia inanon ana kainibaire are e a tia ni kawenea bwa ngaira mai Banaba bon akea kanga ara ran, ti kakoaua e rawata te ran iaon Betio ma TUC n reitaki ma abamwakoro, ngaira teuana te abamwakoro ae bon akea te ran iai, ao ngkana tein kanga am motinnano ane ian aram ae ko araniko bwa Tobwan Kiribati, e koaua N na bubutiko riki tao N na kona ni weteiko bwa ara karo ae Tobwan Kiribati, ko kona n tara natim ae ai bon akea ana ran, ko kona n angana tao tibwana ae te tangke, e uarereke ara botannaomata iaon Banaba ao I taku bwa ngkana ko na bon kakaraoi am babaire tao inanon am Kabineti ke tao inanon am Tautaeka ao N na butiko tera ngke kam kona ni mwannanoa te botannaomata ae e a tia n urubekeaki iaon abana n akea ana ran, ao e teimatoa n tangitang ni bubuti ana ran ao ti kakoaua bwa ama kaeka ngkai, e koaua n aron ae ko a tia n taekinna bwa imwina riki, N na bubutiko tera ngke kona n reke ana tangke n ran Banaba inanon te tai ae waekoa taiaoka, te tai aio ao e bon reke te ran bwa ana kangaanga Banaba teuana ao N na teimatoa ni bubutia te Tautaeka ian te eti ao tao te riai ao tao ian ami kaben are kam a tia n aranna bwa te Atua ae mwaaka ae na kairira ibukin te maiu, tera ngke kam kona n nora tarimi temanna ae bon akea ana ran ao I a tataua rangan te Tautaeka karekea ana tangke n ran Banaba bwa a kawa, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are I bon taekinna are te babaire ae ea bon wene inanon bain te Tautaeka n te tai are e nang tibwaki iai, I taku bwa te Tautaeka ae e a kaman tia n nori tanan kangaanga ibukin abamwakoro nako aika kakaokoro ao e bon ataki, e nang ataki ana kangaanga te aba teuana ma te aba teuana, e ataki bwa engaa te aba ae rangi ni kainanoa riki aio ao engaa ae e aki rangi ni kainanoa aio, ngaia are e na bon waaki te Tautaeka inanon te babaire are e na tiku nakon te Tautaeka n te tai are e nang waaki te karikirake aio inanon bon kainanoan te karikirake aio nako aba ake tao a rangi ni kainanoia moa, ao anga ake aki rangi ni kainanoia moa, ngaia are I taku bwa e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki bon ane ae na bon wene

inanon bain te Tautaeka ngkana e a roko te tai are e nang waaki te karikirake aio, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua Tibiika ai bon akea te bwai ae I kona n taekinna ma au kabanea n taeka I a bon angan te Minita aio n reitaki ma te Tautaeka aio ara bau are Te Mauri Te raoi ao te Tabomoa, Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei, iai am kaeka te Minita.
Tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te titiraki ane iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Booti Nauan Te Minita Ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Boboti, e nakoim Tia Tei.

KAOKAN AIA BEN KAIN ABAU AE KURIA IROUN TE TIA KATINE TAKATAKA BWA A MANGORI

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire I kukurei n tabeka au titiraki ae oti iaon te ota bebwa aio taekana te Tia Babaire, *"A kaokaki aia ben kain abau ae Kuria iroun te Tia katine takataka ngkana a kuneaki bwa a mangori been akane. I kan butia te Minita ae karineaki are tabena bwa bon aio ana babaire te rabwata are tabena aio ao ngkana bon aio ana babaire ao I kan bubuti bwa tera raoi an te babaire aei"* Ko rabwa te Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. *"Tibiika ae rine ni kaineti ma te Tua ae te Copra ke te Marketing Ordinance ao iai te kainibaire aika e na riai ni mwakuri ma ngaai te kambwana ae te KCDL are e na kona ni karika aki butimwaean katinean takataka aika mangori."* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki,

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae rine te Tia Babaire n ana kaeka, Tia Babaire e kakoauaki kakawakin te ben irouia ara botannaomata ao ngkana iai am ben ae na kaokaki ane ko taraia bwa bon am mwane naba ae bua, ngaia are ko kukurei ngkana arona bwa bon iai bukin kaokakina ae riai ngaia are te Tia Babaire e matata iroun te Minita bwa ngaia iai Tua ae mwakuri ma ngaia te rabwata are tabena aio, Tia Babaire iai te Tua naba ane I matau, ae I bon kan butia te Minita ae karineaki bwa e na kabwarabwara nakoia kain Kiribati ao riki nakoia kain abau ae Kuria, tera kainibaire akana a kaineti ma aron butimwaean takataka n aron ae wene ngkai n ara *regulation* te Tia

Babaire, ke n ara Tua ni kaetieti ibukin takataka, bwa I kan kakaea iai taekan te ben ae mangori, ngaia are e bia wareki nakoira te Tia Babaire, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao eang te bwai aio tao te bwai ae tinaki nang kabo rabakau iaona te Tia Babaire, bwa ti na tara raoi oin te kangaanga bwa tera te kangaanga, e koaua e nangi n tabeainga tei Kuria kai tao e a tia ni kaokaki ana takataka ae mangori te tia oroben, ma I taku bwa te bwai ae na riai ni matata te Tia Babaire bwa tiaki ti ngaia tei Kuria n tabeaianga n te babaire aio ke tao n te waaki aio, ao e koaua bwa e bon rotaki ngai nanou n te nanokawaki, a kuri naba ni manga bwaro ranin matau ngke I nora aron tein te titiraki aei ngke ingabong, ao I tabe n tara te aomata ke te unaine are e nako ni karaua ni boboti ana ben, tao e a manga bae rangana n te kanni i buakonikai, e bon keiaki naba ni boboti ana ben, e manga tawai ao eaera, ai kawara te unaine aio, ae I bon taekinna ma te nano ae rangi n rawawata nanou, ngaia I rangi n nora ana tabeaianga te Tia Tei ao uara ngkana ko a katinea ao ngaia tao ai te ran am ben are ko katinea are ko a nang kainano iai a manga kaokaki ibukin te mangori, ngaia are eang I karaua ni iangoa te bwai aio Tia Babaire ao are aikai bon kanga kaetieti aika kanga a kaweneaki ibukin kanga uarokoan te kabanea n tamaroa, ao e koaua e kawenea naba te KCDL ibukin te kabanea te tamaroa bwa e na naaki ana takataka ngkana e roko te aono n Europe ke n te kambwana arei ao e na nambwa keketi, ke tao e na aera riki n taian taetae aika mwaiti n taetae ni Kiribati, n taetae ni Butaritrari e tangko tererei, ke tao n tera riki, tao n taetae n Tabiteuea Maiaki, *perfect* ke akea waeana, ma ti manikangare te Tia Babaire ma e koaua I taku bwa e na kabebetea nanona te tia titiraki n te tai aio bwa I a tia ni maroro ma kain au kambwana ae te KCDL n te tai aio ao I tuangia, ani bon kakaea ami anga n tobwa ngkami te bwai aio bwa e uara ngkana kam a kaoka te unaine ti ibukin te mangori, kataia kakaea angana tao kam a karekea, kam a uarikakia tao n oro rikakia boona, tao kam kabwaka 10 tianti ke tera, karaoa ami babaire iaon tobwan aio, ma an tai kaokia bwa e a kawa te tia oroben are e orea ana ben ao ngaia iterana e nako ian te mangori ao e kaokaki naba ni kabane, ngaia are kanga ane tokin ara maroro ikai te Tibiika ae karineaki ao tao tobwan naba ana kangaanga tei Kuria ao ti kakoaua bwa te aba ae Kuria bon te aba ae bon bane arona n te uaa, ao ana bon riai n tangitang ngaia ma te aba naba ae Abemama bwa are bon rangi n rawata te ben iai ao ngkana ai aron aio ao titabo ma akea te kangaanga iai ma I a tia ni katikua

ma au botaki n takataka te Tia Babaire bwa e a tara riki tobwan aio ni kataia ni kakoaua bwa anaki manga kaokaki aekakin takataka ae aekakin aio, ngkana tao N na kabwara bure te Tia Babaire ngkana e bon abwabwaki teutana au maroro iaon te bwai aio bwa are n aron are I taekinna kanga uarokoran te tamaroa, ao kanga n tabetai are e na bon riai ni iraorao te *Copra Coordinator* ma te unaine ke te unimwane ke te rorobuaka ane katine, bwa e na bon anaa te mangori ao e na kangai, taraia te mangori aio e a boka ao ngkana ti butimwaia ibuakon am takataka aika raraoi aikai ao ane e na manga karekea te boka ibuakona aika raraoi aikai, I a bubutiko tia neboa Te Uea n nano ni itangitangiri iaona n aki katinea, kanga I taku bwa ane I taku bwa te bwai teuana ae tao a mwaninga iai ara tia katinea, a manga aana teuana, nakon are kangai, e mangori kanakoa, e mangori, aia are imwina, ngaia tao e bon karekea naba te aki rau nano, taraia nakomai aio ea bon mangori ao kanga e a boka, ngkana ti kawakinna n ara auti n takataka e tuai roko i Tarawa ao e boka naba ao a nang manga rotaki tao aika tebwina ke uabwi te takataka aka a uakaan ma ngaia, I taku bwa e nakon te iraorao te Tia Babaire ao aio ngkai kai I bon taetae ao a ongora naba ngkai au CEO n te KCDL au *Chairman* akana tao a bon kamaiu naba ngkai aia rerio n ara *board,* a nang tara aio , bwa ana tobwa aio ao e na aki manga oki n riki, bwa e a kawa tei Kiribati, are e nako ni bobota ana ben i atimwakoro ao tao iaa, e matu taratara ao e kainano ao n tokin te tai ngke e a roko n te *final end up the line* bwa e nang karekea ana mwane ao e a kaokaki, ai kawara, e koaua tao ngaia ane buokan moa kaekan te titiraki te Tia Babaire nakon te Tia Tei ae karineaki, Ko rabwa,

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire I karabwa te Minita ae rangi ni abwabwaki ana kaeka tiaki ataia bwa tera te titiraki ae kaeka, ke buokan te titiraki ae kaeka te Tia Babaire.

Tia Babaire e rangi ni mataata au titiraki bwa are ko kaoka ana ben tei Kiribati, tiaki ti tei Kuria, ko kaokii aia ben kain Kiribati ni kabane ibukina bwa a mangori, tiaki ibukina bwa a momoka, e kaokoro te Tia Babaire ae te momokoka ma te mangori, ao e taekinna te Minita ae karineaki bwa a kaokaki ao a mwakuri man te Tua, Tia Babaire I karabwa bwa te Tua naba ae I matau aei ngaia I a kan kakaea te Tia Babaire , tiaki tangira te ran ni mata ae bwaro ma ti tangira te mwakuri ae karaoaki, te Tia Babaire ngkana ko noria te Minita bwa bon akea n am Tua aio taekan te ben ae mangori bwa e na aki butimwaeaki moan te

bebete, tuangia am tia mwakuri bwa ana katoka kaokakin te ben ae mangori, ti aki aio te bae riai ni karaoaki te Tia Babaire ane au titiraki, buokan au titiraki te Tia Babaire ngkana e kakoaua te Minita bwa man te Tua ni kaetieti aei, te *regulation* iaon tuan te takataka, akea iai taekan te ben ae mangori, tiaki tabena ngkane bwa e na tuangia ana tia mwakuri bwa anang katoka kaokakin te ben ae mangori ao n aron ae taekinna, eti a bwaro rani matara, ma n tabetai te ran ni mata e aki buoka ana kangaanga tei Kiribati, tabetai tiaki te ran ni mata ma bon te mwakuri ae ko riai ni karaoia n eti ao angana ao angan aio te Tia Babaire ngkai I taraia, katoka te mwakuri n ribuaka aei, bwa bon akea n am Tua ni kaetieti ae na riai ni kaokaki te ben ae mangori ao n te aro bwa e na ibuobuoki Tia Babaire aikai.

Te moan, ngkana arona bwa e aki roko n te mwau ae 6 ao te iterana ke iai te mwaimwai iai, ae raka iaon 6 ao te itera, kabwara au bure te mwaimwai are e *moisture* e aonga ni itiaki te Tia Babaire, karan te ben ane ke matana e naki rangi n roo, ma e na *light brown.* Te kateniua e naki bwebwe ke ni momoka. Te kauaa e na akea mwin kanakina iroun te man, te kanimaua e na akea bwaai mai kiraroa ae na raka iaon 1% ao are imwina e na aki rinnako inanon te raumwea, ngai irou akea ikai te Tia Babaire te mangori, ngaia are ngkana e boraoi otau ma te Minita, tiaki kawaira ngkane bwa e na aki bubutia ana koraki, e na tei ni irantangaia taan oroben ake i Tabiteuea Maiaki ni ikotaki ma ake i Kuria ao ake iaon Kiribati ni kabane a kangai, e a bati n tau ami mwakuri aei, kam borikia ni katoka takataka ae akea kaetakina ke tukakina bwa e na katineaki n ami Tua ni kaetieti ae kam mwakuri ma ngaia , ane Tia Babaire, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia Babaire ti rangi ni mimi iroun ara tia maroro aio ai bon te totoka naba ieta nanona, te bwai ae uarereke bwa te takataka e karokoa i karawa i karawa, ao e a bukinia kain Kiribati te Tia Babaire, e koaua bon kain ngkai Kiribati ngkai ae a tangitang bon ti kai abana ae Kuria, ma I kairia kain Kiribati bwa I tobwaia kain Kiribati, ngaia ae nang bukinia kain Kiribati, kai bon ti kain Kuria ao I tobwaia ni iraorao ma teuaeio bon anuan maeiuna, ao eti bwa e kangai te taeka te Tia Babaire, *contain no mold* e na aki kanga *mold* ngkana e taku te *Copra coordinator* bwa e *mold* antai ngkoe bwa kona waea ana mena te *Copra Coordinator* , ngkana e mangori ao e *mold* ma e kangai *Copra Coordinator* " no kanakoa aio" antai ngkoe, nakomai bita te Tua aio, ao e tuangira bwa ti na manga roko ni kabanea te *copra coordinator* ma kona aki kabane tai Tia Babaire, ko

kabanetai , ti tobwa am taeka n te moan tai ao *bla bla bla* bwa ai bon aio anuan maium ao ana ataia kain Kuria bwa ko tabeki am titiraki ao ko tia ko kakaonako, ae I tobwaia ni bon nangi ni bwana bebete n nanoanga ma I bon nanokawaki ao I bon taetae ma au Taan Mwakuri, "kai ti kam kaoka te mangori, kakaeka angan katinean te bwai aio" ao teuaeio e teimatoa naba n takarua wina bwa ai bon anuan maiun teuaei, ngaia te Tia Babaire ti na taon riki nanora ibukin taekinana aio, eang iai te *mold* bwa ngkana e kangai te tia katine, " E *mold* aio" ngkana iai te bwebwe iaona bwa e bwebwe naba aei, e bwebwe te mangori, e na tangiria teuaei ti na kangai, kakaea te taeka ae mangori ao karinna ikai bwa ti na aana te taetae ni Kiribati ae te mangori nakon te taetae ni imatang ao ti na karinna ikai, Tia Babaire, ngke I taetae ao e nang bebete ngai au taeka bwa I kangai, te mangori kanga a bon *concern* iai kain te takataka bwa ngkana e a rin ibuakona, teuaei e tangiria, akea te mangori bwa are e bon tangiria teuaei bwa te Tua iaon te Tua, ao ae ti nora aio ma te kangaanga n te mena aio te Tia Babaire ko aki kona raoi n rangi n *specific* tao ti na karina te taeka ae mangori, ngkana ngaia bwa e tangira teuaei, ma n tokin te tai ana *judgment* te *Copra Coordinator* ibukin ana *quality* te *Copra* e taku bwa ane ae rangi ni kakawaki, ngaia are N na kabwara bure nakon te Tia Babaire bwa ngkana e *light brown* te takataka e mangori ane, tera riki kabwarabwaran te mangori, tao e bon tangiria e na kangai *EFG* , "*No* mangori" tao ane ae tangiria, ti a tia n tobwa te kangaanga aio Tia Babaire ao a bon ongora kain Kuria ao ngkai e a karekea bwa ai ana kangaanga Kiribati, e a tia ni karaoa ana kamatebwai? Bwa irabubua tengaa te tan kakaokaki ni katoa ririki ibukin te mangori, te bwai aio naba te Tia Babaire ae ti na taraia, bwa I maroro ma kain te tabo n takataka ao a kangai, te amakai, ao ngke ea mwau te amakai ao a riki bwa kanga ai te mangori, ti na kangai, *a young coconut that has been dried so for many days and become* te mangori, iai te *wording* ke *the right wording* iaon te bwai aio, ngkana iai ao e na iraorao te Tia Babaire ma e nang aki kakaonakoira ni kangai, akea ikai kam riai ni karina te taeka bwa aio te *scientific name* n te *coconut* ae mangori ae te amakai ao tera riki ao tera, n tokin te tai te Tia Babaire ti na tara te bwai aio te *quality* , *the quality* ae na roko ana *product* tei Kiribati i *Europe* ao e na nambwa keketi n aron are I taekinna, e tangko tererei ao e na aera riki, ma teuaei ai tibwa ana kauoua ni buokan ana titiraki ao e a bon un naba, tia bubuti te Tia Babaire, bwa teuaei e na riai n teimatoa n taromauri ngkana e roko ikai, bwa kanga ai bon angingin naba ana tai aio ao ai aron ae katokai bwanana n te aro ae kanga ti na nang manga mwaninganako aron te kaekaeka, ngke ti moan kaeka ana

titiraki te Tia Tei ae karineaki iroura bwa are irabwi riki kanana te ben nakoira n te Auti n Tei aio ao ngaira ti uarereke ti nang kaeka ma te itangitangiri ma te mangori, ao ngaia I a bon rangi ni mimi kai e a bon kareborai naba, e kareborai ao e taerakei ao e tatanai, bwa are e karaoi aikai n aron tein ana maroro, ngaia ngkai e kareborai ao e tabanai ao N na katokai kaiu ao N na manga tabekia ni boa bekena, e nang nako te kai ni un n te maroro,

Tibiika: Te Minita n atai taetae n aekakim ane, bon taetae raoi an tai kangai te bouaki, ao tera, I a bubutiko buti am taeka akane,

Hon. Booti Nauan: N na buta au taeka te Tia Babaire bwa e bon rotaki nanou iroun te Tia Tei ma e aoria ti na aki mwaninga taekana Tia Babaire, ti na keiaki n tataoni nanora n ana maroro aio te Tia Babaire ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire , ti a tia ni kaeka ana titiraki, bwa bon akea te *right word* ngkana ti aia ana *right word ana scientific name* iaon te mangori ao e na buokai ni iraorao ma ngai bwa ti na karinna ian aio ao ti na tauraoi, ao ngkai e a kaonakoira ao irarikina e na riai naba n aki kamena ana taeka are e na kangai, ko a kaoka ana ben tei Kiribati ae tira, ngkana ti nako n *refer back* nakon ana mena te KCDL I taku bwa tao *fraction* , ao bwa ana katine te unaine ke te unimwane ae kaokaokaki n taainako, ngai te bwai ae I karaoia Tia Babaire ti tobwa te bwai aio, ao I tuangia kain au tabo n takataka imwain mwanangau n rinnako ikai bwa aio tobwakina, kakaea angan tobwan te mangori, tai manga oki ni kaokia, ao ngkana kam na kaokia ao ae I a tia n taekinna I raorao ma te uninaine ke te teinimwane ke te unimwane ane e katine, e a bon rangi ni buakaka am bwai aio ti a kaokia ma tai toka ni bwana ni mwangaingai ao ni kaokia ana takataka, ko rabwa Tia Babaire ao I a kabwara buren te maroro ao I buta au taeka ke au maroro aika a matoatoa iaon te bwai aio ma N na bubutia iai te Tia Tei bwa e na kekeiaki ni kabebetea nanona ao e na nora aron tobwan ana titiraki n aki katotoka ieta nanona, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa kai ko buti am taeka ake ko a tia n taekin ao am kabane ni boutokan am titiraki Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire I taku bwa I aki bure n aron tein au maroro, bon akea kairuana bwa ana kaeka te Minita te Tia Babaire e rangi e kana e na tang, ma ko noria ae taekinna ana tang ma ko nora ana waaki ao ana mwakuri ae kabwaranakoa nakoira ane Tia Babaire ti kaburababaki iai, a kaburababaki iai tan ongora, e taku " *E kan ae N na tang, iangoa te unaine, ao e tuanga te unaine bwa e buakaka ana ben, tuanga te unaine*

bwa e aki bwebwe ana ben, tuanga te unaine bwa ngkana mangori ana ben e aki tukaki ane," ane te bwai ae na karaoia, ma ko nang tuanga am tia mwakuri bwa e na bita te Tua, bwa akea te Tua ikai ae tabuaki te ben ae mangori ao e bon eti ana taeka ae kangai " *Bwebwe"* bwa ane nanon *"Bwebwe"* ae ti bon ataia te *mold* ao ko a manga kataia ni bita nanon te taeka ae *mold* nakon mangori, e bon bane n ota tei Kiribati ngaia are I kangai I kabwara bure ngkana ko taku bwa I kaekako n te aro ae kanga e aki rau nanou iai bwa I taraki n am kaeka n are I tuangko, kabwaranakoa nakoira bwa e na ongora Kiribati, iai te mangori ibuakon am kaetieti ke akea? Ao ngke ko aki ko rawa ni kaeka, ao I taku ti na aki kabo rabakau, ti aki taekan te kabo rabakau te Tia Babaire, aio taekan te beku ibukin tei Kiribati ao nanoangan te unaine ae ko taku bwa ko bon nanoangaia ni koaua, ko nanoanga teunaine ni mwananga ma ana ben ao tuanga am tia mwakuri ni kangai, ko kaoka ma iaa te ben ae mangori, man te Tua raa, ma ngkai katokia, ao ngkane e na ataia tei Kiribati ao ngai N na ataia bwa ko mwakuri raoi , ao e raoi am taeka ma bwanam ae mangori ma am mwakuri ae ko tuangia am tia mwakuri bwa ana karaoi ngaia are Tia Babaire tabetai ti kababaki n tein te maroro, ma nanom ni koaua e raroanako ma ae ko taekin, ane Tia Babaire ao ae kanikina, ko a rotaki ibukina bwa ko bon ataia bwa am maroro ae ko anganira ko kataia ni kaburababa te ongora te Tia Babaire, ngaia are Tia Babaire I manga ongora n ana karaki te Minita ae karineaki ti nang manga karina te mangori, ti bubuti buokara bwa ko nang katoka te mwakuri ae katokakin te mangori ao ko nang tuangia am tia mwakuri bwa a nang kaina te mangori bwa e na manga tukaki te mangori ni katineaki, Tia Babaire, e a ngaa te nano ni kan tobwa, e ngaa te nano n nanoangaea te unaine are mwananga ma ana ben ae mangori ko nang manga karinna bwa te bwai teuana ae ko na tukia, bwa e na aki katineaki, ngaia are Tia Babaire aio baika a kauni nanora, bwa ko anganira am kaeka ko taku bwa ko a kan tang, ma am kaeka ko aki tobwa kainanon tei Kiribati, ao tiaki te kangaanga ae rota Kuria, te kangaanga ae rota tabon Kiribati nako tabona, ao ko taku ti aki te oi ni kangaanga, Tia Babaire ai rau tan ae e a tia ni kaokaki irabubua ao ko noria ngkai ko nang karaka bon te ben te Tautaeka ko kaoka teuana te kilo ko kabua $4.00 ngkai man te tai ae na roko, ane bukin ae kakawaki te ben, an tai kaokia ngkana e bon aki tukaki bwa e na kaokaki, ao Tia Babaire I kan kaeta otau iroun te Minita e taku bwa mai Europe, e taekinna Europe ana moan kaeka nakoira te Tia Babaire e taku bwa a riki ni kaokaki man te Tua ni babaire aio, Tia Babaire ngaia are I kan butia te Minita e ngaa raoi ae kateitei ana tabo ni mwakuri, te babaire mai

Europe ke te Tua ni kaetieti ae ti mwakuri ma ngaia, ngkana te babaire mai Europe ke kawenea ana babaire ke ana kaetieti ikai Europe ae e aki butimwaea te ben ae mangori, ma ngkai n otau ana kaeka te Tua ni kaetieti te *Marketing* te *Copra Marketing,* ao I karabwa au bure te Tia Babaire tao e rangi ni abwabwaki ma I kan kaitiaki raoi tanan *point* aikai ao I kan butia te Minita, ke tai, ngkana e bon kakoaua bwa bon akea tukan te mangori n ara Tua ni kaetieti ae ngkai ao ke katanoata nakon Kiribati ma ngkai bwa man te bong aei ngkai akea te Tua tukakin te mangori ma e ti tukaki te ben ae bwebwe ke kanakoa ana kaetieti ngkai, n tobwa te kangaanga iaon te mangori ao ke kangai, *" taani katine iaon Kiribati butimwaea te mangori"* ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: Tia Babaire e rabwa riki buokan te titiraki ao ana bane ara tai ao korakorara ni kaekaeka iaon te bwai ae tiaki te toro ni bwai, bwa te bwai ae rangi n *simple* ao ti nang kotokotoi ara maroro aika rangi ni mwaiti, ma I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki n aron ae N na kaeka ana maroro are Europe, I taekina Europe bwa are ngkana ti a kabonakoa nako ikekei ao te *quality* e na rangi n tikiraoi ao ti aki nanona ae kanga I taekinna bwa tao *Europe* ngaia e na kairira nakon te mangori ke tera riki, irarikina Tia Babaire ao n aron are I taekinna riki arei are te tia katine bon ngaia te tia tara te takataka ao e kabongana naba te iti, ao ngkana iai ana *moisture content* teuana te takataka are e noria ae itinna bwa e aki roko n te *standard* ao iai inanomatan ngkane te tia katine ni karenakoa ane mai buakon ana ben tao eang te unaine are e katine te tia katine, ao e a taekinaki ikai te Tia Babaire kanga arora n nanokawaki ao tao tera riki ao tera riki, teuaei kanga n tabetai kanga e biri ni kan Atua n tabetai n ana maroro, e a taku naba bwa I aki nanokawaki, iai mwakana n Atua bwa I bon aki raoi nanokawaki? Ke ibukina bwa e tarai ao e riribai ao e aranai naba bwa I aki nanokawaki, I bon manga *concern* te bwai aio ao I maroro ma au tia mwakuri imwain nakomaiu n te Auti n Tei aio, are e a kaotia naba ikai te Tia Babaire bwa I nanokawaki, e aera kam kaoka te mangori, I bon *concern* naba n te bwai ae kaokan te mangori, ao au babaire nakon te CEO n te KCDL ngkai kai e bon ongora naba ngkai kakaea angan tobwan te mangori, ane te bwai ae I taekinna raoi *honestly* imatan te Atua ma e nang aki taetae teuaei ni kangai, e nanokawaki teuaei, e baka n nanokawaki ao e tia ao un, I un te Tia Babaire e matoatoa bwanau ibukina bwa e a bon matoatoa naba ngaia bwanana, ngaia are ngai I a manga matoatoa naba bwanau nakoina, bwa tiaki nanona bwa e nang

tataetae ikai bwa kanga baikara ngaira, ao e a kabwara nakoi taeka bwa are bon anuan maiu teuaei bwa te *lawyer* e tara kibun am taeka ao e anaia ao e uotiarake ni kabubura, ma e aki tara nanon tamnei te kakaraki are ko karaki iai, ngaia e na kairua ana taeka ae na kangai, e aki nanokawaki te Minita aio, I nanokawaki ao ngkana e na tuangai bwa N na kangai, N na tuangia au tia mwakuri bwa ana kaoka te mangori ke a nang aki kaoka te mangori, I aki kona ni kangane Tia Babaire bwa e na baireia te KCDL ao te baba n tararua n te KCDL ma ana *take into account au concern* are I kangai, an kakaea tobwan te mangori, bwa ngkana *once* e kangai naba , ao teuana te mangori, a bane n roko aomata, e a mangori ma e a bwebwe ma te bwai ae rangi ni buakaka, akea ami taeka bwa e a tia n taku ami Minita, ti uara ngkane ti kaira ara botanaomata nakon ae raoiroi ao n taketena te *quality* ke ti nang bane ni mangaongao n aki akaka ibukin tobwan maroro tabeua ao kaetan taian maroro tabeua aika kotokoteaki, ngaia are I nanokawaki bwa e aki kona ni kairai ngkai n tuangai bwa N na kangai, taekinna ikai bwa e nang butimwaeaki te mangori, au taeka ae I taekinna n au moan kaeka te Tia babaire ae rangi n tikiraoi, I kangai, Imwain nakomaiu n te Auti n Tei aio ao I wareka te titiraki aio ao I tabeaianga iai ao I bon nanokawaki ao ane eti e bon noria te Atua ma ngaia e aki noria bwa akea mwakana n Atua, bwa bon ti te *lawyer* e a bon rerebaua naba rikai iaon Tarawa ao te aomata naba n ai arora, ngaia are e naki kangai e aki nanokawaki teuaei, bwa antai ngaia bwa e na taku bwa I aki nanokawaki ngaia are kairua ane, ao ngkane I aki kona ni kangai bwa e na totokoaki te mangori, ao ae I taetae ikai I kangai I a tia ni n taetae te Tibiika ni kaineti ma te kaoti aio ao I tuangia kain au botaki ni mwakuri, kakaea angan tobwan te mangori, bwa a kangai n tabetai ngkana e roko te mangori e a bon buakaka, ngkane ngkana ti a kangai ti na tobwaia nanona ti nang bon bane naba n tobwai mangori ni kabane, ngai I kangai ma are ngaia kataia kakaea, kanga aron te *customer service* , “Neiko e a bon buakaka ae tao nimaua aikai aika mangori ibuakon aika 20 aikai, nimaua ae a bon buakaka, euara tia karenakoi, ngaia, kai tiaki te *issue* ae rangi ni bubura kaei, ao aika mangori aikai tia katinei, kai e a tia naba ikane, ngaia are N na kabwara bure nakon te Tia Tei ngkai e nang taetae n aekakina ane, I aki kona moa ni butimwaia ikai ao I kangai, “e na totokoaki te mangori” bwa N na katukua nakon au *board* ao N na katikua nakon au *KCDL* bwa ana bon kakaea angana ni kaineti ma aron te tua ao aron tobwan te kanganga ao tera riki bwa e na rekereke ao e rangi n tamaroa ana takataka Kiribati n tokin te tai, ma tiaki nanona bwa e tabekiarake Kuria ngkai, te Tia Tei aio ao ti nang bon bane ni iria, I

karautaeka nakon ane te MC ao ane kaekan buokan te titiraki te Tia babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki iaon te titiraki, Tia Tei are I bon tia n aki kariaia te *point of order* iaon te titiraki ke tao

Hon. Banuera Berina: Tia babaire ma N na ti kaotai teutana ngkana ko kariaia

Tibiika: I a bubutiko, Tia Tei I a bon nang bubutiko I a bon bubutiko raoi bwa,

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire I taku bwa iai taeka aika kamatauniga aika taekinaki

Tibiika: N na bubutia te Minita, buta am taeka are te *lawyer* n nakonako n aki akaka, N na bubutiko, ti buta ane

Hon.Banuera Berina: Ngaia ane te Tia Babaire, ko bon noria te Tia Babaire, tekateka te Tia Tei I a bon bubutiko,

Hon. Booti Nauan: Te Tia Babaire te *lawyer,* N na kanga ni buta au taeka ae te *lawyer* ae bon nanakonako riaon Tarawa ikai, e nakonako iaa i karawa? Ke e nakonako iaon te bike ke nakonako i taari, e bon nanakonako riaon Tarawa ikai bwa raora ao tiaki te Atua, N na kanga ni butia.

Tibiika: N na bubuti ngkami bwa ngkana ti kabongana te taetae inanon ara Auti n Tei aei ao ngkana kam *refer* nakoia raomi, kangai te Tia Tei ae aei, N na bubutiko te Minita, N na bubuti ngkami bwa, taraia I ataia bwa ngkana kam taetae tabetai kam bon taetae ma angina nanomi ma are I katikui ngkami bwa kam na bon kauntaeka iaon ke kam na bon maroro iaon ami *point,* N na bubuti te Minita tekateka, akea ngke ke ko aki irekereke ma te kauntaeka ngkai ao ko aera kai ko a bon teirake naba, I atia n tuangako bwa ngkana akea irekerekem ma te kauntaeka tai teirake tekateka, I bon ti taetae ma te Minita n te Boboti ao te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, I bon aki kariaia te *point of order* ane N na matoatoa iai N na karautaeka nakoimi ma ngkana arona bwa iai kairua n aron ami maroro ao I kona naba ni buuti ngkami bwa kam na butia, ao ti na nanorinano n taainako, e kakawaki bwa e aoria nakoraoi ara bowi aei ao a nakoraoi kanoan ara bong teuana ma teuana, ngaia are ngkana arona bwa ko nora tao riaina bwa kona aki buta arei ian are tao ko taetae bwa ma ngai I taku bwa ngke ko taetae ao kanga tao iroun ngkane te Tia Tei kanga e tangibuaka bwa te *lawyer* n nakonako, ke kanga te aekaki ane, ngaia are tao e a rau nanom te Tia Tei bwa I a tia ni bubutia te Minita bwa e a buta ana taeka ao tao te Minita,

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire kai are e aki butia, are e aki butia

Tibiika: E raoiroi

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika ae moan te karineaki ti na nano rinano are bon aroia *lawyer* bwa taan tia kabwara buaka ma e koaua au taeka are I kangai te Tia Babaire I kabotaua ma te Atua, ngaia are I kangai bon te *lawyer* ae bon raora n nakonako riaon te aba ni kangai, bwa e aki nakonako ma I buta au taeka ane iaon te aba ngkana e na rawawata nanoia iai, ma aio nanona te Tia Babaire bwa bon rabwata ngaira ma ngaia, ti aki ngaia te Atua are iai mwakana ni kangai, I ataia bwa ko kewe, ma I kabwara bure ngkana arona bwa e bwaka buaka au taeka ane te Tia Tei mai Kuria ma ane raoi nanona, te *lawyer* ae bon nakonako iaon kawain ni kangai bwa aomata ngaira, akea te anera ibuakora, ko rabwa te Tia Babaire ao kabwara au bure te Tibiika ngkana ngaia ane.

Tibiika: Ko rabwa te Minita

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ao ngaia te Tia Tei ni kabwara ana bure e a bwara,

Tibiika: Ko nang rabwa te Minita, e a bwarabwara raoi nanon am taeka are ko taekinna ao ko aki butia bwa ane raoi ae ko nanonna iai ao e a ongora Kiribati ao e a nakoraoi ngkane kam nang rabwa are ieta, ao ngkane e a bon bane buokan ara titiraki ane,
Ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita, kabwara bure, kabwara te bure te Tia Tei mai Makin, ao tia nakon are titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI RIKI KAREKAN MITIIN NI KARAO RAN AE BUBURA RIKI NAKOIA KAAIN KIEBU IAON MAKIN.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia Babaire ao aei au kabane n titiraki n te bong aei nambwana 90 e kangai taekana, *"E kona te Tautaeka ni karekea aia mitin ni karaoa ran ae bubura riki kain Kiebu iaon Makin,"* Taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin *"I kukurei ni kaoti nakon te Tia Tei ae rine mai Makin bwa bon iai ana mitin n ran Kiebu ae e a tia ni karekeaki ao n taninga ngkai karokoana i Kiebu ibukin mwakurian kanimwakina"* ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: E rabwa te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka ao ko rabwa te Tibiika ao e koaua te kainano aei kanga e a bon maan taina n tabetabekaki naba n taai aika nako ibukina bwa aei bon oin kainanoia kain ara atimwakoro ae Kiebu n aron ae kam bon bane n ataia I taku bwa akea ae e aki ataia ngkai, te Minita n te MIA ae karineaki e a tibwa oki naba mai Kiebu ao e nora naba te kangaanga aei ao I kaongoaki naba bwa e mwemwe naba e tabekaki naba nakoina n rokona i Kiebu, ngaia are tia bon rangi ni karabwarabwa n aron te kaeka mai iroun te Tautaeka are e tabekia te Beretitenti n aron taekana ae iai ngkai ae tauraoi n toka n te kaibuke nako Kiebu, ara kantaninga bwa e a bubura riki e a bubura riki bwa te mitiin are mai imwaina are e roko arei tao e bon aki tau e a rangi n uarereke ao e bon rangi ni kakaiuruaki naba, ma are kantaninga bwa te mitiin ae nang roko aei ngkai tao e a bon kona riki n tobwa te kangaanga Kiribati ke tao kainanoia kain ara tabo ae i Kiebu, ao ko rabwa te Tia Babaire kanga akea buokan au titiraki ma ai bon ti ngkana e kona n ti kabwarabwara teutana bwa e aonga n are e rau nanoia kain Kiebu tao bubura ao tao iraua te ran ae kanga mwaitin te ran ae na kona, kanga ti te aekaki ane ao e rangi n rabwa te Tautaeka akea naba buokan au titiraki, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ti karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin temanna ao e koaua e bon roko naba rongorongo n ara Kaebineti bwa e bon uotia te Minita are e roko i Makin are te Minita n te MIA ao e bon bubuti naba tera ngkana e kawaekoaki bwa e bon noraki te kainano iaon te atimwakoro ae Kiebu bon ti teuana te mwaniba are a babaneakinna ngkane ni ititia nimaia mai iai ao e bon raroa ma eang, ngkai mitiin aika inanon baira ngkai ae a tauraoi ibukin atimwakoro 10 mwaitia, a tia naba n reke atimwakoro ake a na kanakoaki nako iai ao riki teuana mai buakona Kiebu, kanga e a bubura riki, e kona ni kaotinakoa te ran ae 12 tengaa te *Litre* tao 500 *litre* ni waerake nakon te 12,000 n teuana te bong, ke 500 *litre* n te aoa, ane tao te kantaninga ae e a kona riki tobwaia kainanoia kain Kiebu ao ngkai e bon bae bwa are e tataningaki naba te aomata are e na roko n reirei e na angaa te reirei nakoia rabwata ake kanga ngaia ae ana tararua te karikirake aei ngkana e a koro taina ni *maintenance* ke tera ma are e a bon bae ngkai ibukin kainan tana *border* ma are tao e na bon waaki ke te bae e na karaoaki e na moan kateaki n nenna e tuai roko i Makin ngkane kateakin nenna, e a

tia n roko n abamwakoro ae nimaua karaoakin moa nnen te mitiin aei imwain are tao e a roko te reirei ao e kantaningaki bwa tao bon moan te ririki ao e na kawaraki ngkane Makin bwa tao e a uki naba ngkane tanan *border* antai ae an ataia ae a waaki naba karokoan te *TA* are e na ibuobuoki n anga reirei nakon taabo ake ana tararua te karikirake aei, ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai bon akea buokan, ngaia ma ngaia iai buokana teuana e nakoim te Tia Tei,

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa riki ana kamataata te Beretitenti kanga ti aki buokan te titiraki ma bon reitan te karabwarabwa ao te kakaitau ao ai bon te bubuti naba, kanga ti a bon kairia naba n reita aron are e a tia n taekinna ara Beretitenti kanga bon te bubuti naba nakoia, riki bon nakoia ara koraki iaon Kiebu e koaua e bon kakawaki te ibuobuoki ao e kakawaki aron katokan te kainano, a bobuaka bwaai aikai ao terana ke kanga bon ibukin teimatoan katokan kainanomi ao terana ngke e kona n teimatoa aron te tararua naba nakon te ibuobuoki ae nang kakawaki aei te Tia Babaire, kanga bon ane ao e rangi n rarabwa.

Tibiika: E nang rabwa ao ai bon akea kaekan te titiraki ane bwa e a boo nanon te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina are e na tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki ae bon te aine te Tia Tei mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaeka te Minita ae karineaki Ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN ANA RAWA NI BOOTI ARE N TE MATABAIAWA I ARORAE AO NI KAREKEI NABA BIKAN MA TAURAIA IBUKIN KAOTAN ITERAN TE RAWA NI KAUAITERA

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I a bubuti tabekan au titiraki ae kangai taekana, *"E kona n nora riaina te Tautaeka bwa e na katamaroa ana rawa ni booti are n te matabaiawa i Arorae ao ni karekei naba bikan ma tauraia ni kaotaa iteran te rawa ni kauaitera ibukin kanakoraoan riki te kabwaka, karaiian takataka ma kaako ao bon ibukin mataia taan akawa n roro"* ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, *"E nora riaina te Tautaeka bwa e na katamaroa ana rawa ni booti are n te matabaiawa Arorae ao n tauraoi naba ibuobuoki ni karekei naba bikan ma tauraia ibukin kanakoraoan riki te kabwaka, karaiian takataka ma kaako ao bon ibukin mataia taan akawa n rororake"* ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka ae nang tauraoi I taku bwa ti kaitau, I taku bwa te Minita e na bon uringa aron rotakin abara aika Tamana ma Arorae n taian buaka, *cyclone pam* ao manga te buaka riki are imwina are e roko te nao i eta, e tiriboa mataniwin te aba ao e uotarake te tano ao iriana atibu ake a bubura kaei ao e rota naba ara rawa ni booti are n te matabaiawa Tia Babaire n te aro are e a moanna n rangi n ora are mai are mai eta. N na butia te Minita e kona ni kamataata bwa tao tera ngkai ana babaire te Tautaeka, tao ni irekereke riki ma mwakurian te rawa n roro , te rawa ni booti, tao iai te babaire ae wene ngkai bwa tao nakon ningai tao a reke bwai ni mwakuri ae tao nakon ningai ae ti na kona ni kantaninga te ibuobuoki aio Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Tei ao e rabwa te Tibiika ao e Tia Tei mai Arorae ibukin boutokakin ana titiraki aei ao e koaua ti aki raroanako ma are e taekinna te namakin are ko namakina Arorae ngaira naba mai abara are i Tamana ti rangi n rotaki naba iai ao e koaua aio naba teuana kanoan naba au titiraki ngke i tuai ni Minita ao ngkai I a roko n te *Ministry* ao e koaua tia nori kangaanga ake ti taku bwa ana kaman kibaraki, teuana bon moan te kangaanga ae ti noria bon karekean te kaibuke are e na kona ni kena tenan rawa bwa are n te tai aei bon akea te bwai ni mwakuri aika kona ni karaoi, n rokon naba bwai ni mwakuri iaon Tamana tao tabeua te namwakaina n nako, ibukin karaoan ara kawai imwain kawarakin ara abamwakoro ni botakin te KPC ao bwai ni mwakuri I anga naba bwaanau ni kabeabea nakon te MISE ngkana e kona naba ni karaoaki te rawa bwa are e a kakawaki rokona ikekei, ma tia kaongoaki bwa ngaia te te bako are kanga e kona ni kenken e aki tau ibukin karaoan mwakuri aikai ngaia e bon tangira te aekan kanga tao te *lance* ke te kaibuke are kanga e kona ni karaoa te keniken, iai ana kantaninga te Tautaeka rinanon te *Fisheries* te Atinimarawa are angkoa e na angaanaki ke iai te kantaninga bwa angkoa e a tia n roko ana bebwa ni karikirake nakon te botaki mai Japan te *JICA* are angkoa e tauraoi ni mwanena aio *JICA* are ana mwanena te *trading vessel* are e na kona ni buoka te kainano aio iaon aban Kiribati ake a kainanoa te ibuobuoki n arona aei n aron ae bon te tabeka naba ae okioki irouia raora n Taan Tei ibukin aia rawa bwa kawarebwean aia rawa ao karaoan aia rawa n taabo aike a kainanoa te rawa ni booti, e koaua aio ngkane are e tiku te bebwa aio iroun te *JICA* ao ara kataninga bwa ngkana e roko ao

angkoa e na anganaki te Atinimarawa bwa e na mwakuria ao e na karaoi ngkane mwakuri ni karikirake, e koaua tia karautaeka nakon Arorae ibukin aio, ma engae n ane Tia Babaire ao iai uoua ae kanga rinanin ana titiraki bwa teuana ibukin tanan bikan, are kakoaua bwa bon iai ngkoa bikan aikai iaon Arorae ao n aron are taekinaki tao n rokon te ang aika nako bon titabo Arorae ao Tamana bwa are a kaai n rotaki n aang aikai, ao a bane n uruaki tanan bikan aikai are a kona naba ke e karekea te kangaanga naba nakoia taan akawa, I rangi n nora te namakin aei ao e koaua ara Taan Mwakuri iai ngkai taura aika iaon kawaia n roko bwa are ara kantaninga bwa ngkana a roko ao ana moantaai moa ni kanimwaki ao tao aikai moa ake a na buoka te kangaanga imwain are ti na kona n eweka are te ken rawa imwina riki, au kantaninga e mataata buokan te titiraki te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n ana kabwarabwara ao I taku bwa e rangi ni mataata aron te karikirake ane iangoaki ao ti bon kakoaua bwa bon te kangaanga aron biriakinana ke mwakuriana bwa e na bon bae n anaa te tai teutana, e aoria bwa tia bon katikua bwa te kabaebae, kanga I ti kan kinikinika ana kaeka tao nakon te Tia Tei riki temanna ae tao te abamwakoro ae kaokoro bwa e a rin abana n te *list* I aki ataia bwa tera nanon ane ma I kan bubuti tera ngke karinaki naba Arorae n te *list* bwa ti kakoaua Tia Babaire e a bane te *term* ae nako ao e aki roko n te kaekaki ao iraua au tai n tabeka au titiraki aei, 2018 n November iroun te Minita are mai imwaina I manga tabekia naba ao taekan ae na barongaki bwai ni mwakuri ma I ota n te kaeka ae anga te Minita n te tai aio I kaitau iai I a bubuti tera ngke e kabaeaki naba Arorae bwa teuana ae kainanoa naba buokana n te aro bwa e na bebete riki aron te karii, te uraki kaako tiaki aekan Tarawa te *port* e a bae naba te kaibuke i tabon teuabu, ao arei te *man power* bwa akawa ara aomata ni bebeki, e rawawata te uraki kaako ma tia kabaebae te Minita ao bon te Tautaeka tera ngke e kona n nora naba riaina bwa e na karekea te ibuobuoki nakon Arorae n te tai ae waekoa te Tia Babaire, ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa ane tao I kabwara bwa tao e bwaka ane man au kaeka au nako, Arorae e rin naba arana ngkai n te *list* ibukin abaa ake kainanoa katamaroan aia rawa, ao e koaua tia kaai ni ibuobuoki bwa are e koaua ngkana arona bwa e a waakinaki tao te itera Maiaki a karaoaki naba aba akana a rekereke

ma te itera Maiaki e a manga nako nuka a manga karaoaki kanga ane ara tamnei are ti katamneia ma kain ara tabo ni mwakuri ngkana a waakinaki mwakuri ao a waakinaki naba taabo ake n ae naki n are tao Meang ao manga Maiaki ao manga Meang, a karaoaki naba ake tao a uakaan ao a manga nako ni kibara teuana, ko rabwa te Tia Babaire ao e aki raraoma te Tia Tei bwa e rin ngkai n ana *list* taekan ana rawa Arorae, ko rabwa .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei,

Hon. Teima Onorio: Ao I a kaitau riki nakon te Minita, e aoria bwa are e a bon tiku bwa ara kabaebae nakon te Tautaeka n taina are e angaraoi iai ao tera ngke e a kona n roko buoka anne ibukin ara rawa ni booti, ao e aoria bwa I kaitau bwa are tao n au kakauongo ao e a tia n taekinna te Minita ae a tauraoi bikan iaon kawaia n roko, ao tia kantaninga ane , tao ti buokan te kabwarabwara Tia Babaire bwa e aoria bwa are a bon tia n roko kain te *marine* i Arorae, kanga iai mwanangaia are a nako ni kaea a nako ni karaoa te *training* ibukia ara aomata tao riki ma bwaai ni kamaiu eang ni irekereke ma aikane, I a tabeka naba te bwana ni kaitau nakon te Minita ma ana botaki ni mwakuri ibukin karaoan te ibuobuoki n te itera ane, tao a bae n tia n nori taian bikan, n aron au kakae nakon te kauntira ngkai ae moaningabong bwa a bane n uruaki ake uoua ke tao bon ti teuana n aron au karereke iai teuana ane bon akea rabwatan te bikan are teuana iai rabwatan te *post* arei ma e uara taurana ke tao e aki, e aoria bwa are tao e bon reke aia tai ni karau n tuoi ao tia bon kaitau riki n te ibuobuoki ae iaon kawaina, e bati n rabwa ao tia kantaninga ane, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao e kawa n aki rangi n ota au moan kabwarabwara, taura ane a tia ni mwakuriaki n otanaki ao ngkana arona bwa a roko ao a mwakuriaki naba ngkana tao tiaki n te ririki aei ao a kauia te ririki ae boou, ao e koaua e rabwa e koaua iai ara tiim are a nako Arorae naba, kanga kanoan aia *activity* ni katoa ririki n tuoi tanan mwakuri n aaba nako ao e koaua bwa aia riboti iai aia riboti ae a tia n oki ma ngaia, ngaia are ara kantaninga ana mwakuria naba kanoana ngkana a roko tao tanan taura aikai ke tanan bikan aikai, ko rabwa Tia Babaire ao tia kaai n reitaki ma te Tia Tei aei.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara kabanea n titiraki iaon ara ota bebwa n te ingabong aei, e na tabekaki iroun te Tia Tei are mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaaki naba iroun te Minita are e bon kaeka naba ana titiraki are mai imwaina Hon.

Tekeeua Tarati te Minita Ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba, e nakoim te Tia Tei.

BWAKA IAA NGKAI KARAOAN TE MARAE NI WANIKIBA I ARORAE.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao au titiraki aio ngkane e kangai taekana, "*I kan titiraki te Tautaeka bwa e a bwaka iaa ngkai karaoan te marae ni wanikiba i Arorae",* ko rabwa Tia Babaire".

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana kauoua n titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. "*Iai baan te mwakuri ibukin karaoan te marae ni wanikiba i Arorae ni kaineti ma kataubobongaan te babaronga ibukin karekean te kabanea n tamaroa n anga ibukin karaoan te marae ni wanikiba*," ko rabwa

Tibiika: Te Tia Tei

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao I kataia ni karekea otau n ana kaeka te Minita bwa kanga e raba nanona teutana, ti aki aekan otan ana kaeka n te moan ke au titiraki mai imwaina, ma I kan butia te Minita, e kona ni ibuobuoki bwa e koaua are e a bane te *term* ae nako ao iroun te Minita ae nako ao e taku, ae iaon kawaina taningaia bwa a nang roko bwaai ni mwakuri, bwa e a karaoaki naba ami marae, ma ti kakoaua bwa a e bane te *term* ae nako ao e aki roko nanon ane Tia Babaire, I kan bubuti bwa I ataia ae iai irekereke ma ara bubuti ibukin rokon te *Dash 8* iaon abara ae Arorae, ao ti kan bubuti bon tera raoi, kam kona n anganira raoi te rongorongo, tera ana katautau raoi te Tautaeka e na bon roko te *Dash 8* ao e na iai mwakurian te marae ke ai akea, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire kanga e aki rangi n *specific* e aki rangi ni kaineti au titiraki nakon are kantaningaia te Tia Babaire bwa bukina teuana, N na karaua ni kabwarabwara, ian te babaronga are I taekinna ao e koaua kanga bon oin raoi te kantaninga n tangiran kabuburan te marae iaon aba ke iaon Arorae karakana nakon 1,200 *meter* bwa e aonga ni kona n roko te *Dash 8* ao I taku bwa aio naba te rongorongo are kain Kiribati a bane n tangiria ngkai bwa ti na karaoa ane, ao e koaua ao tao te titiraki e na roko ningai te *project* aio iaon aba, tia manga noria ngkane ma ara babaronga n aron are I kabwarabwara naba ngkoananoa ao tao n te bong are mai imwaina, ibukin ara iango ibukin te wanikiba ao kanga ti noria bwa oin raoi te kantaninga i buki e rawata te *backlog* aki kona ni koro nanon karokoaia

kain aon aba i aon aba ao ni manga oki mai iaon aba nakomai ibukin uarereken mwaitin te wanikiba, ngaia are iroura kanga ti taraia bwa tiaki te kangaanga, ngaira tao n ara taratara n te tai aei ti aki te kangaanga karokoan te *Dash 8* ma te kangaanga te *frequency of flight* kanga kamwaitan riki te kiba, ao aio naba te rongorongo are a tuangai kain au abamwakoro bwa e na roko ningai naba karaoan, ao I tuangia I kangai tiaki te kangaanga te *Dash 8* , ngai tao bon au koaua ane, ma I tuangia kain abau ngkana ti a manga urua tein abara e a manga uruaki riki ma ngkana ti aki karokoa te *Dash 8* bwa tia karokoa teniwaa te kiba n te wiiki ngkana arona bwa e a mwaiti riki ara wanikiba, ao e kangai n aron are I taekinna kanga bon te *bottom line* ke oin raoi te kangaanga te toma ma aba ma Tarawa, ngaia are I taku aio kanga kanoan te babaronga, ao I taku bwa ngkana arona bwa e na koro bukin ara iango are e na kona ni mwaiti riki ara wanikiba n te ririki ae boou ao I taku bwa e nang toki ngkane kainanoan te bwai ae te *Dash 8* , ngaia are I taku bwa n te tai moa aio n aron are ti taekinna n au kaeka kanga e kuri n *general* bwa ti na karaua ni karaoa te babaronga, ngkana arona bwa e aki riai kakabonganan te *Dash 8* ao tao ti nang kaokia nako bwa e rangi ni mwaiti ara wanikiba aika ti taku bwa a kona n *serve* ara *Domestic,* ma e aoria bwa aio kanoan te kamatebwai ngaia n aron are I taekinna kanoan te babaronga ma tia keiaki ni waakirake nakon ae ti bon ataia bwa te mwakete n te itera Maiaki e uarereke, e kona n toka engae ngke n ara wanikiba aika uarereke te *Twin otter* a kona n oki nakoimai mai Maiaki, tao e kona n rawata kaina nako Aiaki ao e kona n oki nakomai ti uoman, teniman, ngaia are I taku bwa ti aki te kangaanga ae ti nang tangira te wanikiba ae bubura ngkana ti kona n *serve* n ara wanikiba aika uarerek ma e na *more frequent* ke e na tata riki te kiba, aikai kanga au kaeka n aron are kanga tao e rabunaki n te moan kaeka are kanga e *general* , au kantaninga tao e reke riki teutanan te ibuobuoki n au kaeka aei, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire ao kanga e mataata riki, ngaia iai te bae bwa ngaia manga te taratara ae boou ae kaokoro ma are mai imwaina bwa are e na waekoa ni karokoaki te *Dash 8* ma kam na mwakuria ami marae ni wanikiba ao e na roko te bwai ni mwakuri, tao kanga au kakauongo ngkai titabo ma e a bitaki te taratara ane, e aera ngkoa ngke a tia ni *committed* au taeka, “ae nang roko bwai ni mwakuiri akeke a mena n te aba arei ao mai ikekei ao a nakomai”, e kakawaki te taetae ian te taubuki Tia Babaire ao are ko taekinna nakoia

unimwane, nakoia kain te abamwakoro, ko bon riai ni karokoa nanona, e kawa te tataninga ni karokoa ngkai ao akea te rongorongo ae kanga e kaokaki ni karokoa ngkai.

Tia Babaire N na bubutia te Tautaeka e aoria bwa are tao ana karaua ni baronga aron aio ma I taku bwa te Minita e bon kakoaua kainanoan te kibakiba ae bati ao ti aki te wanikiba ae na roko, ma te *storage* are kainanoaki naba iai, bwa n aekan ngkai, a tiku kaako mai buki, aki bane naba bwatintia, e bati te mwamwananga mai ikai mai Tarawa ao mai Arorae nakomai, ao tao ngkana eti tao e na kona ni karakaaki mwaitin te kiba, tao e na rangi ni tikiraoi ma tao tiaki naba n aron are e a bon roko naba te waana ngkai a bon babane raoi naba ma kaako n te tai are kanga e kainanoaki iai, e aoria tia katikua bwa katabetabean ana iango te Tautaeka ao riki te Minita ae boou, tera ngke e nora te kainano aio bwa bon kainanon mwakurian te marae I taku bwa e bon teimatoa ngkana ngaia bwa tao tiaki ibukin kainetan te *Dash 8* ma e bon kainanoaki katamaroan te marae ni wanikiba, Iai te kantaninga ibukin te itera ane e nang bon aki karaoaki ibukina bwa tao e nang aki taraki te *Dash 8,* tera ngke e bon teimatoa naba taran kainanoan katamaroan ara marae ni wanikiba, bwa te *man power* e uarereke ae kona ni karaoia, ma ngkana e bon roko mitiin ni mwakuri ao e na rangi ni itiaki e na rangi n tara raoi ao e na rangi ni butiraoi naba te wanikiba ibukin te *service* ae kainanoaki, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ni boutokan ana titiraki, e koaua tao ti na karautaeka ngkana arona bwa iai tanan mwarara ao tanan bibitaki n te babaire ma I taku bwa bon oin raoi te kangaanga n aron are ti bane ni boraoi ni iango iai, karokoan te *service* iaon aba, ao manga karokoan te *service* i Tarawa mai iaon aba, ao karekean te buriti ae teimatoa, ngaia are ti taku bwa n ara nonori tao n ara babaire ao ti taku bwa e na kiriaria ngkana ti na tataninga te karao marae n aron are iai ngkai ana babaire te Tautaeka ibukin moa aba aika 4 ibukin karaoan te marae ao tao te kawai ao tera riki, iaon Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikinau n aron naba are kabwarabwara te Minita n te MISE mai imwaina riki, ao ngkana arona bwa ti na manga taningai ngkane tao te *phase 2* ao *phase 3* ao tao ningai ae nang roko kanga te titiraki, ningai ae nang roko i abara ake nikiran aba ake imwin ake 4, tao ningai *phase 2 ao phase 3 ,* iai ara kantaninga ni kan katamaroa ke ni kan kawaekoai aikai bwa are bon iai tokin korakoraka n te tai teuana ma teuana, ngaia are ti taku bwa ti noria

n ara babaire bwa e na waekoa moa n tobwa ara kangaanga bon karekean ara wanikiba aika ti taku bwa ana ***shoot*** nakon ara mwakete, ao I kukurei naba n taekinna bwa n ara kataratara naba n ara wanikiba aikai ngkana arona bwa ti na anganaki te maiu ao te marurung mai iroun Te Uea bwa ana koro nanon bwaai aikai ao ara kataratara ae abwabwaki bwa iai naba mai buakon ara wanikiba ae na *serve* bwa kanga te *freighter* e na kona ni *convertible* kain tekatekana a manga butaki e a manga riki bwa kanga te amburanti ian karawa, e na kona ni manga karaoa te kakae e na kona ni manga riki bwa te *freight* are e na uoti kaako ni kangai ao ni kangai ao ngkana arona bwa mwaitin ara wanikiba ake a tau ao e na kona ni karaoa te *frequency* n aron are I taekinna mai imwaina ao I taku bwa e na toki ngkane te kangaanga, ao I taku bwa e na toki naba kainanoan te marae ae abwabwaki bwa are tia *serve* naki naba, riki ngkai e a bon nang uarereke ara mwakete, ibukin ongorami kain Kiribati ao angiin mwaketen Kiribati a rangi ni uarereke tao iai te *pick* iai te tai ae nang abwabwaki tao te Kiritimati ao ni moan te ririki, tao e nang korakora te raaraai, ma ngakana tia roko n taai nako aikai ao a kona ni kiba te wanikiba ma ti n aron are I taekinna, e kona ni mwananga mai Tamana te wanikiba n ti teniman, e kona naba ke iai naba te taina ae e oki te wanikiba mai Tamana bon akea kaina, mai Arorae tao ti uoman, mai iara riki, ngaia are I taku bwa te *operaotion* e nang *high* boona e nang *high te cost* iaon aikai, ma ti aia taai ake kanga *seasonal* ngaia are kanga ngaira iroura tiaki te kangaanga buburan te wanikiba ma te kangaanga te *frequency* ke mwaitin kibakiban te wanikiba bwa are ngkana e bon karako te nako Arorae ke te nako Tamana bon ti wana moa kibana n te wiiki, ngkana e manga tiraua e kona n ae ti kanakoa teniwaa ke awaa n te wiiki, kanga aekakin ane, ngaia are aio ngkane kanga ara tamnei are ti taku bwa e baiti riki karokoan te *service* aei ao ti taku bwa e *sustainable* naba, e teimaan, aikai moa kanga ara babaire ao ti karautaeka ngkana arona bwa iai tanan bibitaki n aikai ma ara kantaninga ti na *address* te kangaanga are katoman Tarawa ma aon aba rinanon te bwai ae te kibakiba, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai Tia Tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa akea au titiraki I a katikua iroun te Tautaeka tia ongongora ara kaungaa nano nakon te Minita ae rine ma te Tautaeka ao tera ngke e kona ni mwannanoi kangaanga ake a kainanoaki ke ti a tia ni mwanewei ikai, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon karokoira raoi ni kabanean ara titiraki te titiraki ane

ao ara tai ngkai e a kuata imwin 12, iai ara bwai are imwina ngkana ko taku te Minita, te kauoman Beretitenti bwa ko mwengaraoi n te 15 te miniti ao tao e itera ao tia motirawa naba ao ko a manga kabanea am maroro, e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* I taku bwa kanga e aki koaua ae nang tokitoki ni maroro, I taku bwa e na kangaanga riki ngkana I waakinna ao N na manga reitia, ma ngkana I bubuti ngkana ti a motirawaia ngkai ao I a kanakoa au maroro imwina te *break,* ngkana e boraoi ma nanom, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman Beretitenti I taku bwa tia bon riai ni *break* bwa e abwabwaki kanoan ara bwakantaai ma I bon tangiria moa bwa N na ti anga bwanau ni kabwara bure nakoia ake I a tia n raa, ngkana iai tao matoatoan te bwaana n te bong aei n te ingabong aei ma au kantaninga bwa are e a toki kanoan te ingabong, ti otinako ngkai ao ti oki imwina ngkane imwin tawanou ao tia manga oki naba ma te kukurei ao te bonnano, ao I a kabwara moa te Auti ao tia manga kaitibo ikai n te aoa 2 ni bwakantaai, Tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Moan warekan taian Biira

MOAN WAREKAN TAIAN BIIRA.

Tibiika: Ao I kanakoa ngkane nakon te kauoman Beretitenti ao bon te Minita naba n te mwane bwa e na kanakoa ana maroro iaon ana Biira ibukin te kataumwane 2020, e nakoim te kauoman Beretitenti.

APPROPRIATION BILL 2020 (BUDGET SPEECH)

H.E Taneti Maamau: *Point of order* te *quorum* taiaoka

Tibiika: Ngaia e *call* te *quorum* taiaoka.
Kam rabwa Taan Tei ao I taku bwa e a bon koro ara mwaiti are ti na kona ni waaki iai ao I a kanakoa nakoim te kauoman Beretitenti ao te Minita n te mwane kanakoan am moan wareware iaon am *speech* iaon am kataumwane e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao I a butiko ngkana ko bon atonga naba arau taiaoka.

Tibiika: E aera ngkoa?

Hon.Dr Teuea Toatu: I a bubutiko ngkana ko kona naba n atonga arau irarikin nakoau akanne bwa angina te tai ngkai kanga ko kakatuka arau ngkana ko atonga arau ae Dr Teuea Toatu.

Tibiika: Ngaia kabwara au bure ae n na atonga bwa e aoria n ae nakoraoi n te record, n na kanakoa ngkanne te maroro nakon te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minita n Te mwane Hon.Dr Teuea Toatu ibukin warekan te Kataumwane 2020. E nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker imwain ae I waaki ao I a bon kan moana au maroro ma te bwana ni karinerine ao ni kamauri nakoira ni kabane ni moa mai iroum Madam Speaker ma am tia mwakuri, te Beretitenti ae karineaki ma raou ni Minita, te Leader n te Kaitara ae karineaki, Taan Tei ni kabane man Party aika a kakaokoro aika a karineaki, kaain Kiribati taan ongora ao ai bon ngaira ni kabane. N aran ara Uea ae mwaaka man tabu ao kam na bane ni Mauri.

I kukurei n tei imatan ana Auti ni Maungatabu ae karineaki ni maroroakina ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki 2021. Au kantaninga Madam Speaker bwa e a bon tia n reke irouia Taan Tei katoton au maroro are I ataia bwa e tibwatibwaaki imwain te bwaranako ngke e tawanou. I karautaeka bwa te *version* are e tibwatibwaaki bon taetae ni imatang ma te bwai ae n na taetae iaona ngkai ae te maroro ni Kiribati bon akea okorona n aron kanoan nanon are taetae ni imatang.

Madam Speaker, e bon koro aron te kataumwane ae te kataumwane aio ao e kakaongora naba ngkai bon te kataumwane ae namataki inanon tain te kanganga man te aoraki ae te *Coronavirus* ke te *Covid-19* ae kakamaku ni ikotaki ma reimaruan te waaki are e taona ngkai te aonnaba.

Te Coronavirus ke Covid-19 e a tia ni urua kaubwain te aonnaba n te aro ae kakaiaki ao e tabe n reitinako ana urubwai. E aki ataaki Madam Speaker bwa e na toki ni ngai korakoran te aoraki aei ao tao buburara riki aron ana urubwai. Ngaia are taian katautau ma kataunare iaon biribirin kaubwaira ana kona n aki eti raoi ao ni bibitaki ni kaineti ma bibitakin rongorongo iaon te aoraki ma rekerekena nako.

Madam Speaker te boto ni iango are e kateitei iaona te kataumwane aio e bon aranaki n arana ae bon mena iaon te boto ni iango ae kangai taekana:- *Butimwaean te taneiai ae boou* ke tao n taetae ni imatang *Embracing the new normal.*

Madam Speaker, ti maeka n te mamaeu ngkai inanon te taneiai ae boou, te taneiai man te Covid-19 ao rekerekena nako. Ai 8 te namwakaina ngkai te maan man te tai are e moan kamatoa iai WHO bwa te aoraki aei e taona te aonaba ae bwanin. Aban tinaniku ma mwakoron te aonaba aika a mwaiti a

tia n oreaki kakaiaki n te aoraki aei. Mwaitin aia mate ao aki taun onaoraki ibukia ake a ituaki iai.

Iai naba aba aika e tuai n roko irouia te aoraki aei, ke tao e a roko ma ti tabeman ake a bua maeuia mai iai. Ma a rootaki butin kaubwain naba aba aikai, ibukin tokin te kibakiba ma te kaneweaba ao butimeren karikirake. Kiribati e reke ibuakoia naba aba aika e tuai n roko iai te *Coronavirus*, ma e rootaki naba aron biribirin kaubwaina.

Tao ti tekeraoi Madam Speaker bwa ngke e moan roko iaon te betebeke te aoraki ao te Tautaeka ke tao Kiribati e bon tekeraoi bwa e bon tauraoi imwaina, e tauraoi ibukin mwaitin kaubwaina ao e tauraoi ibukin ana kainibaire aika e a tia ni kawenei ibukin kaitaraan te aoraki anne.

Tao ti bon tekeraoi bwa ti tauraoi ni kaitarai taian kanganga aikai ao n aron ae tao ataia Taan Tei aika a karineaki ao Kiribati teuana te aba n te betebeke ae terenako atongana bwa e nang bubura ana mwane te Tautaeka ae bon kabongana ae bon ana mwane ni kaitara aron te kanganga aio. Tao e koaua bwa are ti bon tauraoi n te tai arei ao ti tauraoi *to weather the storm* n taetae ni imatang ao ni karaoi bwaai ake ti na riai ni karaoi ni kauarerekea aron ana urubwai ngke arona bwa e na roko te aoraki aio.

Ti aki ni kabane aba n te betebeke ke tao n te aonaba ae a tauraoi n aekakina aio ngaia are ti bon riai ni karabwarabwa. Te aoraki aio Madam Speaker e bon kata naba ara onimaki nakon teuare ana bwai bwaai ke nakon Atuara ao ni bon korakorara ae ngaira aomata ni kaitara te kanganga anne. Ma e ngae n anne Madam Speaker ti na bon riai ni kekeiaki ao n teimatoa n onimakina teuare ana bwai bwaai bwa e na bon tei irarikina. Ma ana ibuobuoki ni karaoi waaki ma taian kainibaire ake ana buokira ni kaitara te kanganga aio.

E kakawaki te Tia Babaire Madam Speaker bwa ti na kataia naba imwain ke n aron are I kakaraoia n ririki aika nako n aron au maroro iaon ana kataumwane Kiribati, I aki toki n tara te bwai ae ti aranna bwa te *Global Economy* ngkai bon iai rekerekena ae nang abwabwaki nakon aba aika a uarereke ni ikotaki ma Kiribati. Ao ngkana arona bwa iai te kanganga n te aonaba ao aba aika a uarereke ni ikotaki ma Kiribati ti na bon rotaki naba.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na taekina te kataumwane n *bearing in mind* bwa te bwai ae riki n te aonaba e na bon kona n eena aron birin ma butin ara kataumwane. N ana ribooti te IMF ke te *International Monetary Fund* are e otinako te namwakaina ae nako Okitobwa ao e kantaningaaki manga rikiraken te

kaubwai ke tao e kantaningaaki te *Global Economy* bwa e na *rebound* ke tao e na manga bon raa e na manga bon kataia ni manga okira arona imwin taian kanganga inanon 21.

Te kantaninga bwa e na bon tiku iaon te rikirake anne n te mwaiti ae 3.5%. I karautaeka Madam Speaker bwa e tuai n otinako ana ribooti ke tao *more recent report* mai iroun IMF *in Kiribati* ma iai are e a tia n otinako ibukin Tianuare te ririki aio. Ao n te ribooti anne e kantaningaaki bwa Kiribati ana *economy* ke tao ana GDP e na bon aki kerake kanga e na bon aranaki n taetae ni imatang bwa e na *stagnant* e na bon tiku ni bon arona.

Ao te kantaninga naba bwa n rakan boon bwaai tao ibukin kekerikakin aron taian *economic activities* tao e na bon aki naba roota aron bobuakan te maeu ke tao te bwai are aranaki n taetae ni imatang bwa te *inflation.* Ao bon te kantaninga bwa e na bon tiku te *inflation* n teina ae ti tataneiai ngkai are e biribiri nakon 2%.

Tao e raoiroi ngkanne Madam Speaker bwa ti nang bon taraa ngkanne te kataumwane ibukin 2021. N aron ae ti tataneiai ke tao e tataneiai te Tautaeka aio ni karaoakin ana kataumwane ao karaoan te kataumwane e bon boto iaon taian koaua ke taian *principles* are e kakawaki bwa e na aki kabuanibwai ana mwane te botanaomata. E nang kakawaki bwa mwaane ake a kabonganaaki ake e kabonganaki te Tautaeka ana aitara ma aron kaubwaina ma ana kona n te *medium tangle.* Mwaane aika a kabonganaki a riai ni kaineti ma ana motinnano ke tao ana *priority* te Tautaeka. Mwaane ake ana kabonganaki ke ana kabaneaki ana riai ni kabonganaki n te aro ae e na bon iai mwiina ae e na mabiao iai te botanaomata.

Bwa e kariaria te botanaomata e kariaria Kiribati bwa tao iraua mwaitin te ikota ni kabanemwane ke tao ni kataumwane ae e na mwakuri inanona te Tautaeka ibukin 2021. Ikotan te kabanemwane ibukin 2021 bon $279.43 te mirion, ni kabotauaki ma te ririki aio te kataumwane ibukin te ririki aio ao I kan kamatata nakon te Auti aio bwa ngkana I taekina te kataumwane ibukin te ririki aio ti taekina te kataumwane are e kabwataki. Ti aki kona n taekina ngkai are e a tia ni kabwataki bwa ae kabwataki aio e bon nang *distorted man waste* bwa are kanga te kataia ni karokoroko.

Ma I taku bwa e kakawaki bwa are ti na *use* ke ni kabongana te kataumwane are e kabwataki bwa kanga ara *benchmark.* Ao anne ngkana ti na kabongana anne te kataumwane n te ririki aio ae mwaitina $279.43 te mirion e raka iaon te kataumwane 2020 n te mwaiti ae 7.4%.

Ibuakon te kataumwane anne ao e bon rin naba iai te kataumwane ake aranaki n taetae ni imatang bwa te naan *statutory expenditure* ao n aron ae ataia Taan Tei aika a karineaki taian *statutory expenditures* aki tangiraki bwa ana *appropriated* ke ana kabwataki iroun te Auti aio *by law.*

Ngaia are man te mwaiti ae te *statutory expenditure* are e rin ibuakon te mwaiti anne mwaitina $13.9 te mirion. Are nanona Madam Speaker bwa ngkana ti anaa te mwaiti anne man te ikota ni kataumwane are I a tia n atonga are $279.43 te mirion ao e na tiku ngkanne te mwane are e na riai ni kabwataki iroun te Auti aio ae mwaitina $265.5 te mirion. N na karautaeka Madam Speaker nakoia Taan Tei aika a karineaki bwa are I taetae ngkai iaon kanga te *second decimal point* I aki n are kanga I bon taekina ni kabane rabwatan te mwane ae $257,144 I taekinna ngkai iaon 2 te timware ao I taku bwa e bakekete naba iai te ongora. Ngaia are tao mwiina e na iai te aki boraoi raoi ni ware n aron ae I taekinna aio ma te boki ni kataumwane are e na tibwatibwaaki ngkai ti aki ngkai tao ni ingabong, ma anne ngkanne ibukina ae ti kataia ni mwakuri iaon taian timware.

Te Tibiika ke Madam Speaker ae karineaki man te ikota ni mwane anne ao e bon tibwatibwaaki nakon taian *sectors* ke taian Botaki ni Mwakuri. Ao iai ngkanne botaki ake a bon ana angiin te kataumwane anne.

Te Botaki n Reirei, e reke irouna $53.9 te mirion.

Te Mauri ao Katoki Aoraki $35.3 te mirion.

Botaki ni Bureitiman $11.2 te mirion.

Te Botaki ibukin Kammwakuri ke tao MER $6.8 te mirion.

Ikotan aia kabanemwane ke tao te kataumwane ibukin botaki aikai bon $107.2 te mirion ke te 38% man te ikota ni kataumwane. Tao e matata Madam Speaker bwa aikai n aron ae tao a bon ataia Taan Tei aikai taian *sectors* ke taian Ministry aika ti aki toki n angangania riki kanga tao ti arania te *priority* bwa aio are e kaineti ma ana kainibaire ke ana motinnano te Tautaeka are e na bon kabirirakea te *human capital* ke ara botanaomata ngkana ana marurung, a reirei raoi ao anne te bwai ae nang kakawaki ibukin te waaki ao teimatoan te waaki.

Ibukin uarereken te tai Madam Speaker ao tao n na aki nang rinanon teuana imwin teuana. Ma n nang bon ti tarai naba taian *categories* ake I taku bwa e na kona ni buoka ke ni kaira aron aron tein te

kataumwane ibukin te ongora. N aron ae I tia n taekinna te ikota ni kataumwane ibukin te ririki 2021 bon $279.43.

Ao e kangai ngkanne aron tibwatibwaana, eti bwa I a tia n taekinna ae tibwatibwaaki nakon taian *sectors* ma taian *Ministries* ma ngkanne aron tein te kataumwane iai iterana ke tao ana *component* are aranaki bwa te *departmental expenditures.* Aio are e ikota booia Taan Mwakuri ao te kataumwane ibukin kabutan te waaki ke taian *operational cost* n arana. Ao te ikota ni kataumwane ibukin te *departmental cost* ane 2 mwananga bwa booia Taan Mwakuri ao te kataumwane ibukin kabutan te waaki te ikota ni kataumwane ibukina $138.6 te mirion. Ao man anne booia Taan Mwakuri e bekanako te mwaiti ae $101 te mirion ao e rin ibuakon anne te mwane ni motirawa are ngkai ae kam ataia Taan Tei aika a karineaki e nang raka ngkai nakon te mwaiti ae $3 te ngaa n te ririki irouia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao tao e bon ataaki naba irouia Taan Tei bwa ibuakon anne ao e rin naba booia Taan Tei. Ao ngkana ti taekini Taan Tei , te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao Taan Tei ni kabane e rin aei ibuakon te mwaiti anne.

Ae bootana ngkana ana *value* te mena anne e nakon $2.7 te mirion. Tao e na uringaki naba inanon au maroro n taai aika nako iaon te kataumwane ti taekina te Tautaeka bwa e nang kaboia taan reirei ngkai n reirein taian aro ti naake a *qualified* ae nanona ngkai bwa ni kabane ana tia reirei te aro ake a *qualified* a nang bane ngkai a bane n rin te ER ao e nang kaboaki iroun te Tautaeka anne ngkai ae e tia n rin n te kataumwane aio Madam Speaker.

Te mwane ni mwakuri ngkanne are I a tia n taetae n arei are iaon te PEE are booia Taan Mwakuri ibukin te mwane ni mwakuri are e bon bekanako te mwaiti ae $37.5 te mirion.

Iai naba ngkanne ana *component* te kataumwane irarikin are te *parliament cost* are kanga e aranaki n aron ae kam ataia Taan Tei inanon bokin te kataumwane bwa *subsidies grant and other commitment.* Tao e koaua n taekan te *accounting terms* aikai ake aranaki bwa *below the line account.* Are e koreaki te tia are bon iai PEE ao *operations* ao ngkanne *below the line account* ao teuana mai ibuakon are *below the line account* anne *subsidies grant and other commitment.* Ao te ikota ni kataumwane ibukin te *component* anne bon $90.2 te mirion. Ao mai ibuakon te kataumwane anne bon $27.1 te mirion bon ibukin kakoroan ara motinnano are ibukin buokaia naake aki mwakuri ke tao

unemployment support scheme n te mwaiti ae $27.1 te mirion.

I taku bwa e a bon tia ara Tautaeka aio inanon ara tai ni waaki tia bon tia ni kabwarabwara nakon Kiribati n ara motinnano anne ao bukin tera, ao e na kangara ni karaoaki. Ngaia are e kakukurei bwa e koaua e a tia ni waaki man te ririki aio ma ti kukurei ni manga reitianako riki nakon te ririki ae boou ao are imwina.

E rin naba n aron ae bon ataaki naba ae tao e bon kantaningaaki e rin naba te mwane ni karinerine ibukia kaara ke tao *senior citizens support.* Ao te kataumwane ibukina bon $19.1 te mirion aio are bon kanoan te motinnano ao aio are e riki ian te kataumwane are e na bwaka $100 te taara ni uoua te wiiki nakon temanna te kara are e moa man te ririki ae 60 ni waerake. Teuana naba ae rin naba ae teuana naba te kataumwane ae bubura ae rin naba ibuakon te kataumwane anne ke te kabanemwane anne bon ritin aba ke te *Land Rent,* ao bootan te kataumwane ibukin taian *land rent* ke ritin aba bon $9.7 te mirion. Aio are e bon raka bon te 100% bwa ana motinnano te Tautaeka ae tia ni kawenea nakoia taan tia ababa n tain te rinerine bwa boon te riiti e na raka 100%. Are n te ririki aio ao n ririki aika mai mwaina ao bon mwaitin ngkoa te kataumwane iaon te *land rent* bon $4.8 te mirion. ma are n te ririki ae na roko ngkai e nang raka te kataumwane anne ibukin taian riiti nakon te mwaiti ae $9.7 te mirion. N aron are I taekinna e bon riki anne bwa are e kataboroaki ngkai te riiti nakoia taan tia ababa.

Te Tia Babaire iai naba mwakoron te kataumwane anne are kanga e aranaki bwa te kabwara tarau, ao te mwaiti ni kataumwane are e karaoaki ae e a tia ni kataauraoaki ibukin te kabwaka tarau bon $3.7 te mirion. Iai rakan anne ni kabotauakaki ma te ririki aio n te mwaiti ae $470 te ngaa.

E raoiroi te Tia Babaire ke Madam Speaker bwa n na kauringa riki te Auti aio, n na kauringa Kiribati bwa te tarau ae ti kakabwara aio ti aki ara tarau. Bon tarau aia tarau kaain te Tautaeka ake imwaira akea nanobuakara iai ma I taku bwa e na matata mwiina a taku te ongora bwa ngkai tia kataumwane ngkai ibukin te kabwara tarau ao angina a taku bwa ara tarau. Ma aio are e a bon tia ni kamatataki n taai aika nako bon tarau aika a tinetine imwain rokora n te Tautaeka n te kain tekateka n 2016. I taku bwa e kakawaki bwa e na matata te ongora.

Ngkanne kabanean mwakoron te kataumwane are kanga e mena naba ian te bwai are aranaki bwa *below the line account* bon buokan te mwane ni karikirake ke tao arana n taetae ni imatang *local contribution to*

development fund. Ao te kataumwane iaon aio bon $46.6 te mirion, e bon bwaka teutana ian te kataumwane ibukin te ririki aio. Ao tao e na uringaki bwa I taku bwa aio e nang kakawaki ibukin te ongora ao tao e koaua aio tao e na manga bon kauntaekaaki inanon tain te Moanibong n te wiiki ae na roko ngkana e kauntaekaaki te maroro aio ke tao te kataumwane bwa ai buokan te kataumwane aio ao e bon tiku. Iai te kataumwane ae $16 te mirion ibukin te takataka.

Tao a bon tia ni warekia Taan Tei aika a rine bwa kaobin au *speech* are te baire ngkai ae tia ni karaoaki mwiin te maroro ao te kamatebwai ae tia ni karaoaki bwa boon takataka ngkai man te ririki ae na roko e na tiku moa iaon $2 taraa n aron ae na waakinaki ngkai. Ao ti aki nanona bwa e na aki raka te takataka nakon $4 te taara ma Madam Speaker te Tia Babaire, iai te baronga ae e na karaoaki raoi bwa uoua te baronga ae na karaoaki raoi bwa;

1. Te bitaki nakon te tua iaon te *copra tax* ao te kauoua,
2. Aron karaoakin taian babaire bwa a nang riai ni kaungaaki ke tao ni kairoroaki taan tia oro takataka bwa a nang Karin mwane n te KPF.

Ngaia are kanga aron teina Madam Speaker bwa e koaua bwa e bon tiku ngkai n te kataumwane aio are te $2 te taara ae ngaia te kataumwane ae bon tiku iai $16 te mirion. Ma ngkana arona bwa a tia taian babaire ake I taekin aikai inanon te ririki ao e na nako te $4 n taara anne ngkanne. Tao e na ataaki naba ibukin ana rongorongo te Auti Madam Speaker bwa iai ngkai te *balance* inanon baira ngkai ae te mwane ibukin takataka ae kaan bwii te mirion. Ngkana ti ikota ae kaan bwii te mirion aio ma ane te 16 anne 28 ngkanne.

Ngaia are bon iai te kantaninga bwa ngkana arona bwa a nang roko te $4 n taara n te *1st half* ke tao te 2nd *half of the year* I taku bwa iai te mwane ae e tauraoi ngkai bwa e na kakoroaki anne. Ma n aron ae I taekinna te Tia Babaire ao Taan Tei aika a karineaki iai moa taian baronga aika a na karauaki raoi ni karaoaki. Tabeua riki kanoan te LCDF bon te mwane n onobwai ke tao te *maintenance fund* are e a raka ngkai nakon $6 te mirion, aio e bon rangi ni bubura te raka ni kabotauaki ma te ririki ao tao n ririki aika nako ao tao iai ngkoa I taku bwa e nakon $3.5 te mirion ao ngkai tia karaka ae $2.5 te mirion ibukin aron kakawakin taian *asset* ngkai ake ti mena inanona te kawai, taian kotiwei, tera riki taian aobiti ao anne ngkai ae ti kataia ni kataboroa bwa e aonga. Tao e aki tau aio te Tia Babaire. Man taina aei ao e kakawaki bwa e na iai te kataumwane ae e na tauraoi ni kaitarai taian onobwai**.**

Ao tao I kani kaongoa naba te Auti e kakawaki ngkai I taetae iaon anne, iai te iango ngkai teuana ae ti na waaki inanona ae aongkoa ti nang bon katea teuana kanga te special fund ibukin te maintenance are e nang bon mwanenna ibon irouna ao te iango teuana ae ti iangoia, bwa tao ti nang karaoa te levy ao ti 1%. Taian karikirake mai Iabatera ke tao mai iaa ake a karaoaki iaon Kiribati, e nang katokaki te levy iaona ae 1% bwa awanne te mwane anne ngkanne e nang nakon te special fund ae te maintenance aio bwa e nang bon kaikoikoaki ibukin te mainteanance.

Ae nanona bwa ngkana iai te project ae e karaoaki i Kiribati ae $50,000,000 ao man te mwaiti ae $50,000 000 anne ao $500,000 e na anaki ni katukaki n te special fund anne. Ao anne ngkanne tarakina.

Iai naba booia taani mwakuri aika a karinaki ao NGOs ake iaoni kawaia ni bane aia tai.

Te Social Stability fund ae te mwane nakoia Ekaretia. E rin naba iaan te LCDF anne, ae mwaitina ngkai n aron ae kam a tia n ataia Taan tei e a raka man $1mirion nakon $1.5 mirion. E na ringaki naba bwa $500,000 e na manga roko mairoun Tiaina n aron ae ti karaoia n te ririki aio. Are nanona bwa te mwane nakoia Ekaretia ngkai,e nang raka nakon $2te mirion. Are $1.5 te mirion, anne e na bon roko mairoun ami Tautaeka.

Ti kukurei naba n taekinna *Madam Speaker,* bwa iai naba te kataumwane ibukin katamaroan taian Kiriniki iaon abamwakoro, n ikotaki ma Tarawa Teinainano n te mwaiti ae $1.4te mirion. A na oneaki Kiriniki mani bwaai ni Kiribati nakon bwaai ni kateitei aika a teiman ke tao a teimatoa.

Tao e na mataata imwin ngkana tao a tia ni kaeka kaobin au marooro Taan tei aika a karineaki, bwa ngkana ti tarai taian kataumwane aikai ma aron kabonganakia ibukin 2021 ae e bon rawata te Moti n nano. Tao e aki bane n te Moti n nano aika ti karaoia.

Ma I taku bwa a mwanenaki moa Moti n nano aika ti taku bwa a bon riai moa ni kanakoaki n te tai aei. Tao e boni koaua Madam Speaker ae e kanganga ae e ko nang bon kanakoi naba Moti n nano n teuana te tai. I taku bwa bon akea te Tautaeka ae e kona ni karaoa anne.

Ma I taku bwa e kakawaki ae ko na karaoa am Moti n nano n te aro are e na karaoaki ma te baronga ae e raoiroi ao n te aro ae e na aki kabuanibwai iai ana mwane te botannaomata.

Ao tao e koaua ti boni kakoaua inanon te bwakamwane n taai aika

nako, kanga bon iai teutana ke te nanobuaka bwa are bon iai te iremwe. Iai aika aki roko araia ao iai aika a roko araia ao e a manga rin araia n te list ke tera. Aikai taian baronga aika a na riai ni karaoaki, ao I taku bwa anne ngkai ae ti na waaki inanona.

Ngaia are aikai ngkanne n aron ae tao I a tia n taekin tabeua aika a tia n nako nanoia ma tao e kakawaki ae n na bon taekin riki bwa tera man te Moti n nano aei. Man te kataumwane aio Moti n nano aika a koro nanoia: i) kataboroan te riiti aba, ii) buokaia taani mwakuri n te Tautaeka are $3,000 te mwane ni motirawa. Iii) rakan te mwane ni karinerine ibukia kaara, iv) rakan aia mwane ni motirawa n te Tautaeka ao kaboaia taan reirei n te Kauarinan nako Aro.

Tao N na bon ti taetae riki Madam Speaker, te Tia Babaire ae karineaki iaon aia mwane ni motirawa Ekaretia ke ae ti arania bwa te naan Non Civil servant. Ekaretia ao taian private sectors ni ikotaki ma Kauntira.

N aron ae I taekinna aekakin takataka, aio naba ngkai ae e ti tauaki moa n te tai aei bwa e na karauaki moa ni barongaki.

Ti nora aron te kanganga ngke ti moan kateitei, bwa aongkoa ti nang bon kanakoa ma ti a bon taua. Ao ti taku; akea te kanganga ngkana ti taua moa. E kakawaki riki ae e na nakoraoi nakon ae e na reke te kanganga, e reke te un, e na reke te mangaongao ao e na reke te kabuanibwai.

Ngaia anne ngkai teuana bukina ae te kabanemwane nakoia Ekaretia, kain te private sector e na tauaki moa ma mwin tian taian baire aikai ao a na kona n nako inanon te ririki ae e boou aio.

N aron ae I taekinna, e kakawaki bwa e na karauaki raoi ni barongaki ngkai bon teuana tabera ao e a moamoa riki tabeu ngai ae te Minitita n te mwane, bwa tiaki ti te kabwaka mwane ma e na taraia naba bwa e na karaoaki te kabwaka mwane n te aro ae e riai ao n te aro ae e na aki kabuanibwai iai te botannaomata.

Te titiraki ae nang kakawaki ngkai imwin ae I tia n takin taian kabanemwane aikai ao I taku bwa e boni koro arona n aron ae e ataki naba, bwa e na kangara ngkanne ni mwanenaki taian kabanemwane aikai.

Tao ti na taetae moa iaon te ikota ni karekemwane ibukin ke tao te kataunari (estimate) ibukin te karekemwane ibukin 2021.

Te ikota ni karekemwane ae e kantaningaki bwa e na reke ibukin 2021, mwaitina $265.57mirion.

Ao ni buokan aio, e bon rin naba te mwaiti ae $13.9mirion are e aranaki bwa te *budget support* ke tao te mwane ni buoka mai irouia taan buoka mai tinaniku.

Kam bon tia n ataia Taan tei ae e rereke ni katoa ririki bwa e aranaki bwa te budget support are e roko mairoun Aotiteria, te World bank, te Bangke n Atia, Aotiteria, Nu Tiran, te Eurobean Union, ao iaoni kawaina ngkai Tiaban. Tiaban naba e na manga karaoaki, ngaia are akanne are a roroko ni katoa ririki. Ao te kantaninga bwa ibukin te ririki 2021, ao te budget support ae ti na anganaki e boni kaan $14 te mirion.

E kakawaki ae N na taekinna naba ngkai, bwa I taku bwa aio e rangi n kakaongora naba nakon Kiribati ao nakoia Taan tei bwa ai buoka naba taian karekemwane ke tao taian mwane are a na mwanena aron ana waaki te Tautaeka ibukin 2021, bon te mwane man te Mwane n tania. N aron ae tao ngkana a tia ni warekia Taan tei n au marooro, ao te mwaiti ae ti kantaningaia are aongkoa ti na butia man tiaki rabwatan te Mwane n tania ma man ana income te Mwane n tania bon te mwaiti ae $40te mirion.

Ao e kakawaki ae e na kamataata te ongora Madam Speaker. Bwa tao e na uringkai irouia Taan tei aika karineaki ao iroun te Auti aio ao iroun Kiribati, bwa n au marooro n taai aika nako ao I tia ni kawenea nakon te Auti te Kainibaire are e a tia ni kabwataki iroun te Kabineti are e nang riai ni butaki n te tai ae e riai ao n te aro ae e riai te mwane man te Mwane n tania ibukin buokan te waaki.

Ao te iango aio are kanga e boto iaon te iango are e kangai; bwa te Mwane n tania tiaki ti ibukin te roro ae e na roko ma ibukin naba te roro aio. ma tiaki naba ti ibukin te roro aio ma ibukin te roro ae e na roko. Baere e aranaki n te taetae n Imatang bwa te inter- generational equity. Akea te generation ae e na aonikaiakaki.

Ngaia are ngkana te present e na riai n mautoo iai, e na riai ni mautoo. Ma aron karaoana aio ngkanne Madam Speaker n aron ae I a tia ni kabwarabwara n taai aika nako, e boni karaoaki iaon te bwai ae ti aranna bwa te 5%rule. Aio mwin ara kamatebwai are e kangai; bwa ngkana te Mwane n tania n te ririki teuana ma teuana ke tao n te ririki ae e nako aio. E raka rikirakena iaon 5%. Te raka ane iaon 5% anne ngkanne, e a riai n iangoaki kabonganana ibukin te karikirake ibukin te waaki.

Are nanona bwa ngkana tao 8% rikiraken te Mwane n tania n te ririki ae e nako, e na riai ni kamenaki 3% of that ibukin buokan te waaki.

Ao I kukurei n taekinna ikai te Tia Babaire Madam Speaker, bwa n

tokin te ririki 2019 ao ami Mwane n tania e a tia n raka iaon 18%. Ao are ngaia anne ngkanne ae kanga ti taku bwa te iango ae e nang riai moa n ringaki tiaki rabwatan te Mwane n tania ma aron income man te Mwane n tania are na buoka aron kabutan te waaki, I taku bwa e bon riai ae e boni boo tain aio.

E riai bwa akea te kabuanibwai ae na riki nakon te Mwane n tania bwa e na bon tiku naba. Bwa are ngkana ti bon tiku iaon te kantaninga are 5%, e na bon aki kona n ringaki rabwatan te Mwane n tania. Bwa te bae e riki te bae ti karaoia ngkai, ti a limit, ti contain ana growth rate inview terms te RERF from year to year n te mwaiti ae 5%. Are nanona bwa anne ngkanne tokina, ma te bae e riki bwa ti a karaia.

Ao tao I kukurei n taekinna ikai Madam Speaker, bwa aio te motto ae e tia n endorse ke supported iroun te World Bank. Ao e rabwa bwa I taku bwa te aekaki n iango aio, I taku bwa e a boni boo taina ae e bon riai bwa e na mabiao tiaki te roro ae e na roko ma te roro ae ngkai naba.

Tao N na taetae ngkanne n aron taian karekemwane bwa I a tia n taekina aron te ikota ni karekemwane. Ao n aron ae I a tia n taekinna, kanga bon ti uoua. Tiaki ti uoua ma iai riki, ma ti uoua nanon te karekemwane aika a bon rangi n bubura aika bon ngaia ae a boutoka aron te waaki. Bwa i) te Tax ke tao te Roo n rabwata, bwa tao ti aranna bwa te Taxation Revenues are e nako iai te VAT, company tax, income tax. A bane n rin iaan Taxation revenue anne ao te mwaiti ke te ikota ni mwane iaon bukin te tax e bon nakon te mwaiti $49.9mirion ibukin te ririki ae e na roko. E rabwa te ibuobuoki. Ao te mwaiti ni mwane are e na reke man te Akawa, te kataunari ae ti kantaningaia, bwa n tokin te ririki ae e na roko ao e na reke te mwaiti. Ngkana ti taekina te mwane man te Akawa, tiaki ti taekina te licensing bwa ti taekina naba te transshipment ao tera riki. Ao te mwaiti n mwane ae ti kantaningaia bwa e na reke man te Fishing revenues, bon te mwaiti ae $165.4mirion.

Ao anne ngkanne aron tein te karekemwane, ao te kabanemwane. Ngkana ti bane ni ikoti baika uoua aikai ao e na anganira ngkanne kanga te nikira ni mwane ke tao e aranaki n taetae n Imatang bwa te fiscal balance ae iai ti rakan te karekemwane iaon te kabanemwane n te mwaiti ae $40,000. Ao e koaua e bon rangi n uarereke, ma I taku bwa e kakawaki n aron ae I taekinna. E kakawaki bwa ti na waaki inanon te riai ao te karaurau.

E koaua e kakaongora aio nakon te kauntaeka n te wiki ae e na roko ma are anne ngkanne aron tamnein

ami kataumwane kain Kiribati ibukin 2021.

Ao I taku bwa e kakawaki ae N na bon taekinna ikai bwa aio n ana history Kiribati te Maneaba ni Maungatabu aio ke te Tautaeka, aio bon te kabanea ni bubura ni kataumwane ae e tia ni karaoaki. Tao e koaua bwa are kanoan te tai. Kanoan moa te tai aio ngkai ti a waaki. E rikirake te kaubwai ao tera riki, e a bon riai riki ni manga kakerakeaki riki aron te kabanemwane ibukin buokan te botannaomata. Ao anne ae I taekinna, ao I taku bwa e kakukurei e bon rawata te Moti n nano aika a tia ni koro nanoia.

I kukurei naba n taekinna te Tia Babaire, bwa e koaua bwa aio mwina. I tuai ngkanne taekin taian mwane aika aranaki bwa taian cash reserve ke tao te mwane aika a bon tiku ngkai n aki kakabonganaki. Ao te ikota ni mwane iaon anne ae I tia n taekinna ngkoa te kabanemwane, karekemwane, aikanne ake kanga bon taian raa ao tera te nikira imwina nakon ae $40,000. Ma ngkanne ngkana ti a manga bon uringa bwa ti aki toki n anne bwa are iai kaubwaira riki ane e bon tataninga ane te Reserver are iai i State Street i Australia, ao iai ane n te ANZ bank. Ae mwaitina e raka iaon $408 te mirion.

Ma ti na uringa ibuakon te mwane iai ngkanne te baere e aranaki bwa No 4, account ao No. 3 account. Aikai mwane ake a tia ni committed bwa ti ibukin te karikirake. Ma ngkana ti bon ti taetae iaon te *consolidated fund.* Ae te *Consolidated fund* ae nanona No. 1 account, te State Street fund are i Aotiteria ao ti na tiku ngkanne ma tera. Ngkana ti katikui akanne ao ti a tiku ngkanne ma ti te mwaiti ae $217 te mirion.

Ae nanona ae e koaua bwa ara liquidity e bon rangi n tikiraoi naba. E bon rangi n tikiraoi bwa iai naba te mwane ae e tataninga ae e kona n ringaki ma ane e bon tataninga ae $217te mirion.

Ngaia are I taku bwa kain Kiribati, I taku bwa e rangi n kakukurei aio. E kakukurei bwa te kataumwane aio e ngae ngke e rangi n tara ni bubura ma iai naba te mwane ae e na tauraoi. Are nanona bwa tiaki, ma are te kantaninga ti aki nanona bwa ti na iangoia banen te mwane arei. Te kantaninga ae ti na karaua ni boni karaua ni boni karaua ni kamwakuria n te aro ae e na manga kona riki n anaki ibukin buokan taian waaki aika a roko.

Te Tia Babaire n taai aika nako ao I aki toki ngkana I taetae n te kataumwane kanga ti mwamwaninga taekan te baere e aranaki bwa te Development budget. Ti karaoa aio ibukin kanga bon ara instructors n te Auti aio are bon ti te appropriatin bill moa ae e na

taekinaki ke te kataumwane iaon te recurrent ao te kataumwane ibukin taian karikirake ke tao development budget e na boni karaoaki separately bwa are ibukina bwa e aki appropriated anne. Te development budget e aki appropriated bwa e na ti approved by real motion iroun te Maneaba ni Maungatabu.

Ma I taku bwa e na bon aki raa, e na bon aki complete te marooro iaon taian iango ibukin waakin Kiribati, a na bon ti taetae iaon te recurrent budget only bwa a bon ataia Taan tei bwa anne only half of the story.

Ngkana ti taekina te kabanemwane iaon te Education. E eti bwa iai te kabanemwane iaon te Education iaon te kataumwane n te recurrent. Ma ngkana ko tara te development budget, iai riki tao e kan bubura riki are n te development.

Ngaia are I taku bwa e bon kakawaki te Tia Babaire ao e kakawaki ibukin te ongora. Ae ngkana ti taetae ao ti na kai rekerekea ma te kataumwane ibukin taian karekemwane bwa e aonga n tabwanin raoi tera. Tiaki nanona bwa ti a kai rekerekea bwa aongkoa e nang manga appropriated, e aki bwa are baika a okoro.

Ma n aron ae I taekinna n au marooro, aio are ti na manga bon te taetae iaona n te wiki ae e na roko ngkana I kawenea te mwane ni kataumwane ibukin taian karikirake.

Ma tao e kakawaki n te tai aio bwa N na ti taekinna bwa te mwaiti ni kataumwane ibukin taian karikirake ibukin 2021, mwaitina bon $223te mirion. Ao man te mwaiti anne, ami Tautaeka ni Kiribati e anga te mwaiti ae $47 te mirion. Aio bon ana mwane ami Tautaeka ake e bon anga ibukin taian karikirake n taian waaki.

Ao tao e na bon riai ibukin naba ibukin te ongora ae e bon riai naba ae kanga e kakaongora naba Madam Speaker, bwa ngkana ko tara ngkai te development budget. Ao Kiribati e a riki ngkai bwa it become the biggest donor. Ngkana ko tara ngkai Kiribati kanga bon te biggest donor, ngkana ko noria n te ririki ae e nako. Kanga ti a riki ngkai bwa kanga ti tekena Aotiteria, ti tekena iaa. Ma e rabwa anne Madam Speaker ma ti tebo bwa e kaota aron buokan te waaki n taian karikirake.

Tao e koaua imwina ngkana ti draw in justice nakoia taian donors bwa are aia mwane ni kabane tiaki te bae aika anganganira. Bwa are e boni karaoia n te Scholarship ao tera riki aika a bon tau aroia.

Ma ngkana ti taetae iaon bon te fiscal cash are e kanakoa nakon te No. 4 account, are te development fund. Bon Kiribati te Tautaeka ae

angin te tai boni ngaia te kabanea ni bubura ana karikirake.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki anne Madam Speaker, ma aron tein ngkanne taian kabanemwane e kangai ngkanne ibukin taian karikirake.

Kabwara au bure e aki rangi n mataata n au mena aio, ma ane N na manga bon taekinna. Ma I taku bwa e kakawaki ae ti na taekinna ngkana I roko n te tai anne. Bwa teuana mai ibuakona taian reirei, tera riki. Te infrastructure iaon te poverty aviation, iaon tera riki a boni kamataataki. Ma tao e koaua n taina aio, kanga I karautaeka moa ngkai akea ibuakon au mena aio, I a maroroakinna ibukin allocation by sector. Ma I taku bwa e kakawaki anne.

Ao I taku bwa e kakawaki naba bwa e reke naba taina aio, n aron are I taekinna. Bon iai teuana te complication iaon te development fund. Ma e koaua I a bon taekinna raoi ngkana I taekinna n te motion. Bwa are te development fund e kuri ni complicated riki n te recurrent bwa are uoua te system bwa iai are e bon through te No. 4 account are bon te cash ao iai are e bon through te donor Government system.

N aekakin Aotiteria, angin ana bwai te Keep e boni karaoia ibon irouna, e aki nakoira. Te world bank naba, angin ana bwai e boni karaoia. Anne te complication are ngaia ae kuri ni karekei taian raa. Ma I taku bwa e kakawaki ao N na manga kamataata riki anne iaon ae na roko.

Ma anne ngkanne teina Madam Speaker. Kabwara au bure ngkana e rangi n reanau. I taku bwa anne tein aia kataumwane kain Kiribati. Kam a tia n noria, I taku bwa e bon baranti te kataumwane.

Iai Moti n nano aika a bubura aika I taku bwa e raka iaon e kani 10 aika a koro nanoia n te tai aei. Ake aki koro nanoia tao moamoa riki ni kaineti ma boon te takataka ao aia leave grant kain te Ekaretia ma Private sector. Anne te kantaninga bwa e na bwaka inanon te ririki ae e boou ngkai bon iai moa te kataumwane ibukia are e tauraoi ngkai. Ma te kantaninga bwa ngkana arona bwa e na aki tau, e kona ni manga karaoaki.

Ngkanne inanon taai ni waaki rikirake. E koaua bwa are e aki toki te kataumwane bwa are iai ngkai aika a na roko. Ma I taku bwa ti noria ikai bwa iai kakawakina ae ti na kateimatoa te waaki buokan te botannaomata ma at the same time, e na aki kabuanibwai ana mwane Kiribati ke ana mwane te botannaomata.

Iai iango ao taian kataunari ake I a tia n taekin inanon au kataumwane n taai aika nako, ao I rangi n kukurei bwa teuana mai ibuakona ae e tia ni

wakinaki ngkai. Te kantaninga bwa e na koro nanona inanon te ririki ae e boou ke are ngkana tiaki ao tao ni moan te ririki are imwina riki. Ma te kantaninga bwa ti na kataia ni kakoroa nanona n te ririki ae e boou. Aio ae ti nang bon maximize ara revenue man ara marawa ao marine resources.

Aio teuana te aeka n iango, I aki kan taekinna ngkai Madam Speaker. Bwa aio ae I taku bwa te waaki ae e na bon nang kakukurei ao e nang kakuba nako.

Ao aio ngkai ae e tia ni waakinna ma ara donors tabeman ae ti tia ni karaoia inanon te waaki. E karaoaki aio n akea te bae N na karaoia ae tao e na aera.

Iai riki bwaai tabeua n aekan **bunkering.** Anne ae ti a tia ni waakinna naba ngkai. Iaoni kawaina ae e na karaoaki. Bwa ti ataia bwa ngkana akea te kakamwakuri ae ti karaoia, ao e na kona n reke te kabuanibwai.

Ngkana e aki reke te kabuanibwai e nang aki koro nanon taian Moti n nano ake ti taekin bwa tao ti nang bane n aki karaoi ke tera riki.

Ngaia are I kan taekinna nakon te Auti aio ao ni kaunga nanon te Kiribati bwa ae ti mwakuri korakora. Ti taekina te kataumwane aio ao te mwakuri ngkai ae e waaki, e waaki. Irarikin are bon ara kataumwane aika te mwane ae inanon baira ngkai e aki raa, e bon tuai naba kani mwaing teutana n aron ae I taekinna ae iai ami reserve.

Ma e ngae n anne ao ti ibwabu. Ti ibwabu ngkai ami Tautaeka. Iai ra task force ae ti a tia ni karaoia ae bon angin task force aikai bon taian Minitita kaina n ikotaki ma ara officials. Ao anne ngkanne ae ti nang waaki. Ao I taku bwa e rangi n kakaongora.

Ma n aron ae N na karautaeka n te tai aio Madam Speaker, bwa tao N naki moa taekinna taina aio ma ti na taekinna n taina are e riai ngkana e a bon otinako mwin ara raa.

Tao imwain ae I toki te Tia Babaire, I taku bwa e kakawaki ae n na anaa te tai aio ni karabwaia taani mwakuri ni kabane ake a tia n anga baia n aia ibuobuoki ae e rangi n korakora, maonoia n aki mamatu. E moamoa riki kain au tabo ni mwakuri, are boni ngaia ae aki rau ni matu n tabetai. N tabetai tao I a ura rake bwa ngaia ae I a bon moanna naba ke tao e a mamara naba te kantaninga. N tabetai I a un ao I aera, ma are e ngae ngke a bon understand ma I rangi n kukurei bwa e tia te mwakuri aio iroura.

Ao te bae e rangi n kakukurei riki Madam Speaker ao te Auti aio. Aio te kataumwane ae e boni karaoia te I-Kiribati. Te kataumwane ae e boni

karaoia te I-Kiribati, akea te TA naba ae e roko ni karaoia. Ao tao ibukin ami rongorongo, I a tia ni bane ni kakerikakia TA. I a tia naba ni kakerikakia te Director ao antai. I tia naba ni kakerikakia bwa I taku bwa a bon rangi n kabane tai. Ao aio ngkai ae boni kanoan bain te I-Kiribati ane e wene imatami, ao tao kam na nora riki menana ngkana e bon roko rabwatan te boki.

Ngaia ae I taku bwa ti bon riai n angania te karabwarabwa ae e rangi ni bati nakoia, ao ti na kaunga riki nakoia bwa a na kateimatoa.

Ao tao N na aki mwaninga naba taekaia ara tia buoka mai tinaniku, mai Iabatera Madam Speaker. Kain Aotitera, Nu Tiran, te World bank, bangken Atia, Tiaina, EU, Tiaban, UNDP ao antai riki ake a tia ni bane n anga aia buoka n te aro ae e rangi n korakora ao ni kataia ni kaunga nanora.

Te bae I rangi n kan taekinna naba Madam Speaker, ao I taku a e riai n ataia naba te Auti aio. Bwa ngke ti anga ara Moti n nano aikai ao te bae I rangi n kubanako iai, I taku ha a na un. E a roko naba te World bank ao e roko Aotiteria ao e taku. Te Kauoman, iai am kanganga ibukin te kabwaka mwane ibukin tao e ewa te takakaro buaka ibukin te bwaka mwane ibukia nake aki mwakuri ao ibukia Kaara. Ko ataia te koaua anne, bon anne. Ti a karaoa ara motto ae ti kakabongana.

Te world bank naba aekakina. Ngaia ae I taku bwa e rangi n kakukurei ngkai ti taku bwa ti kantaningaia bwa a nang kaonakoira ni kangai; kam a rangi n bakatae. Ma instead a roko ao a nang manga buokira ni put in place te system ae e na mano raoi iai aron te kabwaka mwane. A na akea te aonikai, a na akea te kabuanibwai ao tera riki.

Ngaia ae I rangi n karabwaia ao I taku bwa e kakawaki ae ti na bane n anga bwanara ni karabwaia taan buoka aikai.

Ao tao ngaia anne Madam Speaker. I taku bwa kabwara au bure n aron ae tao e a rangi n reeanau te marooro. Ma e koaua bwa are bon iai taina ni maroroakinaki raoi riki nakon te wiki ae na roko. I taku bwa e rangi n kakaongora. Ma are man taeka akanne, I a manga kaoka riki te Moti n nano ae ti a kataia ngkai ni waaki inanona ke tao te botonniango In placing the new normal. Anne ngkai ae ti na waaki.

Ti na bubutia Tamara are i karawa are ngaia moanibwaai ao tokin bwaai, ngaia ae e karikira nakon te maeu aei bwa e na teimatoa n raoinira n taainako ao n anganira te korakora ao te kabwaia ao te ibuobuoki ibukin kabutan te waaki, bwa e aonga ni koro bukin ara iango are e a tia n anganira te mwioko iai ao e aonga ni kabwaia te I-Kiribati mai tabona nako tabona.

Man taeka akanne te Tia Babaire, ai bon au taeka riki ni karabwarabwa ao n irianaki ma ana taeka Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa E na tekeraoi Kiribati.

Tibiika: E bati n rabwa te kauoman Beretitenti ao te bon Tia Tei Minita n te mwane Hon. Dr. Teuea Toatu n am maroro are ko a tia ni kanakoa ao n aron are ti ataia ami maroro Taan Tei e na nako n te kauabong, ngaia are tia nakon ara bwai are imwina,
Bwa te Biira ibukin kambwana 2020 e na warekaki te moan tai ao I a kanakoa nakon Hon. Booti Nauan te Minita Ibukin Iokinibwai , e nakoim te Minita.

COMPANIES BILL 2020

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika ae karineaki I a moana au maroro ma te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ae moan te rine, Te Beretitenti ae karineaki, te kauoman, Minita ma Taan Tei aika kam karineaki, kain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueenikai ao Unainen te Ueenikai, kain te KCCI ma bitineti ao kambwana nako iaon Kiribati ao ai bon kain Kiribati ni kabane, kam na bane moa ni mauri.

Tibiika I kukurei n uotarake nakon te Auti n Tei aio te Biira ibukin kambwana ke te *Companies Bill 2020,* te Biira aio n aron ae kam bon bane n ataia ae na kaboua te Tua are e a bon bongata ngkai are te *Companies Ordinance* 1979 *kap 79* n aron ae ataki iroumi Taan Tei aika kam karineaki ao aio teuana ibuakon Biira are e bon aki naba kabwataki warekana n te moan tai ni bowin te Maneaba ni Maungatabu n Ritembwa 2019 ao n te tai aio e a manga moan uotakirakeaki naba nako matan te Maneaba aio ibukin warekana te moan tai, te onono nakon te Tua, te onono nakon tuan te kambwana e bon bakatekea kanoan ana motinnano ami Tautaeka aio ibukin katamaroan riki Tua ma kainibaire ao e uarokoa naba ao e uarokoira naba nakon ana kataratara ara kataratara ae abwabwaki ami Tautaeka ibukin te 20 n ririki ke te *KV-20* .

Te Tibiika ae moan te rine ni karaoan te onono nakon te Tua ae *Companies Ordinance* ao e karaoaki te kamatebwai ao ni uakinaki naba maroro aika bati ma rabwata aika kakaokoro n aron ana botaki ni mwakuri nako te Tautaeka tabeua, *Business* ke *Private sectors* , botaki aika inaomata n te Tautaeka ke *Non-Government Organisations* ao ai ana botaki te tia kaeti Tua *Attorney General,* ao ana rabwata teuana te *Private Sector* ae nang kakawaki ao e kinaki ae te *Kiribati Chamber of Commerce* ke e kinaki naba n arana ae te KCCI, a buokaki karaoakin aikai iroun te tia rabakau temanna are mwanenaki mai iroun te rabwata ae te *Private Sector Develoment Initiative* man te rabwata ae te *Asian Development Bank,* te Tibiika I a

reitai ma te Tautaeka ao ai bon Kiribati ni kabane n anga ara karabwarabwa nakon te rabwata aio n aia ibuobuoki ibukin mwakurian ao kabobongan te Biira ae moan te kakawaki aio ae te *Companies Bill 2020,*

Te Tibiika Tuan te kambwana ae te *Companies Ordinance* 1979 bon te Tua ae ti ataia ngaira ni kabane Taan Tei bwa e a bongata ao ni kakoauaki bwa e bon aki ibuobuoki nakon kanga bitaki ke rikirake tabeua n taian waaki ni bitineti ao riki bon nakon kaubwain abara n taai aikai, ti kona ni kakoaua aio bwa n taai akekei ao bon ti tabeua kambwana aika bubura iaon Kiribati, bwa ana kambwana te Tautaeka n aba aika tabe ngkai n rikirake ke *Development Countries* ao e kakoauaki bwa e nang korakora mwaitia kambwana ae a karaoi karikirake aika kakawaki ao man karekei mwakuri naba aika mwaiti ibukin te botannaomata ao aio te Tibiika ae I taku bwa ti noria naba i Kiribati, ti aki ti ngaia ma n taai naba aikai ao e rikirake mwaitia taian bitineti ao e rikirake naba mwaitia aika tangira, a tangiria ni kan wakini aia karikirake aika a na bubura n aron taian kambwana aika bwaibwai aia aomata ae tiaki te Tautaeka, tia kona n kinai n arana tabeua bwa taian *Prviate Sectors* , ti na kakoaua naba bwa n taai aikai ao a mwaiti ana kambwana te Tautaeka ke *Private sectors* aika tia ni mauna, teuana bukina te Tia Babaire bwa ana kambwana te Tautaeka aika *Private sector* teuana bukina bwa aki rangi ni ibuobuoki ana Tua te kambwana ae ngkai, n aron uarereken mwakan te tia taui mwin kambwana, uarereken mwakaia taan bwaibwai ke *stakeholders* ao tabeia ma kabaeaia kain te baba n tararua, ke ti ataia n araia ae te *Board of Directors* , e aki iri nanon Tua tabeua n aron te *SOE Act* ibukin tabeia *Directors* n te kambwana, ian te Tua naba ae ngkai ao ake a itera ni kawai aika a kamatataki ibukin kamaunan te kambwana, kamauan te kambwana ao totokoana nakon taian kangaanga man ana tarau, e kakoaua naba bwa tuan kambwana ke te *Companies Ordinance 1979* e a rangi ni bobuaka nakoia ara taan bitineti ngkana ana moan katea aia kambwana, e teretere ikai bwa ane teuana oin uarereken mwatia kambwana ni kateaki irouia i Kiribati ao bon irouia naba i Abatera ake a kona ni buoka aron te rikirake ke te kabwaia ao te mauraoi iaon abara ae Kiribati.

Madam Speaker e kakoauaki naba bwa tuan te kambwana ae te *Companies Ordinance 1979,* e rangi ni mwaiti bwaai aika e na kainanoaki ke e rangi ni mwaiti aika na kainanoaki ibukin katean te kambwana ke taian *Legal Requirement* ibukin tauan mwin, tauan mwiia man au botaki ni mwakuria,. Ti noria nabwa e aki rangi ni ibuobuoki te Tua ae ngkai te

Tua ae ngkai bwa manga iai te mwakuri, iai te mwaiti ni mwane ae tangiraki moa bwa e na iai iroun te kambwana, ti aki ti ngaia ane ma te Tua ae ngkai ao mwaiti kain te baba n tararua ae tangiraki ae riaon temanna n te aro are a na kona n totokoa te aomata ake a bon tangiria ni kan waakina aia kambwana n akea riki irariki, te Biira ae te *Companies Bill 2020* e tobwa te itera aio bwa e kona temanna te aomata ni uakina ana kambwana n aki kainanoa ae na manga karikia riki raona tao uoman ke teniman bwa ana riki bwa ana *Directors* ibukin tarauan butin ana kambwana, a mwaiti riki itera aika a kanakoaki man te Tua ae ngkai n aron karekean te tia koroboki n te kambwana, karekean moa te kariai iaon te ara tao ti ataia n ara *business registration* ae te *Reservation Name* , ao mwaitin te kabitare mai inano ke *minimum share capital* are e na riai n ataki ao e na kaotia te tia *register* ana kambwana, aikai itera aike ti nori bwa a totokoa aron waakinan kambwan ao ai nakoia naba bitineti aika uarereke aika aki tangiria ni kan riki bwa kambwana, *Madam Speaker* reitan kabwarabwaran te Biira ibukia kambwana ke te *Companies Bill 2020* e bon rangi ni bebete warekana irouia te botannaomata bwa e katamaroaki riki taekana ao e na ota naba nakoia te botannaomata, tiaki n aron te *Companies Ordinance* are e kuri ni matoa aron te ota iai, iai naba ibuobuoki aika oti inanon te Biira aio, ibukin karaoan oin Tua n te kambwana n totokoa te anga ni kabanemwane nakon te kambwana ibukin karekean ana *lawyer* .

Teuana naba ana ibuobuoki te Biira aio bwa e na kona ni karinaki aran te kambwana rinanon te *internet* ke te *Online Business Registration.* Te Onono aio are e na tobwaia taan bitineti mai iaon abamwakoron Kiribati ni kabane ma ake itinanikun Kiribati ake a kan *register online* , te Biira ae wene i matami Taan Tei aika kam karineaki kam bon tia ni maroroakina n tain ami *workshop* ao mani boutokaki naba iroumi, ni boutokan te Biira aio iroumi Taan Tei aika kam karineaki ao e na buoka katamaroan nen Kiribati n te aonnaba ibukin wakinan te bitineti ke te *ease of doing business* ma nnera ae ti na mena inanona nakon are ti kantaningaia ae na uotarake iai Kiribati, I koaua bwa iai titiraki n ami kan kamataata are kam a tia ni maroroakinna n taian te *workshop* iaon te Biira aio, ao akane e nori au botaki ni mwakuri ao taran naba itera riki tabeua bwa ana katamaroaki ao man kanakoraoaki ibukin karinan araia kambwana ian te Tua ao bwa kambwana a kabeaki bwa ana ira raoi nanon te Tua aio man kamanoaki naba, iai naba taian kamataata ake a mwemwe n tain ami *workshop* n aron are I tia n taekinna aika ana kainanoa tarakia raoi man au aobiti ao ana aobiti te kaeti Tua

riki ngkai e a bon uarereke te tai ae anganaki te tia kaeti Tua bwa e na anga ana *legal advise* iaon taint e *workshop.* Iai naba ae mwemwe ibukin aron taran te Tua aio ma te Tua ibukia ana kambwana te Tautaeka ke te *SOE Act* ao I kakoaua bwa e a tia ni bane ni kateretereaki inanon tain te maroro ane, ni kainan au maroro tabeua aikai iaon te Biira ao I anga bwanau ni karabwarabwa nakoim te Tia kaeti Tua, kain au aobiti ni ikotaki ma au botaki ni mwakuri ae bwanin ao ngkami aika kam a tia n anga baimi ibukin kanakoraoan ao kabobongan te Biira ae moan te kakawaki aio.

Te Tibiika ae karineaki, Taan Tei aika karineaki ni kabane, I kawenea bwanau ae mangori nako matan te Maneaba aio bwa te Biira ae te *Business Name's Bill 2020* e na warekaki te moantai ao mani kabwataki, ara bau Te Mauri Te raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana bau te teniman n temanna are Te Atua Te Tama, Te Nati ao Te Tamnei ae raoiroi. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I kanakoa te maroro iaon te Biira aei kai e a bon tia ni kanakoaki te moani wareware iaona ao I angan moa te *Leader* n te Kaitara bwa tia ongora ana maroro, e nakoim te Rita n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire tao te bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aei nakoim te Tia Babaire ma kain am tiim, Te Beretitenti , te kauoman Beretitenti, Minita ao ngaira Taan Tei ao ai bon kain Kiribati ni kabane, kam na bane moa ni mauri,

E na rangi n uarereke ara maroro iaon te Biira aei te Tia Babaire bwa ti rangi ni boutokaia ao I taku bwa bukina ake e a tia ni kabwarabwarai te Minita bon ngaia naba bukin ae ti boutoka te Biira ae nang tamaroa aei, ao e koaua bwa te Biira aei are e na onea mwin te Tua are e a bon rangi ni bongata bwa e a rangi ni maan kakabonganaki ao inanon kabonganana ti atia n nori tao itera tabeua aika tao a bon aki kaineti ma abara e Kiribati bwa are ti kakoaua bwa Tua aikai ake ti anganaki mai irouia nake a tararua ngkoa abara aei imwain inaomatan Kiribati, ngaia ti nang kakaitau ibukin te mwakuri ae e tia ni karaoaki ngkai ibukin uarokoan ngkai ara Tua bwa e nangi roko n te ka-21 n tienture n te bong aei n taai aikai bwa nang bon karaua raoi n tobwai tanan kangaanga ake a tia n noraki inanon kabongan te Tua are mai imwaina are *Companies Ordinance* are *Kap 10A* ao e koaua te Tia Babaire bwa inanon kabonganan te Tua arei inanon naba are e bon taekinna te Minita ao a rawata ara bitineti aika tao a moanna ke a tia n rikirake ngkai ni bubura kaei ao tao n aron te taratara tao a rangi n riai n

riki bwa tanan kambwana bwa e a bon rangi ni bubura anganibaia, ma e koaua are iai te kangaanga ian te Tua ae ngaia e a oneaki ngkai bwa ake angina ara bitineti aikai bon aia bitineti tanan utu, ao ngaia are bon aron te bitineti n te utu e nang kangaanga ko nang karinia tabeman mai tinanikun am utu bwa nang tao a nang buokiko bwa taan tararua am kambwana, ngaia ane ngkane ae ti nang kakaitau bwa are ngaia e a tia n noraki e a tia n tobwaki ane ian te Tua aei ao ara kataninga bwa ara tia karikirake ake a kona ngkai n reke ian te karinan ae te kambwana tao a nang kona ngkai n aanaki nanoia bwa nang rinnako inanon ara Tua aei.

E koaua te Tia Babaire I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki ibukin te Tua bon irakin nanona, ao teuana te tibwanga ae nang kakawaki bon kamatoan moa te Tua tao bon iai naba tao anga ake tao nang manga bon tarai te Tautaeka ibukin kamatoan te Tua aei bwa a na bon iraki raoi nanoia irouia kambwana ake a irekereke ma te Tua aei, ao e koaua bwa e nang kakawaki bwa ana barongaki raoi aron waakin tanan karikirake iaon abara ae Kiribati ao ngkai aei e na barongai aroia karikirake ake a irekereke ian te kambwana, ao ane ti nang kakaitau iai Tia Babaire bwa tao e a reke naba ara tai ni kaitauia kambwana aika ngkai a kinaki bwa tanan kambwana iaon abara ae Kiribati are ngaia are a bon tia ni kabuta ana intin rikiraken abara aei ma ngkekei ni karokoa ngkai ao bon angina kambwana aikai tao bon ana kambwana moa Kiribati, ana kambwana te Tautaeka are ngaia are a rangi ni maan n tobwa aron kainanon te botannaomata tao ni moa man kaoan te amwarake ma tanan mwamwananga ao ngkai tia rangi ni kukurei n nori ae a moanna a rawata ngkai tani kao amwarake ao e a moanna ngkai ai akea tibwangan te Tautaeka n te itera aei, ti kaitauia kambwana ana kambwana te Tautaeka ao kambwana ake a tia ni buoka Kiribati ni karikirake inanon taai aika nako ni karokoa ngkai, ao ti kaitauia naba ae bon aia kambwana ara i Kiribati ake a tia naba ni ibuobuoki ni bon oin korakoraia ao kaubwaia ni buoka naba rikiraken abara ae Kiribati, ao ti a kaitauia naba kambwana ake mai itinaniku ake a buoka naba aron rikiraken abara ae Kiribati n roko ni ibuobuoki ao ni bitineti ke ni karaoi aia karikirake iaon abara.

Ti ataia tao n taai aika nako ao e nang korakora ngkoa tanan kangaanga iaon kaoan te amwarake, ae ngaia e nang kakawaki bwa are ngkai kai ti a maroroakina taekan te Tua ibukia kambwana, e reke naba ara tai ni kaitauia kambwana aikai, ao riki ake a roko mai tinaniku ake ngaia e a buoka kamwaitan riki aron te korakora ibukin kaoan te kaako bwa e na aki manga oki n tare, bwa I taku ngkai bwa e bon kakoauaki bwa

ni ikotaki ma bon ara botannaomata ake a rinnako inanon te karikirake iaon aei ao e a tuai man reke te kangaanga aei ngkai iaon abara ae Kiribati, ao ane ngkane kanga ara taeka tabeua ni boutoka te Biira aei, kanga e nang uarereke bwa akea te bwai ae ti kaokoro ni iango iai are e tia n tabekia te Minita ian bukin katean te Biira ma tao bon ti ara bubuti ibukin tararuana bwa tao teuana moa ae ti na taraia bwa ni kabane kambwana ngkai are a mena iaon ara boki ni kambwana ana ata kanoan te Tua ae boou tao bon au kantaninga e a bon tia ni karaoaki aei ma e nang kakawaki naba bwa ti na katanoata te Biira tao te Tua aei ngkana arona bwa e riki n Tua ti na katanoata nakoia ake a na irekereke ma ngaia bwa e aoria n are ngkana e a boo tain kamatoana ao na akea aia ngaa ni birinako man tibwangaia ian te Tua, ao ai bon te karabwarabwa riki nakon te Minita ma a na taan rabakau n ana tabo ni mwakuri, te Tia kaeti Tua ma taan tia rabakau n te Tua ake a tia naba ni ibuobuoki ao tia kaitauia naba nake a tia n anga baia raoraora man aba ake a buobuokira ibukin naba aia ibuobuoki tao te ADB Aotiteria ao Nutiran ao antai riki are a tia ni buokira ibukin karaoan ara Tua ae boou aei inanon te Biira aei, ao tao man taeka tabeua aikane te Tia Babaire ao ti boutoka te Biira aei. E rabwa.

Tibiika: Titabo ma a bon bane ni boo nanomi iaon ami Biira aio ao ngkai akea ae kan taetae ao I a kanakoa te kaotinano iai, ani kabwara au bure, Kabwara au bure te Minita I anganiko bwa a kabanea am maroro iaon am *sum up*

Hon. Booti Nauan: Tikiraoi te Tibiika ko rarabwa, tao e bon toka naba nanom kai e nang nakoraoi te Biira aio ma akea am bure akea bure, a mwaiti riki ngaira ara bure mai iaontano, ngkoe akea am bure ko nang ni itiaki, ma tao e koaua tao ko kabwara am bure ngaira tia kabwarai naba ara bure ngke a tia n rangi ni matoatoa bwanara ngke ingabong, e rarabwa ane.

Te Tibiika tao eang tao N na moana naba au maroro man te taeka ae kangai tao ti na riai n neboa Te Uea, n aron te tangira are ti namakinna te bong aei, ao a mwaiti itera aika ti namakina iai ana tangira Te Uea te Tibiika bwa teuana moa tao bon nanora kanga ni kukurei ngkai e butimwaeaki te Biira aio, ao ti aki ngaira nanora ae ti tei ngaira ngkai bwa Taan Tei ke tao te Minita, bwa kanga nanona te i Kiribati are ngaia kanga e katamaroaki te bwai aio ibukina, e tobwaki nanon tei Kiribati te tia bitineti ao e koaua e rarabwa ana taeka tabeua te tia maroro man te Kaitara aron tobwan riki butimwaean ara Biira aio, bwa I taku bwa teuana ane e katereterea raoi kanga te boutoka nako iai ao kanga

e ti kauringira bwa ti na uringa tao reitaki ma kambwana, te *awareness* ao e koaua tao a bon ongo ngkai kain au tabo ni mwakuri ao tao ti na waekoa ni karina ane ibuakon ara *program* ngkana e tia te kauoua ni wareware iaona, e rabwa ane.

E koaua te Tibiika ane e a bon tia bane naba aron nanou ni maroro iaon te Biira aio n au *speech* ma I taku bwa *in summary* te Tibiika ao kanga onono aikai kanga tobwan Kiribati ibukin eutakirakena bwa ti na kaei taian bitaki ke bwaai aika riki n taai aikai ao e na *harmonize* ke tao e na nakoraoi ma ara Tua ke bitaki n taai aikai, ao e koaua ti kakoaua bwa tobwan te Tua aio kanga bon buokaia bitineti ma aomata akana a kan katei iai kambwana, I taku bwa ngkana ti kaoka ara ururing te Tibiika ngaira aikai ni kabane bwa tia bon bane ni ikawai, tao imwain te korone ngkana ko na kaboa am angara tao ti uoua te titoa ae ko kona ni kaboa am angara iai, ngkana e bane te angara man te titoa ane, akea am angara ao koa karean auti, ao ngaira i abara are i Maiaki koaki kona n tangobwai ko a bon keiaki naba ni manga taninga rokon te angara tao n te rukube are imwina ke tao te Mauri ke tera, ma ti nora te rikirake te Tibiika, ao ngkai e teimatoa te rikirake ane, ao tiaki ti te rikirake e a roko te kauaba iaon boon bwaai ma a reke naba aia mwakuri ara tia mwakuri, aomata ake kanga aki mwakuri, ma ti bon kakoaua naba ngkai bwa I taku bwa angina tao e bon kaan naba irabui te katebubua ae a kamwakuraki irouia *Private sectors* , ngaia are te onono nakon Tua aikai ao kanga nikoana nakon are e na kaunga te iango ni bitineti rikie na kona riki ni kabubura kaubwain Kiribati ao e na kona naba ni karekei mwakuri aika mwaiti nakoia tibutorura ma tibutaratarara, ngaira aika ti bane n tekateka aikai ti na bon bane ni kauia te roro ae ti na tibu taratara ao ngkane ti na nori kakawakin ara Tua aika ti onoi aikai ao ti na kangai, e rabwa bwa n te tai arei ao ti boutoka te onono aio.

Eang tao n aki rangi ni maroro nako te Tibiika imwina a manga nangi n abwabwaki au maroro ao n ana te tai ma I a bon neboarake aron butimwaean au Biira aio ao I a bubuti ngkane bwa e na moan warekan au Biira ibukin kambwana 2020 e na warekaki te moan tai, Ko rabwa te Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia anga ana kabanea ni maroro ke ana *sum up* te Minita ao N nang kanakoa te kaoti nano,
Companies 2020 e na warekaki te moan tai ao ake a nano iai ke a angai eang, ao ake aki ke kangai tiaki, ake a nano iai EANG, ake aki, e butimwaeaki moan warekan te Biira. Tia nakon ara bwai are imwina ao ara bwai are imwina iaon te ota bebwa bon te Biira ibukin te mwane ni kara

2020 are e na warekaki te moantai ao I angan te Minita are tabena Hon. Martin Moreti te Minita ibukin roronrikirake, e nakoim te Minita.

TE MWANE NI KARA BILL 2020

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua bon te bwana moa ni kamauri nakoim *Madam Speaker* , Te Beretitenti , te kauoman, Minita , Te rita n te Kaitara ae karineaki, Taan Tei ni kabane, taan ongora ao ai moarara riki nakoia te roro ake kanga e kaineti te Biira aio ibukia, bon bwanan te Tia Tei ae mangori mai Aranuka are I a tabekia bwa bwanan te Tautaeka ni kamauri ngkami n tamaroan te tawanou aio, kam na bane ni mauri.

Tia Babaire ao I a kukurei n tabekarake te Biira ae te Biira ibukin Te Mwane Ni Kara *Act 2020* , *Madam Speaker* te Tua aio e nangi ni kakawaki ibukia kaara kioina ngke e nangi reke bwa Te mwane ni Kara ni e nang kinaki ian ara Tua ae Maungatabu, ao e nangi ni kona ni kamatoaki ke ni kinaki aron karineaia Kara bwa te mwane ni ibuobuoki nakoia ake a roko n te roro aio, ke a taekinaki ian ara Tua aio, ao ti kona naba n tataekina n taai aika nako bwa kanga te mwane ni karinerine.

Taai aika nako te Tia Babaire ao e kakabwaki te mwane aio ke te mwane ni Kara aio rinanon ana *policy* te Tautaeka are e moa man 2003 ni karokoa te tai aio, ao n te tai aio ngkane e a nora riaina te Tautaeka aio bwa nang kamatoa iaan ara Tua ae Maungatabu, ao ngkana ti tara ara Tua aio te Tia Babaire ao kanga bon te Tua ae aki rangi ni bubura, bon ti iai aua mwakorona ao tebui ma onoua kibuna, N aron mwakorona akana ti taraia n oroia rikaki ao ti tara are mwakorona are teuana, kibu 1- 4 ao e kaota aran te Biira ma te tai are e na waakinaki iai n reitaki ma kabwarabwaran taeka tabeua ake a na kona ni kabonganaki inanon te Tua aio, n reitaki naba ma taekan tao te *Senior officers* are kanga angkoa e katabeaki ke na tabeakina kakoroan nanon te Tua ae kakawaki aio, ngkana tia manga kekerikaki riki *Madam Speaker* ao ti kona ni manga tara ngkane are mwakorona are 2 kibuna are 5-10 ao ngkane e kona ni kabwarabwara aron rineakin te *Officer* man te Tautaeka ao tabeman riki ibukin kanga kamwakuran te Tua ae kakawaki aio, e kamatoaki naba ian te mwakoro aio bwa aia te ririki are e na kona n reke te mwane aio iroum, e na kona ni manga rinanoaki aio kanga ngkoa ni katoa 4 te ririki n noran riaina inano te tai teuana ma teuana, ngkana ti kekerikaki riki Tia Babaire ao ti kona n roko ngkane mwakorona are 3 kibuna akana 11-13 ao e kona ni katerea ngkane aron karinean te bubuti ibukin te mwane ni kara ni

ikotaki ma bwaai aika kakawaki ibukin butimwaean te bubuti, e mwaneweaki naba bwa iai angaa tabeua are ana kona naba n totoko iai aron reke te mwane aio nakoia ake a kairua aia boma.

Tia Babaire are bon ti 4 mwakoro ngkana ti tara ngkane te mwakoro are 4 ao kanga kibuna ngkane are 14-16 ao e katereterea iai aron kanga te kairua ke tao te bure are e na kona iai ni katueaki, e na kona ni katuaeakaki ian te Tua aio ni ikotaki ma Tua ake a mwaneweaki ian ana Tua ni kaburebure ke te *Penal Code* ao Tua nako iaon Kiribati ake a irekereke. E taekinaki naba n te mwakoro aio kakawakin otetanakin ana akaunti te mwane ni kara aio, kabanean te kibu ngkane e teretere iai bwa iai mwakan te Minita ni irekereke ma te kaebineti ni karaoia ian te Tua aio ke te *Regulation* ake ana kona ni kainanoaki ibukin kammwakuran te Tua aio, n noran riaina n te tai teuana ma teuana, te Tia Babaire I kakoaua bwa e a bon tia ni karaoaki te *workshop* iaon ara Biira ae kakawaki aio, ao e mwaiti ke iai tabeua aia *comment* ke aia karinrin ara Taan Tei aika moan tanan karineaki ao a bane n *noted* akane ao au kantaninga ngkane bwa ana kona ni bane ni karinaki ngkana a kona ni karinaki inanon tao kauouan warekan te Biira aio Tia Babaire, ke tao teuana angana are e na bon kona ni manga karaoaki bwa te onono ke te *Amendment* nakon temanna te Tia Tei n tei teuana ma teuana.

Madam Speaker ae bon te Biira ae uarereke n aron are I a tia ni mwaneweia, tao akane rabwatan te Biira ae e onoti man mwakorona are 4 – ma kibuna are ngkana ti 1-16 ao I taku bwa a bane naba inanona n te tai aio, ma tao imwain ae N nang totoki *Madam Speaker* ao I a kaitaua ana aobiti te AG ibukin barongan te Tua aio ao bon akea au nano uoua bwa bon angiaa Taan Tei n te tai aio a bon bane ni koro aia ririki ian te Tua ae kanga e mwaneweaki n te tai aio, ngaia are bon au kantaninga bwa kam na bon bae ni boutokaia ma tiaki tataraira riki ma tao tia tataraia riki ara kara akana a ongongora n te tai, bon ane te kantaninga ibukin mwemwekan te Biira aio, ngaia are *Madam Speaker* man taeka tabeua akane ao I a kukurei ngkane n taekina ke tao ni uotarake te Biira bwa te Biira ni Mwane Kara 2020 e na warekaki te moan tai ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon tia n tabeka moan warekan ana Biira te Minita n te MWYSA ao I a kauka ngkane te maroro iaona ma tia ongora moa ana maroro te Rita man te Kaitara bwa e anga, e nakoim Te Rita man te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitaua te Minita are e tia ni uotarake ana Biira

ae moan te kakawaki naba aei ae ibukin te mwane ni kara ao ti kan tuangnga ae ngaira a tuai koro 60 ara ririki ma ti bon boutoka naba ana Biira aei, ao e nang kakawaki e nang rarabwa te kabwarabwara tao ti teniua bwaai ae tao ti na manga iraorao iaon te Biira aei, ae akea ara kangaanga iaona bwa te bwai ae nangi ni kakawaki bwa tao e na karauaki raoi ni barongaki ian te Tua aron bwakamwane nakoia ara kara, n aron ae ngkai ae ko atia n uotiarake te Minita, ao tao te moan moa, bon ti kanga aron ngkai tao karekeaia nakeke a na tararua aron te mwane aei kanga a kakaokoro aron karekeaia bwa iai are ana rineaki iroun te Minita ao iai ane a bon ira aron te kateirake ian are te Tua ae Maungatabu are 99 n aron are e bon mwaneweiaki naba n te Biira aei, ma tao aikai tao ti tanan kanga tanan *principle* ti kan maroroakina bwa tera angan ke tera kaokoroia nakeke ana reke ian tao mwakan te Minita ao nakeke a na aki, ma aei ti na bon katikua iroun te Minita bwa e a karaua n taraia imwain are tao manga te wiiki ae na roko.

Ngkane te kauoua ae tao aei ngkane riki ae kanga te bwai ae tao iai tabeiaiangara iai ti ibukin tao tera mwina nakoia ake tao ana mabiao n te mwane ni buoka aei mai iroun te Tautaeka, ngkana iai teuana te bwai ae a kantaningaki ao a katabeaki iai nakeke a nang koro aia ririki n te ririki are kanga e katauaki ian te bwakamwane aei bwa teuana te namwakaina imwain ae koro aia ririki ane ao na riai ni karina aia bebwa ni bubuti nakon te Minita ke te tabo ni mwakuri ao aei kanga iai tabeaiangara iai bwa titebo bwa ngkana arona bwa aki karaoa aei ao tao e na kona n ae nang aki kona n reke irouia te mwane aei bwa are kanga e a reke bwa kanga ai te *requirement* kanga te bwai ae ana riai ni karaoia ian te Tua, ao ngaira I taku bwa ngkana arona naba bwa e kanakoaki aei ao e bon aki ke I taku bwa e bon nakoraoi naba aron tararuan te bwakamwane aei bwa are ngkana e reke iroum te mwane aei kona riai ni bon karokoa am bebwa ni bubuti rinanon te boma are e bon katauaki, ao I taku bwa aei te bawi ae kakawaki bwa ningai ae kokarinina iai, ngkana ko rimwi ni karinna e bon reke naba iroum, ma ti aei kanga ti tabeaiangara bwa mwina e a riki tao mwakoron te Tua aei bwa ai tukaia nakeke a rimwi ni karina aia bubuti imwin teuana te namwakaina imwain are koro aia ririki ae tao n te tai moa aei 60, kanga ti ane te kauoua ni bwai ae kanga ti kan maroroakina ao ti kan iraorao iai naba ma te Minita ao te Tautaeka bwa ngkana a kona ni manga tara aei bwa e na akea manga te kangaanga ae na reke irouia ara koraki ake ana kona are a na koro 60 aia ririki ke tao te ririki iraua ane e na baireaki n te tai teuana ma teuana.

Ngkane te kateniua ai bon ti ibukin kanga iai mwakam te Minita kanga ian ane te kabane ni mwakoro ibukin karaoan tana Tua ni kaetieti ke tanan *Regulations* ma ti nora iai teuana te bwai ae ko na kona naba ni karaoa tanan Tua ni kaetieti bwa ibukin tanan bwakamwane ke tanan roo ke tanan *fee* bwa ti aei ti tabeaianga iai bwa kanga antai ngkane ae na manga kabwakamwane, te kara are tao e nang riai n reke irouna te mwane ane tao ngkana e manga karina ana bubuti ao e na manga iai te mwane ae na manga kabwaka, kanga ti ane tabeaiangara bwa tera tanan mwane aikai ane kanga tao e mena n ami kantaninga ngkai ae kam na kona ni karaoa kanga ni babairea arona ian te *regulations* , kanga ti aikane bwaai ae ti kan iraorao iai te Minita ao ma te Tautaeka iaon te Biira ae moan te tamaroa aei bwa e ti kakawaki are a naki manga reke bwa tanan kangaanga nakoia ara kara are ngaia ane a na tobwaki ian te Tua aei, bwa tao man taeka tabeua aikane te Tia Babaire ao ti kukurei ni boutoka moan warekan te Biira ibukin aia mwane 2020. Ko rabwa.

Tibiika: Titabo ma e bon boo naba te nano ma N na kaokia moa nakon kai akea ae kan maroro iaona bwa tao e bon boraoi naba nanomi ni kabane ao I a kaokia nakon te Minita n te MWYSA bwa e a *sum up* iaon ana Biira aio, e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon. Martin Moreti: E koaua ko rabwa *Madam Speaker* ao a rabwa riki Taan Tei aika karineaki n aron kanga aia namakin are kanga e a bon tauia naba bwa a nang aki kona n teirake kiona bwa kanga e a bon tara ni maranran ara Biira aio n aron are e kaitarai te Tia Tei mai Abemama kanga ana *term* neiei te Tia Tei mai Abemama, ko rabwa te Rita n te Kaitara n aron am nonori ao iai tabeua are kanga ko taekini ao a bane n *noted* akane ti a tarai itera tabeua are n aron teuana kanga tarakin rineakia Taan Mwakuri ma aron kamwakuraia bwa ana tara raoi aron te bwaka mwane ao tera, I taku bwa ane a bane n *consider* ngkai ti bane n *note* bwa ti na kataia ni manga karaoia bwa te onono ke tao katamaroan rabwatan te Biira.

Teuana are kanga angkoa teuana ibukin kanga te *application* imwain teuana te namwakaina imwaina bwa e bon eti bwa ngkai n taai aikai ngkana e bon *late* am *form* ao te tai are ko roko iai ma *form* ko a ti bwa *pay* n are imwina ngkana arona ngkai bwa e a toki te *back pay* ma are kanga ngkai ngkana e *late* ma bon te *back pay* e bon *continue* inanon te ririki aio, bwa bon kanoan te motinnano, ma tao *some how* ngkana tao te ririki ae na roko tao e na kona ni manga bitaki, ma ibukin te ririki aio e riai n teretere ngkane

bwa ngakana e bon *late* am *form* te kara bwa tao koa tibwa *apply* ngkai ao am ririki e koro 60 tao n te ririki ae nako, e na bon reke naba am *back pay* ngkane man Tianuare ni karokoa te tai aio, kanga ane kanoan te ririki ke te *policy* n te tai aio, tia bane n nori akane tia bane ni katamaroai ao tia kaungaia ara botannaomata are tao a namakinia bwa a koro n te ririki ae 60 ao tao a tuai n *apply* ke tao ni karina aia *form* ti nang tauraoi ni butimwaia ma te kukurei bwa aonga ni bane n reke tao buokaia ni itera aika kakaokoro.

Tao e koaua n are te kateniua ni *comment* te Tia Babaire, n aron are e taekinna naba Rita n te Kaitara ae moan te karineaki ni irekereke ma tao te *regulation* ian are angkoa mwakan te Minita n taraia ao I taku bwa aio kanga ti kona n taraia bwa ti tarataraia ngkana iai tao kangaanga ni itera tabeua tao n te tai teuana ma teuana, bon nakon te Tautaeka n te tai teuana ma teuana ngkana arona bwa tao e a manga nang ke tao ai ti akea naba mwanen Kiribati tao e na kona *reduce* ngkane tao te *amount* are tao $200 bwa are ngkana tao e manga rangi ni bubura mwanen Kiribati e na manga *increase* riki te mwane ane $200 nakon tao iraua, kanga ane ngkane te kantaninga ian tarakin aio, ma I taku bwa angina te tai bon te Minita e bon irekereke ma te kaebineti inanon kanakoraoan taian *Regulation* ibukin ara Tua moarara riki ibukia kara aika moan te karineaki inanon te tai teuana ma teuana, ngaia are ko rabwa Te Rita n te Kaitara n am *comment* ao I taku bwa a nangi ni ibuobuoki am nonori akane.

Te Tia Babaire are kanga ane ngkane rabwatan te Biira are e a tia ni mwemwe, ngaia tao n te tai aio ngkane I a manga bubuti bwa te Biira aio ibukin te mwane ni kara 2020 e nang manga warekaki riki te moan tai ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon tia ni kanakoa ana *sum up* te Minita ao tia kanakoa te kaotinano iaona, ane a nano n te Biira ibukin Te Mwane Ni Kara 2020 ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai tiaki, ake a nano iai, EANG, ao ake aki, ao e butimwaeaki te Biira moan warekana,

Tia nakon ara bwai are imwina

Ao tera am *point of order* te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa imwain ae kona anga are imwina ma ti ti kan bubutia te kauoman Beretitenti ao te Minita n te *Finance* ningai ae a na kona n tibwatibwaki iai tanan boki ni kataumwane bwa e aoria n ae reke ara tai , ngkana e kona ngkai n te bong aei ao ti na rangi ni kakaitau, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti ae ko karineaki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa are e koaua are I bon taekinna n au maroro are tao e aki aaua n te bong aio ke ningabong, tao tia mena tao bon te moaningabong ningabong. E rabwa.

Tibiika: Ane e a bon tia n anga ana taeka te kauoman ao kam a kantaningaia nakon te ingabong, ngaia are tia nakon ara bwai are imwina taiaoka.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te bwara

Tibiika: Te kaoti ibukin te bwara ao e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki, te Minita ae karineaki ibukin Kiritimati ao Kanton Hon. Mikarite Temari e nakoim te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ao ko aitau *Madam Speaker* ao I a tabeka ae kangai bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao I a kukurei, ao I a kaitau moa ibukin kanoan te bong aei ma ngke moaningabong ni karokoa e a bwara ngkai are ietata aron te reitaki ao aron te iraorao inanon maroro inanon ara Auti, I a kamotirawa moa te Auti ni karokoa katiboakira nakon te ingabong te aoa 10 e a bwara moa te Auti.

Shoot(121547)

Te Tataro.

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Taiboranan bebwa mairoun H.E Te Beretitenti. Establishment Register 2020. Tauan mwin nakoan te Tautaeka 2021. Bebwa Nambwa 51/20. Tibiika: Te Beretitenti tera ma *point of order.*

TITIRAKI AO KAEKAIA

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker,* iai ae e kaongoira taan ongora. Ti ongora mai irouia taan ongora bwa ngke e kanakoa ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ae te Minitita n te mwane, Hon. Dr. Teuea Toatu ao e mate te Kanakobwana 3-5 te miniti. Ao anne ti a tia ni kakaea rongorongo man te *BPA* ao ti tebo ma e bon tara ni mate.

Ma ngkanne I a kan reitia *Madam Speaker* ao bon Taan tei aika karineaki. Bwa ti a kunea naba ngke I tuangia taani mwakuri man ana Aobiti te Beretitenti bwa a na nako n rimwin au marooro ngkoa ngke N na uotarake te Biira ibukin te *Leadership Code*, te Kairiri irabong te bong n nako.

Ao I tuangia bwa a nako ni kakaea mwin te *hansard* bwa e kawa n ae a manga kaokoro au marooro ake N na uotirakei. Ma te kananokawaki ngkanne ngke a roko ao a kaongoai ae akea mwin te record bwa e *poor* te *reception* n te tai are I anga iai au marooro.

Ma ngkanne ai te titiraki. Ngkana ti a boni kabwabwaka te mwane nakon te *BPA* n taai ake e aki raoiroi iai te recording. Anne teuana. Anne ngkanne ae e na ruamwiaki. Bwa are e boni maan naba tain te *debate* n tain te *Leadership Code* kanga te onono are I kataia n uotiarake.

Te kauoua, ngkana tao akea mwin te rawerawe. Nanona akea mwin ngkai te record ae ti kona ni karekea, bwa are anne naba te bwai ae e kakawaki bwa kanga e a moanna ni kananokawaki ngkanne ngkana ai anne arona. Tao ngke ti aki tareboniaki ngkai, ti aki ataia ae e aki nako ana marooro te Kauoman ni Beretitenti n te maan ae 3 nakon 5 te miniti.

Ma ti na bubuti naba nakon am Taibora ngkana ko boni kakaea angana, ngkana bon iai te *recording* ae e *recorded* ikai ma e aki ***aired*** n te Air Kiribati. Ngkana a kona ni manga kanakoa ana marooro te Kauoman ni Beretitenti, bwa are e kakawaki bwa iaon te kataumwane ma aonga naba n ongora ara botannaomata. Tao ti akanne te naan *point of order* nakon am taibora *Madam Speaker.* Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am *point of order* ane ko kanakoa n te tai aei ni kaineti ma te rawerawe.

Ao I kakoaua, e a tia n riki anne kam aoria n ataia Taan tei aika kam karineaki, te Tautaeka.

Bwa n te Auti ae e nako ao I a tia naba ni kataia n ongora n are kanga te rawerawe imwin te tai are ngke e a toki n te aoa 6.00pm are e a on te *BPA* ao I kantaningaia bwa iai ke e na boni bae n *continue* te rawerawe are imwina. Ma ngke e a kanakoa te rawerawe te Kanakobwana, ao e aki bwanin. I bon ongora imwin te tai ao e aki bwanin ao anne ngkanne are I *concern* iai are I a tarebonia au *Clerk* bwa e na rimwina. Bwa akea nanon ae ti kaboa te rawerawe ao e aki bwabwanin bwanan ara Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are ngke I tarebonia n te tai arei, ao e rimwina naba ni bon te bong naba anne. Ao ti kunea bwa iai te kanganga n te bwai are kanga te rawerawe are e kanakoaki ni kangai.

Ma n te bong are imwina, ao I karabwa te CEO bwa e a manga moan repeat naba te bwana ke te rawerawe are n te bong are mai imwaina are e aki tabwanin.

Ngkanne I taku bwa n aron ane ko taekinna te Beretitenti, e a manga riki naba ngkanne anne.

Ma n aron ae I a tia ni kunea n te tai ae e nako, ao e kona n reke te rawerawe bon irouia ara IT ikai. Bwa nanona tao bon iai mwina irouia, ma ngkana ngaia tao imwin tawanou ao I a manga kamataata nakoimi bwa tera mwin au kakae nakoia au taani mwakuri n te tai aei. Bwa e reke irouia ke e a bon akea ao e a bon aki kona ni manga kanakoaki tao bwanan te Kauoman iaon ana marooro iaon ana kataumwane ae e a tia ni kanakoaki.

Ma I a okiringkami imwin tawanou ngkana ti a manga teirake n te aoa 2.00*pm*. ni kabwarabwarai raoi bwaai ni kabane nakoimi. Ao ko rabwa.

Tera am *point of order* te *Leader n* Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ai bon te kamauri moa n tamaroan te moan ingabong aei nakoira ni kabane. Ti na bane ni mauri!

Ao e koaua tao ai reitan are ti nanokawaki naba n ongo ae iai te kanganga n te rawerawe. Ti teuana ara bubuti nakon te Tautaeka, bwa are ti kantaningaia ngkai bwa e nang *presented* ke e nang toka aia *budget book* ibukin te ririki ae e nako n aron are e taekinna te Kauoman ngkoananoa.

Ti rangi n bubuti bwa ti rangi n kainanoa ara tai n rinanoa te boki ni kataumwane ibukin katauraoara naba. Ma ae ngkai ti noria ti te ER, ma tia bubuti riki taiaoka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara. Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa. Ao bon te kamauri nakoira ni kabane, *Madam Speaker* ao kain te Auti n tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!.

E koaua ae I taku bwa I mimi bwa e na riai n tia n roko iroumi, ma tao e tuai n *distributed.* I taku bwa e na riai ni kukurei te Auti aio bwa ai tibwa aio te tai ae e roko te boki. E a kaan teuana te wiki imwain taina ngkana ko tanrikaki n taai aika nako.

Te boki e a tia ni kabutaki ma I mimi ngkai e aera, tao e boni kabwarabwara te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman. Ao I karautaeka bwa e tuai n roko inanon bain au aobiti te *budget book*. Ngaia are ngkana tao iai baena tao n te tabo teuana ao tao ti a bubuti ngkai e a tia n taetae te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita n te mwane bwa tao e a riai n tia n roko inanon baira. I a bubuti bwa e a moantai ni karokoaki n te aro bwa ti aoria ni moantai n tibwaia nakoia Taan tei. Ngkana e kona ni kaeka are kanoan am *point of order* te Tia tei. Ao ngkana akea ao ti a nakon ara titiraki.

Ara moan titiraki n te ingabong aei, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

TE KABUBUTI NI KAWAIN TE BOTANNAOMATA TE KANGANGA AE ROTA NABA KURIA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tibiika. I kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota bebwa nambwana 85. Aio te titiraki. *Te kabubuti ni kawain te botannaomata bon te kanganga ae e rota naba abara ae Kuria. Te kanganga bwa aki kona ni karekeaki taan kabubuti ibukina bwa akea aia katii ibukin tauan te buti bureitiman ake iaon Kuria.*

I kani butia te Tautaeka bwa iai ana iango ni ibuobuoki nakon te kainano aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua te Tia tei mai Kuria ae karineaki n ana titiraki ao aei kaekana. *Te Tia Babaire ae ko rine, e na rinanoa aio te Tautaeka.* Ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kaitaua te Beretitenti ae e rine n ana kaeka ao e koaua te Tia Babaire. Kanga bon te kaeka ae aongkoa e na riai

n nako. E koaua ti na karekei katii te Tia Babaire, ma I boni kakoaua naba te Tia Babaire ae kawain buki e kaokoro ma kawain Tarawa. Ngaia are tera ngkanne ae kanga e koaua ae e na rinanon aio te Beretitenti te Tia Babaire. E kona teutana kanga ni kainga nakoira bwa kanga terana ana iango ibukin tobwan te kainano aio te Tia Babaire. Bwa bon aio naba te kanganga te Tia Babaire ae e rotia kain abau ae Kuria, riki ara koraki ake a mena irarikin te kawai. Te karongoa, te bubu. Tao n tabetai e na boni kona n reke te kanganga te Tia Babaire ngkana arona bwa e aki tobwaki te kanganga aei are aonga naba ni maku taan kabubuti ngkana arona bwa a na ataia bwa a na boni kona ni karekeaki.

Ngaia are I kona ni bubutia te Beretitenti te Tia Babaire, bwa e kona n ti kabwarabwara teutana kanga ana iango ngkai imwain ae kanga e bon otinako bwa kanga tera raoi ana iango n tobwaia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ngkai are a bon tuai ni mwakuri mai imwin te tai arei. Ngkana kam uringnga tao e boni kani 10 te ririki n nako ao e a tia n iai iaon Tarawa Teinainano ma Betio, tao riki iaon Tarawa Teinainano ma Betio kabonganakin katii ake kanga katii ibukin tuoan te biri, tuoan butin te kaa ke te rebwerebwe. E a maan ngkai te tai anne ao angina a bon aki mwakuri ngkai. Tao te bae e na manga karaoaki kakaean kawaran taabo ake kanga a otanaki mai iai. Bwa boni bwaai n tangira bwaai aikai man te WHO are te buoka ngkoa nakon te Tabo ni bureitiman.

A na manga kakaeaki angan katamaroan katii akanne.

Ma e koaua tao kanga akea te kantaninga bwa e na reke aei nakon Kuria, bwa are kanga e tuai rangi n raoiroi kawaina. Ma are tao e koaua tao a bon rangi ni kakabubuti kain Kuria, ma e aoria. Ao tao bon tiaki ti Kuria bwa tao kain aonnaba naba ni kabane a na taraki.

Ma iai te kantaninga bwa a nang manga otanaki aika a boou. A na kataki ni manga katamaroaki katii ibukin tuoan birin bwaai aika a buti iaon te kawai ni kakaeaki angaia ni manga katamaroaki riki.

Ma ae e a mwakuriaki ngkai. N otau n are aia kaeka bureitiman, ae e na kakaeaki angan katamaroan aei. Ao e koaua bwa are e rekereke ma te kabowi. Bwa are ngkana a na kateaki ao kanga e reke te katii bwa kanga te bwai ni kakoaua n aron are e reke iai mwaitin te buti are a na kona ni kakoaua te bowi bwa a boni buti n te buti ae e riao.

Ma e rarabwa. E rabwa tabekan aei. Ti a kataia ni ibuobuoki tao ane a mwakuri anne.

Ngkana e na aki reke manga karaoakin katii aikai bwa are a boni maan. Ma taabo ake a karokoi, tao a nang manga kakaeaki anga tabeua aika a na kona ni katamaroa tauan mwin te buti n te kawai bwa e kona ni ibuobuoki nakon kauarerekean naba te kabubuti. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Banuera Berinau: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua e rabwa ana kamataata te Beretitenti. E koaua te Tia Babaire, te kabubuti ni kawain buki kanga bon tiaki te kantaninga ae e na kantaningaki bwa e na reke bwa te kanganga ni koaua.

Ma are te bwai ae e noraki te Tia Babaire e koaua ae e kona n iai te mwaninga irouia ara roronrikirake. Ao n tabetai e boo te botaki n te Maneaba te Tia Babaire ao a mwaninga are a na karinea te Maneaba ao a kabubuti ao te bubu ao te karongoa ao tera. Ngaia are ngke e riki aio iaon Kuria ae iai ae tao uoman ke teniman ae a nang okioki ao e kakaeaki te ibuobuoki nakon te bureitiman ni kangai; ko a taiaoka ko aki karekeia nakai ao e a otinako te kanganga aei.

Ti aki kona ni karekeia bwa akea ara katii. Ngaia are te Tia Babaire ao anne ngaia are kanga e boni kakaoti te kanganga ao e rabwa te Beretitenti bwa ngaia e noria.

E koaua te Tia Babaire, ti bon taratara te Tua ibukin te kawai ao are e bon roko naba i Kuria. I bon taku n au iango bwa tao e na bon riai ni bitaki ni karaoaki te Tua ae e onoti ibukia aba aika i buki ae tao e aekakira. Tao tian te buti tao e na kauarerekeaki riki aekaki nako akanne te Tia Babaire.

Ma are e aoria, I katuka aio nako nanon bain te Beretitenti ma ana Tautaeka ao ara kantaninga bwa a na kakoaua ngkai bwa te kanganga aio, e bon tabe naba n rikirake iaon aba. Ao e bia waekoa ni kakaeaki angana n tobwaki bwa e aonga n aki riki bwa te bwai ae e bubura ao e na manga bati te kamangaongao riki iai nakon taai aika na roko. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau; I karabwa te Tia tei ae karineaki ao e koaua e rabwa naba n ana ibuobuoki ae e kona ni manga taraki Tua n katamaroaki riki.

Ao ai anne naba taben ara aobiti riki tao te tabo ni bureitiman.

Ao e koaua teuana tao ti na boni kaungaia naba bureitiman are e boni kakauongo te Kamitina ma te Kauoman ni Kamitina are e tararua moa ngkai.

Bwa n tabetai akea bwai ni mwakuri ma bon iai riki anga, ngkana e koaua bwa e riai ni kamarurungia naba bureitiman bwa are e boni kona naba n tara te buti ae e a bon rangi n kabubuti ke a kona n ribootinna te botannaomata bwa e a bon rangi n riao te buti anne.

Ma tao anne akea naba tukaia ngkana a bon katua ke anga aia reirei nakon te tia kabubuti anne bwa e a rangi n riao ana kabubuti n tarai naba aron katein Maneaba. Bwa e eti anne teuana te bwai ae e kakawaki katein Maneaba ae bon iaon Kiribati ao e a bon karineaki te Maneaba ngkana iai kanoana ke e boo te bowi ke te botaki.

Ma e rarabwa ibuobuoki ao e aoria e a katikua bwa ai taben au aobiti ni katamaroa. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Tao ai bon akea buokan te titiraki anne. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti. E na kaeka te Minitita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara, te Minitita ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ngkana ko kukurei te Tia Babaire bwa imwain ae I waakina au titiraki ao kanga akea te onono ao te karinrin ma tao iai te *typing error* n te Kiribati are tao e kangai, tao n na ti kairiko te Tibiika. N na butia te Tautaeka ana ibuobuoki ae e onoti ibukin kaungan tiaki kauringan. Kanga ti ibukin te *record Madam Speaker.*

Ao ana *English version* e bon tamaroa bwa e boni kaineti raoi ma au Kiribati. Ngkana e raoiroi iroum ao I a waaki.

Tibiika: Waakina am titiraki tabekina.

TE IBUOBUOKI AE ONOTI IBUKIN KAUNGAN AO WAKINAN TE MWAKURI N UNUNIKI AO MANIMAN IAON TARAWA IETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa. *N na butia te Tautaeka ana ibuobuoki ae e onoti ibukin kaungan ao wakinan mwakuri ake a na buoka kamwaitan unikan kai n amwarake ao te waaki ni maniman iaon Tarawa Ieta n te aro bwa e na buoka aia waaki ni mwakete iaon South Tarawa.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta n aia titiraki kain abana. Aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *E teimatoa te Tautaeka n rinanon te Botaki n Ununiki ni waaki iaon kaungan*

unikan kai n amwarake ma te maniman iaon aba ni ikotaki ma Tarawa Ieta. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa riki te Minitita *Madam Speaker* n ana kaeka. Ao e koaua tao I kaitaua te kaeka, ma e koau are kanga e a kabwaranakoa naba te Tautaeka bwa bon iai ana waaki ao Kiribati ae e bwanin. Ma kanga buokan au titiraki bwa nau titiraki ao kanga e bon rangi n oti ae kanga I bon nanonna riki ae e onoti. Kanga e bon teretere bwa e onoti ibukin Tarawa Ieta ibukin ana waaki ibukin wakinan te mwakete.

Ao tao N na butia te Minitita riki, bwa I kakoaua bwa iai ana waaki are e waakinna ma I a boni kabaea riki waena ma baina bwa e a tara riki au abamwakoro ae Tarawa Ieta ibukin te waaki ae I bon nanonna n au titiraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia Babaire ao ngkai ibukina bwa bon iai kamatebwai aika a tia ni karaoaki ibukia kain Tarawa Ieta, ao bon Tarawa Ieta moa ae ti na waakinna n rimwin ara kamatebwai ake a tia ni wakinaki iaon te Ununiki ao te manimna. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: Ao I a rangi n kaitau nakon te Minitita ao I kaitau nakon te Tautaeka ibukin ana kaeka. Ao e koaua tao e aoria bwa e a rau nanou n te kaeka, ma kanga tao ti buokan te iango. Bwa are ngkai e a rangi n raoiroi reitakira ma Tiaina, e a tia n nako Taiwan ao e a roko Tiaina, au kantaninga bwa n aron are kanga ongongora ao e na wakinaki naba kanga te waaki ni maniman ao kaungan te Ununiki n ana waaki iaan te reitaki aio.

Ma e rabwa bwa e moanibwai n aron are I a tia n ongo. Ma I a boni karinna riki bwa te bubuti ngkana iai wakinan aio e a tara au abamwakoro aio iaan te koaua are e bon rangi n kaan ao e tena ma te mwakete i *South* Tarawa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua n reitaki ma aio te bubuti aio ao ibukin ana *programe* te Ununiki ao iai ngkanne ana ***TA*** aika a tia n roko mai Tiaina. Aio ngkanne are e a tia ni kaekaki bwa a na roko naba ***TA*** kanga n rimwin naba ana bubuti raou n Tia tei are e mena irarikira. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa ao I a boni kaitaua te Minitita. Akea buokan au titiraki bwa ti a

kakariaria ngkai nakon te waaki anne, ao ti a kawenea bwa te bubuti riki nakon te Minititа. Ao ti a kantaninga are rokona n te tai arei ao ti a kaai n itau bai ao ni ngarengare ngaira kain Tarawa Ieta ma ngkoe te Minititа ao te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon nanoraoi kabanean ana titiraki te Tia tei ae karineaki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Kuria, Hon. Banuera Berina. E na kaeka te Minititа ae karineaki, Hon. Boutu Bateriki. Te Minititа ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAN TE MWAKAENEKE AE E MWATAI N TE KAUNTIRA NI KURIA

Hon. Banuera Berina: Ko aitau te Tibiika. I kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *E kainanoaki ana ibuobuoki te mwakenete ae bebwa ao mani mwatai iroun au Kauntira ae Kuria ibukin buokaia ni karaoi nako uruakin aia turaki ao a mwaiti riki.*

E kona te Tautaeka ni karaoa ana ibuobuoki nakon te kainano aio, taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititа am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Kuria. *Te Tibiika, e tauraoi au Botaki ni mwakuri n tara te anga ke anga ake a na kona ni buoka te Kauntira ni Kuria n ana kanganga aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Minititа ae karineaki n ana kaeka te Tia Babaire, ae a boni kakauongo au Kauntira te Tia Babaire iaon Kuria. E bia kona ni butia te Minititа ae rine, e bia kabwarabwara kanga terana ana anga bwa aonga n ongora ao aonga ni karekei aia iango iaon te bwai aika a na kona n reke buokaia iai n aia kanganga bwa a boni mwaiti te Tia Babaire aia turaki aika a tuai n raa aika a maan n aki buti. Ngaia are e bia te Minititа ni kaoti ana iango tabeua bwa aonga ni karekei aia iango naba iai au Kauntira ngkai a kakauongo te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititа am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ae aio aron mwakuri ake a karaoaki ibukin bwian te Kauntira ngkana arona bwa ai bon akea ae e kona ni karaoia iaon te abamwakoro. Ao iai ana anga ni korea ana bubuti nakon ara tabo ni

mwakuri, ao ara tabo ni mwakuri e na karekea te mwakaeneke are ngaia are e na kona ni karaoi uruaki ake a riaon ana konaa kain Kuria ao a na kona ni kakibaki ke ni karokoaki mwakaeneke ake tao ana aomata tao te PVU ke tera. Ma ti na kona n ibuobuoki iai man ana itera te Kauntira n aron ana kabanemwane ma ana raa. Ngkanne ti na ibuobuoki ma aron ana mwane Kuria are iai inanon baira inanon te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I taku bwa e rangi n mataata ae e taekinna te Minitita ao a bon ongora ara Kauntira iaon Kuria.

E aoria bwa are tao e tuai roko te reta te Minitita ma au bubuti bwa tera ngkana a katauraoaki waaki ni kabane bwa tao au kantaninga bwa mwin ara marooro aio te Tia Babaire ao te reta e aki aua ni waekoa n roko bwa aonga naba ni waekoa n reke buokaia kain ara Kauntira ikekei te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Minitita ao tera ngkana e waekoa ni kibaraki aio ngkana arona imwin naba te tai are e roko iai te reta.

Ko rangi n rarabwa Minitita ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire, ao e koaua are bon aio kainanon te botannaomata tao iaon tao te kaa n te mwamwananga ibukia ataein te reirei ao tao tera. Tao itera riki tabeua are e kainanoi te Kauntira ao aio are e na aera. Ngkana e roko aia bubuti kain Kuria ao e na kona n tobwaki man ara *Ministry* n te tai ae waekoa ibukin kainanoia kain te abamwakoro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Ngkai ai bon akea buokan te titiraki anne bwa e nanoraoi ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

KANAKIN MATANIWIN TE ABA IAON ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aio ana titiraki Abemama teuana n te ingabong aei nambwa 92 n te ota bebwa. *Iai taabo tabeua ae ana tabo te botannaomata iaon Abemama aika a rotaki ni kanakin mataniwin te aba. Uoua mai ibuakoia bon ana tabo te Aro ni Katorika i Binoinano ao*

ana reirei te KUC ae Alfred Sad Memorial College inanon te rawa i Tabiang.

E kona te Tautaeka n ibuobuoki ni kamanoi taabo aikai imwain ae a rotaki aia kateitei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama n ana titiraki ao aei ana kaeka. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei mai Abemama bwa e tauraoi te Tautaeka n rinanoa te bubuti aio ibukin taabo aika a mwaneweaki aikai.* E rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa ao I kaitaua te Beretitenti ibukin ana kaeka ae moan te tamaroa ao e karau nano. Ao ti na bubuti buokan au titiraki bwa tao n ningai ae e na kona n noraki te kanganga aei ao ni buokaki taiaoka te Tibiika. E rabwa.

Tibiikau: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki tao ni kitea riki te tai are e na konan roko te ibuobuoki iai.

Ao irarikin naba te kainano n ane reirein te *KUC Alfred Sad Memorial College* ao ana tabo te Katorika ane i Binoinano. Iai naba n aekan are iaa n aron au ururing ao are e bon uotiarake naba te Tia tei mai Abemama are bon raora i Abatiku, kanga kainanoan naba baika a rangi n bubura naba mwakuriaia.

Ngkanne n are iaon ni kaineti riki ma are e tabeki te Tia tei iaon ane *Alfred Sad*. N 2018 e a tia ni karaoaki te mwananga n noraki irouia ana taani mwakuri te *Fisheries* ao n reitaki ma te *MISE* ibukin tarakin riki kamanoana.

Ao ngkanne te kukune are e roko man te ribooti irouia taan rabakau ake a roko mai ikekei, ao e kuri n aki rangi n kainanoa te ibuobuoki are n Reirein te KUC bwa a taku bwa anne bon kanga boni kawain te aira, ma ti te bwai ae a na ibuobuoki iai. A na kona ni kamwawai taabo riki ake a na kona n rotaki mani mataniwin te bike nako tao nukan riki te aba ke tao ni kararoa te aba.

Ao anne e a tia ni karaoaki te marooro ma ngaia, ara kantaninga bwa tao anne ae e iraki nanona.

Ngkanne ae te bubuti are i Binoinano kanga e boou aio. Ma e aoria bwa are a ongo kain au aobiti are a tararua aei, a kai reitaki ma te *MISE* ao te *Fisheries* bwa a manga kataia ni karekea aia tai n te tai ae waekoa n nako n nora are i Binoinano i Abemama. Ao e rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Beretitenti ni kabwarabwaran te mwakuri are e a tia ni karaoaki riki ibukin te Reirei ane inanon te rawa.

Ao e koaua bwa bon anne naba ae a kaongoai kain te reirei aei inanon au tai n nako ni kaongora. Ao a bon rangi n kainanoa te ibuobuoki bwa are te tabo ae inanon te rawa n te kawa ae Tabiang, e rangi n korakora te kanaki iai. A bon rotaki te naan aba naba akana ikanne.

Tao ai uoua ke teniua ngkai te karinan n nii aika a tia ni bwaka i tari. Ma I taku bwa ngke a roko ana tia rabakau te Tautaeka ao a bon noori naba mwin te kanaki aei.

Ao tao bukina are a taekinna n aron are e kabwarabwara te Beretitenti, kanga bon butin te aira. Ma e nga iai te tai ae ti na kona ni kamanoi taabo are bon butin te aira ae ti ataia bwa e a korakora riki ibukin tao korakoran ngkai bibitakin kanoan bong.

Ao ti na rangi n bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e na kona n nora riain kawakinan ke kamanoan aia tabo riki ana tabo te reirei aei. Bwa e nang kainanoa kamwawan ana tabo ae e rangi n kakawaki bwa are a rangi n tiraua ana iango ibukin karawatan riki aia tabo ni maeka ataein te reirei ao te naan umwanreirei. A rawata aia iango ni katamaroa riki aon aia tabo n reirei.

Ngaia ae ti na rangi n bubuti ngkana arona bwa e kona n nora riain aei te Tautaeka ngkai bon aei te kanaki ae e na bon rota ana tabo te reirei aei. Ao aei naba ana O ni kabwebwe naba Kiribati ibukin te rabakau ngkana arona bwa e kona n nora riaina ao ti na rangi n bubuti bwa anga naba baia ni ibuobuoki nakon te itera aei.

Ao e koaua ao e rabwa ibukin karinan ngkanne aia bubuti kain Binoinano ni karaoan te kakae iaon tera angan buokaia. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki. Ao e koaua tao taran riki ane *Alfred Sad* bon iai ngkai inanon ana Work plan au aobiti karekean ana *sand bag.* Ma are e tare moa ngkai ao tao ai rokon te naan baeki aikai ao ngaia teuana te tabo ae e na moantai naba ni kanakoa bwa tao e boni kona ni ibuobuoki moa n tararua mataniwin aia tabo are tao e kakoauaki bwa tao a rangi n rotaki. Ma iai anne bwa aongkoa tao te namwakaina ae e na roko ao a na roko te naan baeki. Ao tao ai rokoia ngkanne ao a kanakoaki ngkanne tibwan *Alfred Sad.*

Ao a kataia ngkanne bwa are a boni kakauongo, ni kibara naba are i

Binoinano. Are e kakawaki are ana tabo naba te *public buildings* bwa e kakawaki bwa e na riai naba ni kamanoaki. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ai bon te kakaitau nakon te Beretitenti ao nakon te Tautaeka ibukin tao kakaean moa angan buokan te reirei are ngaia ngkai ae e rangi n korakora rotakina. Ao e a bon korakora naba rotakin ana tabo te Aro ni Katorika i Binoinano ma ti kaitau bwa ane e na noraki. Ao ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti. Tao e a bon nanoraoi te tia tabeka te titiraki ma kaekana. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Tararuan te Mauri, Katoki aoraki; Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au kauoua n titiraki n te ingabong aio ae nambwana 66 ae e kangai taekana. *N na butia te Minitita n te Mauri, bwa tera ngkai ana babaire ibukin Kiriniki iaon Tarawa Ieta ake a kateaki man te karikirake ae te European Union ngkai aikoa maeu rania ao man aki raoiroi naba itia man taai.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika. Tao imwain moa ae I waaki, bon te bwana moa ni kamauri n tamaroa te moan ingabong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio ngkanne kaekan kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta ao nakon te Auti n tei bwa e na mwakuri te kainano aio n te tai ae waekoa man au Botaki ni mwakuri are tabena aio.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti; Ko rabwa riki te Tibiika ao tao I a kaitaua te Minitita n ana kaeka ao tao I ana ana kabanea n taeka are te tai ae waekoa. Ao buokan au titiraki. Tao n te tai ae waekoa te Minitita ngkai kateitei aikai a bon rangi n maan bwa a kan 10 te ririki ngkai ao a tuai man mwakuri baika I nanoni n au titiraki taiaoka te Minitita.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua aikai are bon itera aika kakaokoro tabeakinan te ran ma te naan kai n nako tinaniku ao tabeakinan te *power are solar power.*

Ao I kakoaua ngkai n te tai aio, I kukurei n taekinna bwa n aron kaongoakiu irouia au taani mwakuri ao iai ngkai ana *project* te *UNICEF* are e rekereke ma te wash are e na waakina ngkai aron katamaroa te ran ma te naan kai n nako tinaniku iaon te naan *clinics.* Ao Tarawa Ieta teuana nai ibuakon te naan aba are a na taketenaki moa n te waaki aio.

N irekereke ngkanne ma te *solar power* ao e raoiroi bwa iai ngkanne, ke tao ti a manga boni karaoa ara kamatebwai ngaira ma kain taani mwakuri ake a irekereke ma te waaki aio tao n aron tao te *MISE* ibukin kakaean angan kaitaran te naan kanganga aikai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki. I a kaitaua riki te Minitita ao tao e koaua are tao bon ti buokan riki te titiraki. N aron te waaki ni Kuakua iaon aba ao e rangi n kakawaki bwa e na rangi n raoiroi bon iterana are te ran ao te iti nakon ana Kiriniki teuana ma teuana ao riki bon au abamwakoro ae Tarawa Ieta.

Ao tao ti na rangi n kauntaekaia naba bwa ngkana arona bwa a maeu bwaai aikai ao e na iai rakan te aro ni Kuakua nakon ara botannaomata n ara abamwakoro.

Ngaia are tao I a boni kawenea riki nakon te Minitita ngkai I ongo bwa iai kibarakin te ran ao I a kaitau n anne. Ao I a butia riki bwa tera ana kabanea n iango ibukin kibaran riki te kanganga iaon iterana are te iti man te taai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika buokan riki te titiraki. Ao e koaua e raoiroi bwa ti a kibara aio ma au taani mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Minitita ao I ataia bwa te Minitita aio are bon te Taokita ae e bane arona, ngaia are I a bon kaitaua n ana kakaeka ao e nora aron kakawaki baika ti tabetabeki ibukin te waaki ni Kuakua iaon ara abamwakoro.

Ngaia are akea buokan au titiraki ma I a ti anga au kaitau nakoim te Minitita ae kang bon nnem raoi anne, kanga am field ane ko bon mena raoi iai n te Kuakua n te tai aei. Ko rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: E a bon rangi n nanoraoi kanoan kaekan te titiraki anne ao ti a nakon ngkanne are imwina. E na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki, Hon. Bwatoromaio Kiritian te Tia tei mai Beru ao e na kaekaki te Minitita ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao

Karikirakean te Ununiki, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

TARARUA AE E TAMAROA KE NI MATOATOA NAKON ARA OTABWANIN

Hon. Bwatoromaio Kiritianu: Ko rabwa te Tibiika. Ao te moanibwai n te ingabong aei, I a kani kawenea au kamauri n reitaki ma kain abau ae Beru nakoimi ni kabane. Ni moa mairoun te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao raou n Taan tei. Kam na bane ni mari!

E koaua bwa au kaoti ane e wene iaon te ota bebwa nambwana 94 e kangai taekana. *Bwa N na butia te Minitita are tabena bwa e na karaoa te tararua ae e tamaroa ke ae matoatoa nakon ara Otabwanin man te kabarekareka ao te kaberoro ae e a moanna n noraki mani bubun te kawai, te bubu ae barekareka ao te beroro ae e riaon te riai mani butin rebwerebwe ao baao ni mwamwananga riki tabeua ngkana a nang riaon te buti.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei temanna mai Beru ma ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka tee Tautaeka. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te tabeka aio ma Botaki ni mwakuri ni kabane ake iai rekereken tabeia ma te kabarekareka, te bubu ao te kaberoro mani butin taian baao ni mwamwananga iaon te aba are e a riaon te buti are e a tia ni katauaki.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: E rabwa ana kaeka te Minitita n te Environmenta are I taku bwa te bwai ae e raka ae ti noria ngkai te bwai teuana ae kanga te bulletint ke te bwai ae e kabuakaka te environmenta te kaberoro.

A tia n tabetabekaki n taai aika nako te bubu ae barekareka ao baikara riki ake a kabuakaka te Environmenta. Ma ngkai ti tebo ma e a manga moanna n rikirake kanga te kaberoro.

Ao aio riki au kaoti aio e a kateketekea riki te waaki n taai aikai irouia taan rebwerebwe. Aio te bwai teuana ae I kakoaua iaon abau ae Beru, bwa ni menau i Beru ni wiiki aika nako ao te buti inanon te kawa e a riao n te naan rebwerebwe aika a bubura aika a roko ngkai iaon abau.

Ngaia are I a bubutia te Tautaeka n aio ao te bwai teuana ae N na butia iai te Tautaeka, bwa e na moantaai ni karaoaki aio bwa iai te kanganga teuana ae I noria i abau i Beru bwa

a tabe n iango kain te kawa teuana bwa tera aron tokia.

A ngae ni karaoaki te naan *speed pump* tiaki ngaia, te buti e boni waaki naba.

N te tai teuana n te bwakantai teuana n te tairiki teuana, ao a katika te waea ae bon te waea ae e rangi n aintoa man iteran te kawai teuana nakon iteran te kawai teuana bwa a nang kamwaneia taan buti n aron butia ae e a rangi n riaon te buti.

E tekeraoi bwa ake a rimoaia rebwerebwe akekei baika a karaurau ao a nora te waea e tiki inanon te kawai, aikoa mwane taan kamwaneaki.

Ngaia are I taku bwa aio e riai ni moantai bwa tiaki te bwai ae e manikangareaki arona. Bwa e koaua tao taan rebwerebwe tao ti a butia naba tao a boni kakauongo ara kaoti aei ae tao a boni kakauongo ngkai bwa bon te bwai naba ae e kamwe buaka n aron te maeka riki ake a maeka irarikin te kawai.

Ngaia are ai bon au kaoti te Tia Babaire aio ao I rangi n kukurei ngkai e butimwaeia te Tautaeka ao e na waekoa ni kakaei anga ni ibuobuoki ni buoka te itera aio. Ao au kabanea n titiraki ngkanne bwa ai bon te bubuti bwa n ningai ke tera aron taran aio iroun te Tautaeka ni kawaekoa ana babaire ma ana iango ni katamaroa ni buoka te tabeaianga aio. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki mairoun te Tia tei temanna mai Beru. Ao e koaua iaan te Tua ae *Environment (Amendment) Act 2017,* ao e bon tabuaki aekan akanne. Ekitioti ake a rangi n bubunako ao kaberoro ao n reitaki tabeua ake kanga a na kona n rotaki iai marurungin te aomata ao n reken tuan aio n aron ae I tuangaki ikai $100,000 ke 5 te ririki n te karabuti.

Ma te kanganga ngkanne bwa e tuai mani kona ni mwakuriaki aio man ara Botaki ni mwakuri ma ae ti mwakuria ngkai. Ti mwakuria aron aio bwa ti tabe ngkai ni mwakuri ma ara botaki ake iai rekerekeia bureitiman ma antai riki ake a kona ni buokira n aron aikai n ara tua aikai. Bwa ngkana ti karao Tua aikai ke ti karekei aomata aikai ao bon te bwai teuana, aki kani kubarira bwa ti aki ngaira bureitiman.

Ngaia are ti na kataia ni kakaea angara ngkai ma te Tua aio bwa ti na kataia ni kakaea angana ni kamwakuri n te aro bwa e aoria ni bon toki aekan mwakuri aikai.

A na kare nakoaki rebwerebwe ake a buakaka ma kaa ake a buakaka ao a na katuaeaki aomata ake a bon aki

kona n ongo, a tauaki naba ni katuaeaki n te tai arei ao a na karinaki n te matawariki 5 te ririki ke te $100,000 ae e na kabwaka naba n te tai naba arei.

Ao ti karautaeka nakoia kain Beru. Ti a butia kain Beru bwa a na aki rangi n bwabwaina te moan ang are a nang katika naba te waea ke robu nakon iteran te kawai nakon iterana bwa a kawa aia botannaomata. Ti a bubutia bwa a kateia moa te moan ao ngkana aki ongo ao tao a katika ke a bon aki kan ongo. Ani katika waeana bwa e aonga ni mwakoroua mai ieta. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: E rabwa atakin aio ao katanoatan aio iaon te rerio ao I a buoka naba te katanoata nakoia kain abau ae Beru, riki te koraki aika tao bon te roronrikirake aika tao iaon Tarawa naba ikai tao bon taan kabubuti naba. Ngaia are bon iai anua aikai irouia tabeman *driver* ngaia are ti a bubutia ni kanakoa naba te katanoata aio nakoia kain Beru bwa a uringa aio bwa te Tua e rangi n bubura ao te kamweraoi e rangi ni kakawaki, ti a bubutia ni kabane bwa a bane ni boonanoa te rau iaon abara ae Beru. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minitita. Ao tao ai bon akea e a boo nanon te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Tautaeka Inano, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

KATEIMATOAN RAOIROIN TE KAWAI IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko batin rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkai bon au moantai n anga au marooro n te tai aio ao I a bubuti ngkai N nang tabeka au kaoti/titiraki. Ao au taeka ni kamauri nakoi Tibiika, te Beretitenti ma te Kauoman, am Minitita ni kabane ao ai ngaira ni kabane Taan tei ni ikotaki ma abau ae Marakei. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kateimatoa raoiroin te kawai iaon Marakei?*

Tibiika; Ko rabwa te Tia tei n am titiraki. Ao I angan te Minitita ibukin Aba bwa e a kaeka. E nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Tia tei ae karineaki mai iaon abara ae Marakei ao a rabwa naba kain Marakei n aia titiraki aio ao aio kaekana man ana itera te Tautaeka. *Te Tibiika, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ae te MIA n ikarekebai ma te Kauntira ni*

Marakei n taraia bwa e na teimatoa n tamaroa aia kawai. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei mai Marakei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika. Ao buokan ngkanne au titiraki Tao n aron ae e taekinna te Minitita ao e na iai teutana kanga te ibuobuoki. Ao tao n ningai ae e tao e na buokaki iai.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao tao e koaua ae ti kona n ibuobuoki ma te Tia tei ao ti a kona ni mwakuria anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: E rabwa te Minitita ae moan te karineaki. Ao I karabwa ngkai e kaeka ao e na ibuobuoki ma ara Kauntira.

Ao kanga I kan titiraki riki, ao tera te ibuobuoki anne?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koau are bon iai te kataumwane ibukin te karao kawai are inanon baia te naan Kauntira ma ngkanne ti kona ni manga bon noria bwa e uara. Bwa are ti a tia ni karaka naba ngkai te mwakuri ibukin te karao kawai ane inanon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ngkanne ti kona ni manga nora aron aia kataumwane bwa e uara ngkanne ane a mwakuri ngkai ma ngaia ao tao tera riki ae ti na kona n ibuobuoki man ana itera te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ao tao ai bon au taeka ni kabwarabwara nakon te Minitita ae moan te karineaki ngkai te kataumwane ane e a mena inanon bain te Kauntira. Ao tao I a toki ikai ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka nakon anne.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ao akea te kanganga, bwa ti bon kona ni manga reitaki ni kaai ni ibuobuoki iaona ma te Kauntira ke Taan tei. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Arorae, Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. I rangi n kan tabeka au titiraki, ma I kona n *point of order* imwaina.

Tibiika: Ngaia ao *point of order* te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: I kan bubuti bwa bukin tera e a karaoaki naba te bitaki naba te bitaki iaon te *floor* n te kaeka. Ao n ara bebwa I taku bwa e na kaeka te MIA ao e kaokoro te kaeka iaon te bebwa. Ao ko angan te Minitita man Aba ao e anga ana kaeka ae akea iaon te bebwa. E a bon kariaiakaki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Tao ibukina are e katea baina te Minitita ao I ataia bwa akea te Minitita n te MIA, ao ana kaeka e boni wareka aei ma e karina te taeka ae MIA iai. Ma e boni kaeka n aron are e mwakoro iaon te ota bebwa ao e aki bita taekana ma e ti karina te taeka ae MIA. Ao I riki n anganna iaan are tao e ibuobuoki iaan are akea te Minitita n te MIA bwa tao iai te tabo ae e nako iai. E mena n te roki.

Anne ana karautaeka tao e a bon aki raa, kanga ana karautaeka ae e anga ae e roko mai irouia ngaia are I a riki n angan antai.

Ma ngkana arona bwa iai buren anne ao I a kabwarabure n te itera anne. Ao anne bukina ngkanne are I a kanako iai nakon te Minitita n te *Lands.*

AKI REKEN TE BACKPAY IROUIA ATAEI N TE REIREI AKE A BUOKA

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao bon etina bwa ti na bubuti bwa ko na boni kaotia bwa antai are e na kaeka ma e na oneaki mwina iroun antai. Ao ti a bubuti anne nakon taai aika na roko ao e rabwa te Tia Babaire.

Ao au titiraki e kangai taekana. *I kan titirakina te Tautaeka bwa bukin tera ngkai e aki reke te backpay irouia ataein te reirei ake a buoka.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a uringnga n ae e na roko, N na manga bon taekina n aron are e riai ni karaoaki. Ao I kabwara bure n au kairua anne.

Ao I a kanakoa nakon te Minitita ae karineaki bwa ko a kaeka ana titiraki te Tia tei.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Arorae. *E aki reke te backpy irouia ataei n te reirei ake 18 aia ririki ao are iaona ngkai e kabwakaki rooia iroun te Tautaeka.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokam am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Tao e bon abwabwaki te titiraki iaon aio te Tia Babaire bwa kanga ti tebo ma e taraki e aki boraoi bain te Tautaeka nakon ataei aika 18 aia ririki, ake aki reirei

e bwanin nakoia n reke te buokaki are te mwane n aki mwakuri.

Ataein te rarei ake 18 te ririki, 19 ao tao 20. E aki reke akea naba 1c are e reke nakoia ao a mwaiti naba kainanoia aika a na kona ni karekei man te mwane arei ngke arona bwa anganaki.

E kona ni manga rinanona riki te Tautaeka ti a butia, bwa are iai ataei aika a boarding amwarake n te reirei.

Tera aroia ngkanne ataei ake a ririanna mai irouia aia karo ao riki tao ake a ririanna mai irouia ae tiaki ai akaro bwa a ia *guardian* tao taan tia kawakinia. E kona n iai boon kanaia e kona n akea ao a boni mwaiti riki kainanoia ao bwai n reirei ao baikara.

E kona n tara riki te itera aio te Tautaeka taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaekia.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. I taku bwa n te tai aio moa ao n aron are e a tia ni baireaki ao kanga e bon ti kaineti moa te buoka aio nakoia taan aki mwakuri ao ataein te reirei ngkanne are kanga te kantaninga bwa iai te buoka mairoun te Tautaeka n aron are tao a ronaki ao tao terana riki.

Ao ngkana tao bwaai akana a uarereke, ara kantaninga bwa a kona n rangi n bebete ibukia aia karo ngkana a kona ni kaitara anne. Minitita tao bon ti te kantaninga moa aio, bon te mwane aio ti ibukia ake aki mwakuri. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Teima Onorio: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tia Babaire, tao e tuai n rangi n rau nanou n te itera anne bwa are tao iai kaaro ane a na kona ni kaitarai kainanoia aia ataei ake a reirei ake e aki reke nakoia te mwane aio ao tiaki te bwai ae e uarereke te Tia Babaire.

Ao tao a kainanoa boon aia backpag, boon aia calculator, aia rana riki. E kona n ae e riaon te mwane naba are reke iroun te karo te Tia Babaire.

Ma I kani manga tara ngkanne te itera teuana are ko kangai; bwa e aki reke nakoia ataei ake a reirei ibukina bwa iai ana buoka te Tautaeka buokan rooia.

Ao ngkana ti taraia n te itera aio ae e kangai. Bwa ataei ake a reirei ao e reke te buoka mai irouia te Tautaeka ibukin rooia.

Ti kona n taraia bwa anne kaniwangaia bwa e bwati aia bwi te reirei ae ti tebo naba ma ataei ake a *scholarship* ake a nako tinaniku ke a reirei n *USP* ikai. Ma tera ae e riki nakoia ataei akana a

scholarship, iai buokan rooia ao iai riki te mwane i tinanikuna. Bwa te mwane are buokan rooia, e aki nakon te tei ao e aki mabiao iai te tei n ae e na boni kabongana ibukin kainanona.

Ma scholarship student ake e reke ana buoka te Tautaeka ibukin rooia, iai boon kanaia. Iai boon aia bwai n reirei, iai boon aia auti ni maeka ngkana a *boarding.*

Ma ti kona ni kabotaunaria ngkanne ma ara ataei aika a reirei. Kanga a kawa ataei ake a reirei. A kaniwanga ao e aki reke te mwane arei nakoina. A na kanga ni kaitara boon kainanoia, aia bwai n reirei ao riki boon kanaia ngkana a *boarding*.

Ti tebo ngkanne te bwai ae ko karaoia nakon te ataei ae reirei 18 ana ririki ni waerake are e aki reirei, ke a tibwarereaki riki te ataei are e reirei.

I kona ni bubutia te Minitita ae tabena aio, e kona n tara riki te itera aio. A kawa ao e aera bwa kona ***penalize*** ataei ake a reirei, tai angania aia mwane anne. Aki riai n reke irouia. Ao ataei ake aki reirei, angania.

Ti a bubuti taran riki te itera aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki iroun te Tia tei ae karineaki. Ao kanga bon te karautaeka n te Tautaeka bwa bon akea ana kantaninga ni penalize tao ataei ake a reirei ke tao ake a buoka.

Bon te kantaninga te Tia Babaire n te bwaka mwane nakoia ake aki mwakuri ibukin katean waeia ke tao buokaia ngkai e a toki aia kan reirei ma a iangoa te aki mwakuri bwa a nang bon tiku nimwengaia.

Ao bon anne te kantaninga ngkanne bwa bon te buoka aio, e bon ti onoti nakoia ake aki mwakuri. Ao bon ibukia ngkanne ake ataein te reirei, ao tao anne manga bon te itera teuana ngkanne are e na manga nakon te reirei tarakin taian buoka aika kakaokoro nakoia ataein te reirei.

Ngaia ae I bon rangi n karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki, bwa tao e koaua tao e bon ongo te reirei ngkana ngaia anne.

Ma I taku bwa bon te kantaninga bwa taian *social benefit* ngkai aika a bwaka nakoi kaaro ao kaara, a taku bwa a boni bane n irekereke. Ao e rangi n ibuobuoki naba nakoia aia ataei n aron ae tao e taekinna te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Au kabanea n titiraki e kangai te Tia Babaire. I kona ni butia te Tautaeka bwa e kona naba n tara te itera are te ataei ae e aki mwakuri

18 te ririki ni waerake ao e mauku ma e reke irouna mwane aika uoua: buokana bwa e aki mwakuri ao buokana bwa e mauku.

E kona n tara aio, iai rakan ngkanne te ataei ae mauku nakon te ataei are e reirei bwa bon akea naba 1c ae reke irouna te Tia Babaire.

Ao I kan katurua mai policy are *'no one left behind'.* E bonikoaua anne ngkanne nakon te ataei ae reirei 18 te ririki ni waerake. Ti nang bubuti, kaboraoa bain te Tautaeka bwa ti taku bwa e tuai boraoi n te tai aio.

Ti na bubuti e na manga rinanoaki aio, tera ngke e kona ni manga taraki ibukin te ririki ae e boou te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire ao e a toki ikanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti; E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koau ae e teretere ae e kataia ni compare ma ataei ake a mauku ao ataei ake aki mwakuri n te tai aio te Tia Babaire.

Ma e koaua anne kanga bon tein ara Moti n nano n te tai aio ngke ti concentrate nakoia ake a bon aki mwakuri ibukin buokaia ao ake a mauku, iai rakan aroia ibukina bwa are a bon aki konabwai.

Ao ataein te reirei are I taku bwa bon iai buokaia n aron ae ti a tia ni babarongaia n te tai aio. Ao iaoni kawaina n are e na bon akea te roo, ao ngkana iai riki bwaai tabeua ake a na rekereke ma kainanoia ataein te reire. I taku bwa manga anne manga bon te itera teuana.

Ma au kantaninga bwa ngkana aio te kantaninga ae e a manga tangiria te Tia tei ae ti na manga karinna, ti a taraia nakon taai aika na roko bwa tao ti a ibuobuoki nakoia ataein te reirei. Tao ti na kabwaka kantokaia, ti na kabwaka rooia, ti na kabwaka aia *pocket money* ao tao terana riki. Tao akea naba 1c ae te karo e na kona ni karaoia n aron ae e tangiria te Tia tei ae karineaki mai Arorae te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika; E a boni buokan ara titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki man te Botaki ni mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora, Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAKIN TE RAN AE E RANGI N KORAKORA IAON ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *Bwa e kona te Tautaeka n taiaoka ni buoka ara kawa aika Tebanga Maiaki, Tebanga Meang ao Bangotan te Kabwaia n aia kanganga ma te ran ae moan te korakora.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nako iai. *E a tia ni karaoaki te kamatebwai nakon taabo aika a mwaneweaki n te titiraki aio, ao ni karinanki ibuakon te onobwai ae e tabangaki iaon te ran ibukia kain abamwakoro ni kabane.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokanam titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minitita are tabena aei are bon raou n Tia tei mai Abemama. Ma I taku bwa are e bon ata naba rongorongon te kanganga n ara kawa aikai.

Ao e koaua ngkai e a bon rangi n korakora te kanganga ngkai e a manga aki bwabwaka te karau.

Ni marooro ma kain ara kawa aikai ao a bon rabwa bubuti bwa a rangi n rotaki. Ngkai a taku bwa ngkana a nako n tebotebo i tari ao a rautaria ni bon tari naba, bwa e a rotaki naba aron aia ununiki.

Ma N na bon bubuti te Minitita bwa n ningai ae e na kona n roko iai te mwakuri aei iaon abara ao ara kawa aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana titiraki. Ao e na bon aki naba kaokoro ma are I kaekaia iai Taan tei ake a tia naba n tabeka te kanganga n te ran aekakin Tia tei ake mai imwaina ake kanga a kainanoa naba buokaia ibukin te ran.

E na bon ti tebo naba au kaeka iai te Tibiika, are tao nakon te ririki ae e na roko bwa are e a boni bane te ririki aio. Tao nakon te ririki ae na roko ngkana e a manga waaki tera. Bwa are e reke te mwane ae e boou ibukin te onobwai ao ngkanne a kona ni manga taraki ngkanne aba.

Ao n aron are I taekinna, a na karinanaki te naan kainano nakon bon noran te kainano n te aba teuana ma te kawa teuana n aekaia.

Ao ngkana a rangi n rotaki tao kain te kawa aio ke tao kain te abamwakoro, e na katineaki anne ngkanne ao a na buokaki moa ake a bon rangi n kainano. Ao e a kakangai rikaki naba ngkanne nakon are e aera. Ngaia are e aonga n are ti tebo baira ni kabane nakoia

te botannaomata, ao anne ngkanne te bae e na kataki ni karaoaki te Tibiika. Ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kaitaua riki te Minitita n ana kabwarabwara ibukin mwakurian te kanganga aei.

Ao I kona ni bubuti bwa are e a bon tia ni karaoaki te kamatebwai. Tao e a bon tia n ataia te Minitita bwa e a bwaka iaa Abemama n aron iangoan te mwakuri ngkana arona a bane raoi n reke tao bwaai ake a kainanoaki.

E bwaka n are e a rangi ni kainano riki ke tao are iaana riki ke iaana riki bwa e aoria e a reke naba aron otaia kain ara kawa aikai bwa a na ataia bwa kanga n ningai tao te tai are e na kona iai ni buokaki aia kanganga aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron ngkai ara marooro ma kain Botaki ni mwakuri ao ti a tia ni baireia bwa ngkana e tia te Auti n tei aio, ao ti nang tekateka ma ngaia ngkanne ni katinei te naan tangitang aika a roko n te Auti n tei aio ao bon mwin aia tutuo ara koraki aikana a tia ngkai ni karaoi n aba nako iaon Kiribati.

Ao anne ngkanne ti a kona ngkanne imwain te ririki ae e boou ao ti a kona ngkanne ni karebenakoa ara iango ke tao ara babaire bwa anga riki aba aika a na moanibwai, ke kawa aika a na moanibwai iaoia tabeua nakon aia kanganga.

Ngaia are I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki, bwa n te tai moa aio ao I aki kona moa ni kona n taekinna bwa n ningai.

Ma I taku bwa e boni wene ngkai inanon ara Kainibaire ao ti na karaua n nikoia nakon angana are e na bon niko raoi Kiribati iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Bukan am titiraki te Tia tei te kaniua n tai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minitita. Ao e koaua bwa are ai bon te kainano ae tabangaki. Ao ngaira ngkai ti a tabekia inanon te Auti aei bwa ai bon aia kanganga ara koraki ae a bon rotaki iai.

Ao e koaua bwa tao e a bon tibwa oti ngkai bwanan Abemama n ana kainano aei, bwa are ai tibwa te moantai ae tao iai te Tia tei ae e aki mena inanon ana rabwata ni babaire te Tautaeka ae te Kabineti.

Ma N na rangi n bubuti bwa ngkana arona bwa tao a na taraia bwa n ningai ae e tabekaki iai te kainano. N na bubuti bwa a na aki taraia bwa ai tibwa aei ngkai ana tai Abemama

ke tao ai tibwa ngkai ae e rotaki iai n te kainano Abemama.

Tao ti te titiraki bwa ti ataia bwa te Tautaeka iai ana kaeka nakon naba kanganga aikai man abamwakoro tabeua n aron ae ti ongora ngkoananoa. Ao iai aia anga tabeua ni buokia tao te naan mwenga are tao a bon rangi n rotaki n te kanganga n aron aei te kaeka are e anganai te Minitita te onobwai.

Ao tao aei bon te mwakuri ae e bubura kaei. Ao tao anne ae tao ngaia ae e na bon tataninga Abemama nakon te tai ae e na bon taraki riaina.

Ma iai moa ngkai anga ni ibuobuoki ae e kona, n aron are tao iai te naan mitin n onea tari nakon te ran ae ngaia ae a tia naba n taekinna bwa a kona n angania abamwakoro ake tabeua ni buoka moa te kanganga aei. Ao riki tao nakeke e a bon aki reke, tao te naan maeka naba aika boou are a bon aki reke iaan te naan waaki ni karikirake n te ran n taai aika nako.

Ti na bubutia te Minitita ngkana e kona naba ni karaoaki naba aei nakoia ara kawa aikai, riki ake a bon rangi n rotaki. Bwa e aoria n ae e reke buokaia ao ngkai riki n taai aikai ngkai e a rangi ni korakora te tarika. Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. I taku bwa a na bon aki kaokoro ara namakin ao ara taratara ibukia ara botannaomata nako. Ngaia are aikanne baike a na wene ngkai bwa te naan iango aika a na kakaeaki nikoaia ao kawaetataia n te aro are e na mountain reke te ibuobuoki nakoia te koraki ake a bon rangi n rotaki n te kanganga inanon te tai, tao moara riki n te tai aio ngkai kanga e a bon karako bwabwakan te karau.

I taku bwa aki raure nako nanora ikanne te Tibiika, a booraoi nanora. I taku bwa ti na kataia ni kakaea te anga ae te kabanea n tamaroa ao te kabanea ni birimwaka nakoia ara botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

RIITIN ABA AKE A TEI MANEABAN KAAWA AO ARO IAON ABAMWAKORO

Hon. Moannata Ientaake: Ko batin rabwa te Tibiika.

Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba aei bwa e na nako n ningai ana Kainibaire are e na bwaka riitin aba ake a tei iai Maneaban kawa ao Aro.* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia tei ma kain abana ae Marakei, kain abara ae Marakei n aia titiraki aio. Ao aio ngkanne ana kaeka aia Tautaeka. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni buoka aio n tian raoi baronga n taina ae e riai.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te maontai te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: I a boni karabwa te Minitita ae moan te karineaki ao tariu ae ti kaai ni mwananga mai Marakei, ao I taku ngai bwa e rau nanoia kain Marakei ngkai a ongo boona ae e na boni karaoaki n te tai are e tauraoi iai. Tao ti ngaia anne ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei ma kain abara are Marakei. Ao N na kauringia kain Marakei bwa te bwai aio are boni kanoan te Moti n nano ao iaoni kawaina ni wakinaki. Ma N na butia kain Marakei bwa a na waekoa n toua tian keni kaeti tian aontano n aia Maneaba ni kawa nako ao mwakoron Aro nako bwa e aonga n roko te kataratara ao n tauraoi imwain te tauraoi. Bwa are ngkana e nako taina, ao te moani bwaka aia bwai kain Marakei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei. E a boni bane buokan te titiraki anne, bwa e bon nanoraoi.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio; Hon. Ioteba Redfern. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Ibukin Botaki ni mwakuri, Karikirake, Koteimatoan Korakora. Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAN TE ONOBWAI NAKON TOILET AKE I TABON TE KATII I BETIO

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao aei ngkanne au titiraki ane nambwana 110. *E kona te Minitita are tabena n ibuobuoki ni karaoan uruaki nakon te toilet are i tabon te Katii i Betio. E korakora kabonganan taian toilet aikai irouia te botannaomata ao ngkana e aki karaoaki te onobwai ao e na bua matan te karikirake ae e bongana ibukia te botannaomata.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao aei ngkanne ana kaeka te Tautaeka nako iai. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon ana tabeka te Tia tei ae karineaki aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tibiika. Ao e koaua e bon rangi ni korakora kainanoan te onobwai nakon te *toilet* aikai te Tibiika ao te Minitita, ngaia ae ti bon tabekia bwa te bubuti ae mangori bwa tera ngke e bon karaoaki tao n te tai naba ae waekoa te onobwai nako iai bwa tokina e na oia beau karikirake aikai ke te karikirake aei ao e nang umunako mani bwaka ao n tokina e nang aki manga reke kabonganakina iroun te botannaomata.

Ngaia kanga bon te bubuti ae mangori nakon te Minitita bwa tera ngke e taraki naba n te tai ae waekoa te onobwai nakon te karikirake aei te Tia Babaire. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, n aron are I kaeka te titiraki ao a tauraoi kain ara Botaki ni mwakuri n nako n noria. A nang bon tibwa bon oki naba man te roki aio ngkoananoa ara koraki.

A tia n tara bwa tera baikana a na aera. Kanga n aron aia ribooti ao kanga iai te uruaki teutana ma te bae e kona n rangi n waekoa ni manga n karaoaki. Ngaia ane a tabeakinna ara koraki ao I taku bwa e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki. Bwa I taku bwa bon anne teuana taben ara Botaki ni mwakuri are e na boni kataia n iangoia bwa a na teimatoa bwaai aika a tia ni kabonganaki ngkai ao ae a tia n tei n te tai aio bwa e na riai n teimatoa ao n tamaroa ao e na aki waekoa n uruaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tibiika. Ao e koaua eng, aei bon teuana naba aia bubuti koraki akana a kamwakuria te kakaitiaki nakon taian *toilet* aikai ao riki Unimwane ma Unaine ake ngaia aika a kakaraoa te onobwai ke te mwakuri nakon kaitiakan toilet aikai.

Ngaia ae I bon tabekia bwa te bubuti nakon te Tautaeka, nakon te Minitita are tabena aei tera ngke e boni kona n noraki riain karaoan te onobwai nakon *toilet* aikai.

Eng, kanga I manga boni kaoka anne te Tia Babaire iaan bukina ae bon nang noraki kainanoan te onobwai nakon toilet aikai *Madam Speaker* irouia te botannaomata ao

riki koraki ake a kakabongana toilet aikai ae tiaki ti kain Betio te Tia Babaire ma koraki ake a mwamwananga aon te bwati. Ngaia naba koraki aikai ae korakora kainanoan naba taabo akekei ke te naan tabo ni kabebete ake mai tabon te katii te Tia Babaire.

Ngaia bon te bubuti nakon te Tautaeka, nakon te Minitita are tabena aei ana ibuobuoki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ni buokan ana titiraki ao I taku ae kanga I a bon tia n anga bwanan te Tautaeka ae e tauraoi ni ibuobuoki nakon aio.

Ao n aron are I taekinna, a tia n oki kain ara Botaki ni mwakuri man te tabo arei ngkoananoa. A tia n nakon tarai baike a na riai n oneaki ao terana a riki. A iri naba ma nake taan kataubo, ake a na kataubooi boon karaoan te bwai aio ao te bwai aio. Raoia naba ngkoananoa, ngaia ae I taku bwa e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki bwa ane a tabenna nake tabeia n ara Botaki ni mwakuri te mwakuri aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita n reitan te ikakaeka iaon aia bubuti koraki akana a kakabongana te toilet te Tia Babaire.

I karabwa ana kaeka n te tai aei ao e koaua ti a bon tabekia riki bwa te bubuti nakon te kainano aei. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Are ti a wene ma te boraraoi anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te titiraki aei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon. Ma ibukina bwa iai ana reta ao ana *medical certificate* are e a kaman wene inanon baiu ao e roko naba ana reta bwa e bubuti bwa e na butia te Tia tei temanna mai Makin ae te Tia Babaire n aia *party* bwa e na tabekia ibukina, Hon. Pinto Katia. Ngaia are te titiraki anne ngkanne e na tabekia ibukin raona n Tia tei are iai aoraki, Hon. Taberannang Timeon mai Tabiteuea Meang ana titiraki ma e na tabekia Hon. Pinto Katia ibukina, te Tia tei mai Makin ae karineaki ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Itoman, mwamwananga ao Kaneweaba; Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

ROTAKIA KAIN TABITEUEA MEANG NI KAMAUNAN KIBAIA ARE TE KAUOUA N TE WIKI

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker.* E kakawaki ngkai ai tibwa bwanan te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao I a wina wina n te tai aio nakoimi kain te Auti ni Maungatabu. N na bon riai bwa N na kamauri ngkami. Moa mairoun te Tibiika, am taani mwakuri. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai ngaira Taan tei ma kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!]

Ao aio ngkanne ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai ae nambwana 130 are e kangai taekana. *A rotaki kain au abamwakoro ni kamaunan kibaia are te kauoua n te wiki. E kona ni manga kaokaki aei n te tai ae e angaraoi?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia tei mai Makin are e karokoa naba bwanan te Tia tei mai Tabiteuea Meang ngkai iai moa aorakina n aron are e taekinaki.

Ao I a kamaurira ni kabane te Tibiika n ikotaki naba ma te Tia tei mai Tabiteuea Meang are tao e aki konamaki n te tai aei e aoraki. Ao ti a butia Uean te maeu bwa e anganna te kamarurungaki ti aonga ni manga kaitiboaki ma ngaia inanon bong rake aika imwaira. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mia Tabiteuea Meang. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te Air Kiribati Ltd n rinanoa te bubuti aio nakon angaraoina.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I a rimoa ni kaitaua te Minitita ae karineaki n aron bwanana ae e rangi n tangiraoi ao ai moara riki n anga bwa ana ibuobuoki nakon te abamwakoro Tabiteuea Meang n iangoa aron kaokakin te kauoua ni kiba nakon te abamwakoro aio te Tia Babaire.

Ao iai bukina te Tia Babaire. Bwa Tabiteuea Meang bon teuana te aba ae rangi n kakawaki ao kanga iai okorona teutana te Tia Babaire, ao N na kabwara bure ngkana arona bwa I atonga bwa are bon iai te Onaoraki teuana kanga aekakin naba Betio ao Tarawa ao Kiritimati. Ao anne ae e rangi ni korakora iai aron tangirakin te kikiba nako iai te Tia Babaire. Ao tao tiaki naba ti anne ibukia aoraki, ma bon iai naba ana Reirei te Tautaeka are e mena iai te Tia Babaire.

Ti ataia ngkai ae e a kan roko ke a moanna ni motirawa Taan reirei, ataein te reirei te Tia Babaire.

Ngaia are ti na bubutia te Minitita ae karineaki ma kain ana Kambwana ae te Air Kiribati bwa tera ngke a kona n nora riain aio inanon te tai ae waetatata te Tia Babaire.

Ngaia are buokan au titiraki te Tia Babaire e kangai. Bwa ao tao nakon n ningai ngkanne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e kakawaki bwa ti na kabwarabwara aio ao I taku bwa e aki boou au kabwarabwara bwa are I boni kabwarabwara naba aio ni boong aika nako ni kaekaki naba aia titiraki tarira ma mwanera inanon te Auti aei.

Ao e koaua n aron ae e ataki ao are bon ti teuana te wanikiba n taai nako, are ngaia are e boni karekea raoi kanga mwararan ana service te Air Kiribati ao ni kauarerekei mwaitin kiiba nakon aba ake a bon tataneiai. Bwa iai ane 2 ke 3 kibana n te wiki.

A bane ni katiteuanaki kibaia inanon teuana te wiki. Ao tiaki naba ti anne, ma a bane naba ni karaoa ana babaire te Air Kiribati are kaako ni kabane. Ngkana ko tine ti 15 am rawawata are bon arauenti ao e aki manga kariaiakaki te excess. Anne ngkanne ti kakoaua anne bwa e riki n taai aika nako, ma ti rangi n kukurei n taekinna bwa inanon te wiki ae nako n te Moanibong ae nako ao e roko ana wanikiba tewana te Air Kiribati are e riiti mai Toromon moa n te tai aei kanga ni katoka moa te kanganga inanon te tai ae e uarereke.

Ao te wanikiba anne e a tia ni karaoa ngkanne kibana naba man te wiki ae e nako, te Kauabong n te wiki aei ao a oki ngkai. E a oki ngkai kiban te Air Kiribati aika a kiba ngkai uowa ana wanikiba te Air Kiribati.

Are tewana e boni kateimatoa ni karaoa moa kibakibana are kibaia abamwakoro are n te bongina are e a tia ni baireaki.

Ao are te kauowa ngkai e kataia ngkai ni karaoi te naan *recovery flight* ke tnaan kiba ake a tataonaki n taai aika nako.

Ao I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki mai Makin are e tei ibukin Tabiteuea Meang. Au kantaninga e bon ongo naba te Tia tei mai Tabiteuea Meang te *recovery flight* are e karaoaki nako Tabiteuea Meang. E karaoaki n te Katenibong n te wiki aei, imwain ngkoananoa.

Ao ara kantaninga inanon te ribooti are I anganaki, ao ai te aekaki ai 10 te bong ke tao iaona ke tao ngkana e kona ni bane n 10 te bong ao e nang bane ngkanne te *recovery flight.*

E nang akea ngkanne a nang bane ni *catch up* nakon kiba ake a

tataonaki. Ao maikanne ngkanne a e nang *normal* te kiba n are imwina.

I taku bwa e mataata au kakaeka te Tia Babaire.

Ao I kakoaua bwa aio te marooro are e aki toki naba n uouotia raona n Tia tei are bon raora ni Minitita, kanga ana *concern* naba Tabiteuea Meang ao aba tabeua ake a irekereke ma kanga kororon ana *service* te Air Kiribati n taai aika nako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable Speaker* ao I rangi n kaitaua riki te Minitita n aron ana kamataata ao ana kabwarabwara te Tia Babaire.

Ao au kantaninga bwa a bonongora kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang mai Tekabwibwi nako Aiwa te Tia Babaire.

E aoria, boni bwanaia riki ni katekeraoiko te Minitita ma te Tautaeka.

Ti ataia e koaua ae e korakora te kanganga, ma ti na kaungako ao ti na katekeraoiko inanon am waaki. Ao ara kantaninga nakoia kain Tabiteuea Meang bwa e nang manga oki kibaia nakon wiiki rake aikai te Tia Babaire.

Ngaia are akea riki buokan te titiraki te Tia Babaire, ma bon ti te kaitau ao te karabwarabwa. Ao tao I a tabekia naba bwa ngkana arona bwa tao iai buren nako au marooro ibukia kain abau ae Tabiteuea Meang. I a tabekia naba n te tai aio bwa te kabwara bure. Ko bati n rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia tei mai Makin/Tabiteuea Meang kanga ko tei moa ngkai uoua moa bwaram.

E raoiroi ko rarabwa n aio. Ao e koaua ti neboa bwanami kain Tabiteuea Meang ao kain Kiribati n ami tataonaki n nano inanon te tai ae e nako.

Ao e kakawaki bwa e a kakawaki teirakeu, a rawa n taku tariu man te Itera Mainiku bwa ti mwaninga taekaia.

I ataia naba bwa e down ami wanikiba are e kibakiba. Iai ara kantaninga bwa ngkana e bon toki bukin kanga te naan kiba ake bane n tataonaki. Ngkana e moanna n okira arona ao ti na kakiba ngkanne tewana nako Kiritimati.

Ao inanon tikuna i Kiritimati, ao e na servena te Aono arei. N rokona i Kiritimati ao e na manga kaokaki ngkanne te *Twin Otta* are i Kiritimati.

Ibukin ongorami e bon kona ni kiba are i Kiritimati te *Y12.* E boni kona ni kiba ma e a katokaki naba kibana

iaan te *safety*. N aron are I aki toki ni kakatuturturua n au marooro bwa e moanibwai te *safety.*

Ngaia are e na oki arei bwa e a due ana *part* tabeua, ngaia are e na oki n nakomai bwa e na karaoaki bwa are iai ara *Y12* akana a wene i Bonriki akana aikoa bongana. A riki bwa kanga ara *spare part*.

Ngaia are e na oki ngkanne ao e na manga karaiaki ao a kona ni kiba ngkanne uowa aikai ao tewana i Kiritimati.

Anne are kanga ara *short term solution* moa, ke kanga ara babaire ae e uarereke inanon karorokoira imwain roko kanga ara kanoa ni mii are imwina are karokoan ara wanikiba aika a mwaiti riki nakon te ririki ae e boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne e a nanoraoi, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina. E na kaeka te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoa Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAKIN AIA SOLAR LIGHT KAIN KURIA INANON MWENGAIA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Aio au titiraki iaon te ota bebwa 86. *Ti karabwa te Tautaeka ibukin karekeakin mwaitin taian maeka ibukin tibwatibwakin te solar light.*

A tia n roko inanon bain te rabwata are tabena mwaitin aia maeka kain abau ae Kuria. I kani bubuti bwa n ningai ae e katautauaki iai reken aia taura kain Kuria inanon mwengaia? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Kuria n ana titiraki. Ao aei ana kaeka te Tautaeka. *E na waaki ana tibwatibwa te Tautaeka ngkana a roko riki taura solar.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Te Tia Babaire ao e rangi n rabwa te Minitita ae karineaki n ana akeka. E mataata te Tia Babaire bwa ti tebo bwa iai ngkai taura inanon bain te *Ministry* ke te Botaki ni mwakuri aei.

N otau ngai te Tia Babaire, e kantaninga rokona ao e a katoai naba abamwakoro ni kabane ke tao tera raoi ae e nanonaki iroun te Minitita n ana kaeka aio taiaoka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, kanga boni ngaia raoi anne.

Are ngkai ae inanon baira e aki raoiroi ao e aki ao e a tangira riki aika a na manga roko.

Ngaia are ngkana aika a nan roko imwina, ao ngkanne e a karaoaki naba te tibwatibwa ngkanne ni katoaki abamwakoro ake a tuai ngkai n reke aia taura. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao au kantaninga bwa e a bon ongora Kuria ao aba ake a tuai reke aia taura te Tia Babaire. e koaua tao a boni kona n tataon nanoia riki teutana te tai.

Ao N na butia te Minitita ae karineaki te Tia Babaire, e kona ni kaingaingai nanora nakon te bong raa ao tao te tai raa ae tao ti na kona iai ni kantaningai reken akanne mai inanon bain te Tautaeka. Ngkana e na kona n ibuobuoki iaon aio te Minitita taiaoka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, I taku bwa n aron ae ngkai ae ti tabe n iangoia. Ane a mwakuri ngkai ara koraki ma Tiaina ni kataia ni kawaekoa n te itera are rokon are imwina.

N na karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki, bwa I aki kona raoi ni kotea te tai are kanga e na roko iai. Ma ara kantaninga bwa ni bon nakon te ririki ae e na roko ao anne te tai are ara kantaninga bwa a na bane n roko bwaai aikai inanon te ririki ae e boou. I aki kona n ataia bwa n ningai n te ririki ae e boou.

Ara katautau n te ririki ae e boou ae te ririki ae e na roko aio, ao a nang roko ngkanne te naan taura. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa e mataata ae e taekinna te Minitita. Ara kantaninga bwa e na tibwaki tao imwain tokin te ririki aio ke ni moan te ririki ae boou.

E aoria te Tia Babaire ngkana arona bwa e aki tibwaki imwain te Auti n tei are e na roko ao tao N na manga moan kaua riki au titiraki aio ni manga kauataoa te bubuti. Ao I karabwa te Minitita n ana kaeka ao ko rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia tei

ae karineaki. I taku bwa e na aera arei, ao I taku bwa e boni kakawaki naba ibukin te ongora. Bwa are ngkai te babaire ane e a wakinaki are kanga a nang kaokoro tibwakin taura ngkai akana a boou, bwa e nang kaokoro te taura ngkana ti nang tibwaia ngkai nakon ae e na roko.

Bwa ti a tia n noori taura ake a roko ngkai n te tai aio ao kanga ti tebo bwa kanga e rangi n bati tera.

N aron ae iai naba ana tangitang te Tia tei mai Makin ae a taku bwa a uruaki ao e aera. Ngaia are ti tebo bwa te bwai ae ti nang karaoia, ti a bita ngkai tein te naan taura. E a tia ni karaoaki te boraraoi ma kain Tiaina. A tia n anganaki te *design* ae e boou are a nang mwakuri nako. E a kaokoro ma te *design* are a tia ni karokoa mai imwaina. Te *design* ae e boou ngkai are e nang katokai Auti, ma e kaokoro naba ma are ana taura Taiwan ao e kaokoro naba ma te taura aika a tia ngkai ni kabonganaki.

E na kaokoro, e na tamaroa riki n aron ara kantaninga bwa e a bon design raoi aio. E bon *design* e boni karaoaki man ara *solar* ikai, te kantaninga. Ao ngkanne kain Tiaina ngkanne a nang mwakuri nakon te kantaninga are ti a tia n angania. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tao e a boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki, Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minititia ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAN AIA ARAUENTI KOMETEN TE LOCAL LAND PLANNING BOARD IAON MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Au titiraki ae nambwana 118 ae e kangai taekana. *E kona te Minititia are tabena ni ibuobuoki ni kawaekoan bwakan aia sitting allowance kain te Komete n te Local Lands planning board iaon Makin ae e a maan n tuai bwaka?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititia am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara; Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei mai Makin n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei n taekinna bwa e a tia au tabo ni mwakuri ni kabwakai aia arauenti kain te Local Land plnning board Committee.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: E rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minititia. Ao e koaua ae te tangitang

aei ke te bubuti aei e a boni maan. E maan n roko inanon bain te *Lands* bwa tao inanon Tun n te ririki aei. Ao kanoan te tangitang aei e a maan riki bwa e moa man Aokati 2019 te *claims* aikai.

Ngaia are e a tiku ni wene ni maan. Tao bon iai bukina. E aoria iai bukina ae e riai kanga ti a katautaua naba bwa bon iai bukina ae e riai.

Ma eng, ti kan bon titirakina te Minitita bwa e koaua ae tao e a bon tibwa nako. Tao n ningai ae e nako iai te DW ke tao terana te anga ni payment ae e kabwakaki iai nako Makin te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. I taku bwa ni kaongoau ao te bwakamwane anne e a tia n nako tao uoua te wiki n nako iaan bukina are e a bon tibwa roko naba baika a kainanoaki man te rabwata aio, kanga aia tiaina ma aia raa imwin aia bowi. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. James Taom: E koaua e rabwa te Minitita n ana kaeka. Eng, e aoria bwa are tao a kaokoro aron kaongoakira. Ngai kaongoakiu ao e a rangi n kaman roko bwaai ake a kainanoaki inanon bain te *Lands,* tao inanon Tun n te ririki aei. Ao tao e kakawaki e rabwa bwa e a tia ni bwaka te mwane.

Ao ti na bubuti bwa tera ngke e aki kona ni manga reke te aekaki ni kanganga aei nakon taai aika na roko.

Bwa ti kakoaua bwa te kanganga iai naba 2016, ao tao are imwaina riki 2017 ao tao are imwaina riki.

Ngaia are ti na bon bubuti naba bwa e na aki rangi n taraki ngkana arona bwa iai te kantaninga are tao e mena irouia kain te *Lands*, ke tao te *Director* n te *Lands* bwa e na kona n taraia bwa *Local Lands Planning board* are i Makin tao e na kaokoro arona ma ae i Tarawa, *TUC* ao *BTC.* I taku bwa e kairua ngkanne te aekaki n taratara anne. Are bon ti tebo aroia *Boards* aikai.

Ngaia are babaire nakoia a na bon riai naba n ti tebo. Ao au kantaninga bwa te naan *allowance* man *TUC* ao *BTC* a boni bwaka n taia. Ke tao ngkana e aki tao ti teutana rimwia.

Ma are i Makin, e a noraki bwa ti tebo bwa kanga e kakatukaki. E katukaki n aki rangi n tatabeakinaki tao ibukina are aonnaba ke e kangara. Ma n aron ae I a tia ni kabwarabwara, ti tebo aroia.

Ti kakaitau bwa e reke nakon Makin aei ao ti nora aron te ibuobuoki ae e rangi n abwabwaki iai nakoia kain Makin, n aron babairean raoi aron

maekanakin ke tao kabonganakin abaia riki ngkai bon te aba ae e uarereke.

Ao ti na boni kaungaia naba aba ake tabeua ngkana a boni kona naba n ira nako te aeka ni waaki aio, bwa ti nora tamaroana.

Ao ti na butia te *Lands* bwa e na teimatoa ni ibuobuoki ni kateimatoa ana ibuobuoki, ao riki iaon taian bwakamwane aikai.

Bwa are baikai ana mwane te Kauntira ae e na kabonganai ni kabwakai aia arauenti kain te *board* aei. Ao n te mwaiti ae I anganaki aei $5,000 tabun.

Nanona te mwaiti aei e rangi n mwaiti e rangi n bubura naba iroun te Kauntira ao e rangi n kainanoa naba ana mwane te Kauntira.

Ngaia are ti na bon bubutia te Minitita. E kona ni karaoiroa riki tao te babaire n te aro bwa e na uarereke riki te kanganga ae e riki n aron aei. Ao tao teuana te ibuobuoki iai terana ngke e boni kona ni katukaki.

Tao ngkana iai te *DW* ae e a boni kona naba ni katukaki inanon bain te Kauntira bwa e na kona n tauraoi n te tai naba are e kainanoaki iai kanga n aron aikanne.

Kanga bon ti te ibuobuoki anne ao ngkana tao iai angabuaka, e aoria bwa ti a manga bon ongora. Ao tao a taiaoka ni manga kakaea riki angana ae e na angaraoi mai irouia.

Kanga bon ti au mena anne, terana ngke e kona n ibuobuoki riki te Minitita ma ana koraki n taraia bwa e na aki manga oki n riki te kanganga aei ae e na rangi n wene nako ni maan arona aei te Tia Babaire, I a bubuti ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Te kaeka aika a kaweneaki imatau ikai, bwa e a kaman tia n tekateka ikekei te *DW* ibukin te ririki aio n te mwaiti ae $2,000 tabun.

Are nanona bwa ti kantaninga bwa e na bon riai n akea te kanganga.

Te bwai ae e riai naba ni mataata bwa e na bon riai n ti 4 aia bowi kain te Rabwata aio n te ririki.

Ma ngkana tao a manga bon karakaraka ngkanne, ai manga bon te kanganga teuana. Ma bon te bae a tia n tuangaki te boraraoi bwa ti 4 aia bowi n te ririki.

Ao ngng I tuai ata are aron ae ikai ao are i Makin te *Local Land Planning Board* Ao ti riai ni kaitaua moa te aba ae Makin bwa ai tibwa ngaia te moan aba i tinaniku Tarawa ae e a reke ana rabwata aio mai ibuakoia aban Kiribati.

Ti karabwaia kain Makin bwa iai nanoia ni kani katamaroa abaia nakon taai aika na roko.

Ngkanne ibukin bwaai ake a tangiraki ake a na riai moa n roko inanon bain te *Lands* ao imwina a tibwa kanakoaki.

Tao ti a manga noori aikai ngkana e taku te Tia tei bwa a tia ni bane n roko baika tangiraki ao ti a manga rinanona.

Ma e a reke naba au tai ikai te Tia Babaire ngkana ko kariaia, bwa N nang buta moa kabaean roroau are I kabaea n te tai arei bwa ngaia a bane n tuai n roko baike a tangiraki n te tai arei nakon ara *Lands.* Ma tao I a kani manga kanakoa kabaeau arei nakoia Taan tei aikai bwa a na manga mena irouia bwa aonga ni waekoa ni karokoi baike a tangiraki ibukin te tai arei.

Ma e rabwa bwa te DW e a tia n tekateka ikekei ibukin te ririki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa riki ana kaeka te Minitita.

E koaua tao ti buokan te titiraki ngkanne n aron are e taekinna te Minitita bwa e a tia ni kanakoa tao 2 te wiki n nako te bwakamwane.

I ti kan titirakina te Minitita bwa iraua te amount are e kanakoaki. E a boni itiaki raoi ngkanne te mwaiti are e *outstanding* ke tao are e tuai bwaka n taai aika nako ke a manga karaua n tibwatibwaia teutana moa ke e kangara. Ma bon ti te bubuti ni kan ongora e aoria n are ataia naba. Ke tao a bon tia n ataia ma kanga bon ti ibukin kan ongorau ke tao antai riki nake a kan ongora mai iaon Makin ibukin te itera aei.

E koaua ti butimwaea are e taekinna te Minitita ibukin tao kabaean roroana. Ma ti aki ara kantaninga bwa e na aera, eng ti a rawa ni bure mai karawa ngkana e mena.

Ma kanga tao e manga bon kaokoro naba kaongoakira n te tai aei. Ma e aoria bwa I a kataia ni manga okiria riki au koraki i Makin bwa tao ni boni kakoaua raoi bwa a bon tuai roko mwin baike a kainanoaki ao kam anganganira ami titiraki ae e tuai tabwanin raoi are ti na aki riai n tabekia moa ikai.

Ngaia ae ti na bon bubuti ngkana e koaua aei ao ti na butia nake tabeia iaon Makin te Kiraka, ao antai riki bwa a na riai n aki moantai n anganga aia titiraki nakoira aika a tuai raoi tabwanin raoi n ae tao ti na tabekia ikai ao e na reke te aekaki ni kakaeka ae arona aio.

Ma e rabwa te Minitita ao ti a kantaninga nakon are ko kona n ibuobuoki iai. Ma ti ngkana e kona

n reke te *amount* moa arei bwa I bubutiko ao ai bon kabanean naba au titiraki anne bwa e a boni bane ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa te Tia tei temanna mai Makin ni buokan ana titiraki. Ao kanga e tuai reke irou ke akea irou ngkai te mwaiti ae e a tibwa nako. Ma I a reitaki ma ngaia ao I a manga reitaki ma ngaia.

Aio bwain te ririki ae e nako 2019, e uarereke aio. E tuai reke are e a tibwa nako ngkai. N na karekea ao I angan te Tia tei ae karineaki.

Irarikin anne ao I kan reitia ma te koaua naba are ngkana e koaua bwa a bon tia ni bane n roko baike a tangiraki ikai ma e bae mai irouia taani mwakuri ikai ao e aki riai bwa ti na kakaeka naba ngaira n aekan kakaeka aekakin aikai.

Ngaia ae ti na butai ara taani mwakuri bwa a na boni karaoa raoi tera.

N na manga karaoa au ukeuke imwin aio ma au taani mwakuri. Ma imwin aio ao ana titiraki naba are mai imwaina bwa ngkana e koaua bwa bon iai inanon baia ma a kaekaira n aekakin aikai ke anganai au kaeka n aron aio ao iai te bwai ae N na karaoia nakoia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ngkai e a boni bane buokana ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei aekai temanna mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN TANGKE NI KARAU AO KABUBURAN KABWA NI KARAU IAON ABA

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao ai bon au kabanea n titiraki aio n te bong aio. Ao I a bon anga riki au kamauri nakoia kain Marakei ni kabane mai Temotu, Raweai, Tekarakan, ni kangai nako Bainuna, Norauea, Tekuanga, Antai ao ai bon Rawannawi. Kam na bane riki ni mauri ni ikotaki ma Taan tei. Kam na bane ni mauri riki.

E koaua ao ae kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni karekei riki taian tangke ni karau ao ni kabuburai riki kabwa ni karau iaon aba n aron are e a tia ngkoa ni wakinaki kateakia man taian project tabeua ao ake a tia naba n roko iaon Marakei.* Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Marakei n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nako iai. *Te Tibiika, e tiku ana bubuti Marakei inanon bain au Botaki ni mwakuri ibukin kakaean angan buokan te tabeka aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua are e a tiku ngkai te bubuti ke ana bubuti Marakei inanon bain ana Botaki ni mwakuri.

Ao tao n ningai te tai are e na kona ni buoka iai au tabeka aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei riki ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ma n aron are kanga n aekakin naba are bon au kaeka mai imwaina are tao nakon te ririki ae na roko. Ao ngkanne ngkana e a roko ni kabane te mwane ibukin ara onobwai are e na mwanenaki n te ririki ae e na roko, ao ngkanne n aron are I bon taekinna naba e nang taraki ngkanne te naan kainano ao te naan raa ibukin abamwakoro ni kabane.

Bwa ngkana arona bwa ti kona ni mwaneni n teuana te tai, ti nang mwaneni. Ma ngkana arona bwa ti aki, ti na kanakoa are te moan ao te kauoua n aekakin anne.

Ngaia are N na karaua nanon te Tia tei ae karineaki bwa e mwannanoaki ana tabeka ao e na katukaki bwa e na rin ibuakon te naan kainano ane a na taraki nakon n ningai.

N aron are I taekinna, e bane te Auti aio ao ti na rinanon ni kabane ngkanne te naan kainano mai iaon abamwakoro ni kabane. Ti na taraia bwa e a bon rangi n rotaki riki iai n aron are I taekinna.

Ngaia are Marakei naba ngaia naba teuana mai ibuakon taabo ake ti na taraia ni kauabaea ma aba riki ao taabo riki ake a kainano iai. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a karabwa te Minitita ni kaekan au titiraki ao I a kakoaua are tao e a noria inanon te ririki ae boou ngkana arona bwa e tia te naan raa.

I a karabwa riki te Minitita naba n ana kaeka are kanga e na waekoa n reitaki naba ma ara koraki ibukin riki taian tangke bwa iraua tangke ake ti na kainanoia.

Ao tao mai ikanne te Tia Babaire ao I a tabeka au taeka ni karabwarabwa ao nakoia naba kain abau are i Marakei a bati naba n rabwa. Ti ngaia.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia tei ae karineaki te Tibiika ni buokan ana titiraki. Ao e koaua, eng ao tao e na bon uringaki naba are tao bon inanon naba te ririki ae na roko ao iai naba ngkanne te karikirake are e rangi n bubura riki are e nang roko are kanoan te Moti n nano naba are te naan tangke n ran are e nang bane n tibwaki naba nako aonnaba.

Ao I taku bwa boni Marakei naba teuana naba are e na tibwaki naba. I taku bwa e na iai te naan ibuobuoki aikana a na kona n noraki inanon taai rake aikai are kanga ibukin kanoan te Moti n nano are e nang karaoaki te naan kai n nako tinaniku ao a na karekeaki tangke ibukia auti ni kabane iaon Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne bwa e a nanoraoi ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton, Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Tua; Hon. Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia tei.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Tibiika. I kona n ti point of order te Tibiika.

Tibiika: Ao kanakoa

Hon. Bakaia Kiabo: I ti kan kaeta raoi atongan aran au kauoua n ara. Bakaia Kiabo tiaki Kiaabo.

Tibiika: Ko rabwa I a kaetia n are imwina. E nakoim am titiraki.

BUOKAIA KAIN KIRITIMATI IBUKIN KAREKEAN AIA BONG NI BUNG NGKAI E KORAKORA KAINANOAKINA

Hon. Bakaia Kiabo: E koaua imwain ae I kanakoa au titiraki ane nambwana 158. Ao I a kukurei n tabeka bwanan riki te kamauri are I a reitai riki ma kain abau ae Kiritimati ao Kanton nakoim te Tibiika, ara Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai ngaira Taan tei ni kabane ao kain Kiribati ake kam ongora. Kam na bane ni mauri!

E koaua ao a e kangai au titiraki anne. *E kona te Minitita are tabena ni karekea buokaia kain Kiritimati ake akea aia bong ni bong ngkai e korakora kainanoakina?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua imwain ae I kanakoa au kaeka ao I a kan reiti bwana ni kamauri ake tia ni mwemwe mai irouia raou n Tia tei. Ao I a kamauriko riki *Madam Speaker. Am Officials* ao ai boni ngaira ni kabane n te Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aio ao n

reitaki ma kain Kiribati ake a ongora. Kam na bane ni mauri!

I kukurei n taekinna bwa e na karaoaki nanon te bubuti aei n te tai ae waekoa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rangi n rabwa bwanan te Minitita ibukin kaekan te titiraki aei, ao I taku bwa ane a bon ongo kain Kiritimati ao kanga tarakin te titiraki aio ti tebo ma e nang kibaraki n te tai ae waekoa.

Ao e koaua I kani buoka te titiraki te Tibiika ae ko karineaki ao aikai buokan au titiraki aio. Ao e riki tabekan te titiraki aio ngkai e kakoauaki bwa iai kanoakin taian bomwa irouia kaara ao te ririki are 18 nako 59 ake aki mwakuri. Ao e korakora naba iaon Kiritimati kainanoakina ao iai naba kanganga, bwa ti kakoaua bwa Kiritimati a mwaiti kain Kiribati aikana a maeka iaona.

Ao I taku bwa aia bon ni bung n tabetai kanga e rawata aron te mangaongao bwa mai Makin nako Arorae ao e rawata akana a tekateka iaon Kiritimati.

Ao ngaia anne te kanganga ae e korakora naba te mwaiti n aomata ae akea aia bong ni bung ao e mwaiti naba te roko ni kan karekeaki te ibuobuoki iaona.

Ma te kanganga naba ae e riki iaon Kiritimati e aonga n ae e ataia naba te Minitita ao I taku bwa e boni kakoaua te Minitita. Akea ngkai ara Tia moti iaon Kiritimati, ao akean ara Taan moti aio ao e a maan te tai aio au katautau iai bwa e a bon reke te ririki tabun.

Kabanean te tia moti raora ni kibamai ngkoa n te ririki ae nako n Tun. Ao e a bon tiku naba Kiritimati n akea ana Tia moti ni karokoa te tai aio.

Ao anne tao bon taben te Tia moti ae e ngaia ae e na kona ni kawaekoa riki karekeakin te bong ni bung. I taku bwa anne buokan te titiraki nakon te Minitita ae karineaki ngkana e kona ni kawaekoa ni karekei ara Taan moti. Bwa I taku bwa ara Taan moti te naan Sngle Magistrate, ao ti a ti ani karekea buokara nako Tabuaeran ao kain Tabuaran ma Teraina a kamanenaia ake 3 aia Taan moti ao ngaira Kiritimati ti kaokoro ma ngaia. Ngaia are anne ti aki kona n reke buokara mai Kiritimati, mai Tabuaeran ao Teraina. Ibukia aia Taan moti.

Ngaia ngkana e nora riaina aio te Minitita ngkana e kona ni buoka naba te titiraki aio ngkana e kona ni kawaekoaki ni karekeaki aia Taan moti kain Kiritimati bwa tera raoi te kanganga ngkai e a tiku ni maan n akea aia Taan moti ae e riaon te ririki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei temanna mai Kiritimati ae karineaki n aron buokan ana titiraki.

Ao e koaua ti karautaeka n aron te mwarara n aron te mwakuri ke ara mwakuri are n ara tabo ni mwakuri are tabena aio, ma e na riai ni mataata bwa te tabeaianga aio e a bon tia n roko n ara aobiti n aron are e tabetabekia naba temanna te Tia tei ao bon te Minitita naba ibukin te Aono n Raina.

Eng ao e kangai te kabwarabwara iaon *Madam Speaker.* Bwa te bwai ae e riki, Taan moti ao ana aobitia te *Court* i Kiritimati a mena rabwataia ngkai i Tarawa ibukin kaeakin te *training* ke te kataneiai ae 1 te ririki manna iaon te *diploma in justice.*

Te kantaninga ngkanne bwa e na kawaraki ke e a bon tia ni kawaraki Kiritimati irouia kain te *Court* ni moan te ririki aio tao ni Beberuare ke Maati ma are te kanganga e kauiaki ma baen te mwamwananga. Ao iai ngkanne ane a tiku, a bae i Biti man te tai arei ni karokoa ngkai ngaia are e aki koro nanon tibwangaia are a nako ni karaoa te katuea ao tera iaon anne. Riki katueakin tao te *Justice of Peace* ake a na kona n ibuobuoki ibukin karaoakin te naan bong ni bung, karinakin te naan bong ni bung tabeua n aron are e mwaneweaki.

Iai naba tarakina n aron are e mwaneweaki. E koaua iai Taan moti akana tao mai Tabuaeran ao Teraina. Ngkoa a na kamwanganaki nako Kiritimati bwa a na karaoa naba te katuea ibukia te naan JP. Ma n te tai aio tao e koaua iai kanga tabeua ni manga rekereke ma tao ni bon aia mwakuri ao n rekereke tao te mwamwananga n te tai aio ngkai e kakoauaki bwa iai angabuakan te mwamwananga.

Ma te tabeaianga ao te titiraki n aron are e mwemwe n te tai aio, e na tobwaki ao e na kibaraki n te tai ae waekoa. Ao te kantaninga bwa tao imwain banen te ririki aio ao e na riai n roko aia Tia moti ao tao e na reke naba aia Justice of Peace ibukin Kiritimati ngkana e ibuobuoki n anne te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa naba bwanan te Minitita ae e taku bwa e koaua anne ae e bon rangi n kainanoaki ana itera te kabowi iaon Kiritimati. Ao I taku bwa tia bubutia riki te Minitita ngkana e kona ni waekoa. Are iai te naan kaibuke akana a nang waerake, baoia ataei ke terana kaibuke akana a nang tauraoi ngkana e kona ni moantai ni katokaia ara Taan moti n te tai ae waekoa. Kanga ti buokan te titiraki ao tao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa anne *Madam Speaker.* Ti kakoaua are iai kawain kaibuke akana a tei ni waerake. Iai naba ngkoa tarakina kanga iai ana iango te Tautaeka bwa e na kakibaia ana koraki ake a kainanoaki, taani mwakuri nako Kiritimati n taai aika nako ma tao kanga iaan kanganga tabeua ao e aki bwai nanon aio. Ao e koaua e a tia ni bae ana kai n tekateka te aobitia te Court ibukin aio, ma are iaan kanganga tabeua ao e aki bwai te mwananga aio.

Ma e na taraki bwa te moanibwai te kainano aio riki ibukin biriakinakin bebwa ibukin ake a kainanoaki ibukin bwakamwane.

E kakoauaki bwa anne ngkai teuana te waaki ae kanga e a manga rangi n korakora kainanoakina ibukin bwakamwane akana a waaki ngkai. Ao e rabwa ti na tara aio *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Ai bon akea buokan titiraki te Tia tei bwa e a rau nanona n ana titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon ao n aron are e a tia n riki I manga kaokia naba nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, Hon. Pinto Katia. Ao e na kaekaki te titiraki anne iroun te Minitita ibukin Mwamwananga ao Kaneweaba ae Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN ARON TE REITAKI RINANON TE INTENETE MA TE MOBILE IAON TABITEUEA MEANG

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable speaker a*o aio ngkanne te titiraki are e toka n te ota bebwa n te ingabong aio are e kangai taekana. *E kona te Tautaeka ni katamaroa te aro n reitaki rinanon te intenete ma te mobile iaon Tabiteuea Meang taiaoka te Tia Babaire?* Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are e uotia ae Tia tei mai Makin. *E tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon katamaroa te reitaki n te intenete ma te mobile iaon Tabiteuea Meang.* Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Tia tei buokan te titiraki.

Hon. Pinto Katia; Ko rabwa *Honourable Speaker ao* I rangi n kaitaua riki te Minitita ae karineaki n aron ana kakaeka ao I taku bwa a bon ongora kain Tabiteuea Meang n te tai aio te Tia Babaire.

Kanga te mobile teuana te bwai ae e rangi n kakawaki bwa e na rangi n ibuobuoki nakon kanga te reitaki.

Ao ti ataia bwa n taai aikai te aomata e a tangiria bwa e nang bon reitaki iaan ana auti te Tia Babaire. Ni boin te rongorongo te Tia Babaire ao kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, bon te aba ae e rangi n ananau te Tia Babaire. Ngaia are kain Tekabwibwi ngkana a na taetae ke tao a tangiraki bwa tao a na reitaki ma aia koraki iaon Tarawa ke iaa te Tia Babaire. Ao e na bae n roko te marooro ke tao te taeka teuana tao mai irouia kain Eita ke tao mai irouia riki kain Utiroa, bwa a na nako n tuangia bwa a na katauraoia bwa ngaia aia tai n reitaki ngkanne bwa a kona ngkanne n reitaki ma kanga aekakin aikai te Tia Babaire.

Ngaia are N na butia te Minitita bwa are kanga e a tangiraki riki ngkai te reitaki ae e tawe. Ao ti bon ataia bwa are Tabiteuea Meang bon teuana naba te tabo ae e rangi n kakawaki bwa are te Onaoraki ae iai ao te reirei naba.

Ao bon te kamimi bwa ngkana ko mena n te Onaoraki ao e kuri kanganga ae e na reke iroum te reitaki. Ngaia te bwai ae ko na karaoia ko na otinako, tao ko na nako n tei i tanrake ao e a tibwa kona ngkanne n reke aron te reitaki iaon te tarebon te Tia Babaire ke te *mobile.*

Ngaia are N na butia te Minitita ae karineaki bwa tera ngke e nora riaina bwa e kona ni katei riki taua, tao teuana riki tao nako Meang ao tao n nako Maiaki riki tao teuana riki te Tia Babaire aonga n ae a boni kona n reke te reitaki ae e tamaroa iaon Tabiteuea Meang te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti boraoi n iango ma are e taekinna te Tia tei are te reitaki iaon te tarebon ke te intenete, ai boni ngaia ngkai kanga te bwai ae kanga ai kanoan te roro aio ibukin te anga n reitaki.

E a tiku te *wireless*, e a tiku te bwai n taetae iaon tao HF/VF ao ngkai ae ti a roko kanga n te roro aio bwa ai te internet. Are e koaua are bon oin te kantaninga bwa ko mena man auti ao ko a tataona naba am tarebon.

Ti rangi ni boraoi n iango ma aio te Tia Babaire. Ao e koaua te aba ae Tabiteuea Meang, ti kakoaua bwa bon te aba ae e rangi ni abwabwaki. Ao n aron te karikirake are kanga ana moan karikirake raoi te Tautaeka n te moantai, bon karokoan moa te rabakau ae 2G. Are kanga e 2G bon ti te tarebon e aki intenete, akea te *data* bon ti te intenete. Ao aba aikai ake a moan karokoaki n aba aika Tabiteuea Meang, Abemama ao

Onotoa. Ao imwina ngkanne e a waaki ngkanne kanga ana karikirake imwina te *World Bank* are e a mwaneni iraua n aba n te Itera Maiaki ao iaara riki n nikotaki ma are e boni karokoia te *Voda phone* i Makin ao aba aika e kaan ma Tarawa ni ikotaki ma te *Ocean Link* n aba akana mai Meang.

E a manga taonaki ma te *2nd phase* te kauoua ni mwakoro, are karokoan tera ae e waaki ngkai. Ibukin ongoram te Tibiika ao e waaki ngkai te Tautaeka ibukin te ka-2 n *phase* are karokoan moa te 3G iaon Kiribati ni kabane.

N aron are I taekinna mai imwaina, ngkai karokoan moa te 3G Kuria, Aranuka, ao Tabuaeran Teraina. Ao Banaba are aongkoa e anganaki te *WFi* are iaona ni kawaina ni wakinaki karaoana iaon Banaba.

Ngaia are aio kanga ana waaki moa te Tautaeka ae e na karaoia. E na karoko moa iaon aba ni kabane.

Ao ngkanne aongkoa te *3rd phase,* tao N na karautaeka nakon te Tia tei bwa aio ngkanne kanoan ara babaire te kateniua ni *phase.* Ti na waakinna ngkanne 2022 are katamaroa ngkanne te *coverage* iaon aba aika a tuai koro ke e rangi n *weak* te *signal* iai.

Are aio ngkanne bon teuana mai ibuakona Tabiteuea Meang. Ngkai ti kakoaua ao ti reitaki ke ti boraoi n iango te Tia tei, bwa Tabiteuea Meang ti 45%*coverage.*

Nanona angin aba ake a tionako ke kaawa akana a tionako ma te naan taua, e kanganga reken te *coverage* aio.

Ma aio ngkana ngkana arona bwa iai te bitaki inanon te babaire n taai aika na roko bwa tao e kona ni manga karinraeaki, aikai kanoan te maeu. E kona ngkanne tao e aki rimwi riki bwa ao e a manga kerake riki.

Ma ti karautaeka ao ti reitaki ni boraoi n iango ma kain Tabiteuea Meang ibukin noran te kainano aei.

Ti na keiaki ni kabane ara konaa ao ti bon anga naba bwanau nakoia kain te Voda phone. Bwa are ti kakaitau bwa kain te *Voda phone* ake a boni karaoa te *upgrade* n oin aia kabanemwane man te *2G* nakon *3G* n aron aba ake I taekin are Abemama, Tabiteuea Meang, ao Onotoa. Bon ana kabanemwane te *Voda-phone* are e karaoia.

Ma ngkanne karokoan ngkanne te *coverage* tao ni kawa ke tao manga katean riki ana antenna, anne ngkanne tao ti na butia te voda phone ngkana e kona ni moantai n nora te kanganga n abamwakoro aika ti taekinna ikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I rangi n kaitaua te Minitita ae karineaki n aron ana kamataata ao ana kabwarabwara.

Ao tao N na bubutia riki te Minitita ma te Tautaeka bwa are ngaia e a tei ngkai bwa kanga aongkoa n 2022 are kanga te katamaroa ngkanne ibukin karokoan te reitaki riki ae e tamaroa ni karokoaki riki ni kananaua te Tia Babaire.

Ti ataia ae kanga aikai are e a bon angania ngkoa taan te naan *operators* ke tao boni kambwana ake a wakini itera aikai.

N na bon buti te Minitita ae karineaki, bwa are ngkana bon iai ana karabaraba te Tautaeka inanon te tai aio, N na butia bwa tera ngke e kona ni bon kibara ngkanne karaoakin taua aikai bwa e aonga n ae e kona ni bon roko te reitaki nakoia kain Tabiteuea Meang te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua. N aron ae I taekinna ti a kataia n reitaki ma te *Voda phone* ao ti reitaki naba ma ara tabo ni mwakuri. Ngkana arona bwa iai tao te naan *saving* n taabo tabeua ao ti kona ni kamanena ibukin aba ake ti taekin aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngkai e a bon nanoraoi te titiraki aei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki mani Botaki ni mwakuri ibukin Tua; Hon. Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN WAKINAN TE KABOWI IAON BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *Ai 6 tabun te namwakaina ngkai ao e tuai waaki te kabowi iaon Banaba. N na butia te Tautaeka aio bwa e na waaki nakon n ningai te kabowi iaon Banaba?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Banaba n aron tabekan te titiraki. Ao I kukurei n taekinna bwa e na waaki te kabowi n te tai are e roko iai te *Court clerk* iaon Banaba n rabanen te *December*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na butia te Minitita ae karineaki, bwa e kona ni kabwarabwara nakon te Auti aio ao tao moara riki nakoia kain ara abamwakoro bwa tera bukin kanga iremwen rokon te Kiraka iaon ara abamwakoro ae Banaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tibiika. Ao te kanganga bwa tiaki te kanganga ma aia *Court clerk* kain te abamwakoro ae Banaba, iai te kataneiai are e iria kanga e rekereke naba ma te kataneiai are I taekinna mai imwaina ni kaekan ae e nako. Ao anne are e a boni bane n iria angina *Court clerks* ake iaon abamwakoro.

Ao n aron are I taekinna, te kataneiai aio bon iaon te *diploma of justice USP.*

Te bwai ae e riki ngkanne e na bane aia taneiai aio n te wiki a e na roko, kabanean aia bebwa n exam ao a kanakoaki naba nako Banaba. Tera te kabanea n angaraoi ni bao are e na angaraoi ao a kanakoaki naba nako ikekei.

E koaua n taai aika a nako ao e kakoauaki te *Presiding Magistrate* e tataneiai ni karaoa taben te *Court clerk*. Ngkana akea te *Court clerk* aio ao e taneiai te aba iai iaon ara abamwakoro ni kabane. Ma te bwai ae e riki, e motirawa te *Presiing Magistrate* n taai aika a nako ao iai ngkanne ane e onea mwina.

Ma tao iai tarakina bwa ibukin katamaroakin riki tao bon waakin te kabowi ao e boni kainanoaki ngkanne ae kanga bon te *Court clerk* ae e na bon tekateka irarikin te *Presiding Magistrate* are e boou iaan are kanga e boni boou tibwangana aio ma a na kaai n ibuobuoki n aron e aoria n ae e tibwatibwaki raoi te tibwanga n aron are e na waaki iai te kabowi. E rabwa ngkana e kaeka.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao N na kaitaua te Minitita n aron ana kabwarabwara ae e mataata nakoira ao tao moara riki bon n tao nakoia kain Banaba.

Ao e koaua n te tai naba aio ao irarikin tao iremwen wakinakin te kabowi iaon Banaba ibukin roko te *Clerk,* ao e kakoauaki naba bwa e aki kona ni waaki naba te kabowi iaon Banaba ibukin taningakin naba kanga aongkoa kanga te katuea iroun te Tia moti are e na onemwi.

Ao tera ngke e kona n nora naba te itera naba anne. Bwa tera ngke a kona ni waekoa kibaraki n nako Banaba ni katuea te Tia moti are e na manga onomwi.

Ao tao irarikin anne I kani butia naba te Minitita ae karineaki bwa e kakawaki ngke e mwanewea teuare te Tia moti are kanga e a tia ni motirawa, bwa a bon tabeka aia bubuti ana Utu bwa are e koaua ao iai tao mwane tabeua ae e irekereke ma tao te kabwaka mwane tao nakoia Taan moti are a tia n *serve* ara mwakoro. Bwa tera ngke a *note* naba nakon ana aobiti bwa tera ngke a kona ni waekoa ni karokoa naba tao nikiran mwne ake a irekereke ma te tia kairiri n te

kabowi n reitaki ma Taan moti ake tao iai aia tinetine ni mwane ae e mena inanon bain am aobiti.

Ko a taiaoka naba kanga tera ngke ko kona ni kibara naba te itera anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga:E rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua ibukin katueakia Taan moti ao e koaua, ti a tara aio. Ao n aron are ti kaeka iai, ti na kona n taraia inanon tao te namwakaina ae e boou n aron are e a raonaki naba ma rokon aia *Court clerk* ni banen ana kataneiai.

N rekereke ngkanne ma te Mataniwi n Tia moti ane tao e motirawa, tao n rekereke ma tera. Tao iai nako nikiran te naan bwaka mwane ke tao te naan raa n rekereke ma tibwangana aio. Ao I taku bwa a boni kakauongo kain ara aobiti, a na kona n tara aio n reitaki naba ma bon nikiran ke tao te naan tinetine n aia bwaka mwane nakoia Taan Moti ni kabane iaon Banaba ao bon iaon Kiribati ni kabane. Ti a taraia bwa a bane ni kaitiaki n taina ae e riai. E rarabwa ngkana e kaeka anne te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ai bono bwanau ni kakaitau nakon te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka ae e a tia ni kawenea. Ao e koaua tao ti a kakantaninga ngkanne aron kanga kibaran taian kantaninga aikai. Ko rabwa ao are ieta.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua e na tera riki kaboan te karabwarabwa, ma are te raoi naba ao ti a reita naba te kakamauri ni katekeraoi nakoia ara Taan Moti iaon Kiribati ao bon riki iaon abau ae Tabiteuea Meang n aron karaoan tibwangaia n te tai aei. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Teraina ae Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN TEWANA TE KAIBUKE AE ANA BWAIBWAI IAI KAIN TE AONO NI MAINIKU

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker,* ao ti boni kauataoi naba kamauri n reitaki ma au abamwakoro ae Teraina nakoim te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma Minitita ao ngaira ni kabane Taan tei ao taan ongora ao

kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e rabwa *Madam Speaker* ao e kangai taekan au titiraki ae 154 nambwana. *E kona te Tautaeka n nora riain ao n ibuobuoki ni karekean tewana te kaibuke are ana bwaibwai ao ni kabutia ara Kauntira aika Teraina, Tabuaeran ao Kiritimati bwa e aonga ni kauarerekea ke ni boni katoka tataren kaako ma te bwaa ao onrake auti ni ben n aron ae ti mena inanona ngkai.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Teraina. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa bon iai ana kataratara au Botaki ni mwakuri rinanon ana kambwana ae KNSL ni karekea tewana te Landing craft ae uaraoi ibukin te Aono n Raina.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi n kaitaua te Minitita n ana kaeka ae e rangi n tangiraoi. Ma I taku bwa nanon te titiraki aei te *Madam Speaker* ao kain te Auti n tei aika kam karineaki. Ngkana kam bon nora raoi te titiraki ao e kangai; ae a na bwaibwai iai Kauntira aika teniua ke abamwakoro aika teniua aika Teraina, Tabuaeran ao Kiritimati.

Ao e rabwa ana kaeka te Minitita n aron ae e kabwarabwara ikai bwa iai rinanon ana kambwana ae *KNSL* Tera ngke e kona n nora nanon aei te Minitita bwa e rangi n korakora nanoia ara Kauntira aika teniua.

Ao inanon mwananga n nakomai te Tibiika imwain tokara ni baora are ti toka iai are ti roko iai ngkai, ao ti karabwarabwa bwa e reke ara tai bwa ti kairaki ni bowin ara Kauntira aika uoua aika Tabuaeran ao Teraina rinanon te *KOIL* are e a kakaeaia ana tia mwakuri iaon abamwakoro aikai.

Ao anne bon aia iango ara Kauntira aikai are a uotia naba n tabekia nakoira bwa ti na bubutia te Tautaeka ngkana e kona n ibuobuoki iai.

Tiaki te iango ae e boou te iango aio te Tia Babaire ao te Tautaeka, bwa bon man moan nakon LC Butiraoi ao e a noraki te kainano ao iai mwia teuana are a taku bwa e a koro nanona ngke e a roko LC Linnix. Ma are tao n aron ae ti ataia are e bon ana bwai te Tautaeka ao e na bon riai n tauaki taekana irou n te kambwana ni kaibuke.

Ngaia are ti na bubutia te Minitita, e kona n nora aio ni karekea ana ibuobuoki n aron ae e a tia n noraki ngkai bwa ai bon ti ara abamwakoro

aika teniua aikai ae kanga bon akea aia kaibuke.

E rangi ni kainanoaki te kaibuke iroura, ao n aron ae e mwaneweia te Minitita n ana kaeka. Kanga te *Landing craft* ae uaraoi. Ao bon anne ae e kainanoaki ngkanne n ara abamwakoro, bwa te kaako i Kiritimati e rangi n tamaroa ngkai arona bwa e aki kona n tare.

Ma te kaako i Tabuaeran ao Teraina, e aki toki n tare ibukin akean karokoan ke baon karokoan kaako ma te bwaa n ara abamwakoro aikai.

Ngkana e reke ae bon oin ara kaibuke ae a na bwaibwai iai ara Kauntira aika teniua (3), ao I taku bwa e na rangi n ibuobuoki te Tibiika bwa are e a bon kona n tiku irarikira ao e na kona n noori kainano n te tai teuana ma teuana are e nang aki taninga are 3 ke 4 namwakaina ao e roko te kaibuke mai Tarawa. Ao ngaira ake ti mena n abami, ngaira ake kam katikuira n abami ake a raroa nako akekei tao e a kona n reke riki buokara ngkana kam a manga buokira ni karekea ara kaibuke ae ti na bon taua taekana ao ni kabutia n noran ara kainano n te bong teuana ma teuana.

Ngaia are te bubuti nakon te Minitita riki ao te Tautaeka, e kona n nora nanon te bubuti aio are te kaibuke ae e bon tau buburana ae ti na bon bwaibwai iai ao a na kabutia ara abamwakoro aika teniua n te Aono n Raina. E rabwa. Ao anne buokan te it te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Teraina ni boutokan ana titiraki.

Ao e koaua kanga I bon nomara naba ni kaeka aio n te moantai bwa are tao e koaua e kikitea te MIA. Bwa are ngkai aia bubuti Kauntira ao I taku bwa bon te *MIA* are e na boni kona n *respond* nakon aio. Ma tao ibukina bwa e rekereke ma te kaibuke ngaia are tao ti a kaeka man ana itera au kambwana are *KNSL*. Ma e koaua tao bon riai n ataki iroura Taan tei bwa are boni kawain te naan bubuti ni Kauntira, a na bon rinanon aia Kauntira bwa tera aia *prioity project* anne. Tao a kona ni karaoa aia joint paper ngaia ake teniua, are tao e otinako moa te Minitita n te *MIA*.

Ma I taku bwa aikai kanoan te *process* iaon te naan bubuti man te naan Kauntira. E kanga am *priority* te Kauntira, tao a kona ni booti bwanaia nakai ni karaoia bwa aia moan karikirake ao angan te MIA bwa e a mwakuria kawaina ngkanne nakon are imwina.

Ngkana arona bwa e rangi n nanonaki te titiraki nakon ae a na bwaibwai Kauntira aika teniua iai.

Ao n aron au kaeka ngai, n aron are kanga bon te kainano te kaibuke.

Ao n aron are I kabwarabwara mai imwaina, iai ni moan te ririki aio kanga ni moan rokou naba n au *Ministry* ao e uotarake ana bebwa te *KNSL* ao e kaoti ana *Way forward* ao ana *stragetic plan* ibukin katokan te kanganga n te mwamwananga i tari iaon Kiribati ngkai ti kakoaua bwa bon tuai rangi n tau naba mwaitin ara kaibuke.

Ao mai ibuakon akanne ao ana *plan* ibukin tewana ana kaibuke are e na beibeti i Kiritimati n aron are tao te kainano are e kantaningaki, e na mena i Kiritimati.

Ao ngkanne ni moan te namwakaina aio ke tao banen te namwakaina ae e nako ao I a kaumaka te *board* bwa e na kawaerakea ana bebwa iaona, bwa ti nang kawaerakea nakon te *DCC* bwa e na rinanoaki ara karikirake ibukin te kaibuke aei.

Ao tao mai imwin aio ti na manga uotiarake nakon te Kabineti ibukin kakaean mwanena.

Aio ngkai ae e mena iaon ara taibora ngkai mwakuriana. Ao iai naba te kantaninga iroun te *KNSL* bwa tiaki aio tokin ana karikirake. Iai naba ana karikirake tewana ibukin ae tao e na onea mwin Matangare are e na kona n uota te konteina mai Tarawa nako Kiritimati. Are aio bon reitan naba te kanganga are karokoan te kaako i Mainiku.

Ao ngkanne tao te kaibuke ngkanne are e tiku i Kiritimati e na kona ngkanne n tobwai kainanoia kain aba aikai.

E aoria ma tao e nga are e tauraoi moa. E tauraoi man ara *Ministry* man te *KNSL* ke tao e tauraoi moa rinanon ami Kauntira bwa kam na bwaibwai n ami kaibuke ane tewana. Are anne kawaina ngkanne, tiaki nakon au tabo ni mwakuri bwa e rinanon te MIA ke te Botaki are e tabe ma Kauntira iaon aba ibukin kakaean naba mwnenakin naba ami karikirake are kam na bwaibwai ngkami teniua ni Kauntira.

Au kantaninga n tokin te tai ao e nga are e reke moa ao I taku bwa e na mountain n reke buokaia tarira ma mwanera ake a tionako n te Aono.

Ao ko aki raraoma te Tia tei bwa are boni ngai naba kanga utumi n te Aono are i Mainiku. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa kaekan te titiraki *Madam Speaker.*

Ao e koaua ae eng I taku bwa ara bubuti aio ti aki te bwai ae e aera, I taku bwa e na bon rangi n ibuobuoki naba nakon te kambwana ni kaibuke bwa e nang uarereke riki

kakawaran ao riki ara abamwakoro ae Teraina are kam bon rangi ni mamakua.

Ao tao e nang reke riki te ibuobuoki bwa e a kakangai nako Kiritimati ao kam a ririkoia naba mai Kiritimati. Ti a butia te Minitita ao te Tautaeka, bwa are e eti ae tao iai ana bebwa ni karikirake ae e iangoia ao tao e nang moantai iai n reke ana kaibuke. Ti a kabaea bwa ti a kaibukenna. Ao a ti karaoaki naba bebwa.

Ti a butia te Tautaeka bwa e kona n nora riain anne ngkana tao ti a kabaiti ara bebwa ni karaoia ao ti a kaboa mairoum tao n te boo ae e uarereke. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua. E na aki tabe ikanne n aron are I taekinna. Ma N na butia naba nakai bwa are iai tabeia ma aia Kauntira aika teniua. Ao e koaua bwa te kanganga aio e bon aki naba toki n tabetabekia tao ami Tia tei are bon te Minitita man te Aono n Raina. Kanoan naba ara mronron ni mamaroro n taainako ibukin karekean naba te kainano.

Ti kakoaua, ti kakoaua bwa anne kainanomi ae e okioki ao kanga e a moanna n taobara te kanganga are e tatare te kaako i Kiritimati bwa are e teimatoa kawain te kaibuke nako Kiritimati, manga te kanganga ngkanne karokoaia iaon Tabuaeran ma Teraina ao tao Kanton.

Ao e koaua ti anganingkami bwa kam na mwakuria anne ao ngaira ti na mwakuria aio man ara *Ministry.*

Ao tao antai ae e na ataia, antai are e reke moa. Ti a noria ngkanne bwa tao e mena ao e reke moa ami kaibuke man ami mwane ao tao ti a manga bubuti ngkami bwa kam na manga anganira ao ti a manga kaibukenna ao ti a kamwakuria. E rabwa te Tia Babaire.

I taku bwa oin te kantaninga ti na kaai ni waaki rake ibukin tobwan te kantaninga ao te kainano anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa, eng ti bon teimatoa ni bubuti nakon te Tautaeka ao ni kabaea te Tautaeka bwa ngkana e reke rimoa ana kaibuke ao e a nanoangaia ara Kauntira aikai.

Ti rangi ni kan raa. Tao e na reke naba bwa te ibuobuoki nakon ara Kauntira aika teniua ibukin tao ngkana e na reke te karekemwane. E na reke naba bwa buokaia ara Kauntira.

Ngaia are ti a katikua n aio ao e rabwa te Minitita. Ti rangi n kukurei n ana kaeka iaon ara kainano. Ao e rabwa te Minitita n ana kaeka ao ti a boni kakabaea n aron ae I a tia ni bubuti ibukia ara Kauntira aika

teniua te Tia Babaire. E rabwa te Minititа ao e rabwa te Tautaeka.

Tibiika: Te Minititа am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei riki. Ao e koaua ti a kakai ni waaki rake nakon aio. Tao e koaua, au kantaninga bwa e na reke moa are man ara itera.

Kanga I boni katuka te onimaki nakoia au taani mwakuri bwa ti na kabaitia aio ngkai ti noria bwa te *need* bwa tiaki te *want.*

Aio ngkai ti nang ewekia bwa ai te need ibukin kainanoia ara botannaomata.

Ao antai ae e na ataia ao a kaai naba n otinako ara wanikiba ao ara kaibuke riki.

Ngaia are aikai kanoan te waaki rake, ao ti a kakai n iraorao ma Taan tei bwa tao e otinako ao e a kanga ngkanne manga aron te bwaibwai. Ai manga bon te bwai teuana anne ma ti a karaua n rinanona n reken taina ngkana arona bwa e abwabwaki te maeu ao a koro bukin bwaai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are ai bon te kabanea naba n titiraki iaon ara ota bebwa n te ingabong aei. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna ibukin Kiritimati ao Kanton; Hon. Bakaia Kiabo. Ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki; Hon. Tarakabu Tofinga ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Tua. E nakoim te Tia tei.

KARAKAN AIA KAUNTIRA KAIN TABWAKEA 1 & 2 IAON KIRITIMATI NAKON UOMAN

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa *Madam Speaker. Ao* imwain are I kanakoa au titiraki ae nambwana 159 ao I a manga boni kauataoa riki bwanan te kamauri, bwanaia kain Kiritimati ao Kanton nakoimi ni moa mairoun te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minititа ni kabane ao ai Taan tei ao ai kain Kiribati ni kabane ao taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki anne. *N na butia te Minititа are tabena Kauntira n abamwakoro ngkana e kona n nora riain karakan ara Kauntira iaon Kiritimati man ara ward aika Tabwakea 1 ao Tabwakea 2 nakon uoman iaan noran keraken aia botannaomata ao ai aki taun ae ti temanna te Kauntira.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minititа am kaeka.Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* i kukurei n taekinna taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e koaua Madam Speaker ao ti a buoka te titiraki.

Ti kakoaua bwa ara kawa na ra ward ae Tabwakea 1 ao Tabwakea 2. E kakoauaki te kawa ae Tabwakea iaon Kiritimati bwa te kawa ae e rangi n bubura kaei. Ao e a tia naba ni bwenabwenaki n 3 mwakorona ke 3 ana wards. Ao ti kakoaua bwa Tabwakea 1 ao Tabwakea 2 te kabanea ni bubura, e a riaon 1,000 aia botannaomata n te naan ward aika uoua aikai.

Ngaia are ti a boni kauataoa ao ni kawenea riki bwa te bubuti nakon te Minitita ae karineaki ma ana tabo ni mwakuri bwa ngkana e kona n nora riaina aio. Ao ti a bubuti bwa nakon n ningai kanga aia kataratara bwa e na kona ni karekeaki te ibuobuoki ibukin karekean uoman ara Kauntira iaon ara *ward* aika uoua aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton.

Ao e koaua n aron are I mwaneweia n au kaeka n taai aika nako n rekereke naba ma te titiraki aio ao te bubuti e na riai n roko man te Kauntira. Ao te bubuti aio kanga e boni boou ao kanga e a manga tibwa roko ngkanne. E reke rongorongona iroura n te tai aio ma ti na taraia.

Tarakina ngkanne e na taraki ma kanoan te Kainibaire ibukin karekeakia Kauntira n aron ae e bwainaki ngkai, ao iai te naan Kainibaire ibukin te naan *Urban councils* ao iai naba ibukin te naan *Rural Councils.*

Ngaia are ngkai e a roko te bubuti aio ao ti na manga reitaki ao n iraorao ma te Kauntira n Kiritimati iaon aio ibukin rinanoan te bubuti n aron ae e mwemwe aio Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita. Ao e koaua ane a boni kakauongo kain Kiritimati ao riki mwakoro aika uoua aikai. E koaua tao ti a reitaki naba ma te Kauntira n aron kawaina ane e taekinna te Minitita.

Ao tao ti aio ao ai boni kabanean buokan te titiraki, ao ti kaitau riki ni bwanan te Minitita ae tangiraoi nakon kaekan ana titiraki ke ana kainano Kiritimati ao Kanton n te tai aio te Tia Babaire.

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua *Madam Speaker* ao ti a mwakuria aio, ao ti a kukurei n iraorao ma ana

Kauntira te Tia tei ae karineaki ibukin rinanoan te bubuti aio.

Ao e koaua I a kani kabanea te marooro ma te katekeraoi nakoia ara Kauntira ao riki ara Meia aika a boou iaon Kiribati n aia waaki ae a waaki inanona ngkai ibukin ara botannaomata. Ao te kamauri ao te katekeraoi riki ae e onoti nakoia ara Kauntira ao ara Meia ae e boou iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ti a bon roko n tokin ara titiraki ibukin te ingabong aei ao iai ara bwai ane imwina. Ao N na kaokia nakon te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea bwa te tai ngkai ai 12.13pm. Ngkana ko taku bwa e nakoraoi te tai anne ao e nakoim naba. Ko tauraoi ni waaki te Tia tei. Ao taningaia bwa ti na kanakoa. Tekateka moa bwa N na ti taetae teutana. Ti a nakon ara bwai are imwina.

RED CROSS BILL 2020 (1st Redaing) (Withdrawn)

Tibiika: Ao te moan Biira are ti na kanakoa n te bong aei, e na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea ao te Biira ibukin te Red Cross 2020 warekana te moantai. Ao e nakoim te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Taoaba Kaiea:" Eng, I tauraoi.

Te Tibiika ko rabwa ngkai ko anganai au tai. Ao e koaua I ataia ae e uarereke te tai.

Ma tao imwain ae N na kanakoa au marooro. Ao ngkai te moan tai n taetae n te ingabong aio ao I a boni kamauriko moa te Tibiika ae ko karineaki. Ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita ni kabane. Taan tei ao taan ongora ao boni kain Kiribati ni kabane ni moara riki nakoia kain abau ae Tarawa Teinainano. Bon te bwana moa ni kamauri nakoimi ni kabane. Kam n bane moa ni mauri!

Te Tibiika, I kan teirake bwa N na buta te Biira aio. I kani bubuti butan au Biira aio ma kanga te nanokawaki. Ma e raoiroi bwa I boni kukurei naba iai.

I kani bubuti butan au Biira aio are ana bon ana Biira te *Red Cross* ngkai iai rekerekena ma te *money motion.*

Tao aio e koaua ae e aki rangi n teretere raoi n te *Rules of Procedure* ma e bon rangi n teretere raoi n te *Constitution.* Are aio ngkanne e nang bon riai n okira te Tautaeka ma te Minitita are tabena bwa e na bon riai n tabeka te Biira aio.

Te Tibiika, bon iai tabeaiangau n aron katokan ara Biira ngaira *Private members,* ngkai e riki bwa e a tibwa kuneaki tao n te tai aei ae ngaia e boni *money motion.*

Ao n aron ae ko ataia ao e mwaiti te ingainga n nano irouia kain te *Red Cross* ibukin tabekan te Biira aio ao ai uana naba ma te katauraoi irouia kain te Kiribati Red Cross Society ibukin ingaingan nanoia ma aia katauraoi ma ngaia, ni ikotaki naba ma ngaia te Tia tei mai Tarawa Teinainano ibukin tabekan te Biira aio inanon te Auti aio.

Ngaia e ngae n anne tao n aron ae ko bon ataia, ae I boni uneakina naba n te tai ae nako inanon te Auti n tei ibukin ae e na katokaki ngaia are e bon ingainga nanora nako iai.

Ma e ngae n anne ao I taku bwa tao aio bon taben naba am aobiti ni kaman taraia raoi bwa e na kanga aron rekereken Tua aikai te Tia Babaire, bwa e aonga ngkanne ni kaman ataki ao tao e aki katokaki iaon te *notice paper* ao e aki naba katokaki iaon te ota bebwa te Tia Babaire.

Ao boni bwanau ae mangori kanga ni karautaeka nakoia te Botaki teuana ae e rangi n kakawaki naba ae te Kiribati Red Cross ngkai e aki nako moa aia kaoti n te tai aei.

Ma te kantaninga ae e abwabwaki ngkai e a tiku inanon bain te Tautaeka ao anne ngkanne are e na okiria bwa e a riki bwa kanoan ana waan inanon manga te Auti ae imwaira aio te Tia Babaire.

Ao man au taeka tabeua akanne te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Tarawa Teinainano are ko a tauraoi ni buta am Biira n te tai aei, ma bon iai tabeaiangan te Kai n tekateka ngkai ko butia iaan te kantaninga are ko taku bwa e *money motion.*

Ao irou ti a tia ni karaua n rinanon am Biira, bwa I taku bwa inanon naba te *Workshop* are e karaoaki te *Consultation* ma Taan tei bwa I bon tabeaianga iai. Bwa ngkana ko na bukinna bwa te aobiti ae e a tia n aki karaoa tabena, bwa e a tian taraia bwa e ngae ngke *te money motion* ke te *money bill* ma ti boni katoka naba.

Ao ngkanne anne kanga I bon tangiria bwa N na kabwarabwara ara itera bwa e aoria n ae e mataata naba aron otara man te aobiti ao boni mai iroumi naba.

Ngke ti taraia ao iai kibun Tua aika uoua; i) e irekereke ma te naan fees te naan charges are aongkoa anne e irekereke ma te botannaomata. Kanga akea rekerekena ma tera. Te karekemwane/ kabanemwane are ko nanonna anne are kanga ngke ti taraia ao e aki *inflate* ana kabanemwane te Tautaeka ma e bon ti rekereke ma te bwakamwane irouia te koraki ake a na tiatinaki.

Ti karaua n tara te Tua anne bwa ngke I noria naba ao I tabeaianga iai ao I boni marooro iai ma au *Legal Counsel.*

Are te *section* are teuana, I taku bwa akea rekerekena ngkanne ma te money motion bwa e bon turuturu iai bwa e aki rekereke ma te Tua n aron are ko taekinna.

Ngaia anne bukina ae ti boni katoka iai bwa bon ti uoua te *section* ae irekereke ma te mwane. Ao anne kabwaranaoana iroura.

Ma ngkai ko tauraoi ni butia tao ibukin am tabeaianga akanne ao te aobiti e na tauraoi naba ni butimwaea aron butakin ke aron manga taonakin moa am Biira aei, bwa e aoria ni kananoraoaki nakon te tai ae na roko ao e na boni kaea nnena are ko taku bwa e na bon tabekia te Minitita are bon tabena. Ao I butimwaeia n aron teina anne.

Ma anne bon ti au kabwarabwara man ana itera te aobiti.

Ngkai e a tia ni buta ana Biira te Tia tei ae karineaki ibukina ke e a tia ni kabwarabwarai, e aoria n rokoraoi n nnena ao e tabekia te Minitita. Ao ti a nakon ngkanne ara Biira are imwina. Ma I ataia bwa e a boni kaan boo ara tai, ai bon ti 10 te miniti ao e a boo ke tao ai ti 11 te miniti.

Ma ngkana e taku te Tia tei bwa e tauraoi ni waaki ao N na ongora moa iroum te Tia tei. Ko tauraoi ni waaki bwa ti kona ni manga reitia imwina ngkana ti oki.

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rarabwa Tibiika, tao ti a motirawa bwa ti a kanoai moa birotora ao ti marurung ao ti a manga nakomai ni moan angia. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai ti a bon tauraoi nakon ara katawanou. I a kamotirawa moa ara Auti n tei. Kam bati n rabwa ibukin ami titiraki ao ami kakaeka kain te Tautaeka, Taan tei ni kabane ma ami titiraki ao ami ikakaeka Taan tei ao ti a manga kaitiboaki ikai te aoa 2.00pm n te bwakantai. Ti a motirawa moa ibukin te katawanou.

KATAWANOU

Tibiika: Imwain ae ti nakon ara bwai are imwina, ao iai ngkoa kanga te tabeaianga ibukin te rawerawe are e *point of order* iai te Beretitenti ngke ingabong ao I tangiria ngkoa bwa N na ti kaitiakia ngkai bwa e aoria n ae e mataata aron te bwai ae e riki.

I kakoaua ao I karautaeka bwa n aron are e taekinna te Beretitenti ao iai tabeaianga ibukin te miniti are e okirikaki ngke e na tabeka ngkoa ana Biira iaon te *Leadership Code* ao tao e kakaea ana *information* n okirikaki nakon ara *hansard minute*.

Ao I boni karautaeka bwa anne tao kanoan te ririki are e nako 2019, ao I bukin ngkai I kakaea rongorongona ao e bon aki raoiroi te *reception* n te tai anne ao bon akea aia anga ara koraki ni kona n raweia ke n

transcribe kanoan te marooro n te tai anne.

Ao anne ngkanne kanga te kanganga ae e riki inanon 2019. N te ririki aei ao a kataia n mwakuri ngkai ara koraki. E ngae ngke bon iai ara kanganga n ara bwai n rawerawe bwa e a bon riaon ara konaa bwa ai bon 10 tabun ririkia. E a boni kan koro 20 ririkia ni kabonganaki, ma ara IT e a boni keiaki naba ni kakaea te anga bwa e na bon aki reke te kanganga ngkana arona bwa e aki reke te bwana n te *BPA,* ma ngaira e na bon iai ara *record* ibon iroura n te FTR n te aro bwa e na kona ni manga rairaki nakon tera ke n *transcribe*.

Ngaia are I boni karautaeka n te itera anne nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Te kauoua ngkanne ni kaineti ma ana rawerawe te *BPA* ao I kakoaua bwa e bon down. E bon toki te rawerawe inanon 2 nakon 3 te miniti, are ngaia e karika aki nakon bwanan te Kauoman ni Beretitenti ngke e kanakoa ana kataumwane. Ma akea te kanganga n aron are I taekinna, bon iai ara record. Ti a tia ngkanne, ti na iraorao ma te BPA bwa e na kona ni manga replay ke e na manga kona ni kanakoa bwanan te Kauoman ni Beretitenti ni manga te rerio n aron are e kakaraoia ngkai ngkana e toki te tai ao e manga boni kona ni kanakoa kanoan te Auti.

Ngkanne ti a reitaki ma te Kanakobwana.

Te kateniua, I kani kabwara bure nakoia kain te Kanakobwana n aron are I katanoata n te moantai. Are ibukina ngkoa I kunea imwina bwa ngaia e aki bane kanoan ara Auti.

Ao anne tiaki ana kanganga te Kanakobwana e aoria n ongo te CEO ma kain ana tabo ni mwakuri bwa bon te kanganga man ara tabo, bwa are ara *system* ikai e ti kona n rawea kanoan teuana te bong. Ngkana e a riaon te 12.00pm n te nukanibong ao e a tangira ngkanne 2 te bong.

Ao te kanganga ngkanne mai ikai bwa e ti kanakoa kanoan te bong are ngkai, ara *IT* ao e a mwaninga are e reitinako nakon te bong are imwina. Bwa ara Auti n tei ngke e a bwara ai mwin 12.00pm ke nakon 1.00pm n te tai anne. Kanga anne te kanganga ae e riki.

Ngaia are I kabwara bure naba nakoia kain te *BPA.* E bon teimatoa n nanako ara raa, ma ngkana iai ara kanganga bwa ti bon ataia bwa iai te bwai ae e aki nako ao ti a bon reitaki naba nakoira. Aki tiatinira. Ngkana a na *replay* te bwana are e a tia ni *miss out* n te tai are e *live* iai ao ngaia a kona ni kanakoa ngkanne imwina.

Kanga bon ti anne te kamataata ao au kantaninga bwa e na bon akea te kanganga ae e na kona n reke n aron

ami miniti ma bwaai ake kam kainanoi inanon te tai aei ni karokoa te tai are e a roko iai ara raa, e a kabouaki ara *system* bwa ti a tia ni mwakuria ngkai ma te *UNDP.*

Ngke arona bwa akea te *covid-19 ao* e a tia n roko ana tia rabakau te *UNDP* are e tauraoi ni mwanena katamaroan ara bwai n taetae aikai ni kabane ma bwaai ni kabane ake a irekereke ma rawean ao tauan mwin ara bowi aei. Ti anne ana katanoata te Taibora.

Ao I a nakon ara bwai are imwina.

Te Beretitenti tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa. Teuana bon te kaitau ibukin te kabwarabwara, ti taku bwa e a mataata .

2) are a riki bwa ti a kunei inanon ara kakae. Tera ngke aki rereke aei, bwa ngkana tao bon kabwakan te system ke tera. Tera ngke ti moantai n ataia naba ngaira Taan tei nakon are ti a onimaki bwa e na ibuobuoki te kakae, te ibuobuoki nakon karababan tao ke kanakoraoan am marooro e aki. Bwa are ti a kakae ao ti a tuangaki ae ngaia anne. Ao tera ngkana e aki ririki aei tao riki tao nakoia ami taani mwakuri bwa are atai kanganga ao a riai ni waekoa ni kaongongo bwa are ti aonga naba n ataia. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara ae ko karineaki, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti rangi n karautaeka ngkana ti teimatoa ni bubuti taekan te boki ni kataumwane bwa are ti a kantaninga bwa a taku bwa e a tia ma tao e a mangaongao n te tabo teuana.

Ma iai riki ara bubuti ae ti na bubutia te Tautaeka te Tia Babaire. Bwa ibukin naba katauraoakira bwa are e mwanewea te Kauoman ni Beretitenti taekan te *Rerf draw donw rules*. Ane kanga ngaia ngkai ane e a kamanenaki ma ti na bubuti ngkana e kona n reke n tibwatibwaki katoton te *Rules* aei nakoira ngaira Taan tei. Ao tao te kabanea n ribooti n te *RERF* ane e kabongana naba te Kauoman ni Beretitenti n ana marooro. Bwa e rangi n kakawaki bwa e aoria n are ti tebo ara fact ke rongorongo ae ti na marooro iaona. Tao ti ngaia anne ao e rarabwa.

Tibiika: E raoiroi te Kauoman iai am kan ibuobuoki iaon an budget book ke tao n aron are taekinna are e bubuti iai te Leader n te Kaitara. I a kaokia moa nakoim I a bubutiko.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa. Tao te moanibwai moa tao N na ti kaeta are ngke ingabong arei bwa tao ngaia te baere e kabutaki ngke ingabong, I taku ngai bwa e a tia ni

kabutaki te boki ma ngaia tao bon ti nakoira ngaira kain te Kabineti ibukin ara *comment* imwain ae e *roll out* te *full publication*.

Ma *definitely* e na bon roko imwain tokin te bong aei. I taku bwa ai irabwi ngkai ane e buti ngaia ane e *improves* ngkai te *printing.*

Ngaia are I karautaeka n arei bwa I taku bwa ngke e roko iroura ao I taku bwa ngaia anne ae e bane n tibwatibwaki.

Ngaia I bon anganaki moa ti ibukin au *comment* imwain ae e aera. Ngaia anne.

Te kauoua ngkanne ibukin taian bubuti are ibukin te naan *information* akekei. I taku bwa te bwai ae e riai ni mataata te Tibiika, bwa are tao *information* ake a kainanoia kain te Kaitara ma Kamanoan Kiribati *Party.* A bon *ready available they close* a public document aika a kona n reke irouia n ara ribooti ake ti a tia n angania n taian Kataumwane aika a nako, taian *Rerf board* aika a tia ni karaoaki *including* taian *website.* Nakon ara *website* ao ana *website* te *Fisheries* ao e na reke bwaai aikai.

Ngaia ae I taku bwa a na kona ni karaoi aia research, ma are I taku bwa bon anne te bae e na riai ni karaoia. Ngaia ae I taku bwa baika a na boni kona ni karaoia

Ao are iaon te *Rerf Policy.* Anne are irou ngai te baere I kabwarabwara arei more than enough ae e bon rangi n raa. I taku bwa bon akea riki te bae a kainanoia irarikin arei bwa ti a tia ni kabwarabwara te Rule ae aekakina aei.

Irarikina are bon ana *policy te Executive* anne. *It a internal policy* ma I taku bwa te bae I taekinna aei I tia ni kabwarabwara.

Ma ngkana arona bwa e aki mataata irouia, I taku bwa *that more than sufficient* bwa a na kona n taetae mai iaona. Ti ngkana a taku bwa e aera, ti kona ni manga kabwarabwara riki.

Ma I taku bwa a nang nora tera, bwa te *Cabinet paper* te bwai aei n aekakin ae ti aki kona n tibwatibwa te *contract* nakoia ke taian agreement aika ti mena. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ao tera am *point of order* riki, iai te bwai ae ko kan kamataata riki te Tia tei.

<u>Hon. Tessie Eria Lambourne</u>: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ma I taku bwa e aki kona, e nang kanganga ae ti na kabotauai te *rules* ibukin kabonganan te botannaomata ma te *contract.* Bwa are bon te *contract* bon te bai ae e *private*.

Ma ae ti maroroakinna taekan te *rules* are a tia n tataekinna ikai, ao ti kantaninga te bebwa. Akea, ti aki

roko n te kunea n am *website* te *Rules*. Ao ngkana arona bwa iai, tao nnena ae ti aki kona n noria.

Ma tera te kanganga ngkana ko tibwatibwa anne te Tautaeka, bwa te bwai ae e na riai n ataia Kiribati. Bwa aei taekan ana mwane Kiribati ao aei taekan kabonganan ana mwane Kiribati ae butane.

Ao anne tera te kanganga iai bwa ko na aki kona n tibwatibwaia nakoira ngaira Taan tei ae tabera bwa ti na tararua kaubwain Kiribati bwa ti na ata aron kabonganana iroum ngkoe te Tautaeka.

Ao anne I taku bwa ti aki nora te kanganga ibukin tibwatibwakina, ti ngkana tao iai bwaai ae kam aki tangiria bwa ti na ataia ngaira Taan tei. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, tao e na riai ni mataata iroun te Leader iroun te kaitara, bwa akea te bae e karabaki.
Bwa ngkana ti angania te *cabinet paper* ae ti angania arei, te baere I taekinna boni ngaia ake a riki te bae e na raka iaona te bae ti na angania iaon arei. Ngaia *there's no need* bwa ti na angania te bwai ae e a boni bane aron kabwarabwarana. Bwa te baere I kabwarabwara arei, boni ngaia are e contain te cabinet paper. Tera riki ngkanne ae e na tangiraki.

Ngaia ae I taku bwa e aki necessary Madam Speaker bwa are ao ngkana tao e koaua bwa ti na angania, ke a nako ni print n te *hansard*. Bwa I aki ti taekina ngkai ke ngkoananoa, ma I taekina naba n te Auti are e nako ao tao n te Auti naba are mai imwaina.

Ke print out te naan *hansard* ao a na noria ao boni ngaia anne. Bwa te bae ae N na anganna akea ae e raka iaon arei boni ngaia raoi anne.

Ngaia are akea te bae e karabaki, bwa tera ae ti nang karaba ngkai ti bon takaruaia nakon Kiribati aron butakin te mwane. Iai te Tua bwa e na aki raka iaon ke ti ngkana iai te raka iaon 5%, anne ngkanne.

Ao e kangara n reke ae 5% ibukin *population growth* ibukin *rate of inflation* ae bwarabwara ngkana a tara te hansard n Auti aika nako ao ngkoananoa, I taku bwa e bwanin raoi rongorongon te bwai anne.

Ao ngaia te Leader n te Kaitara, e kantaninga te regulation ke tao te Biira ke tao tera. *It's a cabinet paper* ae taekinaki n te mena anne, ao tera are I taekinna arei. *Is an essence of a thing of the full substance.*

Ngaia ae I taku bwa te bae e na anganaki kanga e aki necessary ao e na bon raa. Akea te *value added* ngkana ti anganna bwa te bae I kabwarabwara, boni ngaia raoi are e na taekinna te *Cabinet paper* ae e na tangira anne. E rabwa.

Tibiika: Ao tao N na kanako a riki nakoim te kabanea n tai bwa e aoria n ae a bane naba kanoan ara ota bebwa n te bong aei. Ao uotiko te Tia tei.

Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara, I taku bwa te bwai ae kam uneakinna ikai. Kam boni manga boni boraraoi iaona i tinanikun ni kakaea angaraoina ma baikara ao e bon tauraoi te miniti n taainako ngkana iai te bwai ae kam kainanoia ibukin kani manga kakaean riki marooro ake a tia n taekinaki ni boong aika nako ao e tauraoi au aobiti n ibuobuoki iai. Bwa kam aoria ni manga kona n tabeki ami titiraki tao bon i tinanikun te marooro ao te iraorao.

Ao tao ti nang nakon ara Biira are imwina. Te Biira ibukin *Harvesting of coconut from State Lands 2020.* E nakoim te Tia tei mai Tabuaeran temanna ae karineaki; Mr. Tekiau Aretateta bwa ko a tabeka am Biira anne. E nakoim.

THE HARVESTING OF COCONUT FROM STATE LANDS BILL 2020 (1st Reading)

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika. Ao bon te bwana ni kamauri n raoiroi te bwakantai nakoia ni kabane ake ti a bane ni mena inanon te Maneaba n te tai aio. Ni moa mairoum Tibiika, te Beretitenti ma ana Kauoman ma ana Minitita, Taan tei ao kain Kiribati ake a ongora n te tai aio, ao ai moara riki kain abau ae Tabuaeran are ngaia aia Biira aio are a kabeabeanai bwa N na uotia n te tai aei. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika ao Taan tei, oin te Tua ae kimototo aio bon ti babairean taekan anakin been man aban nako te Tautaeka bwa a na tirokoaki ake a tia ni bwaka i aon tano. Ni bon ti rekereke riki ma been ake a rikoaki man aban te Tautaeka ake a mena i buakonikai ake aki maekaki.

E teretere bwa te Biira aio te bwai ae e rangi n uarereke taekana n aron ae kabwarabwara ae kanga ti aron te ben.

E kakoauaki te ben bwa ngaia ngkai ai kaubwain abara ae Kiribati, ai te koora mai tabona nako tabona.

Tabuaeran te aba teuana ae e mena n te Aono ni Mainiku ae e mena n aban te Tautaeka.

Tao ti 20% ae abanna kain Tabuaeran are a tia n anganganaki mairoun te Tautaeka, 1 te eka n te utu teuana, ao 80% aban te Tautaeka.

Ao tao N na reita au marooro ni kabwaranakoa bukin anganakiu te Biira aio bwa n na tabekia n te Auti aei irouia kain au abamwakoro. Ao e aonga n teretere iroumi taan karao Tua. E aonga n teretere aron uotakin te Biira bwa e tamaroa ke e aki..

N taai aika nako ao e a tia ni wene raoi ara Aono ae Mainiku Tabuaran ni kawakinan te ben bwa e rangi n kawakinaki. E moa kawakinana mai irouia Unimwane.

Unimwane boni ngaia aika a boutoka kawakinan te ben bwa e na aki kamraraki. N reitaki ma te Kauntira ao kain Tabuaeran ni kabane.

E a karaoa ana Tua te Botaki ni Unimwane ae e kangai; are reke n aneka te ben ao e na uotaki nakon te kabowi.

Ti kaitau bwa iai *cases* aika a tia n uotaki n taai ake a nako irouia ara bureitiman ao a kabureaki aomata aikai ao a kabwaka te mwane.

A boni mwananga n taian kawa ni karaoa te *awareness* ara Unimwane, ibukin tararuan raoi te ben bwa e na bongana ao e na *rotate* aron kabonganana are e na anaki ni katoa bong ao e na reke aia ben ake anaia ngkai. E na manga reke naba n ingabong, ao a na reke naba aia ben Unaine, nake akea buia, Unimwane. Ao e nang nakoraoi te waaki aio. E noraki i abara bwa e rangi n nakoraoi .

Te Kauntira e kataia naba n ibuobuoki, e kaongora naba ni kawa ibukin tararuan te ben. Ao a karaoa aia Tua ae ti a kunea bwa ngaia e ritinanikun te Tua n tokin te tai.

Ti a kunea bwa ngaia e tinanikun te Tua aia babaire ara Unimwane, ara Kauntira ao botannaomata.

Ao a riki ni karaoa aia Tua aikai ibukina a tia te Kauntira, e a tia ni kanakoa ana bubuti rinanon te *MIA* are e na karaoa te *Bye-law.* Ao e bon aki roko naba boon ana bubuti te Kauntira aio ngke e na karaoaki te *Bye-law* iaon te ben. Ngaia are tao anne are a karaoa aia Tua nakoia ara botannaomata.

Ma ti kakoaua bwa e rangi n tikiraoi te Tua aio. Unimwane ngaia ae a tokara moan te Tua aio. A bon nako buakonikai ao a teina, a teina.

A teina bwa ngkana ko noraki bwa ko anai ben, a bon uotiko naba nakon te bureitiman. Ao te bureitiman e aki manga anga ana tai, e a kabowiko naba.

Ma ai korakoran te wanawana baika Roia aikai. Te naan Roia a roko ao a kamaeua temanna te aomata ae e aki bure. E a win ana keiti ao tera ae e riki. Ai kawara aika tia ni kabwaka mwane, a tia ni kabowiaki, a tia ni kabureaki, a tia ni kaokaki man te Kakai. A kaokaki ma aia raitienti bwa a na aki manga raa ngke a kuneaki n aneka te ben ae ti teuana. Bwa are mataia kain Tabuaeran ni kabane, a bane n keep n taratara.

Ngkana iai are ko bon reke naba, a uotiko naba mai tabona nako tabona. E rangi n boutokaki te bwai

aio ae e bon rangi n boutokaki bwa e bane nanoi iai iaan te koaua ae bon rangi n bongana nakoia, bwa ana te ben.

A kona n rinnako n te buakonikai ngkai, e reke 20 tabun. N te bwakantai 20 tabun ni katoa bong, ni katoa bong.

Tera tokin te rongorongo n aron are I taekinna ngke e a *win* te aomata aio, ao te Unimwane e bobaraki. Te Kauntira, te botannaomata, a rangi ni nanokawaki. A bon rangi n kaota nanokawakia iaan te koaua are a tia n taneiai inanon te maan ae 10 tabun te ririki n aki kua uaan te nii naba teuana. N aki kua naba te ben teutana ni kabwaka mai taberan te nii, ma a ti nako n rikoia ao a uotia rikaki ao a kaikoa.

Tao ti teuana te wiki bwa e a 100 ke 200 e oreaki, e tine.

Ao ngkai tera ngkai ae e a riki iaon abara ae Tabuaeran? E a bon rangi n kananokawaki. Akea te ben. E a kamraraki, ko tararake, ai bon akea.

Te teinimwane are 10 tabun te ririki, ngaia e kona naba n aneka ae ti teuana benna ae e rangi n rietata. E a kawa.

Ao ngkana ko nora mwin te aneane, e a bwaka te nimoimoi, te amakai, e aki toronibwai uaan te nii.

Ngaia are a uotia n te tai aio kain abau ae Tabuaeran bwa tera angana n te Tautaeka aio. Tera angana irouia taan karao Tua ngkai tiaki abaia bwa a mena n aban te Tautaeka. E kaokoro ma are ara nii ikai bwa are ko bon inaomata. Ngkana ko kan aneka am ben, bon anekia ma ko katautau, ko bon ti kabwaka moina ao ko a ruo naba. Ko aki manga aneka te moimoto ma tera ma tera. Ao arei, e aki toronibwai.

Ngkai ngkana ti nako ngkai ibuakonikain abara ao e aki reke ae e riai, akea te ben.

Ngaia are n te Tua aio ao iai taekana ane e kangai; bwa e na ti n rekereke ma aban te Tautaeka n aki kairekerekeaki ma te mwake are ko a tia n anganaki.

Are i Tabuaeran iai 1 te eka ae ko anganaki, anne ko uki. Ko uki, ko kan anekia, ko kabwakai benna. Ko aera riki. Eng, anne ae e irekereke. Ao aongkoa tuana are $500.00 ngkana ko reke iai ao 6 te namwakaina n te karabuti ngkana ko reke iaan uruan te Tua aio.

I taku bwa aio te Biira ae e uarereke ara koraki, *Madam Speaker.* Ao I a kukurei n tabekia n te tai aio n taekana ane I a tia n taekinna ae e kangai. *Bwa te Biira ibukiin anaakin Been man Aban te Tautaeka 2020, e na warekaki n te moantai.* Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Ao ngkai e a bon tia ni

kanakoa ana marooro ke moani warekan an Biira te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon moa te Tautaeka n ana itera te Tautaeka bwa ti na ongora ana kaeka. Ao I angan te Minitita ibukin te Aono n Raina ao Rawaki bwa e na kaeka. E nakoim te Minitita, Hon. Mikarite Temari.

Hon. Mikarite Temari; Ko aitau *Madam Speaker*. Bon te bwana riki ni kamauri nakoim n tamaroan te tawanou aio. Ao tao au moan tai naba n tei n rabwatana te Tautaeka iaon ana Biira te Tia tei mai Tabuaeran.

Ao I a anga naba te bwana ni kamauri ao ni katekeraoi nakon te *weekend* aio ni bwanaia kain Kiritimati. Kam na tekeraoi ao n tekeraoi ni kabane Taan tei ni kabane. Mauri riki *Madam Speaker.*

I kaitau nakon te Tia tei ibukin karioan ao tabekan te Biira ae e rangi n kakawaki aio, are te boto n iango iaona bon totokoan anakin te ben n aban te Tautaeka man taberan te nii imwain ae e bwaka nako aontano.

Au Botaki ni mwakuri ae te *Linnix,* e rangi n boutoka aan te kantaninga n te Biira aio iaan bukina aika a mwaiti n aron aikai:

i) Boni kawakinan kaubwaira ae te ben bwa e na aki anaki ni moantai n aron are e nonoraki ngkai iaon Kiritimati.

Anan te ben mai buakonikai e a kanganga rekena bwa e rangi ni kabonganaki te butika.

Te ben e a kaman anaki ke ni kona n anaki imwain ae e boni ben raoi.

ii) Te kaura ke te ben ae e tuai raoi n tai, e aki kaungaki man te Kiribati *Copra Mill* bwa ko na oreia bwa te takataka bwa e aki raoiroi ana *quality* te bwaa are e na otinako mai iai.

Ibukin anne ao te Biira aio ke te Tua aio, e iangoaki naba aio bwa e na boutoka teimatoan te bwaaa man ara Copra Mill bwa e na rangi n quality ke n tamaroa ke e na teimatoa naba tangiran Anakin ara takataka ake a tuai kamantaki.

iii) N tabetai angin te tai ao a okaki ke a tamwakaki amakai ni kabonganaki. Ao ngke a bwaka, a kona ni bwaka ma moimoto aika raa ao aki tau ao aki raoiroi ao angina a taonaba.

Angin abara aika Tabuaeran, Teraina ao Kiritimati, a karaoaki waaki aikai ao angina a taonaba a moimoto ao a raa ao aki tauraoi bwa te oreaki n riki bwa te ben. Ao tao a rangi n mwaiti riki iango aika a raoiroi ibukin te Biira aei.

Madam Speaker, ti a tarai ngkanne man iteran are teuana. Ao I a taraia ngkai man te itera are teuana ngkanne ni kaitara teutana kanoan ana Biira te Tia tei ae tangiraki.

Ao ti na uaia n iraorao ma te Tia tei bwa ti na taonna. Ti na taona moa kabwatan te Biira aio, iaan bukina aika a rangi n kakawaki riki. Bukin taonakina bwa e aonga n tekeraoi te takete are e anaki iai te kaoti aio are katanan te ben.

N ana *advice* ana Roia te Tautaeka ao ngkana ti kabwata te Biira n teina, ma taekana ao kanoana ae ngkai, ti kakoaua ngkanne bwa e a kona n riki bwa te Tua.

Bukin kan taonakina n aron ae e a tia ni mwaneweaki bwa iai baika a na katamaroaki riki irouia Roia ke taan Korei Tua.

Te katoto ae ti anganaki bwa te katuaa, kanga e riai ni bwainaki riki te *minimum penalty instead of the maximum penalty*. N aron ane e mwakoro n te Biira anne ane boni mwaneweia naba te Tia tei ao e a bon anganira naba te maximum $500.00 ao 6 te namwakaina ni kabureaki.

Kanga katamaroana riki, e bia n iai riai te minimu.

Eng te kauoua naba ni katoto, e na riai tao te tai ae e na waki iai te *commencement to provision.*

Te kateniua naba, kabwaranakoan raoi te *State land* ao a bati riki.

Iai bwaai tabeua aika aki rangi n mwaneweaki n te Biira aio ao n ara koaua ao a rangi n kakawaki.

Bwa n aron ae iaon te nii, te koro banni. Iai te koro banni, ni kaibuke n akawa. A roko naba n anai banni ni korea baan te nii.

Iai ae e kabonganaki n te akawa, iai ae e kabonganaki ni Botaki n Aro bwa te bwerei. Te utu e anaia bwa ana inai, ke ana raa.

Iai ae a nako ni korea te nii bwa aia bwai ni kateitei.

E kona naba n anaki moimoto bwa bwai ni bitineti ao tao tera riki, te inai ae ti kona ni karioa man arokara ae te nii.

Tao tera aron aika I mwanewei aikai *Madam Speaker*. Tao ti na riai ngkanne ni karina te boto n iango tao e nang iai te raitienti.

Ao ngkana te raitienti bwa e na karekeaki bwa tao antai taan unika te nii. Taan uniki te naan uto, taan koro banni. Ao e na riai ni kakoauaki bwa ko ribanai raoi ao ni uniki raoi nii.

N aron ae e nonoraki ngkai, ao n taai aika a nako tao iaon abau ae Kiritimati, nake a nako ni Kakai. A ti kena naba 4, 5 te buti te inti, ao a unika naba te uto.

N tokin te tai e aki maeu arokaia ao a mate.

Tao te kateniua naba *Madam Speaker,* tao e na iai naba kainanoan ae e na boni mwaneweaki raoi araia rabwata aika a na anganaki te mwaka iaan te Tua aio bwa ngaia taan kakoi naba Tuan i kawakinan te naan nii. Tao n aron ti kona n angania kain te *wildlife officer, Environmental inspectors*, tao te naan *State land inspectors.* Bureitiman ao Kaubure man Kauntira aika teniua aikai.

E kakawaki bwa kabwarabwaran riki aia mwakuri nakai bwa e aonga n teretere raoi inanon te Tua aio. Ngkana ti na angania nakai, e riai n bwarabwara naba raoi bwa tera mwakaia inanon te Tua aio.

Tao e na iai naba mwakaia te naan *Agricultural officers.* Bwa aio I taku bwa e rangi n kakawaki naba bwa ngaia are a na kona ni katannakoi taabo ni koro banni, ke n ane moimoto ke tao n taraia naba nake a na kabomwi n unikan te uto bwa a na karaoia raoi nakon te Kainibaire are e kaweneaki raoi.

Madam Speaker tao a mwaiti riki baika ti kona ni karini ibuakon katamaroan te Biira aio, ngaia are ibukin akanne ao ti kani iraorao ma te Tia tei bwa ti a taonna moa.

Ti a taona moa ana Biira aio nakon te tai are e aki maan, bwa e aonga naba ni karinaki katamaroa aikai aika a riai bwa e aonga naba n rangi n mwaneweaki raoi teina ma taekan te Biira aio ao e aonga n ae e bon taetae raoi n te taetae n Roia n aron ae ti boni kantaningaia ma te Tia tei ae e tabeka te Biira. Bwa e kakawaki naba raoi ngkana e boni bobonga. Bwa are ngkai ti boni kakoauaia Roai bwa ngaia taan karaoa te Biira, I taku bwa ti riai ni bon angania naba raoi taan karao Tua raoi kabobongan raoi te Biira aio.

Bwa ngkana e bon tia raoi ao ti a niko naba ma ngaia ao e a tan naba ara ben ke ara nii iaon aban te Tautaeka.

Man au marooro ae e uarereke aio *Madam Speaker* ao I aki boutoka moa te Biira n teina ae ngkai, Ke te Tautaeka e totokoa moa te Biira aio n teina ae ngkai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

I a kanakoa te marooro nakoimi Taan tei, te *Leader* n te Kaitara. Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti a manga kamaurira riki n tamaroan te bwakantai aei. Ti na bane ni mauri!

Ao ti kukurei naba n anga ara marooro ni boutoka moani warekan te Biira are e a tia n uotia te Tia tei mai Tabuaeran, are iaon tararuan uaan te nii n aban te Tautaeka ao aron anakina.

Tao bon te moanibwai moa, bon te kakaitau nakon te Tia tei ibukin ana Biira aei. Ao e koaua ti a tia n ongo ana kaeka te Tautaeka, ma ti rangi n kakaitaua te Tia tei ngkai e a tia karina ana Biira ae e moan te kakawaki aei ibukin noran te kanganga ngkai ae e riki iaon aban te Tautaeka tao te Itera riki Mainiku are boni ngaia aikanne aban te Tautaeka.

Ngaia are ti rangi n kakaitau n anne, ti rangi n boutoka aan te Biira aei. Ti rangi n boutoka, bwa e rangi n kakawaki kawakinan ana bwai te botannaomata.

Ma tao e koaua bwa e irekereke ma aban te Tautaeka ao iai te Tua ibukin are ibukin aban te Tautaeka. Ao ti ataia bwa aei akea kabwarabwaran aron kawakinan tao ke kabonganan aba ake aki ritinaki ke akea te kariaia ae anganaki iai aomata bwa a na maeka iai ke a na karekei kanaia mai iai.

N aron ngkai ae ti ataia, n aron te waaki n riiti iaon te Aono anne.

Tao aei te kanganga ae te bunbun, tao e a bon tabangaki ngkai iaon Kiribati. bwa e koaua bwa are e eti ana taeka te Tia tei are ngkai te ben e a riki bwa ai te koora (*gold*) bwa te bwai ae rangi n bubura kaei te mwane ae e kona n reke iai. Ao anne ngkanne te bwai ae e kona n reke.

Aei te kanganga ae e tabangaki, ma tera angan kawakinana. Ao aei ngaira ti kona ni karaoi Tua aika a irekereke ma ana bwai te botannaomata are bon aban te aomata e bon inaomata iaona.

Eng, ti rangi n boutoka te Biira aei. Ao tao ngkana iai ana katamaroa te Tautaeka, I taku bwa are kanga bon aekakin naba te naan iango are ti karekarea te Tautaeka n ana Biira. E bon iai kawain te karao Biira. E kona ni karin ana iango te Tautaeka n te Komete ngkana e a roko Kometen te Biira aei. Iai anga ni katamaroa ae ti kona ni karaoi n aron naba ngaira iai are ti a tia ni karekarea te Tautaeka ao ti na boni uoti naba n tain Kometenakin Biira aikai.

Ao e ngaia kakawaki ao ti rangi n butimwaei ake e taekin te Tautaeka, bwa e koaua tao iai itera tabeua are tao e na riai ni kamatoaki riki iaan te Tua ae moan te kakawaki aei ke te Biira ae moan te kakawaki aei.

Ao ti na bubutia te Tautaeka, bwa are e koaua bwa e rawata ana tia rabakau. Iai ana Roia ngkana iai itera ane a kona n ibuobuoki iai ao ti na bubutia bwa a na karin te naan onono akanne nakon te Biira ae moan te tamaroa aei tao nakon te tai ae e na roko.

Ao ti na bubuti ngkana e kona ni manga tara riki aei, bwa are iai angana. Ao e nang rarabwa ibukin ana iango n iraorao nakon te Biira ae e rangi n tamaroa aei.

Ao tao e koaua bwa tao aikai a rekereke naba bwa n te katuaa, bwa are iai te naan waaki ae ana waaki ngkai te Tautaeka n aron te Kakai *Scheme,* te naan katuaa ae a kona naba n taraki.

Ao tao ngkana e a okioki te tia riiti n aki ongotaeka iaan te Tua aei, tao tera naba ta katuaa irarikin are tao te mwane ke tera, te kabureaki. Bwaai aika aranaki bwa tao te naan *administrative* penalties. Ngkana tao aikanne bwaai aika a na kona naba n taraki ae e na bon iangoaki ae e na toki te waaki ni bunbun n akea te kariaia.

E na rangi ni uarereke ara marooro bwa kanga akea okoron ara koaua ma are kanoan tabekan te Biira ae moan te kakawaki aei. Ao kanga ti rangi n boutoka ae te Biira aei, kanga e tabekaki bwa ibukin tobwan te kanganga ae a noria ngkai ana botannaomata te Tia tei are ngaia ae e uotarake te Biira aei.

Ao ngkana arona bwa e na manga taonaki, ao nakon n ningai ae e na kona iai ni manga karaoaki n te aro are e na waekoa naba n tia arona. E aoria n ae e aonga ni wakinaki tararuan kaubwain te botannaomata ae e na iai wiin ana waaki are a karaoia tao Unimwanen Tabuaeran n tai ae e nako.

N te tai aei ao aei ngkanne angan katamaroana. Ma ti na rangi n bubuti nakon te Tautaeka, ti rang boutoka te Biira aei.

Ti boutoka moan warekana. Ara kantaninga bwa e na kona ni waaki nakon te Komete ao kauouan warekana n ara Biira ae e na roko.

Ao tao te Tautaeka tera ana ibuobuoki ane e a tia n taekin ibukin kanakoraoan ke tao kamatoana riki bwa e aoria n are e bon karaoa raoi nanon are e tangiraki te Biira aei n angana ane e a tia n noria taan rabakau iaon te Tua.

Ma ti na bubuti bwa are anne iai kawaina, ao ngkana arona bwa a kona ni karinna ikanne bwa a riki bwa te naan bitaki nakon rabwatan te Biira ae n teina ae kangai.

Eng ao anne ngkanne kanoan ara marooro tabeua te Tia Babaire ni boutoka moan warekan te Biira ae moan te kakawaki aei ibukin anakin been man aban te Tautaeka.

Ko rabwa ao ti kaitaua riki te Tia tei are ngaia ana Biira aei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Ma are e koaua I kan reiti marooro iaon te Biira ae e tabekiarake te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran.

Te Tia Babaire ti ongora ana kabwarabwara ao ti nora kainanoan

te babaire ke te Tua are a na kona iai n irantangaki nanoia kain Tabuaeran te Tia Babaire ibukin tararuakin kaubwain abaia ae te ben bwa e na aki anekaki ao e na aki bakataeaki te Tia Babaire.

Ao ti ongora te Tia Babaire bwa ngaia te kainano aio, tiaki te bwai ae e boou. E a bongata iaon abaia ao a tia ni kakaei angan buokakia mai imwaina n te kanganga aio.

Ma ngaia te kanganga te Tia Babaire ae aitara ma ngaia bwa tao e bure kawain karaoakin aia Tua te Tia Babaire ke tao aekaki nako akanne ao a kawa bwa ngke a uotaki taan bure nakon te kabowi, ao e a kabwaranakoaki aia Tua irouia taan rabakau n te Tua ke Roia tabeman ao e kuneaki bwa e aki bwai te Tia Babaire.

Ngaia are te kantaninga aio te Tia Babaire ae ti taonaki naba n te nanokawaki man nanoia kain Tabuaeran n tangiria bwa e na kamanoaki te kaubwai aio bwa aonga ni bane n ono iai kain abaia.

Ao anne te Tia Babaire ae kanga ti rangi n kan boutoka iai moani warekan te Biira aei. I ongora te Tia Babaire n ana kaeka te Tautaeka, ao e koaua. I karabwa ana iango ni kan ibuobuoki tao ibukin te ane banni, ke tao korean te banni ma I raraoma n ana taeka ake uoua are a taku bwa te Tua aio.

i) e aki kabwaranakoa raoi te aba ke nanon aban te Tautaeka.
ii) Te tuaa iai e anga te *maximum,* e aki angan te kabowi ana tai ni baireia bwa e kanga aron babairean aron te tuaa te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire I kan ibuobuoki teutana nakon te Tautaeka bwa ngkana bon anne raoi aan ana kantaninga, e kai manga karaoa ana onono riki rimwi nakon te Tua aio ngkana ti kabwatia ngkai.

Ngkana ti kabwatia ngkai e aonga ni waekoa moa n toki ana kanganga Tabuaeran iaon te kainanoan kamanoakin kaubwaina ae te ben.

Ma ti a tara moa te kanganga are a noria are a taku bwa e kainanoa kabwaranakoan nanon te taeka ae aban te Tautaeka.

Te Tia Babaire, I karinea are a taekinna ana Roai te Tautaeka bwa are a mwatai iaon aei.

Ma are n otara naba te Tia Babaire, ko kainanoa kabwranakoan nanon te taeka ngkana iai riki nanona teuana ae e nanonaki iai ngkana e kabonganaki.

Nanona ngkana ko nanona nanon te taeka *State Land ke* aban te Tautaeka. Tao ko nanonan tiaki ti abana ma ko nanona riki te bwai riki teutana, e na kabwaranakoaki

ngkanne nanona riki are teuana arei.

Ma ngkana bon ti teuana nanon te Tia Babaire ae te taeka ae nanonna ikai bwa aban te Tautaeka bwa te *Stae Land*, tera riki ae e na kainanoaki ibukin kabwaranakoana te Tia Babaire.

Iai riki nanona irarikin te *State land*. Bwa ngkana ti taekina te Tia Babaire te State land, ao e bane n ataki aban te Tautaeka. Akea riki kabwaranakoana te Tia Babaire ae e kainanoaki, ngaia are ko aki bae ni karinna n te *interpretation clause* ke te *section* ae e na kabwaranakoaki iai nanon te taeka bwa e bon itiaki. Akea riki nanona teuana ae e na kakaeaki mai kiraroa.

N aron te Tia Babaire ngkana ti anga te katoto. Tao ti na nakon n nora te Tua te Tia Babaire ae taekan te Tua are ibukia koraki ake a nako ni maeka n aban te Tautaeka. Ao ngkanne ikanne, e kabwaranakoaki nanon te land ikekei. Bwa bukin tera ae anne kainanoia.

Ngke e taekinaki te *State Land,* e nanona tiaki ti te aba are aban te Tautaeka ma e nanonaki naba te aba are e ritinna te Tautaeka.

Ngaia are ko taekina ikekei te *State Land*, uoua nanona. Te aba are aban te Tautaeka ao te aba are e ritinna te Tautaeka.

Ikai te Tia Babaire, iai riki ae e nanonaki n te State Land ae e na kainanoa kabwaranakoana. Bon anne te kanganga, e aki mataata ngkai bwa tera ae e nanaonaki n te *State Land*.

Ngai n otau te Tia Babaire, e rangi ni mataata n aei. E aki kainanoa te *interpretation clause* ibukin nanon te taeka te *State Land*. E a bon rangi n itiaki naba bwa akea riki te aba ae e nanonaki bwa bon ti aban te Tautaeka.

Ngaia ae I kangai te Tia Babaire, anne e aki mataata ngkai te Tia Babaire kabwaranakoan *state land.* E kainanoa riki ana interpretation teutana, ngai irou te Tia Babaire e rangi ni mataata aio.

Ao ngkana arona bwa aio te bwai e tabetabekia te Tautaeka bwa e aki itiaki nanon *State land* ikai, ngaira iroura te Tia Babaire e rangi ni itiaki.

Ma are e aoria I karinea are a taekinna, ma e tabetabe nanou te Tia Babaire bwa ngkana anne bukin totokoana bwa aongkoa e aki mataata kabwaranakoan nanon *State Land* ao iai riki teuana nanona irarikin anne ae bon aban te Tautaeka.

Ngai n otau aban Tabuaeran ao aba ake aban te Tautaeka, akea riki bon aban te Tautaeka. E aki rin iai aba ake a ritinaki. Aio mataatana irou te Tia Babaire.

Ngaia are bukin kabwaranakoan nanon te taeka ae aban te Tautaeka, n otau e aki kainanoaki riki anne.

Ngaia are ngkana anne raraoman te Tautaeka, tera ngke e a manga karaua riki n taraia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I a kaman karauaki n ongora a taku bwa teuana te bae a raraoma iai bwa te tuaa ae e rin iai te Tia Babaire te *maximum*.

E riai n anganaki te kabowi n ana tai ni baireaki bwa e ngara ke tao e na moanna mai inano te Tia Babaire.

Te Tia Babaire N na butia te Tautaeka ao nake kain te Maneaba ni Maungatabu, bwa tao e kaokoro au taratara. Ma ti a bane n tara *Clause* 5 te Tia Babaire ao ti a karaua ni warekia.

Ngkana ti a roko iaon te tuaa te Tia Babaire, anne te *maximum* are e a kabaeaki naba bain te bowi bwa e nang anga naba $500.00. Ngai irou te Tia Babaire ti aki ngaia, bwa e kangai. Any person viarating any of the provision of this Act shall be quilty of one of this. *E* tae kain te bowi ikanne, ko na reke n te bure. And shall upon conviction; ao imwin kuneakim ni bure, be liable to a find not exceeding $500.00.

Te Tia Babaire n otau e rangi n itiaki aei. E mataata bwa ngkana e nang anga ana tuaa te kabowi, e kona n anga te tuaa man $0 ni karokoa $500.00. E ti kabaeakia bain te kabowi bwa e na aki karaka ara tuaa iaon $500.00.

Ngaia are e aki kabaebae aio te Tia Babaire n te katuaa n are otau, kanga anne raraoman te Tautaeka bwa aongkoa te bowi e a kabaeaki naba baina bwa e nang anga naba te maximu.

N otau te Tia Babaire, e uki. Bwa ngkana arona bwa te moani bure, e kona n anga $1.00. Ma te bae e kakawaki iroun te Bowi e na aki *exceed* are te tuaa are e anga e na aki raka iaon $500.00.

Ngaia are I a manga anga naba te karinerine te Tia Babaire nakoia ana Roia te Tautaeka, bwa ngkana tao anne otaua bwa aio e kabaebae. E kuri n okoro te Tia Babaire otara, ma are e koaua tiaki aio nnena te Tia Babaire. Ma n tabetai ti aki kainanoa te kabowi ibukin kabwaranakoan nanon te taeka te Tia Babaire.

Ae ngai n otau te aomata nako a ae e reirei, otau n aio te Tia Babaire e rangi n bebete wraekana. E anganaki te bowi te mwaka bwa e na mena ana tuaa man $1.00 ke tao bon man $0.00 ao tokina $500.00 mai ieta. Ao ai aron naba te tuaa n te kabureaki te Tia Babaire.

Te tuaa ae e kona ni kabureaki iai, *not a term not exceeding 6 month*.

Te tuaa are ko anga n te kaburebure, e na aki raka iaon 6 namwakaina.

Ngaia are te Tia Babaire I a manga anga riki te karinerine te Tia Babaire ngkana tao bon anne tabetaben nanon te Tautaeka bwa e aki mataata raoi nanon te taeka ae *state land.*

Ngaira n otara n aron ae ti aki bae n Roia ma ti a bon rabakau naba n taetae n Imatang, ngaira iroura e aki kainanoa kabwaranakoana te taeka ae *State land.* Bwa e a boni mataata naba ti man warekan te Tua aio bwa e nanonaki iai aba ake aban te Tautaeka. Akea riki.

Ngkana arona bwa iai tabetaben nanora te Tia Babaire, bwa te tuaa e a kabaeaki bain te bowi bwa e na kona ni kakea iaan $500.00 ke tao e na aki kona ni kakea iaan 6 namwakaina. E okoro naba otara te Tia Babaire n anne, bwa e rangi n mataata te kibu ke te *clause 5* ana Tua te Tia tei ae moan te karineaki te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ngaia akanne boni baika I kani marooro iaona, ao are ti boni kona ni wareka te bwai aio ao e nakon temanna ma temanna otana bwa ngkana anne raraoman te Tautaeka ao e bia warekia riki. E bia wareki riki Tua aikai ao e bia kabotaua ma otana n aron te waaki.

Ngaia are I kangai te Tia Babaire, ngkana arona bwa bon anne bukin totokoana bwa aongkoa e aki mataata nanon te taeka ae aban te Tautaeka. N na butia te Tautaeka, n te itera raa ngkanne ae e aki mataata iai. Bwa n otau te Tua aio, e bon ti kabwaka aban te Tautaeka ao akea riki.

Ngkana arona bwa tabetaben nanona bwa e a kabaeaki bain te bowi bwa e anganaki te tuaa ae e na aki kona ni mwaing nako mai iai tao ni kauarerekea riki. E rangi ni n okoro naba ma otara te Tia Babaire.

Ao te Tia Babaire ake tabeua ake ana katamaroa te Tautaeka ao n aron ae e taekinna te *Leader* n te Kaitara, akanne bwaai aika a rangi n butimwaeaki.

Ao tao iai ana kantaninga te Tautaeka, akanne ae ti rangi n ota iai bwa akanne boni bwaai ni buoka n iango a kona ni manga tabekakirake imwina.

Ma tera te Tia Babaire bwa n te tai aio ti nora moa ana kainano Tabuaeran, bwa ngaia tiaki te bwai ae e boou te Tia Babaire te kainano aei. Ao nanona ti aki ti ngaia, bwa n otau tao a bon botaki aba aban te Tautaeka ake a katauaki te koraki bwa a na anai ben mai iai.

Ao aikai te Tia Babaire aban te Tautaeka iaon Kiritimati, Teraina ao Tabuaeran, a bane ni kaukai te roko iai.

Ao ngkana e nang boo te kabo birimwaka, ao ngkoe are ko tamwakai ko kona n nako n tamwaki

been aikai ni kabwakai ke tao te naan amakai a na aki ono te koraki iai.

Ngaia are anne te Tia Babaire ti taku ngaira bwa te kanganga moa e bia noria te Tautaeka bwa e na kibaraki moa n te tai aei.

Ao iango ni katamaroa ibukin te banni ke tao tera te Tia Babaire, a kona n rimwi. Ke tao antai ae e na anganaki te mwaka n aron otau te Tia Babaire ngkai I ongora. Kain Tabuaeran ti tebo ma a bon tauraoi n nako n taratarai aia buakonikai ma aia Unimwane ma aia Unaine a kangai; *'naewa ko aera ko kabwaka uaan te nii ti na nako n ribooti taekam nakoia bureitiman'.*

Ngaia are te Tia Babaire nakekei taan tia raa, a kona n ibuobuoki iai.

Ao ngkana e baireia te Tautaeka imwina bwa a na katamaroa, ao ngaira ti rangi n butimwaeia naba te Tia Babaire. Ma e kawa moa te I-Tabuaeran ae tao e na manga tataninga nakon n ningai. Bwa n tabetai te Tia Babaire e rangi n ewa taben te Tautaeka. E ewa Tua aika a na karaoi ibukin baika a bua riki rongorongona.

Ngaia are tera ngkana e kona riaina, bwa n te tai aio ao bon ti te bwai ae e uarereke ae kaineti nakoia kainanoia koraki ake a tangira aia ben bwa e na aki kumeaki nakon aika a na manga karinna ibuakon te mena aika moan te mwaiti aika Tua aika a na karaoaki aika bubura riki taekaia ma rongorongoia.

Anne te Tia Babaire aio ti na manga bon kauataoa te bubuti. Bon te Biira ae moan te uarereke ma te kainano ane iangoaki bwa e na mwaneweaki iai te Tia Babaire, e rangi ni itiaki ana kamataata iai te Tia tei. Ao anne bukin te bwai ae N na manga bon kauataoa riki te bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia manga tara riki baikeke a tabetabe nanora iai ni kabwaranakoan te taeka are State land ke aban te Tautaeka ao aronte tuaa.

Ngai n otau e bon rangi n itiaki ao a na bon anganaki inaomatan te bowi ni baireia bwa mwaitira te tuaa ae e na angaraoi ibukin uruakan te Tua aio te Tia Babaire.

Ngaia are man au marooro akanne te Tia Babaire, I kauataoa ao I karabwa te Tia tei n noran kainanoia ana botannaomata ao tao aba ake a ritinaki ibukin te anai ben. I karabwa n noran aio ao tarakina iroura bwa aio kabanean te tamaroa ibukin buokaia moa n te tai ao e na baiti riki. N na manga kauataoa te bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia manga tara riki aan te totoko nakon te Biira aio te Tia Babaire,

I boutoka moan warekan te Biira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita ae ko karineaki man te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ti *point of order* bwa e tamaroa te Biira ma iai baika aera. Ngkana e a reke bwa te Biira ao ngkanne ai ana bwai te Tautaeka. Ao te Tia kaeti tua e na karaoi Tua, ngaia ae ti kan taetae raoi aio raoi teina. E aonga n ae e bon taetae raoi n Roia raoi.

Ao ti kakoaua bwa are e taetae ngkai, ao tao te Roia are imwina aonga ni bon nangoaki raoi waeia ana Roia te Tautaeka. Ba ngke e a riki bwa te Tua ao a karinna raoi, ao akea waewaeia ni manga kaitaraki ngkana iai kanganga aika a na rio rimwi. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari are ko karineaki, Hon.Tinian Reiher. E nakoim te marooro.

Hon.Tinian Reiher; Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n uarereke teutana naba au marooro iaon te Biira aio. I taku bwa bon te Biira ae e uarereke ao kanga e bon rangi n itiaki aron te kantaninga are e kataia n tabekaki iaan karekeakin te Tua are e na kona n tararua aron ana bwai te Tautaeka ke ana nii te Tautaeka ake a kona ni kabonganaki irouia ara botannaomata riki tao n aba n te Itera Mainiku.

Ao I aki bwa I aki kani kaoki marooro bwa are a bon tia n rangi n teretere aron tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki ao aron naba kanga butimwaeana iroun te Tautaeka.

Ma aio teuana te Biira ae kanga bon iai te raraoma teutana irou iai te Tibiika, bwa are i abara ae Butaritari ao aba ai aba ae aranaki bwa te naan ¼. Ao aba akanne a riki bwa te naan crown lands te Tia Babaire.

Ngkanne iai te kanganga iroura ngkanne bwa ti aki ataia bwa a na kanga ngkanne n rangi ni reke ngkanne ma te aekaki n Tua ae boou aio. Bwa are ngkai aba akanne a tiku inanon bain aongkoa e aranaki bwa te *State Land* ao a mena inanon bain te Kauntira, te naan aba aika te naan ¼. Ao a tuai rangi n itiaki rongorongon aikai te Tia Babaire, ao tao e aoria bwa are tao bon te bwai teuana ae e kakawaki anne are a boni kona ni manga bon taraia riki ara ikawai iaon abara ae Butaritari ma tao a bon rekereke naba ma Makin.

Ngaia are kanga bon iai teutana te raraoma teutana irou, bwa ngkana arona bwa ti waekoa naba ni butimwaea naba te aekaki ni Biira aio ao tao tera ngkanne raoi aron ana inpact iaoia ara botannaomata ke bon taan ababa ake a teimatoa ngkai ni boni kona n anai te naan ben ma te naan kai amwarake iaon te naan aba aikai n aron are kanga e boni wakinaki n taai aikai.

Ngaia anne ngkanne are kanga I boni kateirake riki iai, bwa e ngae ngke arona bwa e rangi n teretere aan te Biira bwa e kananona te naan aba akana n te Aono ni Mainiku, ao tao e na iai ngkanne teutana kamrurun te aekaki ni Biira aio ae e na rekereke ngkanne ma ngaira iaon te naan aba aika te naan ¼ aikekei anaki ngkoa n aranaki bwa te naan brown land n taai aika nako, ao a tiku n teimatoa bwa aongkoa te naan *state land*. Ao akanne ngen aron ara kanganga n aron ae e na kanga ngkanne aron te Tua aio ngkanne n tara ngkanne te naan itera aikekei.

Ngkai iai ae e a waaki ngkai are a boni kona ni bon anaki benna irouia nake kanga bon abaia n te moantai ke tao e kanga rongorongona te Tibiika.

Ngaia are aio teuana te itera ae I taku bwa kanga iai ara kanganga teutana iai, e ngae ngke e rangi n uarereke te Biira ao e rangi n teretere aan te Biira are kamanoakin te kai ae te nii ke uaana ae te ben n te aro ae e naaki anaki n aki akaka.

Ao I taku bwa bon ti tebo ara iango ma te Tia tei ae karineaki. I taku bwa e eti te kantaninga are e na riai n rangi n kateaki te Tua ae e boou ae e na kona n tikotikona aron anakin te kaubwai aio *Madam Speaker*.

Ao anne te bwai ae e rangi n kakawaki, I taku bwa ti aki kona n kaokoro n iango n anne.

Ma e eti naba te koaua are tabetabekia te Tautaeka bwa kanga te Biira aio, ti tebo bwa e a boni kangai naba. N nang karaoa te babaire ibukim te Tautaeka. Kanga iai te betanga teutana iai bwa are te *ownership* n te bwai ae e taekinaki n te Biira aio, ana bwai te Tautaeka. Ara bwai ngaira te botannaomata.

Ao ngkanne ngkana arona bwa te Biira aio kanga tarakina irou te baere kanga tao e koaua tao e aki kananona n aio te Tia tei ae karineaki, ma ti tebo ma e kangai. E ngae ngke bon am bwai ma aio ae ko nang ni karaoia bwa e nang karaoaki ibukin tararuakin taian nii are aongako e mena n aban te botannaomata.

Ngaia are tao anne naba teuana ae I taku bwa tao iai angabuakana ae tao ngaia ae e kataia n taekinna teutana te Minitita n te Aono n Raina are e kangai; tao e na bon riai moa n rangi n noria te Tautaeka. E na karaua moa ni katinera raoi bwa e na kanga arona.

Tao e koaua naba are iai naba itera tabeua n aekakin anne ae antai raoi ae e nang karaoa te tararua iai.

Antai te rabwata raoi are tao man ana rabwata te Tautaeka are e na karaoa te tararua.

Aikai tao bwaai aika a rangi n kakawaki. Ma ngkana e a kateaki naba bwa te Tua n te tai aio, ao ngkanne tao e koaua tao e na bon mwaiti itera aika a tuai rangi n teretere raoi n te Biira aio.

Ao e koaua kanga I aki boraoi n te kantaninga are e kangai; bwa ko a kona ni karini ngkanne te Tautaeka n are e na roko. Bwa are ngkana arona bwa ai bon te naan bitaki aika e na uotia te Tautaeka aika a rawata, nanona kanga ai bon ti tebo ma ai manga bon te Biira teuana ngkanne n aron ae kanga tarakina irou.

Ma I ti kani kaoka riki te kantaninga are e kangai; eng e rangi n taekinaki te bwai ae te *State Land.* Ao ngkana e taekinaki te *State Land* ao bon ara iango n taainako, ti a bon tara naba te Itera Mainiku.

Ma e koaua ngkanne are iai kanga kanoan taai aika nako aikekei a rekereke teutana naba ma abara n te Itera Meang are iai taian aba aika aranaki bwa te naan ¼ ake a tauaki bwa te naan crown lands. E tuai n itiaki rongorongoia ni karokoa te tai aio. Ao aba aikai a bon axcess te naan aomata nako iai, ni kona n anaa te ben, n anaa te moimoto ma tera.

Ngaia are akanne te naan itera tabeua aika I taku bwa kanga ti tangiria naba ngaira bwa e n reke ara tai ni kona n taraia raoi naba bwa tera raoi ngkanne arona ma aron aba aika aranaki bwa te naan *state land* te Tibiika ae ko karineaki.

Ao ti anne ae I kani marooro iai. Eng,I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki bwa tera ngke ti boraoi n te kantaninga are e bubuti te Tautaeka bwa e na noraki raoi riki. Bwa are ngkana e bon riki n Tua, ao tao e bon raoiroi are e na boni barongaki raoi.

N au taratara ao kanga I taku bwa eng, kanga iai teutana te aonikai ngkana ti a kataia naba ni *force*-na ngkai te Tautaeka bwa e nang katea te Tua aio ibukin te naan ben, ke te kaubwai are iaon te naan aba are e bon tararuaia te Tautaeka are ana bwai te botannaomata.

Ngaia anne te itera teutana are I ti kan taetae iai, ao eng, bon akea au kanganga n aron aan te kantaninga are tabekakin te Tua aio are e na tararua tera. Ma tao iai ngkanne mwangangana nako aika e aki rangi n tuai moa ni kona n noraki n te tai aio e aonga n ae e bon reke raoi te tai are tao e na bon karauaki n taraki. Tao ngaira ti na bon okirikaki naba ngai ma tao te Minitita ae karineaki ni boni marooro naba ma ara botannaomata bwa tera aron te aekaki ni Biira aio are e nang karaoaki ao e na boni bae n iai rekerekena ngkanne ma te naan aba ake a tauaki mwia bwa aongkoa te naan *crown lands* ake aera.

Ngkai n te tai aio, a bon inaomata te botannaomata ni waaki n anai ben iai ao tera. Ngaia tao ti anne te itera teuana ae I kan marooro iai. Ao I a karautaeka moa nakon te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran temanna bwa I boraoi n te kantaninga are tao tera ngke arona bwa e katikua ni kangai, bwa are e a reke inanon bain te Tautaeka.

Ti a bubutia ngkanne te Tautaeka bwa e a kona ngkanne ni waekoa ni kamwakuri ana taan rabakau ni karaoa raoi ngkanne are a taku bwa e na riai n rin n aia itera ao n taraia naba te naan itera ake I marooro iai n te tai aio ao I a karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki bwa I a ki moa butimwaea te Biira. E rabwa.

Tibiika: Iai am *point of order* te Minitita ae ko karineaki man te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa te Tibiika. I kani marooro riki ni katuruturua are e taku te Tia tei ae karineaki mai Butaritari bwa tera te *State land*.

Ao e koaua naba ae mwaneweaki bwa iai i Temaiku. E rawata aba n te Tautaeka ae te *State land*. Ao e kakawaki bwa e na define, e na kabwarabwaraki raoi bwa e na ataia te aomata are antai. Te Rikan ke te tei ae e uarereke e *primary, any body* e riai n ata nanon te *State Land*. Ao anne ae kanga ti kananona riki ngkanne.

Ngaia ae ti bubutia riki e na taona raoi riki bwa e aonga ni bwarabwara naba raoi.

Ao ane te katuaa. Nora te katuaa ane e a bon roko naba am $500.00.

Ao ngkana ko aneka te moimoto bwa ko aoraki n ti nimma teuana, ko a katuaeaki naba n $500.00. Are nanona ngaia e riai n iai te minimum bwa e na kanga tinebun te bure ae e na karaoaki. Ao anne ae ti nanonna riki naba iaon kamataata te *penalty*.

Ao ane e noraki n te Biira anne, e a booti naba $500.00 ni waerake. E aki under bwa ai $500.00 beyond. Ngaia ae ti kataia ni ibuobuoki nakon tamaroan te Biira aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao iai riki ae e kani marooro iaon te Biira aei. Te Tia tei mai Tabuaeran ae ko karineaki, Hon. Tewaaki Kobae. E nakoim.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao te moanibwai, I a rimoa ni karabwa raou n Tia tei n aron karioan te Biira aio. Are I taku bwa te Biira aio ngaia are e na kona n tobwa te kanganga iaon ara abamwakoro, are e a tiku ni wene ma ngaia ngkai kain ara abamwakoro.

E koaua ao are e bon teretere iaan te *translation ke* raiana n te taetae ni Kiribati, are e anaki karioan te

Biira aio bwa e na babairea taekan anakin te ben man aban nako te Tautaeka bwa a na ti rikoaki ake a tia ni bwaka iaon tano ake a tauraoi nakon te harvesting.

Kanga anne oin tabekakin te Biira aio, bwa e koaua ae e a tia ni boonanoaki n ara abamwakoro irouia Unimwane bwa e na aki karaoaki te aneane. Ma ngke a kuneaki tabeman n aneane ao tera ae e karaoaki. A kateaki n te kabowi ao ngke a tei n te kabowi, ao e tara n ae a manga konaki ara Botaki n Unimwane iaan aia rairai ara Roia n te bowi.

Ngaia are a kakaea aia anga ngkanne ara Botaki n Unimwane, ao tao e riai bwa kam nang boni iangoa aron tabekakina bwa e nang riki bwa te kaoti ke te Biira.

Ngaia ae ti kaitaua te tai aio ngkai e kona n reke mwemwena. Ao e koaua are e kangai; ngkana e koaua bwa e tuai kororaoi unan te Biira aio n aron ana nonori te Tautaeka ma ana Roia. Ai rereira ao ai tamaroara ngkana arona bwa e kona ni manga karaoa ana karinrin ke ana onono ke ana katamaroa nako iai ngkana e a boo tain maroroakinana n te kauoua ni wareware ngkana e a *Committee Stage*.

Ngaia are e koaua e rangi n uarereke te bwai ae N na kona n tei n te tai aio ni boutoka te kaoti aio.

I boutokaia iaan nanoia kain au abamwakoro ao iaan naba kanakoraoan ana iokinibwai abara ae Kiribati iaon te ben, bwa e na kona ni *quality* ana oera ao e na teimatoa tatangirakina ma aba ake ti karaoa te iokinibwai ma ngaia iaon ara oera. Ao e na teimatoa naba aron te mabiao irouia ara botannaomata man karaoan te oro ben.

Ngaia are kanga I reitaki ni bubuti nakon te Tautaeka bwa e kona n nora riaina n te tai aio bwa ti te *first reading*. Tiaki bwa ngkana te moan wareware ao e a riki bwa ai te Biira, e a tuai.

I taku bwa e na kona ngkanne n reke bwa te Biira ngkana e a nako te kauoua ni wareware.

Ao I taku bwa e a bon tia ni kabwaranakoaki aron tao te rairai iaon te tuaa. Eng, I taku bwa e a teretere bwa e uki aana. Ma ai aron e kainaki aona bwa e na *exceed* ma e uki aana.

Ma e koaua te rongorongo are e kangai. Eng ngkana e a karauaki raoi ni kabaki raoi ke ni barongaki iroun te Tautaeka, ao ngkanne tao a kona n reke baikai bwa kanga taian kareke iango ake a tauraoi imwina.

Ma N na teimatoa ni bubuti bwa e bia kona n noraki riaina bwa e na kona n nako te moan wareware.

Ngkana iai ana anga n niko riki te Tautaeka ibukin kawenean raoi te Biira aio nakon te tai ae na roko. Ao I taku bwa e a bon nakoina ngkanne anne ma ana Roia. I boutoka te kaoti. I a uarereke ni marooro moa n te tai aio, ao ko bati n rabwa.

Ti tebo ma ara kanganga ngkai are I tekateka ikekei ao N na manga nanakomai n taetae ikai bwa ai bon te kamimi naba teuana.

Tia bubuti naba nakon te tai ae na roko bwa ti bia kona n noraki naba ara kanganga aei. Ko rabwa, I a toki ikai.

Tibiika: Akea te kanganga te Tia tei, e na noraki am kanganga nakon te Auti ae imwaira aei. A na katoaki ami bwai n taetae.

Ao I angan te ma e karineaki man te *Commerce, Hon. Booti* Nauan; e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika. Tao imwain ae I waaki, ao bon au kamauri moa nakoim ao te Beretitenti ma te Kauoman, ao ai kain ara Auti n tei aei ni kabane. I a reitaki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki nik amauri ngkami. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua te Tibiika, e rangi n uarereke au marooro iaonte bwai aio. Ma ibukina ae kanga e a kumekumeaki au bwai ae te takateka, te *quality* ao tera riki. Ao ngkana I aki teirake n taetae ao a nakanga; te aomata arei e a bon aki teirake n anga iango iaon te tabeka ae e kakawaki aio.

Te Tia Babaire tao N na totokoa naba ngai te tabeka aio. Ao I totokoia naba ma taekana re te oi n iango, e rangi n tikiraoi.

Ma I taku bwa e boni kakawaki bwa ti na karaua raoi n nikoia te Tia Babaire.

I taku bwa imwain ae ko nang karuoa waam, ko na karaua naba raoi n nikoia. Bwa ngkana ko aki nikoia ao e a buti ao e a baraki naba ao ko a tenaki naba n te tababa ao tao ko bwabwa ao tao aera riki.

Ngaia ae I taku bwa tao ti na karaua moa n nikoia bwa kanga e bon roko naba tuangara mairoun ana aobiti te Tia kaeti tua bwa ti na nikoa riki te bwai aio ni karaua raoi ni katamaroa.

Ao e koaua ti kabanea aron te iango iai, bwa e nang ti anaki are e bwaka iaon tano Kiritimati ibukin te *State land*.

Ma kai kanga e katitika naba naba ngai au iango bwa I taku bwa abamwakoro naba tabeua ao kanga a bwaka naba iaan te tabo aio.

Ma nanona a na ataia naba bwa a na kona naba n reke aekakin itera aikai ngkana e bwati te bwai aio.

Ngaia are I taku bwa e na karauaki raoi n nikoaki, bwa e na nikoaki nakon are te Aono n Raina, Kiritimati, Tabuaeran, Teraina. Ao e na nikoaki naba ngaia tao iaa, i Buaritari iaa riki, Temaiku ao iaa riki. Tao aba n te Itera Nuka are tao a tuai n eti naba taekaia.

Ngainb I tara naba te *Housing.* Ngkana ko mena nana riiti te Tautaeka, e nga ngkanne raoi are tao e na declared bwa am bwai ngkoe tao te *tenant* ao e nga ae ana bwai te *State land* ao ko na aki tatamwaka uaana ngkana tao ko a bora n taka ke tao ko na anaa am bwai n aoraki. Ko na karekea moa te *clearance* iaan te Tua aio. Kanga akanne itera tabeua ae I taraia te Tia Babaire.

Ao irarikina ti rangi n tobwa aio bwa I taku bwa e eti te taeka are e kona n totokoa aron kauarerekean te katine amakai, te oro amakai irouia tabeman. Ao anne ae I taku bwa e rangi n tamaroa anne bwa ti nang bon rikoa are bwaka iaon tano.

Ai bon aia bure kain Tabuaeran ma Teraina ao Kiritimati bwa e na kamatoaki aio nakoia bwa are a kani maeka n te tabo aika te *State land*.

Ao ngaira ake kain Tabiteuea Meang ao Tabiteuea Maiaki, ke kain Tamana. Ti na boni waerakei abara.

Ao e koaua kanga ngai naba I bae naba n taratara aio te Tia Babaire ma kanga teuana te boto n iango are e aranaki are te mwake.

Bwa are ngaira naba iaon abara i Tabiteuea Maiaki, kanga tabeua tekateka a mena iaon te mwake ma tiaki abam. Bwa ngke e a roko teuare te Korone ao e a bobotia aomata n te squard ae ti teuana ao e a karekei naba mwake bwa e na bebete aron ana *administration.*

Ngaia are ko mimi, ngaira ngke ti uarereke ao ti aki ataia. Ti uarereke ngkoa ao ti a ikawai i Tabiteuea Meang, ao ngkana ti bon aoriorira ao ti anaa te ben ae e bwaka irarikin ara auti, ao ti koromma ao ti kanna ao ti uebanaki ni karokoa ae ti kani bekabekarira.

Ti a karaua n iangoia, ngaia te aba are ti mena iai arei. Tiaki abara bwa aban teuare e mena tao iaa. Tao i tabon te aba ke aban teuare i Tabiteuea Meang. Kanga aikai aekakin iango akanne.

Eng, kanga I rangi n karabwa te tabeka aio te Tia Babaire aoI nora aron te boto n iango ae e rangi n kakawaki.

Ma I taku bwa e bon rangi n kakawaki ae ti na karaua raoi n nikoia te Tia Babaire. Ao e eti iai tabeka tabeua ae e kangai; ao ma are iai te kauoua ni wareware. Ani kanakoi naba ami niko ke ami karinrin n te kauoua ni wareware.

Ane aekakira ngkanne aron ara karinrina ao manra. Karina aio, ao karina aio.I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, ti na bubuti bwa are ti totokoia n aron are e a tia n tabekia te *Line Islands* ao ti na bubutia teuare e tabekia nambwa 1 am iango aio. Ma angan te tai ma kanoana bwa e na karaua n nikoia te AG. N te aro bwa ngkana e boni butinako te bwai aio ao a bane naba n ringaki bwaai ake a na riai n ringaki iai n akea kanga te kabwaka ke tao tera ao e na tau te tai iai.

Ao tao antai ae e na ataia e manga kona n reke ara tai n *workshop* iaona taon te ririki ae na roko ao ti a manga karaua raoi n tarataraia ao ni karin ara iango ao ti a uotiarake ikai ao e na akea te kanganga.

N te tai aio ngkai te Tia Babaire, ti nora aron tabekana bwa e kakawaki ma kanga e boni kimototo te tai aio. Ao ngkana a manga tuangira ara tia rabakau bwa kanga iai kabwakana teutana ao kanga e na buti tabataba n itera tabeua ao kanga e bon rangi n kamanga ae ti na manga kariaia.

Ngaia are man au marooro aikai te Tia Babaire, ao I a totokoa te Biira ae e uotakirake warekana n te moantai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei temanna ae karineaki mai Teraina, Hon. Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ti a manga bon anga naba ara kamauri ma kain ara abamwakoro ma kain te Aono n Raina nakoimi ni kabane te Tibiika ma kain te Auti n tei. Te Beretitenti ma ana koraki ao ngaira ni kabane Taan tei, taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua te Tibiika, n aron ae a tia n taekinna raou n Tia tei man ara itera i Mainiku ake tao riki raou mai Tabuaeran ao Teraina ao Kiritimati. AoI taku bwa e bon riai naba bwa N na kaota naba bwanaia kain au abamwakoro *Madam Speaker* ao te Tautaeka, bwa ti boutoka te kaoti aio.

Bon ngkai naba n taai aikai *Madam Speaker* ao kain te Maneaba ni Maungatabu, ara Botaki naba n Unimwane iaon Teraina e rangi n aki toki naba ni bobowia te aekaki ni waaki aio are tamwakan te ben ao kabwakakina mai taeran te nii.

I taku bwa N na kauarereke *Madam Speaker* bwa are e a bon tia ni bwarabwara. Ma n aron ae e a tia n taekinna te Tautaeka ae e aki butimwaeia tao iaan bukina are e na nikoia raoi. Ao tera burena ngke e a butimwaeia naba ao e a nikoaki raoi inanon taina imwain kauoua n warekana.

E kakawaki otina ngkai ao ti kani kaotia bwa bon te kanganga ao bon te kainano ae e tabangaki nara Itera

Mainiku. Are e aki kona n toki te aki ongotaeka. Ao ngkai tao ongo ao a kangai; e aki bwati ti na bon nako naba n tamwatamwa. Ao tao tokina a na manga aoa onoua tabeman ao tao kam na kukurei naba ngkana a beibeti tabeman inanon te ran are e bubura i Teraina.

Ngaia are ti a bubutia te Tautaeka ngkana arona bwa e na kona ni koaua bwa e na rinanon aio, ao ti a bubuti bwa tera ngke e kona ni karekerekeia ara koraki ao tao raora n Tia tei temanna are e a tia ni kabanea ana tai ni uotarake ara kaoti aio ni karekerekea inanon te waaki ni karao Biira ao tao boningaira naba ake taan tei mai Tabuaeran, Teraina ngaia are ti ataia bwa e a totokoaki ngkai. Ao tera riki ara anga te Tibiika. Akea bwa are a totokoaki.

Ma ti a bubuti tera ngke e kona ni rinanoaki ni kawaekoaki, ao tera ngke ti kona ni mwannanoaki iai ngaira kain te Itera Mainiku bwa ti na contribute naba nako iai.

Ngaia are ti a bubuti nakon aei, ao ti boni kani kaotia nakon te Maneaba bwa anne bon te kanganga n ara itera ae Mainiku.

Ngaia are n te tai aio te Tibiika ao te Auti n tei, I kukurei ni boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Beru temanna ae karineaki, *Hon. England* Iuta. E nakoim te Marooro.

Hon. England Iuta: E rabwa te Tibiika ngkai ko karekea naba ara tai.

E koaua ti a bon tia n ongora marooro aika tia ni bane n taekinaki. Ma ti kaitau bwa te raraoma irouia tarira ma aba ake i Mainiku. Te karu kanga aron iangoana. I taku bwa kanga tiaki te kanganga n aia tabo n ti ngaia, ma e kabuta ma are te aro ni bwaibwai e kaokoro ngkanne.

Ao ti bon bae n ongongora ao kanga a bon tangi nanora bwa are a tang nako ikai bwa are nnena aio n tang. Nneia n tang bwa a na kaeta nnen aban te Tautaeka, ao aio nnena ae na kaetaki iai.

Ngaira mana ara Aono aio ngkanne n aron are e taekinna te Tia tei mai Butaritari ae e boni kakaokoro aron bwaibwai ngkanne. Ma te karu te kanganga ae e tabangaki ngkai.

Ma ti karerekea ara iango ao I taku; ti aki kaburea naba ae e taekinna te Tautaeka. Ma a na bon iai nikoana ae e tamaroa bwa e na bebete aron nikoana n te Itera Mainiku. Karerekean te iango ngaira n ara itera aio e na kanga aron nikoana ngkanne. Bwa are e bon tannako aron te tia bwaibwaima abana.

Tera aron rotakina ao ana namakin n anne. Bon ti te iangao bwa ngkana ti a beti i nuka ngkana e a nikoia te Tautaeka n arona anne.

Ti kakawaki anne aio ao ti ataia bwa te kanganga ae e tabangaki. Ma ngkana e nikoira te Tautaeka ao e kakaea ma aron ana impact te bai aei. Tera aron te kanganga ae ti ibuoka ni kanganga ma nakai iai.

Ma nakai a kaetia n arona ae e angaraoia, ao ngaira ngkanne tera arona iroura. Iai aron nikoan anne ke e na akea.

Bon ti aikanne ara bubuti nakoia tarira aikai ao ti a bonnanoia nakon te Tautaeka bon ti mai iroum.

Ti bonnanoia nakon te Tautaeka ngkana iai karababakina n te itera anne, are oin te kanganga ao e oti aio. Ao nikoana ae e boni kakaokor ngkanne n ara itera aio.

Ao ngkana tao ti a manga ibuobuoki ma aia Tua aio ao ti a karababa nako riki bwa e na taraki nako kanga te kantaninga inanon taina.

Aikanne raonakin raraomaia nakai ao tobwakin nanoia aia botannaomata ae bon ti tebo naba ma ae iroura. Ti bon ti karerekea ara iango ao ti rangi n boutoka te kaoti ngkana e koaua te Tautaeka bwa e bon nanonna n ana taeka te Minitita. Ao ti kaitaua te Minitita n ana kaeka are e a manga kamataata riki are ibukin te Tia kaeti tua are rairan nanon te state land.

Ti kaitauia n aron anne ao aron tararuakina ma antai aika a na mwiokoaki iai ao e eti naba anne. E kanganga arona bwa antai ae e na mwiokoaki iai.

Tao e na bebete ana mwakuri ikekei bwa are e bon inaomata te naan inspector iaon Kiritimati ngkana a tutuo. Ngaira ngkanne ikai a kanga bureitiman ngkanne ke tao antai are e na nako ni ikakiokio i buakonikai n arona.

Ngaia are aikanne au taeka tabeua mai iai ao ti a kantaninga te Tautaeka. Ti a butia te Tautaeka ngkana e koaua nanona tera ngke e uotia nakon te Auti ae e na roko.

N te tai aio moa aoti a taon nanora nakoia tarira aikai bwa ti tebo ara kanganga, ma ti aron tobwakina ae ngaira ae ti iangoa rinra naba. Ti rangi n iangoa rinra ao aron tobwakin naba ara kanganga. Bwa ai tera ngke a kona ni kakaeaki naba angaia ngkana ti a inanoi ma ngaia bwa e a karababaki nako te Tua aio ni kakaeaki angana bwa e na reke naba aron tobwakina man ara Aono aio. Ao e rabwa. Ti ngaia anne ao e a toki naba ikanne.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Teinainano are temanna, Hon. Taoaba Kaiea. E nakoim te marooro.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua e kakawaki ae ti a kanakoi bwana ni kamauri n te bwakantai ae tamaroa nakoim te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti, te Beretitenti ma te Kauoman

ni Beretitenti, Minitita ni kabane, ngaira Taan tei, ao taan ongora ni kabane. Ao boni kain Kiribati mai tabona nako tabona. Boni bwanaia kain Tarawa Teinainano riki ni kamauri ngkami n te bwakantai aio. Kam na bane moa ni mauri!.

Te Tia Babaire e rabwa te kaoti ae tabetabekia temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran are kabga iai rekerekena ma kanga karaoan raoi te baronga ibukin katean te Tua bwa e na kona n tararua te kaubwai are i Mainiku te Tia Babaire ni kaineti ma aia tabo.

Ao e koaua n ara namakin bwa ti aki mena n te Kabineti, bwa te Tautaeka are e bon bairea aio ao are e boni matairiki te Tautaeka. E ata te bwai ee karaoia te Tautaeka ao e atai bwaai akana a mena inanona ni babarongan ana bwai te botannaomata n te tai teuana ma te tai teuana.

E koaua tao ibukina bwa te iango ae e tamaroa ao e rangi n tikiraoi ao ibukina bwa e rangi n moantai naba te Tia Babaire aio, kanga ngai n au namakin ao au taratara ao I aki moa boutoka te kaoti aio. Bwa bukina bwa I taku bon iai nnena raoi ae e na riai ni moanaki mai iai aon anganaki raoi mai iai moan te waaki te Tia Babaire.

Are e koaua, I rangi n boraoi ma te kantaninga are e na nikoaki raoi moa ao e na barongaki ao mani katamaroaki raoi te Biira imwain ae e nang kabwataki ke tao e nang kabonganaki bwa kanga tao ai te Tua ae ti nang bane n iria.

Ao tao ni bong te ingabong aio n aron ae kam ataia, ao e koaua te Biira raoi ao te naan Tua raoi ake a karauaki raoi ni barongaki a bon rangi n etieti raoi menaia. Ao ngkana e iraki raoi nanoia ao ngkanne ngaira ngkanne ti na biribirii inanona Taan tei.

N te ingabong aio ngkai e aki nako au Biira ao e koaua bwa ti ira kanoan te Tua ae te *Constitution.* Ngaia anne ae I aki tabekia iai bwa are e boni kaitara raoi, ngkana kam nora *Section 6:68 (7) of the Contitution.* Ao anne ngkanne e aki raa e kaitara ma are e taraki n te moantai n te *Rules of Procedure.*

Ngaia are I taku bwa Tua raoi aika a karauaki raoi ni barongaki ao a karauaki raoi n taraki ao a karauaki raoi n nikoaki raoi, I taku bwa akanne ngkanne a na uotira nakon te tai are ngkana a nang kabonganaki ao e nang nakoraoi iai aron biribirin te waaki. Moara riki ngkana tao bon taben te Tautaeka moa bwa e na riai ni karaoia.

Ma ti karabwarabwa ao ti kaitau nakon te Tia tei ae karineaki ao nakoia Taan tei ake a boutoka te iango aio bwa bon te oi n iango ao te oi ni waaki ae tararuan te kaubwai, ao kanga aki rauia naba ami

botannaomata n aron anakin te ben n tiaki taina.

Ao e koaua ti mena naba n aia namakin ami Unimwane ma antai riki akana a babaire ibukin tararuan kaubwain raoi te Itera Mainiku n ami tabo kain te Itera Mainiku.

Ma e koaua ae e bon iai te namakin iroura ke tao irou are ngai I taku bwa e na riai moa n rangi n barongaki raoi ao n taraki raoi arona bwa e aonga n ae e bon niko ao kai e a bon butiraoi naba n aki okioki aron karaoana.

Ma e aoria bwa are aikai ti a katikua nakon te Tautaeka bwa e a iraorao ma Taan tei. Tera aron are a manga uotiarake ngkanne nakon te Tautaeka iai.

Ao anne ngkanne inanon taina ae e riai ao e na manga waerake bwa te Biira are e kabwataki ikai ao kai ti a tauraoi ngkanne ni butimwaeia ngkana arona bwa e a boni bane raoi arona ao kanga ni karaoaki raoi n rinanoaki.

Ngaia are I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki ao nakon te kaoti aio ke nakon te Biira aio bwa I a totokoa moa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki n am marooro. Iai riki ae e na marooro iaon te Biira aei?. Te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati, Hon. Bakaia Kiabo. E nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko kona ni manga karekea naba au tai ni marooro ibukin te Biira ae kakawaki aio.

Ao e koaua te Tia Babaire, imwain ae I waaki ni marooro iaon aio ao I a boni manga reita riki bwanan te kamauri ni bwanaia kain Kiritimati ao Kanton. Ni moa mairoun te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai ngaira Taan tei ma kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua e na baiti aron au marooro iaon te Biira aio ngke a bon tia naba ni kaota iai bwanana iai ara Minitita man te Aono n Raina are bon te Tia tei naba mai Kiritimati.

I boni kani kauataoa naba ni bwanaia ao I taku bwa e koaua anne. Ngaira naba mai Kiritimati, ti bon rangi n kainanoa te aekaki ni babaire aio ane e a tia ni kaotaki iaon te Biira aio. Kanga bon aron barongakin riki anakin te ben.

E na uarereke aumrr ao ti na butia tea Tautaeka, ti ataia bwa e totokoaki moa n te tai aio kanga angina. Ao ngai N na tei bwa N na boutoka.

N na boutoka te Biira aio iaan bukina ae e bon tamaroa n norana naba bwa e kainanoia naba bonikain ara abamwakoro ae Kiritimati.

Aoti na kawenea te bubuti nakon te Tautaeka bwa ae e a mena inanon baina, ngkana e kona ni kabaitia. Aekakin te Biira naba are iaon te Ikari.

Ngke kainaki te ikari, ao ti a bon aki naba kang ikari ngaira Kiritimati. Ao anne ae e aki tabangaki naba iaon Kiritimati ke iaon Kiribati te Biira anne. Ngkana e kona ni manga noraki te Biira aio bwa kanga aekakin naba anne tao ti ngaira kain Tabuaran, Teraina ao Kiritimati ae ti a kona naba ni kaonotaki n te Biira anne ngkana e kona. N aekakin naba tein kainakin te ikari.

Ao ngkana e kona ni kabaitiaki anne iroun te Tautaeka n noraki. Ao tao ngaira ti a bon tauraoi ni bwaka iaan te aekaki ni Biira aio ao te aekaki ni babaire aio. Tera arona ngkana arona bwa e kabaitia naba te Tautaeka bwa ti aonga naba ni mwengaraoi n aron are e a tia kabwarabwara te tia tabeka te Biiral, Unimwane, Unaine, mwauku ke antai riki ake a kona ni karekea ae ti te tikina aron te riko ben irouia kain ara aono ae te Aono n Raina n aron are e a bon bane n tia ni kabwarabwaraki.

Ngaia are I rangi n boutoka te Biira aio ao tao ti a boni katikua nakon angaraoina nakon bwaai ni kabane. Ao bon ara bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia nora aio kakawaki nakoira ngaira kain te Aono n Raina.

Kanga n te tai moa aio, ti a karautaeka nakoia kain aban Kiribati are abami are ti mena iai. Ao ti a bubuti ngkana e kona n kabaitiaki aio.

Tao ti ngaia anne ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai ai bon akea ae e kani marooro iaon ara Biira aei ao I a kaokia nakon te Tia tei are e tabeka te Biira bwa e na karaoa ana kabanea ni marooro iaona.

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a rimoa moa ni kaitauia Taan tei ake a tia n anga aia boutoka ke aia ibuobuoki ni marooro iaon te Biira aio.

Te moanibwai, I a boni kaitaua moa te Tautaeka n ana *position* are e a tia n anga are e totokoia moa n te tai aio.

Ma e koaua bwa n tarana bwa kam bane ni buki iaan kam boutoka ni kabane taan marooro. Kam bane ni buki iaan ae boutokaki ma e na katamaroaki bwa tao iai te itera te bwai ae e tangiraki.

Ma ngkana kam boni karaua ni wareka te Biira kanga bon ti te ben. Te ben, bwa e aki kangai;te banni, te moimoto, wakaan te nii, ti te ben ao e a reitinako ma baana, ma te bwai n aoraki, ma tera. Ngaia ae

kanga e bon ananau iai te marooro. Bwa ti te ben are uaana ae e na aki kabwakaki. E a toki naba. E a manga kananauakaki, baana, e rarangaki bwa te bwabwa, e na urua. Te nimoimoi, tera. Ao e raoiroi bwa ngkai e a reke bwa aongkoa ai te Biira ao ngaia tao e nang katabwaninaki ngkanne bwa e nang karaoaki ae ai bon ten ii ae e nang aki kuakuaki.

E nang aki kabwakaki nimoimoina, e nang aki kabwakaki rorona, a nang akea ae tamwakia naba temanna. I taku bwa bon te Biira aio, e bon nanonaki iaan te bubuti nakon te Tautaeka iaan noran te kanganga ae e a riki ngkai.

Ngkami kain Kiribati, kam mwengaraoi kam rangi n mwengaraoi ngkai. Bwa ngkana kam raa, bwa are bon abami bon iai tiami. Ngkana ko kani kabwaka am ben ngkai, ko a tikua uaana nakon te namwakaina ae na roko ko a manga anaia naba.

Ao ngaira ake ti maeka n te Aono ni Mainiku, ane e a boo tera. Akea bwain te namwakaina ae na roko, akea bwain te namwakaina are imwina, akea bwain te ririki aio. Akea ao ngkami iai. Bwa are e koakoro bwa are ngaira ti mena naba n te Tautaeka.

Ngaia are kanga e teke nanou n ana marooro te Tia tei mai Kiritimati ae e kangai; e aera kam aikoa bon katanira moa n te Biira aio. E a tau n te kai rekereke ni kangai, bwa are ngkai ae te ikari. E tabuaki i Abaiang te ikari? E aki. I Tarawa e tabuaki? E aki. I Kiritimati e tabuaki. Ao e aera kam aki kaonota moa aio nakoira bwa ti a kawa.

Iai te marooro teuana ae e kangai; ti tebo ma ti a kairoroa ngkai te Tautaeka bwa ti a tuanga bwa e nang karaoa te bwai teuana ibukira. Ao antai ae e na tuanga te Tautaeka. E na kanga n ata ara te Tautaeka ngkana ti aki uotiamai ikai bwa e na iangoia.

E na kanga n ata ana kanganga Tabuaeran te Tautaeka ngkana e aki karewetaua ana Tia tei ikai. E nga nnena? Tiaki aio. E aki imanonoaki te Tautaeka, e aki. Minitita bwa e nora riain te bubuti ibukin te Biira aio, ma e bure ao e kairua te taeka ae kam a imanonoa ngkai te Tautaeka bwa e nang karaoa nanona. I taku bwa I aki boraoi n iango ma anne.

Aio nnena ni karabainoaki te Biira ao e bon rangi ni aanaki iaan te bubuti, te kaoriori nakon te Tautaeka bwa e kona n nora moa te kanganga aio bwa ti a taneiai mai imwaina. Ti tiku n rau inanon 10 tabun te ririki ao ngke e a konaki te keiti ao e a bon roko te kanganga. Akea te oroben? Iai ma a bon oroben ngkanne ake a tamwakai.

Ngaia are I boutoka aia marooro ni kabane raora n Tia tei. I atai nanomi bwa kam boutoka te bwai aio ma e na katamaroaki.

Ti a bubutia te Tautaeka e bia kawaekoa aio ngkai e noria bwa te kainano ae e bon te oi ni kainano. Bwa ngkana e tiki nakon te ririki ae na roko, mwaitira riki ara kanganga. Te ririki are imwina, mwaitira riki ara kanganga.

Ngaia are kam rabwa Taan tei ni kabane aika kam a tia n anga bwanami ni boutoka aio, ao ti a kaitaua riki te Tautaeka n ana ibuobuoki ao ana iango are e na katamaroa riki.

Ma tera ngke e a manga uotaki nakon te Auti ae na roko bwa e aonga ni manga uotaki bwa te Biira naba n te tai ae na roko. Ao e rabwa ao I a totoki naba ikai.

Tibiika: Tera am point of order te Minitita ae ko karineaki man te Aono n Raina, Kiritimati ao Raina. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: I kani *point of order,* ngaia anne ti bon nano uoua are e kaokia are ti te ben. Ti te ben, *coconut, coconut.*

Te *coconut* ngkanne e riai *define* raoi, e riai ni *clarify* ni kabwarabwaraki raoi bwa te ben raa bwa e aonga n rin raoi bwa inanon te Tua aio bwa e aonga n *clear* aoni bon ti raoi bwa te ben raa. Te ben man te moimoto ni karokoa te amakai ke e anga raoi iai.

Ngaia are ngkana e nano uoua naba te aba bwa ti te ben. Kabwaranakoa am ben, bwa te ben ae nga bwa e aonga n rin inanon te Tua aio. Anne ngkanne ae ngaia ae ti nano uoua naba iai bwa e aki rangi n mataata raoi kabwarabwaranakoan te ben. Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ai bon akea ao e rabwa te *point of order* ao ti a nakon ara kaotinano iaon te Biira aei. Bwa te Biira ibukin anakin been man aban te Tautaeka 2020, e na warekaki n te moantai. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia ao akana aki. E nakoia ake aki.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Te moan kaoti iaon ara ota bebwa n te bwakantai aei iaon te kaoti, e na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. England Iuta. E nakoim te marooro te Tia tei.

KAREKEAN BUOAKAIA ATAEI AKE A TIA NI MOTIRAWA AIA KARO NAKON KAUARINAN N REIREI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika n reken te marooro ni kabanean bongin te wiki aio ae tamaroa aio. Ao te bwana ni

kamaurinakoira ngaira ni kabane. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika. Ae boni kanoan waaki ngkai aika a riki. Ti a moanna naba man rongorongon te kaoti ni kanoan baika a riki kanoan te backpay aika nako. Ao iai kaoti ngkanne aika a oti ngkanne tabeaiangaia tabeman ake a bon toara.

Ma te kanganga aio te Tibiika. Tiaki te kanganga ae aongkoa e boou ma tao e bitaki te taratara teutana ngkai iai te anga ni buoka ae a tia ni noria ae e a bwaka ngkai.

N taai aik a nako tao abau riki tao bon rawata moa aika aine ao bon iai naba mwane ae akea buia. Taoa boni kaokoro ake a raure ma buia, iai ae akea buia bwa a tia ni motirawa. Iai naba tabeman ae bon akea naba buia mwane bwa a tia naba ni motirawa.

N taai aika nako ao akona n roko aine irou ao a titiraki. E kona n reke ana *KPF* kain abara. E kanga aron ana *KPF* ngaia are e nako te rongorongo. E nako ma are e angabuaka bwa are ngaia tiaki te buu ni mare ngkoe bwa ngaia tao ko kauaei ke ko aera. Ao oin ana kantaninga te tina n taainako e na buoka aron natina bwa e reke. E reke nakon te Kauarinan.

Bon iai naba ataei aika a ikawai irouia tibuia, aikoa reirei bwa are a boni kara tibui. Ao ane a bon tiku irairkia tibuia bwa ai taan buoka aroia tibuia.

A tekeraoi ngkana a ongotaeka ataei tiibu ao ngkana aki ongotaeka bon te kanganga. Bwa are tao bon arei tokin te konaa n taainako. Ao tao bon ara itera naba a maningongo teutana ni kangai aongke tao a taraia bwa e na aki reke buokaia, ao e a toki naba te karongoa ikanne.

Tao ngkana a tangi nakoia mwaneia ma tarira ma aki kaekaki tao 1 ma 2 te wiki, e a tokinb te karongoa ikanne.

Ngaia ngkai e a oti riki te kanganga aio inanon bwakan te backpay ae e nang nako ae nako aio.

Are bon iai tabeman tiina ae bon akea, a toa buaka. Ai bon te karo ao te tina n arona, ti boni bane n ataia ao natia e uarereke e mwaiti ao tao bon iaon Tarawa naba ikai.

Bon ti oin te maningongo e aki bae ni pay aia mwane ataei ake iaan 18, ao ngaira ake a reirei natira ngkai are iaan 18 ma a reirei. Aki reke naba aia *backpay.* Tera ngke e reke bwa buoakan aroia natira n te reirei ngkana a nang rin.

Kagna anne te rongorongo ae I raweia bon iaon abau ao bon iaon taabo tabeua ikai. Ao I kataia ni mena inanon te namakin anne, ao I kataia ni karinai naba n ana namakin te tei are ai bon akea ae e

na tang nakoina. Ao tera ron ana kantaninga.

Bwa are e koaua n ara Katei ni Kiribati, aongkoa te akoi. Ti na rangi n nabenabeia natia ara koraki ake a bua.

Ma bon te koaua ni koaua anne, I aki kona n raranga te rongorongo ma are ti bon bane n tatannako ma aron ae ti atai n aron tokin te tai.

Kai bon ti anne te bubuti, tera aron kangaraoana ae e na *backpay*. Bwa are ngke ti ataia ao ti kaitaua te Tautaeka bwa iai ae e na kabwaka nakoia ataei ae te aekaki aikai tao 35 n te namwakaina nakon te ririki ae e na roko are e aki *backpay.* Ao tabeman aine tao teniman natia akana a bae n tamwatamwarake.

Ao tao ngkai I taetae ngkai iai tabeman ae a na rin nati aoa ukeuke natia ao e nanonibwi te tina bwa tera arona ao e a kanga arona.

E aoria bwa ti anne oin te kaoti aio. Oin te kaoti anne tera ngke e kona n reke bon ti buokaia ataei ake ai bon akea aia karo ke tao a toara ana karo.

Ao ti kaitau nakoia tabeman kaaro bwa a bon teimatoa n tiku irouia n tarai aia kanganga ibukia natia, ao e mwaiti ae e riki anne nakoina iaon abara aei.

Ngaia are bon ti man te rongorongo ae e uarereke te kaoti ae kimototo ae ngaia I a bubuti tabekakin taekan au kaoti ane e kangai. *Bwa te Maneaba aei e na rinanoa noran riain karekea buokan ataei ake a tia ni motirawa tinaia ke tamaia ke bon akea aia karo ni buokan aroia n rin nakon Kauarinan Reirei.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti iroun te Tia tei are ana kaoti, ao I a kaokia moa nakon te Tautaeka bwa e na kaeka ao I angan te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukia Aine, te roronrikirake ao Kamweraoi. Hon. Martin Moreti. E nakoim te Minitita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire. E koaua ma imwain ae N na kanakoa ana kaeka te Tautaeka, ao I a bon rimoa n anga te bwana ni kamauri nakoimi ni kbnkain ara Auti ni Maungatabu aio n reitaki ma taan ongora. Kam naba bane ni mauri!

E koaua I a moanna ma te kakaitau nakon temanna te Tia tei mai Beru ae karineaki n ana kaoti ae kakawaki aio, ngkai e bubuti noran riain buokaia ataei ake a tia ni motirawa tinaia, tamaia ke aia karo ni kabane ibukin buokan aron karinaia nakon taian Reirei ni Kauarinan.

Te Tia Babaire, e rangi n irekereke te kaoti aio ma teuana mai ibuakon ana Moti n nano ara Tautaeka nikaineti ma ara kanoa ni mii are te *KV-20* n aron are e a tiani

kabwarabwaraki n taai aika nako iaan aara Biira are nambwa 1. Are karikirakean te rabakau irouia ara botannaomata are ti mena iaan are te *Human Capital.*

Ngaia are imwin rinanoan te kaoti aio iroun te Tautaeka, ao I kukurei ngkanne n taekinna bwa e boutokaki.

N aron ae e ataki ao bon iai ngkai buokan rooia ataei ake a reirei n te naan Kauarinan ke te naan *Senior Secondary* schools, ake e kakoauaki bwa a tia ni mate aia karo, tinaia ke tamaia ao a boni bane ni mena ngkai iaan te *Education.*

I kukurei naba n taekinna bwa tiaki ti ataei ake a mate aia karo ke tinaia ma iai naba te buoka nakoia ataei ake a mwauku aia karo n aron ana Moti n nano te Tautaeka.

Te Tia Babaire, I kukurei naba n taekinna ao irarikin naba anne ao iai naba ara beba ngkai ae e a tauraoi. Kanga aongkoa te buoka ibukia ni kaineti riki ma te kaoti ae e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Beru, are tarakia ataei ake a mate aia karo ao aki reirei. Ao ngke e a manga reke aia chance bwa a na reirei ao a butimwaeaki n taian Kauarinan ao e rangi n tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakoia n aron ae mwaneweaki inanon te kaoti n te tai aio.

Iai naba mai ibuakon ara Moti n nano te Tia Babaire are kanga iai ngkai te bebwa ae e a tia n tauraoi kanga te buoka $30.00 ibukia ake kanga akea aia ririki nakon 17, are a na kona n taraki iai ataei bwa a boni kawa bwa akea aia karo ao e mena irouia aia karo. Ao anne naba e na rangi n ibuobuoki ibukia n te mwaiti ae aongkoa $30.00 ni ikotaki ma tao te aki mwakuri tao ai $80.00. Ngkana tao a manga mwauku e a manga bon rin naba tao $80.00 tao $100.00 tabun buk ataei n te tai aio ae ti kataia ni buokia.

Inanon naba te tai aio e aonga ni mataata irouia tao karro riki, ae bon iai ngkai te buoka n ana Botaki ni mwakuri ibukia riki *Form 7s*. Are I kakoaua bwa man te Koraki 4 ngkanne nakon 6, are e a tia n raai nakon te *Education* bwa are ai ti te tikina aron kanga te *criteria* ibukin tobwan aia kanganga ataei ake a boni bwaati n irekereke ma ataei ake a mwauku aia karo ke tao a tia ni kabuanibwai.

Ngaia are ti bon nora kakawakin te kaoti aio ibukia ara botannaomata riki ataei are a rotaki ni kanganga aika a mwaiti, moara riki ake a irekereke ma te kaoti ae e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Beru.

Au kantaninga naba bwa te *backpay* are e tataekinaki, I taku bwa e na rangi n ibuobuoki naba ibukia kaaro ke tao bon ibukia ataei aikai bwa a na kona n ibuobuoki ni kainanoia riki n aia bwai n reirei ngkai ti kakoaua bwa e tieuataake aron te

backpay nakoia ake aki mwakuri. Moarariki tao tina ake akea buia n te tai aio ao e kona naba n reke aia *back-pay* ibukin boukan naba aia ataei n aron are kanga e mwaneweia te Tia tei ae karineaki n ana kaoti aio.

Ngaia tao bon ti akanne bwanau te Tia Babaire ao I a kukurei n taekinna bwa te kaoti aio, ti boutokaia moa n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon tia n nako ana kaeka te itera te Tautaeka ao I a kanakoa ngkanne te marooro nakoia Taan tei. Te *Leader* n te Kaitara, Hon. *Tessie* Eria *Lambourne*. Kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao N na kanakoa naba ara marooro ibukin te kaoti ae e kakawaki aei ibukia ataei ake a rangi n kainanoa riki buokaia n aron are e mwakoro te kaoti. Ao ti a rimoa ni kaitaua te Tia tei mai Beru ibukin tabekan ana kaoti ae e rangi n kakawaki aei.

Ao ti ongora ana kaeka te Tautaeka ao ti rangi n kukurei n ongora ao n ataia ae iai ana buoka are e a tia n angangania naba ataei ake a reke n te karinan aei.

Ao e koaua te Tia Babaire tao e na rangi n uarereke naba bwa ti boutoka te kaoti aei. Ao I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bwa tao a bon rangi n tiraua ngkai ataein Kiribati aika a tia ni bua aia reirei ibukin te kanganga ae aitara ma ngaai n akean aia karo ke tao akean tao tamaia ke tinaia are tao ngaia e a boutoka aron karekean aia bwai n reirei.

E rarabwa te Tautaeka bwa e buokia ataei aikai ibukin rooia, ao ti na bubuti ngkana arona bwa e kona ni karababa. Bwa are ngkai te kabanemwane ibukin te reirei, e a rikirake naba ni bubura kaei are i tinanikun te roo.

Are ataei aikai ake tao a roko n te 18 n ririki are kanga aki rekereke iaan are e a tia ni kabwarabwara te Minitita ibukia nake aki mwakuri. Te buoka ibukia ake aki mwakuri.

Ma ti na bubuti ngkana arona bwa te Tautaeka ni kakaea ana anga ni buokia ataei aikai n anga tabeua ake bwai n reirei ake a rangi n kainanoaki. Bwa aei kanga e bon okoro aron kainanoia bwa are e a taraki taan buokia ao tao iai moa aia kanganga n te tai aei, tao toaraia n itera aika kakaokoro.

Ao ti rangi n kakaitau bwa e reke buokaia ataei aikai ibukin te roo. Ma n tabetai ao manga iai bwaai tabeua ae e a manga kainanoaki n te reirei ae e a manga tuka rinia ataei ke tao nakoraoi aia reirei.

Ao e koaua bwa ngkai naba te naan bwai n reirei a moanna n rangi ni bobuaka tao riki n te karinan ake mai ieta. Tao te naan boki n reirei ao te naan raa. Ngkana arona bwa tao

itera aikai e kona n taraia te Tautaeka bwa itera aika a riai bwa na riai ni buokaki, tao bwaai ake a boni kaineti ma te reirei. Tao te naan boki n reirei, ke tao te naan raa. Ao te karo tao e a keiakina are bwaai ake tao e na kainanoi te reirei n aron tao te naan bwai ni matu, ma bwaai riki tabeua. Ke ngkana arona arona bwa a kona naba n reke aikanne tao ibukia te naan reirei ake kanga a na maeka ataei iai n te reirei, ngkana e kona naba te Tautaeka n tara naba tao riain buokaia reirei akanne bwa a na katoaki ataei ake kain te reirei ake a na maeka n te reirei ma bwai ni matu.

Kanga ti karababan riki are e a tia ni waaki iaona te Tautaeka ngkana e kona n ibuobuoki riki n itera aikai. Ao ti rangi n kakaitau n anne bwa ti ataia ae a rangi n tiraua ataei aika a rangi n korakora aia konabwain te rerei. Ao are ngaira kaubwaira ao ti na buokia ngkana arona bwa iai anga riki n ibuobuoki irarikin are te roo, ao I taku bwa e na rangi n buokia ataei aikai.

Ngkana arona bwa n taai aika na roko ngkana e kona naba n reke tarakia kaaro ake akea toaia ke tao single parent.

E a korakora naba iaon abara ae Kiribati bwa tao ngkana te raure. Aei ngaira ti taraia bwa kanga e boni kona naba n irekereke ma are ai bon akea raom are e na buokiko ni uataboa te beku ibukin kareireian natim.

Ngkana arona naba bwa tao e kona ni karababaki ana taratara te Tautaeka ngkana e nora naba riaina are kaaro ao riki tao aine ake a bon akea buia, bwa tao a raure ke tao tera riki kanganga ake a kabureaki. Ma ti iangoia bwa a na aki tao n rotaki ataei riki ake ngaia kaubwaira.

Aikai tabeua ara marooro n ibuobuoki iaon boutokan te kaoti aei ngkana arona bwa e kona naba ni karinna te Tautaeka inanon ana tai ni maroroakina kanoan ana buoka nakoia ataei aikai.

Tao ti ngaia anne ao ti boutoka te kaoti aei. Kam rabwa.

<u>Tibiika</u>: Te Tia tei mai Arorae ae karineaki temanna; Hon. Teima Onorio. Kanakoa am marooro.

<u>Hon. Teima Onorio</u>: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kan anga naba au marooro ae uarereke iaon te kaoti aio. I taku bwa te kaoti ae e rangi n tamaroa.

Ti a kaitaua te Tia tei mai Beru temanna are e a tia n tabekia. Ti kaitaua naba te Tautaeka n aron ana kaeka, are e boutoka te kaoti aio te Tia Babaire.

E a bon tia n nako ara itera mairoun te *Leader* n te Kaitara te Tia Babaire.

Ngai I ti kani karekerekea au marooro ma te titiraki nakon te Minitita ae karineaki ao bon te Tautaeka. Bwa bon iai ngai te keiti temanna te tei ae akea ana karo ni kauoman. Ao e reirei ma ibukina ngke e aki reke te buoka nakoina, e bubuti ke e *apply* nakon te *MWYASA* ana buoka bwa ibkina ngke akea ana karo ni kauoman.

Ao e a manga titirakinaki, ko bwati. E uara am bwi? A rinanon ana bwi te ataei ao ibukina ngke e aki bwati. E aki reke te buoka nakoina are n te *Education*. Ao ngke ti a manga nako ni kakaea buokana man MWYASA, e aki reke naba bwa ibukina ngke e aki bwati ana bwi. Ao e nang reke mai iaa buokana te Tia Babaire?

Anne ngkanne ae I kan tabekia bwa au titiraki. N ami buoka te Tautaeka ae kam a kabwarabwarai n te tai aio, e na reke buokan tera, $30.00 ao tera. E na reke naba ngkanne buokan te ataei are e aki bwati ana bwi iaan ami buoka aika a boou aikai.

Bwa n te tai ae e nako ao e aki. A boni kawa ataei aikai, te bwai ae e karaoia te tei arei, e a nako ni mwakuri n Taotin n te Kiritimati ae imwain te ririki are e na reirei iai n reita ana reirei.

E a boni kakaea angan roona. A kawa ataei n aekan aikai. Tera ana buoka te Tautaeka. Tera ngke e kona ni mwannanoaki naba te itera aio te Tia Babaire.

Ma bon ti te titiraki. A rin ngkanne ibuakon ami buoka ae kam na waakin man te ririki ae e boou ke aki. Ao I a ti kauataoa ma kanga au bubuti are I tabekia inanon au titiraki ngke e moan ingabong. Ataei ake 18 aia ririki ae tao e koaua bwa e reke buokaia, rooia. Tera angan buokaia ibukin aia bwai n reirei ake nikiraia ao tao bon aia spending ae a bon tangiria ni karaoia, bon ibukin oin kainanoia bon irouia n tatabemania nako ma e aki reke irouia are te *employment benefit* are buokaia ataei ake aki mwakuri te Tia Babaire.

Ko rabwa. Kanga ti aikai reitan te marooro man au itera, ao I rangi n boutoka te kaoti aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai am *point of order* te Tia Babaire.

Hon. Martin Moreti: I aki ataia ma kanga e a manga raa. Kanga I ti kani katerea are e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Arorae, are iai ngkai ara bebwa ae e tauraoi ibukin tobwan are kanga te kanganga arei. Are aki bwati ma e a reke aia *chance* ao ngkanne ti tauraoi. Ma ae iaoni kawaina ngkai n tia, ngaia ae ti boutoka iai te kaoti e aonga n teretere. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae

karineaki temanna mai Tarawa Teinainano; Hon. Taoaba Kaiea. E nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea:E rabwa te Tibiika. Ao te moanibwai, bon te bwana moa ni kaitau nakon te Tia tei ae karineaki mai Beru n ana kaoti ae moan te tamaroa aio.

I taku bwa te kaoti aio te Tia Babaire, ti boni bane n irekereke iai ngaira Taan tei ni kabane.

Ao e koaua iaon abara aika kakaokoro te Tia Babaire ao bon karinanin aomata aikai aika ara botannaomata aika mamaeka ma ngaia ni katoa tai te Tia Babaire.

Ngai naba iaon abau ae Tarawa Teinainano ao e mwaiti naba aika a tangira naba buokaia n te itera aio. Ao e boni kateirakeai te Tia Babaire ibukina bwa a mwaiti naba tiina, bon ataei aika a roroko ni kakawarira ngaira aia Taan tei ibukin kakaeakin buokaia.

Ma I karabwarabwa nakon te Tia tei ngkai e kona n tabeka te kaoti aio ikai bwa e na maroroakinaki. Bwa ti taku bwa aio ai bon arora naba ni kabane.

Ao ti kaitaua naba te Tautaeka, te Minitita ma ana kaeka ae ti taku bwa ngkai ara botannaomata e koaua bwa e tabekia Beru ma kain Tarawa Teinainano ae a bon ongongora naba. Ae I taku bwa te kakaeka aio are bon e tabangaki nakoia ara botannaomata.

Ngaira mai iaon Tarawa Teinainano ma ara botannaomata aika a ongora ngkai ikai, aine n aron are e tataekinaki mai imwaina ao ti bon kakoaua. Tiaki ti mwane ma aine naba n tabetai iai te kanganga n te raure.

Tao n tabetai tao iai mwane aika mwakuri ao a kakia buia ao aki mwakuri buia ao natia a uarerena. Ao iai naba aine aika a manga kakia mwane aika aki mwakuri naba mwane. Kanga bon ti tebo arora te Tia Babaire ao e na kanga ngkanne aron aio.

Ma are e koaua n tokin te tai bon taben naba te Tautaeka bwa e na tararuaia ara botannaomata bwa tera te kabanea n tamaroa ane e kona n angania bwa a na buokaki nakoiai te Tia Babaire.

Ma teirakeu aio te Tia Babaire, I boni teirake ni kani kaotia bwa I rangi n boutoka te kaoti ae e tabekia temanna te Tia tei ae karineaki mai Beru. Ae ti taku bwa anne e a buokira naba kanga nakon ara marooro ae ti na kona ngkanne ni manga reitia ma te kaoti aio, ao ni ikotaki ngkanne ma otaia naba ara botannaomata n te aro ni marooro are e a tia ni katerea te Tautaeka bwa tera ana ibuobuoki are te kabanea n tamaroa.

E rabwa te Tibiika ao I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita ibukin Reirei, Hon. Alexander Teabo. E nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua kanga I kakoaua bwa kanga e rekereke ke tabotaboaki taekan te reirei ao ti rangi n boutoka te kaoti aei te Tia Babaire. Iaan teuana kanoan te *SDG* ke te kouru n te aonnaba are e taekinna iaon te *Education* bwa e inclusive. Aon anon te taeka ae *inclusive,* nanona kanga aia *chance* ataei ni kabane. Akea ae e na *left behind*.

Ngaia are kanga anne I taku bwa te Tautaeka e a tia n nora anne ao ti a kataia ni uarokoa te aekaki anne, ae ngaia ae ti taku bwa e na aki raraoma te tabeka aio bwa ti na katai ani kakoroa nanon te kantaninga anne.

Ao e koaua a mwaiti taben te Botakin reirei n reittaki ma te *MWYASA* ao te Onaoraki ao tabbo ni kabane. Ao ti a kataia ni karaoia ngaia ae I kangai; bon ti teirake bwa I kani kaotia bwa tao e koaua bwa tao iai itera aika taoa tia n noraki. Man te tai aei, katan uarokoan kakoroan nanon te baere imwain are 2030 ao ti nang riai ni kakoroi nanon te naan te naan *SDGs* ao te kaua ni kouru n te aonnaba bon te *Education*. Ao te bae e rangi n kantaningaki, bwa te Inclusive education. Tiaki nake a mwauku, ma *inclusive* nanona *everyone*. *Every child*, a na riai ni bane n *education* ao a na riai ni bane n reke aia *chance* ao a na anganaki te kona n anganaki te reirei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tao ai bon akea ae e na marooro iaon ara kaoti aei bwa e a boni boo atina. Ao I a kaokia moa nakon te Tia tei are e tabekia bwa e na anga ana kabanea ni marooro. E nakoim te Tia tei mai Beru.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ao ai bon tera ae ti na taekinna te Tibiika, ma te kaitau. Aron otau ngkai ao e oimwi au kaoti. Ai aron ngkai ae I a buokia ni karebwetaua ana kantaninga te Tautaeka, ao tao e a bon tia ni karaua n nikonikoia ao e teretere ngkai n ana kaeka te Minitita bwa ngaia bon te bae e a kaman noria te Tautaeka ao e a tauraoi ngkai ni waaki ngkai n tobwai aron kanganga ake a tia n raraomaeakin ni buokia kaaro. Ma ngaia te Tautaeka e a kaman noria n ana kataratara. Ti rangi n kaitau n anne.

Ti kaitau ngkana ngaia anne bwa uarokoara nakon are ti kabaeaki iai man te aonnaba, te SDG ao bon ana kataratara te Tautaeka are mai iaona riki n te KG-20. A rabwa aikanne.

I kaitau naba bwa ngaia inanon te kakaeka aio ao a mwannanoaki ni kabane ake a tia n tabekia taan

marooro bwa buokan katamaroan te iango ao karababan riki aron te taratara n aron ae e katerea ngkai te Minitita. Aikanne naba kanoan te bebwa are e na tauraoi ngkai uotiarake are e kataia n tabetabekiarake te Mataniwi n te Kaitara ao te Tia tei mai Arorae ao te Tia tei mai Tarawa Teinainano ake a teirake ni marooro ni boutoka te kaoti aio. E rangi n kaitau te Tautaeka.

E a bon nakoia ataei aikai. I taku bwa aia namakin kaaro ma tiina, a rangi n kaitau n aron aio ao e a nakoia ngkanne ataei aikai. Ai tera aron aia namakin.

Tera ngke aia namakin ataei aikai ngkana a kakauongo ao a tabe n rikirake. A namakina aron are a namakinna ana ataei te Tia tei mai Arorae ae e bon kerakena arona ni kataia n uarokoia nakon te kantaninga ibukin arona nakon taai aika imwaira.

A riai ni kaitau ngkai e tauraoi buokaia teutana ngkai, ao ke a ururinga anne n taainako. A na kateimatoaki ni kaururingaki bwa a na kateimatoa te buoka are anganaki man moan mwanekaia bwa ai bon kabwaiaia naba nakon taai aika na roko.

Man taeka tabeua akanne ao I a katai ni butimwaean te kaoti. Ao e rabwa.

Tibiika: Ti a kanakoa ara kaotinano iaon ara kaoti aei n taekana ane e oti iaon te ota bebwa ae kangai. Bwa te Maneaba aei e na rinanoa noran riain karekean buokaia ataei ake a tia ni motirawa tinaia ke tamaia ngkai ai bon akea aia karo ni buokan aroia n rin nakon Kauarinan reirei. Akana a nanoiai ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai, ake aki. E butimwaeaki te kaoti. Ao ai bon ti 5 te miniti ao iai ara bwai are imwina ngkana ko kukurei. E a nakoim te Tia tei ngkana ko na tabeka am kaoti ao I a katokia naba ngkana e boo 4.00pm, ke terana iangoana iroum. E nakoim.

Hon. England Iuta: Ae e boni uarereke naba aio ma ngkana a kukurei n ongora taan ongora. E kakawaki te tai bwa are e aera ao I a kanakoa naba. Ngkana ko kariaia te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Tabeka am kaoti.

KAKAEAN ANGAN KAMWAKURIA ATAEI AKE A TIA NI KATANEIAI N KIT IAON ABAMWAKORO

Hon. England Iuta: I kaitau bwa a manga taboro au kaoti ao I a kaitau nakon te babaire, tao bukina ngke a bon rin ni kauoua n teuana te tai. Ma e rabwa.

Te Tibiika, te kaoti aio kanga bon kuri ni biribirin kanoan ana titiraki

te Tia tei mai Kuria are ngke ingabong.

A kainanoa te mwakaeneke are kanoan te waaki nako n taai aika a nako. E a mwaiti bwaai aika kona ni karekei ngkoe mai iaon aba. E a kan onrake aon te abamwakoro n te rebwerebwe. E a taonako bwaint e solar ao e a ranganako te kai ma te kaabwa. Iai ake a tauraoi ni ibuobuoki bwa are bwaai aikai aki roko ao a bon tiku naba n aroia arei n aki manga uruaki. Tao bon ti iraua te tai ao e a bwaka.

N tabetai e a roko te kanganga are e a uruaki ao ko aki kona ni karaoia bwa tiaki te teke n rabwa ke tao e bwaka te tiein. E boni matoatoa teutana karaoana.

Bon iai aika iai ongoia ni mwakaeneke. Iai ongoia n iti, ao iai ongoia ni kabenta are a roko kawaekoakina iaon te abamwakoro.

Oin te kantaninga te Tibiika iaon te kaoti aio, e a boni kuri akea naba aia mwakuri ngkai riki angina kain te KIT. Ae tao a kataneiai ni course ake a uarereke ke ake a kinaki iai ke tao ake a boni bane aia tai.

Ti ongongo naba bwa te *PVU* kanga e a nikonikoaki arona bwa ai tera. Ao tao e koaua bwa tao kabutakin te *PVU* e bae n aki rangi n nakoraoi .

Ma taan mwakuri ake n te *PVU*, a bebwa. Ao ngkana ti a manga taratara te naan kabeta tabeman, a kan aki reke naba aia mwakuri.

Ao ngkana e reke aia mwakuri, a taonaba naba reireia. Bon te iti riki. Akae aia tabo kain te iti, bwa ti te *PUB.* Ngkana e aki reke nnem n te *PUB,* e nang reke iaa nnem ngkanne.

E aoria bwa ti karababan te bubuti nakon te Tautaeka. A kona ni katoaki abamwakoro n ai aroia taan akawa (*Fisheries Assistant*) ke tao te Tia Ununiki. A kona ni kamanenaki n tibwatibwaki nako aon abamwakoro. Ao aikai bonganaia. E a tabe n rikirake te bwai, te rebwerebwe e a mwaiti. E a rawata ae e a mwakuri, a kona ni ibuobuoki ao a kona ni kaaoia.

Bwaai ni kateitei are e a ranganako, a kona ni ibuobuoki ni kaira aron te kateitei ngkana a tangoaki ke a bon tararuai ana karikirake te Tautaeka are a mena ikekei.

Ao te solar. E a bobete te solar. Ko a kona ni kaboa ngkai te solar. Tao ko nang bon kabira waeana ao aki keeti ni mwakuri bwa ata te korakora ao ata te bae a karaoia ma a na kabiri waea. Aki keeti.

Ngaia are anne oin te kaoti anne bwa e a bon noraki te abamwakoro bwa a kainanoaki aekakin rabakau aikai ibukin buokan aron tararuan ao karaoan aia bwai taan bwaibwai.

Ngaia are man taeka aika uarereke aikanne ao I a bubuti ngkanne tabekakin au kaoti anne. *Bwa te Maneaba aei, e butia te Tautaeka bwa e na nora riain ao kakaean angan kamwakuraia ataei ake a tia ni kataneiai n KIT iaon abamwakoro.* Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I ataia bwa e a bon boo 4.00pm ngkai are ti nang riai n nako ibukin ara kabwakantai. Ti oki ao I angan naba te Tautaeka. N na angan ngkanne te Minitita are e na kaeka, te Minitita ibukin Reibwa; Hon. Tabeta Teakai.

Ao ngkana ti oki ao I a manga kauringnga bwa I anganna te marooro. Ao ti a motirawa moa ibukin ara break. Ti a manga kaitibo 16.30pm.

MOTIORAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: N aron are I taekinna imwain are ti break, ao N na angan ngkoa te Minitita ae karineaki, Hon. Tabeta Teakai bwa e na anga ana kaeka nakon te kaoti aei. E nakoim te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker*. Imwain ae N na waaki ao ti riai bwa ti na teimatoa ni kakaitau nakon Atuara ae maeu ao e mwaka n taainako. Bwa e a karokoira n ana kabanea ni bong ni kanoan te wiki aio. E rabwa ana kakawakin. Ao te Beretitenti, te Kauoman, Madam Speaker, Minitita ao Taan tei ni kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

E koaua man au itera, au Botaki ni mwakuri ibukin Kamwakuri ao Karikirakean aia konabwai aomata ao I a karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru. Ao I kukurei n taekinna nakon te Auti aio ao nakon Kiribati bwa te Tautaeka e boutoka te kaoti aei, ao e tauraoi ni butimwaeia ataei ake a ti a ni kataneiaki n *KIT* iaon abamwakoro ni kona n iri buakon waaki ni kamwakuri aika a waaki ngkai iaon abamwakoro.

Madam Speaker, e koaua man au Botaki ni kamwakuri rinanon ana Katenrinan Kiribati ae te Kiribati *Insitute of Technology (KIT)* ao I kukurei n taekinna bwa aikai rabakau are e anga nakoia ataei ao a na kona ni kareke mwakuri iai, te mwakaeneke, te iti, te kabenta, te buramwa, te rabakau ni kombiuta, te engiriti, te mwakuri n touati, mwakuri n taabo n iruwa, te mwakuri n te aobiti, te akaunting ao te mwakuri n neeti.

E na kona naba KIT n rinanon aia botaki ataein KIT ake a tia ni kareke bebwa ke te *KIT Alumni network* ae te mwanga are tabe ma kataneiakia taan kareke mwakuri ae aranaki bwa te *ESS* ke te *Employment Support Service,* ni karaoi kataneiai ao ni kataubobonga nakon kamwakuri n abamwakoro.

Te kantaninga bwa Kauntira ao Botaki ni mwakuri ke *Ministries*, a na mwakuri ma are *Ministry* ni karaoi babaronga ao n iangoi anga aika a na kona ni kaungaki karikirakean te kamwakuri ao Karikirake ke Project iaonnaba n te Kauntira n te aro bwa e na toma raoi te waaki imarenan te kataneiai ibukin karakan aia konabwai aomata ao te kamwakuri.

E koaua *Madam Speaker* ae *KV-20* are te *Human Capital*, ao ti ibuobuoki ni katoamaua aia konabwai ara botannaomata ake iaon aba.

Irarikin ara kataneiai aika a karaoaki i abamwakoro, ao bon iai te naan *bridging courses* ike a kataneiakaki iai ara koraki ake a kaman kitana te reirei ao a maeka iaon abaia n aron ngkai ae e wakinaki iaon Abemama ao Kiritimati.

A na manga iangoaki ngkai ni karababaki KIT nakon aba riki tabeua n aron teuana: Nonouti, Tabiteuea Meang, Butaritari, Beru, bwa ibukina bwa iai Kauarinan n taabo aikai. N aron ae e wakinaki ngkai iaon Abemama.

Iai te kauoua ni koraki ake tia n reke aia bebwa, ao aikai ngkanne a kona ni kakae aia mwakuri ni bon oin aia Kauntira n reitaki ma ara ibuobuoki n te itera aio.

Karokoana ana kataneiai te KIT iaona bowi, boni kanoan waan ana Botaki ni mwakuri n reitaki ma Kauntira iaon te abamwakoro ake a taketenaki moa iai n te tai aei.

Te waaki aio boni buokan te Kauntira bwa tera ana kainano ao tera kataneiai aika a kainanoaki iaon te abamwakoro. Ao n tokin te tai ao aika a kataneiakaki a kona ni manga boni kakaei aia mwakuri n te Kauntira ke bitineti iaon abamwakoro ke iaon Tarawa.

Au Botaki ni mwakuri e na teimatoa ni waakin kataneiai n reirei nakoia natin Kiribati ao akea au nano kokoraki *Madam Speaker* bwa te Tautaeka e na kekeiaki ni katauraoi tibwangaia ao e na kona n rawei nneia iai n aron ae e boni kakaraoaki rinanon ukeuke ibukin kamwakuri aika a boni kakaraoaki, ao are e a tieuataake ao are ti a kona naba n taraia naba nake a uarereke aia reirei.

Man taeka aikai *Madam Speaker,* ao I kukurei ni boutoka te kaoti ae moan te kakawaki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a kauka te marooro n te kaoti aei. I angan moa te Minitita n te Kaitara bwa e a kanakoa ana marooro. E nakoim te Tia tei ae ko karineaki Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie EriaLambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti kaitaua

te Tia tei temanna mai Beru ibukin ana kaoti ae e rangi n tamaroa naba aei ibukia ara roronrikirake. Ao ti a kaitaua bwanan te Tautaeka n aron are e a tia ni butimwaea te kaoti aei te Minititа are e mena iaana te waaki ni kamwakuri ibukia ataei ake a tia ni kataneiai n te KIT.

Ti boutoka te kaoti aei te Tia Babaire. Ao tao N na rimoa moa ni kakaitau ibukin au abamwakoro ae Abemama ibukin karaoan te kakatai iaon ana waaki n anga reirei te KIT iaon abamwakoro.

Ti kaitaua te Minititа ao te Tautaeka ao kain te KIT ake a tia ni kataneiaia ara koraki ngkai ae ai ua-koraki. 29 ngkai mwaitia ara roronrikirake aika a tia ni kataneiai rinanon te KIT are i Abemama. 12 ataeinimwane ao 17 ataeinnaine, ao ti kaitau n aei.

E koaua temanna ae e a tia ke e irekereke ngkai ma te ware aomata ao e nang taekinna ae e rangi n katauraoaki. Kanga e katauraoa are karaoan te *vocational preparation course* are a rinanona ataeinnaine ae 17 ao e rangi n kakaitau iai.

Ngaia ae I rimoa moa n tabeka bwanaia ara roronrikirake, kain Abemama ibukin te nonori ae e rangi n tamaroa aei.

Ao ngkanne reitakin te marooro iaon te *course* bwa tera ngkanne are imwina. Ao tao e a reke naba ara tai n uotarake aia bubuti kain ara abamwakoro ibukin kataneiai, tao bon ibukia ake boni kain te aba.

Tao ngkana aikoa reke iaan te taratara n te kataneiai n te KIT, tao ake roro riki ake tabeua. Ibukin te kataneiai ae tao a uarereke ibukin tao karaoan te naan intin, te booti. I taku bwa bon iai ana waaki te Botaki n Akawa are e kakaraoia. Ao te bubuti karaoan te naan taura *solar* ngkai bwa are aikai rabakau aika a kainanoaki ngkai iaon ara abamwakoro ibukin tararuan bwaai aika a rangi n tiraua ngkai inanon baia ara botannaomata.

Ao tao te naan mwakuri iaon booti ao tao bon te mwakaeneke ibukin te naan rebwerebwe. Ngkana a kona ni kakaraoaki kataneiai.

I taku bwa iai ae a tia ni wakinaki aika a uarereke tao n angaraoina iaon ara abamwakoro ao I taku bwa e na rangi n ibuobuoki aei.

Ao tao iaoia ngkanne ataeinimwane ao ataeinnaine ake tao iaon Tarawa are a tia ni mena n te *KIT* ao tao iaon abamwakoro. Ti na bubuti ngkana arona bwa tao bon iai ana iango ae e na waaki iaon te bwai ae aranaki bwa te kataneiai. Tao te *practical*, ke *apprenticeship.* Bwa tia taia bwa aei naba e na buokia naba ni katauraoia ibukin te kamwakuri i tinaniku.

Bwa ti ataia bwa teuana ngkai, kanga tao te bwai ae e tuai n reke ara roronrikirake ke ara aomata ibukin te kamwakuri i tinaniku ao i

Nu Tiran ke i Aotiteria iaon tao te naan kateitei. Ke kanga akean aia *experiences* ke kanga aia tai are a tia n noraki bwa a tia ni kabongana rabakauia n te tabo ni mwakuri.

Ao taoanne teuana ngkana ti a bubuti naba ao a ururingaki naba ara ataeinimwane ao ataeinnaine ake tao a boni kataneiai iaon Tarawa ao ake tao iaon abamwakoro.

I taku bwa e rangi n kakawaki aei bwa te waaki ae e rangi n kakawaki ma tao tera ngkanne are imwina. Ti na boutoka ana waaki te Tautaeka ibukin tobwan karikirakean te rabakau irouia ara roronrikirake. Ae tao te naan raa. A rawata naba tao te naan bitineti ni mwakeneke ake a na kona ni butia bwa a na kataneiai irouia ara roronrikirake.

Ma ngkana teutana irouia buokan tao kantokaia ke tao tera. Aikanne e na rangi n ibuobuoki naba, e aoria n are e kona ni kaungaki ni kaei te naan waaki ni katenaiei aikai.

Ao ti a kaitau riki ibukin te kaoti aei ao ti a manga kawenea ara bubuti ni iraorao nakon te Tautaeka ibukin tao karababan riki te kataneiai nakoia bon ara botannaomata are a kainanoi kataneiai aika a kimototo iaon bwaai ake tao a bon rangi n kaineti ma kainanoia n te tai teuana ma teuana iaon rabakau akana e anga te KIT. Tao n aron tao bon te naan kateitei ke tao karaoan te naan kai n nako tinaniku are a na kona ni kabonganaki naba iaon abamwakoro.

Tao man taeka aikanne tabeua te Tia Babaire, ao ti rangi n kukurei naba n anga ara boutoka nakon te kaoti ae moan te tamaroa aei. Ao ti kaitaua naba te Minitita are e a tia ni butimwaeia. Ko rabwa.

Tibiika: Tao bon akea ae e na marooro riki. I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea. E nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao tao e na boni uarereke te bae N na taekinna. E koaua are bon iai naba ngaira rekerekera kain Tarawa Teinainano naba are a boni mwaiti naba ara botannaomata aika aera.

Ao tao e kakawaki ae ti na kanakoi bwanara naba.

Tao bon moanibwai moa te Tia Babaire, tao bon te kaitau moa nakon te Tia tei ae karineaki ibukin te kaoti ae ti taku bwa e tabangaki naba nakoira ni kabane Taan tei, ai moara riki ngaira mai iaon Tarawa Teinainano.

N aro ae e ataki te Tia Babaire, a boni mwaiti naba ara ataeinimwane ao ataeinnaine ake a tia ni bane n otinako man te reirei aio ao a bon tuai naba reke aia mwakuri.

E aoria bwa are aikai a tiku bwa kanga te naan kakaewenako nakon ara Tautaeka ibukin kakaean aroia ara botannaomata, moar ariki te roronrikirake ae e tabe n rikirake ibukin iaiangoan karekean aia mwakuri.

Ngaia are ti ataia bwa ngkana arona bwa e kona ni kakaea te ibuobuoki te Tautaeka nakoia te roro aio te Tia Babaire ake a tabe ngkai n otinako man tao te tabo n reirei aio. E koaua tao tiaki ti te mwakaeneke mwakuri riki ake tabeua te kabenta ao baikara riki. Ti na butia te Tautaeka bwa tera ana anga ni manga karekei taabo ni mwakuri tao n reitanako te bae kanga manga tao te reirei riki irouia bwa e aonga n ae a manga kona riki ni manga karekei riki rabakauia ake iaona bwa a na kona ni manga karekea riki tao n eweki taabo ni mwakuri akana iaona riki naba te Tia Babaire.

Ti taku bwa ngkai ti taetae moa iaon mwakuri aika mai inano te Tia Babaire irouia ara ataeinimwane ao ataeinnaine ake a tibwa otinako man te KIT. Ai bon te bwana ae mangori nakon te Tautaeka bwa tera ngkana e nora aron naba ae e a riki ngkai iaon Tarawa ae a otinako angina ataeinimwane ao ataeinnaine ao akea kanga aia tabo ni mwakuri.

Ao e koaua tao boni man aikai te Tia Babaire ngkana arona bwa are e na boni mwaiti rekerekena ngkana arona bwa a manga bane ni mwakuri te roro aio. A na kona ni manga kamwaita riki te maeuraoi tao nakon te mwenga. Aron riki tao rikirakeia riki n te tai teuana ma te tai teuana ngkana e a reke am mwakuri.

Tao e koaua tao e aki reke am mwakuri, tao iai are e a tia n anga te Tautaeka teutana. Are ti karabwarabwa naba iai bwa iai ake a tia ni buokaki raora aika a mena n te reirei ao a otinako ao a tuai reke aia mwakuri. Ti kaitau naba n anne nakon te Tautaeka.

Ma ti ataia bwa ngkana e bon iai te mwakuri ae e kona n tiku nakon temanna ane e a tia n otinako man te reirei ao e tekateak iai te Tia Babaire. Ao I taku bwa anne e na kona riki n raka aron tao te ataeinimwane ao ataeinnaine anne bwa e na kona ni maeuraoi.

Ao moara riki tao nakoia te koraki ake a bane n iein. Bwa are ti ataia ngkai bwa angina ngkai ara roronrikirake ngkana a tibwa otinako naba man te reirie, tao bon angina naba a tia naba n iein inanon naba aia tai n reirei n taabo n reirei akanne.

Ma te boutoka nakon te itera aei te Tia Babaire tao mai iroura ngaira Taan tei bwa ti na boutoka aio ao ti na butia te Tautaeka bwa tera ngke e kona n nora riain naba aio ae kanga karekean te mwakuri. Tao tiaki ti nako aonnaba n aron are e tabekia te Tia tei ae karineaki are e

kaineti riki nakoia kain Beru ao tao bon nakon Kiribati ae bwanin.

Ma bon te bubuti naba ae mangori bwa tera ngke e kona naba n taraki Tarawa Teinainano bwa teuana naba te tabo ae kainanoa naba te aron ibuobuoki n te itera aio irouia ataei n te reirei ake a tibwa otinako man taabo aikai te Tia Babaire. Ko rabwa ao I boutoka te kaoti aio te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a manga kanakoa ngkanne nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Imwain ae I waaki ao ai tibwa au moan tai naba, ao I a reita bwanaia kain Tarawa Ieta ni kamauriko, te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita, ai bon raora n Tia tei. Kam na bane ni mauri n te bwakantai aei.

Ao e koaua I kan teirake naba n anga au boutoka nakon te kaoti ae e rangi n tamaroa aio. E aoria bwa are e a tia n oti ana *position* ara *party,* ao te bwai ae I kan anga bwanau iai iaan are kanga bon aio teuana naba are kanga te kaoti ibukia ara roronrikirake. Ao tao aio naba te kaoti ae e kataia ni karekea ara tai ngaira Taan tei ni maroroakina tao te kanganga are e a taona aon Kiribati ibukia te roronrikirake ibukin kangangan reken te mwakuri. Ao ti kakaitau n aron tabekakina. A ngkana boutoka raoi riain maroroakinan te kaoti aio are e a tia ni maroroakinna te tia tabeka te kaoti.

Ti karabwa naba te Minitita ao te Tautaeka ibukin butimwaean te kaoti aio ao kanga katanoatan baike e na karaoi. Ngkana tiaki te ririki ae na roko bwa tao inanon aia 4 n ririki n tobwa te itera ke te kanganga aika a kona ni mena inanona ataein te roronrikirake ake a tia n rin n te *KIT*.

Tao e koaua ae ti a kona ni kangai; ae tao tabeman ataei a kona n ae a *over train* ke a rangi n mwaiti aia reirei n te *KIT*.

A tia taoni bon rin moa n te mwakaeneke. Ngke e a bane aia tai ao a kakaei aia mwakuri bon iaon Tarawa bwa tao aongkoa aio ai te tabo kanga ni bebete reken te mwakuri iai. Tao a bwara nanoia bwa e bon aki reke, a manga kakaea riki te aekaki n kooti ane a manga moantai n reke iai aia mwakuri.

Irarikin are tao bon iai te taratara are e boni ngae ngke aki reke aia mwakuri ikanne, tao e boni bongana bwa iai akana a manennanti tao n reke tao te naan *programe* are te nako Aotiteria ma te nako Nu Tiran te *PAC.* Bwaai akanne a bongana ao ti karabwarabwa bwa te *KIT* ana

programe a rangi n kinaki naba tao riki i Aotiteria ao Nu Tiran.

Ma tao aio te iango ae e rangi n boou are tao ti nang tara aonnaba. Bwa are e koaua ae n tabetai karekean te mwakuri ti na aki ti katikua iroun te Tautaeka are ngke ko karke mwakuri n te *KIT*, te kantaninga ngkana e aki reke te Tautaeka ko a kakaea n tera ke tao ko a bon mwakuri n are kanga bon iroum ke te self employee n rabakaum are e a tia n reke iroum.

Ma tao e a reke are te demand tao a e aki rangi n raa, tao e a rangi n mwaiti riki aika a kona ni karaoa ni kaineti ma aron are tangirakina tao iaon Tarawa ao Betio.

Ao tao aio te iango are tao e a bon riai te Tautaeka ni karaua ni kamatebwai raoi bwa e na kanga ni manga kabonganaki ara ataei ake a tia ni karekei rabakauia riki iaon te naan rabakau ake a rangi n bongana iaon aba.

Ao I taku bwa n angin ara titiraki irouia Taan tei ao e rangi n mwaiti te titiraki are tao te kanaki n tari, te ran, tera. I taku bwa aikanne e nang kona ngkanne n anga te Tautaeka ana *pronrame* are . e nang kona ni kabongana te *full of resources* are ataei aikai ake a na kona ni kabonganaki iai.

Ma tao e kona n are te question bwa e na kanga ni manga sustain aron kakarekean aia mwakuri ngkana tao e a toki te *project* teuana ma te *project* teuana.

I taku bwa e aoria are e a bon tiku inanon bain te Tautaeka. I ti tabe n tara te iango are kanga te *Youth volunteer scheme.* Ae tao e a kona n inisitiate te Tautaeka ao ngkana e a kona n tei ibon irouna ao e a katuka te rabwata anne bwa e a boni waaki.

Ao n aron ae ti ataia ao tao n ririki aika bwakanako ao ti rangi n kakainanoia te naan volunteers mai tinanik, taan reirei mai tinaniku. Te *Peace corp* ibukin are aikanne akea iroura.

Ao I taku bwa e a boo tain naba are aongkoa e a bon ewa aia rabwa ara koraki. Are tao ngkana e aki kainanoaki ikai ao tao e a kainanoaki i buki.

Ma tia *develop* bwa kanga te *volunteer scheme*. E aki nanonaki are ko *volunteer* ao ko na bon aki kaboaki. Bwa *Volunteer ngke* a roko a boni kaboaki naba, ma tao a kaboaki iaan te kantaninga are *part of te scheme* tao e aki roko n are boon are te *formal employment.*

Tao te kantaninga aio ae tao ti na kona n raa irarikin akana a mwaiti akana e na iangoia te Tautaeka. Ma tao teuana aio ae ti kona n n noria ao e a initiate e facilitate, ao antai te organization are e na kona ni bon *pick up* aio ao e a katikua irouna bwa e a bon waaki n riki bwa kanga

aekakin te *peace corp* ikai ao e a kona ni kabonganaki ni mwakuri kanganga ae a rangi n mwaiti iaon aba.

Tao ti ngaia anne ao I boutoka te kaoti. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Tia tei mai Makin ae karineaki, Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable Speaker.* Ao I a rimoa ma te kakaitau ao te karabwarabwa nakon te Tia tei ae karineaki mai Beru temanna, n aron ana kaoti are e tara aron kabonganaki ara ataeinimwane ao ataeinnaine ake tao a tia ni bane aia reirei man te *KIT*.

Ao ti rangi n n tauraoi ni boutoka naba n aron are e a tia n taekinna naba te *Leader* ma raou n taetae ake mai imwaiu te Tia Babaire.

Iai itera tabeua ake I noori te Tia Babaire, bwa aongkoa itera naba n ibuobuoki nakon tera bwa ti na kanga ni kabonganaia ataeinimwane ao ataeinnaine aikai.

Ti kaitau nakon te Tautaeka bwa ngaia iai ana *programe* are e a tia ni waaki ma abamwakoron Kiribati tabeua. Ma e aoria bwa are tao anne moa kanoan ana tai n te tai aio.

Ma iai teutana te tabo ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, bwa kanga aongkoa ngkana ti kona ni buoka te Tautaeka ma te *private sector* bwa a na kamwakuraki ataeinimwane ao ataeinnaine aikai imwin aia reirei te Tia Babaire.

I ataia ao I karabwaia kambwana tabeua ake a tia ni waaki ni karaoi aikai te Tia Babaire. Ni kataia ni kamwakuria ataeinimwane ao ataeinnaine aikai nakon aia *profession* ake a tia n anganaki n reireiakia ake man te KIT te Tia Babaire.

E ngae n anne te Tia Babaire ao ti ataia bwa e rawata ana karikirake te Tautaeka ngkai iaon aba te Tia Babaire. N aron teuana karaoakin Tia tei naan *classroom*, tera riki.

Ao tao anne are e na kona n ibuobuoki naba n aron kabonganakia ataeinimwane ao ataeinnaine ngkai ake tao a tiku ngkai iaon aia abamwakoro te Tia Babaire. Tera ngke e kona n nora aio nake tao anganaki tao te boraraoi bwa a na karaoi tao te naan *classroom* ke tao te naan raa. Ao tao anne ae e rangi n kakawaki bwa tera ngke anaia ke tao ni kamwakuria ataeinimwane ao ataeinnaine aikai ni kaitara raoi aron te kantaninga are ti noria inanon te tai aio.

Te kaua n ibuobuoki n iango te Tia Babaire, kanga boni karekean te mwane ae e onoti te Tia Babaire bwa tera ae ti na kona ni kaungai nanoia ara ataeinimwane ao ataeinnaine

aikai bwa a na bon iangoi aron aia kukune te Tia Babaire.

Ti ataia ae e a rangi n rawata ngkai aron kanga te konabwai irouia ara koraki aikai te Tia Babaire.

Ao e rangi n kakawaki ae ti na engage them ke tao ti na kamwakuria ke tao ni katabetabeia te Tia Babaire.

I ataia ae rawata te programe aika a karaoaki ngkai i Nu Tioran, Aotiteria. Ao tera ngke e nora naba aio te Tautaeka bwa e na boni kaonota teutana te mwane ke tao te bwai ae e aranaki bwa e na kaungai nanoia ataeinimwane ao ataeinnaine bwa a na apply ke tao ana karekea te mwane are mairoun te Tautaeka inanon te tai aio te Tia Babaire.

Ti ataia bwa iai kukune ngkai aika a wakinaki.

Ngkana ti a manga noori ngkai, ai manga tiaki te Tamana pump. Ai manga te pump are e aranaki are kanga e a manga rangi n rawata aron mwangana.

Aikanne aika tao a na kona n anganaki ataeinimwane ao ataeinnaine aikai bwa a na kona ni kamwakuri aia iango ke tao ni karaoi aia waaki tabeua ake e na rangi n ibuobuoki tiaki ti nakon aia abamwakoro ma nakon naba te Tautaeka te Tia Babaire.

I ataia te Tia Babaire bwa e rangi n rawata taan marooro, ma boni bwanau riki ni kaunga riki te Tautaeka ai moara riki te Minitita are e tararua te itera aio. Are ti ataia bwa ara ataeinimwane ao ara ataeinnaine aikai ngkai, e a moanna n rangi n tiraua ao ti na kanga ngkanne ni buokia ni katabetabeia ao ni kaunga aia iango ake a na kona ni waakin ke tao n ibuobuoki iai nakon Kiribati te Tia Babaire.

Mani bwana akanne te Tia Babaire, ao ti rangi n kaitau ibukin te kaoti ae tabekaki n te tai aio ao ti boutokaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ai bon akea ae e na marooro iaon te kaoti aei bwa e a bon boo atina, ao N na kaokia nakon te Tia tei are ana kaoti bwa e na anga ana kabanea ni marooro iaona. E nakoim te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire. Ai bon te bwana ni kaitau nakon bwanan te Tautaeka ngkai e nora riain aio ao e butimwaeia.

I a kaitau moa nakoia aika a tia n boutoka te kaoti. N aron tein ai kaeka aika kakaokoro ma kantaninga ake a katai ani manga taekini. Ni moa mairoun Mataniwin te Kaitara, kain ana *party* ake uoman ao te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano n reitaki ma are ti kataia n tabetabekia.

Ti kaitau bwa e mataata aron ana kantaninga te Tautaeka. E kataia ni karababa nako aron te ana waaki te KIT nakon abamwakoro. Kai tao bon akea ara nano kokoraki ngaira n ara abamwakoro, bwa e na bae naba n roko ikekei.

Ti a reiti kantaninga ni kabane ara tao ngkana tao e kona naba n reke kamwakuriaia ake a na reke mwakuria inanon te tai aio imwain are a reke reireia ake a reirei ae kanga e bon taekinna te Minitita.

Ao bon anne te kantaninga ae ti a kauataoa iai aron te bwana ni bubuti nakon ana tabo ni mwakuri te Minitita ngkana a kona naba n tara anne.

A nang bon rangi n buokaki iai ataei ake a tia ni bane aron aia reirei ao a na ibuobuoki naba ni karikirakei aroia ake a tauraoi ni kataneiaiaki.

E rabwa a ngaia ti a mataata a tia ni katanea te kawai kain KIT iaon Abemama ao a rangi n kukurei iai kain te abamwakoro n aron are taekinna aia Tia tei.

Ao mani bwanau aikanne e rabwa. Kam bati n rabwa aka kam boutokaia ao e rabwa te Tautaeka ni butimwaeakina ao I a bubuti tabekakin tekaoti. Kam rabwa.

Tibiika: Te kaot iibukin butian tea tut bwa e na nora riain ao kakaean angan riain kamwakuriaia ataei ake a ti ani kataneiai ni KIT iaon abamwakoro. Ti kanakoa te kaotinano iai. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki te kaoti.

Ti a nakon ara kaoti are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton; Hon. Jacob Teem. E nakoim te Tia tei.

KATEIMATOAN KAINAKIN TE ROKO I KIRIBATI IBUKIN TE AORAKI AE TE COVID-19

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker. Madam Speaker* ngkana arona bwa ko aki rangi n ongo bwanau ao e koaua iai kanga kerikakin mwaitina n te ingabong aio.

Ma ko aki matauninga bwa I a kataia n tabeka au kaoti n nikirana bwa tera are e reke. Ma ngkana ko aki ongo ao ko a manga tuangai ngkana e aki rangi n teretere are N na tabekia.

Ma e koaua ti kaitau bwa e reke tokan au kaoti n aron taekana ane iaon te ota bebwa n nambwana 8, ao e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na kateimatoa kainakin te roko i Kiribati ni karokoa te tai are e tauraoi iai tibwatibwakin iaon Kiribati bwai n aoraki ibukin totokoan ke kabebetean te aoraki ae te covid-19.*

Madam Speaker, e koaua tera ae e a tia ni wakinaki n taai aika nako ao tera ae e a tia n noraki bwa e kakoauaki bwa te aoraki aio te aoraki ae boou. Ao e kakoauaki naba bwa bwaai n tutuo ke bwai n aoraki ake a na karaoaki bwa a na buoka totokoana ke kabebeteana iroun temanna ma temanna, aika a tibwa kataki n ukeraki n te tai aio.

Ma ti rangi n kaitau bwa n aron ae ti ataia ao aba ake a roko irouia ke e a rangi n korakora irouia bon nakoia taan kairiri n aba aikai. Bwa ngkana iai taan kairiri ake a bon kabonoi taningaia n aki kani kuba, ao e na boni kaoti te aoraki aio ni bubuti ao n tamwatamwanako nakoia aia botannaomata.

Ti rangi ni kaitaua ara Tautaeka bwa mani mwin ana mwakuri man te moantai ni karokoa ngkai, ao e koaua e tuai roko i abara.

Ti kaitaua ara rabwata are e a tia ni mwiokoia ke ni kateia bwa ngaia are e na tara aron te roko ke n totokoa rokon te aoraki aio iaon abara.

Te Tia Babaire ae ko karineaki, ai 9 namwakaina ngkai ke tao ai 10 te namwakaina ao e tuai mani kaoti matan te aoraki aio.

Ao ti kakoaua bwa ana babaire ke Kainibaire ake a kateaki ibukin totokoana, a rangi n tamaroa.

Ao e koaua e teimatoa aron te kabwarabwara te Tia Babaire. Taani mwakuri ake a tia ni bukinaki, Minitita ake tabeia, te Beretitenti ae karineaki ao antai riki ake a teimatoa ni kanakoi rongorongo ke ni katei tamnei ake e na iria te botannaomata bwa te katauraoi ao riki bon te totoko. Ti rangi n kaitau bwa abara teuana mai ibuakon te aba te Tia Babaire ae e bon rangi ni memere ke e uarereke mwaitin ana Onaoraki. Bwa e aki roko n aekakin aba i tinaniku ake tao a tia ngkai n reke te aoraki aio irouia.

Ma te bwai ae e rangi n kananokawaki te Tia Babaire, bwa ngkana ko noori aba aika bon rangi n bubura. Tao n aekakin Amerika, England, Itare, iaa riki. Ao tao bon Tiaina ngke e moan waaki te aoraki aio. Tera ae e riki? e taonako ao ngkai Amerika e aki konaki moan te aoraki, e a uatao te mate.

Ngaia are e bon rangi n teimatoa te tabeaiagna te Tia Babaire. Tiaki kangai bwa e memere aron ara taratara ke ana babaire te Tautaeka.

Ma ngai temanna ae I noria bwa e a kekerake mwaitin te aoraki. Ngai au kantaninga bwa taian babaire ibukin totokoan rokon te aoraki e na waerake naba.

Ti kakoaua bwa iai nikiran aba n te Betebeke aika a tuai reke irouia.

Tao inanon wiki aika nako ao tao 10 tabun. Ma man te bong aio te Tia Babaire, e a bwaka iaan 10. E a roko i Matiare, e a roko i Tamoa.

Te rongorongo ikai te Tia Babaire ti aki kona n totokoa rokon te aoraki aio bwa e na bon roko. Ma ngkana ti kabanea ara tai ni keiaki ni kabonoa ikera bwa ai bon ti teutana te tai.

E koaua e kakaokoro aia rabakau taan rabakau. Bwa ngkana ko titirakina temanna te taokita ao ke tao temanna te tia rabakau, ao e na boni kaokoro naba aron ane e taekinna. Ma are e na taekinaki irouia tabeman, bwa are bukina ae bon te aoraki ae e boou.

Ngai temanna ae I aki nano uoua bwa e a bane ngkai birin te aonnaba n iangoia bwa e na waekoa n otinako te *vaccine.* Ngai irou ae e a taketake iaon te oraitan, iaoni kawaina.

Ao e koaua, I kakoaua are e taekinaki. Tiaki nanona bwa e reke ngkai ao e buti nako naba.

Ma akea naba au nano uoua bwa e aki kona n riaon, e aki kona n nako ririki ma ririki ao e nang tibwa roko iroura te *vaccine.*

Tera ae e booto iaona te kaoti aio te Tia Babaire. Bwa ngkana e roko te *vaccine* ke e aki te *vaccine* ao e a tia n roko iroura ao iai ara onimaki. Ao ti kakoaua ngkanne bwa a nang kona n uki taian kibakiba. Bwa are ngkana e a reke iroura te aoraki ao e a memere ke tao rabwatara a boni kona ni kaitarai.

Ti a tia ni kabanea te tai ae iraua namwakaina te Tia Babaire, 9 ke 10 namwakaina.

Ngkana ti a tia n roko n te maan aio te Tia Babaire, ngai temanna ae ti kona n reitianako riki ti teutana ao ngke e roko ao kai ti a tauraoi.

Te Tia Babaire, ti rangi n kaitaua are e a tia ni kaitaua Kautun abara ae e rangi n karineaki ao tao iai kabwarabwarakina. Ao tao teuana mai ibuakon te kabwarabwara ke taian Kainibaire ibukin totokoan te aoraki aio te Tia Babaire. Aron rokon kaibuke ma wanikiba mai tinaniku.

Ao e koaua bwa e bon aki kona n roko aoraki aikai ngkana e aki toka n te wanikiba ke te kaibuke.

I taekina Samoa te Tia Babaire. Ao tera ae e riki i Samoa? Uoman ana aoraki aika a reke. Ao antai ana aoraki aikai? Kain te *repatriation*, te koraki ake a karokoaki mai tinaniku man aba ake iai te covid iai; kaimoa.

Ti aki ribaia ara kaimoa bwa a na roko. Ma ti aki naba tangiria bwa a na uotamai te kanganga. Ao e koaua te iango are e rangi n abwabwaki ao e na riki bwa iangobuakan te Tautaeka bwa tera ae e na karaoia. E na kateimatoa te maenako ke a nang kaokai are e na kona n iai te anaga are e na kona n reke bwa a na uota te aoraki.

Te Tia Babaire n aron are e a tia ni kabwarabwaraki bon irouia naba raora n Taan tei. Ao tera ae e riki te Tia Babaire bwa tao tera ae e boni kakoauaki, bwa bon angia ni kabane te koraki aika tao a tekateka n te Maneaba aio ae a bane n rekereke ma te kanganga aio te Tia Babaire.

Ma ti teimatoa n ara koaua te Tia Babaire are e rangi ni raoiroi riki te totoko nakon are ti nang bwai n aorakiaki.

E koaua tao e a tauraoi ngkai te Onaoraki, ma aikai raraoma te Tia Babaire aika ti tarai.

Ngkana e roko te wanikiba mai tinaniku, tera ae e riki? A totokoaki bwairati ke te naan *crew* bwa a na roko ao a tabuaki naba taani mwakuri n toka. Tera ae e riki? Ngkai e a toka te aba n te wanikiba.

Ti aki kamaraia aron te waaki. E koaua iai ana taeka te Tautaeka n taai aika nako a e na karokoaki te wanikiba bwa e na nako Kiritimati. Ngai temanna ae I bon rangi n totokoia, bwa te wanikiba are e ribaki ngkoa te toka iaona e kanga ngke e a manga raoiroi bwa e nang manga toka te aba iaona.

Iai rokoia I- Abatera are aongkoa e kainaki te roko. Ti kukurei n te kabwarabwara bwa te *quarantine*. Ao tera te kabwarabwara te Tia Babaire, a rangi ni rau nanora bwa ngaia a na ti toka I-Abaera ake a na nakomai ibukin karikirake ake a rangi n kainanoaki n te kaibuke. Bwa are e reke aia tai n noraki inanon marawa bwa e reke irouia te aoraki ke e aki.

Te kananokawaki te Tia Babaire, bwa iai te wanikiba ae e kakibaki mai Amerika ae Amerika e a bon rangi n onrake n te *covid-19*. Ao e anaia intinia i Biti n nikiria ikai aika a mena ke tao a nikiran n te *quarantine*. E kainanoaki aio. Ao ao e koaua e kananokawaki ao tao e koaua e aki noraki. I aki ataia bwa tera bukina ngkai a ngarengare.

Ma ti ataia bwa te wanikiba aio, boni wanikiba Amerika ao bwairatin Amerika bwa e bon *registered* i Amerika. Ngaia are ti kuri minotaki ao ti rangi n kakaitau bwa e teimatoa te rabwata are tabena ni kakorakora ana mwakuri ibukin te totoko.

Ma aikai te naan maroa ao raraoma ae ti tarai te Tia Babaire. Ao anne bukina ngkai ti na butia te Tautaeka, ti aki kairoroa te Tautaeka. Ti na butia bwa e na kamatoa raoi ana Tua aikai ao e na kaini ana *borders* n karokoa te tai are iai iai te bwai n aoraki n aron ae ti a tia ni mwanewei.

I ataia bwa e rawata aika tao a kan taetae ma N na kabanea au marooro te Tia Babaire riki tao n te Aono ni Mainiku.

N te kabwarabwara n taai nako irouia te tiim bwa are a tia naba n roko te tiim are a tararua ke a

bukinaki bwa ngaia ake a na tararua te babaire ibukin te roko mai tinaniku. Kiritimati teuana te *border for entry* ke teuana te tabo ake a na kona n roko iai wanikiba ma kaibuke mai tinaniku.

Te bwai ae I rangi ni mimi iai te Tia Babaire, bwa ngke e nako aron te kabwarabwara mairoun te Onaoraki ao akea te *quarantine* ke te *Isolation centre* i Kiritimati bwa e bane ni mena iaon Tarawa. Ao e aera ngkanne Kiritimati ngke e kaukaki bwa a na kona n roko kaibuke mai tinaniku. I aki ata te wanikiba ma au kantaninga bwa te wanikiba iaon naba kawaina.

Ngkana e a reke naba te keiti i Kiritimati te Tia Babaire, tera ae e a riki? Bwa e aki kona n n uotaki nakomai nako Tarawa bwa akea te bwairati ae e kona ni kan nako Kiritimati n anaa te aomata ae e aoraki n te aoraki aio te Tia Babaire.

Ngaia ae N na butia te Tautaeka bwa tao e na kanakoa riki ana iango ni kaitara te iango aio te Tia Babaire bwa e boni koaua bwa te aoraki aio e kakamaku. Ma ti tuai namakinna te Tia Babaire, bwa are tera bukina? Are tao ti bon tuai n noria, ma ngkana ko kabanea am tai ni bon mataku iai man ongo n aia kabwarabwara nake a na taruaiko; e bon rangi n kakamaku.

E ngae ngke e a tia n toki mai iroum ma ko aki kona n okira aron marurungim n aron are mai imwaina.

Te Tia Babaire e koaua te Onaoraki e rangi n kamatoa bwa a tauraoi. Ti aki nano uoua n aio. Iai aia bwai n tutuo, iai aia raa. Ma ai tera bongan ae tuoaki ngkana e a roko ikai. Ao ngke e a reke, a nang bon katukaki naba n aroia. Ma are a na iai taokita ma neeti ake a na manga tararuaia, ake a na manga okira aia auti ao a na aera riki.

Ngaia are ngaira n ara kantaninga ma ara koaua, e raoiroi riki ae a boni katukaki ni karokoa te tai are iai iai te totoko.

I taekina te bwai n tutuo te Tia Babaire. Ti kakoaua bwa iai aba tabeua tao Toromon, are a bon tia n tuoaki ana aomata ake a na roko ao a manga roko n te *quarantine* a manga tuoaki ao a *negative* ke akea irouia. A kaotinakoaki ao aoraki.

Are nanona bwa e kaotia naba ikai bwa te naan tutuo, a bon aki naba roko n aro onimakinana are e na boni kona raoi n nora te aoraki aio bwa iai iroun te aomata ke akea. Bwa are e koaua, bwa are bon te aoraki ae koaua.

Te Tia Babaire Vanuatu. E a karaka ana *quarantine period* man 14 nakon *20 days*. Bwa are bukina, tao ibukin aikai. Are e a bon tia n raka iaon 14 te bong ao e a manga

boni kaoti naba matan na-*covid*. Ngaia are ti taku bwa e rangi n kakawaki bwa ti na bon rangi n tukira ao ni kamanoira man te aoraki ae e kakamaku aio te Tia Babaire.

Ao e koaua n aron ae I taekinna e na bon riki bwa iangobuakan te Tautaeka bwa te bwai ae e rangi n kakamaku.

Te Tia Babaire, I karabwako ao I karabwa te Auti aio ngkai e a tia n tabekaki te kaoti aio i matana n taekana are I a tia ni mwaneweia n te tai ae e nako ae e kangai; *Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka bwa e na kateimatoa kainakin te roko i Kiribati ni karokoa te tai are e tauraoi iai tibwatibwakin iaon Kiribati bwai n aoraki ibukin totokoan ke kabebetean te aoraki ae te covid-19.* I a bubuti tabekan te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton, ao I angan ngkanne te Tautaeka bwa e na anga ana kaeka. I angan te Minitita ae karineaki, Dr. Tinte Itinteang. E nakoim.

Dr. Tinte Itinteang: *Madam Speaker* e rabwa ana kaoti te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati n taekana are e butia te Tautaeka bwa e na kateimatoa kainakin te roko i Kiribati ni karokoa te ati are a tauraoi iai n tibwatibwaki iaon Kiribati bwai n aoraki ibukin totokoan ke kabebetean te aoraki ae te *covid-19.*

Tibiika, I karautaeka moa n te tai aio bwa e totokoa te kaoti aio te Tautaeka.

Tibiika, te aoraki ae te covid-19, bon te aoraki ae e taona nako te aonnaba. Ao a rawata kanganga ma kakaewenako ake a irianna.

E koaua bwa bon akea te bwai n aoraki ke te iti ae e kona n totokoa te aoraki ae *covid-19* n te tai aio. Ma imwin taian kamatebwai ao kakaei n aron are e tia naba ni mwaneweia te Tia tei ae karineaki n aba i tinaniku, ao I kukurei n taekinna nakon te Auti aio ao nakon te Nati ni Kiribati ha iaoni kawaina ngkai n reke te iti ke taian *vaccines* ibukin te aoraki aei Ma e kakawaki bwa ti na ataia bwa e bon tuai matoa te tai are e na kamatoaki iai *vaccines* aikai ibukin te aoraki aio.

Ongora man rongorongo man rabwata n te aonnaba n aron te *WHO*, ao e boni katautauaki bwa tao bon nakon te ririki ae e na roko 2021 are tao e na tia iai ke e na tabwanin raoi mwin te kakae ao ibukin te *vaccine* ke te iti are e na kona ni bongana ibukin totokoan te aoraki ae *covid-19.*

Ma Itaku te Tibiika bwa e kakawaki bwa ngkana ti marooro iaon te *covid-19*, ao moara riki ma tekaoti are e tabekaki ibukin irekerekena ma kainakin ara Matabaiawa ke te

border closer ao e riai n teretere bwa aio boni kanoan ana Kainibaire te Tautaeka are aanaki n te nanon tararua ibukin ana botannaomata iaon Kiribati ni kaineti ma totokoan rokon te aoraki aio iaon abara n aron are e mwaneweaki n te kaoti aio.

Ao e kakawaki *Madam Speaker* bwa e na kabarantaki aio iroun te Tautaeka ma tangiran te kan oki irouia tarira ao mwanera ake a tiku ngkai n aba i tinanikun Kiribati. Ao n aron te rongorongo are e reke ao aio ngkai e a kania te mwaiti ae e a kaan 1,000 boan ara botannaomata aika a tiku ni bae i tinanikun Kiribati.

E nora kakawakin te kanganga aio te Tautaeka ao aio are e teretere ni katean te rabwata ni baronga ibukin kaokaia ara botannaomata i tinanikun Kiribati, are e aranaki bwa te *Repatriation Task Force.*

Ao aio are e kateaki iroun Kabineti ao e kainaki irouia Minitita man te Onaoraki, Botaki ni Kamwakuri, Botaki ni Mwamwananga, ao te Botaki n Akawa n raonaki ma aia taani mwakuri ao n raonaki ma te Botaki ni bureitiman ao te Botaki ni Mwamwananga nako aban tinaniku.

N aron ana Kainibaire te Tautaeka rinanon ana *Task force* aio, ao a tauraoi taabo ni kamanomano n aron taian *quarantine centres* ao te naan *isolation centres* ikai iaon Tarawa ike ana katukaki iai ara botannaomata ni ikotaki ma taan rabakau ke tao ake aranaki bwa te naan *TA's* mai tinaniu n rokoia i Kiribati inanon te maan ae 14 te bong. Ike a manga tuoaki iai ibukin te aoraki ae *covid-19*, ao n akean te aoraki aio irouia ao a kaotinakoaki bwa a na manga kaitibo ma aia utu.

Teuana riki mai ibuakon ana Kainibaire te Tautaeka aio bon karaoan te aba ae Biti bwa ara tabo ni kaokioki ke tao a *repatriation hub* ibukia ara botannaomata. Moara riki ara botannaomata ake a roko man aba ake e buti iaona te covid-19, ke tao are e aranaki bwa iai iai te *community transmission.*

N ana nonori te Tautaeka ao aio are a roko moa iai ara botannaomata ni ikotaki ma taan rabakau ake a kan roko ke a kan rin i Kiribati bwa a na *quarantine* moa i Biti n te maan ae 14 te bong, ao a na rinanon ana Kainibaire Biti ibukin te *quarantine*. A na tuoaki ibukin akean te aoraki ae te covid-19. A kabwaraki ikekei ao a tia ao a tauraoi naba ni karokoaki i Kiribati ibukin te *repatriation.*

N rokoia ikai. Imwain rokoia a tuoaki moa i Biti ibukin kamatoakin akean te aoraki irouia. A roko ikai ao a manga rokanaki riki n te quarantine ibukin 14 riki te bong.

Ao imwin tuoakia ao kamatoakin ae akea irouia te aoraki, ao a tibwa kona ni kabwaraki.

Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa a tia ngkai ni kaokaki ara botannaomata n te mwaiti ae 19 mai Matiare, aikai ake a oki inanon te namwakaina ae Tebetembwa ao 62 mai Biti.

Ao I kukurei naba n taekinna nakon te Auti aio bwa ara botannaomata aikai a boni akea irouia manin te aoraki ae te *covid-19* imwian te tai are a kitanani iai aba ake a mwananga mai iai n okira Kiribati.

Ake a roko mai Matiare, a tia ngkai ni kaitibo ma aia koraki ao a bane n tia ni kitani te naan *quarantine centres*.

Ake a roko mai Biti, a na manga tuoaki ni banen te wiki ae na roko ibukin te *covid-19*. Ao n akean te aoraki aio irouia ao a manga tauraoi naba nakon te kaotinakoaki.

Aio are e a reitaki naba *Madam Speaker* ma taan rabakau ke te naan *TAs* ake a tia n roko iaon abara n aroia ake a roko mai Tiaina ibukin te Ununiki ao te Akawa. Ake a roko mai Aotiteria n irekereke ma karaoan te *Submarine Cable* are iaoni kawiana ngkai n roko i Kiritimati, n aron are e tia naba n taekinaki.

Nake a roko mai Tiaina, a toka n tekaibuke ibukin te maan ae 14 te bong. A tuoaki ao e kakoauaki bwa akea irouia te aoraki, a manga rokanaki n te *quarantine centre* i tarawa ni kakoroa riki 14 te bong. Nanona 28 te bong ao e tia ao a tibwa kaotinakoaki.

Te Intinia are e roko mai Aotiteria n aron are e taekinaki. E mwananga mai Aotiteria, e roko naba i Biti. E rokanaki i Biti ibukin 14 te bong. E otinako, e kakoauaki bwa akea irouna te aoraki ae te *covid-19.* E roko ikai, e manga quarantine riki ikai ibukin 14 te bong. Akea te aoraki, e a tibwa kaotinakoaki n te maan ae 28 te bong aia *total days in quarantine.*

Ao I taku bwa aio *Madam Speaker* e anaki iaan ana boto n iango te Tautaeka are e kakawaki riki bwa ti na totokoa rokon te aoraki ae te *covid-19* iaon abara.

E teretere *Madam Speaker* mani Kainibaire aikai bwa a na baronga te Tautaeka e bon irekereke ma kaokaia ara botannaomata ake a bae i tinaniku, ni ikotaki ma karokoaia taan rabakau ibukin uaiakinan te rikirake ibukin abara.

Ao aikai ake a kakawaki bwa e na kabarantia te Tautaeka inanon ana *Task force* ao inanon te Kabineti bwa e na tararua ao e na kamatoa totokoan rokon te aoraki ae te *covid-19* i Kiribati.

E rabwa riki *Madam Speaker* ao n au taeka aikai, I a karautaeka moa nakon te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati bwa e aki boutokaki ana kaoti iroun te Tautaeka. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: I a kauka te marooro iaon te kaoti aei. Te *Leader* n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. Kanakoa am marooro iaona.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti kaitaua te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aei. Ao aei are tao e boni kaineti ma tabeaiangan te botannaomata n te aoraki ae e rangi n kakamaku aei.

Te Tia Babaire, ti boutoka te kaoti aei. Ao ti boutokaia ibukin are bon aei kanoan ngkai ana Kainibaire naba te Tautaeka ae a kainaki ara matabaiawa.

Ao ti a rimoa naba ni kauataoa te kakaitau nakon te Tautaeka ibukin kamanoan abara ae Kiribati inanon te tai ae tao e a kani 10 te namwakaina ao e tuai man roko te aoraki iaon abara ae Kiribati ao a moanna ni kawakawa nako te aoraki aei nakon aba aika irarikira.

Ko rabwa te Tautaeka ao a rabwa ara taan rabakau ao ara taani mwakuri ake iai tibwangaia ibukin kamanoan abara ae Kiribati.

Ao ti ataia bwa kanoan ana Kainibaire te Tautaeka boni kainan ara matabaiawa, are kainana nakon te naan kibakiba are ti taneiai iai. Riki ibukin karokoaia bwatintia mai tinaniku.

Ao aei ti rangi n boutokaia te Tia Babaire ibukin totokoan rokon te aoraki i abara.

Ao ti ataia bwa iai itera tabeua are e a tia ni manga kauka iai tao te roko irouia te botannaomata te Tautaeka. Tao aei naba ni kaineti ma kanoan te naan tabeaianga naba ao tae naan bubuti irouia bon ara botannaomata are a tangiria ni kan okira Kiribati ao riki tao ara koraki ake a mwakuri i tinaniku are a rangi n maan ni bane aia tai man aia mwakuri ao a bon tiku tao iaon, tao n aekakia ara kiamoa a tiku iaon aia kaibuke ke n te naan outero n aban te aonnaba i Aberika, te Aono n Arabia, te Aono n Atia i Eurobe kanga niboni kabuta te aonnaba ao iai ara botannaomata aika a bae tangaroaia iai ao riki ara tia mwakuri ake n te kaibuke.

Ti ataia ae ngaia aei kanoan tao te naan waaki aika e tarai te Tautaeka bwa a na kariaiakaki, kanga tao te naan *exceptions* nakon ana kabane ngkai ae kainan te matabaiawa.

Ma ti boutoka te kantaninga are kainan te matabaiawa boni ngaia riki te anga ae ti na bon ataia bwa e na bon aki roko te aoraki aei iaon abara.

Ma ti ota naba ngkai n aron te bwai ae e a tia ngkai ni karaoia te Tautaeka are karokoaia boni kain Kiribati ao tao taan mwakuri ake a bae tangaroaia n te aonnaba. Ao e rabwa te rongorongo mairoun te

Minitita ibukia ake a tia ni kaokaki mai Matiare.

N te tai arei ngkoa Matiare bon akea te aoraki iai, ae kanga boni kanoan ana Kainibaire te Tautaeka bwa kaokakia ara botannaomata bon man aba ake akea te aoraki iai n te tai aei. Ao ngaia Matiare kanoan te Kainibaire anne.

Ao ngkai ti a manga noria bwa Biti e a manga rinnako inanon te Kainibaire aei ibukin karokoaia ara botannaomata

Ma tao ti bwai tabeua ae ti kan maroroakinna te Tia Babaire. Bwa are nanona e in ara matabaiawa ma iai tao te naan Kainibaire tabeua ke te naan *exception* ke bwaai aika a na kanga taraki bwa a na riai ni kaukaki ibukia ara botannaomata.

Ao aei ti rangi n boutoka riki aron aia kainano ara kaimoa ake a bae tangaroaia i tinaniku, ao ti ataia bwa a bon rawata rotakia n aron kainakin ara matabaiawa man te aoraki aei.

i) Aikoa kona n oki nake a bane aia tai bwa a nang riai n oki. E a toki aia contract.

Iai ngkai are tao e a kan koro 2 aia ririki ni mena iaon te kaibuke ke tao n tataninga i eta n te naan outero.
Ti ataia are e bon ata te kanganga te Tautaeka tao e kakawaki naba ae ti bon tibwaia bwa kanoa naba te tabeaianga n aron kanoan te waaki, tao irouia riki ara kaimoa ake ngkai a rawata ngkai are a tia ni bua aia mwakuri bwa a tia n oneaki mwia kaimoa man aba aika Biribin ai tai iaa riki. Tao tabeua ngkai aba aika a tia ngkai n onei mwia ara koraki.

Ao ti kaitaua naba te Tautaeka bwa are e a tia ni kanakoia ara koraki tabeman ke ara kaimoa ni wiki aika nako ke tao ni moan riki te namwakaina.

Ao ti kaitau n anne bwa aei teuana te bwai ae tao e na riai n taraia te Tautaeka bwa ngkana bon iai angaraoin are e na kanakoaki ara koraki ao tao riki nake a bon kukurei n nako ni kitana Kiribati ibukin aia mwakuri ibukia naba aia utu. Ao tao aikai a na riai n taraki bwa tao a nang bane n noraki riain kaokakia nakon aia tabo ni mwakuri.

Ma anne are ti na bubutia te Tautaeka bwa e na tara te itera aei, bwa ti nora naba kainanoia ara botannaomata ake a bon teimatoa ni kainanoa te ibuobuoki ibukin te kareke tianti. Ma tao bon iai ake a tauraoi n nako, e ngae ngke e rawata te kanganga ao tao a riai naba ni bon noraki akanne iroun te Tautaeka.

Ma ti kaitau bwa iai ake a tia ni kamwanangaki. Ao tao ti ngkai te kanganga ae tao a na kaitara iai ara koraki bwa akean ngkai te mwakuri.

Teuana naba te kanganga bwa are ibukin are akea te kibakiba nako Kiribati ao aikoa kona ni kamwanagaki ara kaimoa man te tabo are a mena iai ngkai, bwa are e kainanoaki ae e na iai kawain te wanikiba nako ikai.

Ao kanoan naba ana Kainibaire te Tautaeka are kanga e kaunga naba te roko man te kaibuke ao ti na bubuti ngkana arona bwa na kona naba ni kariaia ae tao e na iai te anga are a na kona n roko iai tao n te naan kaibuke ni bwatintia. Ngkana iai te anga are tao te tia kamwakuri tao te *SPMS* ke taan kamwakuri a na kona ni karekei baoia aia kaimoa ao tao taani mwakuri riki n itera tabeua n te kaibuke. Bwa tao bon taan buoka te waaki ni mwamwananga, te naan *travel agent* ake ngaia ae a tatabeakina ngkai te mwamwananga.

Ngkana arona bwa e na kona ni kariaia te Tautaeka bwa a na kona naba ni kaokia ara botannaomata n te kaibuke, ao tao anne tao e na rangi n maan riki aia tai n tararuaki ibukin te aoraki.

Ao e koaua te Tia Babaire, iai naba ara koraki ake a rotaki ni kainan te matabaiawa ake a mena iaon Tuvalu. Ao aei e na boni riai naba n taraia te Tautaeka bwa aikai are ana bwatintia n ana wanikiba are te *Dash 8.*

A roko naba bwanaia ni bubuti bwa ngkana a kona naba n taraki ibukin te kaokioki aei.

Ti ataia ngkai Biti ngaia ae e taraia te Tautaeka. Ma ti na bubuti ngkana e kona naba n tarai taabo ake tabeua tao n aron ngkai Aotiteria.

Ti ataia bwa iai te aoraki ni mwakoron Aotiteria tabeua aika e rangi n korakora iai butin te aoraki. Ma ngkana tao iai taabo tabeua iaon Aotiteria ae e kona n taraki ibukin te aekieki naba riki nakoia ara kaimoa are a rangi n tiraua ngkai n te tabo aei. Ao tao anne e na kona n ibuobuoki bwa are ngkai aikoa kona n roko i Biti ibukin akean te kiba mai Biti nako Kiribati.

Tao anne ti na bubutia naba te Tautaeka ngkana e kona n taraia. Ao ao ai bon ngkanne te kataurаoi, bwa e boni koaua. Ngkai a bon roko ara aomata bwa ti tangiria ae a na oki ao ti maka te aoraki bwa e na aki roko ikai.

Ma I taku bwa tao e a bon riai naba ae ti nang boni kabanea kaubwaira ni kamarurunga ke ni karekei bwaai ae ti na riai ni karekei ibukin totokoan ao tao te naan bwai n aoraki.

Ti ataia ngkai tao irabwi tabun ngkai te naan mitin are a na buoka te ikeike ae ngaia ae tao e katautauaki naba mwaitia ara koraki ake a kona n oki ibukin uarereken te konabwai

ngkai n ara tabo ni Kuakua ibukin tao tobwakia te koraki aika a na roko ke tao ngkana iai te kanganga bwa tao iai ae e kuneaki te man n aoraki irouna. Iai ngkanne te naan bawai n ikeike are tao e na n ibuobuoki nakoia te koraki aei.

Ma tao iraua raoi ae e na kainanoia Kiribati bae e aoria n a re a kona n oki ngkana arona bwa aei te kantaninga bwa a nang bon oki kain Kiribati ke tao iai te naan rabakau aika a rangi ni kainanoaki aika a na riain roko i Kiribati ao e na iai te anga n tobwa te kanganga.

Bwa I taku bwa ngkai te tabeaianga irouia kain abara ao ngkana arona bwa e a kaoti ao tera ae ti na karaoia.

Ao tao aei te titiraki ae ti na butia te Tautaeka bwa e na kakrekei bwaai ake ti na kainanoi ao tao antai taan rabakau ake ti na kainanoia bwa a na roko ni buokia ara taan iaon Kiribati ibukin tobwakin te kanganga n irekereke ma te *covid-19.*

I taku ngkai bwa aei te bwai ae e nang riai ngkai moanibwai iroura ngaira kain Kiribati ao tao iroun te Tautaeka.

Ti ataia ae e bon moanibwai, ma ti na bubuti bwa ti na kabanea te mwane ibukin te itera aei ao ti na bubuti bwa ti na kabanemwane iai.

E koaua bwa iai taan rabakau ake a tia n roko. E boni korakora te tabeianga n te itera aei bwa n te tai are are roko iai ao e bon in ara matabaiawa ae bon akea ae kariaiakaki n rinnako.

Ao tao are e a tia ni kabwarabwara te Tautaeka ma e bon teimatoa te tabeaianga ibukin are tao te koraki aikai a manga bon roko man te aba are iai te aoraki iai.

Ao n te tai arei kanoan ana Kainibaire te Tautaeka bwa ti te kaokioki irouia ara botannaomata ti man aba ake akea te aoraki iai.

Ao tao e rabwa te Uea bwa tao akea te kanganga ae e reke, ma ngke arona bwa e na iai ao ngkanne tera ngkanne ae e nang riki nakoia ara botannaomata.

Ao aei e rangi n kanganga bwa tera ana Kainibaire te Tautaeka, e na taraia bwa a na mano kain Kiribati. A na moanibwai moa bon ara botannaomata i Kiribati bwa a na mano.

Ao I taku bwa te bwai are e a tia n riki, e riki bwa te tabeianga bwa ti tebo bwa e a tia ni kariaia ae na roko te ananga ni kabuanibwai te Tautaeka n rinia taan rabakau ake a roko man te aba are e korakora iai te aoraki aei.

Ao anne ngkanne kanoan ara marooro tabeua. I taku bwa e rangi n kakawaki bwa ngkana iai bwaai

ae ti na riai ni karekei ibukin tobwan te kanganga aei ke tararuakin riki marurungia ara botannaomata ao ti na butia te Tautaeka bwa ti na kabanemwane iaon aei.

Ti na riai n *invest* iaon ara *health system* iaon ara Onaoraki, taan rabakau, te naan bwai nanoangan te ubu ma te bai ke tao te naan tobu ke bwaai ni kabane are a na kainanoaki. Ti na karawata te reirei ao ti na angania ni kabane reirei, bwaai ake a na kainano ibukin totokoan te aoraki aei.

Ao I taku bwa ti na kakorakora riki te reirei ibukin kagna tuan te aitin. Bwa ngkai ti boni ataia bwa e uarereke naba kanga aron te tabeaianga n te itera aei.

Ma ti na katauraoi ara botannaomata, bwa ngkana arona bwa e kuba n roko i Kiribati ao ti butia te Uea bwa e na bon aki roko i Kiribati. Ma ngkana arona bwa e kuba n roko ao ti na taneiai ni karaoi anga ke waaki ake n taua tuan te aitin bwa e na uarereke ke na bon akea butinakoa iaon ka ngkana arona bwa e kuba n reke iroun tao temanna are e a roko i Kiribati.

Tao anne tabeua ara marooro te Tia Babaire. Ti na bubuti bwa ti boutoka te kaoti aei ngkai bon ngkai aei ae te bwai ae e karaoaki ae e kainaki ara matabaiawa. Bwa tao iai anga are ibukin tao ibuobuoki, bwai n aoraki, te kaako. Aikai ti nora riaina ibukin te botannaomata ma ti na taraia naba bwa a na oki ara botannaomata ao a na akea te kabuanibwai ae e na reke nakoia kain Kiribati.

Ao tao man taeka akanne ao ti boutoka te kaoti te Tia Babaire.

Tibiika: Tao I angan te Minitita n te Communication, Hon. Tekeeua Tarati.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I kanakoa au marooro ao kanga e a bon rai taai ao e riai bwa ti na manga kamaurira riki n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tia Babaire, aio te kaoti ae moanibaan te kakawaki ibukin mauria ara botannaomata.

Ao I a moanna ma taeka ni kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki ibukin noran kainanoan tabekan te kaoti bwa a na ongoa kain Kiribati ao e na karabinoaki iangoana inanon ara mronmron ke ara Auti aei.

E koaua I kan reita are e a tia n taekinna ni kanakoa bwanana te Minitita n te Onaoraki are boni ngaia are e kaira te marooro iaon aei, ao e a tia naba n anga bwanan te Tautaeka ni kaotia bwa ti totokoia moa n te ati aei.

Ao e koaua e kakawaki bwa ti nakankoi naba bwanara ngaira

tabeman ake ti a tia ni mwiokoaki bwa ngaira Kometen te kaokioki aei ke te *Task force* are e kateia Kabineti bwa ti na kaina ngaira aika 4 Minitita ao n raonaki ma ara officials ao ara taan rabakau ao tabeman riki man taabo ni mwakuri ake ti taku bwa iai rekerekeia.

Ao e koaua te Tia Babaire na ra moan bowi ao ti karokoa te Media, taan kareke rongorongo. Kain te TV, taan kanakobwana man taabo aika a kakaokoro bwa ti na kanakoi bwanara nakoia bwa a na katanoata nakoia kain Kiribati. Ao a bukinai au koraki aikai bwa N na anga te bwana ni kaukuki nakoia kain Kiribati.

Ao e kakawaki bwa N na manga kaoka riki bwanau are I taekinna n te tai arei bwa I aki kona ni mwaninga au taeka arei.

Ao e taku ta taeka are I taekinna te Tia Babaire n te tai arei. '*Bwa iai katabeara ae kakawaki ao mwiokoara bwa ti na taraia ara botannaomata aika uaitera aika a maeka i Kiribati bwa e na roko te aoraki irouia ae te covid ao ara botannaomata naba ake a tionako ake a mena i tinanikun Kiribati are iai naba inaomataia ni kan okira abaia. E ngae ngke e uarereke ara % bwa are ngkana ti taraia tao ti e koro 1,000 ke e aki ake i tinanikun Kiribati, ao ara botannaomata iaon Kiribati e kani 100,000 ke tao e 100,000 inano. E rangi n uarereke ni kabotauaki ma te % terms. Ma n aron are ti tataekinna n ara Moti n nano bwa akea ae e na katukaki imwintaa'.*

Ao aio raoi bukin te kantaninga te Tia Babaire are ti a moana iai ra mission ke tabeara ngaira kain te Komete ngaira aika Minitita n raonaki ma ara *official*.

Tabeua te wiki imwin ara kabowi ao e tia ana tabo te Onaoraki, ana *quarantine centre* ao a na *isolation centre* ske i Bikenibeu.

Ana *quarantine centre* are te Onaoraki ni kawai are aia tabo ngkoa ni kataneiai Neeti are kanga irarikin te Meria wared, ao ana isolation centre n te Outero. Kanga te tabo ngkoa ae te bwaa.

Ngkami ake kam roroko n te Outero ngkoa. Ao te Outero are ruuna e na katauaki bwa nneia taani mwakuri.

E a karaoa ana kakao te Minitita n te Onaoraki n te tai arei nakoia Minitita, ao I ataia bwa e kanakoaki naba n te rerio n te tai arei nakoi akain Kiribati ake a kan nora aron waakin ke ukin taabo aika uoua aikai.

Ngke ti a nako n noria te Tia Babaire, e koaua e boni bwaka nanora n ana katauraoi te Onaoraki n te tai arei. Bwa te tabo are a na kakaki iai aoraki n te Kura n neeti ngkoa, bon te mwakuri ae e rangi n bubura aron karaoana. Tao

irabubua te nga ke irabwi te nga ae e a tiani kabaneaki ibukin 3 te naan auti ake kanga te naan Onaoraki n kawai ake a katauaki bwa nneia nakai.

Iai aia maneaba, aia auti, aia *toilet* e rangi n tamaroa. E oaki n kabuta bwa e na bon akea te birinako ke akea te rinnako.

Ti tia n noria ikanne ao ti kaongoaki aroia. Aio aroia ngkana a na mena ikai. A na tiku moa ikai 24 te bong.

Ngkana arona bwa iai ae e reke n aoraki irouia, a na manga uotaki ngkanne nakon te *isolation centre* are i Bikenibu.

Ti a manga kairaki nako Bikenibeu ao ti a manga nora naba aron te *protocol* ikekei. Aroia ni moan rinnako taani mwakuri. A buti aia kuniaki ao a katokai aia *PPE* ke tao tera arana. Are e a kamanoia bwa a na aki rotaki, a na mano baia ma waeia ma rabwataia ni kabane.

Ao iai ngkanne aia kirati are e a manga monitor aia aoraki ngkana arona bwa iai te tabo arei ngkana a tataraia aia aoraki. Kainiwene ake inanon te *isolation centre* akekei te Tia Babaire a rangi n toamau. Iai te naan bwai ni kaikeike, e kuri n toa. E toamau riki nakon te Onaoraki are i Nawerewere.

Ao ti noria bwa aio kanoan ana katauraoi, e a kaman katauraoi bwa e na tauraoi te *isolation centre* arei ngkana arona bwa iai ae e a reke.

Ni kaongoakiura iroun te Minitita n te Onaoraki ma ana *official*, e a taubobonga ma e taubobonga n te mwaiti ae e aki rangi n mwaiti.

Ngaia ngke ti a kakaraoa ara mamarooro n ikotaki ma ara taan arab ake a mena irarikira. E koaua tiaki ti tebo ngaira ma ngkami Taan tei. Te botoom line ke te bwai ae e rangi n kakawaki iroura, e na aki roko i Kiribati te *covid-19.*

Ma are ti a manga taraia ara botannaomata ma tao bon ti tokina bwa e na bon aki roko ikai n aron are taekinna te Tia tei mai Kiritimati. Kaina ara border, ti na bon kaina n akea te bae e na manga uki.

Ma tera ae e riki n aron are I taekinna, iai ara botannaomata ake a tataninga n taabo tabeua. Ao e taku ara taeka ae ti aki toki n tataekinna n te Auti aei, ti taekinna ao kam taekinna mai ikanne. Akea ae na katukaki imwintaa.

A roko rongorongo mai tinanikun rinanon ara Minitita n te MEHR , tangitangia ma tangiroaia ara botannaomata ma ara kaimoa ake a mena i tinaniku. A rotaki aia iango, a un, a kabureaki. Bwa tera ae e riki? E a rotaki aia iango bwa ngaia bon tuan te *contract* n te bwai ae te Kaimoa, ko na aki riaon 12 nakon 13 namwakaina bwa ngaia tao aia reke taan rabakau ngkana e a riao

am tai ni mwakuri n te namwakaina ae riaon 13 ao e nang moanna n rotaki am iango.

Ao ngaia e bon eti, bwa nakai a katukaki iaon aia kaibuke 18 namwakaina, 15 ni waerake. Ao tera ae e riki? A un ibon irouia I-Tiaman. A kabureaki.

Iai ake a tatakarua n aki akaka. E a rotaki aia iango ao tera ae e riki ngaira taan tobwa ngke arona bwa ngkami taan tobwa. Ti a manga butii arak au ao kam a manga rin n ara kau ao ngkami e a manga rin ami kau. I taku bwa kam na bon namakina naba te namakin ae ti namakinna. E rangi n matoatoa karaoan te babaire neie *Madam Speaker.*

Ao ti kabanea ti kona n ae ti bowi iraua ara aoa ni bowi. E aki bwai ara iango are ti iangoia. Ti a manga bowi naba tao n ningai te bong are imwina ke uabong imwina. E katoa wiki ara bobowi ni karokoa te miniti aei ao ti bowi imwain ngkoananoa.

Ngaia are e maeu ara iango ni kabane. N tabetai e a bwati n ara Komete, ti a manga uotia nako Kabineti e a manga aki kabwatia Kabineti bwa iaan naba te raraoma ao te bwai aio ibukia ara botannaomata.

Ngaia are e koaua, ti a taraia ara botannaomata. Ngaia are ti a nooria, ti aki waaki moa ma aoraki n aba ake iai te covid are e butinako n aron Biti, Aotiteria ao iaa. Ti a waakina moa Matiare.

Ti kakaitau bwa e a tia ni koro nanon anne. Iai ake a na kaokaki, te mwaiti ake a na kaokaki a manga rawa n oki moana. Ngke e *last minute*, ti a manga aki kan oki ngaira. Ngaia taan kan tiku n overstay iaon Matiare ao aikoa koro ara mwaiti are ti moan iangoia ma e a rangi n uarereke te tai ao a oki are 19 are e taekinaki. E na riai n 20 tabun ae a na oki ma aikoa oki bwa iaan te kantaninga arei.

E ngae n anne te Tia Babaire ti aki ti aio ana *pressure* ke ana kanganga te Tautaeka n aei.

Ibukin ongorami ao ana mwane Kiribati ae a kanakoaki nakon booia nakai, $30.00 n te bongina n aron ae kam ataia. Ara botannaomata ake a *stranded* n taabo akanne.

Ao irarikin anne ao a kaboaki aia outero, a kaboaki aia auti ake a na maeka iai, kanaia. Aikai ana kabanemwane te Tautaeka ae e nang koro mwaitina. Ma e koaua tiaki te bai ae e kakawaki te mwane. E na aki rangi n moanibwai iroura kakawakin te mwane.

Bwa n aron are e taekinna te *Leader* n te Kaitara, ngkana e a boni boo taina bwa ti nang kabanea ibukia ara botannaomata; *why not*. Ma te bae ti rangi ni kaaki n ara iango, tangiroaia ara botannaomata.

Ao ngke ti a kaokia ara botannaomata mai Matiare, ti tebenako.

Tao iroumi akea ami kanganga bwa kam nakonako ao akea te bae e tiku iaon atumi ke ami iango n taainako. Ngaira kain te Komete, e riki bwa tabetabera.

Ao ngkana arona bwa e a ti roko naba te aoraki aei irouia ake a roko akekei. Tera arora ae ngaira ae ti a bukintaeka ae ngaira aman (4) Minititа? Tao ti *resign* naba man te Kabineti? Kanga a roko taeka akanne.

Kain te Kabineti naba e a manga roko irouia te rongorongo anne. Ao ngkana e a ti roko naba iaon Kiribati te aoraki aei, tera ae ti nang karaoia? Ti a bane naba n *resign.*

Aikai kanga a roko taeka ni boni kakuakua inanon ara waaki bwa korakoran te maku are ti kaaki ni boraoi ma ngkami bwa ti bane ni maku ibukin te aoraki aei.

Ngaia are a roko ara botannaomata mai Matiare, a quarantine 14 te bong ao a otinako ti tebenako ao e tebenako naba te Minititа n te Onaoraki ma ana koraki ake toki n uouota te rawawata ae moan te korakora.

Ti a manga araia ngkanne ara *expat* ke ara tia rabakau mai tinaniku. Tiaki ti ara *expat* naba, bwa iai ara botannaomata ana kaimoa te *Fisheries.* Te naan *observers* ake a mwakuri. Iai ake a stranded i *Papua New Guinea*, iai akana a mena iara riki n te Aono n Amerika ao iaara riki. Iai akana i Eurobe. A roko rongorongo aikai nikarokoa e a nako ana moan babaire te *Task force*, ao are e a manga kabwaia naba te Kabineti a nang oki n te kaibuke.

Ao kain naba te oki n te kaibuke anne ma ana tia rabakau naba Tiaina. Are e rebwetau naba taekana n te *facebook* bwa aongkoa ti a moanibwaia kain Tiaina.

A un ara botannaomata ake i tinaniku. Kam a karokoia raraomi aika I-Tiaina bwa bukina kam rangi n bae iroun Tiaina ao kam rangi n raa ao kam a mwaninga taekara.

Ma are e koaua anne te bubuti teuana iaan naba ana bubuti te *MELAD* ibukia naba ana taan rabakau ae a tia n roko ngkai rabwataia nakai.

Ao e koaua te naan totoko n te waaki, ti bane n irin aron are e tangiria te Onaoraki. Kain ara Komete aio, angina ana taan rabakau te Onaoraki.

Ao te naan *SOP* ke te naan *procedure* akea iraki, a *enline* ma ana *procedure* te *WHO.* Are ti taku bwa ti aki raroa nako ma are e karaoia te aonnba.

Ngaia are ngke a roko ara taan rabakau akanne, ti a manga

karauan *access* te *project* teuana imwin teuana.

Te karikirake teuana are te *Southern cable* are e na akawaki i Kiritimati, ti a mnga taraia.

An tai karokoia bwa ane a mena i Aotiteria. Tera ae e riki? Ti tara naba aron rawawatana ngkana ti aki karaoa ara karikirake aei.

N aron ae kam ataia ana karikirake Kiribati ae moani baan te kakawaki, karokoan te keboro i Kiritimati are ti katautaua bwa e na waerake i Kiritimati ni Maati 2022.

Ao ngkana arona bwa ti aki roko n karikirake anne. Te karikirake aio bukin ongorami $40,000,000 tabun.

E mwananga mai Onoruru te karikirake anne bwa e na kangai kawaina nako Aotiteria ma e kuri n rirarikin te Kiritimati. Ngaia are te Tautaeka e a kau taninga naba bwa e na katoma ana cable ni kawaerakea i Kiritimati.

Ao ti rangi n kakaitau bwa e kariaiakaki te bubuti anne iroun te kambwana are e karaoia are ana *cable* arei. Ao are e a mwakuri ngkanne Tia tei aba n te *timeframe.*

Ti a kaongoaki ngkanne iroun te kambwana arei, bwa ngkana aki roko n aia tai are a na roko ao tera ae e na riki. Ti na kitanaki. E na nako te keboro arei ni bon uotanako kawaina ao ngaira ngkanne ti aki kona ni manga karinaniki bwa kanoan te karikirake arei. Ao tera ae e riki? Manga kaokaki te kaibuke are e na kawenea te keboro arei, e kona ae tao iraua te ririki ke te 10 tabun riki te ririki bwa are tiaki te mwakuri ae e uarereke ao e kuri karako kaibuke ake a kakawenea te keboro aei.

Ngaia are ti nora naba aron kanga arora ngaira kain Kiribati ngkana iai kabwaia aika a nang roko ao ti nang kanakoi ibukin te maku.

Ao ti a manga bon taku: ao kai ane a bon roko i Biti ane e anaia ana aomata mai Inria, mai iaara riki ane ko ongo n te Betebeke.

Ibukin ongorami, kain Tuvalu are a tia ni kaman roko naba ana aomata i Tuvalu. A oki ana aomata ao ngaira ti aranaki, ti a rangi n binabina aine n Tautaeka. Kam rangi ni kabi, kam *fail*. E *fail* ami *management*. Kam *fail* ami *management*, kam kabi ni karaoan te bwai anne. bwa are aio kanga ai te risk management aei. Akea ami kona ni karaoi bwaai aikai, kam a boni maku mai moana ni karokoa tokina.

Ngaia are ngaira ti a katinei ngkanne aron karikirake aika ti taku bwa iai bonganana nakon Kiribati.

Ngaia are aongkoa ti na karokoia nakekei mai Aotiteria. Ti a roko ma ara babaire are e kangai. karokoia i Biti. Bwa Biti ti kakoaua bwa e rangi

n *strict* ana tararua. Bwa are tautia a kana a nakonako ma aia katii iaon Biti.

Ngkana ko moan roko i Biti, ao ko kantaninga bwa ko na *quarantine* ke ko na rokanaki n tabo teuana.

Ao n aron kaongoakira, ko aki kona ni kitana te tabo arei inanon 14 te bong bwa ko tauaki ma te tararua ae e rangi n korakora irouia kain Biti.

Ngaia are ti a mwiokoa ngkanne Biti ao e a roko naba te rongorongo are e kangai. E aera ti na aki mwiokoa Aotiteria ao ti a kakiba naba te wanikiba mai Aotiterian nakomai.

E roko naba te maku iroura are e kangai; tao ti katikuia ara aomata. Kanga akea raoi te babaire i Aotiteria n aron kaongoakira are e na bon rokanaki 14 te bong n aki nakonako. Bwa ti kariaia bwa ngaia ti onimakinia ara ataeinimwane bwa a roka inanon te outero 14 te bong, ao ngaia a manga nako n te tairiki n nako ni kaei te naan *night club* ma te naan raa. Ao ngaira ti taku bwa a roka naba ao ngaia aki bwa a bibiri nako. Bwa are kanga akea raoi te tararua n aron kaongoakira iroun te Onaoraki ma Aotiteria. Kanga akea te *arrangement* anne.

Ngaia are ti rangi n onimaki bwa Biti e rangi ni mano. Ao teuana naba ae ti onimaki i Biti, bwa Biti e tuai butinako n te *community.* Bwa e boni *contain* te aoraki arei inanon aia Onaoraki ke n aia *quarantine* ke n aia *isolation*. Tiaki arona ngkanne i Aotiteria.

Aotiteria e a buti nakon te community n aron Amerika ao ai iaara riki. Ngaia are iroura kanga ti rangi n onimaki, e bubura ara onimaki bwa Biti e rangi n korakora ana tararua nakoi aomata aikei.

Ngaia are ngke ti a karaoa anne ngkanne te babaire are e wakinaki, ti a kaongoia kain ara raa. Neie te Minitita man *MEHR* ao teuare te Minitita man te *Fisheries* ao ara aoamta, te bane ngkai n raai nako Biti. Bwa are ngkana ko roko i Biti, ko *quarantine*. E ngae ngke e rangi n bubura naba ana mwane Biti ae e karekea neie Madam Speaker. Bwa are ngkai Biti e a karaoia bwa kanga ai ana karikirake teuana.

Ibukin temanna te aomata ao $300.00 ae e na kabanea n te bongina ibukin tikuna 14 te bong. Ko a kamwaitia naba ma 14.

Mwaitia ara botannaomata, ko a kamwaitia naba bwa mwaitira. E rangi ni rawawata aei., ke tao ti a kamwaingia naba mai Aotiteria n nakomai bwa e na akea te kabanemwane anne.

Ma ti rangi n nora te tabeaianga are kam bane iai n tabeaianga iai ara botannaomata riki ara Taan tei. Ti a karokoia i Biti ao i Biti e rangi n mano.

N aron ngkai te moan roko are e roko, e a tauraoi ngkanne iaoni kawaia n otinako n aron are e taku te Minititia.

Iai naba ana babaire te Komete, te *Task force* bwa e na manga karokoia naba ni moan Ritembwa. Ao tao e na mwaiti riki te aomata ae e na kona n roko bwa iai riki ana *capacity* ni kona riki ni butimwaeia riki tabeman.

Ngaia are aikai ara kantaninga bwa baike ti karaoi, e na kukurei ara botannaomata iaon Kiribati. Ti na angani ngkami kain Kiribati te assurance.

Ao ngkana arona bwa e a bon roko, ngaira ngkai kanga ara katautau ti kangai e na roko. *Save for the high risk.* Bwa ngkana ti ti *save* ibukin te *high risk,* ao ti kona n *control.*

Ngaia are ara taan rabakau man te Onaoraki, ti kataia ngkai n aim are mai ibuakoia akekei ao iai temanna ke uoman ao ti na kona ni bwai n aorakia ke n *address* te kanganga anne.

Ngaia are e ngae n anne ao ti karabwarabwa nakon te Uea, Uean te maeu bwa mai ibuakoia ara taan rabakau ake a tia n roko ni ikotaki ma aika a manga karinaki naba aikai. Ara kantaninga bwa a na otinako n raonaki ma aia utu n akea te kabuanibwai ao te kanganga ma ti te kukurei irouia ara botannaomata ake iaon Kiribati ao ake i tinanikun Kiribati ake a tataninga okia.

Man taeka aikai te Tia Babaire, ao I nanokawaki moa n te tai aei n aki butimwaea moa te kaoti aio iaan bukina ae ti a tia ni kabwarabwara n raonaki ma raou ni Minititia man te Onaoraki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I angan, Hon. Dr. Kautu Tenaua te Tia tei temanna mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao are e a bon tia n oti ara iango man te itera aio.

Bon ti te bwai ae e karekea teirakeu te Tia Babaire, bwa kanga e kauntaba te iango. Bwa are e kangai; bwa e na totokoia ma e na uki karokoaia tabeman man te tabo are iai te aoraki iai.

Anne te bae e kateirakeai bwa e ribuaka te aekaki n iango anne. Bwa are bon iai kain Kiribati aika a maan, iraua te namwakaina tiaki iraua te wiki ke te bong. Ma iraua te namwakaina ao ti ataia bwa akea aia kanganga ae tao e na karekea te aoraki nakoia kain Kiribati.

Ma tera bukina ngke e a kariaiakaki ae te tabo are e bon reke te aoraki iai ao a karokoaki rabwataia iaon Kiribati ikai.

Ngkana e karaoaki anne ao anne iroura e aonikai. E aonikai bwa

ngkana e kona n roko rabwatan arei ao a na bon riai naba ni karaoaki arei nakoia kain Kiribati are ai iraua ma ai iraua te namwakaina n tiku n akea te aoraki irouia.

Ngaia are e raoiroi bwa e kataia ni karaua nanora te Minitita n te Kuakua bwa e karaoaki te kabanea n raoiroi.

Ma I taku bwa bon teuana te bwai ae tao e bon raraoma naba te Tia tei mai Kiritimati, bwa ti boni karaoa raoi are kanga ti boni kona n tobwaia ara koraki ni karokoia ikai n ae e na akea te kanganga ngkana arona bwa e roko te aoraki anne ke a na aki.

Ngaia are e a bon roko irouia te kantaninga are e kangai; totokoia ni kabane aomata bwa a na aki roko ikai bwa ngkana ti aki riai ni kariaia te I-Kiribati ae e bon riai n oki nako ikai ao e aera ngke ti nang kariaia riki tabeman bwa a na roko i abara ae bon iai te aoraki irouia.

Anne I taku bwa te titiraki ae e tiku bwa kanga te nano uoua.

Ao ti a manga tuangaki; ibukin tera? Ibukin te Ununiki. Ao tao e koaua bwa tao e nang bane te raiti ma ti nang unika te raiti tao i Temaiku bwa e aonga n ae ti bane ni maeu ke tao tera ae e kataki ni taekinaki. Bwa tao e na katerea te Tautaeka bwa ngaia e a boni karokoroko iaan ana kantaninga ae ti nang bora ni mate ngkana ti aki karokoia nakai ibukin te Ununiki. Bwa anne ae ti tuangaki ao e boni kamatoaki naba nake a taetae ibukin te Tautaeka bwa ngaia a roko ibukin te Ununiki.

Te bwaia e kanga ti bon aki nora kanga ae e kuri ni kararaomaia, kanga bon te titiraki. Te aekaki ni bwai n *test* are e roko, tao te Minitita tao e na boni kona ni kabwarabwara riki bwa are e aki kabwarabwara nakoira ngaia ae ti raraoma irouna.

Tera te aekaki bwai n test raa are e roko i Kiribati ikai. Are bwain te *screening* ao tao e bon ataia e nanonna ae tao te *Triad.*

Bwa are ngkana ngaia anne ao are ti bon taneiai iai are e tangira iraua te bong ae bon te mitin ae bobuaka. Bwa ti ataia ngkanne bwa ngkana e na karokoaki te bwai anne ikai, ao e na karokoaki naba te naan bai ni mwakuri aekakin akanne.

Polymerase chain reaction are ibukin te tenange *test* te Minitita ae ko karineaki ao ko bon ata anne.

Ngaia are ngkana arona bwa akea anne ikai, ao ai ribuakara te iango bwa ti nang karokoia tabeman ake ngaia bon iai te aoraki i abaia bwa a na roko i abara i Kiribati ikai.

Bwa are ngkana arona bwa ti *test* ngkai n te bwain te *Triad* anne te Minitita, ao ti nang manga kanakoa mwina nako tinaniku ao e kananokawaki anne bwa are akea ara wanikiba ma ti na tataninga.

Ma ngkana ai boni ngaia, ngaia are anne te raraoma ae e tabekia te Tia tei mai Kiritimati, bwa ngkana ngaia aio bwa te aekaki ni bwai n tutuo ae ti karokoa ikai, are ngaia ae na manga tangira riki kamatoan anne bwa e na kanakoaki nako tinaniku ao ti a bon ribuaka. Ti ribuaka n te bae ti karaoia,eng.

I taku bwa ngkana e a manga taraki tao aron buakn te mwakuri, tao e koaua. Ti kakoaua ma kanga akea te bae kam karaoia.

E taku te taeka; e a rawata taabo ni mwakuri ae bua nakoia kain Kiribati riki te naan *seaman* bwa ibukina bwa ti rangi n memere ni karaoi baika ti riai ni karaoi.

Ao ti a oneaki mwira irouia te koraki ake a birimwaka ni karaoa te bwai ae a riai ni karaoia. Kain Biribin, kain *Indonesia,* kain riki taabo riki tabeua i Atia bwa a kakamwakuri.

Ngaia are e aoria, I taku bwa anne bon te bwai ae kaotaki iai tangi n nano. Te tangi n nano ibukina bwa ti ongo ae e bon roko rabwataia te koraki are iai te aoraki i abaia i abara ao kam rangi n matoatoa ni karaoi riki bwaai aika a bon riai ibukia ara botannaomata n te mwakuri ao okia tabeman ake a maan n tiku i tinaniku.

Ao kam taekinna, a kawa. A moanna n reke te aoraki irouia, a mino ke tao tera.

Ao ti a ongo a kanakoaki mai Tiaman. A kakibaki bwa e a koro aia tai. A kawaerakeaki man te kaibuke, a kanakoaki. A nako *stranded* i Aikubita.

Ngkana e bure te rongorongo, e aoria bwa kam a manga kaetia.

Ao tikuia i Aikubita ao bukin tera. Bwa ibukina bwa akea te onward ticket. E aki kona riki ni butimwaeaki ma taabo riki tabeua bwa akea aia onward ticket man te tabo anne ni karokoia i Kiribati ao ngkami kam *lock down.* Ao anne te bwai anne ae kamkaotia. Kam totokoia bwa a na roko i Kiribati ae boni kain Kiribati. Bwa a na manga oki n nakomai ao tao a tuoaki ao a marurung ao a na manga nako ni karaoa aia *train* bwa a na manga oki ni kiba nako ni kakioa te kaibuke i tinaniku. Are e aki karaoaki anne.

Ae ti a nano uoua, tera ae kam kataia ni karaoia. E aoria bwa ae I taku bwa e kakawaki ae e tabekia te Tia tei mai Kiritimati bwa e bon rangi n koata te raraoma. Ao ngaira ti kan aera ao tao te Minitita e na boni kaetia naba.

Iai te PRS, te PCR test ikai are e na boni confirm raoi te aoraki ke akea.

Anne bon te titiraki bwa e aoria bwa I a manga ongora iroun te Minitita, bwa ngkana akea ao kam bon ataia bwa ti rokanaki. Ao ai ribuakara bwa ngaia ngkana e test naki temanna ma iai te nano uoua ao

ngaia ti na tataninga kanakoan te *test* anne nakon te tabo teuana tao i Aotiteria ke iaa. Ao ai tera ngkanne ae e nang reke nakoira.

Ngaia are e aoria, I taku bwa e rangi n kakawaki ana kaoti raora ae karineaki. Ao ngke e ngae ngke e bon aki mena, ke akea e rangi n uarereke te bae e ataia inanon te mwakuri ni Kuakua ma iai irouna kanga te namakin ae e maku. E maku bwa tao e bon aki ataia naba bwa tera ngaira ae ti karaoia bwa are tao e boni uarereke te bae ti karaoia.

Tao e bon raoiroi naba ngke kam kaoira bwa ti na mataku naba n ami Onaoraki are kam kateia.

Ao I rangi ni kamoamoaia kain Taiwan ao bon Tiaina naba ngke e kataia ni *contain* te aoraki aio. Ao te bwai ae e karaoia ae ti riai n reirei irouia iai, e kateaki baikai tao inanon te wiki. Even te Onaoraki e kateaki inanon te wiki ae 1,000 te aoraki ae e kona n rin iai ma bwaina ni kabane ma aomata ao e *mobilise te team.* Ao ngaira ti kona naba ni *mobilise* te *team.* Ti karokoia mai iaa bwa a na roko ikai.

Ngkana kam taku bwa te kaibuke ngaia te kabanea n raoiroi bwa are ngaia kam katokaia iai te koraki akana a roko mai ikai man te tabo are aoraki te aba iai, e aera ngkanne ao e taekinna ara *Leader.* E aera kam aki karekea naba te kaibuke ni bwatintia ae e bon tau buburana ao ka ma katokaia naba iai n urakinia ni karokoia ikai.

Ao inanon naba te tai ni mwananga anne ao e karaoi naba te naan test n te aro bwa ti na mano man te aoraki anne ngkana a waerake ikai.

Ao e a totokoa naba te kanganga are e reke man buan aia mwakuri te koraki ma buan aia mwane. Ngkana e koaua bwa kam bon tabeakinia raoi ara koraki ni I-Kiribati ae kam tobwaia raoi.

E rawata ae na kan marooro. I kabwarabure ngkana tao iai tibanakon te marooro. Ao I a toki ikanne. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ara tia marooro are imwina, ti a kanakoa nakon Hon. Taiaki Irata. E nakoim te marooro.

Hon. Taiaki Irata; Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai naba au tai n anga au marooro tabeua ibukin ana kaoti temanna te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati.

Ao e rabwa, ngkai ti tara ngkai te tai ao e a boni kani boo 6.00pm, tabeua te miniti ao e a boo 6.00pm. E ngae ngke tao iai au karewe are tao N na koreia n te bwakantai aei, ao I a taona moa. E kakawaki kanga ko na kanakoa bwanam ibukin te tabeaianga ae ibukin te aoraki aio.

Ngaia are I karabwa ana kaoti temanna te Tia tei mai Kiritimati temanna are kanga e kaota

tabeiangana ibukin te aoraki ae te *covid-19.*

Ti ataia bwa te aoraki aio, e rangi n kakamaku n te moantai ngke ti moan ongo.

Ngkana kam ururing rikaki iaon Betio. Ao ngke e moan roko rongorongon temanna te tia mwakuri n te kaibuke kanga te iruwa are kanga e kawaerakeaki nakon te Onaoraki. Ao e a bon rebwetaua naba te rongorongo bwa aongkoa e a reke irouna te *covid-19*, te *corona-virus*.

Ao n te tai anne ao e rangi n rawata kaaro. Kaaro a biriaitua nako n anaia aia ataei n te reirei. Anne ae ti boni kakoaua bwa e riki iaon abara aio. Bwa ataia bwa te aoraki ae covid-19, e kakamaku.

Kanga ai aron ae I kabotaua te aoraki aio kanga te kateniua ni buaka n te aonnaba.

Ngkana ko nora te mwaiti ae mate iai te n aoraki aei ae irabwi te mirion te onnaba.

Ngaia n te moantai ao kanga ti rotaki, e ngae ngke e tuai roko te aoraki ma ti karabwa te Tautaeka n aron ana baronga ibukin kaitaran te aoraki ae kakamaku aei.

N aron are rongorongon te aoraki aei ao e rokon raatokin 2019 ao e reke mai i Tiaina. Uaan te *seed* teuana Tiaina.

Ao ngke e roko te aoraki ao e bon tuai tauraoi te botaki. Te Botaki ni mwakuri n Onaoraki ni kaitara te aoraki aio. Totokoan ke tao te *vaccine* are e na tauraoi ibukin te aoraki aei. Ngaia are ti karabwa ara Tautaeka bwa e a tia ni baronga aio ni kaitara te kanganga aio ngkana e roko iaon abara. Ao man raa tokin te ririki anne 2019 ni karokoa ngkai ao bon akea temanna te I-Kiribati ae e a tia n rotaki n te aoraki aei. Bwa tera bukina *Madam Speaker?*

E barongaki raoi aron te kataurаoi ke n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minitita ae karineaki man te Onaoraki ao te Minitita man te Mwamwananga are a kabwaranakoa kanga te babaire ke barongan tera.

Hon. Martin Moreti: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Taiaoka te Tia tei ti a ti angan moa te Minitita, tera am *point of order.*

Hon. Martin Moreti: Iaan tibwangau iaon te ota bebwa n te bong aio ao I ti kan kauringko bwa e a boo 6.00pm. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am kauring, ao kamota am marooro te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* tao e reke tain Korean au karewe bwa ngaia e a tabekaki aei. Ko rabwa te Minitita.

Eng, I taku bwa N na kauarerekea au marooro *Madam Speaker*, bwa mwina N na manga marooro ni kabwraria ao e a manga taonaki nako au marooro.

Eng, aio kanga te baronga aio mairoun te Tautaeka, I taku bwa a na bon aki raraoma kain Kiribati bwa e bon rangi n tararuaki te aoraki aio bwa e na bon aki roko ke e na toko rangana iaon abara ae Kiribati.

Ao man au marooro tabeua aio *Madam Speaker*, ao I a karautaeka nakon te Tia tei temanna mai Kiritimati bwa I boutoka moa aki butimwaeakin ana tabeka.

Ao ti aki nanona are I aki butimwaeia ke I totokoia ao e na aki karekea kanau te baneawa. Ko rabwa te Tibiika.

Dr. Tinte Itinteang: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te Onaoraki.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika. Kabwara au bure, I katea baiu mai imwain ma tao ko aki noria.

N na ti *point of order* ibukin ana marooro te Tia tei ae karineaki mai Abaiang te Tibiika.

N na ti kamataata taekan te tutuo ibukin te *covid-19* n aron are e maroroakinna. N aron are e taekinna ao n te tai aio ao te *testing* are e kabwarabwara are e aranaki n taetae n Imatang; *RNA Real Time PCR***.**

Iai ae e a tia ni butimwaeia ao ni kariaia Kabineti bwa e na roko. Ao aio ngkai ae ti katautaua bwa e na roko, ngkana tiaki inanon te namwakaina ae e na roko Ritembwa. E boni bae n roko inanon Tianuare.

Ao aio ngkai are e tabe ni karaoaki i Nu Tiran.

Ngkanne ibukin ngkai ara *testing* are ti kabongana ngkai are te *testing* are aranaki bwa te *guinea, e base* naba iaon bwa n te taetae n Imatang te Tibiika bwa are akea te taetae ni Kiribati iai. E *base* iaon *RNA* ae ti tebo raoi ana *principle PCR*.

Ao e koaua bwa ti a tia ni kabongana te aekaki n *test* aio i Nu Tiran.

Ao te *test* aio e a tia ni kakoauaki n te naan bebwa n rabakau n te *research* tao n te *journal* teuana ae arana te *Lanset* n te ririki aio, ao e boutokaki iroun te *WHO.*

Bwa te tutuo n te mitin ae te *Guine spert* ae ti kabongana ngkai ibukin tuoakin covid-19, e kakoauaki bwa e kona ni kabonganaki ibukin tuoan te presence ke tao iai kakoauan te aoraki ae *covid-19* irouia aomata.

Ngaia are ti kakoaua n te tai aio te Tibiika, bwa aron ara tutuo ngkai ae ti kabongana i Nawerewere ibukin

tuoan te aoraki aio. E boni kaineti ma te naan Kainibaire ake a tabangaki iaon te aonnaba. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: I ataia bwa e a tia ni kauringaki ibukin boon te tai ao a boni mwaiti naba kain au list ae I taua mwia ngkai. Ma I kakoaua bwa e a kaman katea baina te Minitita ibukin te Reiba, ao I ataia bwa e korakora mwanewean ana kaimoa iaon te marooro aei. Ngaia are N na anganiko bwa ko na kanakoa am marooro ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti bwa e na *sum up.* Ao e nakoim te Minitita n te Reibwa.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker.* E koaua e rawata mwaneweaia kaimoa n te tai aio. Ao man au itera ao kaimoa ngkai ni kabane ake iaon aba ni kabane (n te aonnaba) a bane ngkai ni karaiaki nako Biti.

Aio are e a tia ni babaronga iai te *SPMS*. Bwa ibukin ami rongorongo ao e kaan 400 ngkai te kaimoa ae e a bane ana tai, e a bwakanako aia tai are a nang riai n oki.

Ao e koaua ibukin te ongora ao ngke arona bwa ti aki kanakoia kaimo ao ti aki kaokia kaimoa aikai ao e nang in te *SPMS* ibukin ongorami.

Ao ti na manga karekea iaa nneia ara ataeinimwane nakon taai aika na roko. Aio ngkanne te bwai are ti a tia ni babarongaia ngaira ma te SPMS. A tia ngkai ni karaoi waaki ni kabane n aron barongaia kaimoa ma all around bwa a nang nako ngkai n nako Biti.

E koaua tao ngai naba temanna kain te *Taskforce.* Ao I kukurei ni kaotia nakoimi, nakon te Auti aio ao nakoia kain Kiribati ni kabane bwa ana *SOPs* are a karaoia ke ti babaronga iai kain *MHMS*, ti a rangi n kakaitau bwa a rangi n strict. A rangi n *strick* ao te bwai ae e rangi n kakukurei, e a roko te tarebon mai Toromon ao a tareboniaki ara *officials.* Bwa tera ara *SOPs* ae ti kabonganai bwa ataia bwa ngaia ngaira teuana te aba ae ti rangi n tauraoi ibukin te *quarantine* ibukin te *repatriation.*

Kanga ti boni ngare ngke e roko te tarebon aio ao ti boni kamoamoa naba iai bwa ti ataia bwa ti a tauraoi raoi.

E koaua tao ibukina bwa ti *repatriate* mai Biti. Ao n aron are a tia ni mwaneweaki mai irouia raou ni Minitita ake kain naba te *Task force*, Biti e *contained.*

Aba riki tabeua are Nu Tiran ma Aotiteria ke tao taabo riki tabeua, a *community transmission.* A kakamaku ao e rawata kaimo angkoa are aongkoa ngke ti kanakoian 10 Okitobwa. Ti kanakoia nako Aotiteria, aongkoa ti na manga kaokia. Ti na manga ultilize te plane ni katokaia naba ara kaimoa bwa 40 tabun ake a tataninga i

Aoterira, mati boni maku. Ti raoningkami ni kabane, ti bane ni maku. Bwa e boni kakamaku ao e kanganga aroarona. Aron katineana ma aron iangoakina.

Tao e koaua tao boni ngai riki ae I rotaki n te bwai aei, bwa are angina buia kaimoa a tatareboniai. A kakabanea taekau, a ngae n roko inanon au aobiti ni kababanea taekau, te bwanga ni kewe a nang roko n ningai buura. Eng, kanga aekaki akanne.

I karaua ni kabwarabwara nakoia bwa ti babarongaia ma ti kakaea raoi ao ti katinea raoi te tai ao angana ae e na angaraoi bwa ti na taraia bwa ti na tobwa ikai ara botannaomata are e bubura ikai ao ake a tataninga i tinaniku.

E koaua I nanokawaki nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Kiritimati, bwa I totokoa moa te kaoti aei.

E koaua a tia n *explore*, ti a kaman tuangaki bwa ti na *explore* te kaimoa bwa kaokakia bwa e *save* riki ma te kanganga bwa *SPMS* e karautaeka. Bwa ana kaibuke ae te naan *MASK* aki kona n roko n aban Kiribati bwa a bubura nakon ara marawa ae e aki rangi n bubura ibukin butian kaibuke aikai.

I a butia ngkanne Dr. Kautu n aron nanona are e ana nano uoua, ti welcome him bwa e na kona n nako n nora aron tao te isolation centre are e tuai n noria. I taku bwa ngaira are ti a tia ni kabanea ara tai iai ngaira kain te *Task force,* ao riki te Onaoraki. A tia ni kabanea aia tamaroa n aron ae I a tia n taekinna.

E roko te tarebon mai Toromon. Ti taku bwa Toromon e rangi n bubura riki, ma ngaia ti karaoa riki a *better job.*

Akea tukami ngkami ni kabane Taan tei are ngkana kam roko n nora te *repatriation centre* ke te *isolation centre,* ti rangi n *welcome you guys* ni kabane bwa kam na bane nroko ni mataku.

E a tia ngkoa ana *open day* te Onaoraki ma akea aika a roko.

I a tei man rabwatan te *Task force* ni kakaitaua riki ana *officials* te Onaoraki ibukin aia babaronga ae moan te tikiraoi, are ti a tia ni kakoaua n te tai aio ao bon akea te aoraki ae ti a tia n noria.

N aron are I taekinna, a rangi n strict ara SOP's, a rangi n matoatoa.

Te naan *crews* are kam mwaneweia, ngkana a toka iaon te wanikiba. Crews ti a kaman make sure naba bwa a na 14 days quarantine i Biti imwain ae e na toka iaon te wanikiba.

Kanga iai kamangaongao tabeua bwa e tuai koro, ti a manga reitana nako ara tai ni *fly* ngke a kaotia bwa e tuai koro 14 te bong aongaira ti

matoatoa iai. Kam aki kiba, kam na taninga are e koro raoi 14 ami bong kamnang tibwa kona n uotiamai ara koraki.

Aikanne ara baronga ao e koaua e matoatoa aron karaoakina ma ti raoni ngkami bwa ngaira ti maku naba. Bwa antai ae e nang aki maku, ma ai kawara ara botannaomata ake a tiku n tataninga te oki ni kan oki n noria aia utu.

Ao n aron ae a tia ni mwaneweaki ara kaimoa a rotaki. Iai ake a tiriboia aia kaben bwa aonga ni kabaneaki ao a kaokaki naba. Ma a bon aki naba kona ni kaokaki, a karuoaki naba n te aba are a kaan iai. E korakora te kanganga irouia ara kaimoa ao anne te bwai ae e riki bwa raraomara.

Ti a kakaitau riki bwa akea te aoraki aio.

Ao man taeka atabeua aikai *Madam Chair*, *Madam Speaker* ao I a karautaeka moa nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati bwa I a totoko a moa te kaoit. E rarabwa.

Tibiika: E rabwa te Minitita ae karineaki man te Reibwa, ao N nang kaokia ngkanne nakon te tia tabeka te kaoti bwa e aoria ni babane raoi kanoan ana *sum up*, aoti aki manga reke n te kanganga iaan ara Rules. Ngaia are I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Kiritimati, Hon. Jacob Teem. Kanakoa am marooro.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker.* Te Tia Babaire, I rangi n kaitaua aron raoiroin te kaoti ao aki butimwaeakina.

E koaua kanga n otau ao te kakaeka, te kaoti e rangi n raoiroi ma e totokoaki.

Tao ngkana ti boni wareka naba te kaoti, ngai n ongorau n te kabwarabwara ke tao te kaeka e rangi n kaokoro ma are I kataia ni kabwarabwara.

Bwa otau n te tai aio, e boni *close* naba te *border* ma e waaki te *repatriation.*

Ke ngkana arona bwa e bure otau bwa ngkana ngaia bwa e a uki ngkai te *border,* ngai irou e boni *close* naba te *border.* Ma e wakinaki ni karaoaki te *repatriation* nakon te *operation procedure* are a tia n *set.*

Ma tera ae ti kataia ni kabwarabwara ikai te Tia Babaire. Raraoma ake ti noori bwa ti kaunga te Tautaeka.

E koaua ti rangi n kaitau bwa e rangi n bubura ana *effort* te Tautaeka n aron ae e kabwarabwara ni katean ana centre ana raana riki na ana raana riki. Ao raraomana ake a mwaiti ibukin ana kabanemwane ibukia ana aomata ake a tiku i tinaniku. Tera aroia ngkana a manga oki ao manga uota tao te

aoraki. Ao e eti n aron are I taekinna, te bwai aio e riki bwa iango buakan te Tautaeka. Bwa are e rawata itera ake e na tarai ao e maraki atuna iai.

Ao tera ae ti kataia ni kabwarabwara ikai te Tia Babaire, bwa ngkana ti tarai aba ake a tia n roko te aoraki aio iai te Tia Babaire bwa te aoraki aio ae e na roko. Ao ngkana e roko ao e na buti kanga te *flu*.

Ngkana e buti te *flu, tiaki* 60 aika a na aoraki, tiaki 100 ae e na aoraki, e na aoraki 1,000 ma 1,000.

N aron butin te flu n taai aika nako. Ao ngke ngkana e buti te *flu* tiaki ti iraman. Bwa te flu, te aoraki ae bebete bwa ko nima te itera ni *panadol* ao e a marau naba.

Te *covid-19,* ngkana e aoraki tenga ma tenga, e na taonako te outero arei ao Nawerewere bwa are a na kamaenakoaki.

Kai are akanne raraomara te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita ake a tia ni kabwarabwara. Ao I rangi n kaitaua aron are e reita te ongora ao te ota riki nakoira ngaira ake tao ti tuai n roko n te Otintai outero ke tao tera ngkai arana ae e boou.

Ma ti kakoaua bwa e rangi n rawata te mwakuri ae e a tia ni karaoaki n aron are e kabwarabwara te Minitita n te Onaoraki.

I rangi n kaitaua naba are e taekinna te Minitita n te Mwamwananga, bwa e kakoaua bwa bontotokoan raoi rokon te *covid-19* i Kiribati ngkana bon akea te *movement* mai tinanikun n rinnako.

Ma e koaua a rawata itera aika a na katineaki ao akea au taeka ae I mwaneweia bwa a na aki kaokaki ara kaimoa. Akea au taeka ae I kangai; bwa a na aki kaokaki antai.

Ma ti titiraki ao ti rangi n katurua riki ara titiraki iaoia intinia ake tao taan rabakau ake tao a na roko. Ngkana ngaia bwa e rangi n kakawaki te *project* ibukin te *internet* bwa e na iai te kabuanibwai iai n aron ae e kabwarabwaraki ke tao te ununiki bwa iai te bae e na bua ae e na rota maeura. E eti karokoia. Ma karokoia n te bao are e taekinaki n te moantai ae e rau nanora iai. Are aongkoa te kaibuke are a na toka iai ao a na buti i tari bwa e na reke aia tai n namakinaki bwa aoraki ke aki.

Ngai temanna ae I taekinna bwa I tuai mani kakoaua te testing. Bwa are ngkana ti nora tinaniku, a boni kona ngkai. E kanga n roko te covid-19 i Matiare. E roko mai amerika.

Ao imwain ae e toka n te wanikiba, a *tested.* Ao tera ae e riki? Aki *covid.*

A roko i Matiare, 4 te hong imwina tera ae e riki? A *covid.*

E kanga n roko te aoraki i Toromon? Aki tuoaki? A tuoaki. Ngaia are e nga te bwai n tutuo are ti na kona ni kakoaua ae ti raraoma iai. Ti rangi ni raraoma, bwa ngkana e a buti te flu aio ae tiritiri. E a boni kiba naba man te Auti teuana nakon te Auti teuana. Bwa are ara auti a boni bane n tenabiti.

Ao e koaua ma I taku bwa e totokoaki ikai n te kantaninga n te tai aio bwa tao aki ota n nanon raoi te bae e nanonaki. Bwa ngke arona bwa I a namakinna bwa e a tia ngkai n *open* te *border* ao N na buta au kaoti.

Ma otau n te tai aio, e bon close naba te border. Ma tera ae I kataia ni butia te Tautaeka, bwa e na close te *border* ni karokoa te tai ao e na kateimatoa aron barongan aekakin aikai ni karokoa te tai are e reke iai te *vaccine.* Ao ena tarai ana itera ni karikirake are e taku bwa e rangi n kakawaki are tao te Ununiki ao te *submarine cable* ke tao terana riki.

Bwa are tiaki akanne aika a kakawaki. Te bwai ae I rangi n raraoma iai, n rokon te wanikiba are e taekinna arei are e roko mai Amerika.

Biti e aki kubaria naba bwa e ti kariaia naba bwa e na roko ni manga nako bwa e na aki tiku. Ma are Biti, e a bon tara n *open* ana *border* bwa e a boni kibakiba imarenan Nu tiran ao Aotiteria.

Ma Biti e na reke bwa te *gateway* nakoira ibukin te *covid-19*.

Ngaia are tera ngke e nora aio te Tautaeka ao n au koaua ae e abwabwaki, I kakoaua bwa e namakinaki tamaroana ma e totokoaki. Tao iaan are tao e aki rangi n teretere n aron te kakaeka.

Ao akea te taeka ikai te Tia Babaire ae akea te mwakuri ae e karaoaki. E rangi n bubura ana mwakuri te Tautaeka, ao are I boni moana iai au tabeka n te moantai ae I kaitaua bwa ngaia teuana te aba ae e tuai man roko bwa bukina bwa bukin tera? e rangi n tamaroa aron te kairiri ao te babaire ni kaineti ma totokoan ke rokon te aoraki aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, N na tabeka au kaoti ae N na atonga riki taekana te Tia Babaire ao n nambwana ae nambwa 8 ae e kangai taekana te Tia Babaire. *Bwa te Maneaba aio e na butia te Tautaeka bwa e na kateimatoa kainan te roko ni karokoa te tai are e tauraoi iai tibwatibwaki iai iaon Kiribati bwai n aoraki ibukin totokoan ao kabebetean te aoraki ae te covid-19.* Ao I a bubuti tabekan te kaoti. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>; Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Ao ngkai e a bon tia ni tabeka ana kaoti te Tia tei n aron taekana ane e wene iaon ara ota bebwa. Ao N nang kanakoa te kaotinano iai. Ake a nano n te kaoti

ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Akea nano iai, ao ake aki. E nakoia ake aki nano iai.

Ao ngaki e a bon tia n roko te kauring ibukin te bwara, ao I a nga moa. Iai moa au marooro tabeua ae I kan angani ngkami bwa are ai bon te Kanimabong aei.

1. Te moanibwai, bon te kaitau ibukin kanoan ara wiki aei are e a toki n te tai aei. Ao ti kukurei bwa ti a tia ni kawakinaki ao ti a tia n raonaki inanon ara bong are ti waaki iai mani moan ara bowi ni karokoa tokina n te Kanimabong aei.

2. I a bon ti kan anga bwanau n reita te bwana are e a tia n tabekaki mairoun te Tautaeka rinanon ana Minitita n te Mwamwananga aon reitaki ma Taan tei mai Maiana. Te kakaitau nakoia kain Maiana ibukin te kakao nakon te Maneaba ni Maungatabu are a kaoa iai te Tibiika ma ana taani mwakuri ibukin kaean ana Katabu aia Taman are e a tibwa tia ni katabuaki n te tai ae nako are te Tama Tokariti.

Boni bwanau ni kaitau n anne.

Te kauoua ngkanne, I a kan reita ngkanne ma te kakao are I a bubutiaki iai mai irouia te Utu are kanga te Katabu are e na boo i Betio. A karokoa aia bubuti bwa I a kanakoa naba bwanaia ni kakao nakoimi Taan tei ni kabane n ana bong te Utu are ana bong are e na boo n te Tabati. Are te aoa 10.00am ao e na boo ni mwangan te Tamnei ae Raoiroi Maneaba.

Ao e na boo moa te Tutia n te aoa 10.00am ao imwina ai te Botaki naba n te Maneaba. Ti teuana te invitation ae e roko ma a booti naba ngkami Taan tei ni kabane.

Ai boni bwanau naba ma ngkami n reitaki ni katekeraoa aron aia katauraoi kain Betio ibukin aia botaki are e kakawaki ibukin Katabuan aia Rikan are e na karaoaki nakon te ingabong.

Ao ti kakaitau naba ibukin te kakao nakoia te Tautaeka, Taan tei ni kabane ao te Maneaba ni Maungatabu. Tao bon ti aikai au marooro ao I a kamotirawa te Auti ni karokoa manga te wiki ae e na roko ao ti na kaitiboaki n te Moanibong ikai n te aoa 10.00am n te moan ingabong. Ti a bwara moa n te tai aei ao tekeraoi ami wiikiente.

Kanimabong 27 n Novembwa 2020

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	1
Ana Kaongora te Beretitenti	Beretitenti	2
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	79

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
Bubuti bonoan te Marea ni wanikiba are I Tuarabu Abaiang	Hon. Betero Atanibora	OQ1	6
Ibuobuoki nakoia kaara ao ake aki mwakuri ni kaean Abaokoro ibukin aia bwakamwane	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ6	8
Kamataata iaon taekan aia bwakamwane kaara	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ8	10
Taren kanoan tangke n ran iaon Tarawateinaieta ni mwakorona ae Buota	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ7	14
Baenikai n onean mwin aia rebwerebwe neeti iaon Abaiang	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ9	17
Ana babaire Air Kiribati ibukia mwaitia ana Bwatintia ma Kaako nako aon aba n reitaki ma Arorae	Hon.Teima Onorio	OQ10	19
Ana bubuti te Kauntira n Abaiang ibukin karekean te inverter are bwain te Auti ni kamwaitoro are i Tabontebike	Hon. Betero Atanibora	OQ11	27
Katamaroa Nakon raawa n rororake i Tanraken Tebwangetua Maiana	Hon.Koraubati Remuera	OQ32	30

Karakaan mwaitia Kauntira n ana Ward te kawa ae Buota iaon Tarawaieta	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ22	32
Katamaroan ao karababan te rawa ni booti n te kaawa ae Tanimainiku i Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ42	34
Karaoan kawain Temaiku iaon Tarawa Teinainano	Hon. Taoaba Kaiea	OQ36	36
Te antena ibukin katamaroan tarebon ibukin kawan tabeua Abaiang	Hon. Betero Atanibora	OQ2	39
Katamaroan waaki ni kibakiba inanoaa	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ45	45
Karekean te Speed Humps ni kawa aika Bikenibeu Maeao nakon te Mackenzie	Hon.Taoaba Kaiea	OQ37	53
Karekeaia Special Constables man kaawa aika Ubanteman, Borotiam, Tebero, Evena ao Tuarabu	Hon. Betero Atanibora	OQ3	56
Kaokan taben te Koil iaon Nikiran aia ota Bitineti iaon Onotoa	Hon. Taiaki Irata	OQ29	60
Kangaanga iaon anaan kaako, Takataka mai Taboiaki Beru	Hon. England Iuta	OQ15	62
Noran riain karakaan mwaitia Kauntira man kaawan tabeua Abaiang	Hon. Betero Atanibora	OQ5	68
Kaiananoan katian karikirake iaon Kiriwatsan 2 ni ikotaki ma katean kain nako taari kamkamka aika a tuai man tia iaon Beru	Hon. England Iuta	OQ21	71
Aia kanganga te koraki ake a kabooa aia data man Ocean Link Limited iaon Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ43	74

Karakaan booia taan mwakuri n ana tabo ni mwakuri ao kambwana n tautaeka	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ14	80
Katamaroan Umwanreirein JSS iaon Beru	Hon. England Iuta	OQ18	83
Kabwarabwaran bukin aki reken te mwane n aki mwakuri nakoia ataein te reirei ake a tia ni koro aia ririki 18	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ16	85
Tangin nanoia karo ni kaotinakoaia aia ataei ibukin akea beeban kamwaingaia man aia reirei	Hon. Taiaki Irata	OQ30	87
Karokoan te ran n te kaawa ae Tewintaake Banraeaba Mainiku	Hon Taoaba Kaiea	OQ38	90
Karinan Abaiang ibukin onobwai nakon te bwai ni imatang	Hon.Betero Atanibora	OQ34	92
Katean Kiriniki ni kaawa aika Bikenibeu Mainiku ao Bonriki Mainiku	Hon. Taoaba Kaiea	OQ40	96
Aia kanganga kaain Nikunau ibukin te kibakiba	Hon. Tauanei Marea	OQ57	100
Kateimatoan kareitei ma umwanreirei iaon te kauarinan n reirei ae Rongorongo i Beru	Hon. England Iuta	OQ19	102
Bubuti katean te Kiriniki ni kaawa aika Onomaru ao Tabonuea i Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ41	104
Bubuti kabwaroan taian Takataka n Taian bobooti ngkana akea te baeki n Takataka	Hon. Tauanei Marea	OQ50	105
Karokoan aia ran kaai n Tebanga i Eita Maeao	Hon. Taoaba Kaiea	OQ46	106
Mwaitin booma ake a tia ni karokoaki inanon bain te aobiti are tabena kabwakan te mwane n aki mwakuri	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ17	109

Karekean riki tewaana te Ambulance n ana onaoraki Betio	Hon. Ioteba Redfern	OQ28	112
Bubuti karekean bwaai ni kamaeu ibukin ana booti te Kauntira n Abemama	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ47	114
Ana taeka n anai nano te Beretitenti ngke e taekin ana Motinnano nakoia kaain Kiribati	Hon. Ieremia Tabai	OQ23	117
Bubuti karekan amwarake nakoia taan mwakuri kaako ao Takataka i Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ58	119
Bubuti katoakin taian Clinics iaon Betio ma baoia te rebwerebwe ibukin aia Outreach Program	Hon. Ioteba Redfern	OQ27	120
Babaire iaon rekenikai nakoia kambwana ake a tia ni kaboaki bwaai mai irouia	Hon. Tinian Reiher	OQ53	121
Booti ake a kanakoaki bwa bwaintangira nakoia kauntira iaon aba	Hon. Betero Atanibora	OQ12	200
Tein booia labatera aika a mwakuri n te Air Kiribati	Hon. England Iuta	OQ20	202
Te mwaing nakon Tiaina ae e na buoka kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka	Hon. Ieremia Tabai	OQ24	209
Ana mitin ni karao ran ni ikotaki ma ana kaa n ran Banaba	Hon. Tibanga Taratai	OQ31	212
Katamaroan aron kaokakia Aoraki nakon abaia ngkana a marurung man te onaoraki.	Hon. Tinian Reiher	OQ54	214
Biribirin te mwane n Tania ni kabotauaki ma ririki aika nako.	Hon. Ieremia Tabai	OQ24	218
Tangiran kateakin te Kiriniki ae e boou i Taboiaki Meang iaon Nonouti	Hon. Bonteman Tabera	OQ49	222

Babaire nakon taian kai n amwarake aika koreaki ibukin karaoan te kawai iaon Abamwakoro.	Hon. Tinian Reiher	OQ52	223
Te titiraki n ikan ota bwa eti otara bwa te Tautaeka aio bon akea ana iango ni kan tarau riki man tabo nako.	Hon. Ieremia Tabai	OQ56	226
Karekean raawa n roro i Tarawa Ieta n taabo ake a kainanoaki iai	Hon. Harry Tekaiti	OQ62	229
Ataeinimwane ma Ataeinaine mai Butaritari aika a mena n te Work Ready Pool	Hon. Tinian Reiher	OQ55	232
Ningai ae nang kamwakura ana Tua ibukin katabuan waaki n akawa aika ana aananga ni kabuanibwai iai Marin Abara.	Hon. Harry Tekaiti	OQ63	235
Kainnanoan kataratarana aaba iaon Makin man te Lands	Hon. James Taom	OQ69	238
Anakin te kereboki ngkai e a okira mwaitina imwin kainana	Hon. Harry Tekaiti	OQ64	240
Karaoan te Staff Room n te reirei ae Nan Teikao Primary School i Makin	Hon. James Taom	OQ73	243
Kenakin te rawa n roro bwa aia Matabaiawa kain Tabiteuea i Tarawa Ieta	Hon. Harry Tekaiti	OQ65	247
Nnen Maneabaia Kain Temaiku Mainiku n aban te Tautaeka are i Temaiku	Hon. Taoaba Kaiea	OQ35	252
Noran riain katean te Kiriniki iaon Nuatabu Tarawa Ieta	Hon. Harry Tekaiti	OQ60	254
Taekan ana License Embraer ni kiba	Hon. Ieremia Tabai	OQ78	357

Tangiran Kabwakan Riitin abaia taan ababa are e tei iai te Kiriniki imarenan kaawa aika Tebiauea ao Buota iaon Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ74	360
E na roko ningai bwaai ni mwakuri ibukin karaoan kawain Abaiang	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ13	362
E teimatoa ni kabonganaki te kateirei are irarikin te MISE iroun Dai Nippon ke e aki?	Hon. James Taom	OQ70	364
Katamaroan ana ran te kaawa ae Manriki i Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ59	367
Taekan bwakan aia Backpay tabeman kaain Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ76	369
Kaboan karaian Takataka man te Auti n Takataka nakon te Uabu	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ80	370
Katamaroan te Buriti are i Makin	Hon. James Taom	OQ72	373
Te Backpay nakoia te koraki ake a manga reke aia mwakuri	Hon. Vincent Tong	OQ77	375
Kabwarabwaran ana mwakuri te Water Technician iaon Aba	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ82	376
Kabuburan riki booia taian Nurse Aid	Hon. Ioteba Redfern	OQ16	377
Ana ibuobuoki te Tautaeka ni manga kabooi mwin Taura Tiora aika a uruaki	Hon. Pinto Katia	OQ86	379
Tera te babaire nakon aia bwakamwane taan Oroben ibukin aia KPF Account	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ81	381

Katamaroan reitan te Project are e karaoaki ni irekereke ma katean bwaam iaon kaawan nakon Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ75	383
Te babaire ibukin te Tia Ununiki i Beru ibukin onobwaiakin ana auti	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ83	385
Butian te Tautaeka karekean tibwan Banaba Tangke n ran	Hon. Tibanga Taratai	OQ79	386
Kaokan aia ben kain Kuria iroun te Tia katine Takataka bwa a mangori	Hon. Banuera Berina	OQ87	389
Karekean Mitiin ni karao ran ibukin Kiebu i Makin	Hon. James Taom	OQ90	399
Katamaroan ana Rawa ni Booti Arorae	Hon.Teima Onorio	OQ99	401
Karaoan te Marea ni wanikiba i Arorae	Hon.Teima Onorio	OQ100	404
Kabubuti ni kawain te Botannaomata i Kuria	Hon. Banuera Berina	OQ85	442
Te ibuobuoki ibukin kaungan te mwakuri n ununiki ao maniman iaon Tarawa Ieta	Hon. Harry Tekaiti	OQ61	446
Kainanoan te Mwakaeneke ae e mwatai n te Kauntira ni Kuria	Hon. Banuera Berina	OQ88	448
Kanakin mataniwin te Aba iaon Abemama	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ92	450
Tera te babaire iaon Kiriniki n ana karikirake te EU	Hon. Harry Tekaiti	OQ66	454
Tararua ae e Tamaroa ke matoatoa nakon ara Otabwanin	Hon. Batoromaio	OQ94	456

Kateimatoan raoiroin te kawai iaon Marakei	Hon. Moannata Ientaake	OQ108	459
Aki reken te Backpay irouia ataein te reirei ake a buoka	Hon.Teima Onorio	OQ102	462
Kainanon te ran ni kawan Abemama tabeua	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ93	466
Riitin aba ake a tei Maneaban kaawa ao Aro iaoia	Hon. Moannata Ientaake	OQ107	470
Kainanoan te Onobwai nakon Toilet ake i Tabon Te Katii i Betio	Hon. Ioteba Redfern	OQ110	471
Rotakin kain Tabiteuea Meang ni kamaunan kibaia are te kauoua n te wiiki	Hon. Pinto Katia	OQ130	474
Karekean aia Solar Light kain Kuria inanon mwengaia	Hon. Banuera Berina	OQ86	479
Kabwakan aia Arauenti Kometen te Local Land planning Board iaon Makin	Hon. James Taom	OQ118	482
Karekean Tangke ni Karau ao Kabuburan kabwa ni Karau iaon Aba	Hon. Moannata Ietaake	OQ109	487
Buokaia kain Kiritimati ibukin karekean aia bong ni bung ngkai e korakora kainanoakina	Hon. Bakaia Kiabo	OQ158	490
Katamaroan te reitaki rinanon te Internet ma te Mobile iaon Tabiteuea Meang	Hon. Pinto Katia	OQ125	494
Katamaroan wakinan te kabomwi iaon Banaba	Hon. Tibanga Taratai	OQ121	498
Karekean Tewana te Kaibuke are ana bwaibwai iai kain te Aono ni Mainiku	Hon. Nantongo Timeon	OQ154	501

Karakan aia Kauntira kain Tabwakea 1&2 iaon Kiritimati nakon uoman	Hon. Bakaia Kiabo	159	507

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page
E na kakaea ana angaa te Tautaeka ibukin katokan te manging irouira ataein te reirei imwin te reirei ao itinanikun te kaawa n reirei	Hon. Betero Atanibora	No.2	257
Tabeaianga n ana waaki te roronrikirake ibukin ikeikenakin te kaeti (BUTANE GAS)	Hon. Harry Tekaiti	No.5	278
Aki rokoia Taan Tei man te Aono ni Mainiku n te Bowi ae nako	Hon Tekiau Aretateta	No. 1	310
Karekean buokaia ataei ake a tia ni motirawa aia karo nakon kauarinan n reirei	Hon. England Iuta	No.6	556
Kakaean angan kamwakuraia ataei ake a tia ni kataneiai ni KIT iaon Abamwakoro.	Hon. England Iuta	No. 7	568

Kateimatoan kainakin te roko i Kiribati ibukin te Aoraki ae te Covid-19	Hon Jacob Teem	No. 8	582

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
HE. Taneti Mamau	Onean te Tua ibukia Taan kairiri	24/11/2020			
Hon. Booti Nauan	Te Tua ibukin Tauan Araia Bitineti 2020	24/11/2020			
Hon. Booti Nauan	Kainakin Kambwana 2020	24/11/2020			
Hon. Dr Teuea Toatu	Biira ibukin te Kataumwane 2020(Budget Speech)	26/11/2020			
Hon. Booti Nauan	Biira ibukia Kambwana 2020	26/11/2020			
Hon. Martin Moreti	Te mwane ni Kara Bill 2020	26/11/2020			
Hon. Taoaba Kaiea	Biira ibukin te Red Cross	27/11/2020			

Hon. Tekiau Aretateta	Biira ibukin Anaakin Been man Aban te Tautaeka 2020	27/11/2020			